

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ZSIRAI MIKLÓS

★

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK
FÖLHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST

1941

TARTALOM

	Oldal
MÉSZÖLY GEDEON: Az ikés ragozás <i>-ik</i> ragjának eredete	1
LAZICZIUS GYULA: Átmeneti szókatagóriák	14
LAKÓ GYÖRGY: Finnugor végmagánhangzó-kérdések	26
GYÖRKE JÓZSEF: Volt-e a magyarban <i>-u-</i> , <i>-ü-</i> praeteritum-képző?	54
HEGEDŰS LAJOS: Palatogramm-mérés	64
TEMESI MIHÁLY: Magyar birtokos névmások	74
GYÖRKE JÓZSEF: Adalék a szamojéd igeidőalakok kérdéséhez	88
RASONYI LASZLÓ: Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz	98
HORVÁTH KÁROLY: Az <i>sz-szel</i> és <i>d</i> -vel bővülő <i>v</i> -tővű igék története	116
ÁTÁNYI ISTVÁN: Marcus Wöldike magyar-grönlandi nyelvhasonlítása	152
LAKÓ GYÖRGY: Egy magyar szócsalád eredetéről	165
LIGETI LAJOS: A kínai-átíráshoz barbár nyelvi glosszák kérdése	174

Ismertetések és bírálatok:

<i>Gemelli—Pastori</i> , L'Analisi Elettroacustica del Linguaggio. — Ism.	
HEGEDŰS LAJOS	208
<i>Meinhof, Carl</i> , Die Entstehung flektierender Sprachen. — Ism. HEGEDŰS LAJOS	209
<i>Sovijärvi, Antti</i> , Die gehaltenen und gesungenen Vokale und Nasale der finnischen Sprache. — Ism. HEGEDŰS LAJOS	210
<i>Trendelenburg, Ferdinand</i> . Klänge und Geräusche. — Ism. HEGEDŰS LAJOS	211
<i>Zwirner, Eberhard és Zwirner, Kurt</i> , Grundfragen der Phonometrie. — Ism. HEGEDŰS LAJOS	212
<i>Saareste, Andrus</i> , Eesti murdeatlas. — Ism. FAZEKAS JENŐ	214
<i>Beronka, Jóhan</i> , Lappische Kasusstudien I—II. — Ism. LAKÓ GYÖRGY	217
<i>Itkonen, Erkki</i> , Der ostlappische Vokalismus. — Ism. LAKÓ GYÖRGY	221
<i>Lagercrantz, Eliel</i> , Lappischer Wortschatz. — Ism. LAKÓ GYÖRGY	224
<i>Nielsen, Konrad</i> , Lappisk Ordbok I—III. — Ism. LAKÓ GYÖRGY	227
<i>Uotila, T. E.</i> , Syrjänische Chrestomatie. — Ism. LAKÓ GYÖRGY	230

Kisebb közlemények:

L. Gy.: <i>Faramuci</i>	25
Zs. M.: <i>Repül, röpül</i>	63
Zs. M.: Az osztják magánhangzóilleszkedés irodalmához	87
Zs. M.: A moksa mordvinok loáldozata	151
Zs. M.: Új hivatalos népnevek Oroszországban	173

Értesítő:

† Csúry Bálint. — VÉGH JÓZSEF	232
---	-----

Az ikes ragozás *-ik* ragjának eredete.

(A HB. *odut* és *eneyc* szavához írt magyarázat. Mutatvány a szerzőnek „Ó-magyar irodalmi emlékeink nyelvi magyarázata“ című művéből.)

A Halotti Beszédben ez van írva: *Ef uimagguc fzent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. ef ketnie*. Egykorú kiejtése ez lehetett: 'És vimágygyuk szent Petër urot, kinek *odut* hotolm óvdonia és kétnie'. Ugyanezeket a szavakat mai hangalakjukban és arra szabott mai helyesírással így írhatjuk le: 'És imádjuk szent Péter urat, kinek *adott* hatalom oldania és kötnie'.

Ez a mondat: 'kinek *odut* hotolm', azt jelenti, hogy: '*cui data est potestas*'. Tehát ennek a mondatnak állítmánya mai nyelvünkben nem lehetne ez az igealak, hogy: 'adott', hanem csak ez: 'adatott'. Már a HB. utáni nyelvemlékekben a 'datus, -a, -um est' = *adatott*, a 'dedit' = *adott*. A HB. nyelvében azonban az *odut* azt is jelentette, hogy 'dedit', azt is, hogy: 'datus, -a, -um est'. Cselekvő és szenvedő értéke is volt. Már SIMONYI megjegyezte, hogy „igazuk lehet, akik ilyen szenvedő alakot láttak a HB. *odut hotolm* kifejezésében“ (Az ikes ragozás 9).

Ezt, hogy az *adott* állítmány valaha cselekvő és szenvedő is lehetett, a HB. adata nélkül is tudhatnánk abból, hogy köztudomás szerint az *adott* állítmány azonos eredetű az *adott* igenévvel, ez pedig ma is lehet cselekvő értelmű is, szenvedő is. Cselekvő: 'bírom a nekem hatalmat *adott* Istenben' = 'confido Deo, qui mihi potestatem dedit'; szenvedő: 'bírom a nekem *adott* hatalomban' = 'confido potestati, quae mihi *data est*'. Cselekvő: 'sokat *járt* ember'; szenvedő: 'sokat *járt* út'. Így van az -ó, -ő képzős igenév is. A XVI. században a 'tributarius' egyik magyar elnevezése *adó-adó* volt (mintegy: dandum-dans), olyan összetétel, melynek mind a két tagja ugyanazon igenév, de az előtagbeli szenvedő, az utótagbeli cselekvő értelmű. A -va, -ve képzős igenév is lehet mind a kettő: 'hálót *kötvé* ül a halász', 'láncra *kötvé* hever a kutya'.

A vogulban is lehet ugyanazon igenév cselekvő jelentésű is, azonkívül szenvedő állítmány is. Cselekvő értelmű igenév: *tistimə* = 'szomorkodva', *l'ũńsimə* = 'sírva', de az ugyanolyan szerke-

zetű *totimə* és *vojimə* külön szenvedő képző nélkül is szenvedő értelmű mult idejű állítmány lehet — akárcsak a HB.-beli *odut: xul-nājərnə*¹⁾ *sāt pīm ta totimə*, *xul-nājərnə*¹⁾ *sāt šískəm vojimə* = 'az Ördög-fejedelem által hét fiam íme elvitetett, az Ördög-fejedelem által hét magzatom elvitetett' (MUNK. VNGy. IV, 22).

Egyazon nyelvtani alak cselekvő és szenvedő szerepére lássuk a következő igeragozási sort is:

adattam, adattál, adatott, adattunk, adattatok, adattak.

Ez ma is lehet cselekvő is, szenvedő is. Mint cselekvő azt jelenti, hogy a cselekvést az alany más által végzi, tehát nem ő maga végzi. Ha azt mondom cselekvő értelműleg, hogy: *én adattam*, akkor az adást nem én cselekszem. De akkor sem én cselekszem az adást, ha 'datus sum' értelemben mondom, hogy: *én adattam*: e révén alkalmazhatja a nyelv az *-at, -et, -tat, -tet* műveltető képzőt szenvedő képzőnek is. Már régi nyelvtaníró is rámutatott a műveltető és a szenvedő igeképzés rokonságára: „Nem hagyhatom szö nélkül (ha már ennyiben egyveledénk) ama sok tattatattakat, tettetetteket is, a' mint in passivis fel kezdők venni, mint mikor ez ilyen szökat ictus, raptus, visus, ustus, etc így mondjuk ki üttettetett, ragadtattatott, láttattatott, égettettet. Ismét vigasztaltatás, teremtetés, vagy teremtetetés s-töb efélék; mert általán fogva régen másttésznek a' mi nyelvünkön ezek, ugymint valakinek nem magátul, hanem más által-való tselekedését, minémő szabásuak a Hiphil, Hophal verbumok az Sidóban“ (MEDGYESI: CorpGr. 711).

Az a tény, hogy a vogulban is lehet szenvedő képző nélkül szenvedő igenév és szenvedő igei állítmány, arra vezet rá bennünket, hogy a vogul igeragozásban is a passivumi képzőnek nevezett *-β-* elem csak ráértéssel lett intransitív, reflexív és passív értékű egy eredetileg más funkciójú suffixumból. Megfigyelhetjük, hogy a vogulban gyakori a $\gamma \infty \beta$ hangváltakozás: *pūγi* ∞ *puβi* 'fog', *rōγi* ∞ *rāβi* 'közeledik', *lōγi* ∞ *lāβi* 'szól'. Ha evvel összevetjük azt, hogy a *-γ-* praesensképzőt az illető nyelvjárásokban a jelen időnek csak a cselekvő ragozásában látjuk, szenvedő ragozásában pedig nem, hanem helyette egy *-β-* képzőt: akkor ebből azt

¹⁾ MUNKÁCSI magyarosan alanynak fordítja.

következtetjük, hogy a szenvedő alaknak $-\beta$ -je nem más, mint a $-\gamma$ - praesensképzőnek hangváltozata, mely jelentésmegoszlással lett a $-\gamma$ - képzős activ alakok mellett reflexiv és passiv (sokszor nem is passiv, nem is reflexiv, csupán intransitív és általános alanyos) értelmű, és mint ilyen hatott be a $-\beta$ -a praesensből a praeteritumba is. A magyar *-ódik, -ódik* képzős nyelvjárási passivum is eredetileg activum. Intransitív: *'rágódik a húson'*; reflexiv: *'emésztődik a gyertya'*; passiv: *'nehezen rágódik a kemény hús'*.

Következő fejtegetéseink alapja a magyar mondattörténetnek két ténye: egyik, hogy az általános alanyú mondat állítmánya mind régi, mind mai nyelvünkben többes harmadik személyben van; másik, hogy a tárgy eredetileg ragtalan volt. (A finnugor nyelvek úgynevezett accusativusi *-m* ragja nem más, mint determinatív értékű egyes első személyrag.)

'Panem frangere' régen nemcsak *'kenyeret törni'* volt, hanem *'kenyér törni'* is; *'panem frangens'* nemcsak *'kenyeret törve* v. *kenyeret törő'*, hanem *'kenyér-törve* v. *kenyér-törő'* is. Volt tehát nyelvemlékeink előtt olyan korszaka is nyelvünknek, melyben nem azt mondták, hogy: *'a kenyeret törik'*, mivel az eredetileg locativusi *-t* ragnak akkor még nem fejlődött ki accusativusi értéke (l. Mészöly: A HB. tárgyas elbeszélő mult alakjai 140—141), hanem az *'a kenyeret törik'* helyett ragtalan tárggyal még ezt mondták: *'a kenyér (acc!) törik (plur. 3. pers!).'* Mikor azonban megjelent nyelvünkben a *-t* ragos teljes tárgy, akkor a régiebb *'a kenyér törik'* mondatban az újabb *'a kenyeret törik'* mondat mellett a ragtalan *kenyér* már nem accusativusnak tetszett, nem a *törik* tárgyának, hanem nominativusnak, a *törik* alanyának, és így a *törik* is nem általános alanyra mutató többes számú harmadik személynek érződött, hanem az *'a kenyér'* alanyhoz tartozó egyes számú harmadik személyű állítmánynak. Az *'a kenyér törik'*, mely eredetileg szó szerint azt jelentette, hogy *'panem frangunt'*, immár olyan mondatszerkezetté vált, mint a *'panis frangitur'*.

Ennyivel meg van magyarázva az *-ik*-es igék *-ik* ragjának eredete, hangalakja, reflexiv értéke.

De lehetséges-e, hogy a *-t* tárgyrag keletkezésével kapcsolatban mondatrészek minősége változott volna meg?

Lehetséges, mert más esetben is megfigyelhetjük, hogy a *-t*

ragnak tárgyraggá léte egyik fajta mondatrészből egészen más fajta mondatrészt formált: egykori helyhatározóból *-t* ragos tárgyat.

'Isten büntet *bennetek*' — ebben a *bennetek* — mint *-ben* ragos volta is mutatja — eredetileg helyhatározó volt, annyit jelentett, mint a 'tiközöttetek', 'tiközületek'. 'Isten büntet *bennetek*' jelentése eredetileg ez volt: 'Deus punit nonnullos inter vos v. ex vobis'. Később azonban a csak részleges tárgyat kifejező helyhatározóból, adverbiumból, teljes tárgyat is kifejező accusativus lett, s az 'Isten büntet *bennetek*'-nek ez lett az értelme: 'Deus punit vos', sőt a helyhatározó *bennetek* teljes tárgy minőségében még az újabb *-t* tárgyragot is fölvette: 'Isten büntet *benneteket*'. (Vö. ZOLNAI: Budenz-Album.) Nyelvelméleinkben mind az 'inter vos' v. 'ex vobis', mind a 'vos' (acc.) jelentésű *bennetek* megvan. A *bennetek*-nek adverbiumból accusativusszá lette és a *-t* tárgyraggal való kapcsolódta elvileg lehetőknek mutatja a ragtalan accusativusnak a *-t* tárgyrag keletkezte után nominativusszá lettét; megerősíti azt, hogy a mai 'a kenyér törik'-ben a most már alany *kenyér* eredetileg tárgy lehetett, e szerint pedig a *törik*, melyet most már egyszám harmadik személyűnek érzünk, eredetileg többesszám harmadik személyű volt. A 'frangitur' jelentésű *törik*-ben épúgy nem érezzük már az *-ik* ragnak többes harmadik személyre mutatóását, mint az *egyik*, *másik*, *harmadik* szavakban sem érezzük már többes harmadik személyre mutató ragnak az *-ik* végzetet, holott eredetileg az volt. A *harmadik* eredeti jelentése nem pusztán 'tertius', hanem 'tertius eorum' volt.

Sok változás lezajlott a mondatrészek történetében a mi nyelvünknek utóbbi évezredében is; hát még utóbbi két évezredében!

Még nem voltak *törte-*, *törték-féle -t/t/* időjelű mult idejű állítmányok akkor, mikor már mult idejű állítmányok voltak a *töré-*, *törék-féle -é* időjelű alakok (I. MÉSZÖLY: MNy. XXXIV, 158). Abban a nyelvelmélek előtti korban, melyben a *törék* reflexiv értéke keletkezett, akkor még nem volt *törték*, csak *törék* mult idejű többes harmadik személyű állítmány. Azt az általános alanyú mondatot tehát, hogy 'a kenyér (panem) *törék* (frangebant)', már lehetett mondani, de még nem lehetett azt, hogy: 'a kenyér (panem) *törték* (fregerunt)'. Ezért nincsen mai nyelvünkben 'panis fractus est' vagy 'panis frangebatur' jelentésű

'a kenyér *törték*', de van abban a jelentésben: 'a kenyér *törék*'. A 'panis frangeretur': 'a kenyér *törnék*' — ez is eredetileg azt jelentette, hogy 'a *kenyeret* *törnék*', szó szerint: 'panem frangerent'. A '*törjék* a kenyér' eredeti jelentése '*törjék* a *kenyeret*' volt, 'frangant panem', és csak a későbbi jelentése a 'frangatur panis'. A 'mikor a kenyér *törendik*...' eredeti szó szerinti jelentése: 'cum panem frangent...', nem pedig az ismert 'cum panis frangetur...'

Látjuk, hogy az ikes igének ikes alakjai (*törik*: 'frangitur', *törék*: 'frangebatur', *törnék*: 'frangeretur', *törjék*: 'frangatur', *törendik*: 'frangetur') az illető ige illető idő- és módbeli többes harmadik személyű, tárgyas ragozású alakjaival azonosak (*törik*: 'frangunt', *törék*: 'frangebant', *törnék*: 'frangerent', *törjék*: 'frangant', *törendik*: 'frangent'), ezek az alakok pedig azok, melyek mind általános alanyra mutathatnak, olyan mondatok állítmányai lehetnek, melyekben az állítmánybeli cselekvés cselekvője nincsen jelezve. Az állítmánybeli cselekvés cselekvőjét nem jelzi a reflexiv ige sem, ezért tehát a felsorolt cselekvő tárgyas igealakok (*törik*, *törék*, *törnék*, *törjék*, *törendik*) a teljes alaki egyezésen kívül a mondattani érték egyezése miatt is, tehát morphologiai és semantikai alapon is, valóban azonosaknak bizonyulnak a megfelelő reflexiv igealakokkal: *törik*, *törék*, *törnék*, *törjék*, *törendik* 'frangitur, frangebatur, frangeretur, frangatur, frangetur'. (SIMONYI észlelte azt is, hogy „néha valósággal szenvedő értéke van az ikes ragozásnak“. Az ikes ragozás tört. 9.)

Meg kell itt valamit jegyeznünk az alaki egyezésről.

A magyar köznyelvben úgy beszélünk, hogy '*hallják* a hírt', de vannak olyan vidékek, ahol '*hallik* a hírt', '*látik* a látnivalót', '*mondik* a mondanivalót'. És a '*hallják* meg *hallik* 'audiunt' közül a hangzóilleszkedés nélküli *hallik* 'audiunt' az eredetibb. *Hallik* (illetőleg ennek valamely még eredetibb alakja) volt a többes harmadik személyű igealak akkor, amikor még minden esetben ragtalan volt a tárgy; tehát azt, hogy 'audiunt rumore', nem úgy mondták, hogy: '*hallják* a hír', hanem úgy, hogy: '*hallik* (plur. 3. p.) a hír (acc.)' — ebből lett az 'auditur rumor' jelentésű, ma élő '*hallik* a hír'. Az 'ők *hallák*' eredetibb alakja hangzóilleszkedés nélkül volt: 'ők **hallék*' — ezért van ma: '*hallék* a hír': 'audiebatur rumor'. *Hallanák* eredetibb alakja **hallanék* 'audirent' volt, ezért '*hallanék* a hír': 'audiretur rumor'.

Igeragozásbeli suffixumok *-é- > -á-* irányú hangrendi illeszkedésére nemcsak nyelvjárásokból vannak példáink, hanem a régi nyelvből is: 'haraguvék' a Jókai-Kódexben *haraguvák* (írva: haraguuak) 54; 'még hatalmazék', 'változtaték': *még hatalmazák* (hatalmazak) 63, *változtaták* (változtatak) 53; 'hívattaték': *hiutatak* (hyutatak) 60; 'nyugonnék': *nyugonnák* (nywgonnak) 3, 'lakoznék': *lakoznák* (lakoznak) 66, 'kínzatnék': *kínzatnák* (kynzatnak) 60. XVI. századi levélben is már *volnák* a 'volnék': *wolnak* LT. I. 3. Ez a tény, hogy a Jókai-Kódexben a 'mutabatur': *változtaták*, a 'cruciaretur' pedig *kínzatnák*, ez is bizonyítja azt, hogy a passiv, illetőleg reflexiv *változtaték*, *hallék* és *kínzatnék*, *hallanék* eredeti jelentése az volt, ami a mai *változtaták*, *hallák* és *kínzatnák*, *hallanák* jelentése. Hiszen, ha nyelvtörténeti okokból azt következtetem, hogy a mai 3. személyű *hallék* és *változtaték* (audiebatur, mutabatur) eredeti jelentése 'hallák' és 'változtaták' volt, utána pedig látom, hogy XV. századi nyelvjárásban a mai 3. személyű *hallék* és *változtaték* (audiebatur, mutabatur) alakja is *hallák* és *változtaták*: akkor megnyughatom következtetésem helyességében. Megjegyzem, hogy XVI. századi nyelvjárásban a tárgyas ragozású *fogák* (coeperunt), *elindíták* (promovebant), *rontaták* (rumpebant) igealakoknak megvolt illeszkedés nélkül való hangalakjuk: (ők) *fogék*, (ők) *elindíték*, (ők) *rontaték* (factivusi!) (l. RMKT. VI, 134, 141). Ezek az adatok is világosan mutatják, hogy az (ők) *hallák* (audiebant) eredetibb alakja (ők) *hallék* volt, tehát okkal azonosítom az 'audiebatur' *hallék*-ot az 'audiebant' *hallék- > hallák*-kal. Az efféle *-ék* végzetű reflexiv ill. passiv és *-ák* végzetű activ igei állítmányok értelmi rokonságát szemlélteti az ÉrsK.-nek (363) következő mondata: „És *még oldoztaték* avagy *még oldoztaták* (meg oldoztateek awagy meg oldoztatak) az gyermekét ezből, hogy ő oly pohárból itt volna, kiben pénz volt“.

Amint van 'frangunt (id)' és 'frangitur' jelentésű *török*, úgy van a régi nyelvben az 'operiunt (id)' jelentésű *fedezik*-en kívül 'operitur' jelentésű is (KeszthK. 305), van 'pollunt (id)' és 'polluitur' jelentésű *fertőzik* (DebrK. 29), 'cingunt (id)' és 'cingitur' jelentésű *övezik* (PeerK. 3), 'annuntiant (id)' és 'annuntiator', 'praedicatur' jelentésű *hirdetik* (WeszprK. 13), 'incipiunt (id)' és 'incipitur' jelentésű *kezdik* (Kalend. Debr. 1619. jún. II.), 'implent(id)' (NádK. 261) és 'impletur' (ÉrsK. 207) jelentésű *telik*, 'finiunt(id)'

és 'finitur' jelentésű *végezik, végzik*: *Sem ez vylaagh el nem veegez yk myg nem Anticristufnak el keel yewny* ÉrdK. 30; *mynd addyglan benne ewez es nywgozyk mygh ez wylaagh el vee ghez yk* 127; *mynd addeegh mygh ez vylagh el vee ghez yk* 141; *mynd addeglan mygh ez vylaag el nem veegez yk* 328; *az nagy haborwfagoth keedegh engedy lennye az wr yften mynek elette ez wylagh el weeghez yk* ÉrsK. 569; *holoth mwkanak terhe wegez yk* *Es te dyczewfegednek zeepfege faradatlan kewanfagba tekelletyk* ThewrK. 27, 27; *holoth mwkalathnak terhe veegez yk: es the dychewfegednek zeepfege: faradatlan kewanfaagba tekelletyk* GyöngyK. 21; *holoth munkanak terhe veegez i k es te dichőfegednek zepfege faradatlan kewanfagban tekeletik* LázK. 182; *holoth mwkalathnak terhe wegz yk* PozsK. 13; *Dauid fzekin uralkodik, orfzaga el nem uegefz i k* BatthyK. 9.

Sem az általános alanyú tárgyias mondatban (törík a kenyéret), sem a reflexiv igei állítmányú, határozott alanyú mondatban (törík a kenyér) a cselekvő nincsen megjelölve (hogy t. i. ki törí a kenyéret?), csupán az, hogy ki vagy mi szenved a cselekvést (a kenyér). Ismétlem: nyelvünkben az általános alanyú tárgyias mondatnak és a visszaható igei állítmányú, határozott alanyú mondatnak ez a functiobeli egyezése tette lehetővé azt, hogy a tárgyias ragozású állítmány (*törík, törék* stb.) visszaható értékű állítmánnyá vált (frangitur, frangebatur stb.).

Az ikés igék tehát eredetüknek megfelelően kezdetben mind reflexiv igék voltak, s a nem reflexiv, de intransitív igék (már az, amelyik), mivel a nem-tárgyasságban egyeznek a reflexivekkel, csak a rokon természetű reflexivek hatására vették föl az ikés ragozást. Ilyenek például az *aluszik, feküszik* és tárgyitalanul az *eszik*; ezek századok óta ikés igék, de kezdetben — mint már SIMONYI is bizonyította nyelvtörténeti adatokkal (Az ikés ragozás 11—12, 16—17) — iktelenek voltak. A reflexiv ikés igék mind tárgyias cselekvő igékből származtak (*törík* < *tör*, *végezik* < *végez*), csupán a nem-reflexivek lettek a már egyes számúvá lett -ik raggal tárgyitalan igékből, intransitívekből (*aluszik* < *alosz-on*, *folyik* < *foly*).

Tudjuk, hogy személyragozásunk paradigmáinak egyes tagjai nem egységes eredetűek, kialakulásuk története nem egymással párhuzamos. Például az *olvasok, olvasol, olvas* paradigmában

mind a három igealak más-más típusú. Még inkább különböző lehet a harmadik személybeli alak keletkezése és fejlődése az első és második személybeli alak keletkezésétől és fejlődésétől. Például személyragos az *adám*, *adád*, de ragtalan az *adá*; személyragos az *engem*, *téged*, de nem személyragos az *őt*; van első és második személyű *bennünket*, *benneteket*, de nincsen *bennüket*, egyes számú *bennemet* stb. alakok pedig egyáltalán nincsenek. (Vö. MÉSZÖLY: A HB. tárgyas elbeszélő mult alakjai 143—4.) Nem kell tehát fejtegetéseim helyességét a felől mentetgetnem, hogy miért csak a harmadik személyben és miért csak a többesben lett a tárgyas igealakból reflexiv ikes igealak. (Nem is szólván újra arról, hogy általános alanyú mondatban, melyben a reflexiv *-ik* kifejlődött, az állítmány soha nem egyes, hanem többes számú harmadik személyben van.)

Az úgynevezett ikes ragozás többi személybeli alakjai mind megtalálhatók az iktelen igeragozás alakjai között — ezek eredetével tehát az ikes ragozás eredete kérdésének keretében nem kell foglalkoznunk. (Pl. *észő-m*, *-l*, *-d*, *észő-nk*, *ész-ték*, *-nek*, *évő-m*, *-d*, *-nk*, *-ték* stb.) Nem az ikes ragozás jelensége, hanem a *-t(t)* suffixumú igenév és mult idejű állítmány activ és reflexiv, illetőleg passiv értékének emlékei azok a régi nyelvünkben megfigyelhető esetek, melyekben a *-t(t)* időjelű reflexiv vagy passiv értelmű állítmány is cselekvő alakú, holott mai nyelvszokás szerint már szenvedő képzővel ellátottnak kellene lennie. Például: *meg hallaa hogy az ew wra meeg tōmlēc̣hez et volna* ÉrsK. 386 (in-carceratus esset; mai nyelven: hogy az ő ura meg tōmlēc̣öz-tetett volna); *Mi ōtan kedeg meg vegez et volna kik ōrola irvan valanak* DöbrK. 32 (mai nyelven: miután pedig elvégeztetett...); *mykoron az temetes el wegez eth volna...* ÉrsK. 419 (mai nyelven: elvégeztetett); *Nám az viadal hogy elvégez őtt vala* Tinódi RMKT. III, 295 (=elvégeztetett vala).

Az 'in-carceratus est' jelentésű *tōmlēc̣özött* és 'consummatum est' vagy 'finitum est' jelentésű *mēgvégezett* ugyanolyan szenvedő képzőtlen szenvedő alak, mint a HB-beli 'data est' jelentésű *odut*.

Tudjuk, hogy a szenvedő állítmányú mondatban és a többes állítmányú, általános alanyú mondatban egyikben sincsen

cselekvő alany. Sőt mivel az alany mással cselekedtet a műveltető állítmányú mondatban, azért voltaképpen az ilyenben sem az alany cselekszik. A műveltető mondatnak a szenvedő mondatnál és az általános alanyú mondatnál e pontban való egyezése magyarázza meg azt, hogy könnyen fölvette a műveltető képzőt mind a szenvedő állítmány, mind az általános alanyú mondat állítmánya.

Így lett a 'dedit' és 'datus, -a, -um est' *odut*-ból mind a 'dare fecit' jelentésű, mind a 'datus, -a, -um est' jelentésű *adatott*; így lett a tárgyrag keletkezte előtti 'peccatorem incarceration' típusú 'a bűnös (acc.!) *tömlöcözik* (plur!)' mondatból egyfelől tárgyragos tárggyal: 'a bűnöst *tömlöcöztetik*': 'peccatorem incarcerationi faciunt', másfelől a régi ragtalan tárgy alannyá váltával: 'a bűnös *tömlöcöztetik*': 'peccator incarcerationatur'. Amint a többes harmadik személyű *törík, törék, törnék, törjék, törendik* alakokból lett az ikes igealakoknak nevezett visszaható *törík, törék, törnék, törjék, törendik*, úgy vált a többes harmadik személyű, műveltető képzős *töretik, töreték, töretnék, töressék, töretendik* a szenvedő igeragozás megfelelő igealakjává. Azok a nyelvjárasok, melyekben a köznyelvi *-ják* személyrag helyett még az ősi *-ik* alakot mondják, hátsó hangrendű igéken is mutatják az általános alanyú, műveltető képzős, tárgyas ragozású igei állítmány és a szenvedő állítmány alaki és értelmi egyezését. Azt mondja GÖRE GÁBOR (Nép, 1925. jan. 29. sz.): „Ha mán az ugatásra is adót vet az kormány, mahónap mán a kokaskukorékolást is *megadóztatik*“ (= megadóztatják). Ez irodalmi nyelvünkön szenvedő igével: 'a kakaskukorékolás is *megadóztatik*'.

A szenvedő igeragozás úgynevezett *ikes* alakjai tehát az általános alanyú, tárgyas ragozású, műveltető képzős igei állítmányokból lettek épűgy, mint a visszaható *ikes* igealakok az általános alanyú, tárgyas ragozású, nem műveltető képzős igei állítmányokból. Az úgynevezett szenvedő igeragozás nem *ikes* alakjain olyan személyragok vannak, melyek nem a szenvedő igeragozás külön sajátosságai: *törető-m, -l, töretű-nk, töret-ték, -nek* stb.

Az általában elfogadott magyarázat szerint (l. a NyH.-ban), melytől az én fölfogásom eltér, a 'datus sum' *adattam* ilyen elemekből áll: *ada-* igető + *-t* műveltető képző + **-v* visszaható képző + *-t* mozzanatos képző + **-v* igenévképző (t. i. a *-t(t)* mult idő-

jel a mozzanatos *-t*-ből és egy igenévképző **-v*-ből lett volna)¹⁾ + *-m* személyrag. A szenvedő *adattam* eredeti alakja tehát a mai tudományos álláspont szerint ez lehetett (ősmagyar hangállapottal): **odu-tu-vu-tu-vu-mu* vagy (kissé újszerűbben) **ada-tva-tva-m* (nem kell összetéveszteni a csak gyerekréfaul hallható *ava-davat-tavam* alakkal).

Az *-ik* általánosan ismert magyarázata, (l. a NyH.-ban) melytől szintén különbözik az *enyim*, az, hogy az *-ik* suffixum egy suffixumul vagy bármely igeképzési vagy igeragozási elemül a NyH. szerint is elő nem fordul vogul, 'maga' jelentésű szónak magyar megfelelője, mely vogul szónak különben az új és régi magyar szavak között is a NyH. szerint is megfelelője nincsen.

Nem hinném, hogy ez a magyarázat az én ellenkező fejtegetéseim nem léteben is a legvalószínűbbek közé tartoznék. Sőt az én *-ik*-magyarázatomat ha nem nézzük is, de ha nézzük a reflexiv és passiv úgynevezett *ikes* ragozású alakok régi változatait, már akkor el kell vetnünk azt az elméletet, hogy a *törík*, *törék*, *törnék*, *töretik*, *töreték*, *töretnék* stb. reflexiv ill. passiv alakoknak *-ik*, *-ék* végzete egy valaha önálló szóból alakult volna. Ha ugyanis az illető suffixumoknak ilyen közös eredetük volna, akkor a nyelvtörténet folyamán többé-kevésbé közös alaki fejlődésüket is várhatnánk. Ha a reflexiv, illetőleg passiv *törék*, *töreték* és *törnék*, *töretnék* *-ék* suffixuma egyazon szóból alakult volna, nem tudnánk adattal vagy bizonyítékkal magyarázni azt: miért van a régi nyelvben a reflexiv-passiv *törnék*-, *töretnék*-féle alakoknak *törnējék*-, *töretnējék*-féle (vagy > *törnējék* > *-törnējék*-féle) változatuk is, de miért nincsen *törējék*-, *töretējék*-féle változatuk a *törék*-, *töreték*-féle reflexiv-passiv alakoknak. Tudni való ugyanis, hogy nincs. Persze, a régibb magyarázat evvel a nyelvtörténeti ténnyel nem is vetett számot, mivelhogy észre sem vette.

Pedig úgy van; s azt a reflexiv-passiv *törék*, *töreték* és *törnék*, *töretnék* közti nyelvtörténeti különbséget egyszerre megértjük, ha tudjuk, hogy a reflexiv-passiv *törék*-, *töreték*-, *törnék*-, *töretnék*-féle alakok azonosak az azonos alakú tárgyas ragozásbeli alakokkal: *törék* (azt), *töreték* (azt), *törnék* (azt), *töretnék* (azt). Az ilyen tárgyas ragozású alakok történetében ugyanis

¹⁾ Ellenben l. MÉSZÖLY: MNy. XXXIV, 153—9.

ugyanazt a két irányban való eltérő fejlődést látjuk a mult idejű *törék* (azt), *töreték* (azt) típus alakja és a föltételes módú *törnék* (azt), *töretnék* (azt) típus alakja között: a *törék* (azt), *töreték* (azt) típus mellett nincsen a régi nyelvben sem *töréjék* (azt), *töretéjék* (azt) típus, de a *törnék* (azt), *töretnék* (azt) típus mellett van *törnéjék* (azt), *töretnéjék* (azt) típus.

Élőnyelvből, nyelvemlékekből, régi nyelvtanokból, rokonyelvekből, általános nyelvtörténetből és a tényekkel ellenkező ellenérvek minőségéből adatszerűleg megállapítható, hogy ama tárgyias értékű *töré* 'frangebat (id)' és *töreté* 'frangi faciebat (id)' típusnak soha nem volt személyragos vagyis *töréje*-, *töretéje*-féle változata (vö. Mészöly: A HB. tárgyias elbeszélő mult alakjai 3—31). Ezért abból az egyes számú, harmadik személyű *töré* és *töreté* alakból többes -k-val származhatott többes harmadik személyű *törék* 'frangebant (id)' és *töreték* 'frangi faciebant (id)' alak, de egyes számú *töréje*, *töretéje* nem lévén, nem lehetett többes számú *töréjék*, *töretéjék* sem. Mivel pedig a tárgyias többes *törék* és *töreték* igealakkal azonos a reflexiv-passiv egyes harmadik *törék* és *töreték*, és mivel amaz activ *törék* és *töreték* alaknak nincsen *töréjék*, *töretéjék* változata, — ezért nincsen reflexiv-passiv *töréjék*, *töretéjék*.

A ma is közönséges *törné* és *töretné* alak mellett azonban a régi nyelvben közönséges volt a személyragos *törnéje* és *töretnéje* is (vö. Mészöly: A HB. tárgyias elbeszélő mult alakjai 4—15), tehát a többesben is volt a *törné*-ből, *töretné*-ből lett *törnék* (azt) és *töretnék* (azt) mellett *törnéje* és *töretnéje* típusú alakból lett *törnéjék* (azt) és *töretnéjék* (azt) típusú alak. Mivel pedig ez a tárgyias föltételes többes harmadik személyű igealak: *törnék* (azt), *töretnék* (azt), *törnéjék* (azt), *töretnéjék* (azt) — ez az igealak vált reflexiv-passiv egyes harmadik személyű igealakká, ezért van a reflexiv-passiv föltételes egyes harmadik személyű *törnék*, *töretnék* 'frangeretur' mellett a régi nyelvben *törnéjék*, *töretnéjék* 'frangeretur' típusú igealak is.

Hogy mennyire nem volt a régi nyelvben sem *töréjék*-féle alak, azt legjobban azok a nyelvemlékek mutatják, melyeknek egyazon mondatában láthatjuk egymás mellett a *törék*- és *törnéjék*-féle alakokat, például: *Kerek pylátost hog megtörneiek* (olv. mégtörnéjék) *zarokat... es a tolvaioenc meg törec* (olv. mégtörék) *zarokat* NádK. 294—5. A reflexiv *telik* 'imple-

tur', végezik 'finitur' igének *telnéjék*, *végeznéjék* föltételes alakja is van: *Hog az ielen valo iras betelneie c* NádK. 265; *ygen rewyd napokban en eletem el wegezneyek* ÉrSK. 414. Így van a passiv *tökélletik* és *főlemeltetik* igének *tökélletnéjék* és *főlemeltetnéjék* föltételes alakja: *Tudvan iefuf hog immar minden vegezven vaçon, hog iraf es tökellatneiek monda* DöbrK. 471; *hogi zent Iftuan lölkenek ilien nagi foglalatojjagaba fēlemeltethneiek az iften dicőfegenek latafara* DebrK. 61. *Kenetteté* (nem *kenettetéje*) alak után *kenettetnéjék* következik ugyanazon mondatban: *magat meg kenettete ky beteg frater hog meg kenetetneyyek hertelenfegel nagy zowal kyata* ÉrSK. 584. A *-néjék* végzet utolsó *é-jének* hosszúsága is van jelölve betűkettőzéssel a WinklerK.-ben (189): *keryk vala hogh megh fezeitetneieek* (olv. *mégfeszéjtenéjék*); *az gőlekőzetből ky vettetneieek* (olv. *kivettetnéjék*) WinklK. 307. *Teléjék*, *végezéjék*, *főlemeltetéjék*, *tökélletéjék*, *kenettetéjék*, *feszéjtetéjék*, *vettetéjék* alak sehol nincsen a nyomtatott vagy írott könyvekben vagy élőbeszédben, aminthogy nincsen *teléje*, *végezéje*, *főlemeltetéje*, *tökélletéje*, *kenettetéje*, *feszéjtetéje*, *vettetéje* sem (s a HB. nyelvben sem lehetett *terümtéve*, *hadláva*, sőt *mundóá*, mint a HB. hibásan olvasói tanítják).

Tudjuk, hogy a harmadik személyrag *-ja*, *-je* alakjánál eredetibb az *-i* alakja, s ebből lett többes *-k*-val az *-ik*. Ezért van a tárgyas többes harmadik személyű *keresnéjék* (azt) alaknak *keresnéik* változata is: *mind ez világ zerte el kyldē zolgait hog nag zeretettel meg keresneyk* LobkK. 226. A föltételes mód e tárgyas többes harmadik személyű alakjának megfelelően a reflexiv és passiv igék föltételes módjában is az egyes harmadik személyű alaknak nemcsak *-néjék*, hanem *-néik* végzete is van: *Mikoron kedig vronk kriftus a varaf által vitetneik* (olv. *vitetnéik*) WeszprK. 96; *meg őlettetneik* (olv. *mögölettetnéik*) WeszprK. 10. Az intransitív igéken is látunk a föltételes mód egyes harmadik személyben analogiás *-nék*, *-néjék* és *-néik* végzetet. Így a harmadik személyű *múlnék* alaknak van a régi nyelvben *múlnéjék* változata is (WinklK. 229) az *ēnnék*-nek a HB.-ben *eneyc* (olv. *énéik*) változata (az *éné-* föltételes igerőből úgy lett a mai *ēnné-*, mint az eredetibb *jőné*-ből a *jönné-*).

A visszaható és szenvedő igeragozás *-ik* ragja tehát azonos avval az *-ik* raggal, mely igeragozásunkban többes 3.sz. alanyra — és

a tárgyas ragozás részben való kialakulása óta (I. Mészöly: A HB. tárgyas elbeszélő mult alakjai 30—33)¹⁾ tárgyra is — mutat (ők *verik*, ők *adik* N.). Ebből következik, hogy a visszaható és szenvedő igeragozásnak csak azokban az alakjaiban lehet *-ik* rag, melyek a tárgyas többes harmadik *-ik* személyraggal ellátott igealakokkal azonosak.²⁾ A visszaható *törék* és szenvedő *töreték* alakban eredet szerint *-ik* (v. *-ék*, *-ék*) személyrag nincsen: az illető igealakok eredet szerint a régies *töré* (= mai *törő*) és régies *töreté* (= mai *törető*) igenevek többes *-k-s* alakjai.

* * *

Sokat írtak már nyelvhelyesség szempontjából is a szenvedő szerkezetű mondatokról.

Stílusérzekem és a nyelvtörténeti tanulság azt mondja, hogy komolyabb és ünnepélyesebb vagy ridegebb tárgyról való beszédben, írásban helyén van az olyan szenvedő szerkezetű mondat, mely általános alanyú mondattal egyenlő, tehát nincsen benne az állítmányi ige cselekvésének cselekvője. 'A bűnös elítéltetik' — ez helyes. 'A bűnös a bíró által elítéltetik' — ez nem helyes. E helyett mindig így kell mondani és írni: 'A bűnöst elítéli a bíró'. A helyett is, hogy 'a bűnös elítéltetik', lehet mondani és írni, hogy 'a bűnöst elítélik', de ez a cselekvő igéjű mondat szerkezet nem minden stílusba illik bele, nem illik bele például a törvény stílusába. Tudományos értekezésekben, emelkedett hangú szónoklatokban is sok helyütt szükséges a szenvedő szerkezetű mondat.

A szenvedő igének minden stílusnemből való írtása stílus-talan, erőltetett népieskedés.

MÉSZÖLY GEDEON.

¹⁾ Itt vázoltam a magyar tárgyas ragozás kifejlődését.

²⁾ Az *-ik* személyragnak ma is van *-ék* változata: csángó *molomik* és *moloméek* = 'malmuk'. XV. századi nyelvemlékben is találkozunk az *-ik* ragnak *-ék* v. *-ék* változatával (a Huszita Biblia nyelvében).

Átmeneti szókategóriák.

Ha szótani munkákat, szótani fejtegetéseket forgatunk, minduntalan azt olvassuk, hogy a szavak között vannak tőszók és származékok, egyszerű szók és összetettek. Olyasfélékép szokták emlegetni a szavak e csoportjait, mint hogyha e kategóriákba mind be lehetne sorozni a szókészlet tényeit, mert hisz ami nem származékszó, az nyilván tőszó, ami pedig nem összetétel, az nyilván egyszerű szó és megfordítva.

Bármennyire közkeletű is azonban ez a beállítás, bármilyen magától értetődőnek lássék is az indoklása, nem nehéz bebizonyítani, hogy egyik sem helyes. Azokban a nyelvekben, amelyekben ezeknek a megkülönböztetéseknek egyáltalán értelmük van — s bizonyára a nyelvek nagy-nagy többsége ilyen — a helyzet nem ilyen egyszerű. Azokban a nyelvekben, amelyekben e megkülönböztetéseknek értelmük van, nemcsak tőszók és származékok fordulnak elő, hanem olyan szavak is, amelyek ha még nem is tőszók, de már nem is származékok; nemcsak egyszerű szók és összetételek vannak, hanem olyan szavak is, amelyek még ugyan nem egyszerű szók, de már összetételeknek sem tekinthetők. Ez magyarán azt jelenti, hogy a tőszók és képzettek kategóriája között egy harmadik csoportja is van a szavaknak, és ebbe azok a szókészleti tények tartoznak, amelyek sem a tőszók, sem a képzett szók csoportjába nem sorolhatók be. Úgyisint az egyszerű és összetett szóknál is van egy ilyen középső szócsoporthoz, mely sem ide, sem oda nem tartozik. Vagy mondhatjuk ezt úgy is, hogy a tőszók és származékok, az egyszerű szók és összetételek csak egy-egy szélső pólusát alkotják a szókészletnek. Ezek a pólusok nem elszigeteltek, hanem csak egy-egy kontinuumnak a végpontjai, s e végpontokat a megfelelő kontinuumba tartozó átmeneti szókategória tényei kötik össze egymással.

Hogy a tőszók és származékok közt van egy ilyen átmeneti szókategória, azt legkönnyebb diachronikusan igazolni.

Közismert tény, hogy a legtöbb nyelvben seregestől akad olyan *tőszó*, amelyről a szótörténész hiteltérdemlően be tudja bizonyítani, hogy eredetileg *képzett* volt. Az olyan magyar szavak, mint *apa*, *erdő*, *est*, *fény*, *folt*, *kert* stb. a mai nyelvállapot szempontjából kétségkívül tőszók, de épp oly kétségtelen az is, hogy ezek mindegyike egykor képzett szó volt. Azt, hogy „mai“ nyelvállapot, nem szabad mereven értelmezni. Az említett szavak egyikénél-másikánál esetleg több évszázadnyira vissza lehet menni a múltba, és már ott is az a helyzet, mint ma: a kérdéses szó már tőszó. Az „egykor“ is csak azt akarja jelezni egész általánosan, hogy egy még régebbi nyelvállapot szerint viszont származék volt az illető.

Mi történt tehát ezekkel a szavakkal? Egész durván megfogalmazva az, hogy a nyelvtörténeti változások során átkerültek a képzettek kategóriájából az egyszerű szók kategóriájába, s ma is ott vannak. Valamivel pontosabban ezt úgy is mondhatnók, hogy ezek a szavak bizonyos történések következtében eltávolodtak a származékszók pólusától, és az ellenkező pólushoz tolódtak át.

Hogy ez a kategória-váltás nem máról-holnapra történt, ahhoz nem férhet kétség. Itt van pl. az *édes* 1. 'dulcis', 2. 'suavis' szavunk, amely eredetét tekintve az *íz* ~ R. N. *éz* 'sapor' származéka. A magyar régiségben valamikor biztosan volt egy nyelvállapot, amikor a naiv beszélő is olyan összetartozóknak érezte e szavakat, mint ahogy ma a *bűdös* és *bűz* szavakat érzi. Hogy mikor volt és meddig tartott ez az állapot, azt évszámokban természetesen nem tudjuk megmondani, de nyelvi mozzanatokban ki tudjuk fejteni, nyelvi mozzanatokban ki tudjuk jelölni ennek az állapotnak az időbeli határait. Az *édes* és *íz* synchronikus kapcsolata a nem-nyelvész beszélő számára akkor és addig volt erős, amikor és ameddig a tőszó 'sapor' jelentése mellett a származék *'saporem habens, sapidus'¹⁾ jelentésű volt, s a hangalaki eltérés sem volt mutatis mutandis nagyobb, mint — mondjuk — egy egyidejű *édes* — *éz* eltérése.

Később ez a kapcsolat meglazult, majd meg is szakadt.

¹⁾ Ezt a jelentést megcsillagoztuk, mert a nyelvtörténeti adatokból nem tudjuk kimutatni, feltételezését azonban az etimológiai összefüggés elegendőképp indokolja.

A meglazulást és szakadást azok a változások idézték elő, melyek a két szót jelentésileg és hangalakilag érték. Az *édes* (ill. megfelelő hangalakú előzője) egyszer csak megindult azon a jelentésfejlődési úton, mely végül is a 'dulcis'-hoz¹⁾ vezetett. E fejlődés menetét kétféleképp is elképzelhetjük. Először így: *'ízzel bíró' → 'jó ízzel bíró, jóízű' (vö. *szagos* 1. 'szaggal bíró', 2. 'jószagú'; *izes* 'ízzel bíró, jóízű') → 'egy meghatározott jó ízzel, a keserű ellentétével bíró, vagyis: *dulcis*'. De elképzelhetjük másodszor úgy is, hogy 'ízzel bíró' jelentés után közvetlenül a 'meghatározott ízzel, a keserű ellentétével bíró' jelentést tesszük meg következő fejlődési állomásnak. Azonban akár három, akár két állomását különböztessük is meg a fejlődésnek, semmiesetre sem szabad úgy elképzelnünk a történeteket, hogy az egykor egyedül megvolt eredeti jelentést (*'saporem habens') minden átmenet nélkül váltotta fel a belőle származott (közvetve vagy közvetlenül a 'dulcis') jelentés és lett egyedül használttá. Ilyen éles fordulatok a nyelvi fejlődés folytonos menetében szokatlanok. Bizonyára közelebb járunk az igazsághoz, ha számolunk egy (a háromfázisos elgondolás szerint esetleg több) közbülső állapottal is, amikor az eredetivel egyidőben megvolt a fejlődött jelentés is. Tehát eredeti állapot: 'ízzel bíró'; közbülső állapot: 'ízzel bíró' és 'meghatározott ízzel, a keserű ellentétével bíró, *dulcis*'; végső állapot: 'dulcis'.

Már a közbülső állapot is lazítólag hathatott szavunknak eredeti tőszavával való kapcsolatára. Még inkább lazított persze a kapcsolaton a jelentési helyzet végleges kialakulása, amikor is a két szó jelentése már úgy élt egymás mellett, mint 'sapor' és 'dulcis'.

Hogy ez egymaga elég lett volna a végleges szakításhoz, nem tudjuk. Az azonban kétségtelen, hogy amit a divergáló jelentés-változás esetleg nem tudott megcsinálni, azt mindenesetre elintézte a két szó eltérő hangalakú fejlődése. Egyes nyelvjárásainkban, mégpedig nyilván a gyengén í-zőkben azzal vált el a két szó útja végleg egymástól, hogy az *éz*-ből *íz* lett, az *édes* pedig változatlan maradt. Ez a helyzet kerekedett ki a gyengén í-ző köznyelvben, ez rögzítődött az irodalom nyelvében, sőt köznyelvi vagy irodalmi hatásra olyan erősen é-ző vagy erősen í-ző nyelvjárásokban is, amelyekben az első magánhangzó differenciálódása egyébként

¹⁾ Az affektív jellegű 'suavis' jelentés most nem érdekel bennünket.

nem következett volna be. Önként értetődik, hogy ez a hangalaki változás sem tegnapról-mára játszódott le.

Hogy mennyi ideig tartott a lazulás folyamata, mely végül is szakadásra vezetett, nem tudjuk. Hogy így zajlott-e le, mint ahogy megrajzolni iparkodtunk, nem bizonyos. Egy azonban holtbizonyos, s ez az, hogy az eredeti, etimológiai állapotot (vagyis, hogy az *édes* *'saporem habens' jelentésben még világosan képzett szó és az *éz* 'sapor'-hoz való kapcsolata az egykorú beszélő számára is kétségtelen) és a köznyelvben, az irodalom nyelvében, sőt a legtöbb nyelvjárásban is jelentkező végleges állapotot (vagyis, hogy az *édes* 'dulcis' jelentésben már tőszó és synchronikusan nem függ össze az *íz* 'sapor' szóval) *egy változási folyamat hidalta át*. Amíg e változási folyamat tartott, *édes* szavunk úton volt, hogy eredeti jellegét levetve, tőszóvá váljék. Útban volt a képzett szók pólusától a tőszók pólusa felé, hogy végül is elérje azt.

Mármost bárhol álljunk is meg az egyik pólustól a másikig vezető úton, az eredmény csak egy olyan *édes szó* lehet, amely már nem tisztán képzett szó, de még nem is tőszó, hanem átmenet a kettő között, egy olyan szó, amely jellegzetesen az átmeneti kategória tagja.

Ha ezt a közbülső változási folyamatot általában is elfogadjuk minden egyes szónál, mely egykor biztosan képzett volt s azután kétségtelenül tőszóvá alakult át, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy a változás idején minden ilyen szó az átmeneti kategóriába tartozott, egy olyan szókategóriába, mely az átmenetet képviselte a képzett szók és a tőszók csoportja között.

Ezzel már voltaképp az átmeneti kategória synchronikus létét is igazoltuk. A helyesen felismert diachronikus tényeknek ugyanis nyomuknak kell lenniük a nyelvi synchroniában is. Ha a diachronia tapasztalatai arra készítetnek, hogy számoljunk a tőszók és származékok között levő átmeneti szókategóriával, akkor ennek a kategóriának meg kell lennie synchronikusan is.

A magyarban száz meg száz szó csinálta végig a származékszóból tőszóvá válás folyamatát. Az egyik későbbben indult el a származékok pólusától, a másik korábban érte el a tőszók pólusát. Egyáltalán nem valószínű tehát, hogy valahol is találhassunk a multban egy olyan nyelvállapotot, melynek minden szava már vagy az egyik vagy a másik pólusnál helyezkedett el, és ne volna egy sem éppen *útközben* a kettő között. És ha száz meg száz sza-

vunknál ma már be is fejeződött a kategória-váltásnak ez a folyamata, bizonyos, hogy más száz meg száz szavunknál még ma is tart, mert a mai nyelvállapot sem lehet kivétel az alól, amit a multa vonatkozólag megállapítottunk. Ma is kell lenniük olyan szavainknak, melyek egykor megindultak a tőszavasodás útján, de még nem jutottak el a másik pólushoz, tehát az átmeneti kategóriába tartoznak ma is. Igen ám, de melyek ezek a szavak?

Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, előbb meg kell mondanunk, hogy milyen szavak tartoznak a két szélső kategóriába, a tiszta képzett szók és a tiszta tőszók csoportjába.

A tiszta képzett szók közé az olyanok tartoznak, mint a *futkos*, *üldögél*, *asztalka*, *fehérség* s hasonlók. Ezek mindegyike alakilag és jelentésileg világosan két részre bontható: tőre és képzőre. A tő szintén két részből áll: a tőtestből (pl. *fut-*) és a tőjelentésből (pl. a *fut-* hangsorral kifejezett cselekvés), s a kettő együtt olyan, hogy önálló szóképzleti egységként is megállja a helyét.

A képzőnek is van egy külső, testi része (képzőtest, pl. *-kos*) és van egy belső, tartalmi része (képzői jelentés), s a kettő együtt olyan, hogy önálló szóképzleti egységként nem fordul elő. Vagy alakilag is olyan már, hogy önálló szóegységként számba sem jön (pl. *-dögél*), vagy jelentésileg alkalmatlan erre a szerepre, mert a képzői jelentés sohasem tartalmaz önálló jelentés-pulzust, hanem csak a tőjelentést módosítja (a *-kos*-nál az ismétlődés ez a módosítás). A képző ilyenformán nem más, mint egy szóképzleti módosító, s mint ilyen rokonságot tart a szintaktikai módosítókkal, a ragokkal, ha egyébként egy világ választja is el tőlük.

Ott, ahol a külső és belső elemzésnek két (esetleg több) önálló szóképzleti egység vagy ezzel egyívású tény az eredménye, összetétellel van dolgunk. Ahol az alaki és jelentési elemzés negatív eredménnyel zárul, ott egyszerű vagy tőszó a vizsgált jelenség.

Mindez tudott dolog és nincs benne semmi új. Újként kell azonban megfogalmaznunk az átmeneti szó kategóriába tartozó tények viselkedését az említett elemzésekkel szemben. Az átmeneti kategóriájú szavak — most persze csak arról az átmeneti kategóriáról beszélünk, melyet a tőszók és származékok közt állapítottunk meg — az alaki elemzés tekintetében pozitíve viselkednek, tehát külsőleg épp úgy tagolhatók, mint a képzett szók, a jelentési elemzéssel azonban negatív eredményt mutatnak, tehát belsőleg

épp oly tagolhatatlanok, mint a tőszók, vagy ha esetleg mégis tagolhatók, jelentési tagoltságuk nem felel meg az alakinak.

Itt van pl. *farkas* 'lupus' szavunk. Alaki tagoltsága ma is világos. Külsőleg ma is jól felismerhető benne az egykori tőtest (*fark-*) és a képzőtest (*-as*), mégpedig nemcsak a nyelvésznek, hanem a naív beszélőnek is. A jelentési síkon azonban már hiába keresnők az egykori tőjelentésnek és a képzői jelentésmódosításnak a kettősségét: a 'lupus' jelentésben semmi nyoma neki. Ez a jelentés épp olyan osztatlan tömböt alkot, mint pl. a *galamb* tőszó jelentése.

Ne tévesszen meg senkit sem, hogy van egy *farkas* 'caudatus' szavunk is. Ez ma is tiszta képzett szó, amit alaki tagolhatóságán kívül jelentésének az alaki kettősséggel párhuzamos volta is (tőjelentés: egy tárgy, képzői jelentésaspektus: a tőjelentésben foglalt tárggyal való ellátottság; pl. *farkas o* 'farkincával ellátott o betű') tanúsít. Ez mindig is képzett szó volt, és részben ez szolgált alapul *farkas* 'lupus' szavunk kifejlődésének. Azért csak részben, mert a teljesebb előzmény valószínűleg (vö. EtSz.) egy *farkas állat*-féle szerkezet vagy összetétel volt.

Ha ezt a teljesebb előzményt kissé jobban szemügyre vesszük, azt is észrevehetjük, hogy mi indította el *farkas* 'lupus' szavunkat a képzettek pólusától és terelte a másik pólus felé, melyet ma sem ért el még egészen. Az ok az eredeti összetétel sajátos jelentése lehetett. A *farkas állat* már eredetileg sem az egyszerű összegét jelentette annak, amit tagjai külön-külön jelentettek. Nem akármilyen farkkal bíró állatspeciést értettek rajta eredetileg sem, csak egy bizonyos fajtát. Az összetétel vagy szerkezet tehát már megszületésekor is *összegalatti* jelentéssel bírt, s ez az összegalattiság tovább zsugorodva ('egy bizonyos állatfajta, melynek farka van' → 'egy bizonyos állatfajta') adta végül is a 'lupus' jelentés osztatlan tömbjét. Hogy ezt a jelentési tömbösödést nagyban megkönnyítette a szerkezet vagy összetétel második tagjának az elmaradása, azt talán mondanunk is fölösleges.

Most azonban nem ez a történet érdekel bennünket, hanem a történet synchronikus vége, az, hogy a ma is teljes jogon képzett szónak számító *farkas* 'caudatus' szavunk mellett van egy *farkas* 'lupus' szavunk is, és ez a tőszók és képzettek közti átmeneti szó-kategóriába tartozik. És ilyen szavunk sok van. Hogy csak néhányat említsünk, ilyen pl. a *szarvas* 'cervus', *sértés* 'sus', *forrás*

'fons', házas 'verheiratet', hirtelen 'plötzlich', asztalos 'Tischler', szabó 'Schneider' (de vő. a tisztán képzett szónak számító szabász-t) stb. stb. Nem tartoznak azonban ide a *bíró* 'judex', *himlő* 'Blattern'-félék, jóllehet alaki tagoltságuk látszólag világos. A *bíró* történeti alapszava, a **bír* 'ítél, büntet' ma már nem él (ezért lehetségesek pl. az ilyen összetételek, mint *büntetőbíró*, *ítélőbíró*!), a *himlő* *himlik* alapszava is már csak egy-két nyelv-járásban van meg. A *bíró* tehát általában, a *himlő* pedig legalább is a köznyelvben már tiszta tőszó.

Hasonló átmeneti kategória van az egyszerű szók és az összetételek között is. Ezt a kategóriát diachronikusan ugyanúgy lehet és kell fundálni, mint az előbbit.

Ismeretes, hogy eredeti összetételeink közül többen ráléptek az egyszerűsödés útjára, és azt végig is járva, ma már — sőt bizonyára régebb idő óta — egyszerű szóknak számítanak. Az olyanokról, mint az *arc*, *kengyel*, *lány*, *sármány*, *ünnep* stb. a nyelvészen kívül senki emberfia nem tudja már, hogy valamikor összetételek voltak. A naiv beszélő egyszerű szóknak érzi őket, és a multban is már jóideje annak érezte bizonyosan.

Az említett szavakat rendszerint „elhomályosult összetételek”-nek nevezik nyelvészeink, még akkor is, ha nem történeti, hanem leíró szempontból tárgyalják őket. Ez a szempont-zavar még csak a kisebb hiba, a nagyobb akkor keletkezik, amikor közéjük sorozzák a *testvér*, *húsvét*-féléket is, pedig ezek összetettsége még korántsem homályosodott el, legalább is nem annyira, mint az *arc*, *kengyel*-féléké. Nincs magyarul beszélő, aki ne látná egész világosan a *testvér* szó alaki összetettségét, alig van, aki ne érezné, hogy a *húsvét* szó alakilag tagolt. Az átlagos beszélő is érzi, hogy ezek külsőleg nem olyan egyöntetűek, mint a *bot*, *dél*, *kár*, *véka*-féle egyszerű szók.

Ennek az alaki tagoltságnak persze aztán nincs meg a megfelelője a jelentés síkján, mint az igazi összetételeknél (pl. *kényér-héj*, *vaskályha*, *sótartó*). A *testvér* jelentése nem az, ami az alaki tagok jelentéséből ('corpus' és 'sanguis') következne, hanem valami más, egy tagolatlan jelentés-tömb: egy rokonsági fok. Az megint csak ne tévesszen meg senkit, hogy a nyelvész le tudja vezetni ezt az egységnyi jelentést a 'corpus' és 'sanguis' részjelentésekből. A nem-nyelvész beszélő számára ez mellékes: neki csak ez az egységnyi jelentés létezik, ezzel és csak ezzel él, amikor a

testvér szót használja. A *húsvét* jelentése sem tagolt ma már, épp olyan egységnyi, mint pl. *karácsony* szavunké.

Az „elhomályosult összetételek“ közt szokták emlegetni a *holnap*, *tegnap*-féleket is. Ezeknél talán a naív beszélő is érzi azt a kettős jelentés-pulzust, melyet én mindenesetre érzek: 'nap, mely a mát követi' és 'nap, mely a mát megelőzte'. Érzi, bizonyosan érzi azonban e szavak alaki összetettségét, csak éppen nem tud mit kezdeni a *hol*-lal és a *teg*-gel, mert ezek külön semmit sem mondanak neki. Azt, hogy 'időbeli megelőzés' vagy 'időbeli következés', semmikép sem mondják.

Amikor a *testvér*, *húsvét*, *holnap*, *tegnap*-félékkel bíbelődünk, akkor olyan szavakkal van dolgunk, melyek valamikor tiszta összetételek voltak, később megindultak az egyszerűsödés útján, de még ma sem jutottak oda, ahová az *arc*, *kengyel*-félék már rég elérkeztek. Ma is azok, amik bizonyára már huzamosabb idő óta: átmeneti jellegű szavak, s mint ilyenek az egyszerű és összetett szók csoportja közt állanak, nem tartozván sem ide, sem oda. Ezek alakilag mind tagolhatók, akár olyan világosan, mint a *testvér*, akár csak annyira, mint a *tegnap*, jelentésük azonban már vagy egységnyi (pl. *testvér*), vagy ha még nem az, a jelentési tagozódásnak alaki párhuzamosításában mutatkoznak nehézségek a beszélő számára (pl. *tegnap*).

Az összetételek kategóriáját tehát éppúgy egy átmeneti jellegű szócsoporthoz köti az egyszerűekéhez, mint a képzetekét a tőszavakéhoz. A kör azonban ezzel még nem teljes. Hiányzik az összekötő láncszem az összetett szók és a származékok között. Kérdés, nincs-e ezek közt is egy átmeneti csoport, mely kitölti e két pólus közötti hézagot?

De van.

Kell lennie, mert a nyelvtörténethől számos adatot tudunk arra, hogy önálló szóképzési egységek a fejlődés során szóképzleti módosítókká, képzőkké lettek. Hogy a legközkeletűbb példát említsem, a mai német *-heit* képző régente önálló szó volt (vö. kfn. *heit* 'minőség, tulajdonság', ófn. *heit* 'rang, állás', gót *haidus* 'minőség'), a vele egybeszerkesztett szavak tehát összetételeknek számítottak. Ma — és már jó ideje — minden *-heit*-tel kapcsolt szó tisztán és világosan képzettnek minősül.

Amilyen biztos ennek a fejlődésnek a kiinduló pontja és a végeredménye, olyan kétségtelen az is, hogy a kettőt egy átalaku-

lási folyamat kapcsolta össze, melynek tartama alatt minden *-heit-et* tartalmazó szó az átmeneti kategóriát képviselte, vagyis még nem volt képzett szó, de már összetétel sem. A kései kfn.-ben vagy a korai úfn.-ben bizonyosan meg is lehet találni ezt az átmenetet. Egy olyasféle nyelvéllapotot, aminőt a pl. a mordvinból ismerünk, ahol a M. *ši*, E. *či* 'dies, sol' szó önállóan is előfordul, meg az ilyenekben is, mint M. *par-ši* 'jóság, vagyon', E. *paro-či* 'jóság, jólét' (vö. *para*, *paro* 'jó'), M. *šumbra-ši*, E. *šumbra-či* 'egészség' (vö. *šumbra* 'egészséges'). Ez utóbbiakban a *ši*, *či* — mint BUDENZ Nyr. I, 345—9 mondja — „már valóságos képzőszóvá kezd válni”.¹⁾

Éppen ez a „kezd válni” az, ami minket most érdekel. Ez jelenti azt az összekötő változási folyamatot, mely minden átmeneti kategóriáknak, ennek is az alapja. Persze ezt a változási folyamatot könnyebb elképzelni, mint tetten érni. Könnyebb feltelezni, mint megmutatni. Hisz aránylag kevés képzőnknek ismerjük önálló előzményét, és még az ú. n. fiatalabb képzőinknél is inkább már csak a befejező mozzanatait látjuk annak a történéseknek, melynek egésze érdekelne bennünket igazán.

A magyar *-ság*, *-ség* képző pl. már rég gyanús ebből a szempontból, de önálló előzője még sem a magyar adatokból, sem a fgr. nyelvekből nem került elő. BUDENZ i. h. ugyan megpróbálta az említett mordvin „képzőszókkal” és a f. *sää* 'tempestas, tempus'-szal egyeztetni, de e kísérlet — épp úgy, mint GOMBOCZ-é is (ÖM. I, 153—6) — különféle nehézségek miatt nem volt meggyőző.

A *-ság*, *-ség*-ről lényegileg ma sem tudunk többet, mint hogy régi nyelvelméleinkben néha még illeszkedés nélkül, sőt külön írva szerepel (Beszt. Szj.: *ag sig*, *aleth sig*, Serm. Dom.: *alkolmas seg*, BécsiK.: *kazdağsəgə*, Apork.: *irgalmassegő*; de HB.: *uimad-sag*, *birsagnop*). A külön-írás természetesen nem sokat jelent, az illeszkedés hiánya — mint a viszonylagos önállóság jele — már többet, de ennek alapján is legfeljebb annyit mondhatunk, hogy — ha e képzőnk valóban önálló szóból lett — a magyar írásbeli-

¹⁾ Az átmeneti kategória meg nem különböztetése érdekes ellentmondásba kergeti Gombocz-ot, aki a hasonló szerepű vog. *sup* 'darab, rész' szót tárgyalva azt írja, hogy ez már jórészt kicsinyítő képző értékével bír az ilyen összetételekben: *sqs-sup* 'órácska' (*sqs* 'óra'), *mant-sup* 'lapátocska' (*mant* 'lapát'). Nyr. XXVII, 341.

ség korai emlékei is már csak egy meglehetősen előrehaladott stádiumát tárják elénk a képzősődés folyamatának, az átalakulás utolsó rezdületeit, és ami megelőzőleg történt, arra nézve már egyáltalán nem vallanak, sőt talán soha nem is fognak.

Már jóval többet tudunk a magyar *-né*-ről. Tudjuk róla, hogy történetileg a *nő* szavunkkal függ össze. Tudjuk azt is, hogy megindult azon az úton, hogy képzővé váljék, sőt egyesek szerint már el is érte ezt a fokot (vö. SIMONYI, A magy. nyelv² 293: „képzővé gyöngült“).

Ez a véleménye egyébként KERTÉSZnek is, aki egy rövid, de magvas cikket (Nyr. XXXVIII, 122—3) szentelt annak idején e kérdésnek. Szerinte a két egyeredetű szó közül a *nő* más szavakkal kapcsolatban is mindmáig megőrizte önállóságát, míg a *-né* denominális képzővé halványodott. Látnivaló ez már abból is, hogy az olyan összetett szóknál, melyeknek második tagja a *nő* (pl. *barátnő*), a ragok magashangú alakjukban csatlakoznak az összetételhez, azaz a *-nő* hangrendjét követik (pl. *barátnőnek*), míg a *-né* esetében az alapszó hangrendje a mérvadó (pl. *papnének*). A *-né*-nek ez a képzővé válása — KERTÉSZ szerint — *nem egyszerre történt, hanem fokozatosan*. Hisz a magyar nyelv multjából számos példát lehet idézni, olyant, amely az 'uxor' jelentésű *-né*-nek nagyfokú önállóságát tanúsítja még. A régi magyar úrasszonyok aláírásai között pl. gyakran olvashatunk ilyeneket: *Az szegin megholt Zolthay Lewryntzné Posár Ilona; néhai Fekete Jánosné, ki most Gicöri Györgyné* stb. Ma a tulajdonnévhez kapcsolt *-né* annyira összeforrt már a névvel, hogy egy ilyen aláírás elképzelhetetlen. A XVII. század derekáig viszont oly laza volt még a kapcsolat, hogy ilyeneken nem akadt fenn senki. A *-né*-nek ez a viszonylagos függetlensége magyarázza meg azt a negatívumot is, hogy miért nem fordul elő régebben az *özvegy Kovács Jánosné*-féle aláírás: a XVI. században ez még *özvegy Kovács János* — nejét jelentette volna, egy özvegyember elhalt feleségét, aki persze már nem igen osztogat autogrammot e siralom völgyében.

A *-né*-nek ez a relatív függetlensége arra indítja KERTÉSZT, hogy ezekben a példákban még inkább összetételeket lásson, semmint képzéseket. Később, a XVII. század közepe után már ilyenek nem fordulnak elő, és csakhamar feltűnedeznek az *özvegy Kovács Jánosné*-féle aláírások is. Mindebből azt következteti KERTÉSZ, hogy

a *-né* képzővé válása a XVII. század második felében fejeződhetett be teljesen.

KERTÉSZ fejtegetései nagyon tanulságosak, csak éppen végső következtetésének a helyessége tekintetében merülhet fel kétely. Az bizonyos igaz, hogy a *-né* és a *nő* származásilag egyazon szó. Az is kétségtelen, hogy a múltban volt idő, amikor a *-né*-vel összekapcsolt szavak épp oly összetételek voltak, mint a *nő*-vel összetettek. Erre mutatnak a *kufárnő ~ kufárné ~ kufárasszony*-féle váltakozások is a régi emlékekben. Az sem vitatható, hogy a *-né* megindult a képzősödés útján, és nemcsak alakilag lett szorosabb a kapcsolata a vele egybeszerkesztett szóval vagy névvel, hanem jelentésileg is. Mi bizonyítja azonban, hogy a *-né* képzővé válása végleg lezárult már a XVII. század második felében? Az, hogy azóta némileg megváltozott a nyelvhasználat a *-né* dolgában, legfeljebb csak azt jelenti, hogy a *-né* egy lépéssel tovább ment a képzősödés útján, mint korábban volt, de még korántsem azt, hogy ezzel a lépéssel véglegesen el is érte a képzői fokot!

Mert mi a helyzet ma a *-né* tekintetében? Az, hogy részben a *Kovács Jánosné*-félékben fordul elő 'feleség' értelemben, részben a *szakácsné*-félékben 'nő' értelemben. Mind a két használatban nagyon eleven a jelentése, s mind a két jelentés inkább külön-jelentés-pulzusként hat, semmint képzői jelentés-aspektusként. A *Kovács Jánosné* és a *Kovács János neje* jelentésileg nem is különböznek egymástól. A *szakácsné*-félékről is tudjuk, hogy sokszor szabadon váltakoznak a *szakácsnő*-féle tiszta összetételekkel, ami csak úgy érthető, hogy a *-né* jelentése ilyenkor még épp olyan önálló jelentés-pulzusnak számít, mint a *-nő*-é.

A *-né* alaki önállósága persze már mind a két használatban korlátolt (vö. az utána következő ragok illeszkedését!), de az alaki önállóság teljes feladásáról még korai volna beszélni. Sokkal teljesebb volna az önállótlanúság, ha a *-né* már illeszkedő volna, vagyis ha volna egy *-ná* alakja is, mint a *-ség* mellett a *-ság*.

Nem. A *-né* erősen önálló jelentése és még csak részben feladott alaki függetlensége miatt szó sem lehet arról, hogy benne tiszta képzőt lássunk. A vele egybekapcsolt szavak, ha már nem is tiszta összetételek, de még ma sem származékok, hanem annak az átmeneti kategóriának a tagjai, mely e két pólust köti össze, az összetett szók és a képzettek pólusát.

Ennek az átmeneti kategóriának különösen igekötős alakulataink szempontjából van nagy fontossága. Ezek között ugyan szép számmal vannak tiszta összetételek (pl. *bemegy, felnéz, körüljár* stb.), de vannak átmeneti jelenségek is (*elmond, meghal* stb.). Az utóbbiakban az igekötő jelentésileg már képzői fokon áll, hisz nem külön jelentési pulzust hoz, hanem csak az igében rejlő jelentés módosítását jelzi, alakilag azonban még őrzi a viszonylagos függetlenséget: alkalmilag elválhat igéjétől, sőt ige nélkül, magában is előfordulhat.

LAZICZIUS GYULA.

Faramuci. Erről a szavunkról nemrégiben (MNy. XXXV, 25) azt mondtam, hogy olasz eredetű és nyilván a *far(e) ammušire* kifejezéssel függ össze. Újabban (MNy. XXXVI, 254) GARÁZDA PÉTER ennél egy „valószínűbbnek látszó” magyarázatot kísérelt meg, felhíva a figyelmet az olasz *mosca cieca* (szó szerint „vak légy”) szembekötödsi játékra. Szerinte a magyar szó a *fare a mosca cieca* átvétele volna.

Magyarázatomat nem akarom védeni, de talán nem árt megemlítenem, hogy az én indulási pontom nem föltett és nem is csillagos alak, mint ahogy GARÁZDA PÉTER uram tévesen idézi, hanem valódilagosan létező olasz kifejezés.

Ami mármost az újabb magyarázatot illeti, nekem persze némiképp kételyeim vannak a valószínűsége tekintetében. Ha — stílusosan — szójátékkal akarnám magam kifejezni, azt mondhatnám, hogy egy kicsit „garázdának” érzem e szófejtést, hangalakilag is, tárgyilag is.

A *fare a mosca cieca*-ból ugyanis a magyarban valami **faramoszkacséka*zni vagy **faramoszkáca*zni-félét várhatnánk, *faramucizni*-t aligha.

A faramucizás játéknak ugyan játék, de egyáltalán nem szembekötödsi, és tárgyilag semmi köze a „blinde Kuh” és a „mosca cieca” néven ismert gyermekik, vagy ha úgy tetszik, gyermeteg szórakozásokhoz.

L. Gy.

Finnugor végmagánhangzó-kérdések.

I.

A lív nyelv rendszeres hangtörténete máig is megíratlan ugyan, rávonatkozó ismereteket azonban nagy számmal találunk abban a bevezetésben, amelyet KETTUNEN LAURI pompás lív szótárához írt (Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung, Helsinki, 1938). E bevezetés a végmagánhangzókra is kitér, s belőle a lív végvokalizmusról az alábbi képet nyerjük:

1. azok az eredetileg *e*-, ill. *ę*-végű közfinn szavak, amelyek a mai finnben *e*-tővűek, de *i*-végűek, a lívben elvesztették végmagánhangzójukat; pl.

kak̄š „zwei“ ~ fi. *kaksi*,
läp̄š „Kind“ ~ fi. *lapsi*,
tē'd „Stern“ ~ fi. *tähti*,
tu't „Feuer“ ~ fi. *tuli*,

ük̄š „eins“ ~ fi. *yksi*,
var̄ž „Stengel“ ~ fi. *varsi*,
ve't „Bruder“ ~ fi. *veli*,
ve'ž „Wasser“ ~ fi. *vesi*

stb. (vö. még LAKÓ, A permi nyelvek szóvégi magánhangzói 57);

2. azokkal az *a*- és *ä*-végű finn szavakkal szemben, amelyek végmagánhangzója a közfinnben is ugyanilyen volt, a lívben ma *a*- (olykor *ä*-) végű szavak állanak; pl.

läjska „faul“ ~ fi. *laiska*,
muštä „schwarz“ ~ fi. *musta*,
päikkä „Ort“ ~ fi. *paikka*,
rānda „Strand“ ~ fi. *ranta*,

senä „Wort“ ~ fi. *sana*,
szeppä „Schmied“ ~ fi. *seppä*,
sälga „Rücken“ ~ fi. *selkä*,
vīla „Getreide“ ~ fi. *vilja*

stb. (vö. még LAKÓ, uo. 57);

3. a szóvégi *a* csak abban az esetben kopott le, ha az első szótagban eredetileg hosszú magánhangzó állott; pl.

lūd „Besen“ ~ fi. *huta*,
mēk „Schwert“ ~ fi. *miekka*, ($\leftarrow *mēkka \leftarrow *mēkka$),
pīn „Qual“ ~ fi. *piina*,
pisk „Tropfen“ ~ fi. *piiska* stb.

A fenti szabályos megfelelések ellenére is kimutatható azonban a lívből több olyan szó, amelyekben a mai finn szóvégi *i*-vel (tővégi *e*-vel) szemben nem magánhangzóhiány, hanem *a* véghangzó található. Közülük KETTUNEN bevezetése XXVIII. oldalán a következőket említi:

1. *jōra* [$\leftarrow *jāra \leftarrow *jarra \leftarrow *jarva$] „Landsee“ ~ fi. *järvi*, gen. *järven*,
2. *pūola* [$\leftarrow *pōla \leftarrow *polla \leftarrow *polva$] „Knie“ ~ fi. *polvi*, gen. *polven*,
3. *tōla* [$\leftarrow *tāla \leftarrow *talla \leftarrow *talva$] „Winter“ ~ fi. *talvi*, gen. *talven*.

Ezekhez csatlakozik még:

4. (SjW. nyugati nyelvjárás) *īra* [$\leftarrow *irra \leftarrow *hirva$] 'Reh' (veral-tet) ~ fi. *hirvi*, gen. *hirven*,
5. *pīla* [$\leftarrow *pilla \leftarrow *pilva$] „Wolke“ ~ fi. *pilvi*, gen. *pilven*,
6. *sōra* [$\leftarrow *sāra \leftarrow *sarra \leftarrow *sarva$] „Horn.“ ~ fi. *sarvi*, gen. *sarven*,
7. *sārna* [de a salisi nyelvjárásban: *sarn* (l)] „Esche“ ~ fi. *saarni*, gen. *saarnen*.

A szóvégi *u* általában szintén lekopott a lívben (pl. *su'g* „Verwandter“ ~ fi. *suku*, *a'B* „Hilfe“ ~ fi. *apu*, *o'u* ($\leftarrow *havu$) „Nadelholzzweig“ ~ fi. *havu*, *ul* „unsinnig“ ~ fi. *hullu* stb.), mindamellet a fi. *lintu* „madár“ szó megfelelője nemcsak a várakozásszerű *līnd*, hanem a nyugati lívben végmagánhangzós *līnda* alak is ismeretes.

E szabálytalan szóvégi megfelelések láttára fel kell vetnünk a kérdést: mi e kettősség magyarázata?

KETTUNEN az eredeti *-lv-*, ill. *-rv-* mássalhangzócsoportokat tartalmazó szavak szóvégi *-a*-jának magyarázatául analógia lehetőségére mutat rá (id. m., Einleitung, XXVIII.). Oly kétségtelenül *a*-tővű szónak, aminő pl. *kūgra* 'Ohr' (~ fi. *korva*), a partitívusa *kūōrrê*, s ez a maga hosszú ikermássalhangzójával emlékeztet a *jōra*, *pīla* stb. szavak ugyancsak hosszú ikermássalhangzóval alakuló partitívusára (*jārrê*, *pīllê*, *pollê* [*p^hollê*], *sārrê*, *tāllê*). A két különféle paradigmába tartozó szavak partitívusának a

hasonlósága könnyen arra indíthatta a nyelvérzékét, hogy az egyező jellegű partitívusok mellé hasonló, mégpedig mindkét paradigmában *a*-végű nominatívusokat alakítson. Így a *k^uoirā*: *kūgra* viszony mintájára a nyelvérzék tévedéséből könnyen keletkezettek a *jārā*, *pīla*, *pūḡla*, *sōra*, *tōla* nominatívusok, amelyekben tehát az eredeti végmagánhangzót kiszorította egy analógiás *a* hang. Ez az *a* azután hangtörvényszerűen máig megmaradt. A *sārna* szó *a*-tövétségére csak a szójegyzékben hívja fel KETTUNEN a figyelmet. Ez márcsak azért sem tartozhatott eredetileg az *a*-tövek közé, mert ez esetben végmagánhangzója — tekintettel az elsőszótagbeli hosszú magánhangzóra — lekopott volna. *sārna*, többesz. *sārnad* helyett **sārñ*, többesz. **sārñad* alakokat várna KETTUNEN, s az előbbieket magyarázatára csak ennyit jegyez meg: „Vielleicht mit *pārna* 'Linde' kontaminiert“. Ami végül a *linda*, többesz. *lindad* szóalakot illeti, ennek magyarázását a „zufällig?“ megjegyzéssel mellőzi.

Következő kérdésünk az: mennyi valószínűsége van a fenti magyarázatoknak? — Ami mindenekelőtt a *linda* alakot illeti, ez kétségtelenül még tisztázásra vár. A *sārna* magyarázatát aligha tekinthetjük egyébnek, mint ötletnek. A többi szóra vonatkozó analógiás magyarázatot elfogadhatjuk, bár nehézségei mellett nem mehetünk el e két kérdés nélkül: 1. elegendő lehetett-e a *jōra*, *pīla* stb. szavak egyetlen (ill. a partitívussal olykor azonos illatípus ideszámításával: két) esetének a *kūgra*-félék azonos esetével (ill. eseteivel) való képzésbeli hasonlósága ahhoz, hogy ennek következményeképp új, analógiás nominatívusok (*jōra*, *pīla* stb.) keletkezzenek? 2. Vannak-e egyéb *a*-tövé, eredetileg *-lv-*, ill. *-rv-* mássalhangzócsoporthoz tartozó, gyakran előforduló szavak olyan számban, hogy az azok részéről feltett analógiás hatást a fenti változás létrehozásához elég erősnek gondolhatjuk? — Nem célozom az, hogy e soraimmal e kérdésekre választ adjak, sem pedig az, hogy KETTUNEN magyarázatait bíráljam, csupán azt kívánom az alábbiakban kifejteni, hogy a fenti jelenségnek nézetem szerint más megfejtése is lehetséges. Megfejtési kísérletemet a lappnyelvi végvokalizmus bizonyos jelenségeivel kívánom kapcsolatba hozni, ezért előbb a lapp-finn végmagánhangzók megfeleléseit fogom röviden ismertetni.

II.

A finn és a lapp végmagánhangzók általában az alábbi szabályszerűség szerint felelnek meg egymásnak:

1. finn *a*-val és *ä*-vel szemben a lappban általában *e* áll a szóvégen,¹⁾ pl.:

fi.	lpN.
<i>ikä</i> 'kor'	~ <i>jákke</i>
<i>jalka</i> 'láb'	~ <i>juol'ge</i>
<i>kulma</i> 'szöglet, szegély'	~ <i>gull'bme</i>
<i>pesä</i> 'fészek'	~ <i>bæsse</i>
<i>sata</i> 'száz'	~ <i>čuotte</i> ;

2. szóvégi *i*-nek, mely közfinn *e*-, ill. *e*-re megy vissza, a norvég-lappban *ä* felel meg, pl

fi.	lp.
<i>kieli</i> (<i>kiele</i> -) 'nyelv'	~ <i>giellä</i>
<i>kynsi</i> (<i>kynte</i> -) 'köröm'	~ <i>gäz'zä</i>
<i>nimi</i> (<i>nime</i> -) 'név'	~ <i>nämmä</i>
<i>syli</i> (<i>syle</i> -) 'öl'	~ <i>sällä</i>
<i>veri</i> (<i>vere</i> -) 'vér'	~ <i>värrä</i> .

A fenti szabályos megfelelések ellenére kimutatható a finn-ből és a lappból több olyan szópár, amelyekben norvég-lapp *e* szóvégi finn *i* (többeli *e*) megfelelőjeként áll. Ezek a szópárok a következők:

fi.	lp.
1. <i>järvi</i> 'tó'	~ <i>jaw're</i> [= * <i>jarve</i>]
2. <i>kaksi</i> [= * <i>kakti</i>] 'kettő'	~ <i>guok'tē</i>
3. <i>kansi</i> 'fedél'	~ K. <i>kiemte</i>
4. <i>pieli</i> 'oszlopfa'	~ <i>bæl'je</i>
5. <i>pursi</i> [= * <i>purti</i>] 'csónak'	~ <i>boar'te</i>
6. <i>salmi</i> '(tenger)szoros'	~ <i>čoa'l'bme</i>
7. <i>sappi</i> 'epe'	~ <i>sap'pe</i>
8. <i>sarvi</i> 'szarv'	~ <i>čoar've</i>

¹⁾ Ahol lényeges nyelvjárási eltérések nincsenek, ott csak a norvég-lapp alakot idézem.

9. <i>suoli</i> 'bél'	~ <i>čoa</i> lle
10. <i>talvi</i> 'tél'	~ <i>da</i> 've
11. <i>tähti</i> 'csillag'	~ (FRHS) <i>daste</i>
12. <i>vaski</i> 'réz'	~ <i>va</i> i'ke.

13. A fi. *särki* 'Rotauge' hangtörvényszerinti megfelelője a lulei-lapp (WIKLUND) *sier^eka*. A norvég-lappban ugyanaz a szó *e*-végű: (FRHS) *særge* (NIELSEN feljegyzésében *-i*-vel is: *särgi*, Kt. *särč^ke*).

Az a hangmegfelelésbeli kettősség, mely *e* szavaknak az 1. csoport szavaival való összehasonlításából adódik, régóta ismeretes a lapp nyelv kutatói előtt. SETÄLÄ Über den finnisch-ugrischen Quantitätswechsel c. tanulmánya 32. lapján 11-et említ az idetartozó szavak közül. „A zürjén végvokálisok sorsa“ c. kéziratot dolgozatomban, amelyet 1930-ban szakdolgozatul nyújtottam be az egyetemen GOMBOCZ ZOLTÁN tanáromnak, magam is megkísértem *e* szavak magyarázatát, kifejezést adva annak a véleményemnek, hogy a kérdéses esetekben a szabálytalanság okát a finnben, nem pedig a lappban kell keresni, s hogy *e* szabálytalanság oka az lehet, hogy az eredeti *ä*- (és *a*-) tövek átmentek az *e*-tövek csoportjába. A nyilvánosság előtt s kellő megokolással azonban csak RAVILA PÁL finn nyelvész foglalkozott *e* kérdéssel a Virittäjä 1939. évfolyamának 106—112. lapján. A jelenség magyarázata szerinte is az eredeti finn szóvégi magánhangzók megváltozásában keresendő. A szómegfelelések nagy többségéből és a mordvin nyelv tanúságtételéből levonható következtetések alapján fel kell tennünk, hogy a lp. *da*'ve, *čoa*'ve stb. szavak megfelelője a finnben eredetileg **talva*, gen. **talvan*, **sarva*, gen. **sarvan* stb. volt. Az oly kéttagú szavakban azonban, amelyeknek első szótagja hosszú, *-a > -i*, ill. *-ä > -i* változás történt a közfinnben a szóvégen. Ennek folyamánaképpen ezek az *a*-, ill. *ä*-tövű szavak *i*-végűekké lettek, majd pedig nominatívusuk közvetítésével átléptek a nominatívusukban *i*-végű, de *e*-tövű szavak nagyszámú csoportjába.

III.

RAVILA fejtegetéseinek eredményét más szavakkal röviden a következőképp foglalhatjuk össze: a mai *i*-végű (*e*-tövé) finn szavak között több olyan szó van, amely a közfinnben eredetileg *a*, ill. *ā* végű (és ugyanilyen tövé) volt. Visszatérve mármost a lív nyelvre, úgy vélem, ez a megállapítás új lehetőséget nyit meg előttünk a tárgyalt rendhagyó végződésű lív szavak magyarázatára is. Ha t. i. a lapp nyelv tanúságának figyelembevételével közfinn **sarve*, **ialve* stb. alakok helyett **sarva*, **talva* stb. alakokból indulhatunk ki, akkor nincs feltétlenül szükség arra, hogy a lív *sōra*, *tōia* stb. szavakat mind oly analógiás alakulásoknak tartsuk, aminőknek őket KETTUNEN tekinti. Ha ugyanis tovább ragaszkodnánk KETTUNEN magyarázatához, a kérdéses 6 szó közül a lapp nyelv alapján legalább is 3-ról azt kellene föltennünk, hogy ezek az eredetileg *a* (*ā*) tövé szavak a közfinnben átléptek az *i*-végű (*e*-tövé) szavak csoportjába, majd pedig a lívben ismét visszakerültek az *a*-tövék közé. Sokkal természetesebb szerintem a lív szavakat úgy értelmezni, hogy ezeknek *-a*-ja az eredeti közfinn tövégi *a*-ban leli magyarázatát. Mindamellet a lív *-a*-t nem kell föltétlenül a közfinn *a*- közvetlen folytatójának tartanunk. Ez esetben tagadnánk azt, hogy a szóvégi *-a* > *-i* és *-ā* > *-i* változás minden olyan kéttagú közfinn szóra kiterjedt, amelynek első szótagja hosszú volt, s azt állítanánk, hogy ez a változás az egyik szóban végbement, a másikban viszont nem. Nézetem szerint úgy kell felfogni a dolgot, hogy az *-a* > *-i* és *-ā* > *-i* változás a közfinnben az említett feltétel mellett általános érvényű volt, a változás megtörténte után azonban a **jarvi*, gen. **jarvan*, **sarvi*, gen. **sarvan* típusú szavak nominatívusába a lív nyelv ősenek tekintendő közfinn nyelvjárásban analógia útján visszakerült a függő esetek *-a*-ja, még mielőtt e szavak átmentek volna az *e*-tövék csoportjába. Így történt ez a finnben is az esetek többségében (vö. RAVILA id. h. 111).

A fenti megfejtési kísérletnek több előnye van KETTUNEN feltevéséhez képest. Először is az új nominatívusok egy része nem jelentés tekintetében egészen különálló szavak hatásának az eredménye, hanem ugyanazon szó függő eseteiből magyarázható, amelyeknek a hangalaki hasonlóság mellett a jelentés terén is

megvolt a nominatívussal való legszorosabb kapcsolatuk. Figyelemreméltó aztán az is, hogy a fenti feltevés szerint az analógia kiindulópontjául nem csupán egy (esetleg két) eset szolgált, hanem a függő esetek nagy többsége. Végül: az én magyarázatom — legalább is a *jōra*, *tōla* és a *sōra* szavak esetében — oly feltevésen nyugszik, amely nemcsak lehetséges, hanem amelynek alkalmazására a lapp nyelv a lív nyelvtől függetlenül is kényszerítene bennünket.

Igaz, a *pīla*, a *pūola* és az *īra* szavak esetében a lív szavak eredeti *-a-ra*, a nekik megfelelő lapp *bál'vâ*, *buol'vâ* és *sârvâ* viszont a maguk szóvégi *â*-jával szűkejtésű végmagánhangzóra utalnak. Ezek eredeti *e*-tövétségét nem is akarom tagadni, s elfogadom, hogy ezek a szavak analógia útján kerültek a lív *a*-tövek csoportjába, de megjegyzem, hogy itt *e* magyarázat valószínűbb is, mert — tekintettel *e* szavaknak a lappból következő eredeti *e*-tövéségére — itt nem kell kétszerez analógiás eltolódás feltevéséhez folyamodnunk. A kérdéses szavaknak az *a*-tövek közé való átlépését még a közfinn korszakra tenném, amikor a fentebbiek szerint *sarvi* : *sarvan*, *korvi* : *korvan* (ma: *korva* : *korvan*) mintájú paradigmák uralkodhattak. Az analógia kiindulópontja a két csoportban egyformán *i*-re végződő nominatívus lehetett. Az *a*-tövéség felvétele csak a közfinn nyelv előlív nyelvjárásában történt meg, s utána a *pilvi*, a *polvi* és a *hirvi* szavak természetesen együtt fejlődtek az eredeti *a*-tövekkel, azaz az analógiás töbeli *a*-nak a nominatívusba való behatolásával jutottak mai *a* végű nominatívusukhoz.

A lív és a lapp nyelv ellentéte megvan különben azokban az esetekben is, amelyekben a lapp szavak szóvégi *e*-jükkel eredeti *-a-ra* (ill. *-â-re*), a lív szavak viszont *-i-re* utalnak ¹⁾ (l. 29—30 l.). Ez az ellentét azonban azonos azzal, amely a finn és a lapp szavak között van, s ugyanúgy magyarázandó. A szóban forgó 6 szóban (fi. *kaksi* ~ lív *kakš*, fi. *pieli* ~ lív *pēl*, fi. *sappi* ~ lív *zäp*, fi. *suoli* ~ lív. *sùl*, fi. *tähti* ~ lív *tē'b*, fi. *vaski* ~ lív *vašk*) — miként a fi. *järvi*, *sarvi* és *talvi* esetében is — eredeti *a* (*ä*) végmagánhangzóból kell kiindulnunk (azaz a lapp nyelvet kell irányadóul

¹⁾ Ilyen eset voltaképpen csak 5 van, mert a fi. *-i* ~ lp. *-e* viszony esetei közül kettőben (fi. *pursi*, *salmi*) a megfelelő lívnyelvi rokonszókat KETTUNEN szótára nem ismeri.

elfogadnunk), a lív szavakat azonban itt úgy kell magyaráznunk, hogy ezek közfinn előzményeiben az *-a > -i* változás útján keletkezett szóvégi *i*-t nem szorította ki a töben szereplő *-a*, s így e szavak *i*-végű nominatívusuk közvetítésével idővel valamennyi közfinn nyelvjárásban átkerültek az *e* (**e*)-tövek osztályába s ily alakban öröklődtek az önálló lív nyelvbe. Szóvégi *-i*-jük a lívben egyideig megvolt, majd más szavak *-i*-jével együtt hangtörvény-szerűen lekopott (l. 26. l.).

Egyébként az általam megkísérelt magyarázattal nemcsak az eddig említett lív szavak fejlődését tudjuk tisztázni, hanem a *sārna* szóét és a *līnd* ~ *linda* alakpárét is. Szerintem a *sārna*, többesz. *sārnad* a következő fejlődési sor végeredménye: közfi. **sārna*: **sārnat* > **sārni*: **sārnat* > (a másodikszótagbeli *i* hatására történt elsőszótagbeli *ā* > *ä* változással) lív **sārni*: **sārnat* > (a tövégi *a* általánosulásával) **sārna*: **sārnat* > (a nominatívus első szótagában levő *ä* általánosulásával) *sārna*: *sārnad*. Nem lehetetlen, hogy a salisi *sarn* a **sārni* [:**sārnat*] fejlődési fokozat hangtörvénytörő folytatója, melynek nominatívusi *-i*-je e nyelvjárásban más szavak *-i*-jével együtt még azelőtt lekopott, mielőtt helyét az analógiás *-a* elfoglalta volna.

A *līnd* ~ *linda* alakpár ösül közfi. **linta* alakot teszek föl, mellyel teljes összhangban áll a lpN. *lōd'de*. A fi. *lintu* alakot *u* képzővel alakult deminutívumnak tartom, aminő pl. a fi. *lastu* (vö. *lasta*), *paitu* (vö. *paita*), *tilkku* (vö. *tilkka*), *salkku* (vö. zürj. L. *šalka* < fi. **salkka*). Ily *u*-végű kicsinyítő alak meglelte már a közfinn korban is minden nehézség nélkül feltehető. A végmagánhangzónélküli lív *līnd* (salisi *linn*) alakot a **lintu* közfi. deminutívum folytatójának tekinthetjük, melynek *-u*-ja szabályosan lekopott (vö. 27. l.), a *linda* alak viszont a **linta* képzőtlen alapszóra megy vissza. A *linda* származását a közfi. **linta* alakból úgy képzelem el, ahogyan a *jōra*, *sōra* stb. szavakét magyaráztam a **jarva*, **sarva* stb. *a*-végű alakokból.

IV.

Miután a szóvégi *-a > -i* és *-ä > -i* változás feltevése — mint láttuk — eredménnyel alkalmazható a tárgyalt livnyelvi jelenségek megvilágítására, tekintsünk most vissza a II. részben felsorolt lapp szavakra. Az alábbiakban azt fogom megkísérelni, hogy eddigi megállapításainkat összhangba hozzam azokkal az eredményekkel, amelyek a mordvin végmagánhangzó-rendszer eddigi kutatásából leszűrhetők voltak. Ezenkívül rá fogok mutatni néhány oly tényre is, amelyeknek kapcsolatos tárgyalása előttem kívánatosnak látszik. Anyagomat a 29–30. Jappon található felsorolás sorrendjében tárgyalom.

1. Mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy a fi. *järvi* ~ lp. *jav're* megfelelés esetében nemcsak a második, hanem az első szótag vokalizmusához is fűződnek megoldatlan problémák. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy amíg RAVILA a lapp nyelv alapján a finnben **järvä : *järvän* paradigmátípust várna (vö. id. h. 108. l.), addig a liv *jõra* csak egy korábbi **jarva* alakból vezethető le. Elsőszótagbeli *ä > a* változásra nem gondolhatunk, mert ily hangváltozás nem történt a liv nyelvben. Nézzük tehát a többi balti-finn nyelvet: vajjon azok **järvä* vagy **jarva* előzményre utalnak-e?

A vepszében a szó változatai *järv* és *jarv* (*jarf*); közülük valószínűleg a *järv* az általánosabb. A *jarv* alak (néha *arv* változatban) helynevek utótagjaként is előfordul. Mivel a vepsze az elsőszótagbeli közfi. **ä* hangot általában változatlanul megőrizte, KETTUNEN a *jarv* és *arv* alakokat úgy próbálja magyarázni, hogy azok helynevekből önállósultak, ahol az [? eredetibb] *järv* változat mélyhangú előtagok esetén, ezek hasonító hatására vett fel a tőhangzós alakot (Löunavepsa häälükajalugu II. 1–2.). A vótban a szó alakja *jarvi*, a krévinek nyelvének emlékeiben *järwi*; egy vót falu nevét a svédek a XVII. században *Järfwenkylä* alakban jegyezték fel. Mivel a közfi. **ä* hangot az első szótagban a vót nyelv is általában megőrizte, a fi. *järvi* ~ vót *jarvi* megfelelést KETTUNEN a 's z o k a t l a n' megjegyzéssel illeti, s egy lapalji jegyzetből azt a véleményét olvashatjuk ki, hogy szívesebben (a tőhangzós!) **jarvi* közfinn alakból indulna ki, amikor természetesen a fi. *ä* másodlagos fejlemény volna (Vatjan kielen äänne-

historia² 125—6). Ha KETTUNEN ezen későbbi keletű véleménynyilvánításának kellő jelentőséget tulajdonítunk s figyelembe vesszük azt, hogy szavunk szókezdő palatális *j*-je egy rákövetkező veláris *a* hangot könnyen hasoníthatott palatális *ä*-vé, a vót és a vepsze nyelv vizsgálatából az a meggyőződés alakul ki bennem, hogy helyesebb — KETTUNENnek a vepsze változatokra vonatkozó, kissé erőltetett magyarázatát módosítva — mind a vepsze, mind a vót szempontjából egy *a* tőhangzós alapalakból kiindulnunk.¹⁾ Az észiben ugyan szavunknak csak *ä* tőhangzós alakját ismerem, fonétikai szempontból azonban mi sem természetesebb, mint az a feltevés, hogy ennek *ä*-je is, éppúgy, mint a vepsze és a krévin nyelvbéli magashangú változatoké, korábbi *a*-ból fejlett a szókezdő *j* hatására.²⁾ A távolabbi rokonnyelvek közül a mordvinban szavunk csak képzős alakban ismeretes: (PAAS.) *M. jer'kē, er'kē, E. er'kē*. Igaz, hogy e változatok mind magashangúak, tudjuk azonban, hogy veláris magánhangzó a mordvinban is gyakran lett palatálissá (vö. PAASONEN, Mordvinische Lautlehre 69; MARK: MNy. XXIV, 89—90; RAVILA: FUF. XX, 101—2), szavunk eredeti magashangúságának feltételezésére tehát a mordvin nyelv sem kényszerít bennünket. — A cseremiszből szavunk (WICHM.) KB. *jär, jär, U. jer, (SZIL.)* hegyi cseremisz *jar* alakban van feljegyezve. A cseremisz *a ~ ä* (e) váltakozás hol eredeti magashangúságra utal (vö. WICHMANN: FUF. XVI, Anz. 44), hol pedig — ritkábban — mélyhangú előzményre mutat (pl. KB. *šär'nä, šär'dni, U. šer'dnē, M. šar'dni ~ fi. saarni*), problémánk megoldásához tehát döntően nem járul hozzá. — A zürjénben a megfelelő szó *jir*. Eddigi megállapításainkat ennek *i*-je sem befolyásolhatja, mert a zürjénben máshol is előfordul *i* fi. *a*-val szemben, ahol okunk van a finn *a* hangot eredetibbnek tartani (vö. pl. zür.-vótj. *šir:š.-pu. 'Ulme' ~ fi. sara, s.-puu, I. SETÄLÄ: FUF. II, 267, TOIVONEN: Vir. 1921:81*).

Ily körülmények között a rokonnyelvek vizsgálatából származó végeredményünket így fogalmazhatjuk meg: ha eredetileg mélyhangú közfi. alakból indulunk ki, kielégítően megmagyaráz-

¹⁾ A *Järŋwenkylä* feljegyzésnek nagy jelentőséget nem tulajdoníthatunk, mert alkalmasint nem egyéb, mint a vót helynév finnesített alakja.

²⁾ *j* hatására történt *a > ä* változásnak több példája ismeretes az észiből (vö. KETTUNEN, Eestinkielen äännehistoria² 125).

hatjuk szavunk valamennyi rokonnyelvben élő változatának keletkezését, ha ellenben eredetileg magashangú tömagánhangzót veszünk fel, legalább is a lív és a vót nyelvben megmagyarázatlan marad az elsőszótagbeli *a*. Ez az eredmény arra készítet bennünket, hogy megvizsgáljuk: 1. vajjon a finn nyelvben a *järvi* szó egyedülálló példája volna-e egy tőszótagbeli *a* > *ä* változásnak? 2. feltétlenül magashangú **jävü* alakra utal-e a lapp *jaw're*? Mindkét kérdésre határozott nem-mel kell felelnünk. WIKLUND „Entwurf einer urlappischen Lautlehre“ c. műve 149—150. lapján számos esetet sorol fel, amelyekben az elsőszótagbeli fi. *ä* korábbi *a*-ból keletkezett, s ugyanő a fi. *ä* ~ lp. *a* megfelelések tekintetében azt az álláspontot foglalja el, hogy a fi. *ä* másodlagos fejlemény, s a régibb hangállapotot a lp. *a* képviseli (vö. i. m. 151—152. l.). Mindezt egybevetve a mai fi. *järvi* : *järven* korai közfinn előzményének **jarva* : **jarvan* szóalakot teszék föl, s úgy látom, hogy ily módon oly megoldáshoz jutunk el, amely megmagyarázza mindazokat a rendellenességeket, melyeket az eddigi kutatás e szónak mind az első, mind a második szótagjában észlelt.¹⁾

Természetesen e megállapítás mellett is gondolható, hogy az az *a* hang, amelyre a *järvi* szóban a fi. *ä* visszavezethető, nem volt teljesen azonos képzésű és nem egyeredetű azzal az *a*-val, amely a fi. *a* ~ lp. *oa*, *uo* megfelelés előzménye volt. Meglehet, hogy az első szótag *a*-ja (a megelőző *j* hatása alatt?) a közfinn nyelvben — vagy még régebben — palatális hang, tehát *ä* volt, úgy látszik azonban, hogy ez az *ä* a balti-finn nyelvekben á l t a l á b a n (a *järvi* szó esetében legalábbis a lívben és a vótban) együtt fejlődött egyéb *a* hangokkal. LEHTISALO a *järvi* szóban, éppúgy mint a *talvi* és a *sappi* szavakban is, már az uráli alapszavakban palatális *ä* hangból indul ki, és így elválasztja szavunkat attól a csoporttól, amelybe ITKONEN TOIVO sorozza (vö. LEHTISALO: FUF. XXI. 28—30; ITKONEN: SUS.Aik. XXXII₃, 86). Nyilvánvaló, hogy ha palatális *ä* hangot veszünk fel kiindulópontnak, akkor még könnyebb megértenünk szavunk fentebb tárgyalt *ä*, *e*, *e*, *i* hangú alakjainak keletkezését. — SETÄLÄ szerint a fi. *ä* ~ lp. *ä* nyílt **ä* folytatása (vö. SUS.Aik. XIV₁, 38—9). ITKONEN TOIVO

¹⁾ Utólag vettem észre, hogy a fi. *järvi* és az é. *jävü* *ä*-jét MÄGISTE is *a*-ból származtatja, épp a megfelelő vót és lív szavak alapján. Vö. NYK. L. 264. l.

SETÄLÄ álláspontját látszik elfogadni, mert a fi. *ä* — lp. *a* megfelelés esetén — szerinte is egy oly **ä*-re megy vissza, amely nyiltabb volt, mint a fi. *ä* ~ lp. *ea*, *ie* megfelelés előzménye (vö. SUS.Aik. XXXV₃, 87). Mindkét állásfoglalásról az a meggyőződés, hogy — legalábbis a *järvi* szó esetében — a vót, a lív és a vepsze megfelelők kellő figyelembevételével jöttek létre. A legvalószínűbb ITKONEN ERKKI álláspontja, aki a fi. *ä* lapp megfeleléseinek többfélesége mellett sem látszik hinni abban, hogy az őslappban két különféle minőségű *ä* lett volna. A nélkül, hogy a kérdéses jelenség végleges magyarázatát kívánná adni, rámutat ITKONEN arra a lehetőségre, hogy a fi. *a* ~ lp. *uo* (← **o*) hangviszony csak *e*-tövekben, a fi. *a* ~ lp. *a* megfelelés pedig csak *a*-tövekben lenne hangtörvényszerű (vö. SUS.Toim. LXXIX, 66—8). Ha elfogadjuk, hogy a fi. *järvi* közfinn alakja **jarva* volt, akkor szavunk első szótagában közfi. **a* ~ lp. *a* viszonyról van szó, s ez a megfelelés a feltett másodikszótagbeli eredeti *a* előtt megfelel ITKONEN elgondolásának.

2. A fi. *kaksi* [~ lp. *quok'tē*] eredeti *a*-tövésségére vonatkozó feltevést a md. E. *kavto*, *kafta*, M. *kaftä* id. is támogatni látszik, mert a md. M. -*ä*, E. -*o* á l t a l á b a n finn-volgai szóvégi *a* folytatójaként jelenik meg (vö. RAVILA: FUF. XX, 85, 115). Mivel azonban mássalhangzócsoporthoz utána ugyanez a szóvég analógia útján eredeti **e*-vel szemben is előfordul, feltevésünk alátámasztására szavunk mordvin alakja egyedül nem volna elegendő (vö. RAVILA: FUF. XX, 92—3 és Vir. 1939, 108—9).

3. A fi. *kansi* (gen. *kannen*) lapp megfelelőjét képzőtlen tőszó alakjában csak a kólai-lappból ismerem (az egyeztetést és irodalmát l. ITKONEN T.I.: SUS.Toim. LVIII, 28—9). A kólai-lapp turjai nyelvjárásából feljegyzett *kšomte* 'aussere Fläche' a maga *e*-jével éppúgy eredetileg *a*-végű finn szóra utal, mint az *e*-végű norvég-lapp szavak. Bizonyossága ennek az, hogy a turjai nyelvjárás *e*-végű szavainak a finnben á l t a l á b a n *a*-végűek felelnek meg, pl. *nä:ppe* ~ fi. *näpä*, *sä:nne* ~ fi. *sana*, *viokse* ~ fi. *oksa*, *šompe* ~ fi. *sompa* stb. (a kólai-lapp szavakat GENETZ, „Wörterbuch der Kola-lappischen Dialekte“ c. művéből idézem). Ha a fi. *kansi* eredetileg is *e*-tövé szót lett volna, kólai-lapp megfelelője ma éppúgy hanghiányt mutatna a szóvégen, mint a többi eredetileg *e*-tövé finn szóé, pl. *kššk* ~ fi. *koski*, *ššrm* ~ fi. *sormi*, *všnk* ~ fi. *onki*, *jšnk* ~ fi. *henki*, *kštt* ~ fi. *käsi*, *vškk* ~ fi. *väki* stb. ITKONEN

idéz ugyan végmagánhangzóját vesztett alakot is; ez a V o r. jelzésű *kōemt* alak azonban nyilván a kildini nyelvjárásterülethez tartozó Voronenskből származik, ahol GENETZ kildini anyagából következtetve már nemcsak a finn *i*, hanem a finn *a* lapp megfelelője is lekopott a szóvégről (pl. *nā;p* ~ fi. *napa*, *sā;nnn* ~ fi. *sana*, *nā;hk* ~ fi. *nahka* stb.). Nyilvánvaló, hogy ez a lekopott véghangzó a turjai *kōemte*-ből következőleg a mi esetünkben csakis finn *a* megfelelője lehetett. *a*-végű finn-volgai alapalakra utal a fi. *kansi* mordvin megfelelője (E. *kundo*, M. *kunda*) is, bár a mordvin *-o* ~ *-a* mássalhangzócsoporthoz után analógiás is lehet s ezért magában nem szolgálhatna kétségtelen bizonyítékul (vö. RAVILA: FUF. XX, 91—3).

4. A fi. *pieli* feltehető korai közfinn alakja **pēljä*, mordvin megfelelője (PAAS.) M. E. *p'el'* 'sövénykaró', (AHLQV.) *pāl* 'Zange, Zaunstange'. Finn *ä*-vel szemben általában E. *-e*, M. *-ē* szóvéget látunk ugyan a mordvinban (vö. RAVILA: FUF. XX, 85, 100 és 116), szórványosan előfordul azonban az is, hogy a finn *-ä* megfelelője lekopott, pl. fi. *vehnä* ~ md. M. E. *v'is'* [de M. *v'isä* is!, l. FUF. II, 186]. A mordvin *p'el'* tehát az általános szabálytól eltérően az utóbbi csoporthoz csatlakozik.¹⁾

5. A fi. *sappi* feltehető korai közfi. **sappa* előzményével szemben a mai mordvinban oly alakok vannak (E. *šēpe*, M. *šēpē* id.), amelyek viszont a maguk *-e*, ill. *ē*- végződésével eredetileg *ä* végű szóra látszanak utalni. Megjegyzendő azonban, hogy e szó finnugor megfelelőinek egymásközi viszonya az első szótag magánhangzója szempontjából nincs kellőképp tisztázva. PAASONEN a SUS.Toim. XXII. kötetének XIII. lapján visszavonja azt a véleményét, amelyet a Mordvinische Lautlehre 78—80. lapján a mdE. *ē*, M. *e* (*ä*) eredetével kapcsolatban kifejtett, s lehetőknek tartván, hogy ezek majd magas-, majd pedig mélyhangú előzményre mennek vissza, valójában eldöntetlenül hagyja a kérdést, hogy a mordvin középhangok mikor milyen eredetűek.

LEHTISALO szavunk uráli ősalakjának első szótagában *ä* hangot tesz fel (FUF. XXI, 28—30), a nélkül, hogy a mordvin és a

¹⁾ A fi. *juvä* ~ mdM. *juv* aligha tartozik ide. Ez az árja eredetű szó t. i. — tekintettel az *a*-végű ősrja **jeva-*, szanszkrit *yáva-* alakokra — eredetileg nyilván *a*-ra végződött, s a finn szó mai *-ä*-je bizonyára *-a*-ból fejlődött az elsőszótagbeli palatális magánhangzó hatására.

cseremisiz változatokkal behatóbban foglalkoznék. Általános megjegyzéseiből sejthetően szavunk elsőszótagbeli magánhangzójának az egyes finnugor nyelvekben való, lényegesen eltérő megvalósulásai ősrégi magánhangzóváltakozással magyarázódnának meg. Bármiként fogjuk is fel az első szótag problémáit, annyi tény, hogy a második szótag eredeti magánhangzójának minősége az első szótagétól függetlenül nem állapítható meg, s így a vele kapcsolatos kérdések eldöntését ez esetben el kell halasztanunk addig, amíg az elsőszótagbeli finnugor magánhangzórendszer kérdéseiben tisztábban nem látunk. Az eddigi eredmények alapján gondolhatunk arra, hogy szavunk ősuráli alapalakjában valóban **ā* volt az első szótag magánhangzója, — ennek folytatója a mordvinban általában *a* (vö. lív *kārmi* 'Fliege' ~ md. *karvo*, *karu*, fi. *talvi* ~ ősmd. **tala*), ez azonban bizonyos előlképzett mássalhangzók (pl. *j* és *s*) szomszédságában magas-, ill. középhanggá változhatott (vö. lp. *jaw're* ~ fi. *järvi* ~ md. *jer'k'ē*, *er'k'e*, ill. fi. *sappi* ~ md. *sepe*, M. *šep'ē*), — az első szótag ily másodlagos középhangjának hasonító hatására aztán a második szótag eredetileg mély magánhangzója (vö. közfi. **sappa*) magashanggá fejlődött. A szókezdő *s* hanggal kapcsolatban látja az elsőszótagbeli mordvin középhangok fellépését már PAASONEN is (vö. SUS.Toim. XXII, 78—9 és XIII. lap).

6. A fi. *talvi* (<**talva*) alakkal szemben a mdE. *tele*, M. *talā* szintén magyarázatra szorul, tekintettel a szabálytalan szóvégződésre. Szavunk eredeti hangalakját a moksa nyelvjárás őrizte meg hívebben; az erzäben az első szótagban *a* > *ä* > *e* változás történt, aminek sok egyéb példáját is ismerjük (l. PAASONEN, Mordvinische Lautlehre 80). A lapp, a finn és a mordvin nyelv egybehangzó vallomása alapján azt kell hinnünk, hogy a cser. (WICHM.) KB. *tel*, J. JU. *tēla*, U. T. *tēlō*, M. *tēl'a*, B. *tele* szó mai magashangú elsőszótagbeli magánhangzója is mélyhangú előzményre megy vissza. LEHTISALO feltevése szerint szavunk tőmagánhangzója az uráli alapnyelvben **ā* volt. Mindennek ismeretében bizvást állíthatjuk, hogy az erzä változat palatális végmagánhangzója csak az elsőszótagbeli *e* (<**a*) hasonító hatására keletkezett korábbi *o*-ból, s szavunk az ősmordvinban mélyhangú, mégpedig *a*-végű szó volt, figyelembe véve azt, hogy a M. -*ä*, E. -*o* szóvég általában finn-volgai **a* folytatójaként jelenik meg (vö. RAVILA: FUF. XX, 83—85). Egy ősmordvin **tala* már akadály-

talánul összeegyeztethető a korai közfi. **talva* szóval (a szóbelseji mássalhangzóra nézve vö. pl. md. *palams* 'küssen' ~ fi. *palvoa*).

7. A fi. *tähti* mordvin megfelelője E. *tešte*, *teštše*, M. *teště*. Első szótagjában az ősmordvinban *ä* állott, mely az erzäben szabályszerűen *e*-re változott (PAASONEN: SUS.Toim. XXII, 72). Egy ősfinnvolgai **täštä* alak felvételének ellentmond mégis a lapp alakok *ä*-ja az első szótagban. ITKONEN Toivo szerint a fi. *ä* ~ lp. *ä* oly *ä*-re megy vissza, amely nyiltabb volt, mint a fi. *ä* ~ lp. *eä*, *ie* hangviszony előzménye (l. SUS.Aik. XXXII, 3: 86—7). LEHTISALO szavunkban a lp. *ä* hangot ősuráli **ä* ~ **ē*, **ē* váltakozás **ä* fokából, a fi. *ä* s az ősmd. **ε* (= *ä*) hangot ugyanennek **ē*, ill. **ē* fokából származtatja (FUF. XXI, 51—2). Az utóbbi vélemény felteszi azt, hogy szavunknak a lapp nyelvbe való átvételekor még élt az átadó nyelvben olyan magánhangzóváltakozás, amely lényegében a feltett ősuráli váltakozáshoz volt hasonló. Ez a nézet a bebizonyítatlan feltevések egész sorát vetíti szemünk elé. Az egyes finnugor nyelvek magánhangzórendszerére vonatkozólag messzemenő részletkutatásokra volna előbb szükség, mielőtt LEHTISALO feltevését valószínűnek minősíthetnénk. Míg e szükséglet kielégítésre nem talál, el kell halasztanunk azoknak a kérdéseknek a megoldását, amelyek e szó első szótagjának magánhangzójához fűződnek s amelyek szükségképpen a második szótagra vonatkozó megállapításokat is befolyásolhatják. Legújában ITKONEN ERKKI a fi. *ä* ~ lp. *a* (*ä*) megfelelés néhány esetében elsőszótagbeli *ä* > *a* változást tesz fel a lappban, a nélkül azonban, hogy a második szótag vokalizmusának felmerülő finn és mordvin problémáira világot derítene (vö. SUS.Toim. LXXIX, 66—9).

8. A fi. *vaski* ~ lpN. *væikke* mai mordvin megfelelői, E. *uške*, *viškä*, M. *uškä* 'Draht', az ősmordvin alaktól meglehetősen elütnek. JACOBSON fejtegetései (Arier und Ugrofinnen 115—121) valószínűvé teszik, hogy szavunk az ősmordvinban **vušk*. alakú volt. Ebből szomszédos palatális mássalhangzó hatására hangtörvényszerű **vu-* > *vi-* változással keletkezett az erzä *viškä* változat, máshol viszont — ugyancsak szabályszerűen — az *u* előtt lekopott a szókezdő **v-* (vö. egyfelől E. *višir*, másfelől E. *ušete* *ušer*, M. *ušer* 'Axt' < ősmd. **vužer*; eSchir. *viřeš* ~ E. *ušes*, *ušes* 'Schwägerin' < ősmd. **vuřeš* stb. Vö. még PAASONEN, Mordvinische Lautlehre 82, ahol a szerző e jelenség történeti előzmé-

nyeit JACOBSONtól eltérően magyarázza). Ami a végmagánhangzót illeti, ennek mai mordvin változatai ugyan palatális hangok, kétségtelen azonban, hogy ez másodlagos állapot. Az az alacsony nyelvállású végmagánhangzó, amelyet a lapp nyelv alapján a fi. *vaski* eredeti végmagánhangzójának kell tartanunk, csak *a* (s nem *ä*) lehetett, s így szavunk ősalakjául a finn-volgai alapnyelvben csak **väska* alak vehető fel. Ebből az ősm. **vušk*, amelyre a mai mordvin alakok közvetlenül visszavezethetők, egyrészt az első szótag mély magánhangzójának hasontalanító, másrészt a szóbelseji í hasonlító hatására állhatott elő.

9. A 'Rotauge' jelentésű szónál szerintem ugyancsak *-ä* végű, tehát korai közfi. **särkä* alakból kell kiindulnunk, mert a szó mordvin változatai (PAAS. eV. *sérge*, M. *särgü*) eredeti szóvégi *ä*-re utalnak (vö. RAVILA: FUF. XX, 116 és Vir. 1939: 108). A lpL. *sierka* e szó oly későbbi közfi. alakját tükrözi, amelyben a szóvégi *ä* már szűkejtésű magánhangzóvá változott. Ilyennek a le származottja természetesen a szó lív alakja (*särg*, többesz. *särged*) is. Csupán a szóvéget véve figyelembe, gondolhatnánk arra, hogy a szó norvég-lapp változatai (FRUS *særgge* stb.) a régiebb *-ä* végű alakra mennek vissza. Tekintettel azonban arra, hogy az első szótagban lp. *æ*, *ä* finn *ä*-vel szemben nagyobb részt oly szavakban található, amelyek aránylag későn származhattak át a finnből a lappba, valószínűbbnek kell tartanunk, hogy a norvég-lapp szó a fi. *särki* késői átvétele. E mellett szól bizonyos mértékig a szókezdő mássalhangzó is, tekintettel arra, hogy az *s*-hang a lappban a régi átvételek egy részében *š*-re változott, ha utána eredetileg palatális magánhangzó áll. Mindamellett az itt megőrzött *s* hangnak nagy jelentőséget nem tulajdoníthatunk, figyelembe véve azt, hogy COLLINDER több olyan egyezésre is rámutatott, amelyek WIKLUND és PAASONEN álláspontjának e kérdésben ellentmondanak (I. Vir. 1928: 237).

* * *

Kiegészítésképpen meg kell még emlékeznem a fi. (RENV.) *käämi* 'fistula textoria' ~ lp. (FRUS) *gabme* 'caulis pennae' és a fi. *lumi* 'hó' ~ lp. (FRUS) *lobma*, *lobme* (dial.) 'nix' közismert szógyegyeztetésekről, amelyek futólagos szemlélődés alapján olyan színben tűnhetnek fel, hogy — tekintettel a bennük is látható fi.

-i ~ lp. -e (a) megfelelésre — a fenti kapcsolatban szintén magyarázatot kívántak volna (az előbbi egyeztetéshez vö. WICHMANN: FUF. XVI, 189, az utóbbihoz l. legutóbb pl. UOTILA: SUS.Toim. LXV, 275 és Syrjänische Chrestomathie 111).

Az elsővel azért nem foglalkoztam, mert a fi. *käämi*, gen. *käämin* a mai finnben *i*-tövű, s ezért történeti szempontból minden további nélkül nem hozható összefüggésbe a fentebbi *e*-tövekkel. A szóvégi *i* eredete az ily régi szavakban, mint pl. *keksi*, *kulli*, *käämi*, *peni*, *piiri*, *saani*, *sonni* még behatóbb magyarázatra szorul a finn nyelvtörténeten belül. A *peni* szóval legutóbb POSTI LÖRINC foglalkozott a Vir. 1934. évfolyamának 145—6. lapján, s valószínűnek tartja, hogy ez **penäi* előzményre megy vissza, azaz eredetileg *i* képzős származékszó a mordvin megfelelők (E. *p'ine*, M. *p'inē*) szerint feltehető **penä* alapszóból. Megjegyzi még, hogy az *i*-tövek egy része egyébként is eredeti *ä*-tövek *i* képzős származékait képviselheti. Mindezt figyelembe véve a *käämi* szót is *i* kicsinyítőképzős származéknak tarthatjuk. A lp. *gabme* a felteendő **käämä* alapszónak a végmagánhangzó szempontjából pontos megfelelője lenne. Az ide tartozó, 'Weberspule' stb. jelentésű észt *kääv*, gen. *kääve* (Hiidenmaa) *kääve*, gen. *kääve*, vót (SET.) *t'sävi*, (KETT.) *tšävi* és *tšäve* szavakban a tőnek bizonyára hasonló analógiás elváltozásaival állunk szemben, mint az ugyancsak *i*-tövű fi. *panki* 'Eimer', észt *pang* (gen. *pange* és *pangi*), vót *payke* változataiban (az előbbihez vö. OJANSUU: Vir. 1909, 25, SETÄLÄ: FUF. XII, ANZ. 4, KETTUNEN, Valtjan kielen äännehistoria², 263. és 368. §, az utóbbihoz POSTI: Vir. 1934, 141).

A 'hó' jelentésű lapp szót a fenti alakban FRIS szótárából szokás idézni. Tudjuk azonban, hogy e szó FRIS szótárának nagyobbára norvég-lapp jellegének ellenére sem a norvég-lappból, hanem a svéd-lappból való. Már QVIGSTAD megállapította FRIS szótárának dial. jelzésű szavairól a következőket: „Die Wörter, die aus den lappischen Dialekten im Amt Nordland geholt sind, sind nach der groben Schreibweise des FRIS normalisiert, obgleich diese sich für die erwähnten Dialekte nicht gut eignen, und mit dem Zeichen „dial.“ unter das Finnmark-lappische hingeführt, obgleich sie nach der Einteilung des FRIS unter das Schwedisch-lappische („den Nordlands-Dial.“) gehören“ (l. SUS.Aik. XVI, 3 : 28—9). Hogy QVIGSTAD megállapí-

tása a *lobma*, *lobme* szóra vonatkozólag is helytáll, azt erősíti egyebek között az a körülmény is, hogy *e* szót hiába keressük NIELSEN nagy norvég-lapp szótárából, megtaláljuk azonban LINDAHL és ÖHRLING svéd-lapp, HALÁSZ és LAGERCRANTZ déli-lapp, valamint az utóbbinak nagy lapp szótárában, csupán a déli-lapp nyelvjárásokból feljegyezve. FRIIS-ből idézve svéd-lappnak jelzi szavunkat ITKONEN is, aki *lammv*^d, *lamm* 'täyttää lumella (astia)' szóban kimutatja a fi. *lumi* megfelelőjét a turjai orosz-lapp nyelvjárásból, s tekintettel ennek a tőhangzójára, megjegyzi, hogy a FRIIS feljegyezte *lobma*, *lobme* finn jövevényszónak látszik (l. SUS.Aik. XXXII, 3 : 16). E megjegyzés azonban joggal csodálkozást kelthet bennünk, miután tudjuk, hogy szavunk határozott helymegjelöléssel csupán a déli-lapp nyelvjárásból van feljegyezve, melynek beszélői pedig távol esnek a lappokkal érintkező finnektől. Csodálkozásunkat LAGERCRANTZ múlt évben megjelent nagy lapp szótára oszlatja el. Szerzője alighanem fején találja a szöveget, amikor szavunkat a *värmland* *finnek* nyelvéből valónak tartja. Rámutat ugyanis arra, hogy a déli-lapp és a finn nyelv között több meglepő hasonlóság van, s ezek támogatják szerinte azt az eddig még bebizonyíthatatlan feltevést, hogy a värmlandi finnek nyelve a régebben szerte kóborló, kolduló lappok révén hatást gyakorolt a déli-lappok nyelvére (l. ELIEL LAGERCRANTZ, Lappischer Wortschatz 1213). LAGERCRANTZ valószínű feltevését elfogadva, a FRIIS feljegyezte változatokban is déli-lapp alakokat látok. Hogy ezek kétféle, *e* és *a* végmagánhangzós alakban vannak feljegyezve, az aligha jelent egyebet, mint hogy FRIIS forrása ugyanazt a déli-lapp hangot majd *a*-nak, majd *e*-nek fogta fel, ill. jelölte. Már WIKLUND rámutatott arra, hogy legalább is a svédországi frostviken déli-lapp nyelvjárásban HALÁSZ is sokszor különbözőnek fogta fel ugyanazt a szóvégi magánhangzót, ami onnan eredt, hogy a kérdéses hangzó nem igazi *a*, *á*, *e*, *é* vagy *o* volt, hanem valamely tökéletlenül képzett középhanag, melyet a gyakorlatlan fül mindig másnak hall (vö. SUS.Aik. XI, 2 : 6).¹⁾ Szavunkat LAGERCRANTZ *ε*, más déli-

¹⁾ HALÁSZ szerint a norvégiai Nordlandban levő Hatfjelddal lapp nyelvjárása nyelvtani alkatára nézve majdnem teljesen megegyezik a svédországi Jemtlandban lévő Frostviken lapp nyelvjárásával. Annál valószínűbb tehát, hogy a FRIIS-féle, Nordlandból származó változatok végmagánhangzójának kétféleségét ugyanolyan körülménynek tulajdonítsuk, mint egyes HALÁSZ-féle feljegyzések hasonló változatosságát (vö. Ugor Füzetek 9., 5. l.).

lapp nyelvjárásban *ä* végmagánhangzóval jegyzi fel, amelyek meghatározása nála: „halbtiefer hinterer Mittenzungenvokal“. LAGERCRANTZ kutatásai alapján tehát a lp. (FRIS) *lobma*, *lobme* szót, mint finn jövevényszót, végleg törölnünk kell a fi. *lumi* etimológiájából. BUSSENIUS — bizonyára a FRIS-féle lappnyelvi adatok alapján — hajlandónak látszik a fi. *lumi* szót is eredetileg *a*-tővűnek tartani (Zur ostseefinnischen Morphologie: Stammesalternation im Ostseefinnischen, 115). Mivel a megfelelő mordvin alakok (M. *lov*, E. *lov*, *loʔ*) a végmagánhangzó hiányával inkább **ę* tővéghangzó mellett szólnak, a lappból pedig — amint láttuk — az eredeti *a*-tővűséget aligha igazolhatjuk, BUSSENIUS véleményét nem fogadhatjuk el (az ősfinnvolgai **a*, ill. **ę* mordvinnyelvi megfeleléséhez I. RAVILA: FUF. XX, 85, 91—3 és Vir. 1939, 108).

V.

A finn és a lapp végmagánhangzók megfelelésének szempontjából van a lapp szavaknak egy eddig még nem említett, negyedik csoportja is. Az idetartozó szavakban fi. *-ä*-vel szemben lpN. *-ä* megfelelést látunk. Ilyenek:

1. lpN. *gál'bmä* (attr.) ~ fi. *kylmä* 'hideg';
2. lpN. *duol'vâ* 'smuss, flekk, *søle* (skvett), skitt' ~ fi. *talma* 'limus adhaerens, pituita, pulvis adhaerens' (I. WIKLUND, UL. 129);
3. lpN. (NIELS.) [*njæl'ljě* ~ *njæl'ljä*], P. *ñeē'l'já* ~ fi. *neljä* 'négy';
4. lpN. *jiegnâ* ~ fi. *jää* [= **jäŋ*] 'jég'.

Mivel az itt felsorolt lapp szavak *-ä*-ja feltétlenül szükségeltű finn-nyelvi végmagánhangzóra utal, fel kell tennünk, hogy a megfelelő finn szavaknak volt egy időben **kylmi*, **nelji*, **talmi* ~ **talvi* és **jäŋi* alakjuk. Ezzel különben a fentebbiek után az első három szóban a lapp nyelv figyelembevétel nélkül is számolnunk kell, mert RAVILA meggyőző okfejtése nyomán elfogadtuk, hogy a közfinnben minden hosszú elsőszótagú, kétszótagos szó *a*, ill. *ä* véghangzója — bizonyos közbeeső fokokon keresztül — *i*-re változott. Szerintem a 3 első lapp szó (ill. a harmadiknak csak az *ä* végű változata) ily szűkejtésű végmagán-

hangzót fejlesztett közfi. alak átvétele. A finnben utólag mind a három esetben kiegyenlítődésként történt a többeli *-a-*, ill. *-ä-* javára, tehát pl. a **kylmi* : *kylmā* szó újra *kylmä* : *kylmā* alakban élt tovább. De tegyük az idetartozó szavakat részletesebb vizsgálat tárgyává.

1. A fi. *kylmä* mordvin megfelelője, E. *k'el'me*, M. *k'el'mě*, ősfinnvolgai *ä* végmagánhangzóra enged következtetni, s így eddigi feltevéseinkkel összhangban áll.

2. A 'négy' jelentésű szó lapp alakváltozatai a végmagánhangzó szempontjából szokatlan tarkaságot tüntetnek fel. A déli-lapp alakokat [(HAL.) *näl'je*, *nialje* U., *näl'je* St., *n'el'je*, *niel'je* J. St., *n'el'je* St., *niel'je* H., *näl'je*, *n'el'je*, *näl'je* U., (WIKL.) Härjedalen *näl'je*, Vilhelmina *näl'je*, Frostviken *näl'je*, Undersåker *näl'je*, *näl'je*, (LAGERCR.) *näl'je*, *näl'je*, *näl'je*, *näl'je*] egy eredetileg *ē* végű ősi déli-lapp alakra tudjuk visszavezetni. Ennek csak a frostvikeni (HAL.) *n'el'ja* mond látszólag ellent, mint azonban fentebb rámutattam (l. 43. l.), a szóvégi *a* itt bizonyára valamely tökéletlenül képzett hang helyett áll, amely szintén *ē*-re mehet vissza. Ugyanilyen eredetű a lulei (HAL.) *niel'je* (*näl'je*), a Folden-fjordi *niel'je*, (WIKL.) *niel'je*, a pitei (HAL.) *näl'je*, az arjepluogi (LAGERCR.) *näl'je*, a norvég-lapp (FRIIS) *näl'je*, (NIELS.) *näl'je* változatok véghangzója is.¹⁾ Mindezek egy közfi. **näl'ja* átvételéből magyarázhatók. Közfi. **näl'ji*-re utal azonban a polmaki (NIELS.) *näl'ja*, a porsangeri *näl'ja*, úgyhogy felmerül a kérdés, vajjon az öslapp *-ē*-re visszavezethető alakok az utóbbiaknál régibbek vagy újabbak-e. Tekintettel az előbbiekre nagy elterjedtségére, ezeket kell régibbeknek tartanunk, s így arra az eredményre jutunk, hogy a 'négy' szó a lappba már a szóvégi *-ä* (*a*) > *-i* változás előtt átkerült ugyan, egyes nyelvjárásokban azonban csak *e* változás utáni, újabb alakjában honosodott meg.

A rövidült véghangzójú norvég lp. *näl'je* és *näl'ja* változatokkal legutóbb RAVILA foglalkozott (Quantitätssystem des seelappischen Dialektes von Maattivuono, 101), s bennük a véghangzó

¹⁾ A HALÁSZ feljegyezte pitei *näl'je*, *näl'ja* változat véghangzója talán a *vihta* 'öt' és *kuhta* 'hat' számnevek hatására keletkezett, korábbi *e* helyén. Az eredeti *ē*-tövésség ma már csak a *näl'je* genitívuson és a *näl'jin* comitativuson látszik, mert a 'négy' számnév többi esete e nyelvjárásban az *a*-tövek mintájára alakul. Az *a*-tövésség hasonló hatását látjuk itt a 'kettő' számnév ragozásában is (l. HALÁSZ, Svéd-lapp nyelv VI, XXX. l.).

megrövidülését ritmikus tényezőknek, a gyors beszédtempónak tulajdonítja. Ugyanez lehet az oka az egyéb nyelvjárásokban bekövetkezett szóvégi rövidülésnek is. Az eredeti hosszú magánhangzó emlékét a ragelőtti helyzetben megmaradt hosszú magánhangzó őrzi, pl. lulei-lp. (WIKL.) *nielje*, de gen. *nieljē*. A végmagánhangzó hasonló megrövidülésére már WIKLUND is rámutatott, egyebek között a 'kettő' jelentésű számnévben: norvéglp. *guok'tē*, lulei-lp. *kuōkte*, de gen. *kuōustē* stb., ahol a nominatívus végmagánhangzója *ē-ből rövidült. WIKLUND e jelenséget az efféle szavaknak hangsúlytalan helyzetben való gyakori előfordulásával magyarázza (l. FUF. II, 54).

Meg kell még jegyeznem, hogy a közfi. **neljä* > **nelji* > *neljä* fejlődés feltételezése mellett tisztázatlan marad a lív *nēla* (és az észti *neli*, gen. *nelja*) -a-jának a közfinn alakhoz való viszonya, ez azonban olyan kérdés, amely a lív magánhangzórendszer és a közfinn magánhangzóharmónia nagy problémáival függ össze, s így megoldása nem tartozhatik e kis dolgozat keretei közé. A mai mordvin alakok, E. *nile*, M. *nitē*, mindenesetre ősfinnvolgai **neljä* felvétele mellett szólnak.

3. A lpN. *duol'va* ~ fi. *talma* szavaknak más rokonnnyelvekből tudtommal nincsenek kimutatva megfelelői.

4. Nagyobb nehézségekkel jár a lpN. *jiegrä* ~ fi. *jää* szómegfelelés magyarázata. A lapp szó ui. **jäye* átadó nyelvi alakra utal, a fi. *jää* viszont legkönnyebben egy **järä* alakból volna megfejtethető (vö. SETÄLÄ: Über einen gutturalen Nasal im Urfinnischen, Festschrift til prof. Vilhelm Thomsen. 1894; LAKÓ: MNy. XXIX, 174; RAVILA: FUF. XXIII, 35—6). Hogy a korai közfinnben mégis **jäye* alakból induljunk ki, arra a legújabb őslapp magánhangzó-kutatások készítenek bennünket. ITKONEN ERKKI „Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus“ c. alapvető tanulmányában (= SUS.Toim. LXXIX) arra az eredményre jut, hogy elsőszótagbeli fi. *ä* ~ lp. *ie* hangviszonyt kétségtelenül őslapp szavak esetében csak eredeti *e*-tövekben állapíthatunk meg, ellenben *a*- és *o*-tövekben fi. *ä* ~ lp. *æ* megfelelést találunk (vö. id. m. 58—68. l.). Ha azonban ez így van, hogyan fejlődött egy korai közfi. **jäye* alakból a mai *jää*? Azt hiszem, e fejlődés magyarázatára bizonyos analógiás alakulás lehetőségét kell tekintetbe vennünk. Amikor a szóvégi -*ä* ~ -*i* változás útján kialakult a hosszú elsőszótagú szavaknak egy olyan osztálya, amelyet pl.

egy **silmi* : *silmän* képviselt, a **jäye* > **jäyi* fejlődés után a nominatívusok közös *i*-je könnyen indítékul szolgálhatott arra, hogy az előző paradigma mintájára egy analógiás **jäyi* : **jäyän* paradigma keletkezhessek. Ahogy a közös nominatívusi *i* RAVILA feltevése szerint kiindulópontja lehetett annak, hogy eredeti *ä*-tövek átmenjenek az *e*-tövek közé, éppen úgy megvan az elméleti lehetősége az ellentétes folyamatnak is! A finnben azután *e* szóban éppen úgy kiegyenlítődés történhetett az *ä*-tövű függő esetek javára, mint az eredeti *ä*-tövek többségében, s így egy közbeeső **jäyä* : **jäyän* fejlődési állomás folytatójának tarthatjuk a mai *jää* : *jään* paradigmát. **jäye* korai közfinn alakra utal szavunk mordvin megfelelője, E. *ej*, *ev*, *eŕ*, *ij*, M. *jej*, *ej* is (vö. RAVILA : FUF. XXIII, 35—6 és Vir. 1939, 108), tekintettel arra, hogy a mordvinban rövid első szótag után finn **e* helyén szokott magánhangzóhiány jelentkezni, míg viszont a fi. *-ä* megfelelője, ha bizonyos feltételek mellett elváltozva is, de általában megmaradt.¹⁾

VI.

Végére jutottunk lapp-finn-mordvin összehasonlító szóvégi vizsgálatainknak. Eredményeinket, ill. következtetéseinket, melyeket e vizsgálatból a lapp nyelvre nézve levonhatunk, az alábbiakban összegezhethetjük:

1. A lapp nyelv szókészletében vannak szavak, amelyek az *-a* > *-i*, ill. *-ä* > *-i* változás előtt kerültek át a közfinnből a lapp nyelvbe. Az *-a* (*-ä*) > *-i* változás OJANSUU valószínű feltevése szerint valamely *e* hang közvetítésével valósult meg, — lehetséges, hogy zárómozanata egybeesik azzal a közfinn *-e* (**e*) > *-i* változással, amely a kéttagú *e*-tövek nominatívusában ment végbe. Az utóbbi változás régiebb, mint a közfinn **-ti* > *-si* változás, mely a balti jövevényszavak felvétele utáni időbe esik. Nyilvánvaló tehát, hogy a kérdéses lapp szavak a közfinn kornak egy korábbi időszakában kerültek át a lappba,

¹⁾ Érdekes, hogy szavunk lív alakjában (*jei*) egy teljesen idegen *i* elemet találunk. KETTUNEN arra gondol, hogy ez az *i* talán a többszámi töből vonódott el (l. Livisches Wörterbuch 86). Lehetne-e a közfi. **jäyi* *i*-jének folytatását keresni benne?

s végmagánhangzójukkal oly hangállapotra mutatnak, amely általában a finn-volgai alapnyelv viszonyait tükrözi.

2. A lapp nyelv közfinn eredetű szavai közül egyesek csak a szóvégi *a*-nak, ill. *ä*-nek szűkejtésű magánhangzóvá válása után lettek a lapp szókincs tagjaivá. Ezek a szavak magukon hordják tehát oly hangváltozás bélyegét, amely a finn-volgai alapnyelvvel szemben már egy finnes sajátosságokkal rendelkező nyelvformára utal, — következőleg átvételük a közfinn kor egy későbbi időszakában történt meg.

3. Ha ezeket a megállapításokat elfogadjuk, következtetéseinket megnyugtató összhangban látjuk azokkal az eredményekkel, amelyekre RAVILA PÁL a lapp nyelvbe átszármazott finn-ugor szókincs átvételének korát illetően — részben más úton — jutott: „Der wesentliche Teil des Lappischen ist teils aus einer vorfinnischen Sprachform, die noch nach der Trennung aller anderen finnisch-ugrischen Sprachen vorhanden war, teils aus der schon deutlich urfinnischen Sprachform hervorgegangen“ (FUF. XXIII, 63).

VII.

A balti-finn nyelvekre vonatkozó fentebbi fejtegetéseimben jelentős szerepet játszott egy szóvégi *-a > -i*, ill. *-ä > -i* változás, mely a közfinn nyelv kéttagú szavaiban ment végbe, az esetben, ha az első szótag hosszú volt. Ez a feltevés — mint említettem — OJANSUUTól származik, aki állításának igazolására több érvet sorakoztat fel. RAVILA említett értekezésében foglalkozik ezekkel az érvekkel, s arra a végeredményre jut, hogy OJANSUU feltevése helyességének egyetlen meggyőző bizonyítéka az a viszony, amely egyrészt az igeragozás egyes- és többesszámi harmadik személyének alakjai (*saapi : saavat, sanovi : sanovat*), másrészt a középfok nominatívusa és töve (*suurempi : suuremmat*) között fennáll. E megállapítás mellett is az a véleményem, hogy vannak még egyéb jelenségek is, amelyek OJANSUU feltevésének támogatására figyelembe veendők. Ilyennek tartom pl. azt a tényt, hogy a finn nyelvben vannak szavak, amelyek (nyelvjárásonként váltakozva?) még a legújabb időben is kétalakúak, ill. kéttövűek voltak, avagy még ma is azok. Ilyenek:

1. (LÖNNR.) *lämsä*, gen. *lämsän* 'rimsa, flik, klocksträng; dragsnöre, draglina; kastsnara, slängsnara, lasso; ögla i snaran' ~ *lämsi*, gen. *lämsen* 'kastsnara, slängsnara'. A két, külön ragozási osztályba tartozó szót etimológiailag azonos szókként tárgyalja pl. TOIVONEN: FUF. XIX, 188. l.;

2. (LÖNNR.) *sieni*, gen. *sienen* ~ (dial.) *siena*, gen. *sienan* 'svamp, skifling';

3. (LÖNNR.) *syylä*, gen. *syylän* ~ *syyli*, gen. *syülen* 'vártá, svulst' stb.;

4. (LÖNNR.) *särmä*, gen. *särmän* 'kant; spjele, flisa, skärfva, spillra', [*särmi*, gen. *särmin* (RENV.) = *särmä*] ~ *särvi*, gen. *särven* 'kant, ram; spjelka' (I. OJANSUU: Vir. 1909, 26—7; SETÄLÄ: FUF; XII, Anz. 4).

Itt említem meg a következő két szót is:

5. (LÖNNR.) *varsi* (tő: *varte-*) 'skaft, stjelk, stängel' stb. ~ *vartalo* (= *varta-lo*) 'bál af kroppen, växt' stb.;

6. (LÖNNR.) *pursi* (tő: *purte-*), 'fartyg, farkost' stb., *purtilo* 'ho, tråg, ekstock af ett träd, farkost, slup' ~ *karj*. (GEN.) *purdalo* (= *purda-lo*) [~ *purdilo*] 'puutaltrikki' (vö. OJANSUU: Vir. 1898, 62—3; TOIVONEN: Vir. 1924, 20—2 és 1927, 51).

Ily finn szavakkal, melyekben a fentiekhez hasonlóan *a*, *ä* és *i* váltakoznak, nálunk BEKE ÖDÖN foglalkozott (I. Nyr. LXII, 116—117). BEKE nem fogadja el azt a nézetet, hogy a fi. *lehmi-karja* 'tehéncsorda', *metsi-kana* 'gatyásfajd, szürke fogoly', *huhti-kuu* 'április', *silmi-vesi* 'szem- v. arcosóvíz' jelzős összetételekben az előtag *-i* végződése képző lenne (I. SZINNYEI, NyH.⁷ 100), s az a véleménye, hogy a kérdéses *-i* szóvégi *-a*, *-ä* hangból tisztán hangtani úton fejlődött. Felfogása indokolására BEKE egyebek közt oly szópárokra hivatkozik, mint *emä* ~ *emi* 'anya', *kerä* 'gombolyag, káposztafej' ~ *keri* 'kör, terület, karima', *kärkkä* és *kärkki*, *kälkkä* és *kälkki* 'fenyőfahajtás', *ryömä* 'talp (állati láb)' ~ *ryömi* 'négykézláb állás', *sepä* és *sepi* 'szán előrésze', *tölkä* és *tölkki* 'turha', *tönkkä* és *tönkki* 'idomtalan nagy darab', *hupa* 'mulandó, mulatságos' ~ *hupi* 'mulatság', *kontta* és *kontti* 'láb, lábszár (csont)', *kukka* 'virág' ~ *kukki* 'hízelgő megszólítása a farkasnak', *kulppa* és *kulppi* 'csésze, merőedény v. kanál', *nippa* és *nippi* 'ujjhegy', *riippa* és *riippi* 'súly, nehezék, teher'. Mindezekben — úgy értelmezem — *-a*, *-ä* > *-i* fejlődés útján magyarázza BEKE a szóvégi *-i* hangot.

Úgy hiszem, e véleménynyilvánításkor BEKE nem vette kellő figyelembe azt, hogy a felsorolt szavak kivétel nélkül nemcsak *i* végűek, hanem *i* tövűek is. A finn *i*-tövek keletkezését azonban nem intézhetjük el ily egyszerűen! A finn *i*-tövek vagy új jövevényszók, amelyekben az *-i* járulékhang (pl. *költti*, *runti*, *ruuvi*, *tonki*, *uuni*), vagy pedig oly régi tövek, amelyek *-i*-je az eddigi felfogás szerint kettőshangzóra megy vissza (pl. *peni* [l. 42. l.], *panki*, *äiti* stb.; vö. pl. POSTI: Vir. 1934, 145; COLLINDER, Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen, 134). Az utóbbiak eredeti kettőshangzójának utótagja legtöbbször valaminő *i* képzőt képvisel, ezért az ily *i*-tövek fejlődése aligha állítható párhuzamba a finn középfokok kialakulásával — úgy, ahogy ezt BEKE gondolja.

Továbbmenve BEKE véleményét oly szavakra való utalással kívánja valószínűbbé tenni, amelyeknek szerinte nemcsak *a*-, *ä*- és *i* végű, hanem *e* végű változataik is vannak, s ily példákat említ, mint *ala*, *ale*, *ali* 'al', *ylä*, *yle*, *yli* 'fölső', *ilma* 'levegő' stb. ~ *ilme*, *-mi* 'nyilvánvaló v. világos dolog', *kaiha* 'félhomályos' stb. ~ *kaihe*, *-hi* és *kaihi* 'hályog', *sapsa* és *sapse*, *-si* 'test vékonya stb.', *syglä*, *syyle*, *-i* 'szemölcs stb.', *tynkä* és *tynke*, *-i* 'csonka vég'. Úgy veszem észre, BEKE e példáit SZINNYEI finn-magyar szótárából idézi. Itt azonban az *e*-végű alakok a fenti szavakban nem élő alakváltozatok, hanem csupán a kérdéses szavak elvont nyelvtani tövét jelentik! Igaz, LÖNNROTNÁL találunk *ale* alakot, ez azonban az *alle* névutó változata, s nem állítható egymás mellé az *ala* és *ali* alakokkal. Van ugyan *ilme* (gen. *ilmeen*!) szó, ebben azonban az *-e* kétségtelenül képző! Van *kaihe* (gen. *kaiheen*!) szó is, ez azonban 'hályog' (=Augenfell; dünnes Häutchen) jelentésben — mint TOIVONEN a FUF. XIX, 99. lapján valószínűvé tette — a zürj. *kjś* 'Schale, Hülse, Rinde etc.' és a votják *kjč*, *kjś* stb. 'dünne Haut, Schale' szavakkal tartozik össze, s különválasztandó a *kaiha* 'félhomályos' stb. szótól, amely viszont germán jövevényszó gyanújában áll (vö. COLLINDER, Die Urganischen Lehnwörter im Finnischen, 202). Képző rejlik a *syyle* (gen. *syyleen*!) szóban is, amelyet 'szemölcs stb.' jelentésben LÖNNROT szótárából ismerek.

Visszatérve saját példáimhoz, a bennük található második szótagbeli *a* ~ *i*, *ä* ~ *i* váltakozásnak tudtommal máshol sincs megfelelő magyarázata. Úgy látom, ezt a jelenséget is kapcsolatba hozhatjuk az említett szóvégi *-a* > *-i*, *-ä* > *-i* változással. Ez

esetben fel kell tenni, hogy e szavak eredetileg *lämsä, *siena (< *sēna), syylä, särmä (~ *särvä), *varta és *purta alakúak voltak, — az -a (-ä) > -i változás útján lämsi: lämsän, sieni: sienan, syyli: syylän, särmä: särmän (ill. särvi: särvän), varsi: varran, pursi: purran alakban egy csoportba kerültek a többi kéttagú, hosszú elsőszótagú, i végű, de a, ill. ä tövű szóval, — végül egyrészt kiegyenlítődés történt bennük az a, ill. ä tövű függő esetek javára, s előálltak a lämsä: lämsän, siena: sienan, syylä: syylän, särmä: särmän jellegű alakok, másrészt — nyelvjárásonként? — átmentek e szavak i végű nominatívusuk közvetítésével az i végű, de e tövű szavak csoportjába, s így lämsi: lämsen, sieni: sienen, syyli: syylen, särvi: särven, varsi: varren, pursi: purren alakban élnek tovább.

Sorra véve az e szavakhoz fűződő részletkérdéseket, a következőket állapíthatjuk meg:

1. a lämsi ~ lämsä szó lapp megfelelője, lpN. lawl̥že, szóvégi e-jével szintén ä végű közfinn alak mellett szól;

2. a sieni ~ siena szónak és lapp megfelelőjének (lpN. (NIELS.) čadna (!), gen. -än, lpL. tšättnä, gen. tšänä) viszonya — tekintettel az eddig tárgyalattól elütő végmagánhangzó-megfelelésre (lpN. -a, lpL. -ä !) — további magyarázatra szorul, akármelyik finn alakváltozatnak nyujtanánk is az elsőbbséget. Az eredetileg a végű lapp szavakkal WIKLUND foglalkozott a FUF. II, 52—3. és a Lappische Studien II, 45—6. lapján, a nélkül azonban, hogy problémáikat illetően végleges megoldáshoz jutott volna. Annyi tény, hogy a lapp ā (> a) végű szavak a végű átadó nyelvi alakokkal állanak szemben, ez pedig ismét arra indít bennünket, hogy a 'svamp' jelentésű szót eredetileg a végűnek tartsuk;

3. a fi. syylä ~ syyli rokonnyelvi megfelelői (karj. tšüpläni id., lpN. (NIELS.) čiw̥hle, -whl- P. 'kveise', md. (PAAS.) E. šilg'e, šelg'ä, M. šilg'ä 'Warze, Hautpustel' mind egybehangzóan az ä végű alak eredetiségét bizonyítják (az egyeztetéshez l. pl. WICHMANN: FUF. XI, 188).

4. a särmä ~ särmä szó rokonnyelvi megfelelőinek a többsége (vót särvä 'särvi, reuna', észt serv, gen. serva [!], ill. sörv, gen. sörva 'Rand, Kante, Äusserstes, Grenze' [ellenben karj. särvi 'särmä, syrjä'] támogatja a szavunk eredeti ä (a)-tövűségére vonatkozó feltevést;

5. a fi. *vartalo* bizonyára régi képzett szó, melynek képző-előtti *a*-ja — szemben alapszavának mai *i* véghangzójával — aligha magyarázható analógia eredményének. A *-lo* képzőhöz vö. AHLQVIST, Suomen kielen rakennus 57.

6. A karj. *purdalo* a *pursi* szónak egy felteendő **purdä* < **purta* változatára utal. E **purta* változatot a *purte-*, *purti-* (> *purdi-*) tövváltozatokkal szemben a végmagánhangzó szempontjából eredetibbnek kell tartanunk. Szóvégi **a*-ra mutat — mint kifejtettük — e szó lapp megfelelője is (l. 29—30. l.).

Szóvégi *ä* ~ *i* viszonyt figyelhetünk meg a fi. *kenkä* : *ken-gän* 'cipő' és a *kärki* : *kärjen* 'Spitze, Stachel, Scheitel' szavak *-kä*, ill. *-ki* képzőjében is, amellyel a NyK. L. kötetének 217—8. lapján foglalkoztam. Ez az elhomályosult képző eredetileg *-kä* alakú lehetett. A *kenkä* szó **kemä-kä* > **keme-kä* > **kemeki* > **keyki* fejlődésen mehetett keresztül, s *-kä* végződését akkor nyerhette vissza, amikor a feltehető **keyki*: **keyyän* paradigma függő eseteinek az *ä*-je analógiás úton visszakerült a nominatívusba. A lpN. (NIELS.) *gāmā*, *-bmāg-*, P. *gāmā*, acc. *gābmāgā* a **kemeki* fejlődési fokot tükrözi.

A *kärki* szó *-ki* végzetét az eredeti **-kä* képzővel úgy tudjuk összhangba hozni, ha **käre-kä* alakból indulunk ki s felteszszük, hogy ez **käreki* > *kärki* alakot nyerve, átment az *e*-tövek közé. A lpN. (NIELS.) *gierā*, *-rrāg-*, P. *gierā*, acc. *gierrāgā* a **käreki* alak mása.

Az utóbbi két eset az előzőktől abban különbözik, hogy bennük a harmadik szótagban kellett *-a*, *-ä* > *-i* változásnak történnie. Ez a körülmény azonban nem okoz nehézségeket, tekintettel arra, hogy a finn nyelvtörténet ily változással már régóta számol, figyelembevéve az oly eseteket, aminők a fokozásban a közép fokú *parempi* : *paremman* s az igealakrendszerben a 3. személyű *antavi* : *antavat* alakok (vö. OJANSUU : SUSAIK. XXX, 17: 13—16 és ÄIMÄ : Vir. 1922 : 25).

Befejezésül megjegyzem még, hogy az itt tárgyalt eredetileg *a*, ill. *ä* végű szavak *i* végű (*e*-tövé) változatainak keletkezését — legalább is az idetartozó esetek egy részében — másképp is elképzelhetjük. Ismeretes tény, hogy mind a tövégi *ä*-nek, mind a tövégi *e*-nek az *i* többesjellel való egyesüléséből *i* származott, s hogy következőleg az *ä*- és *e*-tövek többesszámi függő esetei egyformán *i* végű többesi töből képződnek. Egyfelől pl. a

särmillä, lämsillä, másfelől pedig pl. a *hanhilla, hiirillä* többes-számi esetek *i*-tövéiségének a közössége is sok esetben azt eredményezhette, hogy egy-egy *ä* végű szónak — legalább is nyelvjárásonként — a *hanhilla* : *hanhet*, *hiirillä* : *hiiret* viszony min-tájára *e*-tövé többesszámú nominatívusa (pl. *lämset, särvet*), majd ehhez *i* végű egyesszámi nominatívusa (pl. *lämsi, särvi*) alakulhatott. Ugyanezt a magyarázatot az eredeti *a*-tövekre már ritkábban alkalmazhatjuk, mert tudjuk, hogy a kéttagú *a*-tövek-nek *i*-re végződő többesi töve csak oly szavakban van, amelyek-ben az első szótag magánhangzója *o* vagy *u*, egyébként pedig az *a* a többesszám *i*-jével *oi* kettőshangzová egyesült. Az utóbbi esetben az *a*-tövé szó többesszámi töve nem egyezik (s nem egye-zett sohasem) az *e*-tövekével, második magyarázatkísérletünket nem alkalmazhatjuk tehát pl. a felteendő **varta* szó mai *varsi* alakjának vagy a *siena* ~ *sieni* viszonyinak a magyarázatára. Mindenesetre általánosságban igazat kell adnunk BUSSENIUSnak, aki „Zur ostseefinnischen Morphologie: Stammesalternation im Ostseefinnischen“ c. művében azt a megállapítást teszi, hogy a finnben az *e*-tövek terjeszkednek eredeti határaikon túlra, a régi *a* (*ä*)-tövek hátrányára (l. id. m. 114—116. l.).

Budapesten, 1940. okt. 1-én.

LAKÓ GYÖRGY.

Volt-e a magyarban -u-, -ü- praeteritum-képző?

KRÄUTER FERENC „A *v*-tövű igék” című dolgozatában a *HB. levn* (olv. *lejn*) szavát a következőképpen elemezte: **le-* tö, **-ü-* praeteritum-képző, *-n* személyrag (vö.: NyK. XLII, 321—22).

Azóta az *-u-*, *-ü-* praeteritum-képzővel még ERDÉLYI LAJOS (FUF. XVIII, 90—107), HORGER ANTAL (Csengery—Emlék 186—88, A magyar igeragozás története 12—13, 83—7 stb.) és GOMBOCZ ZOLTÁN (Ung. Jahrb. X, 13) foglalkozott behatóbban. Az ő kutatásaik alapján az *-u-*, *-ü-* praeteritum-képző használati körét a *HB. levn* szaván kívül még általában a következő esetekre szokták kiterjeszteni:

1. a jelenidejű funkciót nyert palóc ny. *várónk* (>*váraónk*), *kérónk* (>*kéreónk*) stb. alakokra;

2. a tárgyas ragozású praeteritumok többesszámú első személyére: *várók*, *kérők* stb. s innét az alanyi ragozásba is áttérjett *várónk*, *kérónk* formákra

3. s végül a *HB. hadlawa, terumteve* szavaira.

Vegyük talán most őket egyenkint tárgyalás alá.

1. A köznyelvi *várunk*, *kérünk* alakoknak a palóc nyelv-járásterület egy részén *várónk* (>) *váraónk*, *kérónk* (>) *kéreónk* felel meg. Az *-ónk*, *-önk* rag *-ó-*, *-ő-* elemében HORGER szerint az *-u-*, *-ü-* igenévképző lappang (vö. A magyar igeragozás története 12—3, 85). A *várónk*, *kérónk* alakok mellett azonban egészen közönséges még a palócban a birtokos ragozású *papónk*, *kertónk* stb. is a köznyelvi *papunk*, *kertünk* helyett. Mivel a birtokos ragozásban senki sem sejthet lappangó igenévképzőt, s a palócban egyébként is gyakoriak az *-ó-*, *-ő* végződésű névszótövek: *ap^aó*, *ocs^aó*, *fúr^aó*, *gyal^aó*, *vés^eő*, *söpr^eő*, *gyűsz^eő* stb., azért azt hiszem, HORGERREL szemben ZSIRAI MIKLÓSNAK van igaza „az *ó*, *ő* a birtokos személyragozásban bukkant fel és onnét harapózott át az igeragozás területére” (ZSIRAI: MNy. XXVII, 199).

2. Valamennyi kutató véleménye egyezik abban, hogy a tárgyas ragozású praeteritumi *-ók*, *-ők*, *-úk*, *-ük*, *-ójok*, *-őjek*, *-őjek*, ille-

tőleg az alanyi ragozású (nyelvjárásbeli) *-ónk*, *-önk* ragok tulajdonképpen praeteritumi eleme az *-ó*, *-ő*. Abban sem tér el a felfogás, hogy a sokféle rag közül a legősibb alak az *-ók*, *-ők* s a többi rag — SZINNYEI helyeseltető feltevése szerint — csak későbbi analógiás alakulás (vö. SZINNYEI: MNy. XI. 13; HORGER i. m. 64—5; másképpen, de helytelenül SIMONYI, TMNy. 613). MELICH szerint az *-ók*, *-ők* alak *-ó*- eleme korábbi *-á*-ból való, ugyanígy az *-ő*- is *-é*-ből fejlődött (vö. MELICH, A magyar tárgyias igeragozás 74—5, átveszi SZINNYEI, A HB. hang- és alaktana 8, 36, NyH⁷. 110). Egészen más úton kísérletezett ERDÉLYI LAJOS (FUF. XVIII, 90—107), később GOMBOCZ ZOLTÁN (Ung. Jahrb. X, 13), illetőleg tőlük függetlenül HORGER ANTAL (Csengery-Emlék 181, A magyar igerag. tört. 65 stb.). Szerintük a praeteritum többes első személyének *-ó*-, *-ő*-eleme eredet szempontjából nem függ össze a paradigma többi tagjával, mert ez az *-ó*-, *-ő*- egy praeteritumi funkciót nyert finnugor **-β* nomen verbale folytatója.

Az *-ó*-, *-ő*- elem azonban nemcsak a praeteritumban van meg, hanem a feltételes módban is közönséges. Sőt tovább is mehetünk. A praeteritumi *-ók*, *-ők*, *-úk*, *-űk*, *-ójok*, *-őjök*, *-őjek*, illetve *-ónk*, *-önk* ragokkal teljesen párhuzamos feltételes módbeli ragok is fejlődtek: *-nók*, *-nök*, *-nük*, *-nük* (\Rightarrow) *-nuk*, *-nük* és *-nójok*, *-nőjök*, *-nőjek*, illetve *-nónk*, *-nönk* (vö. TMNy. 613; NyH⁷. 127; MELICH i. m. 39; HORGER i. m. 64—6, 115).

E szinte nyilvánvaló hasonlóságot HORGER a következőképpen próbálta magyarázni: „... ismerve azt az erős párhuzamosságot, amely az elbeszélő multú és a feltételes alakok között észlelhető, joggal feltehetjük, hogy a feltételes mód szabályos (mi) **várná-k*, **kérné-k* alakjába az elbeszélő mult (mi) *várók*, *kérők* alakjának hatása alatt hatolt be az *ó*, *ő* hang...“ (vö. i. m. 67). Hogy a feltételes mód és az elbeszélő mult alakjai között jogosult a közelebbi kapcsolatok feltevése, azt a ragok tagadhatatlanul nagy hasonlósága miatt valóban bajos volna kétségbe vonni.

HORGER azonban csupán az egyik lehetőséget vizsgálta meg, holott analógiás fejleményeknél minden eshetőséggel számolni kell! Mi például éppen a második lehetőséget, vagyis a feltételes mód *-nók*, *-nök* ragját tartjuk eredetibbnek és az elbeszélő mult *-ók*, *-ők* alakját az analógiás fejleménynek, azon egyszerű oknál fogva, mert ebben az esetben az uráli **-nēks ~ *-nēys* alapalakból (vö. SETÄLÄ, TuM. 152—8; BUDENZ, UA. 64 §; SZINNYEI, Sprw². 125, NyH⁷.

112, stb.) nemcsak a feltételes mód *-nék*, *-nák* és *-nök*, *-nók* ragja, hanem a praeteritumi *-ők*, *-ók* ragok *-ő*-, *-ó*- eleme is megfejtethető egészen szabályos hangtani fejlődéssel, anélkül, hogy az utóbbiak magyarázatához külön alaki elem felvétele volna szükséges.

A feltételes mód legrégibb magyar alakja *-ney*- olv. *-nej*-
1. KT. *lelhetneync* (vö. SZINNYEI, A *HB.* hang- és alaktana 37). A finnugor **-nēks* ~ **-nēγs* és a legrégibb magyar forma *-ney*- között kétségtelenül kellett még lenni egy ó-magyar *-neŷ*- alaknak is, vö. hangtani szempontból ősmagyar **fey* > ó-magyar *fey* (vö. 1055: *feherea*, ugyanott: *meneh*, *azah* olv. *mēney*, *ászay*) > *feŷ* (vö. 1055: *feu*, 1211: *Feud*, *feud* szn.) > *fej* (vö. 1138/1329: *Feidi* MonStrig. I, 93) > *fē* (vö. 1055: *fee*, 1440 k.: *heriosvelgfe* stb. OklSz., N. *fē*) | *feketeŷ* (vö. 1211: *Feketeu*, 1256: *Feketeufa* stb. OklSz.) > *feketej* (vö. 1095/XII—XIII.: *Feketeydi* szn. OklSz.) > *feketé* (vö. 1278: *fekete* potok stb. OklSz.) (vö. GOMBOCZ, Magyar történeti nyelvtan. II. r. Hangtan II. Hangtörténet². 59—60). Az ó-magyar *feŷ*, *feketeŷ* alakból azonban nemcsak *fē* és *feketé*, hanem miot tudjuk, még *fō* és *feketō* is fejlődött, ugyanúgy mint a *HB.* *levn* olv. *leŷn* szavából is > JókK. 4/16 *len* olv. *lēn* ~ JókK. 71/17 *lewn* olv. *lōn* stb. (vö. SZINNYEI i. m. 44; HORGER i. m. 105), vagyis az *-eŷ*- kettőshangzó egyrészt *-é*, másrészt *-ō* lett. Ez a kétirányú fejlődés adja magyarázatát feltételes módbeli ragunk mai kétféle alakjának is! Az egész fejlődés menetét egyébként a következőképpen képzelhetjük el: uráli **-nēks* ~ **-nēγs* > ősmagyar **-nēγ* > ó-magyar **-ney* és **-neŷ* > *-nej* (KT. *lelhetneync*) > *-né* (te *kérnéd*), illetve **-neŷ* > *-nō* (mi *kérnök*).

A mélyhangú szavakban *-ná*- (te *adnád*) és *-nó*- (mi *adnók*) alakot találunk. Mindkét forma MELICH helyeselhető nézete szerint későbbi illeszkedés eredménye (vö. MELICH i. m. 12—3). Hogy a feltételes mód jelenének a magyarban eredetileg csak magashangú alakja volt, azt az illeszkedés nélküli (én *adnék*, *kapnék*) alakokon kívül a rokonnyelvi megfelelések is igazolják: vogulT. *-nē*, osztják *-γē*, cseremis *-ne*-, finnS. *-ne*-, lappK. *-ñe*-, szamojéd O. *-ne*-, *-ni*-, Jur. *-ñi*-, *-ji*-, Jen. *-ñi*-, *-ji*-, *-i*- (vö. SZINNYEI, Sprw.² 125, NyH.⁷ 112; GYÖRKE, Die Wortbildungslehre des Uralischen 50, 95).

Joggal megjegyezhetné valaki, hogy miért fejlődött a feltételes mód ragjának **-eŷ*- kettőshangzója csupán a többesszám első személyében másként, mikor a paradigma többi tagjában közös

egyirányú fejlődés képe tükröződik? Azt hiszem, nem járok messze az igazságtól, amikor ennek okát a többszám 3. személyében keresem. Közös hangfejlődés esetén ugyanis nemcsak a többszám 3. személyében (*védnek, vágnák*), hanem a többszám 1. személyében is (**védnek, *vágják*) *-nek, -nák* lett volna a rag, ami kétségtelenül az értelem rovására ment volna.

Ha mármost figyelembe vesszük a feltételes mód és az elbeszélő mult közötti erős alaki párhuzamosságot (*védném, védnéd, védné, védnök, védnétek, védnek és védém, védéd, védé, védök, védétek, védék*), mi sem látszik természetesebbnek, mint annak feltevése, hogy az elbeszélő mult egykori szabályos (mi) **véd-é-k, *vár-á-k* alakja éppen a feltételes mód (mi) *véd-nő-k, vár-nő-k* alakjának hatása alatt módosult és lett a mai: (mi) *véd-ő-k, vár-ó-k*.

3. A *HB. hadlarcu, terumteve* szavainak *-u-, -v-* elemét KRÄUTER FERENC, ugyanúgy mint a *HB. levn -v-* jét, igenévi eredetű praeteritum-képzőnek tartotta (vö. NyK. XLII, 332); hasonlóképpen vélekedett róluk ERDÉLYI is (FUF. XVIII, 93—4), míg SZINNYEI (i. m. 39—40) és MÉSZÖLY (Nyr. XXXVIII, 301—5, 343—8) hézagöltő hangot látott bennük. Melyik magyarázat a helyes? Azt hiszem igazat kell adnunk HORGERNEK, hogy „azt csak a *HB.*-del közel egykorú új és nagyobb terjedelmű nyelvemlékek napfényrekerülése tudná eldönteni“ (i. m. 84).

4. Hátra volnának még *sz-szel* bővült *v-tövű* igéink jólismert alakjai: *lőn, tőn, vőn* stb. KRÄUTER szerint „a *v-tövű* igék kérdésének a nyitja“ (i. h. 319) rejlik ezekben az alakokban. SZINNYEI is nagy súlyt vet rájuk. „Csupán azt akarom megállapítani, hogy **-u-, -ü-* jeles praeteritumuk, úgy látszik, csupán *v-tövű* igéknek, mégpedig azok közül is csak olyanoknak volt, amelyeknek *v-je -sz-szel* vagy *-sz-szel* és *-d-vel* váltakozik, . . .“ (i. m. 37). A perdöntő bizonyítékot KRÄUTER FERENC így foglalta össze röviden. A *HB. levn* szavának *-n* eleme „a 3. sz. ragja, marad tehát *tőnek* és praeteritumképzőnek: **leŷ-*. Mivel a praeteritumot valaminek csak kell jelölnie, a *leŷ* alakot már csak így elemezhetjük: **le-* a *tő* és *-ŷ* a praeteritumképző“ (KRÄUTER i. m. 321—2). „A mai nyelvész — írja LAZICZIUS —, akinek tekintetét az ellentét axiómája irányítja, a nyelvi jelrendszerek vizsgálatából jól tudja, hogy nemcsak a „*van*“, de a „*nincs*“ is lehet fontos építőkockája a nyelvnek. Tehát a helyett, hogy a „*nincs*“-ből messzemenő és

rendesen téves következtetéseket vonna, a „nincs“-nek megfelelő nulla-fokon álló elemeket ép úgy kezeli, mint az anyagilag adottakat, de természetesen csak rendszeren belül, akkor, ha megfelelő ellentét kínálkozik.

Ha az időt csak külön időjelel lehetne kifejezni, akkor a magyarban ma sem lehetne beszélni, mondjuk, jelen időről, mert nincs anyagi jele. A *tud* alakot azonban épen az teszi jelenidejűvé, hogy szemben áll vele a *tudott* sajátos multjegyével, tehát a nulla-fokon álló időjellel, vagy, ha úgy tetszik, az időjel hiányával ép úgy ki tudjuk fejezni az időt, mint más nyelv esetleg pozitív eszközeivel“ (vö. LAZICZIUS, A finnugor idők kialakulásának kérdéséhez: MNy. XXIX, 19).¹⁾ Ha tehát a *tud* azért jelen, mert szemben áll vele a „*tt*“ multjeles *tudott* alak, akkor a *lejn*, **tejn* stb. alakok viszont azért tarthatók jeltelen multidőnek, mert kivétel nélkül szemben áll velük az „*sz*“ jelenidő-jellel ellátott *lesz*, *tesz* stb. Hogy a *levn*, **tevn* stb. alakok -*ü*- eleme etimológiailag csakugyan a többöz is tartozhat, azt a rokonnyelvi alakok mindenben támogatják; vö. : magyar *teü-n* ~ finn *teke-* ~ mordv.E. *teje-*, M. *tija-* ~ lappN. *däjkä-* stb. | magyar *veü-n* ~ vogulAK. *βäḡ-ən* „nimm“ ~ osztj.Kond. *wəḡ-əm* „ich nahm“. Az összehasonlító hangtani tárgyaló kézikönyvek bőséges példával igazolják, hogy az első szótag határán szereplő finn és lappN. -*k*-nak, a mordvin -*j*-nek, a vogul és osztják -*ḡ*-nek a magyarban -*u*-, -*ü*- az egyik szabályos megfelelője (vö. SZINNYEI, Sprw³. 30—1, NyH.⁷ 35—6; PAASONEN, Beiträge 54—9 stb.).

Az elvi elgondolást ezzel elő is adtuk röviden. Hátra van azonban még a történeti megvilágítás, mely hivatva van az egész kérdést a maga teljességében elénk állítani. Előrebocsájtom, ebben sem lesz hiány. E sajátságos praeteritumképzés ugyanis nem egyedül álló az uráli nyelvekben. Pontos megfelelője még ma is él a déli-osztják nyelvjárásokban.

SETÄLÄ a déli-osztják praeteritumi alakokkal kapcsolatban még kénytelen volt megjegyezni — részben talán a hiányos anyag miatt is —, hogy „Dieses Präteritum ist unklar, sowohl hinsicht-

¹⁾ Az ellentét és a „zéro phonique“ elvével és alkalmazásával kapcsolatban vö. még SAUSSURE, Cours de linguistique générale² 123—4, 163; Travaux du cercle linguistique de Prague IV, 321; V², 49, 81 stb.

lich der Bildung als der Anwendung . . .“ (TuM. 108). Miért? A feleletet megadta már CASTRÉN: „Für das Präteritum giebt es im Ostjakischen keinen besondern Charakter, sondern die Personalaffixe werden unmittelbar an den Verbalstamm gefügt“ (vö. CASTRÉN, Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis 51). A jeltelen praeteritummal szemben a praesensben, ugyanúgy mint a magyarban, gyakorító képzős alakokat találunk. „Zur Bildung des Präsens“ — írja PATKANOW—FUCHS — „wird im Ostjakischen bekannterweise das Frequentativsuffix *-t* (welches mit *-d-* wechselt . . .) an den Stamm angehängt“ (vö. PATKANOW—FUCHS, Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte 176), például: *pan-* „legen“ praeteritum egyesszám 1. *panem* „ich legte“, 2. *panen*, 3. *panet*, kettősszám 1. *panemen*, 2. *paneden*, 3. *paneden*, többesszám 1. *paneu*, 2. *paneden*, 3. *panet*; míg ugyanebből a praesens egyesszám 1. *pandem* „ich lege“, 2. *panden*, 3. *pandet*, kettősszám 1. *pandemen*, 2. *pandeden*, 3. *pandeden*, többesszám 1. *pandeu*, 2. *pandeden*, 3. *pandet* (vö. CASTRÉN i. m. 58—9; PATKANOW—FUCHS i. m. 177—86). Ugyanígy ragozódnak *v-*töví igéink déli-osztják megfelelői is, sőt azokban a paradigmákban, melyekben töváltakozás is van (erről rövidesen egy más alkalommal), a praeteritumban a mássalhangzós, a praesensben pedig a csonka, vagyis a magánhangzós tö. szerepel, azaz mindenben a magyar *leü-n*, *veü-n* ~ *le-sz*, *ve-sz* váltakozás pontos megfelelője bontakozik ki előttünk: Kond. *tēwəm*, Jug. *L̥wəm* „ich ass“ ~ Kond. *tētəm*, Jug. *L̥l̥əm* „ich esse“; Kond. *wəjəm*, Jug. *wəjjəm* „ich nahm“ ~ Kond. *wətəm*, Jug. *wəlləm* „ich nehme“ stb. (PAAS.—DONNER, Wörterb.). Hogy a magyar és déli-osztják *leü-n* ~ *lesz* és *tēwəm* ~ *tētəm* alakpárok szerkesztésmódja azonos, abban a fentiek után bajos kételkedni. Pedig ezzel még nem is tártunk napfényre mindent. A magyaron és a déli-osztjácson kívül ugyanis még a szamojédban is előkerül a jeltelen mult, s a jeltelen multtal szemben a jelenidőben ott is csak frequentatívképzős alak járja. Már t. i. az olyan esetekben, amikor kiegészülés folytán egyes mom. igék paradigmájának nemcsak fél- és régmult, hanem jelen alakja is támad.

CASTRÉN a szamojéd igeidők bonyolult rendszeréről szólva a többi között a következőket írja: „Es geschieht zwar auch in anderen Sprachen, dass die Natur der Handlung einen Einfluss auf die Zeiten des Verbums ausübt, in Folge wovon z. B. im

Russischen ein momentanes Verbum nie ein Praesens, sondern nur ein Praeteritum oder Futurum bildet; doch während sowohl das Russische als auch andere Sprachen gewöhnlich jede besondere Zeit durch besondere Charaktere bezeichnen, kann dagegen im Samojedischen ein und dieselbe Verbalform verschiedene Zeiten ausdrücken; z. B. *mueu*, *ich nahm*, vom Stamme *mue*, *~atjeu*, *ich warte*, vom Stamme *~atje*“ (vö. CASTRÉN, Grammatik der samojedischen Sprachen 373). A tüzetesebb megvilágítás céljából közlünk még pár példát az újabb gyűjtésből is: Jur. (LEHTISALO: MSFOu. LVI, 25) Sjo. *lērĩm'* od. *lērĩm* „ich erschrak“: O. *lērō* „zittern (vor schreck), erschrecken“ | (i. m. 41) O. *mĩd'm'* „ich gab“: O. *mĩts* „geben“ | (i. m. 56) O. *tōdm'* „ich kam (soeben)“: O. *tōs* „kommen“ | (i. m. 17) K. *māḍām'* „ich schnitt“, Sjo. *maḍāḥ* „ich schnitt ab“: O. T. *māḍā* „abschneiden“, stb. || (i. m. 22) O. *nūdm'* „ich stehe“, T. *nūdm'*, U-Ts. Oks. N. M. Sjo. *nūm'* „id.“: O. T. Sj. *nū-litā* „zum stehen bringen“. | ПРОКОФЬЕВ, ЯЗЫКИ И ПИСЬМЕННОСТЬ Самоедских и Финно-угорских народов 40) *jilem* „я живу“: *jile-* (tő) stb. Nem kétséges, hogy a felsorolt alakok eltérő idővonatközésának oka az egyes igetövek alapjelentésében rejlik; a mult idejű alakok mind momentán, a jelenidejű formák pedig mind frequentatív-duratív alapjelentéssel bíró tövek.

A jeltelen mult alakok CASTRÉN szerint azt fejezik ki: „...dass die Handlung sich soeben zugetragen hat, dass sie noch für die Vorstellung gegenwärtig ist und noch fortfahren kann in ihren Wirkungen zu existiren; z. B. *merilieu*, *ich verwundete soeben* (die Wunde ist noch zu sehen)“ (vö. CASTRÉN i. m. 376). Ha azonban „die Handlung sich schon vor längerer Zeit zugetragen hat und durchaus abgeschlossen ist“ (vö. i. h.), ebben az esetben már a momentán alapjelentéssel bíró igék is külön alaki elemekkel (*-ḥḥē-*, *-ḥḥē*, *-mmāḥē-*, *-ḥḥa-*, *-ḥ* stb.) fejezik ki a multat: Jur. (LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 109) O. *tōḥḥēdm'* „ich bin gekommen“, *tōḥḥēn* „du bist gekommen“, *tūḥḥē* „er ist gekommen“; Nj. *tōmmāḥēt* „ich bin gekommen“ stb.: O. *tō-* „kommen“, míg a jeltelen mult (LEHTISALO: MSFOu. LVI, 56) O. *tōdm'* „ich kam (soeben)“ | (LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 109) O. *m=ḥḥḥē* „er hat genommen“, Nj. *mḥḥemaj* id.: O. *m=ḥ-* „nehmen“, míg a jeltelen mult (CASTR. Gr. 373) *mueu* „ich nahm“ | (LEHTISALO: MSFOu. LVI, 17) U. *māḍāḥḥāḥ* „ich hatte es geschnitten“: O. T. *māḍā* „abschneiden“, míg a jeltelen mult Sjo. *maḍāḥ* „ich schnitt ab“ |

Jen. (PROKOFJEV i. m. 89) *pyzaroš* „ТЫ ПОЛОЖИЛ ЕГО“: *pyza-* (tő), míg a jeltelen mult *pyzaro* „ТЫ ПОЛОЖИЛ (ЕГО)“.

Az a körülmény, hogy az osztják és magyar jeltelen mult alakok nemcsak a közeli, hanem a távolabbi multat is kifejezik, továbbá, hogy a fenti momentán alapjelentésű igékhez járuló multjelek (-ββ̃, -z stb.) teljesen azonosak a frequ.-duratív alapjelentésű igék multjeleivel [(LEHTISALO: MSFOU. LXXII, 109) OP. *ṛäēββem* „ich bin gewesen, war“: *ṛäē-* „sein“; M. *mēm mēm* „ich habe gehabt, hatte“: *mētš* „haben“; (PROKOFJEV i. m. 42) *man jilemanz* „Я ЖИЛ“: *jile-* „ЖИТЬ“], azt bizonyítja, hogy a momentán alapjelentésű igék multidejének külön alaki elemmel való megjelölése a szamojédiban a frequ.-duratív alapjelentésű igék analógiájára keletkezett, ahol — mint majd látni fogjuk — a multidőnek kifejezése minden esetben csak formansszal történik. Analógiás átsapás egyébként a jelenidő alakjaival kapcsolatban is kimutatható. (CASTR., Wörterverz.) Jur. *wāda-* „ernähren, erziehen“ kétségtelenül frequ.-duratív alapjelentésű ige s mégis előkerül -mbi-frequ. képzős praesens alakja is: *wādambiu* „ich ernähre, erziehe“. Aligha lehet kétségbevonni, hogy itt meg a mom. alapjelentésű igék (frequ. jeles) praesensének a hatásával kell számolni.

Mármost a momentán alapjelentésű igék jeltelen multideje mellett a praesensben mindig frequentatív képzős alakokat találunk, míg a frequentatív-duratív alapjelentésű igék jeltelen praesensével szemben a praeteritumban kivétel nélkül befejezett cselekvésű igenév-képzős alak járja. Lássunk talán, egy-két alakpárt előbb a momentán, majd a frequentatív-duratív alapjelentésű igék csoportjából: Jur. (CASTRÉN, Wörterverz.) *juou*, (LEHTISALO: MSFOU. LVI, 34) N. *jō'āβ* „ich verlor“ ~ (CASTRÉN i. h.) *juopin* „ich verliere“ | (LEHTISALO i. m. 67) O. *jūβ* „ich sperrte (es soeben) ab“ ~ O. *jūmb'izβ* „ich sperre (fortwährend)“; O. *jūs* „absperren (wasserstrasse)“, | (i. m. 33) T. *ňóhōm'* „ich geriet in schweiss“, Oks. *ňóhām'* id. ~ (CASTRÉN i. m.) *ňohāmbidm* „ich schwitze“ | (CASTRÉN i. m.) *m'īdm*, *m'iu* „ich gab zurück“, (LEHTISALO i. m. 41) O. *m'īdm'* „ich gab“ ~ (CASTRÉN i. m.) *mipiu*, *mitau* „ich gebe“; (LEHTISALO i. h.) O. *mīts* „geben“ | (i. m. 56) O. *tōdm'* „ich kam (soeben)“ ~ *tūtādm'* „ich komme, werde kommen“, Oks. *tūtām'*, Lj. S. *tu'ttam'* id.; O. *tōs* „kommen“ | (CASTRÉN i. m.) *tāu* „ich gab zurück“ ~ (LEHTISALO i. m. 18) O. *tūtādm'*, *tūtām'* „ich gebe, werde geben“, T. *tūtādm'* id.; O. T. Sj. stb. *tā-*

„geben“ || osztj. szamoj. (PROKOFJEW: Ung. Jahrb. XI, 442) Tas. *innü ĉap manta* „nach oben kaum blickte er auf“, (i. h. 450) *mandiĉko* „einen Blick werfen“ ~ *mannimbĉko* (< *mandi-mbi-ĉko*) „ansehen, schauen, betrachten (längere Zeit)“.

A (CASTR.) *-mbi-*, (LEHT.) *-mbⁱ-*, (PROKOFJ.) *-mbi-*; (CASTR.) *-pi-*, *-bi-*; (CASTR.) *-ta-*, (LEHT.) *-tta-* praesensképzők eredetükre nézve frequentatív igeképzők: (CASTR. i. m.) *labtiembiu* „befestigen, dass etwas haftet“: *labtieu* „haften“ | (LEHTISALO i. m. 68) U. *tūñ'n'emB^a* „riecken (fortwährend)“: K. *tūñ'n'ē* „riecken“ | (i. m. 111) Oks. *jādamB^a* „fortwährend schiessen“: O. *jāda* „schiessen“ || (i. m. 48) Nj. *pūššipin* „du bläst (fortwährend)“: O. *pōššā* „blasen“ | osztj. szam. (PROKOFJEW i. m. 450) Tas. *orkĉlpiĉko* „halten (auf längere Zeit fassen)“: *orkĉlĉko* „fassen“ || A *-ta-*, *-tta-* frequ.-inch. képző ma már önállóan sem igen fordul elő, pld. Jur. (LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 327) O. *tošettā* „fortwährend, mehrere male kommen“: *tō-* „kommen“ | (i. h.) O. *mān(tšettā* frequ. „sagen“: *mān-* „sagen“. „In den vorstehenden beispiele“ írja LEHTISALO (i. h.) „haben wir ein frequentatives zusammengesetztes suffix, das wahrscheinlich **-tše* + **-tta* ist...“ (vö. GYÖRKE i. m. 20—1, 47—8).

Ezekután pedig lássunk még néhány alakpárt a frequentatív-duratív alapjelentéssel bíró igék köréből is: Jur. (CASTRÉN, Gr. d. sam. 433—4) *~dm* „ich bin“, *~an* „du bist“, *~a* „er ist“ stb. ~ (LEHTISALO i. m. 109) OP. *ŕäčββēm'* „ich bin gewesen, war“, *ŕäčββēn* „du bist gewesen, warst“ *ŕäčββē* „er ist gewesen, war“ | (PROKOFJEW, ЯЗЫКИ . . . 40, 42) *jilem* „я живу“, ~ *man jilemanz* „я жил“ | Jen. (i. m. 89) *jiredoš* „я живу“, *jiredo* „ты живешь“ ~ *jiredodđ* „я жил“, *jiredoš* „ты жил“ stb.

A Jur. *-š*, *-z*, Jen. *-š*, stb. és a Jur. *-ββē-*, *-ββē* nem egyéb mint a jólismert múltidejű igenévképző, vö.: Jur. (LEHTISALO i. m. 108) Sj. U. MB. *tōββē* „gekommen“: *tō-* „kommen“ stb. (vö. LEHTISALO i. m. 108, 201—2).

Amíg a szamojédiban csak momentán alapjelentésű igékből alakulnak jeltelen praeteritumok és frequentatív képzős praesensek, addig a déli-osztják és magyar példákban az igető jelentése az igeidő szempontjából már nem játszik szerepet; mind a momentán, mind pedig a frequentatív-duratív alapjelentésű igék csak egyféle módon képezhetik a praesenset is, meg a praeteritumot is. Hogy azonban egykor az igető alapjelentése ezekben a nyelvekben

is hatással lehetett az igeidőre, az az előadottak után aligha vonható kétségbe.

Ha egykor bizonyos ige-töveknek nem lett volna ezekben a nyelvekben is mult vonatkozása, ma bajos volna magyarázatát adni a jeltelen praeteritumnak! Az ige-tő idővonatkozásának elhomályosodása kétségtelenül analógiás kiegyenlítődés eredménye. Hogy helyes úton tapogatódzunk, az már abból is kitűnik, hogy mind a déli-osztjákban, mind pedig abban a pár magyar példában, mely megkövesedve ránk maradt, nemcsak a jeltelen praeteritum terjedt tova a frequ.-duratív alapjelentésű tövekre, hanem a frequentatív jeles praesens is általánosult; más szóval a frequentatív jeles praesens és a jeltelen praeteritum pár, analógiás úton kiszorította a jeltelen praesens és jelölt praeteritum párt.

GYÖRKE JÓZSEF.

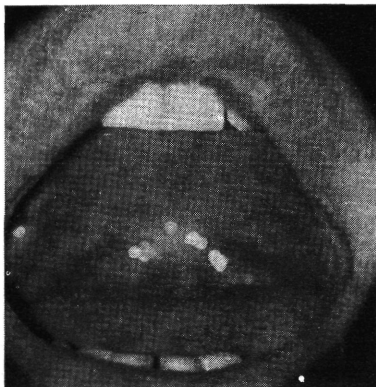
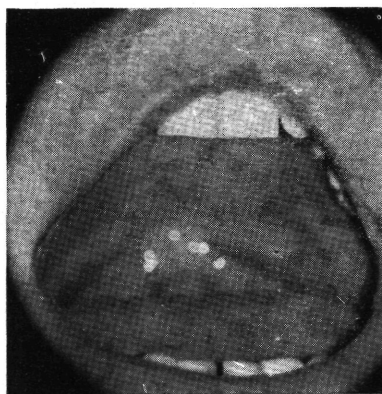
Repül, röpül igénket fgr. örökségnek szoktuk tartani, egyeztetve a vog. *ropl-, roplaxt-, raplaxt-* 'repül', *râplaxt* 'szárnycsapkodás' s a finn *räpyttää* 'flattern, (mit den flügeln) schlagen; (mit den augen) zwinkern' szavakkal (DONNER, Wb. 1039. sz.; MUNKÁCSI, NyK. XXV, 264; WICHMANN: FUF. VII, 47; SZINNYEI, NyH. 31; BÁRCZI, SzSz. 256). Ha helyes az egyeztetés, idevonhatjuk az [ugyancsak 'fliegen' jelentésű osztják *rap-* ige-tövet, amely továbbképzetten a STEINITZ gyűjtötte szynjai szövegekben bukkan föl: *rapræltijllem* 'ich fliege', *šiti rapræltitem ælti* 'während ich so fliege' (Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen I, 177, 178).

Zs. M.

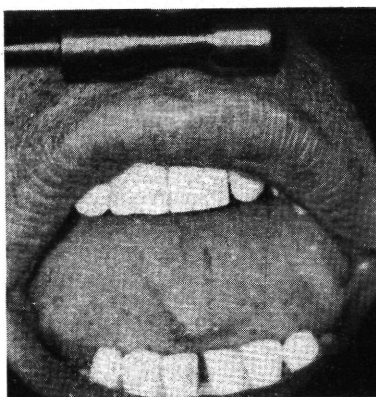
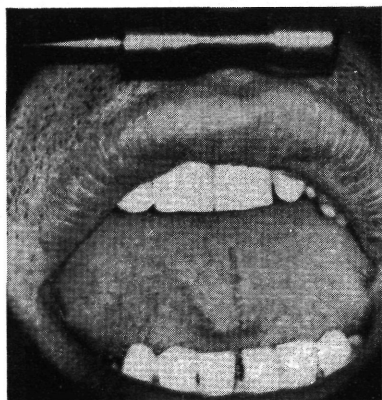
Palatogramm-mérés.

Röntgensugár segítségével a kutató szem elől elrejtett artikulációs mozgások nagy részét gondosan tanulmányozhatjuk. Különösen értékes kincs a fonétikus és nyelvbúvár számára a beszéd közben készített röntgenfilm (v. ö. KAESTLE, RIEDER und ROSENTHAL: Über kinematographisch aufgenommene Röntgenogramme der inneren Organe des Menschen. Münch. med. Wchschr. 1909, Nr. 6; u. a.: Die weitere Ausgestaltung der Röntgen-Kinematographie und die mit derselben erzielten Resultate. Verh. d. Deutsch. Röntgen-Gesellschaft, 7/1909.), sőt most már a megvalósult beszélő-röntgenfilm is (R. JANKER 1932-től kezdve készített néhány beszélő-röntgenfilmet; az elsőt a koppenhágai nyelvészkongresszuson mutatta be. Azóta már a lassított röntgenhangosfilmet is megvalósította, amennyiben a másodperc alatt felvett képek számát csaknem 75-re emelte). Egy ilyen beszélő-röntgenfilm lepergetése lenyűgöző élményt jelent. Szemünk előtt szűnnek meg az elméleti hangzóállások, látjuk a beszéd lelkét: a lüktető életet, az egyidejű mozgások csodálatosan gazdag komplexumát. Észrevesszük, hogy egy-egy hangképzőszerv elmozdulása a hangképző mechanizmus legtávolabbi pontján is érezheti hatását. A nyelv elmozdulása pl. magával vonja a nyelvcsont, gégefő stb. elmozdulását, s evvel együtt a hangmódosító üregek térfogatának pillanatról-pillanatra való változását. A tipikus, az izoláltan ejtett hangokra nézve jellemző állások eltűnnek s egybeolvadnak az átmeneti mozgások finom hullámzásával.

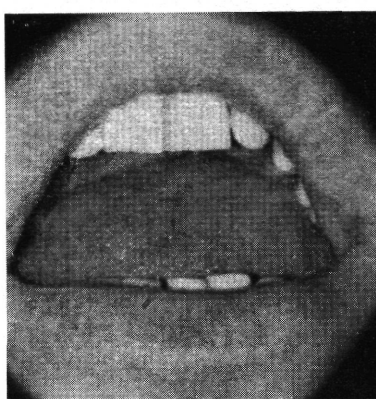
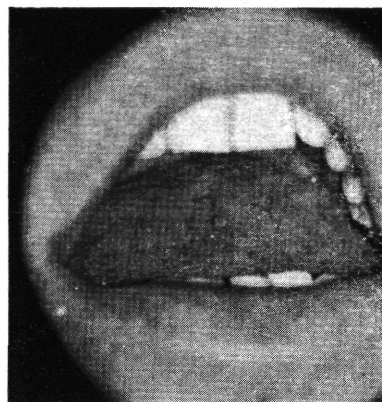
De bármilyen remek megfigyeléseket szűrhetünk le egy-egy ilyen röntgenhangosfilm szemléletéből (ahol a kiejtéssel egyidejűleg a látási képzetek ellenőrizhetik a hangképző és módosító szervek működését), a régi megfigyelési módszereket mégsem nélkülözhetjük a mindennapi vizsgálódások folyamán. A nyelv artikulációs működésének vizsgálatánál pl. még mindig sok és értékes megfigyelésre nyújt alkalmat a palatografikus eljárás. Nélkülözhetetlenségét két fontos ok támasztja alá: 1. A röntgen-

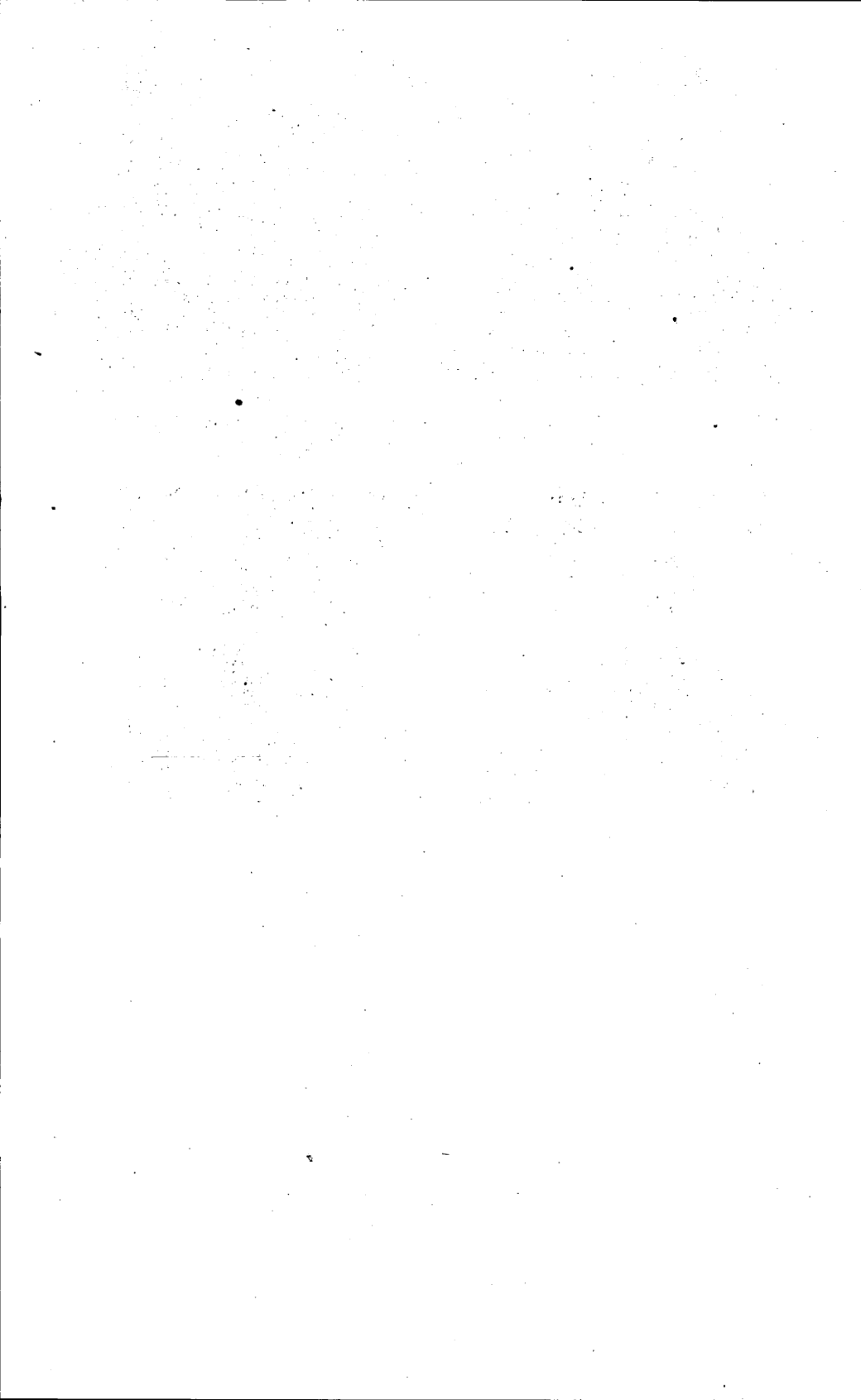
1. ábra.
á képzése közben készült stereo-felvétel.

2. ábra.
é képzése közben készült stereo-felvétel.

3. ábra.
k képzése közben készült stereo-felvétel.

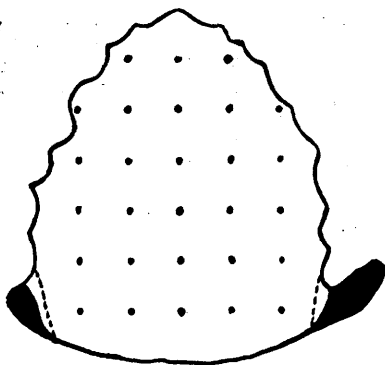

felvételek a nyelv artikulációs mozgásainak megfigyelésénél csak a középvonal helyzetére adnak megbízható támpontot. Pedig kétségtelen, hogy a hangszín pontos meghatározása céljából nemcsak a nyelv hát középvonalának helyzetét, hanem a nyelv peremének viselkedését is ismernünk kell. A nyelv szélei ugyanis éppen úgy, mint a nyelvhegy, emelhetők és süllyeszthetők. Ez által a nyelv tömege bizonyos mértékben homorú vagy domború formát ölthet, s így a szájpaddlás különböző részein különböző jellegű érintkezési felületeket alkothat. Ezeket az érintkezési felületeket a röntgenfelvételek természetes okokból (fedés, takarás) nem mutathatják. 2. Igen sokat nyom a latban az is, hogy a röntgenfelvételek (röntgenfilm, röntgen-hangosfilm) készítése túlságosan költséges, a mellett ügyelnünk kell arra, hogy a kísérleti személy röntgenfény-adagolása ne lépje túl a megengedett határt, mert különben a vizsgálódás egészségének rovására történik. Ez pedig azt jelenti, hogy a felvételezés csupán néhány másodpercig (5—6 mp.) tarthat.

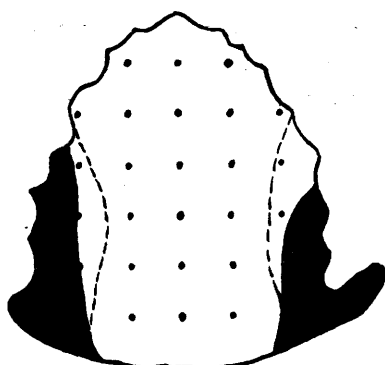
Éppen ezek a körülmények késztetnek bennünket arra, hogy egyes nyelvterületek hangállományának vizsgálatánál még ma is a palatografikus eljáráshoz folyamodunk (v. ö. CsÖRY BALINT, Szamosháti palatogrammok: NyK. L, 64—70. l.). A haladás és tapasztalat szempontjait azonban itt is érvényesítenünk kell. Éppen ezért néhány megjegyzést szeretnék ehhez az eljáráshoz fűzni.

a) A mesterséges szájpaddlást, melynek ma már gyors előállítási lehetőségei is megvannak (WETHEL, Sofortige Herstellung eines „künstlichen Gaumens“: Vox 16/1930, 4—5. l.), legjobb használat előtt feketére lakkozni, mert így a finoman ráhintett fehér por éles kontrasztot ad. Fedésre a rizspor nem bizonyult alkalmasnak, mert hamar pépesedik, s a gyorsan száradó pépet az egymásutáni vizsgálatoknál kényelmetlen eltávolítani. Sokkal jobb szolgálatot tesz a magnéziumpor, az előbb említett okon kívül azért is, mert szemcséi finomabbak s a fedés egyenletesebb.

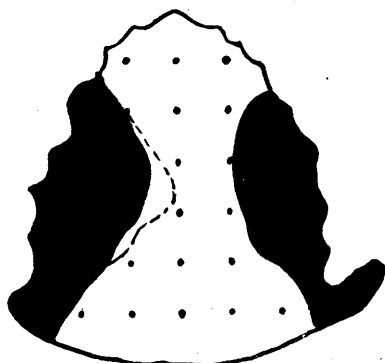
b) A mesterséges szájpaddlás felületén 10 mm-es távolságra fúrjunk lyukakat a természetes mélységi viszonyokhoz alkalmazkodva. Ezen eljárásunknak igen sok hasznát látjuk az érintkezési felületek megrajzolásánál, mert az egyenlő távolságban elhelyezett lyukak biztos támpontot nyújtanak a rajz helyes és pontos elkészítéséhez.

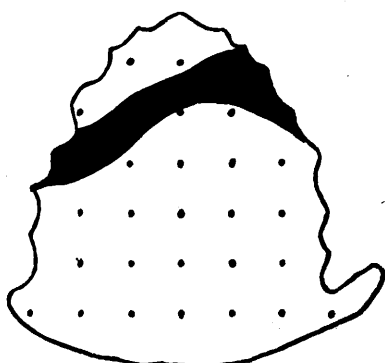
4. ábra.
„o; a szaggatott vonal \bar{q} .”

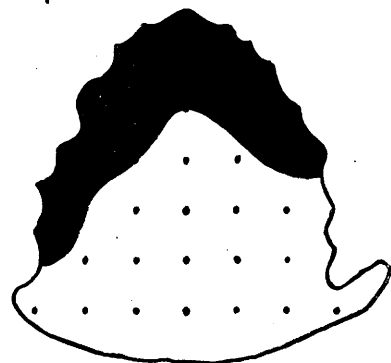
5. ábra.
„e(b)“; a szaggatott vonal
a „(b)é“ határát jelzi.

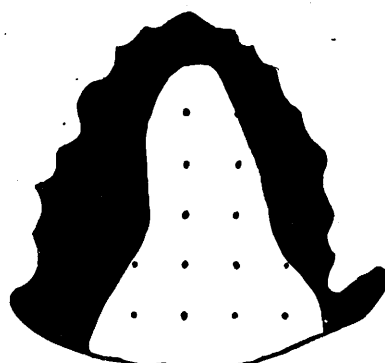
6. ábra.
„(M)i(mi)“; a szaggatott vonal
a hosszú \bar{i} határát jelzi.

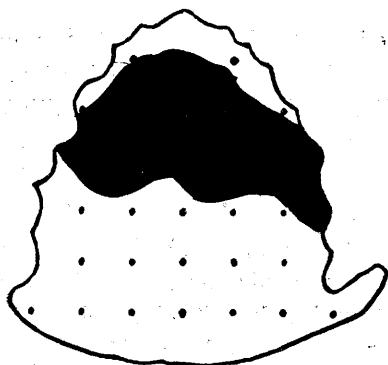
7. ábra.
„(a)l(á)“.

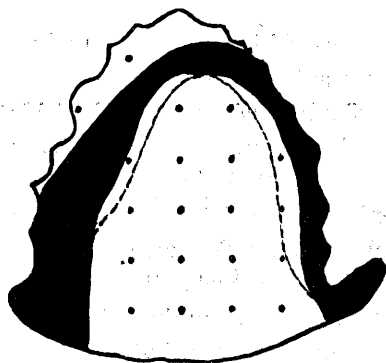
8. ábra.
„l(ap)“.

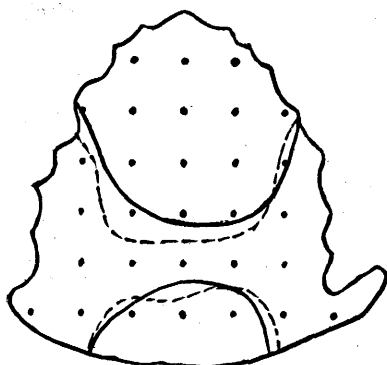
9. ábra.
„(l)l(i)“.

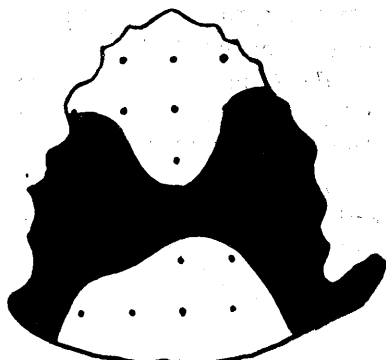
10. ábra.
„(á)ll(á)“.

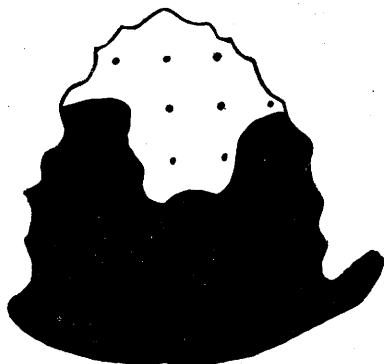
11. ábra.
„(a)r(a)“; a szaggatott vonal
az (a)rr(a) határát jelzi.

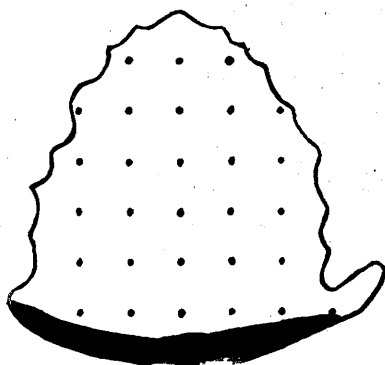
12. ábra.
„(e)k(e)“; a szaggatott vonal
az „(e)g(e) határát jelzi.

13. ábra.
„(Mi)k(i)“.

14. ábra.
„k(i)“.

15. ábra.
„k(úp)“.

c) Eddig minden fonétikus elismerte, hogy a palatogrammnak a szájpaddlás természetes viszonyait kell feltüntetnie és vissza-tükröznie. Ezért nem szabad ideális, asszimmetrizált vagy stilizált formát adnunk (v. ö. GOMBOCZ, Magyar palatogrammok: NyK. XXXVIII, 195). Sokan úgy vélik e célt elérni, hogy a szájpaddlás derékszögű mértani vetületét adják. Ha azonban a dolgot közelebbről vesszük szemügyre, meg kell állapítanunk, hogy ez az eljárás nem kielégítő. A szájpaddlás ugyanis nem valami lapos, hanem erősen domborodó téridom, melynek mélysége helyenként a 20 mm-t is meghaladja. Az érintkezési felület tehát, éppen a domborúság folytán, jóval nagyobb a valóságban, mint azt a derékszögű vetület mutatja. A b) pontban említett 10 mm-es természetes beosztás tehát ezt a hibát is kiküszöböli, mert a palatogramm megrajzolását ennek a beosztásnak figyelembevételével könnyen megtehetjük.

d) A pontos palatogramm-alaprajzról legeélszerűbb klisé, erről pedig lenyomatot készíttetni. Így azután elvesznek az után-rajzolással járó hibák is.

e) Ha az érintkezési felületek nagyságát meg akarjuk határozni, akkor ezt a célt a görbe felületek mérésére szerkesztett planiméterek segítségével érhetjük el. Ezek a hengereken vagy kerekeken gördülő és számlálólapokkal ellátott mérőeszközök cm^2 , ill. mm^2 -ben adják meg a kívánt felület nagyságát. A különböző érintkezési felületek mm^2 -ben kifejezett arányszámait azután biztosabb alapot szolgáltatnak egyes hangok képzése közben keletkezett érintkezési pontok összehasonlítására, mint a pusztán látási képzetekkel történő értékelés. Planiméterrel történő területmérésnél figyelemmel kell lennünk néhány gyakorlati szempontra is. Területmérésnél ajánlatos mindig két mérést végezni, az egyiket pozitív, a másikat pedig negatív körüljárással. A kettős mérés fő-célja az, hogy kiküszöböljük azokat a hibákat, melyek a szerkezet belső súrlódásaiból és holt mozgásaiból származnak. A kettős mérés előnye továbbá az is, hogy az esetleg elkövetett durva hibát (helytelen pontba való visszaérkezést, leolvasási elnézést) felfedezhetjük és kiküszöbölhetjük. Ehhez azonban okvetlenül szükséges, hogy a két mérés egymástól teljesen független legyen, azaz a megismétlés új kezdeti leolvasással történjék.

A planimétert lehetőleg úgy helyezzük el, hogy alapvonala a palatogramm közepén menjen át, de a nélkül, hogy az valahol

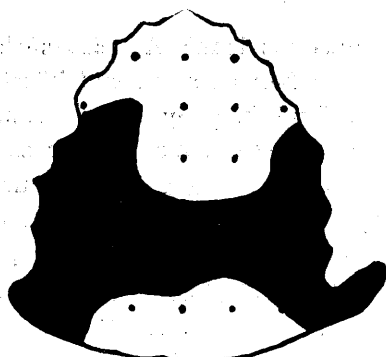
a határvonal közelében avval párhuzamos lenne. A belső súrlódások és holt mozgások ugyanis legjobban az alapvonal közelében érvényesülnek, tehát el kell kerülnünk, hogy az alapvonal a határvonal valamely részével parallel legyen, mert akkor ezen a szakaszon a fordulatszámot kisebb pontossággal kapjuk meg.

A palatogramm körüljárását egyenletes sebességgel — ne túlságosan gyorsan, de ne is túlságosan lassan — végezzük. A nagyon lassú vezetés ugyanis növeli a belső súrlódásokból és ellenállásokból származó hibákat, a túlságosan gyors vezetés pedig a kerék (vagy henger) szabatos mozgását ronthatja. (Részletesen tárgyalja a planimétereket OLTAY KÁROLY, Geodézia I. k. Budapest 1919, 132—165. l.)

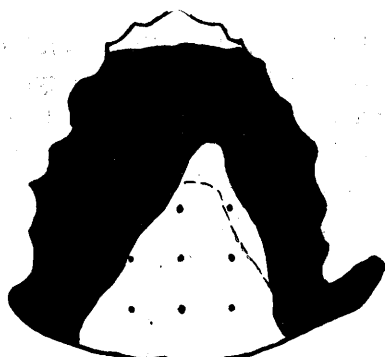
Tájékoztatásul közlöm néhány palatogrammon végzett mérés eredményét. Kiejtésem nyelvjárás-mentes, közmagyar kiejtés.

A hang	Az érintett felület nagysága mm ² -ben kifejezve	A hang	Az érintett felület nagysága mm ² -ben kifejezve	A hang	Az érintett felület nagysága mm ² -ben kifejezve	A palatogram alaprajza lete
o	130	g (ege)	1300	ññ (anyja)	2140	3350 mm ²
ō	190	k̄ (eke)	1600	ñ (nyanya)	2540	
e (eb)	650	k (Miki)	1700	z (záp)	1500	
ē (bé)	950	k' (ki)	2700	š (sava)	1750	
ō̄ (bő)	450	k (kúp)	300	ž (Zsazsa)	1550	
ū	1400	ŋg (engem)	1800	s (Száva)	1550	
i (Mimi)	1500	ŋg (inge)	1800	d (adó)	1200	
l (alá)	460	tʃ (atya)	2100	j (Jáva)	1550	
l (lap)	1150	tʃʃ (atyja)	2240	j (jó)	1650	
l (Ili)	1700	tʃ (tyű)	2950	ĵ (fája)	1350	
ī (állá)	1050	dʃ (agya)	1950	ts (apáca)	1240	
r (ara)	1050	dʃʃ (adja)	2040	tš (csáp)	2260	
ṛ (arra)	1380	n (anya)	1890	dz (bodza)	920	

Az *ā* és *ā* magánhangzóknál a nyelv kissé domborodva fekszik el a szájbán, a nélkül azonban, hogy a szájpaddlás valamely részét érintené. Ezt láthatjuk az 1. ábra stereo-felvételén. A többi magánhangzóknál a nyelv már felemelkedik és a szájpaddlás különböző részeit érinti. A 2. ábra az *ε* képzése közben készült stereo-

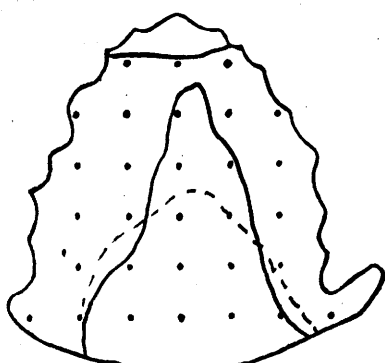
16. ábra.
„(e)ng(em)“.

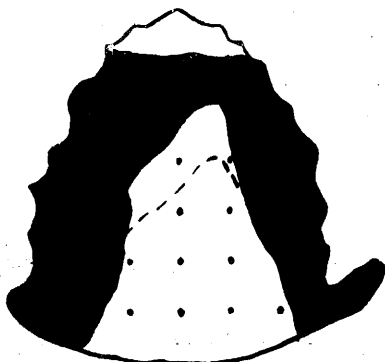
17. ábra.
„(a)ty(a)“; a szaggatott vonal
az „(a)tyj(a)“ határát jelzi.

18. ábra.
„ty(ű)“.

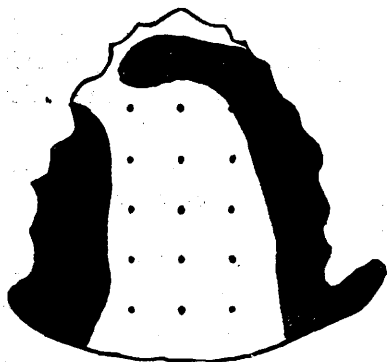
19. ábra.
„(a)gy(a)“; a szaggatott vonal
az „(a)dj(a)“ határát jelzi.

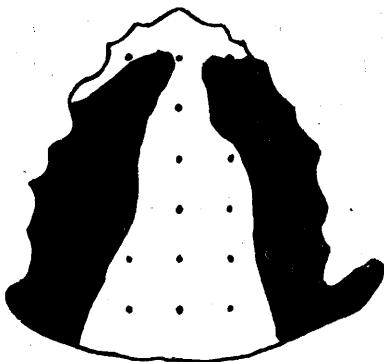
20. ábra.
„(a)ny(a)“; a szaggatott vonal
az „(a)nyj(a)“ határát jelzi.

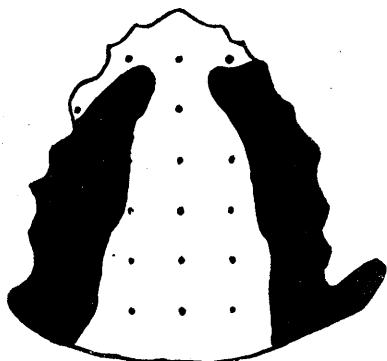
21. ábra.
„ny(anya)“.

22. ábra.
„z(áp)“.

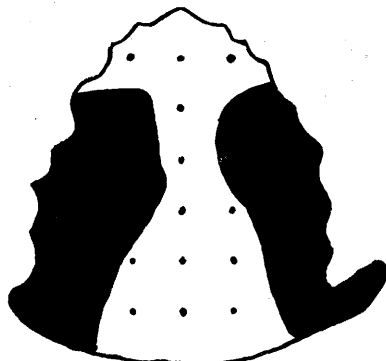
23. ábra.
„s(ava)“.

24. ábra.
„Zs(azsa)“.

25. ábra.
„J(áva)*“.

26. ábra.
„j(ó)“.

felvételt mutatja. Ha e képeket stereoszkóp alá téve nézzük, akkor a mélységi viszonyok plasztikusan elevenednek meg szemünk előtt. A 3. ábra a nyelvnek a *k* záralkotásához való emelkedését mutatja.

A palatogramm-mérés érdekes jelenségekre mutat rá. Világosan kitűnik a táblázatból, hogy szókezdő zár- vagy réshangok képzésénél a szájpadlason tapasztalható érintkezés nagyobb mérvű, mint szóközi helyzetben. Míg az *alá* szó kiejtése közben az érintett felület nagysága csak 460 mm^2 -t tesz ki, addig a *lap* szónál már 1150 mm^2 -t. Hasonló a helyzet más hangzók képzésénél is: *atya* = $2100 \text{ mm}^2 \approx tyű$ = 2950 mm^2 ; *anya* = $1890 \text{ mm}^2 \approx nyanya$ = 2540 mm^2 stb.

Növekszik az érintkezési felület akkor is, ha a zár- vagy réshangot magas nyelvállású magánhangzó követi. Különösen feltűnő a növekedés az *i* magánhangzó szomszédságában. Világosan kitűnik ez a *kúp* és *ki* szavak palatogrammjának összehasonlításából. Az első esetben a *k* hangképzésének helye kissé hátrahúzódik a hátsó nyelvállású \bar{u} magánhangzó hatására. A második esetben azonban éppen a fordított helyzetet találjuk. A zárképzés helye az elülső nyelvállással képzett *i* hatására teljesen előrehúzódik, és a zárképzés pillanatában a szájpadlás nagy része érintkezik a nyelvháttal, miáltal t. k. már a hangszín is megváltozik. Ha egymásután ejtjük ki e két előbb említett szót, akkor tisztán hallhatjuk, hogy a *ki* esetében már palatalizált *k'*-val van dolgunk. Ennek a ténynek figyelembevétele azért fontos, mert sok nyelvtörténeti változásra ill. hangfejlődésre vethet fényt. Könnyen válik ugyanis *i* hatására a $t > t' > t\acute{x}$ -vé, a $g > g' > d'j$ -vé stb.

De a most említett két megfigyelés másra is rámutat. Megmagyarázza a palatalizáció bizonyos eseteit. Kézenfekvővé teszi az *i* szomszédságában elhelyezkedő szókezdő zár- és réshangok könnyű palatalizálódását. A palatogrammok alapján könnyebb pl. egy *lik* > *lyik* fejlődést elképzelni, mint egy *lyik* > *lik*-féle depalatalizációs folyamatot. (V. ö. GOMBÓCZ, Magy. tört. nyelvt. II. r. Bp. 1925, 54. l.)

Kitűnik továbbá a táblázatból az is, hogy rövid hangzók érintkezési felülete mind magánhangzók, mind mássalhangzók esetében kisebb, mint a hosszúaké: *o* = $130 \text{ mm}^2 \approx \bar{o}$ = 190 mm^2 , *alá* = $460 \text{ mm}^2 \approx állá$ = 1050 mm^2 , *ara* = $1050 \text{ mm}^2 \approx arra$ = 1380 mm^2 , *atya* = $2100 \text{ mm}^2 \approx atyja$ = 2240 mm^2 , *agya* = 1950

$\text{mm}^2 \propto \text{adja} = 2040 \text{ mm}^2$, $\text{anya} = 1890 \text{ mm}^2 \propto \text{anyja} = 2140 \text{ mm}^2$ stb. Hosszú hangzók képzése közben tehát az ajak-, nyelv- és szájüregizmok feszülése nagyobb, s innen a nagyobb érintkezési felület.

Megfigyelhetjük azt is, hogy zöngés zár- és réshangoknál a zár vagy rés képzése közben tapasztalható érintkezési felület kisebb, mint zöngétleneknél: $\text{ege} = 1300 \text{ mm}^2 \propto \text{eke} = 1600 \text{ mm}^2$, $\text{záp} = 1500 \text{ mm}^2 \propto \text{Száva} = 1550 \text{ mm}^2$, $\text{Zsazsa} = 1550 \text{ mm}^2 \propto \text{sava} = 1750 \text{ mm}^2$, $\text{bodza} = 920 \text{ mm}^2 \propto \text{apáca} = 1240 \text{ mm}^2$ stb. Ennek az érdekes jelenségnek az okát a kompenzációs elvvel magyarázhatjuk meg. Minden mozgás erő kifejezése és megnyilatkozása. Erő és mozgás pedig bizonyos, matematikailag meghatározható, viszonyban áll egymással. Az egy-egy beszédhang képzéséhez szükséges energia elosztódik az artikulációs szerveken. Az egyes artikulációs szervekre eső energiamennyiség azonban nem mindig egyforma nagyságú, tehát a megfelelő artikulációs mozgások sem egyformák. Az egyensúly azonban nem bomlik meg, mert öntudatlanul is kiegyenlítődség áll be az artikulációs mozgások között. Az ilyen fajta kiegyenlítődséget nevezzük kompenzációnak. [MÜLLER, Über die Kompensation der physischen Kräfte am menschlichen Stimmorgan, Berlin 1839; MOLL, Die Kompensation der physischen Kräfte: Passow—Schäfers Beitr. 29 (1931), 112—128. l.; ESSEN, Das Kompensationsprinzip beim Sprechvorgang: Vox 1934, 67—107. l.]]

A z akusztikai értéke: a z ö n g e pl. kiegyenlítődik az s (sz) szűkebb csatornaképzéséhez szükséges fokozottabb izommunkával. Szűkebb csatornán nagyobb erővel átpréselődő levegőáram ugyanis élesebb hangkvalitást ad és így a zöngé előállításához szükséges artikulációs energiával kiegyenlítődik.

Hamburg, 1939. Panconcelli Calzia fonétikai laboratóriumában.

HEGEDŰS LAJOS.

Magyar birtokos névmások.

Birtokos névmásoknak nevezzük az olyan tágabb jelentéskörű rámutató szavakat, melyeknek jelentésfunkcióját az jellemzi, hogy egy beszédbeli tárgyat valamilyen személy vagy dolog, néha pedig egy gondolatilag állított (beszédbelileg ki nem fejezett) tárgy tulajdonának tartunk. A birtokos névmások általában az összes nyelvekben a tulajdonképeni személyes névmásokból eredtek (vö. WUNDT, Sprache.⁴ II. 55. és kk.), s jelentésfunkciójuk sokban egyezik a tulajdonképeni személyes névmásokéval. A birtokos névmásokban is megfigyelhető az *én*-központiság, nemcsak a hármas személyalakulás miatt, hanem azért is, mert jelentésük mindig az aktualizáló *én*-től függ. De a birtokos névmások a tulajdonképeni személyes névmással szemben nem egyirányúak, mert nemcsak az *én*-hez, mint középponthoz, viszonyulnak, hanem egyszersmind rámutatnak egy másik személyre vagy tárgyra is. Sokban hasonlítanak a visszaható névmásokhoz is, ennek oka a személy erősebb hangsúlyozása a birtokos személyraggal, mert ezáltal mintegy önmagukba fordulnak vissza. (Az *én*-központiségra és a személyesség fogalmára vö. TEMESI MIHÁLY, A magyar névmások története. Pécs, 1937. 21—24. és az ott közölt könyvészetet.)

A magyar birtokos névmások: *enyém, tied, övé* stb. eredetét tekintve kétségtelen tulajdonképeni személyes névmási származása valamihez tartozót jelentő *-é* képzővel. A nomen possessi *i-∞-é* képző eredetére vonatkozólag két elmélet áll egymással szemben. Az egyik az *-i ∞ -é* -t a kicsinyítő *-é* [fgr. **-j* v. **-l*] folytatásának tartja és a nomen possessi jelentés elhomályosulásával és ráértéssel magyarázza, de a jelentésfejlődésre bővebb felvilágosítást nem ad. Vö. BUDENZ, UA. 267; SIMONYI, Jelzők 5, 193; SZINNYEI, NyH.⁷ 100 és 107, Fgr. Spr. 288; SIMONYI, TMNy. 577 és kk.; EtSz.; KLEMM, Tört. mondattan; egyetemi előadások. Nehezen fogadható el az, hogy kicsinyítő képzőből nomen possessi képző alakult, mert a jelentésfejlődés nincs eléggé megokolva. Ha a nomen possessi v. possessoris *-i ∞ -é* (valamint az *-s*) kép-

zókra felhozott példák első előfordulásukban mind jelzői szerepűek is (vö. NySz.), ebből az önálló szerepű nomen possessi v. possessoris jelentés a deminutív eredet alapján még mindig nehezen magyarázható, mégpedig főként a birtokos névmásoknál. Éppen így nehezen lehet a birtokos névmásokat analógiás másodlagos alakulásokként magyarázni.

Sokkal valószínűbb az *-i* ∞ *-é* (valamint az *-s*, vö. WIKLUND, A translativus: MNy. XXIII, 321—328) képzőnek lativusi eredete. Vö. KALMÁR: Nyr. XXVII, 397; Mészöly: MNy. XXIII, 152; MELICH: MNy. XX, 156; SIMONYI: Nyr. XL, 293; KLEMM, Tört. mondatlan; egyet. előadások. SZABÓ DEZSŐ, A vogul szóképzés: NyK. XXXIV, 443 és kny. 66. Az *-i* ∞ *-é* képzőnek lativusi eredetével a birtokos névmás kialakulása is könnyebben magyarázható. A lativusi eredet mellett bizonyít a *-nak*, *-nek* genitivus rag lativusi eredete a dativus possessivuson keresztül. Vö. KLEMM, Magy. tört. mondatlan. 199 és kk. Fel szokták hozni a lativusi eredet ellen, hogy a személyes névmáshoz csak a *-t* tárgyrág járulhat, de nem veszik figyelembe azt, amire már Mészöly is felhívta a figyelmet (vö. még TEMESI, i. m. 62), hogy a személyes névmáshoz nem járuló ragok testesebbek és újabb fejlődmények, míg a *-t* s vele együtt az *-é* lativus-rag primär ragok, s ezek a többi primär raggal együtt hozzá is járulhattak a személyes névmáshoz, míg az újabb fejlődmények ki nem szorították a használatból. Figyelembe kell venni a tulajdonképeni személyes névmásból fejlődött *enyém*, *tied*, *övé* stb. birtokos névmások esetében, hogy a birtokos névmás ebben a ragtalan alakban a köz- és irodalmi nyelvben mindig állítmányi szerepű, míg jelzői szerepben csak a puszta személyes névmás használatos n. possessi (eredetileg lativus rag) *-é* nélkül a birtokos szerkezetben, pl. *en iunhum*, *en fyon* (ÓMS.); *az én házam*, vö. még: NySz. A személyes névmáshoz járult lativus-rag pedig csak még jobban felhívta a figyelmet az állításra, ami talán a birtokos névmás állítmányi szerepét is megmagyarázza. A birtokos névmásban a birtokos személyrag csupán a birtokos személyének hangsúlyozására szolgál. Az *-é*-nek hasonló szerepe van a birtokost kérdő névmásban is: *kié?* *mié?*, s ennek legrégebbi előfordulása is állítmányi szerepű. Vö. NySz. A birtokos névmás, a birtokost kérdő névmás, valamint a többi szó is a nomen possessi v. possessoris képző következtében valami felé irányulást fejez ki, ami a lativus alapjelentése, s ebből az alap-

jelentésből alakult ki egyszerű jelentésfejlődéssel erősebb kiemelésben, állításban, már az egyes mondattani szerkezetek alapjelentése miatt is a nomen possessi v. possessoris szerep, amely a birtokos névmások kialakulásának is oka lett az erősebb hangsúlyozásban. Vagyis az eredetileg mondattani viszonyból elvonással keletkezett lassú jelentésfejlődésen keresztül egy önálló, állandó szerepű szófaji kategória, a birtokos névmás; s ez mondatbeli szerepében a névmásoknak megfelelően, a sajátos tartalmú állandó használatával szemben az alkalmi használatban azt a jelentéstartalmat megtartja kibővíve a beszédbeli helyzetből adódott új tartalommal.

Előszemély: *enyém*. Az *e-* nyílt *ε*, az *-é-* zárt, mert lativusi eredetű. Az *én* névmás személyragozott lativusából keletkezett birtokos névmás. Az első adat: ezek azonkeppen tyed ment *enem*. Jókaik. 47, 123 stb.; *ènem* MünchK. 183b. Jászay P. szerint (RMNy. III, 280) a MünchK.-ben az *enyém* mindig *-n*-nel s nem *-ú*-(ny)-el hangzik. Vö. még: MNy. VIII, 147 és EtSz. *èneim* MünchK. 204b, *enymók* JordK. 583, *enem* DöbrK. 235, 335, KeszthK. 149, 301; *eenem* KeszthK. 125; az első *ee* hosszú nyílt *ē*. A zárt *é* gyakran *i*, *í*: *enim*, *enim* Sylv. UT. I, 151; de: *enim* Gram. H.-L. A régi nyelvi alakváltozatokra vö. NySz., EtSz. Már: *enyim* Decsi Adag. 78; sőt DöbrK. 330 *enimből*; vö. MNy. VIII, 147; lásd alább. — A népnyelvi változatok hasonló alakulást mutatnak: *enyém* jánosfalvi nyj. NyF. XXIX, 22; *enyém* Balassa, A szlavóniai nyj. 20; sokkal gyakoribb az *é* helyett *i* vagy *í*: *enyim*, *enyimek* (*enyéim* helyett) örségi nyj. Nyr. VII, 419; *enyim* csíkszentdomokosi nyj. NyF. IX, 25, zalavidéki nyj. NyF. IX, 42, hevesi nyj. Nyr. III, 38; *enyim* váci nyj. NyF. X, 35; *enyim* érmelléki nyj. Nyr. XXIX, 254, palóc nyj. Nyr. VII, 34, gömöri nyj. Nyr. XVIII, 505, de ez utóbbiban *enyém* is vö. Ethnographia III, 358; nógrádi nyj. MNy. II, 186 és MTsz. A pápavidéki nyj.-ban: *enyim'é* NyF. XVII, 15. A Hunyad m. Lozsádból a Nyr. XX, 288, XXII, 357, 358, 407, XXIII, 46 a névmásnak egy sajátoságos alakját közli: *ém*; *ém* lovam, vö. még: MTsz.

A birtokos névmásnak a mondatban többféle szerepe van: 1. névszói állítmányi; 2. főnévi, s ilyenkor rendszeren ragozható; 3. birtokos jelzői, vö. MTsz. SIMONYI (Nyr. XVII, 487, XXIII, 46) ezt tót hatásnak tulajdonítja, de valószínűbb, hogy az eredeti nyelvállapotot tükrözi.

A mai *enyém* ebben a hangalakban csak a XV—XVI. század óta, az *enyém* az *én* névmás eredetibb *en* alakjából lett. Vö. MELICH: MNy. VIII, 147, XIV, 230, MÁSZÖLY: MNy. XXIII, 152 stb. Az *eném* ∞ *enyém* névmás *-n* \rightarrow *-ny*- változásáról szólva MELICH szerint figyelembe kell venni az *-n*- után következő vocalist. Ezt az alakulást támasztják alá a fent említett változatok. Az *enyém* névmás alakulása tehát *en* (én) + *é* + *m*; másképp BUDENZ, MUSZ. 194, UA. 289 és MUNKÁCSI: Nyr. XII, 496. Nehéz eldönteni az *enyém*, *tied* stb. alakokban az *-é* képző ómagyar, középmagyar hangértékét, mert egyes helyeken nyílnak tűnik fel, vö. TRÓCSÁNYI: NyK. XXXVIII, 47, 52, de másképp GERHAUSER: MNy. XIII, 292, 293; lásd még EtSz. Gyakoriak, különösen a népnyelvben az *-é* képző kettőzésével alkotott névmásváltozatok, vö. váci nyj. NyF. X, 35, pápavidéki nyj. NyF. XVII, 15, nagykanizsai nyj. Nyr. XLVIII, 30, fejérmegyei nyj. Nyr. XXX, 247 stb. A régi nyelvben a birtok többségét a birtokos névmásokon általában a *-k* többesjellel jelölték (vö. NySz., TMNy. 537, NyK. XV, 193, MNy. XIV, 230): *enyémek* ∞ *en(y)é(i)mek* = *enyéim*; ezek az alakok használatosak a népnyelvben is, vö. HORGER, Csángó népm. 249, Budenz-Album 170, NyF. XXXII, 25 stb. De már a régi nyelvben is előfordul az *-i* többesjel a jelöletlen és a *-k*-val jelölt szerkezetek mellett. Ezek szerint téves a NyÚSz. állítása, hogy az *enyéim* alak nyelvújítási eredetű: vö. mendenec *eneim* MünchK. 206, lásd még: NySz., EtSz., MNy. VIII, 147, SIMONYI, Jelzők. 193, TMNy. 536, 537, Nyr. XLVII, 98, KOVÁCS: Nyr. XXXVI, 185, MELICH: MNy. XIV, 230, KIMNACH, A magyar névm. haszn. fejlődése 44—45.

miénk (∞ *mienk*). A *mi* névmás személyragozott latívusából: *mi* + *é* + *nk*. Régi nyelvi változatai a személyes névmás hangalakváltozatait mutatják: *mienc* MünchK. 53. Az ő ziletese a *mienket* megtiztita DebrK. 58, *miénc* M. A., Bibl. I, 23. Előfordul *múénc* Helt. Krón. 91; és gyakran hiátustöltő *-j*-vel (:j): *mijénc* M. A., Bibl. I, 330, *mijéink* MEDGYESI P., Erdély és egész m. n. hármas jajja. II. 6. A birtok többségét a régi nyelvben általában *-i*-vel jelölték: *myeynk* JókaiK. 31, vö. MELICH: MNy. XIV, 230, TMNy. 536, NySz. A mai népnyelvben a köznyelvi *mienk* alak mellett (vö. váci nyj. NyF. X, 35, zalavidéki nyj. NyF. IX, 42) előfordulnak elemismétlődéssel képzett alakok is: *mienké*, sőt *mienkeké* hiricsi nyj. Ormányság. Az *é*: \bar{e} hosszú zárt: *miénk*

jánosfalvi nyj. NyF. XXIX, 22; találunk alakokat hiátus-töltővel és a nélkül: *mějénk* v. *měénk* csíkszentdomokosi nyj. NyF. IX, 25; *mijénk* érmelléki nyj. Nyr. XXIX, 254, BALASSA, A szlavóniai nyj. 20; *mihénk* Ormányság Nyr. III, 230, moldvai csángók Nyr. III, 3; IX, 490, WICHMANN, Wörterbuch des ungarischen moldauer Nordcsángó- und des hétfaluer Csángódialektes. Helsinki, 1936. 98. Érdekes elemismétlődéssel képzett alak *měénk*ⁱ pápavidéki nyj. NyF. XVII, 15; az őrségi nyj.-ban a tőszó *mű* ∞ *mü*, a képző (eredetileg lativus rag) hosszú nyílt *é*:*ē*: *müénk* Nyr. VII, 419. A gömöri tájszólásban nyomatékosítól eléje teszünk mutató névmási elemet: *emmienk* (Nyr. XVIII, 505), néha: *emménk* NyF. IV, 50, lásd még: MTsz. A népnyelvben néha nem jelölik a birtok többségét: *Mijénk* ezek a könyvek? NyF. XIII, 38, vö. még: NyF. XX, 11, MNy. XIV, 230. Gyakran -k többesjellel jelölik a birtok többségét: vö. CzF., Budenz-Album. 170, göcseji nyj. *mienkek*. A tordai nyj.-ban *mějénkék* NyF. XXXII, 25; *mijénkék* BALASSA, A szlavóniai nyj. 20. Vö. még: KIMNACH, i. m. 48.

A többes 1. szem. birtokos névmás használatát tekintve lehet: 1. névszói állítmány; 2. ragozva pedig, mint minden más főnév: tárgy, határozó (de néha előfordul jelzőként is).

Második személy: *tied* (∞ *tiéd*). A 2. szem. személyes névmásból -é nomen possessi képzővel (eredetileg lativus rag) alkotott névmásalak, mely valószínűleg a 2. szem. személyes névmásnak eredetibb hangalakját őrizte meg: *tied* ∞ *tiéd* (vö. TEMESI, i. m. 41—42), s nem utólagos hasonulással keletkezett a többes 2. személyű alakból. Legrégibb előfordulása is: *tyedet* JókaiK. 24, 123, *tyed* KeszthK. 209, *tyeed* ÉrdyK. 58b; itt az -ee- valószínűleg hosszú *é*:*ē*-t jelöl, vö. SUHAJDA: NyK. XXXI, 85, 202, Gombocz, Hangtört. 40 stb. A régi nyelvben is találunk hiátus-töltős változatokat: *tyied* BORN. Ének. 224. Gyakoriak az elemismétlődéssel képzett alakok: *tiedde* VirgK. 94, *tieddē* ILYÉS ANDRÁS, Vasárnapi prédikációk. I. 434, NySz. — A népnyelvben a rendes köznyelvi alak: *tied* ∞ *tiéd* használatos a váci nyj.-ban NyF. X, 35, őrségi nyj.-ban Nyr. VII, 419; másutt hiátustöltős alakokat találunk: *tijéd* BALASSA, A szlavóniai nyj. 20; *tijed* érmelléki nyj. Nyr. XXIX, 254. Előfordulnak az egyesszámú 2. szem. személyes névmásalaknak megfelelő tövű birtokos névmás változatok is: *tēed* Rába vid. Nyr. XXVI, 91, zalavidéki nyj. NyF. IX,

42; *teéd* Székelyföld MTsz., *teéd* mátyusföldi nyj. Nyr. XIX, 465, XX, 29, pozsonyi nyj. Deáki: Nyr. XIX, 501, csíkszentdomokosi nyj. NyF. IX, 25; ezek a változatok között is gyakoriak a *-j*-hiátustöltős alakok: *tejéd* Csík m. Nyr. X, 45, NyF. IX, 25; *tèjéd* KRIZA, Vadr. 459 (Udvarhely m.), *téjéd* Szolnok-Doboka vm. Nyr. XVII, 315, vö. még MTsz. Érdekes összerántott alak (haplologia): *téd* jánosfalvi nyj. NyF. XXIX, 22. Elemismétlődéssel képzett népnyelvi alak: *téedⁱ* pápavidéki nyj. NyF. XVII, 15 és *tiedé* fejérmegyei nyj. Nyr. XXX, 277, váci nyj. NyF. X, 35, MTsz. A gömöri tájszólásban mutató névmási elemmel nyomatékosítják a birtokos névmást: *ettéd* Nyr. XVIII, 505; a váci nyj.-ban tréfásan használják ezt az alakot: *éttéd* NyF. X, 35, vö. még MTsz.

A birtok többségét az egyesszámú 2. szem. birtokos névmáson kifejezhetjük *-i* többesjellel: *tieid* ∞ *tiéid*, vö. TMNy. 536 és kk., MNy. XIV, 230—234, SIMONYI, Jelzők. 193., pl. vgan nayaskóggal mend *tieiddel*. BécsiK. 22, vö. még NySz., MTsz., CzF. Meg kell említeni itt egy érdekes birtokos névmásalakot: *tennéid* ∞ *tenneid*, pl. mend te hazadba a' *tenneid*hez: MNy. XIV, 231. Ennek eredetére vö. a 3. személyt. Néha a névmásokon a birtok többsége jelöletlen: es ezek azonkeppen *tyed* JókaiK. 47; Ezek a *tyukok* nem a *tijéd*. NyF. XIII, 38; vö. még TMNy. 537. A birtok többségét a *-k* többesjellel is kifejezhetjük: *tiédek*. Az enymek mynd *tyedek*. JordK. 538, vö. még NySz., Nyr. VII, 419. *tüedek* NyF. XXXII, 25, Budenz-Album 170, MNy. XIV, 230—234 és MNy. XXIII, 153. Vö. még KIMNACH, i. m. 45—46.

tietek (∞ *tiétek*). Teljesen szabályos alakulás. Már a régi nyelvben is: *tyetek* JordK. 585, ÉrdyK. 345b stb. vö. NySz. Már sokkal változatosabbak a különböző hangmódosulással keletkezett népnyelvi változatok. A *-j*- és a *-h*-hiátustöltős hangalakok névmási töve a tulajdonképeni személyes névmás többes 2. személyű alakja, ilyenek: *tijétek* érmelléki nyj. Nyr. XXIX, 254; *tijétök* BALASSA, A szlavóniai nyj. 20; *tihétek* ormánysági nyj. NyF. IX, 42; *téétek* (tiétek) csíkszentdomokosi nyj. NyF. IX, 25; valószínű ebből az alakból fejlődött összerántással (haplologia) a jánosfalvi nyj.-ban *tétek* NyF. XXIX, 22. Az őrségi nyj.-ban: *tüeték* Nyr. VII, 419; a gömöri nyj.-ban mutató névmási elemmel nyomatékosított alak: *ettéⁱtek* Nyr. XVIII, 505; vö. még MTsz. A pápavidéki nyj.-ban elemismétlődéssel képzett alak

használatos: *tētēkⁱé* NyF. XVII, 15; a váci nyj.-ban *tietēké* NyF. X, 35; éppen így a fejérmegyei nyj.-ban: Nyr. XXX, 277.

A birtok többségét -i többesjellel fejezik ki: *tietek* ∞ *tiétek* vö. NySz., TMNy. 536 és kk., SIMONYI, Jelzők. 193, MNy. XIV, 230. A névmásokon lehet jelöletlen is a birtok többsége: mindenek *tietek* SYLV. vö. NyK. XXXVIII, 47; a népnyelvben különösen a *tietek*, *tijétek*, *tējetek*, *tétek* alakok használatosak, vö. még MNy. XIV, 230, Budenz-Album 170, NyF. XIII, 38. Néha a -k jellel is jelölhetjük a birtok többségét, vö. MNy. XIV, 230, KIMNACH, i. m. 49.

Az egyes- és többesszámú 2. személyű birtokos névmás felsorolt hangalakváltozatai mutatják a 2. szem. személyes névmási alapszó eredetibb hangalakját: **tī* > **ti*, ebből jelentéskülönüléssel alakult ki a mai: *tē* és *ti* (vö. TEMESI, i. m. 41—42). Ez az oka egyéb hangtörténeti okok mellett a mai népnyelvben felfedezhető alakvegyülésnek: *tied* ∞ *tēed*; *tietek* ∞ *tēetek* stb.

Harmadik személy: *övé* (∞ *övéje*). A tulajdonképeni személyes névmás eredetibb -v- névmásképzős alakjának származéka az -é nomen possessi képzővel (eredetileg latívus rag). Tehát az *iv* > *üv*, *ēv* > *öv* származékai: *ewee* ÉrdyK. 516b, 565 (vö. -ee > é: *ē-re* SUHAJDA: NyK. XXXI, 85, 202); *wue* (üvé) VirgK. 96, *ouet* GuaryK. 40, vö. NySz. Néha az -é képző nem zárt, hanem nyílt: *oue*, vö. TROCSÁNYI: NyK. XXXVIII, 47, MELICH: MNy. IX, 340—341, XVII, 175. A 3. személyű birtokos névmást néha személyragozzuk: *wueyet* VirgK. 94, *ewejeet* ÉrdyK. 587 stb. A régi nyelvi hangalakváltozatok alapszavukkal a 3. szem. személyes névmással azonos alakmódosulásokat mutatnak. A népnyelvben a szokásos köznyelvi alakon [*övé* váci nyj. NyF. X, 35, és személyragozott: *övéje* Göcsej, Budenz-Album 170, *övejje* Baranya m. MTsz.] kívül a legkülönbözőbb hangalakváltozatokat figyelhetjük meg: *üvé* jánosfalvi nyj. NyF. XXIX, 22, BALASSA, A szlavóniai nyj. 20 és Nyr. XXIII, 169, érmelléki nyj. Nyr. XXIX, 254; igen gyakori az *üvéje* alak, vö. Felső-Bácska: Nyr. XII, 262, Ormányság: Nyr. XXV, 143, érmelléki nyj. Nyr. XXIX, 254 stb. lásd még MTsz. Több nyelvjárásban a 3. személyű birtokos névmást nyomósítják mutató névmási elemmel: *zűjⁱé* pápavidéki nyj. NyF. XVII, 15, a *z^uejje* zalavidéki nyj. NyF. IX, 42, *ezövéⁱ* gömöri nyj. Nyr. XVIII, 505; vö. még MTsz., sőt az őrségi nyj.-ban a személyes névmási eredetű *övé* helyett a mutató névmás-

ból *-é* *-i* nomen possessi képzővel alkotott névmásalak használatos: *ai* v. *ei* (azé, ezé) vö. Nyr. VII, 419.

A birtok többségét rendszerint az *-i* többesjellel jelölik: *övéi*, pl. micor zerette volna *öueit* kik valanac MünchK. 198; Meg esmerte vr isten azokat kik *övey*. DebrK. 130, vö. még NySz., MNy. XIV, 232, NyK. XXXVIII, 47, TMNy. 536. Néha a birtok többsége a névmáson nyelvtileg nincs jelölve: hegyeknek magassagy *wwe*. KulcsK. 233. Ez világ országait igéri, mellec nem *övé*. ZVONARICS, Magyar postilla, vö. NySz., MNy. XIV, 232. A népnyelv a birtok többségét a birtokos névmáson néha *-k* többesjellel jelöli, vö. Budenz-Album 170, MNy. XIV, 235.

Meg kell még említeni itt két érdekes 3. szem. birtokos névmás alakot: *önnéi* és *önnöni*; ezek SIMONYI szerint az *övéi* analógiájára keletkezett változatok (TMNy. 536). De mert nem *-éi*-vel, hanem *-ei*-vel olvassa az *önnéi* alakot, más munkáiban az *-n*-nek genitivus rag voltával akarja magyarázni, vö. SIMONYI: Budenz-Album 60—61, Jelzők 139, Magyar Nyelv² 51; BUDENZ, MUSz. 194 stb. Ezzel szemben csak azt hozzuk fel, hogy behozott-nak vehető az, hogy az *-n* nem rag, hanem képző, vö. BUDENZ, UA. 288, SZINNYEI: NyK. XXXV, 434; lásd részletes fejtegetését TEMESI, i. m. 27—28. Újabban MELICH (MNy. XIV, 231) és MÉSZÖLY (MNy. XXIII, 153) az *önnéi* és *önnöni*-féle alakokban az *-ei* és *-i*-t birtokos személyragnak tartja, azonban mivel bizonyításuk azon nyugszik, hogy az *-n* genitivus rag volt, állításuk több nehézségbe ütközik. A nyelvtörténet ez alakok *-n*-jének képző voltát igazolja, nincs ugyanis szükség arra, hogy a birtokosjelzői szerkezetet jelöljük, annál is inkább, mert az eredeti szerkezet is jelöletlen volt. MÉSZÖLY hangtani érve, hogy a MünchK. nyílt *é*-vel jelöli az *-éi*-t, nem bizonyít, mivel a fent említett példák szerint a nomen possessi *-é* lehet nyílt is, tehát nyugodtan állíthatjuk, hogy az *önnéi*-féle alakok (vö. NySz., MNy. XIV, 231, XXIII, 151—153, TMNy. 536) teljesen szabályos birtokos névmás-alakulások az *-n* névmásképzős 3. szem. személyes névmásból. Vö. még TEMESI, i. m. 46—47, KIMNACH, i. m. 46—48; 54.

övék. Az egyesszámú 3. személyű birtokos névmáshoz hozzátesszük a *-k* többesjelet, hogy a birtokos többségét kifejezzük. Az alapszó hangmódosulása a többesszámban többé-kevésbé azonos az egyesszámmal. A régi nyelvben: *öuec* MünchK. 20, *öweek* JordK. 23, *övek* az menyország Pázm. Kal. 418, vö. NySz.

Előfordulnak elemismétlődéssel képzett alakok is: *övékké* (Tört. Tár. IV, 63), éppen így a népnyelvben is: *övéké* fejemgyei nyj. Nyr. XXX, 277, váci nyj. NyF. X, 35, MNy. XXXIV, 339; XXXV, 127. Vö. még: Magyarosan VII, 160. Egyéb alakok: *üvék* jánosfalvi nyj. NyF. XXIX, 22, BALASSA, A szlavóniai nyj. 20; birtokos személyragozott alakok: *övejik* Göcsej, Budenz-Album 170, *üvéjük* Felső-Bácska Nyr. XII, 262, érmelléki nyj. Nyr. XXIX, 254, vö. MTsz. Mutató névmással nyomósított alakok: *a zűj'ék'é* pápavidéki nyj. NyF. XVII, 15; *a z^uejjék* zalavidéki nyj. NyF. IX, 42; *ezövéⁱk* gömöri nyj. Nyr. XVIII, 505, vö. még MTsz.; az őrségi nyj.-ban pedig a szabályos *övék* helyett mutató névmásból képzett alakot használnak: *ajoki* v. *ejéki* Nyr. VII, 419.

A birtok többségét itt is háromféleképp fejezhetjük ki: 1. -i többesjellel, a rendes köznyelvi forma is ez: megelégednec az *öuéikkel*. HELT. Krón. 8.; *ijejjiket* Somogy, Nyr. XXIII, 39, vö. MTsz., MNy. XIV, 232. 2. Jelöletlen szerkezettel, vagyis az -i hiányzik: Falukat es joszagokat öveknek ítéltenek lennie. Vö. NySz., és MNy. XIV, 232—235; a népnyelvben is: *övék* (= *övéik*) NyF. XXXII, 25, MNy. XIV, 232—235. 3. Egy birtokos több birtok a -k többesjellel: *övék*, vö. GYARMATHI S., Nyelv-mester. I. 143, Budenz-Album 170, MNy. XIV, 232—235, KIMNACH, i. m. 50.

A 2. és 3. személy használata teljesen megyegyezik a többes 1. személyével.

A többi fgr. nyelvben, általában, olyan jelentésű és használatú birtokos névmás, mint a magyarban, nincsen. Csupán a cseremiszbzen találunk néhány adatot, mely az önálló szerepű birtokos névmás meglétét igazolja, vagyis egy olyan szubsztanciális névmásét, melyet főnévileg ragozhatunk is, de ezek, mint a magyar birtokos névmások is rendszerint, az alkalmi használatban akcidentális szerepben fordulnak elő (vö. erre a mondattani részt). BUDENZ szerint a cseremisiz személynévmások genitivusa önálló és ragozható névszóként, birtokos névmásként szerepel: *meñen* = az enyém, *meñenem* = az enyémet; *teñenem* = a tiedet stb. vö. NyK. III, 474, SIMONYI, Budenz-Album 61. Egyébként a többi fgr. nyelv, ha a birtokos személyt jelöli meg, egyszerűen személyragozza a birtokszót: finn: *kirjani* = könyvem; de ha a személy erősebben van hangsúlyozva, eléje teszik a személyes névmás genitivusát: finn: *minun kirjani* = az én könyvem. A vogul és osztják is hasonlóan fejezi ki, ha a személy hang-

súlyos: *am kwoləm, nañ kwolan* stb. vö. FINCZICZKY, Vog. névm. 15, NyK. XLVII, 377. A vogÉ.-ban előfordul a személyragozott nyomatékos személyes névmás állítmányként: *liliñ xum ańšerā pusn nañkin* „eleven ember vagyona mind a tiéd“. MUNKÁCSI, Vog. NGy. I. 121. Ez azonban ritka, vö. FINCZICZKY, i. h. A vogulban állítmányi szerepben általában birtokos névmásszerű kifejezést használnak annak kifejezésére, hogy valami valakinek sajátja, tulajdona. A vogÉ. *ut* „valami, holmi“ szó használatos a személyes névmással: *am utəm, nañ utən* stb. vö. FINCZICZKY, i. h., KANNISTO: SUS. Aik. XXX : 8, 25. A KL., K., T. vog.-ban *khār* szócska: KL. vog. *ām khārəm* „enyém“ stb. Mászor e szócskák egészen képzőszerűek: *amqar* „az enyém“ AHLQVIST: SUS. Toim. VII, 168; vö. az *ut* és *khār* képző voltára még SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 457. Hasonlóképen történik a finnben, mikor a tulajdont kifejező névszó előtt a személyes névmás genitívusát használják: *minun omani* = enyém, s ebből önálló szerepű főnév is képezhető: *omaiseni* = enyéim, ez azonban már másodlagos fejlemény. Ősnévmási eredetű birtokos névmást a magyar kivételével a többi fgr. nyelvben általában nem találunk.

A személyes névmásból alakult birtokos névmások (*enyém, tied* stb.) mellett a magyarban találunk egyéb birtokos névmásszerű kifejezéseket is, melyek mind az állandó, mind az alkalmi használatban teljesen úgy viselkednek a jelentéskör és jelentéstartalom szempontjából, mint az elsődleges névmások. Az ú. n. másodlagos birtokos névmások: *tulajdon* és *saját* szavak a birtokos személyét az alkalmi használatban mindig birtokos személyraggal fejezik ki: *tulajdonom, sajátom* stb.; személyrag nélkül általában jelzői szerepben fordulnak elő. A magyar *tulajdon* szó eredetét tekintve, melynek legrégibb előfordulása is birtokosjelzői: *Tulajdon önnébe iőt...* MünchK. 169, vö. még NySz. BUDENZ (MUSz. 239) a finn: *tule-* 'venire' igéből származtatja, mert észt megfelelőjének *tule-* nomen agentis 'zugehörend' jelentésű, ebből az 'eigentum' jelentés könnyen érthető; vö. SZINNYEI: Budenz-Album 47. Ezek szerint a magyar *tulajdon* szó eredetét a következőképpen képzelhetjük el: *tule-* + *-ja* (nomen agentis képző) + *-don* (vsz. összetett kicsinyítő képző), vö. SZINNYEI: Nyr. V, 145, NyH.⁷ 94—95, BARBARICS: Nyr. XVI, 295.

A *saját* másodlagos birtokos névmás általában személyrag nélkül használatos birtokosjelzői szerkezetekben: Magoknak twlay-

donytlyaak mynt *sayaat* morhayokat. ÉrdyK. 612. De előfordul főnévi szerepben is: Tiéd és *saiatod* (M. A., SB. 83), s ragozva is: Szerezd meg a te szívednek örömeire indétását *sajátiddal*, vö. NySz. A népnyelvben különféle hangalakban találjuk: *sēját*, *siját* Udvarhely vm. Nyr. IV, 321, vö. még MTsz. Gyakran visszaható névmással együtt fordul elő; vö. NySz., MTsz., CzF., Nyr. XVI, 295, MNy. I, 284, XVI, 3. A *saját* 'proprius, genuinus; proprium, peculiū; proximus' és *sajátul* 'proprie, genuine' etimológiájára vonatkozó fejtegetések szerint ez a másodlagos névmás is finnugoreredetű (WICHMANN: FUF. XI, 174, 252, 287). WICHMANN fejtegetései szerint a magyar *saját* finnugor megfelelői a következők: vogÉ. *sqssä* 'törzsöktelepes', D. sóssä, KK. *sä'sə*, P. *šoši*_y; osztjD. *ťšq.dže*, Kaz. *šoži*, K. *čāča*, É. *šoši* 'geburtsort, heimat'; zürjI. *ťšužnī*, V, S, L, P. *ťšužnī* 'geboren, werden'; votjG. *ťšijži* 'geschlecht, stamm'; cserKB. *ša.tšam*, M. *šo.tšam*, *čočam*; mordE. *ťšatšoms*, *šatšoms* 'geboren werden'; lapp *čuocet* 'aggredi, incipere'; finn *sato* 'jahreswuchs'; ugyancsak ideveszi a finn: *satoinen* 'fruchtbar' és *sataa* 'regnen' szót is. De míg SETÄLÄ (FUF. II. 222, 240—1) a lappL. *čuocet* 'aggredi, incipere'-t csak kérdőjellel veszi fel, addig e szóalakulások közé állítja WICHMANN a magyar: *saját* szót is. Vö. erre még: PAASONEN, Beiträge 139, KSz. XIV, 279. A magyar *saját* és valószínű finnugor megfelelőinek alakulására vonatkozólag meg kell jegyeznünk azt, amit már SETÄLÄ (FUF. II, 219—48) kifejtett: a finnugor szókezdő affrikáták két csoportba sorozhatók, mégpedig az egyik palatalizált (**ťš*), a másik pedig egyszerűen csak: **tš*. Vö. erre még: SZINNYEI, NyH.⁷ 28—29, WICHMANN: FUF. VI, 25; XI. 173—290; PAASONEN: KSz. XIV, 254—281. A magyar *saját* finn és lapp megfelelői egy eredetibb **ťš*-re, a többiek pedig **tš*-re utalnak. A magyar *saját* szókezdő *š* hangja a legnagyobb valószínűséggel **tš*-re megy vissza, mert a palatalizált eredetibb **ťš*-nek a magyarban *mindíg* *c s* felel meg, vö. WICHMANN: FUF. XI, 201; némileg másképp SZINNYEI: NyH.⁷ 29, mert szerinte **ťš* = *cs*, *s*. A *saját* szóközépi *j*: *ž* hangja az eredetibb szóközépi **tš* gyenge fokának megfelelője, vö. SETÄLÄ: FUF. II, 221—237, 246—47; WICHMANN: FUF. XI, 174—5; PAASONEN: KSz. XIV, 267—279; SZINNYEI, NyH.⁷ 45 erről az alakulásról nem tesz említést. Ezek szerint tehát a magyar *saját* másodlagos névmás igéből képzett névszó az -át (-at) képzővel és szótani kategória-eltolódással lett belőle másodlagos névmás. Az -át (-at) képző alakulására vö. SIMONYI,

TMNy. 476—9, SZINNYEI: MNy. XXII, 242, 260 = HB. hg.-al. 30, 48; MNy. XXII, 312; SIMONYI: Nyr. XXXVI, 241; MÉSZÖLY, A HB. hg.-tört. és al. sajátságai 17 stb.

A magyar *saját* másodlagos birtokos névmás etimonjára az itt elmondottak mellett, — ha WICHMANN nyelvtörténetileg alátámasztott feltevése a *saját* finnugor megfelelőihez való kapcsolásra nem bizonyulna helyesnek —, elgondolható lenne a *saját* szláv eredete. E feltevés szerint a magyar *saját* a *svŭ* visszaható névmástő *soj* alakváltozatának egyik hangalakjából eredhetett. Az ószl. *soj* szerb alakváltozatai: *soj*, *svat*, *svača*, *svadba*, *svak*, *sojta*, *sojita*, *sojdba*, *s v o j a t*; jelentése 'rokon, hozzátartozó'. A szlovákban a „rokonság, hozzátartozóság” kifejezésére használják a *sojef* szót, vö. MIKLOSICH, Etym. Wörterbuch der Slv. Sprachen 331—332. Azonban sokkal fontosabb annak a megemlítése, hogy a szerb-horvátban a *soj* a 3. személyű birtokos névmás helyett gyakran szerepel a birtokosjelzői szerkezetben, s éppenúgy használják, mint a magyarban: *i spe dovuku na sojě mjesto* 'és újra visszavezetik a *saját* helyére'. Az első vagy második személyt csak akkor fejezi ki, ha az az ige személyével (az alany nincs nyelviileg kifejezve) már jelölve van: *popijte svoju kafu* 'igyátok meg a saját kávékat' (vö. MARETIĆ, Grammatika 430—431). E szerint a magyar *saját* a szerb *soj*-ból, illetőleg annak *sojat* alakváltozatából eredhetett, s ezt mondattani megfontolások is támogatják. De meg kell jegyezni ennek az okoskodásnak is egy gyöngye pontját, t. i., hogy a szláv: *s* > magyar *š* (helyesebben *sv* > *š*) hangváltozást más példák nem támogatják.

A szubsztanciális tulajdonképeni személyes névmásból alakult birtokos névmás eredetét tekintve a mondatban elsősorban akcidentális szerepű, vagyis leginkább állítmányi használatban fordul elő; azonban, mivel állandó használatban szubsztanciális természetű, az alkalmi használatban, mikor mondatban szerepel, sokszor megtartja ezt a szerepét. Vö. TEMESI, i. m. 53—56. A birtokos névmások keletkezésével kapcsolatban láttuk, hogy ezek birtokosjelzői szerkezetekben keletkeztek az állítás erősebb hangsúlyozására, s ez állítmányi szerepüket is megmagyarázza.

A birtokviszonyban azt, hogy valamilyen tárgy, tulajdonság, cselekvés egy személy vagy gondolatilag állított dolog tulajdona, rendszerint névmással vagy névmási elemmel fejezzük ki. Vö. SIMONYI, Jelzők 136. KLEMM, Tört. mondattan; egyet. előadá-

sok, TEMESI, i. m. 66—68. Azonban ha nem személyraggal vagy tulajdonképeni személyes névmással fejezzük ki a birtokos személyét, hanem ebből alakult birtokos névmással, akkor az állítás erősebb, s a birtokos névmás állítmányi szerepű; pl. Ez a ház az *enyém*. Vö. NYSZ., MTsz. A népnyelvben néha előfordul a birtokos névmás jelzői szerepben is: az *enyém házam*, vö. Nyr. XVII, 487. SIMONYI tót hatással magyarázza, de ez nem valószínű, vö. EtSz. *Enyém apám* hét foggal született: MNY. II, 186; vö. még EtSz., MTsz., Nyr. XXIII, 46 stb.

Nagyon gyakoriak, főként újabban az *enyémé*, *tiedé*, *övéké* stb. alakok. Keletkezésük analógiás hatással magyarázható: Ez a kalap nem az én fiamé, hanem a *tiedé*. Vö. bővebben Magyarosan VII, 160—1; CSÜRY: MNY. XXXIV, 339. Hasonló jelenség figyelhető meg a népnyelvben is: Székelység, Szamosháti, vö. NyF. XXXII, 25, CSÜRY, Szamosháti szótár, és GYARMATHY S., Magyar nyelvmester I. 143 stb.

A birtokos névmás sokszor főnévi használatban szerepel a mondatban, s ilyenkor a főnevekhez járuló ragok legtöbbször a birtokos névmásokhoz is hozzájárul: *enyémét*, *tiednek*, *övéhez*, *mienkről*, *tietekről*, *övéknél* stb. Természetes tehát, hogy a birtokos névmás mindazon mondattani viszonyban használatos, mint a főnevek általában. Itt most ezzel részletesen nem foglalkozunk, mert tárgyalása túl esnék a szoros értelemben vett birtokos névmás-kategória fogalmán. A birtokos névmás némi kategória-eltolódással szerepel jelzett szóul is: pl. Édes *övéi* közt enyhül Toldi gondja (Arany); vö. KLEMM, Tört. mondattan; egyet. előadások. Meg kell még jegyezni azt, hogy a birtokos névmás személyjelentése néha elhomályosodik, s ilyenféle alakok keletkeznek: Ha királynő szívesen lát, viszontlátod *övéidet*. Egészen szokatlan kifejezésmód; s ez még azzal sem menthető, hogy itt az *övéi* „hozzátartozókat” jelent. Ilyen elhomályosodások előfordulnak más kifejezésekben is: *őszinte* voltam, vö. Nyr. XXIX, 36. De az *övéi* még nem vesztette el a 3. személy jelentését, s az ilyen kifejezések: „Sietek *övéimhez*”. (MIKSZÁTH: Pesti Hirlap 1883. II. 3. mell.), s a gyermeknyelvben megszokott: *enyid*, *tiem* (vö. Nyr. XXXVIII, 239) alakok legkönnyebben vegyüléssel magyarázhatók.

A *saját* és *tulajdon* azonos jelentésű másodlagos birtokos névmások főnévi használatukban rendszeren személyre vonatkoz-

nak: *Tulajdoniba* jöve. (KÁLDI, JÁN. I. 11.) Ez a ház *sajátom*. (GARAY, Őszike), vagyis olyan mondattani viszonyban fordulnak elő, mint rendszeren a főnevek. Gyakoribb birtokosjelzői szerepük: *tulajdon* önnebe jött. MünchK. 169. Ez a *saját* házam. Legtöbbször azonban a visszaható névmással fordulnak elő, s ilyenkor annak jelentését módosítják, a személyt hangsúlyozzák: Hát az urat ki borotválja olyan szép simára? *Saját magam*. (JÓKAI, Akik kétszer halnak meg. I. 62). Néha pedig fokozó értelmet adnak a visszaható névmásnak. Vö. Nyr. XVI, 295 (egyéb nem szorosabb értelmű birtokos névmási szerepére is), továbbá KIMNACH ÖDÖN, A magyar névmások használatának fejlődése... 44—56, HUNYADY JÓZSEF, A névmások jelentése s mondatbeli szerepe 19—20. •

TEMESI MIHÁLY.

Az osztják magánhangzóilleszkedés irodalmához.

Bár nyelvtani vázlatában már CASTRÉN is célzott az osztják nyelv magánhangzóilleszkedésének bizonyos elmosódott formáira (OS.² 7—8), PATKANOW—FUCHS déli-osztják hang- és alaktana pedig „Spuren der Vokalharmonie“ címen külön fejezetet szentelt a kérdésnek, szakirodalmunkban mégis az a nézet terjedt el, hogy a lapon meg a permi nyelveken kívül az osztjákban sincs nyoma a magánhangzóilleszkedésnek (v. ö. NYH.⁷ 51, Fgr. Spr.² 41; KANNISTO: FUF. XIV, 79). Egy nemrég kiadott cikkecskéjében STEINITZ szebbnél-szebb illeszkedéses alakokat közölt a keleti-osztjások nyelvéből, pontosabban a Vach és a Vaszjugan közötti obi nyelvjárásból (Nyr. LXV, 14—15). Ezzel helyreigazította ugyan a hivatalos tanítás tévedését, de maga is tévedésbe esett, azzal vádolva meg a finn iskolát, különösen PAASONENT, hogy „nem vette észre a magánhangzóilleszkedést a keleti osztják nyelvjárásokban“. Észrevette bizony PAASONEN: szüksévu tanulmányúti beszámolójában példákkal szemlélteti finom megfigyeléseit, amelyeknek ez az értelmük: „tarkeman transkriptionin perustuksella huomaa kielessä myös vokaalisointua“ (SUS. Aik. XXI/5, 13—14).

Zs. M.

Adalék a szamojéd igeidőalakok kérdéséhez.

A szamojéd nyelvek igeidőalakjának kérdését CASTRÉN tárgyalta először behatóbban. A szamojéd igeidőalakok pontos elhatárolásának legnagyobb akadályja szerinte az a körülmény, hogy amíg más nyelvekben rendszerint minden időalaknak megvan a maga sajátos jele, addig a szamojédban teljesen hasonló képzésű formák egymással merőben ellentétes idő jelölésére is alkalmasak (vö.: CASTRÉN, Grammatik d. samoj. Spr. 373). Pl. Jur. (CASTRÉN i. h.) *mueu* 'ich nahm' ~ *atjeu* 'ich warte'; OS. (CASTRÉN: SUS. Toim. LXXXIII, 306) *kēlžek* '(er) erwachte' ~ *čažek* '(er) geht'; Jen. (ПРОКОФЬЕВ, ЯЗЫКИ... 90) *motadoš* 'непечек (я)' ~ (i. h. 89) *jiredoš* 'я живу' stb. Éppen e miatt „... die allgemein gangbaren Benennungen der Tempora [sind] wenig geeignet die Zeitbestimmungen in dieser Sprache auszudrücken. Ich werde deshalb in dem Folgenden die verschiedenen Zeiten mit dem Ausdruck: erste, zweite und dritte Zeit bezeichnen“ (CASTRÉN, Gramm. d. samoj. Spr. 374).

Az „első idő“-nek nincsen semmi külön jele, időértéke valamennyi nyelvjárásban — a kamaszi kivételével — az igető történésminőségétől függ: tartós történésű alakoknak praesens, momentán történésminőségű formáknak pedig praeteritum a vonatkozása. (Példák fent.) (Vö. i. h. 374—5.) „Nur das Kamasinsche hat für die erste Zeit einen eigenthümlichen Charakter, der nach der Beschaffenheit des Stammes entweder in *l* oder *l'* besteht und immer die Handlung in die gegenwärtige Zeit versetzt“ (i. h. 374). Az 544. lapon mégis ezzel szemben a következőket olvashatjuk: „Eine andere Eigenheit besteht darin, dass die erste Zeit, welche in andern verwandten Sprachen bei einigen Verben das Praesens und bei andern das Praeteritum bezeichnet, im Kamasinschen entweder nur das Praesens oder auch das Praesens und Futurum ausdrückt. In dem ersten Fall giebt es für die erste Zeit keinen bestimmten Charakter, während in dem zweiten Fall derselbe mit Hülfe der Endungen *la*, *lä* (*na*, *nä*), *la*, *lä* (*na*, *nä*),

ti (ni) gebildet wird“. Pontos, megbízható szövegek hiányában merészség volna vállalkozni az ellentmondások tisztázására.

A „második idő“-nek CASTRÉN szerint valamennyi nyelvjárásban praeteritum értéke van (vö. i. h. 374, 376). Jele: Jur. -*ś*, -*ć*, -*ŕ*, -*ŕ* ~ OS. -*sa*, -*ha* ~ Jen. -*si* ~ T. -*su* (< uráli -**ś*. ~ -**ž*. vö. SZINNYEI, Sprw.² 82; LEHTISALO: SUS. Toim. LXXII, 200—1 stb.). Az -*ś*, -*ć* mellett kétségtelenül sokkal inkább elterjedt mult jel a jurákban a nomen verbale eredetű (CASTR.) -*mĭ*, -*wĭ*, (LEHTISALO) -*maj*, -*mmĭ*, -*ββĭ*, -*ββĕ*, -*mmäĕ* stb., mely a kamasziban is megvan -*bi*, -*wi* alakban (vö. CASTRÉN, Wörterbuch... XXIV; LEHTISALO i. h. 108—9). Hasonló eredetre megy vissza még a tavgi -*ju* jel is (vö. LEHTISALO i. h. 66).

Hátra volna még CASTRÉN igeidő kategóriái közül a „harmadik idő“, mely szerinte mindig futurum értékű. Jele: Kam. -*na*, -*da*, -*ta* (-*nä*, -*dä*, -*tä*), OS. -*la*, -*le* (-*l*) + személyrag + -*he*, -*se*, -*s*, Jur. -*gu*, -*ku*, az utóbbi eredetére nézve kétségtelenül inchoatív képző (vö. CASTRÉN, Gramm. d. samoj. Spr. 376—7).

CASTRÉN óta a szamojéd igeidők kérdését csupán PROKOFJEV tárgyalta behatóbban (vö. Materialien zur Erforschung der Ostjak-Samojedischen Sprache, Ung. Jahrb. XI, 91, 293, 440; Языки и письменность народов севера I, 5—124). Egyes részletkérdésekhez, mint például az úgynevezett „első idő“ alakjainak értékeléséhez, azonban többen is hozzászóltak. Mondhatnók talán úgy is, hogy BUDENZ és LEHTISALO inkább passzív módon foglalt állást, mert magát a kérdést tkp. egyikük sem tárgyalta, szamojéd közléseik fordításából azonban mégis következtethetünk nézetükre; KLEMM ANTAL viszont magához a kérdéshez szólt hozzá (NyK. XLVII, 93).

Időrendben BUDENZ fordításait illeti az elsőség. Nagy vonásokban ugyanúgy látja a kérdést mint CASTRÉN, bár tagadhatatlan, hogy az axiómák tanának nagy hirdetője az „első idő“ (= jeltelen formák) alakjaival, érthető okokból, nem minden esetben boldogult. Ez a magyarázata nagyszámú ingadozásának. Pl. (NyK. XXII, 94) Jur. *Vuasako harta puhuceanda ná jaugäuhana jiliña, jāde miw bugŕakon jiliña, űarju űar po jiliña*. 'Egy öreg a maga feleségével a tengerparton laktak, földi kunyhóban (földbe csinált k.) laktak, harmincz három év óta laktak (ott)', ugyanennek a résznek *jiliña* szavát a szótári magyarázatban helyesen jelen időnek értelmezi: „*jiliña* élnek, laknak (ketten)“ (vö.: i. h.

340). Nagyon hasonlítanak ehhez az olyan példák, melyekben ugyanannak az időjel nélküli formának majdnem teljesen hasonló körülmények között kétféle értelmezést ad: (i.h.90) *lúcada jāmamda mansīrmaš tē*: 'Jön az ember a vermét megnézni', (i. h. 94) ... , *zolotoj hāleko pōganda tē* '... , egy aranyos halacska jött föl a hálóban'. Tekintve, hogy a *tē* mom. típusú ige, helyes értelmezése 'jött'. Mivel nem célunk BUDENZ valamennyi tévedésének felsorolása, máris tovább mehetünk.

Úgy látszik, teljesen a CASTRÉN-i időértékelést vallja LEHTISALO is, legalább is ez tűnik ki eddigi közleményeiből: (CASTRÉN, Wörterv. 378) Jur. *tōdm* 'ich kam' ~ (LEHTISALO: SUS. Toim. LVI, 56) O. *tōdm* 'ich kam (soeben)' | (CASTRÉN i. h. 384) *juou* 'ich verlor', *juomaeda* 'ist verloren gegangen' ~ (LEHTISALO i. h. 34) N. *jō'āβ* 'ich verlor', Kis. *jōm'mā_m* 'ich habe verloren' | (CASTRÉN i. h. 388) *tabsudm* 'ich werde geben' ~ (LEHTISALO i. h. 18) O. *tāpsūd'm* 'ich werde wohl geben' stb.

„A vogul és osztják tárgyas igeragozás“ című dolgozatában (NyK. XLVII, 85—112) KLEMM Antal is érintette a szamojéd ige-idők kérdését. Egy állítólagos CASTRÉN-idézetből indul ki: „Die gegenwärtige zeit der verba primitiva fehlt im samojedischen bei der mehrzahl der verba. Die primitiven verba haben in ihrer ersten zeit gewöhnlich die bedeutung des praeteritums. Gramm. d. samoj. sprachen. 1854. 375“. Majd nyomban utána így folytatja: „CASTRÉN e szavait a mozzanatos történésű igékre kell érteni, ezek a mult felé átképzelt helyzetben szerinte praeteritum, helyesebben ú. n. praesens historicum jelentésűek, az átképzelés-nélküli, alkalmi használatban pedig rendszerint jövő vonatkozásúak. Az átképzelés-nélküli alkalmi használatban a mozzanatos történésű igék csak akkor jelen vonatkozásúak, ha gyakorító képzővel ellátva cursiv-durativ-continuativ történésűekké válnak“ (vö. i. h. 93). Sajnos, be kell vallanunk, hogy a fenti alakban sem a CASTRÉN-i idézetet, sem pedig a CASTRÉN-nak tulajdonított nézetet, vagyis, hogy a mozzanatos történésű igék „a mult felé átképzelt helyzetben szerinte¹⁾ praeteritum, helyesebben ú. n. praesens historicum jelentésűek“ volnának, CASTRÉN-nál sehol sem találjuk. CASTRÉN egy szót sem szól átképzelésről! Kár, hogy KLEMM csupán a 375. lapot olvasta el, pedig ha a 376. lapot is átolvasta volna,

¹⁾ Értsd CASTRÉN szerint.

magától' CASTRÉN-től kaphatott volna felvilágosítást arra nézve, hogy mit is tart ő a jeltelen mult alakok értékéről: „Als Praeteritum gebraucht zeigt die erste Zeit an, dass die Handlung sich soeben zugetragen hat, dass sie noch für die Vorstellung gegenwärtig ist und noch fortfahren kann in ihren Wirkungen zu existiren; z. B. *merilieu*, ich verwundete soeben (die Wunde ist noch zu sehen)“ vö. CASTRÉN, Gramm. d. samoj. Spr. 376.

Mint már említettük, legutóbb PROKOFJEV foglalkozott különböző samojéd nyelvtanaiban az igeidők kérdésével. Szerinte az indicativusnak valamennyi nyelvjárásban két időosztálya van:

1. Egy aoristos, melyen nagyjában a CASTRÉN-féle „erste Zeit“ értendő; a különbség csupán annyi, hogy CASTRÉN az „első idő“-t inkább a „verba primitiva“-kra méretezte, PROKOFJEV aoristos meghatározása viszont a továbbképzett igékre [mint pl. „*madargum* 'отрежу' 1-е л. ед. ч. (непереходн. з.) аориста от осн. ненач. действ.гл *mada* 'резать'"; vö. Языки... 38.] is tekintettel van: „Аорист никакого определенного временного понятия не выражает; им может выражаться как наст. вр. так и прош. и буд. вр. Образуется он путем прибавления личных суффиксов глагола (...) к той или иной основе данного глагола“ [Az aoristos semmiféle határozott időfogalmat nem fejez ki; jelölheti mind a jelen, mind a mult s mind a jövő időt. Képezik a személyragoknak az ige egyik vagy másik tövéhez való függesztésével (vö. i. h. 40, továbbá 72, 88, 115)]. Magára az aoristos képzésmódjára vonatkozólag pedig a következőket állapítja meg: „Nach CASTRÉN (§ 476) gibt es für die „erste Zeit“ in den meisten Dialekten des Samojed. (das Kamass. ausgenommen) keinen besonderen Charakter. Was die Tas-Mundart betrifft, so dürfte diese Behauptung nur für die Verben der 2. Klasse der I. Konj. Geltung haben, denn die Verben der 1. Kl. der I. Konj. sowie die der II. Konj. fügen bei Bildung des Aorists an den Stamm einen Tempuscharakter, der für die ersteren in einem -*ɣ*, für die letzteren in einem -*n* (~ *t* [D]) besteht“ (Ung. Jahrb. XI, 441).

2. PROKOFJEV második időcsoportja, melyet praeteritum perfectumnak nevez, mindenben fedi CASTRÉN „második idő“-osztályát (vö.: u. o.).

CASTRÉN szerint az osztják-samojéd jelentő módnak van még egy határozott futurumi alakja is (tő + *-la* (*-le*, *-l*) + személyrag

+ *-he* (*-se*, *-s*). PROKOFJEV is ismeri ezt a formát, sőt még egy egyszerűbb jövő alakról is tud (tő + *-l* + személyrag), azonban nemcsak indicativusi, hanem a közelebbi (tő + *-l* + személyrag), illetőleg a távolabbi (tő + *-lā* + személyrag + *-sā*) jövőben beálló óhajtó és felszólító módú alkalmazásukról is beszél (i. h. 441, 444).

A szamojéd igeragozás időalakjai közül tehát a legnagyobb nehézséget az időjel nélküli alakok csoportja támasztotta. CASTRÉN miattuk volt kénytelen a hagyományos osztályozásról letérni. BUDENZ ezeknek az alakoknak értékelésénél követte el fordítási tévedéseit, nem is szólva KLEMMRŐL, ki teljesen félreértette őket. A nehézség oka abban nyilvánult, hogy ezek az időjel nélküli alakok látszólag teljesen hasonló képzésűek, funkció szempontjából azonban ingadozók, hol jelen, hol meg mult vonatkozásúak. Bár már CASTRÉN is észrevette, hogy jelen vonatkozása mindig csak frequ.-duratív alakoknak van, mult érték pedig csak momentán történésminőségű formákkal kapcsolatban kerül elő, mégis a külső alaki szempontokat, kora nyelvi felfogásának megfelelően, annyira előtérbe állította, hogy a funkcióra vonatkozó helyes észrevételével lényegében nem tudott mit kezdeni.

Nyelvi tényeknek egyoldalú szemléletéből, vonatkozzék ez akár az alakra, akár a funkcióra, teljes érvényű, vagyis mind az alakra, mind a funkcióra kiterjedő, megállapítást nem is lehet eszközölni. De nem kisebb hiba az sem, amikor az egyes nyelvi alakokat önállóan, a többitől függetlenül próbáljuk értékelni, például valamely ige jelenét a nélkül, hogy tekintettel lennénk ugyanennek az igének mult alakjára is stb. Márpedig nemcsak CASTRÉN, hanem követői is beleestek ebbe a hibába, önálló, hogy ne mondjuk öncélú „első, második és harmadik osztály“-t teremtettek. Szóval az eddigi kutatás általában megfeledkezett a nyelv rendszer-jellegéről (ezzel kapcsolatban vö. SAUSSURE, *Cours de Linguistique*...² 159).

Ha a szamojéd igeidőalakokat, mint rendszerbe tartozó egységeket (= alakot és jelentést együttesen) fogjuk vallatóra, egészen más kép bontakozik ki előttünk. Mindenekelőtt kitűnik, hogy például a tartós történésű jur. (LEHTISALO: SUS. Toim. LVI, 22) O. *nūdm'* 'ich stehe', meg a mom. történésű (i. h. 17) *māḍām'* 'ich schnitt' alak nem fogható egy csoportba, nevezzük ezt akár „első idő“-nek, vagy PROKOFJEV-vel „aoristos“-nak, mert a külső összecsengések ellenére lényeges értékbeli különbség van a két alak

között: a *nūdm'* jelen, a *māḍām'* pedig alig mult, illetőleg közvetlen, nagyobb nyomatékú kijelentés esetén jövő értékű is lehet. Pl. Jur. (CASTRÉN: SUS. Toim. LXXXIII, 181) *uenikōr mītd!* *uenikōnda mīrngäe jurm dīm dām* 'Deinen Hund verkaufe! Als Preis für deinen Hund gebe ich hundert Renntiere' (*dā-*, *tā-* 'geben') | (i. h. 212) *hāsauvva, hān* 'Mann, du stirbst' (*hā-* 'sterben') | (i. h. 198) *njāmbou, hajem.* 'Meine Kameradin, ich gehe' (*haje-*, *hajea-* stb. 'gehen') stb. Hogy egy és ugyanahhoz az igealakhoz a mult értéken kívül még jövő funkció is fűződhet, más primitív nyelvek adataival is támogatható: „Wie schwer es uns Missionaren geworden ist, uns von unserem Zeitbegriff zu emanzipieren und die Zeitanschauung der Schambala zu verstehen, geht daraus hervor, dass wir jahrelang nach einer Form gesucht haben, welche nur das Futurum bezeichnet; wie oft waren wir glücklich, diese Form gefunden zu haben, um später, manchmal freilich erst nach Monaten, zu erkennen, dass die Freude verfrüht war, denn es ergab sich jedesmal, dass die gefundene Form auch für die Vergangenheit gebraucht wurde“ (vö. ROEHL, Versuch einer systemat. Grammatik der Schambalasprache. Hamburg 1911. 108).

A jurák-szamojéd *nūdm'* és *māḍām'* alak tehát a hasonló szerkesztés (tő + személyrag) ellenére is két különböző formának számít, s így semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy mindegyik más és más ragozási rendszerbe is tartozik. Mit sem változtat ezen a megállapításon az a körülmény, hogy például a Jur. (CASTRÉN: SUS. Toim. LXXXIII, 209) *nū* 'er steht' és a (i. h. 213) *hā* (= *kā*) 'er starb' alakokkal szemben megint csak hasonló alakú mult formákat találunk: (i. h. 238) *nūvīh*, (i. h. 2) *kāvuih*. Funkció szempontjából ugyanis ezek sem fedik egymást! A *nūvīh* '(sie) standen' alak a *nū* 'stehen' igének egész mult értékét kifejezi, a *kāvuih* 'sind gestorben' alak viszont a *hā-*, *kā-* 'sterben' igének legalább is „aligmult“ értékét nem igen szokta jelölni, mert ennek az időárnyalatnak a jelölésére maga az időjel nélküli *hā* 'starb (soeben)' alak szolgál; vö. még (LEHTISALO: SUS. Toim. LVI, 56), O. *tōdm'* 'ich kam (soeben)', *tōββēdm'* 'ich bin gekommen'; (i. h. 49) *lēri* 'erschrak (soeben)', *lēruβ-* 'id. (früher)' stb.

A momentán igék indicativusának időrendszere azonban ezzel még nem is minden esetben teljes. CASTRÉN említi: „In der That kann im Samojedischen aus jedem Verbum primitivum ein

Continuativum gebildet werden, und so kommt die Sprache nie beim Ausdruck der gegenwärtigen Zeit in Verlegenheit, wenn sie wirklich nothwendig ist“ (Gramm. d. samoj. Spr. 375). CASTRÉN szövegeiben és az azóta publikált közleményekben valóban egész tömegét találjuk a continuatív képzésű alakoknak. Pl. Jur. (CASTRÉN: SUS. Toim. LXXXIII, 193) *mipida* 'er gibt' (*mi-* 'geben') | (i. h. 242) *dōbad* 'du kommst' (*dō-*, *tō-* 'kommen') | (i. h. 209) *madasitida* 'er schneidet' (*mada-* 'schneiden') | (i. h. 221) *hā tih* 'er geht (wieder)' (*hajea-*, *haje-* stb. 'gehen') | (LEHTISALO: SUS. Toim. LVI, 67) O. *jūmB^rβ* 'ich sperre (fortwährend)' (*jū* 'absperren (wasserstrasse)' stb. || OS. (CASTRÉN, Wörterb. 171) *wačes-pak* 'ich hebe auf' (*wače-* 'aufheben') | (i. h. 150) *tuelespap* 'ich stehle' (*tuele-* 'stehlen') | (CASTRÉN: SUS. Toim. LXXXIII, 319) *tōmba* 'er kommt' (*tō-* 'kommen') | (i. h. 318) *mannembap* 'ich blicke um mich', (PROKOFJEW: Ung. Jahrb. XI, 443) *mannimBa* 'er schaut' (*manta-* 'blicken') stb. || Tavgi (PROKOFJEW, Языки . . . 71) *matukandum* 'я режу (обычно)' (*matu-* 'разрезать') | Jen. (PROKOFJEW i. h. 87) *pugguado* 'он кладет (нечто)' (*pura-* *tō*) | (u. o.) *toaxadoš* 'я прихожу (повторно)' (*toa-* 'приходить') stb.

Frequentatív-continuatív képzős praesens alak más rokonnyelvből is előkerül. Tudjuk, hogy a többi között ilyen eredetű a magyar *sz-szel* bővült *v-* tövű igék jelenje: *leszek*, *veszek*, *iszom* stb.; a *voják -šk*, a *tavdai-vogul -nt*, *-l*, s az északi-osztják *-l* stb. jelű praesens alakok (vö. BUDENZ, UA. 13, 17, 29, 32; SETÄLÄ, TuM. 169; SZINNYEI, NyH.⁷ 109; GYÖRKE, Die Wortbildungslehre des Uralischen 25, 27, 37, 53 stb.). Amíg azonban például a magyarban az *sz-* képző — legalább is a *lesz*, *tesz*, *vesz*-féle igékben — csupán a praesensben van meg, addig a szamojédban a *-bi*, *-mbi* stb. képzős alakoknak egész paradigmája járja, pl. Jur. (CASTRÉN: Gramm. d. samoj. Spr. 427—8) Indic. praes. *tōndabidm* 'ich bedecke', praet. *tōndabidamš*, conj. *tōndabajidm*, opt. *tōndabarawadm*, prec. *tōndabahar*, imper. sig. 2. *tōndabi* stb. Ha mármost CASTRÉN fenti szavai szerint a *tōndabidm* 'ich bedecke' praesens alak nemcsak a *tōndabidamš* praet., *tōndabajidm* conj. stb. alakokkal alkot rendszert, hanem már — mint praesens alak — beletartozik a *tōndam* 'ich bedeckte (soeben)' [(vö. CASTRÉN: SUS. Toim. LXXXIII, 152) *tōndangahajude* 'deckte sie beide zu (dual)', (BUDENZ: NyK. XXII, 90) *tōndāde* 'befedte'], (i. h. 355) *tōndavi* '(ő) befedett' stb. úgynevezett momentán típusú alakok paradigmájába is, akkor

nyilvánvaló, hogy a momentán történésminőségű igék jelenideje a szamojédban kiegészülés útján jön létre. Ennek a megállapításnak helyességéből mit sem von le az a körülmény, hogy a *tōnda-* és a *tōndabi-* tö rokonjelentésű és etimológiailag össze is tartozik egymással, synchronikus szempontból ugyanis — s itt ezen van a hangsúly, — mindkettő külön-külön igealaknak számít.

A magyar *úszom, úsztam, úsznék* stb. [egykori töve: *ú-* vö. vog. *uġ-*, zürj. *uġ-*, finn *ui-* stb. (vö.: NyH.⁷ 61, 154 stb.)] meg a most tárgyalt szamojéd példák egyaránt a mellett szólnak, hogy a mai magyar *leszek, veszek* stb. praesens alakok mellett is lehettek **lesztem, *lesznék, *vesztem, *vesznék* stb. formák is, vagyis a magyar praesens-képzés is egy a szamojéddal hasonló kiegészülés eredménye. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy a többi uráli nyelv frequentatív-continuatív eredetű praesens alakja is ilyen úton jött létre.

Úgy látszik, hasonló módon jöttek létre az északi-szamojéd nyelvjárások jövőidejű alakjai is: „Die Art und Weise wie diese dritte Zeit in den nördlichen Dialekten ausgedrückt wird, muss die Syntax lehren. Hier mag nur bemerkt werden, dass die Sprache eine inchoative Verbalform mit dem Charakter *gu, ku* hat, welche im Jurakischen in allen Modis und Zeiten conjugirt wird, zugleich aber dazu dient, das Futurum bei einer Anzahl von Zeitwörtern zu ersetzen“ (CASTRÉN, Grammatik d. samoj. Spr. 377). Hogy a fenti példánál maradjunk, a mom. történésminőségű *tōnda-* ige teljes időrendszere tehát ilyenformán a következő: jelen *tōndabidm* stb., alig-mult *tōndam* stb., rég-mult *tōndavīdm* stb., s jövő *tōndayudm* 'ich werde bedecken'. Amint a jelen idejű *tōndabidm* beletartozik még a *tōndabidaám*s praet., *tōndabajdm* conj. stb. alakok rendszerébe, ugyanúgy a futurumi *tōndayudm* alak is tagja még egy másik rendszernek: praet. *tōndayudam*s 'kezdteln befedni', conj. *tōndayojidm*, opt. *tōndayorawadm* stb. (CASTRÉN i. h. 429—30). A teljesség kedvéért megemlítyük még, hogy nemcsak ez a CASTRÉN említette *-gu, -ku*, (Wb. XXV) *-yū*, (LEHTISALONÁL SUS. Toim. LVI, 17) *-yγū, -yγū̄*, hanem még más inchoatív képzős alakok is előkerülhetnek hasonló természetű futurumi szerepkörben, mégpedig nemcsak az északi nyelvjárásokban, ahogy CASTRÉN tanította, hanem az osztják-szamojédban is. Pl. Jur. (CASTRÉN: SUS. Toim. LXXXIII, 178) *jurn deánda tĵānjo yäebt' nienjuu tatám* 'Hundert Renntiere wenn es wenig ist,

meine Tochter gebe ich' [*tatám* fut. (vö. LEHTISALO i. h. 18) *O. tättädm* 'ich gebe, werde geben')] | (CASTRÉN i. h. 172) ... *meatn tjū*: 'sidadi *yamdam* '... trat in das Zelt: 'Euch esse ich' (*yamdam* fut., tö: *yam-* 'essen'); a Jur. (CASTRÉN) -*dā*, -*tā* (LEHTISALO) -*tā* stb. jól ismert inchoatív képző: (CASTRÉN i. h. 164) *harn uaditau* 'Selbst beginne ich zu sprechen' (*wadieu* 'erzählen, sagen') | (i. h. 224) ... *amgam amdāni*? '... Was beginnen wir zu essen' || OS. (CASTRÉN i. h. 308) *tōnžek* 'er wird kommen' (tő- tö, -*nž* inchoatív képző, vö. CASTRÉN, Wb. XXVI) | (i. h. 305) *üdenžak* 'ich werde schicken' (*ūdap* 'schicken') stb.

Az előadottakkal mindenben megegyezik a magyar -*and*, -*end* s a déli-vepsze -*škande*-jeles futurumi alakok képzése, lényegében rokontermészetű pedig az a jelenség, melyet a XVII. századi nyelvtanírók az igekötővel momentanizált magyar jövőidő szerkesztésről feljegyeztek: „Futuro Indicativi carent Hungari, loco eius utuntur Praefenti Indicativi addita particula *meg* ad Directum verbum, ut: *Meg-fzeretem*, *meg-olvafom*, Amabo, Legam“ (vö. KÖVESDI P., *Elementa lingvae Hungaricae. Corp. Gramm.* 569). A *megy*ek ige paradigmája tehát a következő: indicat. praes. *megy*ek, praet. imperf. *menék*, praet. perf. *mentem*, futurum *el-megy*ek, *el-mégy*, *el-méggyen* stb. (vö. i. h. 572—73; továbbá SZENCZI MOLNÁR A., u. o. 178; PERESZLÉNYI P. u. o. 459, 478—9 stb.). Szinte mondanunk sem kell, hogy az *el-megy*ek, *elmégy* stb. alakok nemcsak manapság, hanem már KÖVESDI idejében is beletartoztak még egy másik paradigmába is: *el-megy*ek, *elementem*, *elmenék* stb.

Ezekután térjünk vissza oda, ahol az imént félbeszakítottuk. Ha azt látjuk, hogy a szamojédban valamennyi momentán történésminőségű ige egységes módon képezi jelenét, alig-multját, rég-multját s az osztják-szamojédban elbeszélő multját (vö. PROKOFJEV: Ung. Jahrb. XI, 443), illetőleg jövő idejét, s a tartóstörténésű igékből is egységes módon alakul a jelen, mult és jövő, s ha azt sem hagyjuk figyelmen kívül, hogy a tartóstörténésű alakok jelen ideje más szerkezetű (tő + személyrag), mint a momentán történésminőségű igék praesense (tő + frequ.-continuatív képző + személyrag), hogy továbbá a tartós történésű igéknek nincsen külön időjel nélküli „alig-mult“ alakjuk, akkor nyilvánvaló, hogy a szamojédban az igék történés-

minőségén nyugvó kétféle ragozási rendszer van.¹⁾

Aligha lehet csupán véletlen, hogy mindkét időrendszernek a finnugor nyelvekben is megvan a szerkezeti megfelelője:

1. jelen (tő + frequ.-continuatív képző + személyrag), múlt (tő + személyrag) vagy (tő + befejezett történetet kifejező igenévképző + személyrag), jövő (tő + inchoatív képző + személyrag). Pl. magyar (Jók.K. 79) *leze*, (Döbr.K. 179) *lők*, (AporK. 27) *lőttem*, (Virg.K. 66) *leendek* stb.; déli-osztják (PATKANOV, Die Irtysch-ostjaken u. ihre Volkspoesie II, 2) *mendam* 'ich gehe', (KARJALAINEN, OL. 271) *mə'nəm* 'ich ging', (PATKANOV i. h. 64) *menmet* 'er ging fort' stb. ~ jurák-szamojéd (CASTRÉN: SUS. Toim. LXXXIII, 209) *madasitida* 'er schneidet', (LEHTISALO: SUS. Toim. LVI, 17) Sjo. *madāß* 'ich schnitt ab', *màdāßßer* 'du hast es abgeschnitten', *màdaryūr* 'du wirst abschneiden' stb.,

2. jelen (tő + személyrag), múlt (tő + befejezett történetet kifejező igenévképző + személyrag). Pl. magyar *írok*, *írtam* stb.; mordvin (PAASONEN, Mordw. Chrest. 06) E. *palan* 'ich küsse', *palin* 'ich küsste' stb. ~ Jur. (CASTRÉN i. h. 117) *jileäh* 'sie leben', (u. o. 247) *jilivjäh* 'lebte' stb. Minderről azonban majd még egy más alkalommal.

GYÖRKE JÓZSEF.

¹⁾ Egy-két igealak minden külön alaki elem nélkül éppúgy lehet mom., mint tartós történésminőségű. Az ilyen alakok természetesen mindkét ragozási rendszerbe beletartoznak, vagyis idő szempontjából, — például a tő + személyragos formák, — hol jelent, hol meg alig-multat fejeznek ki: osztják szam. (PROKOFJEV, Языки... 115) Tas. *mat amnak* 'я ем', 'я съел' (= 'eszem, megettem'): tő *am-*; jurák (LEHTISALO: SUS. Toim. LVI, 48) T. *hūñnī* 'er schläft, er schlieft': O. *hūñnīnts* 'duseln, einnicken' stb.

Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz.

I.

Az itt közölt megjegyzések a magyar könyvtáraktól és az ötleteket termelő és megrostáló „kruzsok”-tól távol jöttek létre. Ez mentségére szolgálhat annak a körülménynek, hogy — ha nem látszanék célszerűtlennek az anyagot szétszórni — egyik-másik megjegyzés egyelőre inkább csak a Magyar Nyelv levél-szekrényébe kíváncznék.

Azok között a források között, amelyeket eddig még nem merítettek ki kellően, a legfontosabbak az anatóliai tájszótárak, amelyek szinte új távlatot nyitnak török jövevényszavaink kutatásában is. Egyik az *Anadilden Derlemeler* (Istanbul, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1934), amely a magyar nyelvészek jó barátjának, DR. HAMIT ZÜBBEYRnek, a török múzeumok főigazgatójának a kezdeményezése és (ISHAK REFETTEL együtt) társ-szerzősége révén jött létre. A másik tájszótár a *Török Nyelvtudományi Társaság* (Türk Dil Kurumu) gyűjtése eredményeként, szerző, illetve gyűjtők megjelölése nélkül 1940 tavaszától kezdve kiadásra kerülő *Söz Derleme Dergisi* (I. köt. A—D. Istanbul, Devlet Matbaası, 1940) című munka. Bár a fonétikai átírás igen elnagyolt, a szótár anyaga nagyon értékes és rendkívüli nyereséget jelent nemcsak a turkológusok, hanem a magyar nyelvészek számára is.

A két nyelvjárási szótár általam használt rövidítése: *AnDerl.*, ill. *SDD*. Azok a szótári adatok, amelyeknél a forrás megjelölése hiányzik, RADLOFF „Versuch eines Wörterbuches der Türkdialekte”-jából származnak.

*

balkán, balkány: 'vízállásos hely; sásas, csátás folyó, vagy álló víz' EtSz. Egybevezethető a következő anatóliai nyelvjárási adatokkal: *balkan* 'sáros hely, mocsár' (H. ZÜBBEYR, Ankara ağzı) | *balgan* (a sivasi vilayetből) 'su birikintisi (= tócsa) | *balgan arym* (Samsun és Mersin vidékén) 'sáros és mocsaras hely, tisz-

tás' | *balgam* (Amasya és Malatya vidékén) 'sáros hely, mocsár' SDD. < *balkymak* (Délanatolia) ~ *balğymak* (Niğde) 1. 'fényleni', 2. 'nyilallani' AnDerl. | *balkymak* 'fényleni, villámlani' [ez a jelentés nemcsak az egész oszm. tör. nyelvterületen ismeretes, hanem a csag., karaim, kirgiz, karakirgiz, jakutban is megvan, sőt a Codex Cumanicus és ABŰ HAYYÂN kipszaki szótára (ed. CAFFEROĞLU) is ismeri], '(vízről) gyűrűzni, hullámozni (Kirsehir vidékén), nyilallni (Gaziantep vidékén) | *balkmak* 'villámlani, csillámlani' (Kilis, Maraş) | *balkamak* 'villámlani' (Kayseri) < *balk* (Kayseri) 'éjjel, a láthatár bármelyik irányából, derült időben látszó fény', *balk oynuyor* (Kayseri, Kütahya) 'villámlik' SDD. Idetartozik a középtörök, arju nyelvjárásbeli *balq* 'Lehm, Kot' MKÂŞŷ. és a mai ferzanai kipszak *balya* 'vizes sár' szó (NİMET TURGUN közlése), sőt talán a kirg. *Balkan* személynév (Materialy po kirg. zemlepoljzov. Akmol. obl. 34) is.

Mivel a halak által keltett egyik legélénkebb benyomás a csillámlás, villanás, talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy az egész török nyelvterületen elterjedt *balyk* 'hal' szó is e csoportba tartozik. Különben az oszm. *balykla-* igének is egyik jelentése 'glänzen, funkeln' (RADL.).

Az elmondottakból önként következik, hogy a magyar *bal-kán*, *balkány* szó török előzője igei származék, nomen agentis. Erre főként az idézett *balgan arym* (*arym* 'tisztás') kifejezés utal. Mivel a magyar szóra az OklSz. és az EtSz. már 1346-tól kezdve ismer adatokat, a szót török jövevényszavaink középső rétegébe kell sorolnunk.

Belényes. Az EtSz. nem tartja valószínűnek, hogy ez a régi, már a XIII. századtól kezdve igazolt helynevünk a *bölény* szóból származna. Ha ez valóban így van, s ha a helynévnek a szláv **blěnz*-ből származó *belén(fű)*-höz sem lenne köze, meg, ha föltehetnők, hogy volt a magyarban hajdan egy ma már kiveszett, térszíni formát jelölő *belen* közszó, — mondom, ha ennyi ha nem lenne —, a következő anatóliai török szóval hozhatnók összefüggésbe: *belen*. KÜNÖS a zeybekből idézi, 'domb, kisebb hegy' jelentéssel (NyK. XXII, 286); az AnDerl. Menteşe, Niğde, Sivas vidékéről, a SDD. pedig csaknem valamennyi anatóliai nyelvjárásból ismeri. Jelentései: 'kis domb, lapos tetejű kis domb, sík hely a hegy tetején, hegyhát; lejtő; meredek hegyoldal, két hegy

közötti magas hágó stb'. Ez a szó éppenúgy, mint az oszm. és csag. *bäläk* 'domb' > *bäläklük* 'dombos', kirg. *beläy* 'mélyedés' szavak, a szélesebb körben elterjedt köktürk, oszm., kirg. *bäl* ~ *bel* 'domb, szakadék, hegyszoros' szónak a származékai.

Anatóliában tizenhárom *Belen* és tizenhét *Belen*-nel összetett nevű falut ismerünk, közöttük a burduri és antalyai vilayetben *Belenli*-t is, ahol a *-li* képző pontos megfelelője a magyar *-s* melléknévképzőnek (Köyler Nüfusu, 1935).

Hendyadisban is előfordul: *Belentepe*, egy domb neve Afyon környékén (AnDerl.). Vö. még *Kurt Belen* 'Farkasdomb' a Sakarya vidékén (Petermanns Mitt. Ergh. 116, Taf. 1).

Anatólián kívül is előfordul e helynév: kirg. (bugor) *Belen*, Perovsktól keletre (Karta Južn. Pogr. Aziatsk. Ross. XI).

berek. Az EtSz. elveti mind MUNKÁCSI magyarázatát, aki nyelvünk árja elemei közé sorolja (< aw. *maregā* 'Wiese'), mind SIMONYIÉT, aki a német *berg* szóval veti egybe, mind pedig MIKLOSICHÉT, aki a szlávsgból származtatta. GOMBOCZ is ismeretlen eredetűnek minősítette (Magyar tört. nyt. III. r. Alaktan. Bp., 1925. 34 l.). Azóta még WICHMANN vette elő e szó eredetének kérdését és votj. *ber(gop)* 'Moorgrube', illetve pers. *merγ* 'zum Viehfutter dienendes Gras' szóval való kapcsolatát próbálta valószínűvé tenni (UJb. VII, 184).

Legutoljára TOLNAI VILMOS posthumus cikke foglalkozott a szó átvitt jelentéseivel (MNY. XXXIII, 257).

Ha el kell vetni az eddigi magyarázatokat, s nyelvünk finn-ugor szókincséből sem tudjuk a szót megmagyarázni, joggal vonhatjuk föltevéseink körébe a törököt is. A török szótárak nem tartalmaznak ugyan *berek* szót, mégis vannak gondolkodásra készítő adatok. A RAMSTEDT által kiadott és török nyelvű vidékre, Turfán vidékére vonatkozó mongol levelek egyikében, 1408-ban szerepel egy *Berek-Čingen* helynév (Mong. Briefe aus Idikut-schähri. SBAW. 1909 : 843, 845). A *čingen* szó a kipcs. *čim* 'megfürödni, megmerülni' ABŪ HAYYÂN ~ OSZM. *čim* 'to be soaked with a fluid, so as to drip with it' REDH. igéből képzett part. imperfectum, s megfelelője az oszm., csag., krimi, tarancsi *čimān* 'das Kraut, der Rasen; (tar.) die Wiese, das Rasenland' RADL., 'a meadow' REDH. szónak, amelyet REDHOUSE tévesen perzsa eredetűnek minősít (a törökből ment át a perzsába is!).

Hogy a *Berek-Čimgen* helynév is olyan hendyadis-szerű név-e, mint pl. a *Belen-tepe* (l. fentebb), nem tudjuk, de az összetétel két tagjának a jelentése semmiesetre sem állhat messze egymástól, mert a régi orosz katonai térképeken (Karta Južn. Pogr. Aziatsk. Ross.) a türkmén nyelvterületen, a Mangyšlak- (Min-kyšlak)-félsziget déli részén bejegyzett *Arpa-berek* helynév is ilyesmire utal. Csak látszólag mond ennek ellent az a körülmény, hogy Ferjanában a *berek* szó ma nem 'saltus', illetve 'locus uliginosus' jelentésben fordul elő, hanem valami 'illatos, fűszeres növény'-t jelent, amelyet azonban az adatközlő, a ferjanai születésű NIMET TURGUN nem tudott közelebbről meghatározni. A ferjanai jelentés olyan jelentéstani viszonyban van a 'saltus, locus uliginosus' jelentéssel, mint az oszm. *čimen* 'meadow' szó a *čimen* 'cuminum cyminum'-mal, amelyet REDHOUSE szótára — ismét tévesen — külön szónak és arab eredetűnek vél, holott ez egyszerűen azonos az előbb említett, kétségtelenül török szóval. Hasonló, syntagmaticus jelentésfejlődést látunk még a következő esetben is: anatóliai *bük* 'patak partján lévő sűrű csalit; mezőkön lévő bozót, tüskés bozót' > (ott tenyésző) *bük* 'rubus fruticosus' SDD.

Hogy a fentemlített *Arpa-berek* helynév *-berekjének* a magy. *berek*hez közeláll a jelentése, azt mintha egy másik, rokonértelmű helynév is igazolná: *Arpa-jazy* (*jazy* = mező, puszta); az Yssyk-köl vidékéről említi BARTHOLD (Ulugbek i ego vremja 81. l.).

Valószínű, hogy a főt említett *Berek*- helyneveken kívül még más török szók is figyelembeveendőek a tárgyaltunk magyar szó etimológiájának kutatásában. Az anatóliai nyelvjárásokban néhány olyan szó maradt meg, amelyeknek jelentése 'vízfolyásos hely' > 'juhfejő hely': *ber*, *bere*, *belek* SDD. Ezeket, — ha az alább, az *öböl* szóval kapcsolatban a sporadikus *-r-* > *-l-* hangváltásról mondottakat figyelembe vesszük — föltétlenül egymással összefüggőnek kell tartanunk.

Mindezek után joggal tehetjük föl, hogy létezett, s részben még ma is létezik a törökségben egy *berek* közszó, amelynek jelentése talán 'locus uliginosus' stb.

Ha a magyar *berek* közszó ennek az átvétele, *Bereg* helynevünk is könnyen fejlődhetett belőle. Gondoljunk csak a -k zöngésülésére *szúnyog*, *öreg*, *tőzeg* stb. szavunkban.

bocs. Az EtSz. szerint eredetileg erdélyi tájszó. A XVIII. század végétől kezdve vették fel szótárakba. Különféle állatoknak a kölykét jelenti, elsősorban medvéét, bivalyét. Az eddigi magyarázatokat az EtSz. nem tartja elfogadhatóknak.

Az erdélyi tájszók között nagyobb arányban szerepelnek a török jövevényszók, mint az ország egyéb vidékeinek tájszókészletében. Ez Erdély földrajzi helyzetéből könnyen megmagyarázható: évszázadokon át volt szomszédja Kumániának, Kipsaknak, sokáig volt beleékelődve az oszmánli birodalomba is, s a viszonylagos elszigeteltség nyelvi relictumok megőrződésének is kedvezett.

A *bocs* szó is török szavakkal hozható kapcsolatba: anatóliai *počuk* 'medvebocs' AnDerl. ~ *bočyk* 'kis teve' (Isparta) SDD. ~ *bočuk* (Ankara) ~ *bodžuk* (Čankiri, Manisa) 'disznó, vagy teve ivadéka' SDD. ~ *bodžik* (Konya) 'négyhónapos borjú' SDD. ~ *budžuk* (Amasya) 'borjú' SDD.

Mindezek a szók ugyanazzal a kicsinyítő -k képzővel létrejött származékok, mint *bodik* ~ *boduk* 'medvebocs, bivaly- vagy teveborjú' SDD. (= *bodu* ~ *bodi* ~ *boda* 'ua.' SDD.), továbbá *balak*¹⁾ 'bivalyborjú, medvebocs; róka, nyúl, macska kölyke; gyermek' SDD. ~ oszm. *malak* 'bivalyborjú' REDH. (= *bala*, vö. MNy. XXII, 212) és kips. *إتک* *itük* (= *it* 'Hund' HOUTSMA, Ein tü.-ar. Glossar 20; arab rész 11) stb.

Ha a fentemlített *bočuk* töve nem **boč* (ez esetben *bocs* szavunk a középső rétegnél régibb nem lehetne), s ha a jelentéstani nehézségek áthidalhatók, — a *bočuk* töve az ugyancsak anatóliai *boču*²⁾ (Afyon) ~ *bodžu* (Maraš, Kilis, Kayseri, Biredžik, Ankara) ~ *bodži* (Malatya) 'kis kutya, kis természetű ember' AnDerl. szó lehet. — Ha pedig a magyarba átkerült szó eredetileg magánhangzón végződött, a *bocs* átvételének az úgynevezett bolgár-török jövevényszavak és a tövéghangzók eltűnésének kora közötti időben kellett megtörténnie. A szóra azonban olyan régi adataink nincsenek, hogy ezt nyugodtan föltehetnénk. Az azonban min-

¹⁾ NÉMETH GYULA a szabir Baláč névből már kikövetkeztette (Honf. MKial. 191).

²⁾ Valahogy nem függ-e össze azokkal a kaukázusi szavakkal, amelyekkel valaha MUNKÁCSI vetette egybe a *bocsot*: grúz *boča-la* 'borjú', andi *moč* 'gyermek' stb.? (Ethnogr. XVI, 79; ÁKE. 156).

denképen valószínű, hogy az erdélyi szász *botsch* szó (vö. EtSz.) a magyarból való jövevény.

bokor. 1928-ban, a MNy. XXIV. kötetében már írtam a *bokor* szóról, s azt a tör. *bük* 'bozót, bokor' > **buk* szóból származtattam. A *-ot talán el is hagyhatjuk a *buk* alak mellől, mert a SDD. az Anatóliában különösen elterjedt *bük* 'bokros hely' szónak a malatyai, kastamonui és yozgati viláyetekből, tehát nagy területről, *buk* alakját is ismeri.

A palatalis > velaris hangrendi átcsapásra a *bük* szó más példával is szolgál. A csagatájban másodlagos 'Eiche' és egy másik nyelvjárásban ugyancsak másodlagos 'Buchen' jelentése is van. A 'bük' jelentésű *bük*-ből származik a kalmük *buy^ur* 'buche, buchenholz' RAMSTEDT szó.

bosszú. Az EtSz. az ótör. *bosušluy* 'troubled' és *bosanč* 'sorrow' alakok tövéül egy trans. **bos-* és egy reflexív **bosan-* igét következtet ki, mint amelyek a mi *bosszú*, illetve *bosszant* szavunknak a megfelelői. Hozzáfűzhetjük, hogy a BANG-GABAIN-RACHMATI által kiadott turfáni szövegekben többször is előfordul a *bosuš* 'Sorge, Kummer, Leid' szó (Analyt. Index és Tü. Turfantexte VII, 34). A *bosan-* igét meg a PELLLOT által kiadott ujjúr szövegben találjuk, 's'attrister' jelentéssel (La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyánamkara et Pápamkara. T'oung Pao XV).

bozlán. Székelyföldi tájszó. Jelentése: 'megszáradt mindenféle gyenge leveles ág'. Erre és

bozót szavunkra is csak a XVIII. század vége óta vannak adatok. Jelentése: 'carectum, juncetum; rohrhorst, dickicht' stb. Ezeknek az ismeretlen eredetű szavaink kategóriájába sorolt szóknak a tövében egy török színnév szerepel. „Néhány török színnév . . . a táj jellegét meghatározó szín révén fűre, erdőre és talajra is vonatkozik“ — írtam 1928-ban (MNy. XXIV, 26). Az ott megadott példák még a csuvas *kővak* 'kék' szóval összefüggő baskir *kuak* 'berek' (vö. *Karamalykuak* helynév, Ethn. XIII, 159) és csag. *kuvak* 'Gestrüpp, Fuss eines Berges' RADL. mellett különösen a *boz* és származékaival szaporíthatók meg: ótör., oszm., azerb., krimi, csag., tar., kirg., trkm. *boz* 'grau, (kirg.) bleich' RADL., (oszm.) föld- és teveszőrszínű' SAMI BEY ~

karacs. *boz* 'fahl' (PRÖHLE: KSz. X, 45) ~ bask. *bud* 'szürke' (PRÖHLE: KSz. IV, 234) ~ alt., tel., leb. *poz* 'grau, weisslich grau' (RADL.). A színjelentés, mellett növényre, száraz, fakult növény-takaróra vonatkozó jelentést látunk a következőkben: kirg. *boz* 'das Pfriemengras' RADL. ~ ankarai *boz* 'fölszántatlan és gyomosan hagyott tarló' SDD. | ebből a meglehetősen ritka *-n* denominális képzővel anatóliai *bozan* 'ua.' | kicsinyítő képzővel: oszm. *bozdža* 'ein wenig grau; ein unbebautes, mit Sträuchern bewachsenes Land' RADL. | anatóliai *bozamyk* 'boz-színű és tüzelőnek használt fű' SDD. | thrákiai *bozluk* 'szántatlan terület; kevésbé termékeny föld' SDD. A *boz* szóból ige is fejlődött: **bozla-* amelyet származékaiból ismerünk: észak- és délanatóliai *bozlak* 'fölszántatlan terület' SDD. és délanat. *bozlan* 'mészartalmú talaj' SDD. Még a *boz* családjába tartoznak: *bozalak* 'frissen kihajtott falevél' SDD. és a fiatal vadkörtebokroknak ugyancsak világos színe miatt: *bozyk*, *bozuk*, *bozzuk* 'vadkörte' SDD., továbbá az összetett *bozot* (< *boz* + *ot*) 'egy fűfajta' (Nigdeből) AnDerl.

A magyar *bozlán* szó ige (kun, besenyő?) **bozla-* 'szürkülni, fakulni, halványodni' igének a cselekvő jelenidejű melléknévi igeneve, a *bozót* szó meg talán *boz* + *ot* összetételből fejlődött, vagy — esetleg — egy *bozuk* alakból, sporadikus *-k* > *-t* hangváltozással, amelyre a *csalit* szónál látunk több példát.

bűsz. Azokhoz a török adatokhoz, amelyekkel az EtSz. a szó török eredetét igazolja, hozzáfűzhetjük még a legfontosabbat, az azóta előkerült középtörök *būs* بُوس 'nebelig (Himmel), getrübt (Auge)' MKÂŞŸ. adatot. Ezzel összefüggő ige az ugyancsak középtörök *būsar-* بُوسَرَمَاق 'nebelig werden' MKÂŞŸ. Minden bizonnyal azonos a középtör. *būs*-szal az a csag. بُوس 'szó is, amelyet a Behdżet ül-Lúgat (l. THURY ismertetését) csak 'mogorva, szomorú' jelentésben ismer. Bármily nagy is a jelentésbeli eltérés, komplikációs jelentésfejlődéssel megmagyarázható, annál is inkább, mert más nyelvekben is vannak analógiák.

Éppen ezért nem lehetetlen, hogy a magyar *bú* szó is valóban összefügg azokkal az oszm., csag. *buy* ~ kun *buv* ~ kaz. *bu* ~ középtör. *bū* MKÂŞŸ. 'vapeur, fumée' szókkal, amelyekkel való egyeztetése MUNKÁCSITÓL származik (NyK. XXXII, 375), de amely egyeztetést az EtSz. jelentésbeli nehézségek miatt elvet.

Egyébként a *buy* és *būs* között is kapcsolat tételezhető fel, s ha a *būs* összevonás eredménye **buyus* = **buyuz*-ból, akkor a *buy*-nak a származéka. Hogy a szóvégi mássalhangzó eredetileg -z lehetett, arra a középtör., ujjúr *burmak* 'dampfen, duften' (MKÁšy., Turfantexte I.) ige is utal, meg az anatóliai *bur* 'nyáron, meleg időben leszálló pára' SDD. (vö. a *top* — *topuz* — *topurčak*, *sämiz* — *sämis* — *sämirmäk*, *kutuz* — *kuturmak*, *titiz* — *tit(i)rämäk* stb. szópárokat). A -z > -s hangfejlődés meg lehetőségen régi lehet; pl. az ujj. *kögüz* 'Brust' szónak már a kúnban *kögis*, s ma általában *kögüs*, *gőjüs* a megfelelője. Egyebek között a *müyüz* 'szarv' szónál is, ahol a -z eredetisége szintén kétségszövedhatatlan (dualis-képző!), igen sok nyelvjárásban *muyus*, *müyüs*, *muus* fordul elő.

bürök szavunkra a Schlägli-szójegyzéktől kezdve vannak adataink: *berwk*, *bürüc*, *bürög* stb. Az EtSz. szerint eredete ismeretlen. A Schl. szój. és egyéb források szerint is a lat. 'cicuta' megfelelője, de másutt, pl. a Magy. Fűvészkönyv (1807. kiad. 198, 205 l.) szerint a 'conium'-ot jelenti. Utóbbi forrás a csomorika = *cicuta*-t *méregbürök*nek is nevezi. Mindkét esetben barázdált, ráncolt magvú, többszörösen szárnyalt nagy levelű (mint a szőlő), 1—3 m. magas növényről van szó, amelyek közül a *méregbürök*nek répás gyökere van.

Az alant közölt török szó és származékainak a szem előtt tartásával valószínűnek látszik, hogy ez a szó török eredetű és *bürük* alakra megy vissza:

ujg. *bür* 'Blattknospe' (BANG, Ein uig. Fragment über d. manich. Windgott. UJb. VIII, 253) ~ krimi, kun *bür* 'das Blatt, die Blattknospe' RADL. ~ anatóliai *bür* 'tomurcuk' = rügy SDD. ~ tel., alt., szag. *pür* 'das Baumblatt, die Knospe' RADL. ~ kumük *bur* 'bimbó' (NÉMETH: KSz. XII, 105) ~ kaz. *börö* 'die Baumknospe, Blattknospe' RADL. (ezt a szót BANG a birtokos személyraggal bővült névszótövekhez sorozza, KOsm. IV; UJb. VIII, 253) ~ mong. *bür* ~ kalm. *bür* 'ast mit laub (und blüten), junge blätter' RAMST. > krimi *bürsüz* 'blattlos' RADL. | kipcs. *bürčäk* 'Baumkrone' HOUTSMA | csag., oszm. *bürčük* 'eine Pflanze zum Färben' RADL. | kirg. *büršük* 'die Blattknospe' RADL. | anat. *bürdek* 'rügy' SDD. | anat. *bürčelek* 'egy olyan fajtájú növény, amelynek a gyökerén krumpliszerű gumók vannak' SDD. | *byrčalyk*

'egy olyan fajtájú növény, amelynek a gyökere és fiatal levelei ehetők' SDD. | *byrčylak* 'egy orvosság gyanánt használt növény' SDD. | *burčalak* '1. földialma (*Helianthus tuberosus*?) -formájú, fekete héjú és a mezőn magától tenyésző növény, tuber cibarium; 2. egy a fűz leveléhez hasonló levelű mérges fajtájú növény; 3. hagymás gyökerű, tejes szárú és fehér virágú, hashajtónak használt növény' SDD. | karaim *bürčümäk* 'die Linse' RADL. | kirg. *bürgöz* 'die Masholderbeere' RADL. | kurdak *bürlügän* 'ua.' RADL. | kaz. *börlögän* ~ csuv. *pərləxen*, 'kövi szeder' PAAS.¹⁾

Igei származékok is vannak: oszm., krimi, csag. *bürü*- 'knospen, sich entfalten (von Blättern); einwickeln, einhüllen, bedecken' RADL. és középtör. *bürlän*- 'sich mit Knospen bedecken' MKÁŠY.

A *bürü*- ige két jelentéscsoportjának megfelelő divergens jelentésfejlődésű származékok között az anatóliai *bürüme* 1. 'visszanyesett kis erdő, bozót; sötét árnyékú, sűrű fás hely; 2. könnyű fejkendő, női csarsaf' SDD. mellett az ugyancsak anatóliai *bürük* (Sivas vidékén *birük* alakban is él) szó az, amely figyelmünkre tarthat számot. Ennek is az általánosan elterjedt 'fejfedő, fürdőlepedő' jelentésen kívül Zonguldak vidékén 'sűrű bozotos' és Sivas, meg Samsun környékén 'kúszó növény-nyel befutott fa', illetve 'szőlőlevél' SDD. jelentése is van. Bár ezek a jelentések nem azonosak a mi *bürök* szavunk nagyon megszokott jelentésével, ismerve a növénynevek rendkívüli jelentésbeli ingadozásait, — pl. kaz. *čim* 'ein Baumzweig der Eberesche, die Weinrebe' RADL. —, föltehetjük, hogy a szárnyalt nagy levelű és vastag gyökerű, meglehetősen magas növényekre vonatkozó *bürök* szó valamely török nyelv *bürük* szavára megy vissza.

Fölmerülhet még az a kérdés, hogy a régi *berwk* alak hogyan magyarázható meg? Talán honfoglaláselőtti jövevény-szó, még abból a korból, amikor — mint pl. a tör. *kürän* > m. **kiren* > *gérény*, vagy a tör. **ökür* > m. **ėkir* > *ökör* esetében (GOMBÓCZ, M. tört. nyt. Hangtan II, 28) — a magyar nyelv, még nem ismervén az *ü* hangot, azt *i*-vel helyettesítette? Tör. *bürük* > m. **birik* alakból jó! megmagyarázható lenne minden alakváltozat.

¹⁾ A *bür* nomen-tő összefügg a középtör. *bür*- 'zusammendrücken' MKÁŠY. kaz. *bör*- 'in Falten legen, runzeln' RADL. ~ csuv. *pər*- 'ráncolni' PAAS. verbum-tővel (nomen-verbum?). Ebből egyéb származékok mellett pl. a ktkur. *bürük* 'die Falte, die Runzel' RADL. érdemel figyelmet.

bütürmesz 'zömök termetű, alacsony és vastag'.

Csíkmegyei tájszó, az EtSz. szerint eredete ismeretlen. Nyilvánvalóan török eredetű, s a csag., tar. *büt-* 'endigen, fertig werden, wachsen' RADL. ~ ujj. *büt-* 'beendigen, vollenden' Analyt. Index, Turfantexte VII. ~ oszm., csag., szárt, türkm., krimi, kirg., kar. *bit-* 'fertig sein, zu Ende gehen, wachsen' RADL. ~ kturk., alt., tel., leb., sor., szag., kojb., kacs., küer. *püt-* 'entstehen, fertig sein, zu Ende gehen' RADL. ~ karacs., balk. *bit-* 'wachsen, spriesen, endigen' PRÖHLE: KSz. X, 93; XV, 209 ~ csuv. *not-* 'végződni' PAAS. igéből képzett causativ oszm., trkm., kirg. *bitir-* 'vollenden, fertig machen, wachsen lassen' RADL. ~ csuv. *pader-*, 'bevégezni' PAAS. ~ ujj. *bütür-* 'vollenden, vollziehen, erfüllen' An. Ind., Turfantexte VII. ~ kipcs. *bütür-* 'beendigen' HOUTSMA igének a tagadó melléknévi igeneve. Ilyen kategóriájú szó sok van. Pl. oszm. *asmaz* 'sánta', *aymaz* = *utanmaz* 'szégyentelen' AnDerl., *görünmez* 'láthatatlan' stb. Az egyiptomi mamlúk (kipcsak) nevek között a -z helyett -s-szel fordulnak elő ilyen személynevek: 1309, 1399, 1468, a. H. 886: *قچاس* *Kaçmas* Ibn Ijäs I, 153, 287; II, 111; Ibn Ta'ribirdi ed. POPPER VI, 20, 148; v. BERCHEM, Caire | *الماس* *Ölmäs* KARABACEK: Mitt. SPER. II, 272. Ugyanezen nevek más török népekre vonatkozó adatokban *قچاز* és *الاس* alakban szerepelnek.

HOUTSMA is, az általa kiadott kipcsaki szótárhoz írt előszavában (Ein tü.-arab. Glossar 30) ennek a negatív participiumnak a személynévi használatára több példát hoz fel: *Ölmäs* (= *öl-* 'sterben'), *Kaçmas* (= *kač-* 'fliehen'), *Korkmas* (= *kork-* 'fürchten') stb.

Ez összhangban van azzal, amit NÉMETH GYULA mond a magyarországi kunok és a Codex Cumanicus nyelvében sporadikusan előforduló -z > -s hangváltozásról, mikor ilyen példákra hívja föl a figyelmet: *bolmäs* C. Cum. (= *bolmaz*), Kun László gyilkosai között *Árboc* < **Arbus* ~ középtör. *Arvuz* MK[~]γ. (Die Inschr. d. Schatzes v. Nagy-Szent-Miklós 56). A kipcsaki hatásoktól telített Óromániában is látunk példákat; ilyen a *Teslui* folyónév (= **täs* < *táz* 'schnell', RÁSONYI, Contributions 5—6).

A csíki *bütürmesz* szó is kipcsaki jövevény, s jelentése eredetileg 'nem növő', 'aki nem nőtt meg', olyanféle szó, mint az oszm. *bit-* igéből származó anatóliai tájszó: *bittik* 'alacsony-termetű' SDD.

csákány. A BTLw.-ben GOMBOCZ megkérdőjelezte, mert a szónak törökből való magyarázói (BUDENZ, VÁMBÉRY) csupán egy VÁMBÉRY (Studien) által közölt állítólagos kirgiz *čakan* 'eine mit langem stiele versehene hacke, die als waffe gebraucht wird' szóra támaszkodtak. Első pillantásra az is meghökkentő, hogy kazakkirgiz szóban, várakozásunk ellenére, č-t találunk. A szó tövéül szolgáló igét BUKIN szótára arab betűkkel *čakmk*-nak írja, de cirill betűkkel BUKIN is, az orenburgi kirgiz-orosz szótár is *šakmak*-nak írja át. Ezzel szemben azonban fölhozhatjuk azt, hogy a kirgiz, azaz kazak névvel jelzett népkonglomerátum nyelvi szempontból nem egészen egységes, s hogy különösen a tulajdonnevek között sok a č-vél kezdődő, meg, hogy a *čakan* jövevény-kultúrszó is lehet, mégpedig a csagatájából, ahol ŠEJX SULEJMAN szótára *čakan* alakban 'balta, teber' jelentéssel ismeri is.

Az EtSz. sem foglal határozottan állást a szó török eredete mellett és kiemeli, hogy „más forrásból, más török nyelvből nem ismerjük“. NÉMETH GYÚLA kételkedés nélkül török jövevénytiszavaink középső rétegébe sorolta (MNY. XVII, 25), hiszen mind jelentés-, mind pedig alaktani szempontból nem is eshetnék a törökből való származtatás kifogás alá. Mégis érdemesnek tartjuk megemlíteni, hogy kun nevű jászok között már 1323-ban szerepel a *Chakan* név (NYK. XLVI, 130), s hogy LE COQ szerint a kelet-turkesztáni törökök is ismerik a *čaqán* 'Sreitaxt'-ot (Southern Tibet IX, 97), meg hogy a karakirgiz Manas-époszban is szerepel egy *Čakan* (Proben V, 44). Kazakkirgiz területen meg éppen sok *Čakan* van. A Kaspi-tó északi partján egy forrás (Karta Južn. Pogr. Aziatsk. Ross. X), kazakkirgizekre vonatkozó orosz oklevelekben, meg gazdasági statisztikákban pedig nagyon sok személy viseli ezt a kifejezetten török jellegű nevet (GRODEKOV, Kirgizy. Prilož. 73, 113, 177; RUMJANCEV, Materialy po obslėd. tuzemn. i russk. chozajstva. Kopalsk. ujezd 14, 226; Spravočn. Knižka Samarkandsk. Obl. III, 8; Trudy Orenburgsk. Učenoj Arch. Komm. XXIV, 191).

csalit. Alapjelentése 'dumétum, vepretum'; az első rávonatkozó adat 1714-ből való — mondja az EtSz. Eredetét ismeretlennek tartja, mert nem fogadja el VÁMBÉRY magyarázatát. VÁMBÉRY először 1882-ben (A magyarok eredete 297, 665), utoljára meg

posthumus munkájában (A magyarság bölcsőjénél 144) közölte azt az ötletét, hogy a magyar *csalit* az oszm. *čaly* 'csalit, bozót' szóval azonos. „SZÁMI BEJ szerint a szó eredetibb alakja *čalyk* és ez tövises növényekre vonatkozik“ — írja VÁMBÉRY. Valóban, AHMED VEFİK szótára is ezt mondja. Jelentése szerintük a következő: „aṣač ile ot arasynda ve ekserijjâ dikenli nebat“, azaz „fa meg fű között lévő, többnyire tüskés növények“. MENINSKI XVII. századi török-latin szótára szerint meg 'rubus, rubetum' a *čaly* szó jelentése.

A *čalyk* szót anatóliai helynevek őrizték meg: a gümüşaneî és elâzizi vilayetben egy-egy *Čalyk*, az erzindzsâni vilayetben meg *Čalyklar* nevű falut találunk. Bokharában is van egy *Čalyk*, Karšitól északra (Karta Južn. Pogr. Az. Ross. XIX). Jelentéstani szempontból sokkal valószínűbb, hogy mindezek a helynevek nem a mai anatóliai nyelvjárásokban élő 'meggörbült, tályoghelyes arcú; szélverte vetés' AnDerl., oszm. irodalmi 'geschlagen, verwundet, zerschlagen, gespaltet; ähnlich' RADL. és 'húsos gyökerű ehető fű; kézmosó hely; nyomorék, szélütött, száraz, gyenge' SDD., közös eredetű, de divergens jelentésű *čalyk* szavakból lettek, hanem a 'rubus, rubetum' jelentésre mennek vissza. Erre utal az is, hogy a ferġanai NIMET TURGUN közlése szerint a *čalyk* szót ott az oszm. *čaly* jelentésében ismerik.

A *čalykon* kívül a *čaly* szót is láthatjuk falunevekben: *Čalyly* 'csalitos' a jogzati és *Čalyoba* 'csalit-nemezsátor' a balikesiri vilayetben (Köylerin nüfusu 1935). Ezt a kettős előfordulást látjuk a besszarábiai gagauzban is: *čaly* 'bokor' és *kara čalyk* 'tüskebokor' MOŠKOV. RADLOFF az oszmánlin kívül a krimiből is ismeri a *čaly*-t, 'der Strauch, das Gestrüpp, der Dornstrauch' jelentésben. A kaukázusi nyelvjárásokban is megvan: karacs. *čaly* 'Zaun' (PRÖHLE: KSz. X, 97) ~ balkár *celi* 'Unterholz, Strauchwerk' (PRÖHLE: KSz. XV, 214). Ebből: karacs. *čalman* 'Zaun, Flechtwerk' PRÖHLE ~ balkár *calmán* 'Zaun aus Flechtwerk' PRÖHLE ~ karaim *čalman* 'Zaun' KOWALSKI ~ anatóliai *čalman* 'bokrokkal és karókkal bekerített karám' SDD.

A *čaly* alak számunkra egyelőre csak jelentéstani szempontból fontos, mert természetes, hogy a magyar *csalit* vizsgálataánál *čalyk*-ból kell kiindulnunk. A kérdés most már az, hogy melyik nyelvben történt a *-k > -t* változás? Sporadikus példák arra mutatnak, hogy ez a magyarban lehetséges volt: *szamak >*

zamat, *pamuk* > *pamut* (PETZ G., Szórványos mássalhangzófejlődés jövevényszavainkban. MNy. XXIII, 142); *palánk* > *palánt*, *remek* > *remet*, *halánk* > *halánték*, „*gyapot t*-je is eredetibb *k*-ből lett“ (CSEFKÓ: MNy. XXV, 118). Idevonható a *tőzeg* szó is, amelynek legelterjedtebb török alakja (MKÁŠY., kipcs., oszm. stb.) *tāzāk*, mégis a rávonatkozó legelső magyar adatok *-t*-t mutatnak: Cal. 1585: *tőzet*, MA. 1604: *tőzet* stb. (LIGETI: MNy. XXXIV, 207); *Zsámbokrék* > *Zsámbokrét*.

Minden valószínűség szerint a magyarban ment végbe a *-k* > *-t* változás a *csalit* szó esetében is, bár szórványosan a törökben is látunk rá példákat: ujj., MKÁŠY. *bārk* 'fest' ~ karagasz *bert* CASTRÉN ~ jak. *bārt* PEKARSKIJ; karaim *čāk* 'die Grenze' ~ csag., tar., krimi *čāt* 'ua.' RADL. Fölemlíteni alig érdemes, mert kétséges, hogy a PLAN CARPIN és RUBRUQUIS *Captchat*-ja, az orosz krónikások *baszat*-ja, meg a genuaiak *nat*-ja, amelyeket BANG idéz (Bulletin de l'Acad. Roy. Belg. 1912 : 32) a törökben lettek-e *kypčak*, *baskak* és *nak*-ból. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a brüsszai vilayetben van egy falu, amelynek nevét az 1928-as török helységnévtár (Köylerimizin adlary 442) چالتيچ *Čalytdžyk*-nak írta. A *-džyk* kicsinyítő képző. Az 1935-ös népszámlálás eredményeit összegező „Köyler nüfusu“ (Istanbul, 1937) ezt a falut nem említi, ellenben említ tíz *Čalty* ~ *Čaltu* és tizenegy *Čaltyly*, *Čalytdžak* és *Čaltylar* falut, szétszórtan egész Anatóliában. Ezeknek a helyneveknek a töve a nyelvjárásokban igen elterjedt *čalty* szó, amelynek jelentése: 'tüskés bozót, kicsi és tüskés erdő, akácos' SDD. Hogy ez metathesissel *čalyt*-ből fejlődött volna, az semmiképen nem valószínű, mert bár vannak a törökségben a metathesisre példák, azok más természetűek. A RADLOFF Phonetik-jában közölteken kívül vö. karacs. *ösküz* < *öksüz* (PRÖHLE: KSz. X, 127), balk. *γuppúr* 'buckelig' < *bükür* (PRÖHLE: KSz. XV, 222), oszm. *Bursa* < *Brusa*, oszm. *pyrlanta* < olasz *brillante*, oszm. *čömlek* > *čölme*k (DENY, Grammaire 92 l.).

Ha jogunk lenne azt föltenni, hogy a *csalit* szó már a tövéghangzók lekopása előtt átkerült a magyarba, esetleg a *čalty*-val is összefüggésbe hozhatnók (?).

A *čaly* és a *čalyk* egymáshoz való viszonyát akkor látjuk tisztán, ha azt a BANG által kifejtett elvek alapján (Ujb. XIV, 204—214) elemezzük. BANG szerint a *-k*, *-yk*, *-ik*, *-uk*, *-ük* végű

melléknévi igenevek funkciója a participium perf. act., s különösen a part. perf. pass.-nak felel meg. A *-γ, -g* végű melléknévi ige-név meg a part. praes. activinak. A *-γ, -g* a mai oszmánliban eltűnt, az abakáni dialektusokban *-g*, a kturk.-ban meg — s néha Bokharában, Ferjanában is (vö. JARRING, Uzbek texts) — *-k* lett.

Igy az oszm. *čaly* nem azonos a *čalyk* szóval. Tövük azonban közös: ujj., oszm., krimi, kaz. *čal-* 'mit einem Schwunge schlagen, packen, fassen, umwinden, (kaz.) anhängeln, hängen bleiben' RADL. Ebből az igéből a *čaly* < *čalyγ* — s talán a ferjanai *čalyk* is — eredetileg cselekvő part. praes., az oszm. *čalyk* meg partic. perf.

Nagyon természetes, hogy éppen a steppei nomádok a 'dumetum, vepretum, rubetum' fogalmához fűződő elsődleges benyomást a *čalyγ* és *čalyk* 'megfogó, megütő, megszűrő' szókkal jelölték. A *čal-* és a vele föltehetően közös töből (**ča-*) fakadó oszm., csag., kaz., alt., tel., leb. *čak-* 'mit einem kurzen Schläge schlagen; beissen, stechen' igének egyéb, hasonló képzethez társult jelentésű származékai is vannak: kurg. *šalyγn* 'zelenaja, vysokaja, gustaja trava' BUKIN | oszm. *čalayan* 'Jemand, der oft schlugt, beisst' RADL. | sor *šalyanak* 'Brennessel' RADL. | csag. *čalayan* 'Brennessel' RADL. | tar. *čakak* 'Brennessel' RADL. | kurg. *šayyl* 'Sandhügel, Dünen, die dicht mit Pflanzen bewachsen sind' RADL. < **ča-* ? | tel., alt. *čāl* 'ein junger Baum, niedriges Gestrüpp, Strauchwerk' RADL. < *čayyl* | csag. *čal* 'die Wurzel eines Baumes'. RADLOFF a tel., alt. *čāl*-al egynek veszi, holott ez: **ča-l*. (Vö. ném. Wurzel schlagen, magy. gyökeret ver, fr. pousser des racines. Az *-l* képzőt illetően l. még ujj. **tü-l* 'Traum' stb. BANG: UJb. V, 400). Nomen verbale *čalky* 'vessző-seprő, sarló' SDD., *čalkyč* 'szérű-seprő', *čalmač*, *čalmar* 'karám-féle' SDD. és a fent említett *čalty* is, akár a **ča-* töből az igen elterjedt *-lty*, akár *čal-* töből a *-ty* képzővel.¹⁾

Visszatérve a magyar *csalit* szóra, nem tarthatjuk kizárt-nak, hogy török jövevényszavaink középső, kun rétegéhez tarto-

¹⁾ Fölmerülhetne az az ötlet is, hogy a *csalit* olyan török **čalyt*-ra megy vissza, amely a *-t* képzős nomen verbalek csoportjába tartoznék, mint pl. a *gečit*, *čyyt*, *kejit* stb. szavak (vö. BANG, Das negative Verbum. SBAW. 1923: 127). Ha a fentebb említett *čalytdžyk* helynév nem elírás (a diakritikus pontok fölcserélése következtében) *čalytdžyk*-ból, a *csalit* szó oszmánli jövevény is lehetne.

zik. Mintha erre utalna az, hogy az oszm. *čalyk*-nak, ha rokon-jelentése van is, mégis mások a jelentései, hogy első forrásaink közül SZEMERE PÁL (KAZINCZY, Lev. X, 212) kunsági tájszónak mondja, s hogy a ferjanai kipcakban ma is megvan 'dumetum, rubetum' jelentéssel.

Csalló helynevünkkel az EtSz. nagyon részletesen foglalkozik és a XIII. századtól kezdve idéz rá adatokat. A *Csallókőz* név a *Csalló* folyónévből származik. „Magának a *Csalló* folyónévnek az eredete ismeretlen“. 1926-ban BÁTKY (F. és E. VI, 123—124) nagy adatbőségű cikkében azt az ötletet vetette föl, hogy a folyónév személynévből lett, „madárnévből alkotott személynévből. Az a gondolatunk — mondja BÁTKY —, hogy e szóban a tatár *csarлак*, kun *csirlak* = sirály név rejtőzködik“. Ez meg a *csarla*- 'rikácsolni' stb. igéből -k deverbális képzővel lett. „Kevés biztosabb, tisztább egyeztetésű bolgár-török jövevény-szavunk van, mint a *csalló*!“

A szókezdő bolgár-török *č*- azonban a magyarban szabályosan *š*-sé lesz, tehát a *Csalló* szó csak akkor lenne bolgár-török eredetűnek minősíthető, ha föltételezhetnénk, hogy a szókezdő *cs*-másodlagos magyar fejlemény *š*-ből, mint ahogy az a *csalán* esetében van.

Ezenkívül a szóvéggel is baj van, mert -k nem, csak -γ diftongizálódhat.

Mégis azt hiszem, hogy a *Csalló* folyónév valóban egy 'sirály' jelentésű török szóval függ össze és nem személynévi eredetű helynév. Ilyen, kétségbevonhatatlanul török helynevet többfelé is találunk: *Šarлак* tó az Abakán-hegység északi részén Minussinsktól nyugatra található (KJu. Pogr. Az. Ross. V.). Ezen a tájékon a sórok és kacsincok élnek, s ezeknek a nyelv-járásában valóban *š*- felel meg a *č*-nek. Ak-köbök legendájában is szerepel egy „bolšaja voda *Šarлак*“ (POTANIN, Tang.-tib. okr. II, 122; Proben IV, 66). Anatóliában a trabzoni vilájetben van egy *Čarлакты* nevű falu (Köyl. Adl.). Megjegyzendő ehhez, hogy vízi-állatok nevei a -ly nomen possessoris képző nélkül is szerepelnek a törökségben víznévként, pl. *Čurtan-köl* (= Csuka-tó, Ethnogr. XIII, 162), *Jylan* (= Kígyó, egy folyó neve; i. h. 163), *Ak-kunduz* (= Fehér hód, folyó; Zapiski Imp. Russk. Geogr. Obšč. VI, 454) stb.

A fõnt említett *Šarлак* víznevek így jelentéstani szempontból is minden nehézség nélkül magyarázhatók a következõ szóból: kaz. *čarлак* 'sirálymadár' KSz. V, 261 ~ tel. *čarlāk* 'die Möwe' RADL. ~ bask. *sarлак* 'sirálymadár' KSz. V, 261 ~ tob., bar. *carлак* 'eine kleine Möwe' RADL.¹⁾ Idetartozik a kaz. *ak čarлак* 'rybolov' (KONDRATOV, Samoučitel' tatarsk. jaz. 52) ~ alt. *ak čarlāk* 'Möwe' RADL., de még a ferzanai, dželalati (= dželalabadi) *čarлак* 'kis ragadozómadár', amelyet a közlő N. TURGUN szerint, hangja miatt neveznek így.

Ez a madárnév az Oғuz-name, MAHMŪD AL-KÂŞĀRÎ és ŞEJĤ SULEJMAN szótárából ismert *čarla-* 'kiáltani' ~ kumük *čarla-* 'csi-cseregni' (NÉMETH: KSz. XII, 107) ~ oszm. *čarla-* 'zirpen, schwatzen' RADL.²⁾ ~ csuv. *ťšarla* 'korogni (a gyomor)' PAAS. ~ sor *šarla-* 'schleifen' RADL. igéből alakult melléknévi igenév. Ennek az igének más származéka pl. csuv. *ťšarlan* 'Sterna hirundo', illetőleg 'sirály' PAAS. és anatóliai *čarlan* 'erősen folyó (zúgó) víz' SDD.²⁾ Ennek synonymája is lehetne *Čarlay*.

Mivel a török nyelvekben sok példa van arra, hogy ugyanazon töből -k képzős, meg -γ, -g képzős melléknévi igenév is van (BANG: UJb. XIV, 204—14), föltételezhetjük, hogy a magyar *Csalló*-t átadó török nyelvben a szóvégén -γ állott.

Ha bolgár-törökből került volna át, **šarlay*-ból kellene kiindulnunk és a magyarban végbement másodlagos š- > č- fejlődés föltételezésével lehetne a szót megmagyaráznunk (vö. *csalán*, EtSz. I, 826; GOMBOCZ, Honf. előtti bolg.-tör. jvsz. litogr. 34 l.). Azonban, mint alább az *ocsú* szóval kapcsolatban bővebben érintem, azzal is lehet számolni, hogy a szóvégi -γ diftongizálódása nem kizárólagosan bolgár-törökből átkerült török eredetű szá-

¹⁾ Teljesen azonos hangalakú állatnév a kumandi *čarлак* 'der Iltis' ~ sor *šarлак* 'ua.' ~ szag. *sarлак* 'der Hamster' RADL.

²⁾ Van más ilyen, hangfestő szóból képezett ige is: kaz. *čurla-* 'lärmen, zanken, einen knarrenden Ton von sich geben' RADL., továbbá kumük *čyrļa-* 'csiripelni' (NÉMETH: KSz. XII, 107) ~ anatóliai *čyrļa-* SDD. Ennek a származéka az anatóliai *čyrлак* 'madárfiók, beszédes, fecsegő' SDD., továbbá *čyrlayač*, *čyrlanyγč* 'augusztusi bogár' SDD.; ktrk. *čyrлак*, madárnév, amely a *Locustella noevia* megfelelője, s amelyről egy 1771-ben kiadott mandzsui szótár azt mondja, hogy hosszú a csőre és a nádasban él (E. D. ROSS, A Polyglot List of Birds 317).

³⁾ Vö. még: tel., oszm., kaz. *šarla-* 'rieseln, murmeln' RADL. > dželalabadi *šarлак* 'zuhatag' (N. TURGUN közlése).

vainknak a sajátossága, hanem valamivel későbbi rétegű török szavainkban is előfordulhat. Ebben az esetben a *Csalló* névnek a közvetlen forrása **čarlay* is lehetett.

Bár éppen a Csallóközben sok a török településre (kabarok ?, besenyők ?) valló nyom, így pl. *Atakur-*, *Buldur-*, *Korszán-*, *Karcsapataka* (BÁTKY: F. és E. VI, 123; Kis- és Nagy-Padány besenyőtelepei, GOMBOCZ, Árpádkori tör. szn.-ink 9), mégis valószínűbb, hogy a *Csalló* helynév előbb magyar köznévv volt, amely a XIII. századi *Csalló* személyneveinknek is — legalább részben — közvetlen forrása.

Az *-rl-* > *-ll-* hasonulásra annyi példa van — a Székelyföldön kívül leginkább éppen az ország nyugati részében, a Csallóközben is — (pl. *tarló* > *talló* > *tolló*, *sártik* > *sállik*, *őrlő* > *öllő*, *csérta* > *csélla*, *salló*, *sullófű* stb. MTSz.) —, hogy ez magyarázatra nem szorul.

Az elmondottak ellenére is, ha nem lennének *Šarлак* (< *Čarлак*) török víznevek, a *Csalló* nevet közvetve sem próbálnánk a törökből magyarázni.

csat. A török jövevényszavaink középső rétegébe tartozó *csat* szó a BTLw.-ben felsorolt oszm. *čaty* ~ azerb. *čatū* szók, illetőleg a *čat-* ige helyett a következő szóval függ össze közvetlenül: kumük *čat* 'két egymást metsző vonal közt levő hely' (NÉMETH: KSz. XII, 106) ~ özb. *čat* 'the groin' (JARRING, The Uzb. Dial. of Kilich 47) ~ anatóliai *čat* 'két út, vagy völgy keresztezési helye, utcasarok, valaminek a közepe, hegyek közötti hágó' stb. SDD. Tehát nomen verbummal állunk szemben.

csatak szavunk az EtSz. szerint elvonás eredménye a *csatakos* 'sáros, piszkos' stb. szóból. Mindössze másfél évszázad óta vannak rá adataink. „Elfogadható magyarázata nincs“.

Összetartozik a következő oszmánli nyelvjárási adatokkal: *čatak* (Malatya, Rumeli) 'v í z f o l y á s o s helyek, hegyek közötti mély völgyek' AnDerl., (Sinop, Samsun) 'folyók és patakok egyesülési helye' SDD., 'delta' (A. RIZA. Cenupta türkmén oymakları I, 91). A szó töve az előbb említett *čat*.

csobolyó. Az EtSz. 1557-től (esetleg 1298-tól) kezdve ismer rá adatokat. A *csobolyó* ~ *csoboló* ~ *csobojó* ~ *csobolló* ~ *csoborló* stb. alakváltozatokban „az *ly*-ből részint *-j-*, részint *-l-* fej-

lődött, az *-l-*ből lett *-ll-* > *-rl-*. Az *-ly-* viszont valószínűleg eredeti *-l-* XV. század óta megfigyelhető palatalizálódásának az eredménye, mint azt pl. a török eredetű *keselyű*, *bélyeg*, *kölyű* (l. BTLw. 185) esetében is látjuk. Föltehetjük, hogy a szó teljesen magyar eredetű, s a hangutánzó *csob* (vö. NySz.) és *csobog* > *csobog*- szavainkkal összefüggő *csubbol-* (EtSz.) ~ **csobol-*igéből származik. Ha nem így lenne, talán a következő török szavakkal vethetnénk egybe: küer. *cābālā* 'der Löffel' (< *čabala*) RADL. [A *čabala* szót azonban RADLOFF külön nem említi, de ez meglehetősen gyakori jelenség RADLOFF nagy szótárában. Valamelyik török nyelvjárásban mindenesetre találkozott e szóval RADLOFF, s a küer. *c-* is szabályos megfelelője a köztör. *č-*-nek] ~ bar. *sābālā* 'der Löffel' RADL. (itt *c-*-t várnánk) ~ tel. *šabala* 'ua.' (itt meg *č-* lenne szabályos). Mind ennek a szónak,¹⁾ mind pedig a kumük *čapčak* 'csöbör, kád' (NÉMETH: KSz. XII, 106) ~ bar. *capcak* 'das Fass' RADL. (< *čabačak*) szónak a töve: *čaba*. Ez a szó ma csak Anatóliában maradt fenn (Jakadzyk, Kartal), s jelentése ott 'lapos, sekély, agyagból készült főzőedény, agyaglábas' SDD. A *čaba* szónak egy szabályos *čabalu*(*γ*) származéka könnyen elképzelhető lenne a *csobolyó* előzőjéül.

csokor. Az EtSz. 1602-ből ismeri az első tulajdonnévi adatot. Az első köznévi adat BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótár-ában fordul elő (1792). Eredetileg székely tájszó volt. Bár a szó eredetének kérdésével többen is foglalkoztak (VÁMBÉRY, BUDENZ és MÉSZÖLY), GOMBOCZ ismeretlen eredetű szavaink közé sorolja (M. tört. nyt. Alaktan 34).

A következő anatóliai nyelvjárási szókkal vethetjük egybe: *čuy* 'búzaszárak csokros halmazata' SDD. > *čuglu* ~ *čugul* 'kukoricaszárakból való csomó' SDD. | *čukur* 'zöld és friss, ehető, illetőleg salátának használt növények (34 féle van)' AnDarl. | *čukurt* 'tavasszal, mocsaras helyeken [minden bizonnyal csomósan, csokrosan] növő bizonyos fajtájú sás' SDD.

RÁSONYI LÁSZLÓ.

¹⁾ A kalmükben is, amelyben oly sok a török jövevényszó, van egy *tšabāu* 'wasserkanne' szó, de RAMSTEDT (Kalm. Wb.) szerint ez a tibeti *č'ab* 'wasser' szóval függ össze.

Az sz-szel és d-vel bővülő v-tövű igék története.

Változó tövű igéinknek egyik sajátos csoportja az úgynevezett sz-szel és d-vel bővülő v-tövű igék. Az idetartozó igéket három alcsoportba oszthatjuk:¹⁾

1. *alszik, fekszik, nyugszik, alkuszik, esküszik, haragszik; — tiloszik, kérkészik, szerkészik; —* idesorozható a *vajuszik* és a *sérszik* is;

2. a *cselekszik*-féle (jórészt intransitív-reflexív) igék: *cselekszik, törekszik, növekszik, menekszik, veszekszik, dicsekszik, gyanakszik, telepszik, ülepszik* stb.; — idetartoznak a *melegszik, öregszik, gazdagszik, elégszik*-féle névszóból képzett származékok;

3. a *bűnhöszik, hírheszik, vénheszik*-féle névszóból képzett származékok.

Ezeknek az igéknek négyféle tövük van:

a) mássalhangzóra végződő csonka tő, melyben nincs sem *sz*, sem *d*, sem *v*; ez szerepel a műveltető származékokban: *altat, fektet, tilt* (régén *alot, fekēt, tilut*); a ható igékben: *alhat, fekhet; a fektemben, nyugtomban* stb. kifejezésekben;

b) *v*-s tő, az elbeszélő multban: *aluvám* v. *alvám, esküvél, nyugovék*; a futurumban: *alvándotok* (régén *aland*, stb.); az *alvó, alvás, fekvő, fekvés* névszói származékokban (régén *fekő, alás*);

c) *sz*-es tő a folyó cselekvés alakjaiban;

d) *d*-s tő a feltételes módban: *aludnám*; a főnévi igenévben: *feküdni*. A multidejű alakokban: *aludtam* és a felszólító módban: *aludjam* a *d* csak helyesírási sajátosság.

Dolgozatom egyik fő célja volt nagyterjedelmű nyelvtörténeti és népnyelvi anyag összegyűjtése. E végett feldolgoztam könyvnyomtatás előtti nyelvemlékeinket és több XVI—XVII. századi nyomtatványt, valamint régi grammatikusainkat és sok nyelvjárástanulmányt. A terjedelem korlátozott volta miatt azonban csak az *alszik, fekszik* és *esküszik* paradigmáját közlöm és ezeket

¹⁾ Csoportosításomban több helyütt eltérek a TMNy. felosztásától. Megjegyzem, hogy az egyes csoportok között nem lehet éles határt vonni.

is csak szemelvényesen: a kódexek adatait és néhány népnyelvi alakot; a többi kénytelen voltam elhagyni.¹⁾

alszik

al sz o m: *alozok* DöbrK. 478, *alozom* LobkK. 347, DöbrK. 18, TelekiK. 223, — *alszok* Eger (Nyr. XIX, 268), Felnémet (Nyr. XXV, 523), *alszom* Jánosfalva (NyF. XXIX, 22), palóc (Nyr. XXI, 412), *aluszom* Vép (Nyr. XXXI, 413), Bá., *aluszom* Torda (NyF. XXXII, 29), *ālszom* v. *ālszok* Szam, *ālszom* CsCs., *ālāsām* CsW., *ālszok* De.; *al sz ol*: *aloz* DebrK. 330, 344, stb., HorvK. 22, *aloze* 'alszol-e' ÉrsK. 435, *alwz* WeszprK. 53, ÉrsK. 453, *alwze* 'alszol-e' ÉrsK. 40, *alwzz* ÉrdyK. 133, 297, stb. — *aluszāl* Torda (NyF. XXXII, 29), *ālszol* CsCs., De., Szam. *aluszōl* Bá., *ālāsāl* CsW.; *al sz i k*: *alozon* BécsiK. 240, 255, MünchK. 90, KeszthK. 103, *alozō* BécsiK. 6, MünchK. 31, *alozon* MünchK. 33, 92, *alozec*, *alōzec* 'extinguitur' MünchK. 103, *alozek* DöbrK. 205, *alozyk* FestK. 280, WinklK. 321, DöbrK. 95, LobkK. 302, CornK. 47, DebrK. 394, 451, SzékK. 351, ÉrsK. 374, 397, MargL. 13, 157, *alozic* NádK. 71, 77, *alozik* DöbrK. 288, BodK. 17, *alwzyk* JordK. 377, 380, ÉrdyK. 83, 106, ÉrsK. 74, 200, *alyzyk* ÉrdyK. 169; — *alusz* Vicsápapáti (Nyr. XXXIII, 392), *aluszik* Torda (NyF. XXXII, 29), Bá., *ālszik* CsCs., Szam Sz. I, 38, De., *ālāsik* CsW., *alud* v. *alsz* Abaúj (NyF. XIII, 39); *al sz un k*: *aluszunk* Torda (NyF. XXXII, 29), *aluszuyk* Bá., *ālszuyk* CsCs., Szam., De., *ālāsuyk* CsW.; *al usz to k*: *aloztoc* BécsiK. 224, *alōztoc* MünchK. 183, *alwztōk* JordK. 609, ÉrsK. 523, *aluztok*

¹⁾ A Bécsi-Kódexet az Új Nyelvméltár, a Müncheni- és Jordánszky-Kódexet a RMNy. kiadásában használtam; e két utóbbinál a kiadás lapszámát közlöm. Ha egy igealak ugyanazon helyesírással többször előfordul is egy kódexben, csak két adatot közlök, hasonlóképpen nem jelölöm, ha ugyanaz az igealak egy lapon többször előfordul. Helykímélés céljából az *esküdt volna* stb. féle összetett igealakokat csak az *esküdt* stb. alatt közlöttem; nem jelöltem továbbá a külön írt igeekötőt. Azoknál a nyelvjárastanulmányoknál és szótáraknál, melyek teljes paradigmákat közölnek, nem közlöm a lapszámot, mert az idézett adatok a címszó alatt úgyszólván könnyen megtalálhatók. Ez utóbbiak rövidítései: Szam. = Csűry, Szamosháti Szótár; CsCs. = Csűry: A moldvai csángó igealakok: MNy. XXVIII, 154; CsW. = Wichmann, Wörterbuch des ungarischen... Csángódialektes; Bá. = Szabó: A bábonyi népnyelv igealakjai: Magyar Népnyelv I, 48; De. = Végel, A de-recskei népnyelv igealjai és igealakjai.

KazK. 66, — *alusztak* Torda (NyF. XXXII, 29), *alusztok* CsCs., Szam., Bá., *ālszotók* v. *alusztók* De., *ālāstāk* CsW.; *alusznak*: *megaložnak* MünchK. 69, *aloznak* WinklK. 159, DöbrK. 314, MargL. 162, *aloznac* NádK. 36, SzékK. 233, *aluzrac* NádK. 179, *alwznak* JordK. 434, ÉrdyK. 150, ÉrsK. 15, 18, 531, *aluznak* KazK. 176, — *alusznak* CsCs., Bá., Torda (NyF. XXXII, 29), Szam., *alszanak* De., *ālāsnāk* CsW.; *alvám*: *el alvm* DöbrK. 17, *el alwk* KeszthK. 142; *alvék* v. *aluvék* De., — *āluām* CsW.; *alvál*: *aluvál* De., *āluāl* CsW.; *aluvék*: *el aluuak* JókK. 4, *aluéc* BécsiK. 7, *ēl aluec* BécsiK. 146, MünchK. 144, *elaluec* TelK. 46, *eel alueek* WinklK. 150, *el alueek* CornK. 398, DomK. 260, *aluuek* DebrK. 146, *elaluek* NádK. 164, *el aluvek* DomK. 287, *el aluek* VirgK. 39, *el alvek* NádK. 570, 574, DebrK. 567, *meg alveek* NádK. 511, *el alveek* NádK. 518, DebrK. 569, 574, *alwek* NádK. 488, KeszthK. 335, ÉrsK. 347, 361, *alweek* JordK. 549, ÉrdyK. 127, 214, *alwwek* ÉrsK. 501, — *aluva* De., *āluā* CsW.; *aluvánk*: *aluvāyk* De., *āluōyk* CsW.; *aluvátok*: *oluvátok* De., *āluātāk* CsW.; *alvának*: *ēl alunac* MünchK. 69, *el alwnak* TelK. 272, *el alluawanak* (sic!) SzékK. 388, *el alwanak* AporK. 161, JordK. 434, ÉrdyK. 150, 542, ÉrsK. 15, 17, *el aluanak* CornK. 356, — *aluvának* De., *āluānāk* CsW.; *alvák* (tárgyas igeragozás, többesszám, 3. személy): *Almokat meg alvak* 'dormierunt somnum suum' DöbrK. 141, *Meg aluak w almokath* KeszthK. 190; *aludtam*: *alluttam* AporK. 1, *aluttam* LobkK. 196, PéldK. 22, *alwttam* FestK. 366, *alwttam* ÉrsK. 300, — *aluttam* Szam., CsCs., Bá., De., Torda (NyF. XXXII, 29), *āluttām* CsW.; *aludtál*: *aluttal* TihK. 241, — *aluttál* CsCs., Bá., De., *āluttāl* CsW.; *aludt* 'dormivit' és 'dormitus': *alut* BécsiK. 190, AporK. 15, VirgK. 50, SzékK. 235, *meg alutuala* MiskTör. 9, *alutvala* SzékK. 361, *aluth* NádK. 570, *meg aluth* gyergyat GömK. 245, *aluth zenek* KeszthK. 28, *meg alvt tēz* DöbrK. 12, *meg alvt* 'coagulum est' DöbrK. 62, *el alvt* DomK. 3, 205, *alwt* JordK. 10, DomK. 129, ÉrdyK. 310, 515, ÉrsK. 360, 467, *alwth* ÉrdyK. 280, 656, ÉrsK. 398, ThewrK. 56, *alwttomba* 'me dormiente' ThewrK. 66, *alut gtek* cibus gelidus KolGl. (Nyr. XXXVI, 175), — *alutt* CsCs., Bá., De., Torda (NyF. XXXII, 29), *āluūt* CsW.; *aludtunk*: *alwthunk* TelK. 280, 284, — *aluttuyk* CsCs., Bá., De., *āluttuyk* CsW.; *aludtatok*: *alwttatok* JordK. 451, — *aluttatok* CsCs., Bá., De., *āluttātāk* CsW.; *aludtak*: *ēl aluttac* BécsiK. 166, *ēlaluttac* MünchK. 79, *alut-*

tak AporK. 31, DomK. 266, *alvttak* DöbrK. 365, *aluttac* MünchK. 42, — *el aluttanac* BécsiK. 263, *alwttanak* ÉrdyK. 167, — *aluttak* és *elaluttok* CsCs., *aluttak* Bá., De., *alutták* CsW.; *aludta* (tárgyas alak): *megaludta* 'elaludta' Komárom m. (Nyr. XIX, 187), *aludta* De.; *jövő idejű alakok*: *el alandok* ÉrsK. 367, *aland* BécsiK. 113, *alwandotok* KeszthK. 164.; *aludnám*: *alunnám* CsCs., *alunnám* v. *alunnék* Bá., *aludnék* De., *álánnām* CsW., *alunnám* Torda (NyF. XXXII, 29); *aludnál*: *alunnál* CsCs., Bá., *aludnál* De., *álánnāl* CsW.; *aludna*, *aludnék*: *aluna* TihK. 219, *alunna* Alsófehér m. (Nyr. XXV, 349), Mohács (Nyr. XXVII, 70), — *alonnec* NádK. 341, *alonneek* DomK. 265, *alwnnek* ÉrsK. 445, *alonnek* VirgK. 82, *aloneék* SzékK. 86, *alonnegek* DomK. 162, LázK. 75, *alunneiek* DebrK. 17, 129, *alunnék* CsCs., Bá., *aludna* De., *álánnā* v. *álánnēk* CsW.; *aludnánk*: *alunnőyk* CsCs., *aludnāyk* De., *álánnōyk* CsW.; *aludnátok*: *alunnátok* CsCs., Bá., *aludnátok* De., *álánnātók* CsW., *aludnának*: *alonnanak* JókK. 144, DöbrK. 289, CornK. 108, DebrK. 613, SzékK. 362, *alunnnanak* DebrK. 118, *alwnnanak* ÉrdyK. 128, *alunnángk* CsCs., *alunnánák* Bá., *aludnának* De., *álánnānák* CsW.; *aludjam*: *alogiam* LobkK. 348, *allogiam* VirgK. 115, — a népnyelvben: *aluggyak* Mátészalka, (Nyr. XXVI, 543), De.; Mohács, (Nyr. XXVII, 70), *alugyam* CsCs., *aluggyam* Bá., *álāđjām* CsW.; *aludjál*: *alog* BécsiK. 7, *alogy* CornK. 161, PéldK. 35, *alőg* VitkK. 58, *alogyel* 'aludj el' MargL. 198, — *aluggy* Mátészalka (Nyr. XXVI, 543), CsCs., *alugyál* Rozsnyó (Nyr. XXXIII, 221). A népnyelvben hol az ikes, hol az iktelen ragozású alak használatos, néhol mindkettő egymás mellett, így Kemenesalján: *alugy* és *alugyál* (Nyr. XXXI, 413), *aluggyal* és *aluggy* De. Néhol a két alakhoz különböző jelentés fűződik, pl. Rozsnyó vidékén *elaludj!* szigorú parancs, de *elaludjál*: enyhébb (Nyr. XXXI, 414); Baranyában: *alugy*, de tiltó mondatban *ne alugyál* járja (Nyr. XXXI, 414), *aluggyál* Bá., *álāđjāl* CsW.; *aludjon*, *aludjék*: *el ne alwgyon* KeszthK. 354, — *alogek* TelK. 265, *alogyeek* FestK. 280, *el alogeek* WinklK. 262, *alogyek* LobkK. 1, *el alwgyek* JordK. 465, *alwgyeek* ÉrdyK. 327, — *aluggyon* v. *aluggyék* Mátészalka, (Nyr. XXVI, 543), *alugyan* Alsófehér m., (Nyr. XXV, 349), *aluggyék* CsCs., *aluggyik* Bá., *aluggyik* De., *álāđjēk* CsW.; *aludjunk*: *alugyunk* PéldK. 64, — *aluggyuzk* CsCs., Bá., De., *álāđjuzk* CsW.; *aludjatok*: *alogatok* MünchK. 74, *alogatok*

AporK. 15, *alogyatok* WinklK. 161, *alugatoc* NádK. 186, *alwgyatok* JordK. 441, 506, ÉrsK. 90, *alugiatok* WeszprK. 62, *alwgyathok* ÉrsK. 191, — *alugyatok* CsCs., *aluggyatok* Bá., De., *âlâ,đjátók* CsW.; *aludjanak*: *alugyanak* CsCs., *aluggyanak* Bá., De., *âlâ,đjánák* CsW.; *aludni*: *alony* JókK. 4. VirgK. 82, *alwny* ÉrdyK. 515, — *èlalōni* BécsiK. 6, *alonn* 42. SzékK. 305, *alonn* JókK. 4, DomK. 5, 97, ÉrsK. 374, 422, VirgK. 82, PéldK. 21, — személyragokkal: *alonn* TelK. 301, WinklK. 289, *alonn*od HorvK. 234, *alunia* KazK. 16, *alonn*ia LobkK. 1, *alonn*ia LobkK. 54, *alonn*ya MargL. 14, *alonn*yok ÉrsK. 499, — *aludni* De., Szam., *alunni* Torda, (NyF. XXXII, 29); *alvó*: *alo* DöbrK. 149, 160, *alv* DomK. 129, *alook* 'alvók' KeszthK. 355, *alok*nak HorvK. 234, *alwo* KeszthK. 229, — *ālvóy* De.; *alva*, *aludva*: *alúua* GömK. 155, *aluua* DebrK. 63, WeszprK. 54, 62, *ālva* De., *ālva* v. *aludva* Szam.; *aludván*: *aluan* JókK. 143, PéldK. 13, *alwan* AporK. 164, WinklK. 156, 161, JordK. 441, 609, ÉrsK. 27, *aluan* JókK. 24, MünchK. 114, 183, WinklK. 158, DebrK. 71, 134, WeszprK. 53, SzékK. 244, *alwuan* WinklK. 160, ÉrsK., TelK. 315, *aluan* NádK. 173, 177, DebrK. 614, *alwwan* CzechK. 172, ÉrsK. 89; *alvás*: *alasn*al kul 'insomnem' BécsiK. 61, *alasarol* MünchK. 217, WinklK. 321, *alaskból* 'alvásukból' DebrK. 613, *el alasad* HorvK. 111, *olasról* VitkK. 57, *alas* LobkK. 5, *alwaas* ÉrdyK. 83, *alwaason* ÉrsK. 17, *alwasrol* ÉrsK. 74, *alwas* SzékK. 86, *aluuasaban* TelK. 380, — a népnyelvben: *alás* palóc nyj. (Nyr. XXII, 480), Mátravidék (Nyr. XXII, 239), *alásos* 'álmos' (Nyr. XXII, 239), *ālvás* De.; *Egyéb szász népek*: *alotom* *ókét* 'altatom' BécsiK. 184, *el alwtha* 'altatá' JordK. 345, *alwttyatok* 'altatjátok' ÉrdyK. 546, — *alut* Menyhe Nyitra m. *alít* Tardoskedd Nyitra m. (Nyr. XXXIII, 389), *alhatyk* DomK. 293, ÉrdyK. 510, MargL. 198, *alhatek* VirgK. 63, *alhatec* SzékK. 305, *meg alhatatlan* 'elolthatatlan' MünchK. 20, JordK. 362, *mú aluuāc* 'nobis dormientibus' MünchK. 81, *alattoc* 'eis dormientibus' MünchK. 81, 116; stb.

fekszik

f e k s z e m: *fekzecvala* BécsiK. 159, *fekzők* NagyszK. 67, *fekzőm* ÉrdyK. 300, *fekezem* TelK. 301, *fekszēm* CsCs., *fekszék* De., *feksem* CsW., *fekszem* Jánosfalva, (NyF. XXIX, 22), *feküszem* Torda (NyF. XXXII, 29), *fekszek* v. *fekszem* Szam.; *f e k s z e l*: *fekőz* NádK. 315, 649, TelK. 225, *fekűz* NádK. 320, *fekeez* LobkK. 293, *fekezz* JordK. 298, *fekez* BodK. 13, *fekwz* ÉrsK. 549, *fekewze* 'fekszel-e' ÉrsK. 435, *fekzez* ÉrsK. 240, TelK. 253, *fekzeel* WinklK. 363, *fekezel* WinklK. 363, — *fekszél* CsCs., De., *fekşel* CsW., *feküşzél* Torda (NyF. XXXII, 29), *fekszél* Szam.; *f e k s z i k*: *fekzenuala* JókK. 156, *fekzén* BécsiK. 37, 42, *fèkzén* MünchK. 92, 168, *fekzen* DöbrK. 287, 387, ÉrsK. 78, *fekzőn* WinklK. 233, *feksen* SzékK. 360, *fekzic* GuaryK. 52, NádK. 444, 450, NagyszK. 254, DebrK. 580, *feczic* GuaryK. 113, DomK. 369, *fekzyk* WinklK. 120, 344, JordK. 170, 328, DomK. 76, 160, KazK. 25, ÉrdyK. 126, 138, MargL. 178, 179, SzékK. 79, 87, TelK. 295, 297, ÉrsK. 2, 9, *fekzik* DebrK. 17, 26, BodK. 21, ÉrsK. 99, 399, VirgK. 16, TihK. 19, *fekevzyk* MargL. 230, *fegzyk* MargL. 98, 139, DomK. 70, 122, *ffekzyk* LobkK. 311, JordK. 352, 375, *f e k s z i k* CsCs., De., Szam. *feksik* CsW., *feküd* Abaúj, (NyF. XIII, 39), *feküszik* Torda (NyF. XXXII, 29); *f e k s z ü n k*: *fekszűrk* CsCs., De., *fekşűrk* CsW., *feküşzünk* Torda (NyF. XXXII, 29); *f e k ü s z t ö k*: *fekeszték* CsCs., *feküsznök* De., *fekesnek* CsW., *feküsztek* Torda (NyF. XXXII, 29); *f e k ü s z n e k*: *fekőznek* WinklK. 314, *fekewznek* ÉrdyK. 290, *fekeznek* JókK. 86, 136, DomK. 266, LányiK. 410, Könyvecse 23, *sekeznec* (így!) CornK. 107, *fekvsnec* LobkK. 55, *fekvznec* DebrK. 307, *fekűznek* JordK. 903, *fekőznek* ÉrdyK. 6, 379, *fekwznek* ÉrsK. 13, 14, *fekőssnek* ÉrdyK. 311, *fekésznek* CsCs., *feküsznek* De. Torda, (NyF. XXXII, 29), *fekesnek* CsW.; *f e k v é m*: *fekvék* De.; *f e k v é l*: *fekvél* De.; *f e k v é k* 'iacebat': (3 személy) *fekuweek* CornK. 379, 424, *fekeweek* DomK. 228, MargL. 193, *fekuweek* CornK. 88, *fekeuek* DebrK. 123, KazK. 38, VirgK. 39-40, 82, *fekűuek* DebrK. 118, *fekeuek* VirgK. 35, *fekwek* ÉrsK. 348, 349, *feke-week* ÉrdyK. 573, *fekűek* ÉrsK. 316, *fekűweek* ÉrdyK. 435, *fekeweek* ÉrdyK. 517, *fekeweek* LázK. 147, *lefecuec* TelK. 305, *feke* De., *f e k v é n k*: *fekvérk* De.; *f e k v é t e k*: *fekvéték* De.; *f e k v é n e k*: *fekewnek* ÉrdyK. 312, — *fekvének* De.; *f e k ü d t e m*:

fekywthem TelK. 305, — *feküttem* CsCs., De., *feküttem* CsW.; *fe k ü d t é l*: *feküttél* CsCs., De., *feküttél* CsW.; *fe k ü d t*: *feqotuala* MünchK. 241, *fekótt* WinklK. 149, *fekevt* DomK. 73, 315, MargL. 148, 162, PéldK. 23, HorvK. 133, *fekewt* ÉrdyK. 175, *fekút* GuaryK. 80, *lefekút* NádK. 163, *fekwt* ÉrdyK. 561, VirgK. 31, 63, *fekyt* DebrK. 405, *fekut* VirgK. 82, *fekét* TelK. 120, — *fekütt* CsCs., De., Torda (NyF. XXXII, 29), Szam., *feküt* CsW.; *fe k ü d t ü n k*: *fekewthónk* TelK. 311, — *feküttüzk* CsCs., De., *feküttünk* CsW.; *fe k ü d t e t e k*: *fekütteték* CsCs., De., *feküttetek* CsW.; *fe k ü d t e k*: *feqottènec* BécsiK. 217, — *feküttek* CsCs., De., *feküttek* CsW.; *fe k ü d n é m*: *fekennem* TelK. 305, — *fekënném* CsCs., *feküdnék* De., *fekennēm* CsW.; *fe k ü d n é l*: *fekënnél* CsCs., *feküdnél* De., *fekenníel* CsW.; *fe k ü d n e*, *fe k ü d n é k*: *fekeenek* CornK. 116, 361, MargL. 125, VirgK. 39, *fekeenek* VirgK. 45, *fekewneek* ÉrdyK. 446, 550, *fekónnec* NádK. 647, *fekőneek* ÉrdyK. 118, *fekwnnek* ÉrsK. 13, *fekwnneek* ÉrsK. 307, *fekwnnec* DebrK. 250, *fekőneek* JordK. 33, *fekunnek* KazK. 25, — *fekeeneyek* DomK. 170, 235, PéldK. 7, MargL. 97, 193, *fekónneiec* SzékK. 281, 293, TelK. 72, *fekeeneyek* ÉrsK. 351, *fekőnneeyek* WinklK. 322, — *d*-vel írt alak a kódexek korából: *fekednec* LányiK. 426, — *fekënnék* CsCs., *feküdne* De., *fekennēk* CsW., *feküdne* Abaúj (NyF. XIII, 40), Szam.; *fe k ü d n é n k*: *fekënnőzk* CsCs., *feküdnēzk* De., *fekennőzk* CsW.; *fe k ü d n é t e k*: *fekënnéték* CsCs., *feküdnéték* De., *fekennētek* CsW.; *fe k ü d n é n e k*: *fekënnének* CsCs., *feküdnének* De., *fekennēnek* CsW.; *fe k ü d j e m*: *feküggyem* CsCs., *feküggyek* De., *fekedjem* CsW.; *fe k ü d j é l*: *fekegy* JókK. 11. CornK. 161, *fekég* BécsiK. 6, *fekég* VitkK. 58, *ffekűgy* lee ÉrdyK. 332, *fekwle* 'feküdjél le' ÉrsK. 55, *fekēgy* CsCs., *feküggyél* és *feküggy* De., *fekedjél* CsW.; *fe k ü d j é k*: *fekégek* BirkK. 5. *fekegyek* LányiK. 426, *fekewgyen* PéldK. 64, — *fekēgygék* CsCs., *feküggyík* De., *fekedjék* CsW., *feküggyön* Szam.; *feküdjünk*: *fekēgygyüzk* CsCs., *feküggyüzk* De., *fekedjüzk* CsW., *fe k ü d j e t e k*: *fègiètec* 'cubate' BécsiK. 204 [RÉVAT (Elab. Gramm. 873) szerint olvasata *fejjetek* lenne, tehát a *fe*-tő származéka lenne, mint a *fekés*, *feket* alakok; minthogy a BécsiK. mindenütt pontosan megkülönbözteti egymástól a *k* és *g* hangot, s mivel a *g* a BécsiK.-ben mindig a *gy* hang jele, a fenti adat olvasata legfőlegb *fedjjetek* vagy esetleg *feddjetek* lehet; valószínűbb, hogy íráshiba **fè[ke]giètec* helyett], *fekēgygeték*

CsCs., *feküggyeték* De., *fekedjetek* CsW.; *fe k ü d j e n e k*: *fekőgenec* NádK. 21, *fekőgyenek* CsCs., *feküggyenek* De., *fekedjenek* CsW.; *fe k ü d n i*: *fèkenni* BécsiK. 42, *fekenny* FestK. 328, 338, DomK. 5, SzékK. 87, MargL. 106, 199, *fekenni* Sylv. Újt. I. 207, *fekeny* ÉrsK. 332, *fekewny* ÉrdyK. 204, 450, *fekőny* JordK. 638, *fekőny* ÉrdyK. 253, 411, *fekewunny* FestK. 323, *fekőnni* NádK. 425. Személyragos alakok: *fe k ü n d* TihK. 26, *fekennye* DomK. 5, *fekwnnye* ÉrsK. 93, *fekennye* MargL. 74, — *d*-vel írt alak a kódexek korából: *fekődnód* KazK. 79. — *fe k ü d n i* De., Szam., *fekünni* Torda (NyF. XXXII, 29); *fe k v ő*: *fekewhewz* JókK. 68, *fekewnek* JókK. 148, *fèkő* BécsiK. 7, *fèkőne* BécsiK. 42, *fèkő* MünchK. 31, *fekű* NádK. 518, *fekw* ÉrsK. 531, *fe k e n* CornK. 78, *fekewheelyem* FestK. 376, *fekewt* 'fekvőt' FestK. 313, *fekevt* MargL. 81, 91, *fekew* GömK. 245, ÉrdyK. 259, JordK. 327, *fekewő* ÉrdyK. 346, *fekőőnek* ÉrdyK. 643, *fekőnec* TelK. 138, *fe k ü t* TihK. 60, — *fe k v ő ű* De.; *fe k v e*: *fekve* De., Szam., *fe k ü d n e* Torda (NyF. XXXII, 28); *fe k ü d v é n*: *fèkuen* MünchK. 224, *fe k u e n* WinklK. 315, JordK. 478, ÉrsK. 359, *fe k u e n* DöbrK. 257, NádK. 563, 594, *fe k u e n* NádK. 328, VirgK. 35, *fe k u e e n* JerdK. 378, 633, *fe k u v e n* LobkK. 142, *fe k u u e n* KazK. 89, TihK. 47, *fe k ő u e n* TihK. 347, *fe k e v u e n* DomK. 157, *fe k e v u e e n* DomK. 142, 281, MargL. 174, HorvK. 253, *fe k e u e n* VitkK. 58, *fe k e v e n* VitkK. 58, *fe k e w e e n* ÉrdyK. 95, 340, *fe k e w e n* PéldK. 78, *fe k ű u e n* TelK. 179; *fe k v é s* stb.: *körnöl fekest* 'obsidionem' BécsK. 260, *körnöl fèkesert* 'propter obsidionem' BécsiK. 263, *körnöl fèkètbèn* 'in obsidione' BécsiK. 312, *fekeesyt* FestK. 385, *feke-st* DöbrK. 238, — *fe k é s* Vas m (Nyr. XVIII, 144), 'a nyul fekvőhelye' Ada (Nyr. XXVII, 412), *fe k v í s* De.; *e g y é b s z á r m a z é k o k*: *fe k e t* 'fektet' JókK. 11, *fe k ő t e* 'fekteté' GuaryK. 79, *fe k ő t n e i e* 'fektetné' GuaryK. 79, *r e a fe k ő t e e k* WinklK. 206, *l e fe k ő t i n e c* DöbrK. 3, *r e a fe k ű t e e k* NádK. 259, *fe k ő t e d* NagyszK. 266, *l e h fe k ő t ő t* DebrK. 17, *fe k ő t w e n* ÉrsK. 56, *fe k e t e* VirgK. 31, *fe k e t é k* KrisztL. 29, — *fe k e t* Mátészalka (Nyr. XXVI, 541), *fe k t e t* De.; *fe k t e c* 'fektetsz' TihK. 18, *fe k t e t e* TihK. 18, *fe c t e t* 'fektét, fekvését' Apork. 130; *fè k è t t e* 'iacentem' MünchK. 199, stb.

esküszik

esküszöm: *eskezem* CornK. 365. Népnyelvben *esküdök* is, Mátyusföld, (Nyr. XX, 172), *esküszők* De., *eskesem* CsW., *esküszők* v. -öm Szam.; *esküszöl*: *esküszől* Szam., De., *eskeşel* CsW.; *esküszik*: *èskèzèc*, *èskezic*, *èskezec* MünchK. 65, *eskezik* DöbrK. 31, *eskezyk* Könyvecse 57, *eskűzik* ÉrdyK. 525, *eskwzyk* ÉrsK. 186, 187, — *esküszik* De., Szam., *eskeşik* CsW., *esküd* Abaúj, (NyF. XIII, 39); *esküszünk*: *esküszűk* De., *eskesűrk* CsW.; *esküsztek*: *eskwzthek* ÉrsK. 187, — *esküsztek* De., *eskeşte* CsW.; *esküsznek*: *èskeznèc* BécsiK. 229, 278, *eskesnek* vala Apork. 62, *eskeznek* Apork. 9, FestK. 30, 252, DöbrK. 122, 179, *eskwznek* KeszthK. 425, *eskwznek* KeszthK. 266, ÉrsK. 71, 580, *eskűznek* ÉrdyK. 524, — *esküsznek* De., *eskeşnek* CsW.; *esküvének*: *esküvéyk* De.; *esküvétek*: *esküvéték* De.; *esküvének*: *eskevnek* MargL. 105, — *esküvének* De.; *esküvéim*: *eskewm* JókK. 119, *megh eskewm een haragomban* FestK. 5, 220, *eskőm en zolgamnak* DöbrK. 162, *égzer eskőm dauidnak* DöbrK. 164, *en eskőm* DöbrK. 65, *megh eskőm* JordK. 803. — *esküvök* De., *eskeşek* CsW.; *esküvél*: *esküvél* De.; *esküvék*: *èskèuèk* BécsiK. 12, *megèskeuec* MünchK. 94, *eskevek* FestK. 128, 205, *eskevek* PéldK. 24, MargL. 187, *eskővek* LobkK. 28, *eskevnek* MargL. 190, *eskővek* DöbrK. 198, *eskőweek* CzehK. 138, *eskevek* KeszthK. 308, *eskeweek* FestK. 184, JordK. 201, 209, ÉrdyK. 522, 526, *megh eskeweek* JordK. 317, 473, ÉrdyK. 400, *eskűweek* JordK. 808, *eskűek* DebrK. 11, *eskuvek* MargL. 111, — *esküve* De.; *esküdtém*: *eskőttem* Apork. 44, 47, 56, 93, 102, *eskőttem* JordK. 71, 149, 222, 281, 284, 804, *eskettem* JordK. 271, *eskwtttem* KeszthK. 238, 255, 341, *eskwtem* VirgK. 5, — *esküttem* De., *esküttem* v. *eskettem*; *esküdtél*: *èsköttèl* BécsiK. 257, *esköttel* Apork. 48, NagyszK. 65, *esköttel* DöbrK. 165. *eskettel* CornK. 366, *eskwttel* JordK. 149, *esküttel* JordK. 68, ÉrdyK. 462. *eskevtteel* HorvK. 22, *eskwttel* ÉrdyK. 551, — *esküttèl* De., *esküttèl* v. *esketèl* CsW.; *esküdtött*, *esküdt* 'iuravit' es 'iuratus': *èsköt* BécsiK. 225, MünchK. 125, *esköt* BécsiK. 220, 228, *eskót* Apork. 83, DöbrK. 210, 211, *eskott* DöbrK. 47, *eskwtt* FestK. 204, 230, ÉrdyK. 525, *eskwth* FestK. 45, *eskevt* CornK. 187, 366, DomK. 94, HorvK. 56, MargL. 28, *eskwth* FestK. 13, KeszthK. 43, 368, *eskütt* JordK. 210, 252, 808, 811, *eskűth* JordK.

149, 203, *eskütt* JordK. 264, *eskűt* DebrK. 168, ÉrdyK. 180, 523. — Az első *d-s* adat: *eskedet* AporK. 136. — *esküdött* Szam., De., *esküi* CsW.; *esküdtünk*: *esküttünk* JordK. 306, *esküttük* De., *esküttük* CsW.; *esküdtetek*: *eskwetek* VirgK. 138, *esküttetek* De., *esküttetek* CsW.; *esküdték*: 'iuraverunt', 'iurati' *eskütték* ÉrdyK. 183, *eskwtek* ÉrsK. 71 — *eskotténèc* BécsiK. 295, *esküttének* JordK. 306, — *eskütték* De., *eskütték* CsW.; *esküdném*: *esküdnék* De., *eskednëm* CsW.; *esküdnél*: *eskednél* CsW.; *esküdnék* 'iurare': *eskenneyek* PéldK. 40, *eskednek* ÉrsK. 364, *eskednek* v. *eskedne* CsW. *esküdnénk*: *eskednők* CsW.; *esküdnétek*: *eskednëtek* CsW.; *esküdnének*: *eskednënek* CsW.; *esküdjem*: *eskegyem* CornK. 365, *eskegygyem* ÉrdyK. 551, — *eskügygek* De., *eskedjem* CsW.; *esküdjél*: *eskeggèl* MünchK. 24, *eskegygel* CornK. 365, VirgK. 55, *eskwgyel* JordK. 368, ÉrsK. 186, *eskwgygyel* JordK. 104, *eskügygyel* JordK. 217, 223, *eskögygel* JordK. 367, — *eskedjél* CsW.; *esküdjék*: *eskegygyeek* ÉrdyK. 525, — *eskedjék* CsW., *eskügygyön* Szam.; *esküdjünk*: *eskegőnk* KazK. 167, *eskedjünk* CsW.; *esküdjetek*: *eskeggètec* BécsiK. 186, MünchK. 24, *eskügygyetők* JordK. 59, *eskügygyetek* JordK. 287, 841, *eskugetek* ÉrsK. 187, *eskwgyetek* ÉrsK. 187, *eskwgyethek* ÉrsK. 187, — *eskedjetek* CsW.; *esküdjének*: *eskedjenek* CsW.; *esküdni*: *eskenni* MünchK. 118, DöbrK. 437, ÉrsK. 311, *eskwny* JordK. 367, *eskewny* ÉrdyK. 525, 526, *eskőny* ÉrdyK. 525, — *d-s* adatok: *ekődny* (igy!). WinkIK. 171, *eskődni* NádK. 201, *eskődny* JordK. 509, *esküdnie* WeszprK. 79, — *esküdni* De.; *esküvő*: *èskö* BécsiK. 300, *èskönèc* BécsiK. 300, — ma az irodalmi nyelvben *esküvő*, de a népnyelvben *esküdő* is: *esküdeő napja* Mátravidék (Nyr. XXII, 287), *esküdő* Szalonta (Nyr. XLII, 298), *esküvő* De.; *esküvés*, régebben *eskés*: *eeskeesk* FestK. 45, *eskees* CornK. 125, *eskesenek* 'esküjének' DebrK. 629, *be eskeesben* HorvK. 222, *eskesnek* KazK. 26, *eskeessel* JordK. 444, ÉrsK. 187, *eskeesnek*, *eskeesth* ÉrsK. 187 stb.

A kérdés története.

Régi grammatikusainknál (RÉVAI előtt) alig találunk értelmes megjegyzést igéink történetéről. Egyik-másik nyelvtanírónak szemet szúr ugyan igéink viselkedése, esetleg besorozzák a „verba anomala” vagy a „rendetlen” igék közé, de a pusztá fel-

soroláson, ténymegállapításon nem mennek túl, vagy pedig délibábos magyarázatokkal kísérleteznek.

MOLNÁR ALBERT 1610-ben megjelent nyelvtanában az igenevek tárgyalása során emlékezik meg az *aluszik*-típus igéiről: „Themata nonnulla... infinitivum faciunt abjecto sz, per nn,... Sic ab... *fekszik*, jacet: *aluszik*, dormit; *fit*...: *fekünni*, jacere: *alunni*, dormire.“ (Corpus Gramm. 181.)

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY, a Hungaria Illustrata (1685.) szerzője, munkájának II/3. fejezetében (De observationibus in conjugatione verborum notandis) a következőket írja az *sz ~ d ~ v* váltakozásról: „tēnendum est literam sz in verbis, quorum ultimam syllabam constituit, ut in *szom*, *szem*, *szek*, nonnunquam in *v*, nonnunquam in *n*, nonnunquam in *t*, nonnunquam in *d* mutari, nimirum in similem literae sequenti literam, et quidem propter solam euphoniā, quod fit et in Latina ac Arabica quoque lingua.“ — „In imperfecto indicativi et futuro subjunctivi mutatur in *v*, ut *aluszom*, *aluvám*, *aluvandom*, non *aluszám*, *aluszandom*; ... In praesenti optativi et infinitivi mutatur in *n*, ut *aluszom*, *alunnám*, *alunnom*, non *alusznám*, *alusznom*; ... In perfecto indicativi mutatur in *t*, ut *aluttam*, ... non *alusztam* ... In Imperativo et Subjunctivo praesenti mutatur in *d*, ut *aludd*, ... *aludjam*..., non *aluszd*, ... *aluszjam*...“ (Corpus Gramm. 387.)

A jezsuita PERESZLÉNYI PÁL kiváló nyelvtana (Grammatica Linguae Ungaricae. 1682.) *alszik* igénket az átnemhatók (verba neutra) között említi: „Neutra sunt, ex quibus passiva fieri non possunt“ (Corpus Gramm. 495). „Sunt, quae tertiam personam singularem habent in *ik*, ut *Aluszom*, *aluszol*, *aluszik*, Dormio: et haec eadem habent affixa, quae Passiva...“ Munkájának V. fejezetében — De verbis anomalis — közli az *alszik*, *nyugszik*, *haragszik* és *fekszik* paradigmáját. — Megjegyzi még: „Quae dupliciter dicuntur, ut *haragodom* et *haragszom*, *cselekedem* et *cselekszem*, in Praeter. Imperf. et Infin. conveniunt“ (Corpus Gramm. 496).

FÖLDI JÁNOS nyelvtana a „rendetlen Hajtogatásokról“ szóló szakaszban tárgyalja igéinket. „Ezeknek rendetlenségek tsak abban áll, hogy nem minden idejeik a' Törsök szótól, hanem némelyek a törsökös betűknek valamely elváltozásaiakkal formáltatnak“ (RMK. XXVIII, 190). „A' harmadik Rend béli rendetlen idő szók azok, melyeknek tsak *m* végezetek vagy az első

személyben, és mindnyájan így végződnek: *szem, szom*... tsak az időknék formálásaikban térszen különbséget ezen *sz* betu, melly hol *v*-re, hol *d*-re, vagy *t*-re változik“ (i. h. 196). Ilyen „Hajtogatások vagyon... im’ e következőknék: *Fekszem*, vagy *feküszöm*, *Nyugszom* vagy *Nyúgoszom*, *Alszom* vagy *aluszom*. *Haragszom* vagy *haraguszom*, *tselekszem* vagy *tselekeszem*.’ stb.“ (i. h. 198).

A Debreceni Grammatika (1795.) *aluszik* típusú igéink ragozásáról a „Rendetlen Hajtogatású Igék“ tárgyalása során szól. A visszaható igék közé sorozza őket. „Illyenek a Közép Igék között is, a *szik*-be végződők: mint *fekszik*, *nyugszik*, *aluszik* ’s a t.“ (121).

Az *sz-szel* bővülő *v*-tövékről megjegyzi, hogy az *sz* csak a jelen időben van meg, a praeteritumban *v*-t, a multban *tt*-t kapnak (121—2). „Éppen így kell bálni az efféle *Közép Szenvedőkkel* is, ezt is még megjegyezzvén: hogy ha ezek megrövidítve állanak, mint: *alszik*, *haragszik*, *fekszik*; a Második Aligmúltnak és az Egészszzenmúltnak formálására tellyesen kell venni így: *aluszik*, *haraguszik*; így osztán leszsz belőle: *aluvám*, *aluvál*, *haraguvám*, ámbár a Második Aligmúlt megrövidítve is jó, így: *alvám*, *haragvám*, ’s a t.: de az Egészszzenmúltbann tellyesen kell így: *aludtam*, vagy *aluttam*, *haragudtam*, *nyugottam* ’s a t.“ (122).

Az *sz—d* váltakozást így magyarázza: „valaha az efféle Ígékben a *dsz* egy Betű vólt: de idővel kétfelé szakasztódott: mert külömbenn hol venné magát a *d*, az illyen Ígéknek Egészszzenmúltjában; p. o. *nyugodtam*, *feküdtem*, a Parantsolójábann is: ... *nyugodj*, és osztán a Foglalóbann? Hogy az említett Betűt kétfelé szaggattuk; megtetszik az efféle Ígékből: *öregedik*, *öregeszik*, *savanyodik*, *savanyoszik*. Úgy kell ezért gondolnunk, mintha ezek: *aluszik*, *nyugoszik*, ’s a t. így állanának: *aludszik*, *nyugodszik*; és a következtetés szerint az Egészszzenmúltjoknak és Parantsolójoknak így kellene formálódni: *aludsztam*, *nyugodsztam*, *aludsz*, *nyugodsz*; mivel ezen hasonló Sziszegőké így megyen: *fogodztam*, *kéredztem*, *fogódzz*, *kéredzz*; de amazokból elvesztetük az *szt* és tiszta *dt* vettünk fel helyébe. Látni való azombann, hogy nem helyesenn íródik: *aluttam*, *feküttem*, *alugy*, *fekügy* ’s a t, hanem így kell: *aludtam*, *feküdtem*, *aludj*, *feküdjem*, *feküdjél*, *feküdjön* ’s a t: ha a kimondásban *gyt* ejtünk is: a minthogy igazábban a *gyt*-t *dj*-vel kellene írunk“ (122).

RÉVAI MIKLÓS az *Elaboratio Grammatica*-ban tüzetesen foglalkozik igéinkkel. A rendhagyó igékről szóló fejezetben (*De inflexione verborum irregularium* 809 kk.) megjegyzi, hogy ezen igék ragozása nem a személyragokban (*affixis pronominibus personarum formativis*) tér el a többiekétől. Ugyanazok a mód- és időjelek használatosak itt is, mint amazoknál. A különbség hordozói bizonyos mássalhangzók, melyek csak a *praesens*-ben hallhatók; a többi igealakban vagy eltűnnek, vagy — „*euphonica ratione*” — jóhangzás végett más hangok foglalják el helyüket.

A rendhagyó igék legtekintélyesebb részét az „*sz consona evanescens*” csoport alkotja. Ide tartoznak — mai terminológiával élve —: 1. az *sz-szel* bővülő *v-tövék*, 2. az *sz-szel* és *d-vel* bővülők, melyeket ismét két alcsoportba oszt: a) *alszik, fekszik, nyugszik, alkuszik, esküszik, haragszik*. Ezeknek a *praesens*-ében *sz* van, amelyet a többi időben „*acceptis notis characteristicis accomodarunt*”, b) amelyeknek a *praesens*-ében *sz* is, meg *d* is használatos: *háborodik — háboroszik*. Ezek az alakok úgy keletkeztek, hogy egy *sz-es* nyelvjárás alakjai vegyültek egy *d-s* nyelvjárás alakjaival (810—1).

Ezután sorra veszi igéinket. Részletesen foglalkozik mindegyikkel — ideértve a *vajúszik* és *kérkeszik* igéket is —, bőséges anyagot hoz fel a nyelvtörténetből. Megállapítása — mely valamennyi megelőző és követő vélemény közül legjobban megállja helyét — a következő: Az *sz, d* és *v* nem tartozik a t ő h ő z. Ezeknek az igéknek csupasz tövei voltaképpen *n o m e n v e r b u m t ö v e k*. („*Primae hae radices nudaе videntur mihi olim, vt sunt hodieque multae aliae in lingua nostra, et nomen et verborum valore, eadem in vsu fuisse.*”) Ragozásuk ilyen lehetett: **al-ok, *al-asz, *al, *fek-em, *fek-esz, *fek-ik* (867—73).

BUDENZ szerint igéink *v-jében* a fgr. *-β* (nála: *-v*) reflexiv képzőt kell látnunk. Ez a *v* ilyen alakban van meg az *aluvék, alvás, fekvő* igealakokban. A *v* nélküli alakokban *v* egykori meglétére utal az *u, ü* hangzó az *alusz-, feküsz — alutt, fekütt* formákban. Máshol a *v* nyomát őrzi a mássalhangzó geminációja, így az *alunnám, fekünnék* alakokban. A *d-s* igealakokban, az *alud-, alkud-* esetében egy „világosan reflexiv alakúnak fölismerhető” *-ud* összetett képzővel állunk szemben. Ez az *-ud* képző BUDENZ szerint ugyanaz, mint a *huzód(ik), ütőd(ik), csavarod(ik)*-beli *-ód, -öd, -od, -öd* reflexiv képző. A reflexiv *v* képző hozzájárult

ezekhez a már amúgyis intransitív alapigékhez s eredetileg a cselekvés subjectivitását fejezte ki (UA. 102—5).

Az *sz-szel*, valamint az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-tövíű igék magyarázatában jelentős lépés volt KRÄUTER értekezésének megjelenése (NyK. XLII, 317—39). Magyarázatának lényege a következő: A *tész*, *lész*, *vész* stb. igék töve *tē-*, *lē-*, *vē-*, amint ezt a *tē-het*, *lē-het*, *vē-het* származékok is mutatják. A praeteritumot ezek az igék *-ŷ* formanssal képezték. A praeteritum tehát így alakult: *tēŷm*, *tēŷd*, *tēŷe* > *tōm*, *tōd*, a harmadik személyben *tevē*, majd a harmadik személy analógiájára *tevēm*, *tevéd*, *tevē*. A *v* tehát nem a tőhöz tartozik, hanem eredetileg a praeteritum jelölésére szolgált, majd analógiás úton befurakodott a paradigmába a praeteritumon kívül más alakokba is.

Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-tövíűekre nézve KRÄUTER elfogadja BUDENZ nézetét, hogy ezekben az igékben a reflexív képző lap-pang. Az *alszik*, *fekszik*, *nyugszik* igék reflexív képzős töve **aly-*, **feku-*, **nygu-*. Ezekhez a tövekhez járul a *ŷ* praeteritumjel, ehhez a személyragok. Tehát a *fekszik* ige praeterituma így alakul: *fekŷŷ-ŷ-nek*. A reflexív képző két mássalhangzó között vokalizálódik, az *ŷŷ* kettőshangzó pedig *ŷ-vé* fejlődik: *fekŷŷinek* > *fekŷŷinek* > *fekűnek*.

A *ŷ* reflexív képző szerinte megvolt eredetileg minden időben és módban. A jelen időben a hangtörvényszerű alak *aly-szom* > *aluszom*, *fekŷ-szom* > *fekűszom* lenne. Az *aluszomból* *alszom* lett, szerinte a *bajuszom* > *bajszom* analógiájára. A múlt időben a *d* megjelenése, vagyis az *aluttam* > *aludtam* fejlődés a *hazudtam* analógiájára ment végbe.

Az infinitívus eredeti *d* nélküli alakját, valamint az *alugy*, *fekügy* felszólító módot „azért szorította ki a mai *aludj*, *aludni*, *alunni*, mert a reflexív igékre hatottak analógiás úton a *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* gyakorító képzős igék ilyenformán: *csapkottam*, *csapkodni*, *csapkodj* = *aluttam*, *aludni*, *aludj*“.

A futurumban az *alvand*, *fekvend* alakokat tartja eredetibbnek, s szerinte az *aland*, *fekend* másodlagosak. Mivel a *v* „eltűnt“ a praesensből, a melléknévi igenévből és a praeteritumból, a *v* nélküli alakok behatoltak a futurumba is.

A reflexív *v* vokalizálódásáról szól BEKE is, aki szerint a *-v* reflexív képző magánhangzós alakban van meg az *-ul*, *-ül* képzőben és az *aluszik*-félék műveltetőjében: *alut*, *feköt*, *fekēt*, *eskēt*-

féle alakokban (Nyr. LIX, 17). — Hasonlóan nyilatkozik az EtSz. II, 47 az *esküszik* címszóban: „Az *eskē- ~ eskō-, eski- ~ eskü-* tőben levő *-ē- ~ -ō-*, ebből *-i- ~ -ü-* reflexiv képző, ... mely azonos a fgr. **β* reflexiv képzővel.“ Az *esküv-* tő *v*-jét azonban praeteritum-, illetőleg igenévképzőnek tartja.

Határozottan a képző vokalizálódása ellen nyilatkozik MÉSZÖLY: „úgy gondolom, túl van már a nyelvtörténet azon a balvéleményen is, hogy az *alu-szik ~ alo-szik u*-ját, *o*-ját *v* képzőből származtassa“ (A HB. tárgyas elbeszélő mult alakjai 43—4).

Az *sz* eredete.

HUNFALVY gondolt először arra, hogy az *sz*-szel bővülő igék *sz-sze* praesensképző (NyK. V, 261), és BUDENZ mutatott rá, hogy igéink jelen idejében mutatkozó *sz* eredetileg gyakorító képző, mely a praesens jeléül foglaldott le (UA. 33). A jelen időnek, mint folyamatos cselekvésnek gyakorító képzővel való kifejezése nem szokatlan az uráli nyelvekben; hasonló jelenséggel találkozunk pl. a tavdai vogulban, az északi-osztjákban, a votjákban és a szamojédben. Érdekes ebből a szempontból MUNKÁCSI nyilatkozata is a sok régiséget megőrzött moldvai-csángó nyelvjárásról: „Élénken megvan benne az érzék a fogalom arányainak megjelölésére, melynél fogva nemcsak a kicsinyítő képzőket használja szerfölött nagy mértékben, hanem a gyakorítókat is a cselekvésnek folytonossága megjelölésére oly esetekben, hol a köznyelv nem igyekszik ily szigorú szabatosságra.“ (Nyr. IX 531.) Hasonlóképp nyilatkozik KARDOS a göcseji nyelvjárásról (Budenzt Album 158).

A *v* kérdése.

Sokkal nehezebb a praeteritum *v*-jének megmagyarázása. BUDENZ ezt a *v*-t visszaható képzőnek tartotta. Követői azonban, akik elfogadták elméletét, ellentétbe jutottak az ő felfogásával, így KRÄUTER is. KRÄUTER az *sz*-szel bővülő *v*-tővűek *v*-jét nomen verbale képzőnek, illetőleg praeteritum-jelnek tartotta s magyarázatát kiterjesztette az *aluszik*-félékre is. Mivel pedig BUDENZnek a visszaható képzőről való felfogását nem akarta elvetni, csak az *alu-, fekü-* tővek *u*-jában, *ü*-jében kereshette a reflexiv képzőt. Pedig BUDENZ szavaiból egészen mást olvashatnak ki: hogy az

aluv-, *feküv-*ben a *v* előtt *u*, *ü* magánhangzó van, ez szerinte a *v* h a t á s á n a k tulajdonítandó; az *alusz-*, *feküsz-* *u*-ja, *ü*-je pedig a *v* egykori ottlétére utal, tehát az *u*, *ü* nem *v*-ből (vagy *u*-ból) fejlődött, mint KRÄUTER magyarázza, hanem az „=*usz*-ban és =*uv*-ban a mély vocalis-színezet, mely még mai nap is főntartja magát, nyilván a *v* h a t á s á b ó l ered“ (UA. 105).¹⁾ Ez a nézet megfelel a BUDENZ korában uralkodó elvnek: a logikai és alaki felépítés teljesen megegyezik egymással, ahol pedig valami jelentésnek nincs alaki hordozója, az egykor ott volt, de a fejlődés folyamán eltűnt. Ezért gondolja BUDENZ, hogy az *alunnám*-féle alakokban a „consonans nyújtása a megvolt *v*-re utal“ (UA. 104). BUDENZ az *aluv-*, *feküv-* *u*-jában, *ü*-jében nem képzőt, hanem tövégi magánhangzót keresett. Ez nyilvánvaló következő mondatából: „Néhány intransitív igének a ragozásnak és a nomen verbale-képzésnek egy részében -*v* képzővel való töje mutatkozik; e képző előtt az alapige végvocalisa,²⁾ ha ki nem szorúlt, rendszeren *u*, *ü*“ (UA. 104). BUDENZ szerint tehát a *v* egykor megvolt az egész paradigmában.

A TMNy. már így ír: „Ezeknek előfordulnak olyan származékaik is, melyekben talán soha sem volt *v* hang“ (263). De az *alut*, *nyugot*, *esköt* műveltető származékok tárgyalása során már ezt mondja: „itt pedig az *u*, *o*-féle hangokban szintén a *v* lappang“ (264). A régi *fekők* 'iacui', *nyugóm* 'quievi', *megeskünek* 'iuraverunt' alakokat összevonással magyarázza: „a *v* hang beleolvad a körülötte levő magánhangzókba“ (265).

Ezeket az *alüm* < *aluum*-féle alakokat KRÄUTER már így elemezte: *al-* tö, *-u* reflexiv-képző, *-u* praeteritum-jel. Az *-u*, *-ü* praeteritum-jel feltevésére a *tesz*, *lesz*-féle igék *tëyn*, *lëyn* alakú fél-múltja és a velük szemben álló *të-het*, *të-sz*, *lë-het* stb. alakok adtak okot.

Ezzel szemben tény az, hogy ezeknek az igéknek az *ü*-je a rokonnyelvi megfelelők alapján finnugor *-*k ~ -*γ*-re megy vissza, vagyis az *ü* etimologikus eredetű (NyH.⁷35). Ezért a *tëyn* > *tön* alakok magyarázatára nézve GYÖRKE nézetét tartom elfogadhatónak, amely szerint ezeknek az igéknek a praeterituma úgy alakult, hogy

¹⁾ BUDENZnek a nem tisztán elváló képzők elé tett < jelét (SZINNYEI nyomán) kettős kötőjellel helyettesítem.

²⁾ En ritkítottam.

a teljes tőhöz hozzájárultak a személyragok, külön praeteritum-jel nélkül (előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1939. április havában). Ha pedig ez igaz, — vagyis a *teüm*-ben az *ü* a tőhöz tartozik, akkor az *aluum* *u*-jában sem kereshetünk praeteritum-jelet. Minthogy az *aluszik*-csoport tagjaiban (a *tesz*, *vesz*-félékkel ellentétben) a *v* (ill. *u*, *ü*) nem etimologikus, más magyarázatot kell keresnünk.

GYÖRKE szamojéd példákkal teszi valószínűvé, hogy eredetileg azoknak az igéknek volt jeltelen praeteritumuk, melyeknek alapjelentése momentán. A szamojédban ugyanis a momentán alapjelentésű igék minden külön mult-jel nélkül is kifejezhetik a mult árnyalatot. Ugyanezek az igék a praesenset gyakorító képzős alakkal fejezik ki.

Hogy a momentán igék nem vesznek fel külön multidő-jelet, az érthető jelentésükből, hisz ezek a történetes „rövid (pillanatnyi) tartamát avagy hamaros elmúlását jelölik“ (UA. 50). A történetes tehát olyan hamarosan megy végbe, hogy a beszélő már multnak érzi (CASTRÉN, Gramm. der sam. Sprachen 374—5).

A szamojéd igékhez hasonlóan viselkednek egyes déli-osztják példák és a magyar *sz-szel* bővülő *v*-tővű igék, ezeknél is az igető személyragozott alakjai szolgálnak a mult kifejezésére, míg a praesens jelölésére rövidebb tőből alakult gyakorító képzős alakokat használnak. Mindamellett a szamojéd, meg az idetartozó déli-osztják és magyar igék között nagy különbség van. A déli-osztjában és a magyarban ugyanis az igető jelentése az igeidő szempontjából ma már nem játszik szerepet, mert ezekben a nyelvekben nem csak a momentán, hanem a frequentatív-durativ jelentésű igékből is alakulhat jeltelen mult idő (GYÖRKE, uo.).

Ez adja kezünkbe az *aluszik*-félék mult idejének magyarázatát. Mivel a *tesz*, *lesz* félék között már nem-momentán igéknek is volt jeltelen praeteritumuk, ezeknél az *sz-szel* ellátott jelenidejű alakokkal szemben a mult idejű alakokban a többeli *v* volt a nyelvérzék számára a mult-jelentés hordozója; ezért aztán könnyen megtörténhetett, hogy ez a *v* behatolhatott más olyan igék ragozási rendszerébe is, melyeknél a folyamatos jelen kifejezésére *sz-es* praesens szolgált, így az *aluszik*-félékbe.

A következőkben látni fogjuk, hogy igéink ragozási rendszerének kialakulásában milyen döntő szerepe van az analógiá-

nak, s így nem lehetetlen, hogy a praeteritum *v* eleménél is az *sz*-szel bővülő *v*-tövek hatásával kell számolnunk.

Úgy látszik azonban, hogy van igéink között egy, amelynek *v*-je etimologikus eredetű. Ez a *sérüszik*, *sérszik*, melynek *sérűv*-, *sérv*-, *sérűd*- töveivel találkozunk. A rokonnyelvi megfelelők, mint a *tev*-, *iv*- stb. esetében, itt is alapnyelvi **k ~ *γ*-re utalnak: vgl. *šārγ*-, osztj. *tērey*- (NyH.⁷ 153).

A *d* az *aluszik*-csoport igéiben.

Az *aluszik*-csoport tagjainak paradigmájában a legrégebbi emlékekben nem találunk *d*-s alakokat. A régi szabályos alakok *aluttam*, *alunni* < *aluni*, *esküttem* < *eskütem* stb. voltak. A *d* eredetére nézve a nyelvtudomány HORGER nézetét vallja, aki azt állítja, hogy igéink *d*-je analógiás eredetű (Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő igékhez: Nyr. XLII, 337).

HORGER szerint a dunántúli és a felső Duna bal partján elterülő magyar nyelvjárásoknak egyik ismert sajátága, hogy az *ad*, *tud*, *marad*-féle -*d* végű igéknek *anni*, *tunnék*, *marannak*-féle alakjai vannak, vagyis a *dn* hangkapcsolat helyén *nn* geminátát találunk. Feltűnő azonban, hogy a fellelhető *dn* > *nn* változás csak igékben történt meg, névszókban sohasem, mert nem találunk pl. *pannak*, *pannál* alakot *padnak*, *padnál* helyén. Itt tehát nem hasonulással, hanem analógiás változással állunk szemben. Mivel pedig az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tövé igéknek valamikor ilyen alakjai voltak: *aluttam*, *alugyam*, s ez egybeesett az *ad*, *tud* igék *attam*, *aggyak* alakjaival, a *d* végűeknek is keletkezett az *alunnám*, *alunni* hatására *annám*, *anni*, *annom* alakjuk.

A nyelvterület legnagyobb részén azonban fordítva történt a fejlődés: itt a hasonló *attam* — *aluttam* hatására az *adni*, *adnék* mintájára *nyugodni*, *aludni*-féle alakok jöttek létre. A ragozásban ma jelentkező *d* tehát a *d* végű igék analógiás hatására keletkezett.

HORGERhez hasonlóan magyarázta az *alszik* és *fekszik* *d*-s alakjainak keletkezését már jóval korábban SIMONYI (Nyr. XXVIII, 194): „*Aludott* és *feküdt* még a 17. században is ép oly szokatlan volt, mint az idézett *aludom* és *feküdom*, akkor még országszerte így mondták: *alutt*, *fekütt*, *alunnának*, *fekünni*

stb. Mivel azonban *aluttam, aluttál* úgy hangzott, mint *tuttam, tuttál, gondolkottam, gondolkottál*, s mivel az ilyen igéknek 3. személye *tudott, gondolkodott*, s minthogy végre a *nyúgoszik* igének már régente is volt *nyúgodott* alakja (a *nyúgod-alom* is régi): ezeknek analógiájára előbb a gyermekek, később egyes vidékeken a felnőttek is azt kezdték mondani, hogy *aludott, fekdött*...“ Később már csak a *nyugszik* hatására gondolt: „a *nyugszik* nem csak ragozása hasonló volta miatt hathatott a másik két igére... hanem jelentése rokonsága miatt is, tehát mindenesetre sokkal inkább, mint a *tud* és *ad-félék*“ (Nyr. XLIII, 416).

Nyelvemlékeink vallomása ebben a kérdésben a következő: Legkorábban az *esküszik* ige ragozásában találunk *d-s* alakot, már a XV. században. A század második feléből való Apor-kódexben a Benedictus fordítása két egymástól eltérő változatban is olvasható. A latin eredeti így hangzik: *Memorari testamenti sui sancti — Iusiurandum, quod iuravit ad Abraham patrem nostrum* (Lukács I, 72—73). A kódex 127. lapján ezt olvassuk: „meg emlekeznek ő zent testamentomáról, Az esről kit *eskót* mi atainknak abrahamnak“. Ez a szövegrészlet szóról szóra meg-egyezik a MünchK. megfelelő helyével: „ing èmlèkeznec o scent testamentomáról, Az èsrol kit *èskot* mú atancnac abrachamnak“ (RMNy. III, 125).

Ugyanennek a Lukács-evangéliumi részletnek ettől egészen eltérő fordítását olvashatjuk néhány lappal hátrább a kódex 136. lapján: „meg emlekezny ew terwenyerewl: Melyet terwenyel *eskedet* abrahamnak my atyanknak“. Ez az adat jó harmadfél száz évvel korábbi, mint az, amelyet az EtSz. (II. 46 és 47) az OklSz. alapján elsőnek idéz 1728-ból; az EtSz. idézett helye szerint ugyanis az *esküd-* tő a XVI—XVII. században keletkezett, a mult idő *d-s* alakjára pedig az első biztos adat 1728-ból való: „Apáthiban *esküdütt bé*“ (OklSz. 1129. l.).

A mult idő után a főnévi igenévben jelenik meg a *d*. A XVI. század elejéről valók ezek az adatok: *Ekódný* (sic!) WinklK. 171 (1506.), *eskódný* NádK. 201 (1508.), *esküdnie* WeszprK. 79 (a XVI. sz. első negyedéből). Ha mármost ezeket a szavakat nem elszigetelten vizsgáljuk, hanem figyelembe vesszük a szöveghelykörnyezetet is, érdekes megfigyelést tehetünk. A WinklK. idevágó helye így hangzik: „kezdee *tagadny* ees *E[s]kódný*“ (WinklK.

171); a NádK. megfelelő helye: „kezde *megtagadni*, es *eskódni*“ (NádK. 201);¹⁾ a Weszpr.K.-ben pedig ezt olvassuk: kezdé legotan *atkozodni* es *eskúdnie* (WeszpK. 79.). Már ebből a három példából is látható, hogy a *d*-s alak olyankor jelenik meg írásban, mikor a mondatban egy *d*-töví igét találunk közelében. Joggal hihetjük tehát, hogy az *esküszik* ige paradigmájába a *d* a *d*-töví igék analógiás hatása folytán furakodott be. A *d* nélküli és a *d*-s alak ingadozását szépen mutatja a JordK. Itt általában *eskwny* olvasható (pl. RMNy. V, 367), *atkozodny* es *eskwny* a 444. lapon is, de már *atkozodny*, es *eskwodny* (RMNy. V, 509). A feltételes mód *d*-s alakjára is tudunk egy példát idézni az ÉrsK. 364. lapjáról: Mykoron hallya wala hogy ew *eskednek* awag meg *rezegeedneyek*; itt valószínűleg a következő *d* képzős *rezegeedneyek* ige képzetének hatása okozta a *dn*-nel való írást. Hogy helvess nyomon járunk, azt a Példák Könyvének párhuzamos helye bizonyítja. Itt a *rezegeedneyek* helyén *rezegeevlne* olvasható s — éppen ezért — az *esküszik* megfelelő alakja sincs *d*-vel írva: „mykoron hallya wala hog ew *eskenneyek*. auagy meg *rezegeevlne*“ (PéldK. 40). (Megjegyzendő, hogy az EtSz. II, 46. szerint se a főnévi igenévre, se a feltételes módra a régebbi nyelvből *-dn*-nel írott alakra nincsen példánk). Ide vonhatjuk még a jövő idő meg *eskedendevl* formáját a CornK. 365. lapjáról.

A kódexek korában tehát mindössze hét *d*-s adatot találunk az *esküszik* ige ragozásában. A hét adat közül ötről kimutatható, hogy *d* végű ige áll közvetlen közelében. Az adatoknak ez a meglepően egyértelműsége nem lehet véletlen műve. Vagyis a nyelvtörténet igazolja HORGER feltevését, hogy az *alszik* — *fekszik* — *nyugszik* csoport igéibe a *d* analógiás úton került be.

A *d*-s alakok képviselője különben nem egyenletes az *aluszik*-csoport igéin belül. Az *alszik* és *alkuszik* igének egyetlen *d*-s alakja sem mutatható ki a kódexek korából, a *fekszik*-nek is csak kettő: egy feltételes módú alak az 1519-ből való LányiK.-ben: *fekednek* (426) és egy főnévi igenév a KazK. 79. lapján: *fekódnód*. Igen sok *d*-s alakot találunk azonban a *nyugszik* igénél, itt

¹⁾ A WinklK. és NádK. adatainak értékeléséhez szükséges tudnunk, hogy a NádK. 143—307. lapjain olvasható Passio teljesen azonos a WinklK. 137—234. lapjain lévővel s KATONA LAJOS véleménye szerint mindkettő közös eredetű alapszik (Bevezetés a Nytár. XV. kötetéhez, XXIX—XXX. lap).

is főleg a feltételes módban és a főnévi igenévnél pl. *nyukodnám* (így!) ÉrsK. 335, *nyugodnec* GuaryK. 79, NagyszK. 285, *nywgodneek* JordK. 303, ÉrdyK. 582, 663 stb., *nyvgodnanak* DomK. 183, *nywgodnanak* JordK. 333, 394 stb., *nygodni* GuaryK. 79, NagyszK. 154, *nywgodnwnk* ÉrdyK. 313; a múlt időben: *nywgodot* ÉrdyK. 277, 499, 511. A *nyugszik* d-s alakjainak ez a nagy száma adta SIMONYinak azt az ötletet, hogy az *alszik* és *fekszik* igék ragozásába a rokonjelentésű *nyugszik* hatására kerültek be a d-s alakok (Nyr. XVI, 219, XLIII, 415). SIMONYI-t ebben a feltevésében csak megerősítette az ikes-ragozás történetével való tüzetes foglalkozás. Az *alszik* és *fekszik* ugyanis eredetileg nem volt ikes ige: *alozok* DöbrK. 478, *fekzők* NagyszK. 67, *aloz* DebrK. 330, *fekőz* NádK. 315, *alozon* BécsiK. 240, *fekzén* BécsiK. 37. De már a kódexek nyelvében ingadozást látunk; felbukkan az ikes formák is, ezeknek száma egyre nagyobb lesz, s végül (legalább is az irodalmi nyelvben) ezek az alakok teljesen kiszorítják az ikteleneket. Ikessé válásuknak oka SIMONYI szerint a rokonjelentésű *nyugszik* ige analógiás hatásában keresendő. Ez ugyanis mindig ikes volt, s nyilván ennek a gyakran velük együtt is használt igének erős vonzása tette a másik kettőt lassanként szintén ikessé. Eleinte még ellenálltak e hatásnak, a BécsiK. pl. ezt írja: *nyúgoggal* èz eyièl . . . *alog* holvaliglan. A KeszthK. 5. lapján ez olvasható: eel *aluzok* ees el *nywgszom*, a KulcsK.-ben: eel *alwzok* ees el *nywgozom*, de már a DöbrK. írója ugyanezt a zsol-tárverset így írja: el *alozom* es el *nygozom* (18. l.), pedig magában használva *alozok*. A WinklK. 233: *fekzón*, de 344: *fekzyk*. (Vö. NyF. XXVIII, 17.).¹⁾

Mivel azonban a d a *nyugszik* paradigmájában sem etimologikus, a d eredetét a d-s igék más csoportjában kell keresnünk. Az, hogy a *nyugszik*-nak több d-s alakja van, nem döntő érv, ennek csak az az oka, hogy a *nyugszik* jóval többször fordul elő kódexeinkben, mint akár az *alszik*, akár a *fekszik*. Különben is láttuk, hogy legkorábban az *esküszik* paradigmájában jelenik meg a d.

¹⁾ Úgy látszik, az ikes és iktelen alakpárkülönbséghez eleinte jelentésmegosztás fűződött, pl. a MünchK. a 'dormit' fordítására az *alozon* (92, 146, 217) alakot, az 'extinguitur' kifejezésére *alozecot* (103) használ (a RMNy. lapszámai).

Az *aluszik*-csoport igéi közül háromnak *k* van a tövében: a *fekszik*-nek *fekē*-, *fekő*-, az *esküszik*-nek *eskē*-, *eskő*-, az *alkuszik*-nak *alko*- tövei vannak a XV—XVI. sz.-ban. A *k* utáni magánhangzó többnyire középső nyelvválású: *o*, *ē*, *ö*. Az analógiás hatás legkönnyebben tehát olyan igékből indulhatott ki, melyekben *k*, középső nyelvválású magánhangzó és *d* van. Ilyenek a *-kod*-, *-kēd*-, *-kőd*-, illetőleg a *-kodik*-, *-kēdik*-, *-kődik* képzős igék. Ezek az alaki hasonlóságon kívül még abban is megegyeznek igéinkkel, hogy nagyrészt intransitív-reflexív jelentésűek.

Hogy helyes nyomon járunk, mi sem bizonyítja jobban, mint igéink második csoportja, ahová ilyen *-kēd*(ik) képzős igék tartoznak.

Az *sz* és *v* a *cselekszik*, *melegsik*-félénél.

Igéink második csoportjába tartoznak a *cselekszik*-féle visszaható igék. A TMNy. a következő igéket sorolja ide: *cselekszik*, *törekszik*, *növekszik*, *menekszik*, *veszekszik*, *dicsekszik*, *gyanakszik*, *telepszik*, *ülekszik* (TMNy. 268). Ide tartoznak a *melegsik*, *öregsik*, *gazdagszik*, *elégsik*-féle névszóból képzett származékok is, melyeket a TMNy. a *bűnhöszik*-csoportba sorol.

Ezeknek az igéknek csak *d*-s alakjaival találkozunk a kódexek korában: *cselekedik*, *növekedik*, *menekedik* stb. Az az analógiás hatás, mely a *-kod*-, *-kēd*-, *-kőd* képzős reflexív, ill. *-d* végű intransitív igékkel való hangalaki és jelentéstani hasonlóság folytán létrehozta az *aluszik*-csoport *d*-s alakjait, most fordított irányban is működni kezd. Az analógia behatol a *cselekedik*-félék paradigmájába, s már a XVI. században ezeknek az igéknek a praesensében megjelennek az *sz*-es formák. E mellett tovább élnek a *cselekedik*-féle alakok egészen a mai napig. Ugyanannak az írónak ugyanazon munkájában is egymás mellett találunk *sz*-es és *d*-s igealakokat. Pl. Heltai fabuláiban, 1566. (RMK. 4.): *czelekódúnc* 89 ~ *czelekőszúnc* 24; Háló, 1570. (RMK. 36.): *czelekódúnc* 108 ~ *czelekőszúnc* 309, *czelekódúnc* 172, 173, .276 ~ *czelekőszúnc* 163.

Úgy látszik azonban, hogy egyes XVI. századi íróink ill. fordítóink ezeket az alakváltozatokat bizonyos stiláris finomságok kifejezésére használták fel. Így Telegdi Feleletében, 1580. (RMK. 12.) találjuk a következő mondatot: „Nem à iot *chelekeszem*

à mellyet akaroc, hanem à mely gonoszt nem akaroc azt *chelekedem*“ (28). Így fordítja Szt. Pál rómaiakhoz írt levelének következő mondatát: „Non enim, quod volo bonum, hoc *facio*: Sed quod nolo malum, hoc *ago*.“ Hasonlóképen Bornemisszánál 176: Es ualamit *czelekeszic*, az Atya, azonokat *czelekedi* a flu is, Quaecumque enim ille *fecerit*, haec et Filius similiter *facit* (Ján. V, 19). — PERESZLÉNYI is nyelvtanában (1682-ben) azok közt említi „Quae dupliciter dicuntur; ut... *cselekedem* et *cselekeszem*“ (Corpus Gramm. 496).

A *cselekszik*-féle alakok megjelenésének oka minden valószínűség szerint az *aluszik*-félék hatására történt. Keletkeztek azonban a XVI—XVII. sz. folyamán más *-od*, *-ed* képzős reflexiv igéknek is *sz-es* jelenidejű alakjai. Így már a kódexekben: *meg elegendyk* ÉrsK. 309 ~ *meg elegezyk* ÉrsK. 400, *melegedik* ~ *megh melegőzyk my zybnk*. Az *sz* csak a praesensben van meg, egybeült a *d-s* alak használatos.

Ezt az *sz ~ d* váltakozást MOLNÁR Albert is említi 1610-ben megjelent nyelvtanában: „... *estveleszik* et *estveledik* *vesperascit*, *melegedik* et *melegeszik* *calescit*“ (Corpus Gramm. 238). A *cselekeszik*, *melegeszik* alakokból az *sz* előtti magánhangzó kiesésével lesz *cselekszik*, *melegsik*.

A mai irodalmi és köznyelvben aránylag nem nagy az *sz-es* praesensek száma. Annál gazdagabb ilyenekben a népnyelv. A népnyelvből a következő példákat említhetjük meg: bátorodik: *bátoroszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; bosszankodik: *bosszankszik* Bácsmartonos, Nyr. XLVII, 92; dühösködik: *dühöskészik* Felsőőr, Nyr. XXXII, 176; élemőszik Mohács, Nyr. XXVII, 69; fésülködik: *fésükszik*, *füsükszik* Zenta, Nyr. XXXVIII, 41; folyamodik: *folyamoszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; *fózkodik* Hetés, Nyr. XIX, 142 ~ *fuhakszik* Baranyaózd, Nyr. XXVII, 286; gyarapodik: *gyarapszik* Palócság, Nyr. XXI, 329; gyűlölködik: *gyűlölkszik* Pátkafalu Győr m. Nyr. XXXV, 436; heveredik: *leheverőszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; hidegedik: *elhidekszik* Füzesabony, Nyr. XLV, 88; huzakodik: *huzakszik* Jászság, Nyr. XXIX, 47; kemény(k)edik: *megkeminkszik* Komárom m., Nyr. XIX, 187, *megkeménkszik* Nagybacon, Nyr. XLV, 107, *megkeminszik* Mátyusf., Nyr. XX, 325; keveredik: *keverőszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; kövéredik: *kövérőszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; nyomakodik: *mëgnyomakszik* 'összenyomódik' Heves m., Nyr. XXVII, 524, *nyomakoszik*

'tolakodik' Szekszárd, Nyr. XXVIII, 429; rakodik: *lerakosznak* 'a kévét asztagba rakják' Nagyörös, Nyr. XXVII, 137; ripakodik: *ripakszik* 'acsarkodik' Hódmezővásárhely, Nyr. XLV, 187; soványkodik: *lesovánkszik* Nagybacon, Nyr. XLV, 107; törődik: *törőszöm vele* Felsőőr, Nyr. XXXII, 177; verekedik: *vereköszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; *vetemöszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; zavarodik: *összszavaroszik* Felsőőr, Nyr. XXXII, 177, stb.

A XVI—XVII. században egyéb -odik, -ödik, -ódik, -ődik képzős visszaható igéknek is keletkezett -sz-es praesens alakja. Révai ezeket említi: *rakoszik* ~ *rakodik* 'repletur', *háboroszik* ~ *háborodik* 'conturbatur', *iszonyoszik* ~ *iszonyodik* 'horrescit', *munkáloszik* ~ *munkálódik* 'laborat', *nyomoroszik* ~ *nyomorodik* 'affligitur', *szaporoszik* ~ *szaporodik* 'multiplicatur', *savanyoszik* ~ *savanyodik* 'acescit', *dühöszik* ~ *dühödik* 'furit', *betegszik* ~ *betegedik* 'in morbum incidit', *elégszik* ~ *elégedik* 'saturatur', *hidegszik* ~ *hidegedik* 'frigescit', *kevereszik* ~ *keveredik* 'immiscetur', *kisebbszik* ~ *kisebbedik* 'minuitur', *kővéreszik* ~ *kővéredik* 'pinguescit', *melegszik* ~ *melegedik* 'calescit', *öregszik* ~ *öregedik* 'augescit', *vénheszik* ~ *vénhedik* 'senescit' (Elab. Gramm. 865—6).

Az sz behatolása a praesensbe más úton is megindulhatott. Közismert hangtani jelenség nyelvünkben egyes zöngés hangoknak hátraható hasonító hatása. Így pl. ha *k* + *z* hangok kerülnek egymás mellé, a *k* helyére a *z* hasonító hatására *g* kerül. Így keletkeznek a *lagzi* (~ vő. lak-odalom), *lélégzik* (= : *lélők*), *menyegző* (= menyekező) alakok. HORGER szerint azonban (MNY. XVII, 155) a XVI. sz. óta a dunántúli nyelvjárásokban ilyenkor történhetik *k* + *z* > *k* + *sz* változás, vagyis előreható hasonulás. Ha tehát a -*kozik* visszahatóképző *o*-ja valamilyen okból kiesett, ilyen alakok keletkezhettek: *találkozik* > *talákszik* (Örség), *tanákszik* (Göcsej), *talákszik* (Kemenesalja); *csodálkozott* > *csodákszott* (Örség); *ölekezett* > *ölékszett*. Ezek alapján HORGER nem tartja lehetetlennek, hogy a régiebb *gyülekezik*, *emlékezik*, *igyekezik* alakok helyett újabban terjedő *gyülekszik*, *emlékszik*, *igyekszik* alakok is a dunántúli nyelvjárásokból jutottak be az irodalmi nyelvbe.

Több -*kod* képzős igének van -*koz* képzős alakja is, pl. *gondolkodik* ~ *gondolkozik*, a kódexekben a *csodálkozik* mellett gyakori a *csodálkodik*. Ha tehát pl. a *csodálkozik*-nak az előbb említett módon *csodákszik* jelenidejű alakja keletkezik, ezt a

nyelvérzék felfoghatja úgy, mint a *csodálkodni* jelen idejét. Ezen a módon is létre jöhet tehát a *kod*-os igéknek *sz*-es praesense.¹⁾ RÉVAI így is magyarázza ezeknek az alakoknak a keletkezését: „Verborum reflexorum formatium *ked*, *kod*... saepe alternat cum *kez*, *koz*, eadem significatione, *d* literae sono in *z* sibilum lenem mutato, sed eo etiam acute sibilante, praesertim, quando vocalis media expungitur. Quaedam verba et hac mutatione duplicem accipiunt formam, sed itidem in tempore tantum praesenti. In reliquis viget ea, quae formatium habet non sibilans. Ex gr. *gyana-kod-ik*, *gyana-k-sz-ik*, suspicatur; *tana-kod-ik*, *tana-k-sz-ik*, consultat, deliberat; *ditse-ked-ik*, *ditse-k-sz-ik*, gloriatur; *vesze-ked-ik*, *veszek-sz-ik*, conflictatur, iurgatur.“ (Elab. Gramm. 366).

Már BUDENZ megállapította, hogy MOLNÁR ALBERTNél még csak *cselekedő*, *cselekedés* alakokat találunk, a *cselekvő*, *cselekvés* tehát újabb analógiás hatás eredménye (UA. 105). A *v* csakugyan elég későn jutott be ezeknek az igéknek a paradigmájába. A XVI. századból nincs egyetlen adatunk sem rá. Eddigi ismereteink alapján úgy látszik, hogy először Pázmánynál lép fel *cselekűvék* alakban. Pázmány prédikációiban ez alkalommal megtaláltam a NySz. által is idézett egyetlen adatot: „nagy éktelenséget *cselekűvék* a királyi házbán“ (252). Ugyancsak ott a 600. lapon találjuk: „két dolgot *cselekűvék* az ő triumfusának idején“.²⁾ A TMNy. a XVIII. századból is csak a WAGNER-féle Phraseologia *cselekűvés* adatát ismeri.

A *v*-s alak nagyobbarányú terjeszkedése csak a XIX. században történt meg az irodalmi nyelvben; a népnyelvben alig találjuk nyomát. Kuthy Lajos Hazai Rejtelmek²⁾ c. regényében találtam ezeket: *gyanakvék* 'gyanakodott' (I, 112), *igyekvék* 'igyekezett' (II, 218), *menekvést* 'menekülést' (I, 17), *törekvék* 'törekedett' (I, 52, 210), *törekvendik* 'törekedni fog' (II, 396), *vonakvást* 'vonakodást' (I, 192). Sőt ilyeneket is olvashatunk: „lobogóra *fenekvő*“ (Vas. Ujs., vö. TMNy.), „orosz *telepvőktől*“ (Reguly-Alb. LXXXV).

¹⁾ A nyelvjárási különbségre utal már BENYÁK BERNÁT is: „Sic peperit varietas dialecti sequentia Synonyma: Transdanubianis: *Gazdagszik* fit dives... Tibiscanis: *Gazdagodik*...“ (J. B. BENYÁK, Grammatica Linguae et Literaturae Hungaricae. Schemnicii, 1824.² 261—262 l.).

²⁾ A KANYORSZKY-kiadás lapszámai.

A felszólító mód.

A felszólító mód alakjainak magyarázatára már több kísérlet történt, de egyik sem tekinthető megnyugtatónak. Igéink felszólító módja ma geminata *gy*-vel vagy hosszú *gy*-vel hangzik: *aluggyam*, *fekügg*y vagy *fekügg*yél, *nyugoggyunk* (a mai helyesírás szerint *aludjam* stb.). Régen rövid *gy*-vel, pl. *fekeg* BécsiK. 7, a geminatio hangzóközi helyzetben indult meg, pl. Losonczy szerint a *tesz*, *vesz* tárgyas felszólító módja régen **teyed*, **veyed* lehetett, majd ebből *teed* DebrK. 27, *veed* DebrK. 502 olv. *téd*, *véd*. Az egytagú *szed*, *fed*, *ad* igék felszólító módja így hangzott: *szegyek*, *szegy*, *szegyen*. Valószínű, hogy a *tesz*, *vesz*-féle igék még a nyelvtörténeti kor előtt az egytagú *d* végű igék analógiájára vették fel a felszólító mód *-gy* jelét. Ugyancsak a *d*-végűek (főképp a reflexiv jellegűek, pl. *-ód*, *-őd* képzősek) hatottak az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tövé igékre, úgy hogy ezek is *gy*-t vettek fel a felszólítóban (MNy. XXI, 45—46).

Juhász szerint a felszólító módban több igénkhez az igető és a módjel közé egy képző járul. *Aluszik*-típusú igéink *d*-vel bővültek a felszólító módban, így lett az *alu*-, *fekü*-ből *aludj*-, *feküdj*-. „Ez a *d*-vel való bővülés idővel átment a többi igealakba is, úgy hogy ma már így beszélünk, illetőleg írunk: *aludtok*, *aludnak*, *feküdtök*, *feküdnek*“ (MNy. XXXIV, 215). Juhász tehát azt tartja, hogy a *-d* a felszólító mód alakjaiból került a paradigmába.

Az analógia terjedése.

Az eddigi tárgyalás folyamán már bőven volt alkalmunk meggyőződni róla, hogy igéink ragozásának kialakulásában milyen nagy szerepe volt az analógiának. Analógiás úton került a *d* az *aluszik*-csoport igéinek paradigmájába, analógiás hatásnak köszönhetőek a *cselekszik*, *cselekvém* alakok az egykori *cselekedik*, *cselekedém* helyett. Ezekben az esetekben különböző igék töveinek egy grammatikai képzetsort alkotó azonos funkciójú alakjai hatottak kölcsönösen egymásra: az *aluszik*-csoport tagjainak *sz*-es praesense a *d*-s igék jelen idejére, viszont a *d*-végű igék feltételes módja, infinitivusa stb. az *sz*-es jelenű igék megfelelő alakjaira. De találunk példát arra is, hogy az egy etimológiai képzetsort alkotó tagok a paradigmán belül analógiás kiegyenlítődést próbálnak létrehozni.

1. Az *sz* mint *praesens* jel, eredetileg csak a jelen időben volt helyén. De bőven van példánk arra, hogy behatolt egyéb igealakokba is. Egy 1794-ből való természettudományi munkában (GROSSINGER, *Universa historia physica*) olvassuk ezt: „Pupae, Nymphae. Rejtekben *nyugszó* férgek. Nevendék férgek“ (MNY. XIII, 240). Kazinczynál akadunk ilyen formákra: *öregszeni, haragszani, öregsző, elégsző, dicseksző, nyugszának, igyekszének* (Nyr. XXVIII, 193). BALLAGI szótáraiban pedig ilyesmikre bukkanunk: *betegszeni, dicsekszeni, kevereszni, menekszeni, nyugszani, öregszeni, sérszeni, törekszeni, veszezszeni*. De nemcsak ilyen alkalmi nyelvbottlásnak vagy nyelvújítói önkénynek tulajdonítható alakokat találunk, hasonló képzéseket lelünk a népnyelvben is. Így pl. Bihar megyében Tárkányon egy utcát *Aluszó-utca*-nak hívnak (Nyr. XLIII, 164); a moldvai csángó nyelvjárásban pedig az *sz* behatolt a mult időbe is. WICHMANN ilyen példákat közöl: *eskēsēk* 'esküvém', *ā'lkāstām*, *ā'lkāstāl*, *ā'lkāsāt*, *ā'lkāstuyk*, *ā'lkāstātāk*, *ā'lkāstāk* 'alkudtam, alkudtál stb.' (Csángó Wb. 187, 188). (Ehhez hasonló eset az *sz* (z) általánossá válása a *met-szeni, tetszeni, vonzani* igékben).

2. Gyakori a *d* megjelenése a jelen időben és egyéb *d*-tlen alakokban. KAZINCZY ezt írja RĚVAINAK: „A' quiesco' magyar neve kétképpen conjugáltatik: *nyugszom*, és a' némelly időkben elavult *nyúgodok*. *Nyugszom, nyugszol, nyugszik. Nyugodok, nyugodsz, nyugod.* — Mint *Aludok, aludsz, alud*“ (Kaz: Lev. IV, 5—6). A régi *bűnhöszik, vénheszik* helyett pedig a mai nyelvben csakis a *bűnhődik*-féle *d*-s alakok járják. A régi *kérkēszik, kérkövél* ma nem használatosak, helyettük *kérkedik, kérkedél*. A népnyelvben nem szokatlanok az *alud, esküdik, esküdő, nyugodok* alakok.

3. A *v* eredetileg csak a *praeteritum*ban volt meg; a mai *alvó, alvás, alvand* helyett régen *aló, alás, aland* járta. De különösen nyelvújítóknál, találunk *v*-t egybeült is. Így Kazinczy Ossziánjában: *fekv* 'fekvés, fekvőhely' értelemben (Nyr. IV, 220); Kuthynál: „De ha esti *fekvében* átgondolná napját mindenikünk“ (Haz. Rejt.² I, 276); Jókainál: „[a vadkan] nagy rőfögő orrával *fekv*t turt magának a cserje között s abba nagy idomtalanul végig hevert“ (Erdély aranykora, Nemz. kiad. 18. l.).¹⁾

²⁾ Nem lehetetlen, hogy ennek az elvonás útján keletkezett *fekv* szónak a mintájára születtek meg az *elv, érv, terv, szerv, élv, védv* stb. nyelvújítási szavak.

Sőt a *d*-s alakok belekerültek más igecsoport ragozásába is. Amint az *sz-szel* bővülő *v*-tövéek hatottak igéinkre, úgy ezeknek a hatása is kimutatható amazokra. Így az *sz-szel* bővülő *v*-tövéeknek a főnévi igenevében és a föltételes módú alakjaiban a szakadáti nyelvjárászigeten (Szeben m.) *d*-re végződik az igető. Pl. *lödni, tödni, vödni, hídni, vidni, ödni, idni, vidném, vödnéd, lödne, mögidnátok, vidnének* stb. (HORGER: MNy. VI, 307, MNyj. 114).

Ugyanezek az igék a Mátyusföldön *-d* végű töből képzik a határozói igenevet. Így a köznyelvi *éve, íva, téve, véve* helyett *ëddë, iddâ, tëddë, viddë* alakokat találunk (ZOLNAI: Nyr. XX, 121, HORGER, MNyj. 114.) Hasonlóképen *ëdve, idva* Győr és Nyitra m. (SIMONYI, M. Szótök 43—4). Érdekes, hogy már GELEJI KATONA ISTVÁN megjegyzi Magyar Grammatikájában: „Ki így szoll: ... *hídni, s' ki hinni*“ (Corpus Gramm. 322). Megemlíthető még, hogy egyes vidékeken *reszked(ett), viszked(ett)* járja a *reszkettem, viszkettem* alakból (NyF. XI, 10).

A *-h* képzős származékok.

Igéink harmadik csoportját alkotják a *bűnhöszik, hirheszik*-féle denominális származékok. A voltaképeni igeképző bennük a *-h* (SZINNYEI, NyH.⁷ 80, NyK. XLVII, 155). A jelen időben *-sz* praesens képzőt vesznek fel, a praeteritumban *-v*-t és vannak *-d*-s alakjaik is. Előfordul a *-h* képző egyéb képzőbokrok elemeként is, így a *-hod, -höd, -had, -hed, -hot, -höt* formánsokban. Az obiugor nyelvek tanúsága szerint a *-h* képző jelentése reflexiv-féle volt s a valamivé létel, valamivel való foglalkozás kifejezésére szolgált.

A régi nyelvben található leggyakoribb példák a következők:

bűnh- 'pecco, sündigen': *bűnhëndic* MünchK. 53, 54, 169 'peccabit', *bűnhquëc* 'peccantes' BécsiK. 88 (nem praeteritum, hanem személyragos igenév), *bűnhöttëm* 'peccavi' MünchK. 76, 166, *bűnhöt* 'peccavit' *bűnhöttöc* 'peccavimus' BécsiK. 25, *bűnhönöd* MünchK. 200, *bűnhöttëc* [dum non] peccarent, *bynheduen* CornK. 129, *bwnhednem* 'bűnhödném' ÉrsK. 351, stb.

bűsh- 'putesco, foetere incipio': *bizhőzic* NagyszK. 172, *megh bizűëek* JordK. 21, *nem byzzűëek* megh JordK. 46, *meg*

bēzhēnek 'putruerunt' DöbrK. 89, *megbizhúttec* NádK. 95, *bizhōggenec* NádK. 95, *meg bevzhevuen* DomK. 65, *meg bwzhut* TelK. 247, stb.

hīrh- 'crebresco, increbresco': *hyrhózyk* CzechK. 147, *hyrhezyk* ÉrsK. 304, *ky hyrheweek* JordK. 297, 452, 530, *el hyrhóweek* ÉrdyK. 357, 512, 514, *el hyrhettek* CornK. 270, *ky hyrhet vala* JordK. 472, *el hyrhet* ÉrdyK. 315, *kywe hyrhót* ÉrdyK. 410, *meg hyrhwth* ÉrsK. 430, *el hyrheth* PeerK. 69, *hīrhódót* DebrK. 26, 79, *ky hyrhedót* ÉrdyK. 430, *el hyrhódót* ÉrdyK. 503, *kywe hyrhedót* ÉrdyK. 522, *el hīrhódneiek* DebrK. 51, *kywe ne hyrheggyeek* JordK. 718, *ky hyrhedny* CornK. 397, *el hyrheveen* DomK. 75, *ky hyrhóduen* KazK. 27, *el hyrhóween* ÉrdyK. 401, stb.

sebh- 'vulneror': *ssephewt* 'ulceratus' JókK. 101, *meg sephewt* JókK. 103, *megh sephevek* DebrK., *megh sebhétel* ThewrK. 86, *megh sephótteel* WinklK. 256, *sephetek* 'vulnerati' AporK. 43, *sebhettek* PeerK. 177, *meg sebhótteknek* CzechK. 92, stb.

vénh-: *venhózec* NagyszK. 207, *weenhezyk* ÉrsK. 527, *meg nem venhótem* DöbrK. 88, *meg veenhettem* KeszthK. 89, *meg venhóitel* DöbrK. 399, *venhót vala* NádK. 609, *megh ve(n)hedeth* JordK. 875, *el veehedót* (így!) *vytez* ÉrdyK. 624, *megh veehenedet* (így!) JordK. 853, *meg venhedgyem* NagyszK. 58, stb.

vérh-: *verhúuel* GömK. 115, *megverheztet* 'véreset' NádK. 256, stb.

A -h képző története.

A denominalis -h képzőt a magyar szakirodalom a -p mozzanatos és az -l műveltető képzővel együtt ugorkori örökségnek tartja (ZSIRAI. Fgr. Rok. 147). SZINNYEI a vogulból -χ alakban idézi és csak denominalis funkciójára hoz fel példákat (NyH.⁷ 80), bár a vogulságban sokkal gyakoribb képzőneknek deverbális visszaható képzőként való alkalmazása.¹⁾

¹⁾ Az idevágó osztják példák csekély száma miatt a következőkben csak a vogul képzővel foglalkozom részletesebben.

Az említett vogul képző rendszerint egyéb képzőkkel, többnyire *t*-vel kapcsolatban fordul elő *-χat*, *-χt*, *-taxt* stb. alakban. Az egyes alakváltozatokhoz azonban semminemű jelentésbeli különbség sem fűződik. Ennek ellenére BUDENZ a *-χat* alakot élesen elválasztotta a *-χt*, *-axt* változattól és a két változatot különböző eredetűnek tartotta. A *-χt*, *-axt* *χ*-jában BUDENZ a reflexív *w* (*β*) nyomát kereste. A fejlődés menete szerinte ez volt: **vt* > **ft* > *χt*. Feltevését avval támogatta, hogy a *-χt* képző előtt többnyire *a* hang található, mint a *w* szenvedő képző előtt (UA. 99). — Mivel azonban a *-χt* és *-χat* hangalakú képzők alkalmazási köre és jelentése teljesen azonos, és a vogulban egyébként sem mutatható ki *w* > *χ* változás, valószínű, hogy SZABÓ DEZSŐNEK van igaza, aki szerint ugyanazon képzőnek két alakváltozatával van dolgunk.

Példák a vogul képző deverbális alkalmazására: *ali* 'öl': *alχatei* 'verekednek', *uri* 'vár': *urχati* 'várakozik', *lasi* 'les': *lasχatei* 'leselkednek' (vö. SZABÓ: NyK. XXXIV, 223—25). Példák a denominális szerepkörre: *jir* 'áldozat': *jirχatunkwe* 'áldozni', *piti* 'fészek': *pitaχti* 'fészket rak', *na'ir* 'nyereg': *na'ireχti* 'felnyergel' (NyK. XXXIV, 233).

Ezek a példák az északi nyelvjárásokból valók. Azokban a vogul nyelvjárásokban, melyek az ősi vocalisharmoniát és hangrendi illeszkedést megőrizték, a képzőnek nemcsak *χ*-s, hanem *k*-s változatával is találkozunk. Így pl. az alsólozvai nyelvjárásról MUNKÁCSI ezeket mondja: „Az éjsz. vog. *-χat*, középloz. *-khat* reflex. képző ugyanilyen alakú mélyhangú szókön az alsólozvai-ban is, pl. *nułtχati* esküszik, *tuitχati* rejtőzik, *laššēχati* viszket; de magashangú szókön *-kāt* párját találjuk, így: *māškāti* öltözik, *rāχtkāti* rázkódik, *sārtkāti* dörgölődik, *nārkāti* tolja magát, *šēkāti* törülközik, *jerrekāti* éneklődik, *ješšēkāti* dicsekedik, *lēpkāti* takarózik, *pal-minkāti* szétterjed, *kil'kāti* csiklandik“ (VNyj. 154). Ezekből a példákból kitűnik, hogy képzőnk ugyanúgy viselkedik, mint a szókezdő *k*-. palatális magánhangzó előtt *k*-, veláris hangzó előtt *χ*-, illetőleg *kh*- (KANNISTO jelölése szerint *χ* és *k*-, vö. FUF. VIII, 198) alakban jelentkeznek. Hogy a szókezdő **k*- és képzőnk viselkedése mennyire párhuzamos, azt a pelymi és vagilszki nyelvjárás is bizonyítja. Ezekben ugyanis a várható szókezdő *-k* helyén *k*-t találunk mélyhangú szavakban is, pl. a magyar *három*, Szo. *χūx^m*, T. *kōrə^m* megfelelői: P. *kūr^m*, ÉV. *kūr^m*, DV. *kūr^m*. Hasonló a helyzet képzőnk esetében, ebben

a két nyelvjárásban a képzőnek mélyhangú változata is *k*-val hangzik, pl. a FL., Szo. βᾶσι, TJ. βᾶσι 'arbeiten, machen' szónak ilyen képzett alakjait találjuk KANNISTONÁL: P. βᾶρkat-, ÉV. βᾶrkat-, βῦῶrkat-, DV. βῶῑrkat- 'sich machen' (WogVok. 6). Az ugor korra tehát képzőnknek *k*-s és *χ*-s (ill. *ḳ*-s) alakját kell feltennünk, melynek finnugor előzménye **k*- lehetett.

LEHTISALO az uráli szóképzést tárgyaló munkájában a magyar *-h* és vele együtt a vogul *-χat*, *-kāt* képző megfelelőjét igyekszik kimutatni valamennyi finnugor nyelvből, sőt a szamojedságból is (SUS.Toim. LXXII, 351). A vogul képző egyeztetésénél követett eljárás módját azonban semmiképpen sem tarthatjuk helyesnek, ugyanis a különféle jelentésárnyalatok és szerepkör szerint a képzőnek más-más eredetet tulajdonít. Így a denominális-*χ*- képzőt uráli **k*-ra, a deverbális *-χat* alakot uráli **kk*-ra vezeti vissza (i. m. 383); ugyancsak uráli **kk* folytatója lenne a momentán jelentésárnyalatú *-χat* képző, ennek azonban a szerző szerint egészen más megfelelői vannak a rokonnyelvekben, mint amannak (i. m. 382). A jelentésárnyalatokban való gazdagságot azonban csakis különnyelvi fejlődésnek foghatjuk fel, s nincs okunk mindezt alapnyelvi örökségnek tartanunk. SZABÓ DEZSŐ is megjegyzi a vogul képzők tárgyalása során, hogy „azon esetek nagy részében, midőn egyenlő hangtestű képző különféle funkciót tölt be, a jelentés-változás tüneményével van dolgunk. E jelentés-változás esetei különféle irányúak lehetnek“ (NyK. XXXIV, 55). Az anyag megrostálása után alkalmasint a következő rokonnyelvi alakokat vonhatjuk ide:

Zürjén *-ky*-, zöngés mássalhangzó után *-gy*- képző, valamivel való elfoglaltságot jelent; pl. *dol*, *dov* 'bewegung': *dolgyny*, *dougyny* 'ausgehen, sich herausmachen' | *dziz* 'hin- und herrennen': *dzizgyny* 'ua.' | *džudž* 'sauber, nett': *džudžgyšny* 'sich putzen, sich ausputzen' | *tšötš* 'zusammen': *tšötškyny* 'verbinden', *tšötšködny* 'ua' (WIEDEMANN, Gramm. 80, 93, LEHTISALO i. m. 381).

Votják *-kj*- denominális képző, jelentése 'valamivé lenni'; *ažtām* 'faul, träge': *ažtāmkj*- 'faul, träge werden' | *kežēt* 'kalt': *kežētkē*- 'frieren, kälte empfinden' | *koť* 'feucht, nass': *koťki*- 'feucht od. nass werden' (LEHTISALO i. m. 381).

Cseremisiz *-γa* denominális képző, jelentése 'valamivé lenni'; pl. *maγəra* 'buckelig, krumm': *maγəryaš* 'sich buckeln' | *jaķšar* 'rot': *jaķšaryas* 'rot werden' (LEHTISALO, i. m. 352).

A képzőnek γ hangja $*k$ -ra megy vissza. A cseremiszi képzőkben, ragokban, összetett szavakban gyakori a $k \sim \gamma \sim g \sim G$ váltakozás (BEKE, Cseremiszi Nyt. 71). A fentén kívül a cseremiszi van még több más γ alakú képző, mely k -ból fejlődött, illetőleg a k , g , G hangokkal váltakozik. Így a KB. *šerge M. šerye* 'kamm' szóban (KB. J. *šērām* 'bürsten') a képző γe -je $*ke$ -ből fejlődött (WICHMANN: SUS. Aik. XXX/6, 40, LEHTISALO, i. m. 348). Egy másik képző, mely főnevekből és melléknevekből képez melléknevet, a következő változatokban található: 1. $-\gamma a$, $-\gamma ä$ JU. *^djužya* M. B. *južya* 'kalt und durchdringend (vom winde)' T. *đuž*, M. *juž* 'kalter luftzug, kalter wind'. 2. LEHTISALO idevonja még ezeket: $-\gamma a$, $-\gamma ä$ stb. a $-r\gamma a$, $-r\gamma ä$, $-l\gamma a$ $-l\gamma ä$ végű melléknevekben KB. *jak^xsa^rrγä*, U. *joška^rrγä* 'rot, rote farbe, röte', *šimä^rlγä* 'feketēs' *šime* 'fekete' (BEKE, Cseremiszi Nyt. 128, WICHMANN: SUS. Aik. XXX/6, 8). 3. WICHMANN szerint ugyanennek a képzőnek más alakja $-kə$ KB., J. *jəryə škə*, 'rund', KB. *jərye štem* 'rund machen', *tertēske* 'rotundus', J. *törtōš* 'rund' (LEHTISALO i. m. 341).

Az említett $k \sim \gamma$ változatok igazolják azon álláspontunkat, hogy képzőnk is fgr. $*k$ hang folytatója. Megjegyzendő még, hogy mind a három cseremiszi képző vogul és osztják nyelvi megfelelőjeként χ , γ , ӡ ӧ formansokat idéz LEHTISALO.

A mordvinból idevonható a $-kadoms$, $-gadoms$ 'valamivé lenni', illetőleg $-kavtoms$, $-gavtoms$ 'valamivé tenni' jelentésű denominális képzők $-ka-$, illetőleg (diphthongus és liquida után) $-ga-$ eleme. E. *alamokadoms* 'geringer werden', *alamokavtoms* 'verringen', *alamo* 'wenig' | E. *alkiŋgadoms* 'seicht werden', *alkiŋgavtoms* 'flach machen', *alkine* 'seicht' | E. *liviškadoms* 'schwitzen', *liviš* 'schweiss' | E. *rudaskadoms* 'kotig werden', *rudas* 'kot' (LEHTISALO i. m. 380).

A vogul $-\gamma at$, $-kät$ reflexív képző, mint láttuk, járulhat igéhez is, névszóhoz is; a permi és volgai nyelvekből idevont formások nagyrészt denominálisak. Jelentésükre érvényes SZABÓ DEZSŐ állítása: „A... refl. képzők, ha névhez járulnak, rendesen valamivé válást, valami állapotnak, dolognak beállítását, kezdődését jelentik“ (NyK. XXXIV, 223).

Az alapnyelvi hangalak $-k$ lehetett; ez a vogulban szabályszerűen kettős fejlődést mutat, mélyhangú szavakban $-\text{ӡ}$ illetőleg $-\text{ӡ}$ ($-kh$), magashangúakban $-k$ található, mint szókezdetben. Mivel pedig a magyar k -hang fejlődése párhuzamos a vogul-

lal, fel kell tennünk, hogy a magyar képzőnek is volt a *-h* mellett *-k-s* alakja is: *-h* a veláris, *-k* a palatális hangrendű szavakban.

A mai magyar szakirodalom csak a magyar *-h-* képzőnek és az obi-ugor nyelvekbeli *-x-*nak együvé tartozását emlegeti. Pedig megvan a *-k-s* alak is, és nyelvészeti irodalmunkban már történt is kísérlet a kérdés tisztázására. BUDENZ Ugor Alaktanában óvatosan még úgy fogalmazza meg állítását, hogy a vogul *-kät*, *-xat* képző „értéke és használata” föltűnően találkozik a magyar *-kod*, *-köd* képzőével. BUDENZ ugyan csupán jelentéstani párhuzamot von a magyar és vogul képzők között, de hogy gondolt az egész *-xat*, *-kät* képzőtestnek a magyar *-kod* képzővel való hangtani egyezésére is, kitűnik a következő mondatból: „az utórészül való *-t*-ben bátran a frequ. *-nd* mását ismerhetjük föl, noha ez különben a vogulban *-nt* alakkal maradt meg... tekintve hogy a vogul másult is ilyen eredetibb *nt* (= *nd*)-ből a nasalist elejtette, pl. a sorszámnevek képzőjében: vogB. *kormit* harmad, vogK. *xurmit* és még: *xurment* = m. *harmad*, finn *kolmande*“ (UA. 71). Tehát szerinte a vogul képző *-t* eleme éppúgy fgr. *-nt* folytatója, mint a magyar *-kod* képzőbeli *-d*. Mindamellett nem mondja ki nyíltan, hogy a magyar *-kod* képző minden elemében megegyezik a vogul *-xat*, *-kät* reflexiv képzővel, ami érthető abból, hogy az ezt megelőző fejezetben azt állítja, hogy a magyar *-kod* eredeti jelentése frequentativ volt s csak másodlagosan lett visszaható jelentésűvé.

SIMONYI azután már úgy értelmezte az UA. idevágó részét, hogy BUDENZ a magyar és vogul képzőt hangalakilag is egyeztetette egymással, s a TMNy. 446. lapján a *-kod(ik)* képző tárgyalása során ezt írja: „Ezt a *-kat*-ot a magyar *-kod* képzőalakokkal könnyű összeegyeztetni (a mint tette is BUDENZ...).” — FOKOS nem fogadja el ezt a BUDENZ—SIMONYI-féle egyeztetést, bár a magyar *-kod* képző reflexiv jelentését eredetibbnek tartja a gyakorlatnál (Nyr. XLII, 248).

Az, hogy a magyar *-kod* és a vogul *-xat*, *-kät* képző ízről-ízre megegyeznék, nem tekinthető bizonyítottnak.¹⁾ SZABÓ DEZSŐ

¹⁾ Mindamellett megemlíthető, hogy a fölülmondott zürjén *-ky* denom. refl. képző mellett előfordul egy *-köd* képző is, melynek jelentése néha megegyezik az előbbiével, pl. *tšötš* 'zusammen': *tšötšky* és *tšötšködy* 'verbinden' (WIEDEMANN, Gramm. 80, 93).

arra gondol, hogy a vogul képző *-χ* reflexiv és *-t* momentán képző összetétele. LEHTISALO a magyar *-kod(ik)* denominális képző *-k*-elemét egyezteteti a fentemlített zürjén *-ky*, votják *-ki* képzővel, megjegyezvén, hogy SIMONYI szerint a magyar képző azonos a hasonló alakú reflexiv képzővel. Véleményem szerint a magyar *-kod -d* eleme gyakorító képző, *-k* eleme pedig alkalmasint a *-h*-reflexiv képző változata és avval együtt finnugor *-k*-ra megy vissza, s összetartozik az említett permi és volgai formánsokkal. Valószínű, hogy az elő- és ősmagyar korban a képzőnek mélyhangú szavakhoz *-χ*, magashangú szavakhoz *-k* változata járult; később mindkét képző vett fel magas és mélyhangú változatot is a többi képzők és ragok mintájára, melyeknek szintén van magas és mélyhangú alakjuk. Lehetséges az is, hogy a *k* megjelenése mélyhangú szavakban egyes esetekben úgy magyarázandó, mint a szókezdő *k*- a *kap*-félékben (vö. LAZICZIUS: NyK. XLVIII, 368-9).

A *-kod*, *-kęd*, *-köd* képzőn kívül talán kimutatható a *-k* képző önállóan is az *esküszik* szó *eskē*-, *eskő*- tövében. Ez ugyanis egy *es* 'eskü' szónak a származéka. — Adatok: fratereknek *essy* JóK. 104, *essebelewl* uo. 111, *eseknek* 'esküjüknek' uo. 118, *èsèuèl* ezöseituala 'cum iuramento affirmabat' BécsiK. 88, az *ésekèt* mellékèt bèzellettèl a nèmeçnç 'iuramenta tribubus quae locutus es' uo. 274, hamis *èsenèc* okaert 'ob causam periuri' uo. 284, hazug *èst* 'iuramentum mendax' uo. 306, *èsedet* 'iuramenta tua' MünchK., RMNy. III, 24, *èsèuèl* fogada 'cum iuramento pollicitus est' uo. 45, *èsnèc* tǝrueñèiert 'propter iuramentum' uo. 45, *èseuèl* megtagada 'negavit cum iuramento' uo. 76, *èsert* 'propter iusiurandum' uo. 94, Az *èsröl* kit *èsköt* mú atánkna abrahamnac 'iusiurandum, quod iuravit ad Abraham patrem nostrum' uo. 125, Kit zerzet abrahamnak es ő *esiről* isaaknak 'Quod disposuit ad abraham et iuramenti sui ab Isaac' AporK. 69, az *esrót* kit *èskót* mi atainknak abrahamnak 'iusiurandum, quod iuravit ad Abraham patrem nostrum' uo. 127, es v isakra. lőt *esiről* 'et iuramenti sui ab Isaac' DöbrK. 185, teriedeseknek *esydèt* mell'e- ket zoltal 'iuramenta tributus quae locutus es' uo. 250, Es esmeg meg tagada *essel* 'et iterum negavit cum iuramento' uo. 437. Az EtSz. II, 31 tagadó álláspontja ellenére is valószínűleg idetartozik a népnyelvi *nagy esre-hitre* 'nagy esdeklésre, sok kérésre' előtagja is. A BécsiK. és MünchK. adatai szerint az *e* állandóan nyílt.

Az *esküszik* *k*-ját a szakirodalom mozzanatos képzőnek tartja. A vogul nyelvi megfelelések és a finnugor szókezdő **k*-magyar képviseleteinek hangtani tanúságai alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy ez a *-k* a *-h*-val együtt a vogul *-xat*, *-kat*, *-kät* reflexiv képző szabályos megfelelője

A *bűnhöszik*-féléknél és az *esküszik*-nél sem kell tehát a *-v* visszahatóképzőt keresnünk. A reflexiv képző ezekben a *-h*, illetőleg a *-k*. Amint az *esküszik* bekerült az *aluszik*-csoportba, ugyanúgy a *bűnhö*-, *vénhē*-tövek az *aluszik*-csoport tagjainak hatására felvettek előbb *sz*-es és *v*-s, majd *d*-s alakokat is. A *d*-s alakok ebben a csoportban hatalmasodtak el leginkább, s a mai köznyelv csak a *hírhed*-, *bűnhöd*- *d*-s töveket ismeri.

Összefoglalás.

Az előbbieket rövid foglalata a következő:

Az *aluszik*-csoport *sz*-e praesens-képző, mely gyakorító képzőből fejlődött. A *d* és *v* analógiás úton kerültek be a paradigmába, a *d* a nyelvemlékek tanúsága szerint a *cselekedik*, *melegedik*-félék hatására jórészt a XVI. sz.-ban, a *v* pedig már a nyelvtörténeti kor előtt, az *sz*-szel bővülő *v*-tövek mintájára.

A *cselekedik*, *melegedik*-csoport tagjai a kódexek korában csaknem kivétel nélkül *d*-s alakban szerepelnek. Az *aluszik*-csoport tagjainak hatására az *sz* behatolt ezeknek a praesensébe, de máig sem szorította ki teljesen a *d*-s formákat. A *v* szórványosan megjelenik már a XVII. sz.-ban, de nagyobb mértékben csak a XIX. sz.-ban terjed el; soknak közülük ma sincs *v*-s alakja.

A *bűnhöszik*-félék *h*-ja reflexiv képző, mely finnugor **k*-ra megy vissza. Megvan *k*-s alakja is a *-kod* képző alkatrészeként, önállóan is az *esküszik* ige *eskü*-tövében. Az *sz*, *d*, *v* ezekbe is analógiás úton került. Ezekben terebélyesedtek el legjobban a *d*-s formák, mert behatoltak az egész paradigmába.

Igéink ragozási rendszerének kialakulása tanulságos példa arra, hogy az analógia milyen fontos szerepet tölt be a nyelv életében. Az analógiás hatások útját néhol szinte lépésről-lépésre nyomon követhetjük, mint a *cselekszik*-félék esetében. Többé-kevésbé hasonló a helyzet a *bűnhöszik*-csoportnál. Valószínű, hogy valamikor az *aluszik*-féléknek is egy tövük volt, mint már

RÉVAI sejtette. Álljanak itt az ő szavai: „Primae hae radices nudaee videntur mihi olim, vt sunt hodieque multae aliae in lingua nostra, et nominum, et verborum valore, eadem in vsu fuisse; et verborum quidem valore in forma indeterminata vel prima, vel secunda: *al-ok*, *al-asz*, *al*, dormio, dormis, dormit; *fek-em*, *fek-el*, *fek-ik*, iaceo, iaces, iacet“ (Elab. Gramm. 872—3).

HORVÁTH KÁROLY.

A moksa-mordvinok lóáldozata.

Egy velencei nemes, JOSAFÁ BARBARO 1436-ban a Don vidékén utazott és 16 évet töltött Oroszország területén. Útirajza tele van becses adatokkal, megfigyelésekkel, megbízható leírásokkal. Ezek közül közöljük a *Moxij*, vagyis a moksa-mordvinok lóáldozatának legrégibb, a szakirodalomban tudtommal eddig ismeretlen, festői leírását:

„Ho qualche pratica delle cose de' *Moxij*, e per tanto dirò della lor fede et conditione quello che io intendo. Certo tempo dell' anno sogliono torre vn cauallò, il quale essi mettono nella campagna, à cui ligano tutti quattro i piedi à quattro pali, e similmente la testa à vn palo fitti in terra. Fatto questo viene vno co' l' suo arco e frecce e mettesi lontano in interuallo conueniente, et tiragli alla via del cuore tutto, che lo ammazza, poi lo scortica, et fanno della pelle vn utre. Della carne fanno tra loro certe cerimonie, et poi la mangiano. poi empiono questa pelle tutta di paglia, et la cuciono sì fattamente, che pare intiera, et per ciascuna delle gambe mettono vn legno dritto, accioche possa stare in piedi come viuò. finalmente vanno ad vn arbore grande, et gli tagliano quei rami, che à lor pare, e di sopra fanno vn solaro, su' l' quale mettono questo cauallò in piedi, e così lo adorano offerendogli zebelini, armellini, dossi, vari, uolpi, e altre pelletterie, le quale appiccano à quest' arbore, sì come noi offeriamo candeie, in modo che questi arbori sono pieni di simili pelletterie. Buona parte del popolo viue di carne, e per lo più di carne saluatica. e di pesci, che prendono in quei fiumi, che sono nel loro paese.“

(Delle navigazioni et viaggi raccolte da M. Gio. Battista Ramusio. Venetia, 1606. II. k. 98. l.)

Zs. M.

Marcus Wöldike magyar-grönlandi nyelvhasonlítása 1746-ból.

SAJNOVICS *Demonstratiójának* utolsó paragrafusában, melynek címe „Idioma Ungarorum & Lapponum Idem esse confirmatur ex sensu quorundam Celebrium Authorum“, szól GERHARD SCHØNING-nek az északi népek eredetét tárgyaló művéről (*Afhandling om de Norskes og endeel andre Nordiske Folkes Oprindelse . . . etc.* Sorøe, 1769). E mű első fejezetéből megtudjuk, hogy a scythák egyrésze egykor elszakadt fajtestvéreitől és messze északra vándorolt Baskiriába, itt pedig hosszas érintkezésbe került hun és finn népekkel, vagy részben keveredett is velük: „... havt der længe Omgang med Hunniske og Finske Folk, eller blandet sig tildeels med samme“ (40. l.). Átadjuk a szót a művet ismertető Sajnovicsnak: „Tum in *Nota*¹⁾ subjungit: *His innititur, quod quidam Finnos & Ungaros ejusdem originis esse existiment.*“²⁾ Quia vero eodem in loco citatur *Dissertatio D. Wöldike de convenientia linguæ Ungaricæ cum Grönlandicæ*,³⁾ monendum Lectorem duxi, a D. Wöldike nequaquam hanc convenientiam assertam fuisse. Habui *Dissertationem ipsam . . . mihi commodatam . . . Neque ipse Author ex pauculis illis, quæ Grönlandi cum Ungaris habent*

¹⁾ (l) jelű lapaljai jegyzet (u. o.).

²⁾ „Heraf den Liighed mellem Finner tildeels og Hungarer, paa Grund af hvilken endeel har anseet dem for at være af felles Herkomst“ (u. o.).

³⁾ Betænkning Om det Grønlandske Sprogs Oprindelse og Uliighed med andre Sprog. Forfattet af M. W. (Skrifter, som udi Det Kjøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste i Aaret 1745. Kjøbenhavn 1746. 129—156 l.) — Latinul (*De origine Linguæ Grönlandicæ, ejusque a Cæteris linguis differentia*) ugyancsak a koppenhágai tudós társaság *Scripta Latina* sorozatában (II. 137—162). Ezt olvasta Sajnovics. — Ezenkívül francia ismertetése a *Mercure Danoise* 1754 augusztusi és szeptemberi füzetében.

A kérdéses lapalji jegyzet nemcsak erre, de LEIBNIZ *Brevis designatio meditationum de Originibus Gentium, ductis potissimum ex indicio linguarum* (*Miscellanea Berolinensia* I. Berlin, 1710) c. írására is utal.

communia, inferre sustinet: *Eorum Idioma unum, idemque unquam fuisse*. Diligenter præterea perlustravi tum Grammaticam, tum Lexicon Grönlandicum a Cl. D. Paulo EGEDE linguæ Grönlandicæ Professore editum, vidique omnino, Idioma Ungaricum a Grönlandico penitus esse diversum“ (Demonstr. 81, koppenhágai kiadás).

MARCUS WÖLDIKE (1699—1750), aki miatt Sajnovics az eszkimók nyelvével is kénytelen volt futó ismeretséget kötni, a koppenhágai egyetemen a teológia professzora volt, de 1732—38 közt a keleti nyelveket is tanította. A grönlandi nyelvről szóló értekezését POUL EGEDE¹⁾ eszkimó „bibliafordításának“²⁾ megjelenése alkalmából írta. A Sajnovics említette — ekkor még kéziratos — nyelvtant és szótárt ismerte (130. l.).

Magyar vonatkozásokban gazdag munkájának gondolatai menete a következő:

Bizonyos, hogy a ma élő népek közös bölcsője Noé bárkája volt az Ararát hegyén. De, hogy innen hogyan széledtek el az egész világon, arról az egyetlen megbízható forrás — Mózes — is igen hiányos képet ad. Annak a megmagyarázása pedig, hogy az egyes nyelvek hogyan jutottak el arra a földre, ahol azokat ma beszélnek, nemhogy olyan nehéz volna, mint a lakosság odajutásáról számot adni, hanem még nehezebb.³⁾ Amerikába azonban nyilván nem Európa, hanem Ázsia felől jutott el az emberiség. Ezt bizonyítja, hogy 870-ben Ingulf Izlandot lakatlanul találta, Vörös Erik azonban 982-ben Grönlandba érkezve már embereket talált s később Északamerikában is. Annak ellenére, hogy ily módon norvégok évszázadokon át éltek a grönlandiak tőszomszédságában, a grönlandi nyelv mégsem mutat semmi hasonlóságot az Izlandba települt norvégek nyelvéhez. Hogy „valamely tatár nyelvhez“ hasonlít-e, azt azért nem lehet eldönteni, mert — úgy mond — ezeket nem ismerjük olyan jól, mint az eszkimók nyelvét. E nyelv egyébként a „figyelmetlenség és hanyagság“ követ-

¹⁾ Norvég hittérítő és nyelvész (1708—1789). A Sajnovics említette szótár (Dictionarium groenlandico-latinum, 1750) és nyelvtan (1760) szerzője.

²⁾ Ekkor még csak a négy evangélium jelent meg (1744-ben), az egész újszövetség 1766-ban látott napvilágot.

³⁾ „Men paa hvad Vey et hvert Sprog er kommet til det Land, hvor det nu bruges, er ikke allene ligesaa tungt at forklare som hvorledes Indbyggerne ere komne did, men endnu vanskeligere“ (131. l.).

keztében gyakori szétesés és egyszerűsödés jeleit egyáltalán nem mutatja, sőt „egyike a lehető legszabályosabb nyelveknek”, csak éppen a grammatikai nemek hiányoznak belőle. A grönlandi eszkimók testalkatra a legközelebbi indián törzsekhez hasonlítanak, nyelvben azonban ezektől éppoly távol állnak, mint a legközelebb lakó európai törzsekétől (ír, kelta, lapp).

A nyelv részletes ismertetéséből bennünket a következők érdekelhetnek:

A nyelv a szókezdő mássalhangzótorlódást „schva mobile” közbejöttével kerüli el, mint a magyar. Névelői nincsenek: ebben csak (!) a latinhoz hasonlít, még a magyarhoz sem. A melléknév (pl. *zöld*) egy megfelelő állapot jelentésű ige (*zöld lenni*) mult idejének egyesszám harmadik személye. A jelző a jelzett szó után áll. A nyelvtani nemek hiánya a finn, török, perzsa és magyar nyelvekkel mutat egyezést. Hogy ez nem fogyatékoság egy nyelvben, — úgymond — azt józan ésszel könnyű belátni. A nyelvtani nemek különben is illogikusak, bizonyosan a babiloni toronyépítés büntetései közé tartoznak, hacsak már előbb is meg nem voltak a héber nyelvben. A névragozás a magyarral azonos elveken alapszik. A melléknévnek nincs fokozása („*magnus præ domo*”). Feltűnő az aktív képzők és összetételi típusok gazdagsága: ha az ember egészen új, előbb soha nem használt szót alkot is, azt minden eszkimó meg fogja érteni, hacsak az új képzésnél követtük a helyes analógiát.¹⁾ A számnevek hatos, huszas és tizes számrendszer keveredését mutatják. Az igék személyragjai és a birtokos személyragok a személyes névmásokból származnak,²⁾ mint többek közt a magyarban is. A birtokos személyragok megelőzik az esetragokat s változásokat okoznak bennük. A jelentő mód jelenidő egyesszám harmadik személye egyenlő az igetővel, akár a magyarban. Az igék tagadó ragozása a török nyelvekre emlékeztet. A kérdő partikulának („*modus interrogativus*”), két-

¹⁾ „naar man end gjør et gandske nyt og tilforne aldrig brugt Ord ved *Composition* eller *derivation*, saa forstaaer dog enhver Grønlænder det, naar ikkun den rette *analogie* ved sammes *formation* er bleven iagttaget” (142. l.).

²⁾ „Af *Pronominibus personalibus* komme haade *affirmativæ terminationes verborum* og den Forskiel som der er imellem *numeros* og *personas*: og ligeledes ere *suffixa* intet andet end *terminationes pronominum personalium*. *Suffixa nominum* betyde *possessive*, og *suffixa verborum* betyde *personaliter*: ...” (145. l.).

féle fölszólító módnak és a cselekvés logikai alanyán kifejezett szenvedő alaknak leírása után nagyobb figyelmet szentel a deverbális igéknek: felismeri, hogy a képzők egyrésze igei eredetű, majd ugyanazon igető hatvanhat igei származékát felsorolva utal a magyarral való hasonlóságra.

A határozószók és kötőszók említése után bebizonyítottnak tekinti, hogy a grönlandi eszkimók nyelve felépítésében kevés hasonlóságot mutat az európai nyelvekhez, a magyar kivételével: „Saa findes der da i henseende til *Grammaticam* saare liden Overeensstemmelse imellem det Grønlandske og de Europæiske Sprog, undtagen det Hungariske...” (151. l.). Ez a hasonlóság onnan eredhet, hogy az eszkimók őshazája is Tatárország, mint — köztudomásúlag — a magyaroké.

E nyelvtani ismertetésben lépten-nyomon összehasonlításokat kapunk, legnagyobbbrészt az alább felsorolandó nyelvekkel. Mi e kivonatos beszámolóinkban csupán a magyar vonatkozásait említettük.

A szókészlet összehasonlító vizsgálatánál tekintetbe vett nyelvek: görög, latin, olasz, francia, tót („szláv”¹⁾, izlandi, dán, norvég, angol, német, héber, chaldeus, török, magyar, maláji, az amerikai nyelvek közül algonkin, pocoman és egy „brazíliai” néven emlegetett, s mint különös büszkeséggel kiemelt újdonság: a kelta nyelvek közül az ír, velszi és breton. A szóegyeztetésen alapuló nyelvrokonításnál leginkább tekintettel kell lenni — úgymond — az ember leggyakoribb — természet vagy erkölcs diktálta — cselekvéseit jelentő igékre s az ide tartozó főnevekre, főként az emberi test részeinek, a legközönségesebb állatoknak és madaraknak, a nélkülözhetetlen eszközök s más ilyen a mindennapi beszédben emlegetett dolgok neveire. Ezek ugyanis minden nyelvben állandóan használatban lévén, nem egykönnyen tűnnek el, illetőleg változnak meg. Az egyeztetésnél pedig figyelemmel kell lenni ama fontos „szabályokra”, hogy homorgán mássalhangzók, valamint nyelv- és foghangok közt hangváltozás lehetséges, hogy a mássalhangzók sorrendje megváltozhat s „még másokra”.²⁾

¹⁾ Az előforduló két szó: *ruka* és *noha* bizonyosan BÉL MÁTYÁS egybevetéseiből (*De Peregrinitate Linguae Hungaricae. Miscellanea Berolinensia* IV.).

²⁾ „Ved at anstille slig en Sammenligning skal man mæst agte paa saadanne *Verba*, der betyde de Gierninger, som et Menneske idelig gjør, enten

Hetvenegy egybevetése közül hatvan azonos jelentésű, tizenegy csak hasonló („cognatæ significationis“). Hangalak tekintetében az eltérések oly nagyok, hogy teljesen igazolják előrebocsátott megjegyzését, mely szerint a szókészlet jóval kevesebb egyezést mutat az Európában ismert nyelvekkel, mint a nyelv felépítése.¹⁾

WÖLDIKE munkájának ezek a — feltűnően szerény és óvatos — nyelvészeti megállapításai. Bennünket közelebről érdeklő magyar vonatkozásai a következők:

A szókezdő mássalhangzó-csoportok kerülésével kapcsolatban ezt írja: a görög, latin, dán, szláv, finn (!) és más nyelvekben egyaránt tömegestől fordulnak elő a szavak elején mássalhangzó-csoportok. Itt csak a magyar egyezik a grönlandival, minthogy a magyarban sem kezdődik szó két vagy több mássalhangzóval, legföljebb a latinból vagy más idegen nyelvből kölcsönöztek és meghonosodottak, de még ezeket az idegen szavakat is hozzáidomítják a magyarok a saját, kényelmesebb ejtésükhöz azzal, hogy egy magánhangzót illesztenek az ilyen mássalhangzók elé vagy közé. BÉL MÁTYÁS szerint: „*Vox apud Hungaros, duas ab initio habens consonas, peregrina est*“. A természet ugyanerre tanította a grönlandiakat.²⁾

de ere *naturales* eller *morales*, Elementernes og dertil hørende Tings Navne, fremdeles det Menneskelige Legems Parters og de meest almindelige Dyrs og Fugles, saa og de umisteligste Redskabers og andre slige daglig forekommende Tings Navne; thi da slige Ord i et hvert Sprog ideligen bruges, saa kunde de ikke lettigen forgaae eller forandres; ... i saadan *comparison* i agt taget de fornødne Regler, at *literæ unius organi*, saa og visse *linguales* og *dentales* kunde omskiftes med hinanden, at *consonanternes* Orden kand *transponeres* og andre fleere ...“ (152—153. l.). — V. Ö. IOBI LUDOLFI *Ad suam Historiam Æthiopicam Commentarius* (Frankfurt, 1691) 443.

¹⁾ „i henseende til dem [Gloserne eller Ordene] har det Grønlandske Sprog endnu mindre Overeensstemmelse med de i Europa bekiendte, end i henseende til *Grammaticam*“ (152. l.).

²⁾ „thi baade i det Grækske og Latinske, Danske, Slavoniske, Finniske og andre Sprog forekommer i Ordenes Begyndelse slige sammensatte Consonanter i Mangfoldighed, som *bl, br, cl, cr, dr, fl, fr, gl, gn, gr, mn, pl, pn, pr, sc, sl, sm, st, str* &c. Men det Hungariske Sprog alleene kommer derudi overeens med det Grønlandske saasom ogsaa paa Hungarisk intet Ord begynder med to eller flere Consonanter, uden de alleene som ere udaf det Latinske eller andre fremmede Sprog laante og antagne i Brug, ja endogsaa de selv samme fremmede Ord gjøre Hungarerne beqvemmere til deres *pronunciation* ved at sætte en *Vocal* foran eller imellem slige Consonanter: Den berømmelige

A névelő hiányával kapcsolatban megállapítja, hogy e ponton a grönlandiak nyelve nem egyezik a magyarral sem, mert annak is van háromféle névelője, ú. m. az (határozatlan [!]), ez (határozott) és amaz (demonstrativum).¹⁾

A nemek hiányáról mondottakban két magyar szerzőre hivatkozik. OTROKOCSI FÖRIS FERENC szerint: „*Genera grammaticorum per sexus distinctionem nulla agnoscimus*“. BÉL MÁTYÁS szerint: „*Genus in Lingua Hungarica nullum, idque in Nominibus, cum Substantivis tum Adjectivis: quod in idiomatibus Europæ . . . secus est: . . . Fallor? an istud est aliquid, quod vix in alio idiomate facile reperias. Tantum vero abest, ut . . . confundat linguam, ut ornet etiam faciatque expeditiorem*“.²⁾

A főnévragozásnál megtudjuk, hogy a részesülő, tárgy- és határozó esetek (mely utóbbiak itt éppoly számosak és különfélék, mint a magyarban) a szó végéhez illesztett elválaszthatatlan ragokkal képeztetnek, akárcsak a magyar nyelvben.³⁾ Maguk a ragok nem azonosak a magyar ragokkal, csak a képzés módja.

lærde Mand Matth. Bel giver denne Regel derom: Vox apud . . . etc. . . . peregrina est. Meletem. de peregrinitate Lingvæ Hungar. Miscell. Berolin. p. 198. og dette Raad lærer vel ogsaa Naturen Grønlænderne at bruge.“ (138. l.). — V. Ö. BÉL MÁTYÁS i. m. 208. — Minthogy auktoraik, különösen WÖLDIKE latin idézetei nem pontosak, fent a szövegben — itt is, ezután is — az eredetit adjuk.

1) „Grønlænderne bruge ingen *articulum* hverken for eller efter Ordet, hvorudi deres Sprog kommer overeens med det Latinske, men ikke med de fleeste andre Sprog i Europa, ey heller med det Hungariske, som har sine tre Artikler *indefinitum* AZ, *definitum* EZ, *demonstrativum* AMAZ“ (138. l.). — V. Ö. BÉL MÁTYÁS (i. m. 205): „*Articulus Hungaricus, non minus ab Europæorum dialectis discrepat, nam & generis omnis est, & sono, nulli linguarum hujus orbis, adfinis. AZ, Indefinitus quod Germanis est: Einer, Eine, Eines, Slavis geden, gedna, gedno. EZ, Definitus, Germanis, Der, Die, Das, Slavis, Tento, Tato, toto. AMAZ, Demonstrativus, ille, illa, illud, Germ. Jener, Jene, Jenes. Slav. Onen, Onena, Onene.*“

2) „herudi kommer det Finniske, Tyrkiske, Persiske, saa og atter det Hungariske Sprog overeens med det Grønlandske, og maaske ikke mange ellers; Saaledes siger Franc. Foris Otrokocsi: *Genera grammaticorum . . . etc. . . nulla agnoscimus: Orig. Hungar. P. I. p. 317.* Forbemeldte Matth. Belius taler saaledes derom: *Genus etc. . . ibid. p. 210.*“ (139. l.)

3) „*Dativus, Accusativus* og *Ablativi* (som her ere liigesaa mange og adskillige som i det Hungariske Sprog) blive giorte ved at sætte *particulas inseparabiles* til Enden af Ordet, lige paa saadan en Maade, som det skeer i det Hungariske Sprog: . . .“ (140. l.).

Pl. város ~ városba, mező ~ mezőben, róka ~ rókához; ezeket a más nyelvek prepozícióinak megfelelő elemeket tehát sem a magyar, sem a grönlandi nyelvben nem jogosult prepozícióknak nevezni.¹⁾

A cselekvés helyét és eszközét jelentő deverbális névszóknál futólag utal a magyarral való hasonlóságra,²⁾ majd ezt mondja: Íme, újabb nagy hasonlóság a magyar és grönlandi nyelv között! BÉL szerint: az *enyim*, *tied*, *övé* birtokosnévmások véghangjai (-m, -d, -e) ragok gyanánt járulnak a „prepozíciókhoz“ (*fölöttem*, *fölötted*, *fölötte*), igékhez (*kérem*, *kéred*, *kéri*) és főnevekhez (*késem*, *késed*, *kése*). BÉL MÁTYÁSNAK az igeragokra felhozott példái szerint nem állják meg helyüket: ezek affirmatívumok, nem suffixumok. OTROKOCSI művéből azonban kiderül, hogy suffixumok is előfordulnak a magyar igeragozásban.³⁾

Hogy az igető a magyarban is egyenlő a jelentőmód jelenidő

¹⁾ „Disse *terminationer* ere vel ikke de samme som sættes til Ordene i det Hungariske Sprog for at gjøre *accusativos* og *ablativos*, men Maaden er dog den samme. Jeg vil ikke anføre alle de af *M. Belio* opregnede Hungariske *ablativos*, men ikkun nævne for Exempels Skyld disse *accusativos*: *varos URES*, *varosba IN URBEM*, *mezo CAMPUS*, *mezoben IN CAMPUM*, *Roka VULPES*, *rokahoz AD VULPEM*; hvoraf ogsaa det er at kiende at det som i andre Sprog kaldes *præpositiones* kand hverken paa Hungarsk eller paa Grønlandsk kaldes *præpositiones*, saasom det sættes bag efter Ord ...“ (141. l.).

²⁾ „Iblant *verbalia* ere i sær at mærke baade i det Hebraiske, Arabiske og andre Orientaliske Sprog, saa og i det Hungariske, de som bemærke den Sted eller det Redskab, hvormed den Gierning skeer, som *verbum* betyder, og disse have ogsaa i det Grønlandske deres visse og gandske kiendelige *formas* ...“ (143. l.).

³⁾ „Men her er atter en stor Liighed imellem det Hungariske og Grønlandske Sprog: Om de Hungariske *suffixis* fortæller *M. Bel. l. c. p. 221.* at af *pronominiibus possessivis ENIM meus*, *TIED tuus*, *OVE ejus* bruges *ultimæ literæ* til *suffixa*, nemlig til den første *person M*, til den anden *D*, og til den tredje *E*, og disse sættes ikke allene til *præpositiones*, men og til *verba* og *nomina*, som: *KES culter*, *KESEM culter meus*, *KESED culter tuus*, *KESE culter ejus*, *KER rogat*, *KEREM ego rogo*, *KERED tu rogas*, *KERI ille rogat*; *FÖLÖTT super*, *FÖLÖTTEM super me*, *FÖLÖTTED super te*, *FÖLÖTTE super eo*. Det Exempel som hand har anført til *suffixa verborum*, er ikke riktigt, thi derudi har hand *confunderet suffixa* med *affirmativis*, men ikke desmindre er Sagen rigtig, at *suffixa* ogsaa sættes til *verba* udi det Hungariske Sprog, hvilket kand kiendes af de Exempler som findes i *Otrokocsi origg. Hung. P. I. p. 311.*“ (146. l.). — OTROKOCSI i. h. a BÉL MÁTYÁS felsorolta típusokon kívül csak a -lak, -lek ragos tárgyias alakot említi.

egyesszám harmadik személyével, arra forrás megjelölése nélkül a következő latin szabályt kapjuk: „*Radix s. thema verborum* (!) *omnium sive primitiva sint sive derivata est tertia persona present. sing. indicativi*“ (BÉL M. i. m. 215).

Az igeképzők gazdag rendszerével kapcsolatban legcélszerűbbnek tartja idézni „a már említett igen tudós férfiút, BÉL Mátyást, aki e ponton oly világosan és kimerítően ismerteti a magyar nyelv eme tulajdonságát“: *Voces Verborum, sive significatio, multum, sua fecunditate discrepat ab Europæis. Sic, Vox Activa, gemina est: quarum alteram docendi causa, Activum primum dicunt Grammatici, estque ipsa radix Verbi Activi, simpliciter significans, ut Lat, videt; ír scribit; Tart, servat; Tanit, docet: alteram, Activum secundum, vocant, quae Activi primi significationem, cum auget, tum varie determinat, ut nunc Mandative... nunc potentialiter significet. Sic ex Activo primo, Lat, fit secundum, Mandativum, Lattat, facit vel mandat videre, & Potentiale, Láthat, potest, videre. Utrumque istud Activum, aut directe significat, aut indirecte, unde nova ejus divisio enascitur, ut... Lát, videt, Lattat, videre facit... ubi nullo, seu rei seu personæ objectu, verbi significatio terminatur: aliud Directum, quod relate, seu determinate significat, & vel ad rem, vel ad personam refertur, ut: Latja, videt hoc; illud; hunc, istum... Lathatja, videre potest, hoc, istud, hunc, illum. Unde patet, quam inusitata sit Verborum Hungaricorum significatio. — Committere autem haud possumus, quin promamus, id quod maxime stupendum est in Verbis Hungaricis. Nimirum, unum idemque Verbum significationes induit, certe, si usus sermonis ferat, induere potest viginti, triginta, immo quinquaginta, septuaginta aut plane octoginta“. Ismerteti ezután a *ver* ige BÉL MÁTYÁS idézte nyolcvan igei származékát. „De ebben a grönlandiak nyelve nemcsak kiállja a versenyt a magyarokéval, hanem felül is múlja.“¹⁾*

¹⁾ „men endnu den største Liighed er ogsaa herudi imellem det Hungariske og det Grønlandske Sprog, den forbemældte ypperlige lærde Mand *Math. Belius* forklarer det Hungariske Sprogs Beskaffenhed og Natur i dette stykke saa tydelig og udførlig, at mig synes, jeg kand ikke udelukke noget af hans Ord, men maa indføre dem for at gjøre Sagen tydelig: *Voces verborum* (siger hand loc. c. p. 216) etc... — Hand sætter til Exempel derpaa *verbum VER verberat* med 80. Variationer: Af dette Tal er en heel deel ikke nye slags *activa secunda*, men de selvsamme *activa secunda* med adskillige suf-

Míg a magyarban BÉL MÁTYÁS szerint e származékok nem tekinthetők összetételeknek („*composita ex diversis verbis*“), hanem a képzők eredetükre nézve is formánsok („*literæ serviles formativæ*“), addig EGEDE szerint a grönlandi képzők zöméről hangalakjánál fogva ki lehet mutatni, hogy igei eredetű s ekkor a származék jelentése e másik ige jelentésével bővül. De talán a magyar grammatikusok is ugyanezt észlelnék, ha ezen a nyomon indulnának el. Csak lehet, hogy ezt kimutatni nem olyan könnyű a magyarban, ahol az ige-ötvek egytagúak,¹⁾ mint a polisillabikus grönlandi nyelvben.²⁾

Fejtegetéseit ezzel végzi WÖLDIKE: A grönlandi nyelv szerkezete tehát igen kevés hasonlóságot mutat az európai nyelvekkel, a magyar kivételével. S feltűnő, hogy a magyar éppen azokon a pontokon egyezik a grönlandival, ahol eltér a többi európai nyelvektől (szókezdő mássalhangzócsoporthoz tartozás, nyelvtani nemek hiánya, a birtokos személyragoknak és az ige-ök személyragjainak névmási eredete, az ige-ök ragtalan jelenidő egyesszám harmadik személye, deverbális ige-képzés, főnevek végéhez illesztett „prepozíciók“). „Ebből azonban semmiképpen sem merem azt következtetni, hogy a magyar és a grönlandi valaha is egyazon nyelvből lett volna, hiszen a kettő szóképzete közt túlnagy a különbség ehhez: hanem csak azt, hogy mindkettő a világnak ugyanabból a

fixis; thi hvad hand taler om activis directis er ikke gandske accurat, saasom det ikke kand giøre et nyt Verbum eller Conjugation at der legges suffixo dertil: dog er visseligen en stor Deel af dem som hand opregner rette activa secunda. Men i dette stykke kand det Grønlandske Sprog ikke allene agtes det Hungariske liigt, men endogsaa overgaae det meget.“ (149—150. l.).

¹⁾ „Neque alia VERBORUM est ratio, hoc est alienissima ab Europæorum Linguarum sonis. *Primitiva*, monosyllaba sunt pleraque...“ BÉL M. i. m. 240. — A magyar szótövek egytagú voltát BÉL MÁTYÁS i. művében gyakran említi.

²⁾ „I det Hungariske Sprog, anseer velbemeldte Herr Bel disse activa secunda ikke for *composita ex diversis verbis*, men holder disse Tillæg for *literas serviles formativas*, men Herr Egede anseer dem i det Grønlandske for *composita*, og forklarer om de fleste, hvad for et Verbum det er, hvis *signification* er lagt til *activi primi signification*, og hvad for Bogstav eller Bogstaver deraf i hvert *verbo secundo* ere beholdne; Maaske Hungariske *Grammatici* kunde finde det samme i deres Sprog, dersom de faldt paa den Tanke; dog maaske det ikke lader sig ikke(!) saa *demonstrativ* viise i det Hungariske Sprog, hvor *Radices* ere *monosyllabicæ*, som i det Grønlandske, hvor de ere *polysyllabicæ*;...“ (150. l.).

sarkából származik, mégpedig szerintem Nagy Tatárországból.“ Az a nép, amelyet a dánok, németek, görögök, olaszok *hungarus*-nak etc. neveznek, magamagát másképp hívja, de más névvel illetik a szomszédos szláv népek is: *Juri*, *Uhri*. OTROKOCSI szerint azonban ilyen nevű és a magyarral egyező nyelvű nép található Tatárország északi részén. Erre vonatkozólag idézi GUAGNINUS-t és ODERBORNUS-t.¹⁾ A *magyar* népnévet egybeveti a *mandzsu*-val s — úgymond — OTROKOCSI nyomán²⁾ a *mingrel* népnévvél is. Hogy a mandzsuk felülről lefelé írnak, míg az ősmagyarok írása jobbról balfelé³⁾ olvasandó, az nem gátolja a rokonítást, mivel a mandzsu írás — úgymond — tudvalevőleg nem honi betűvetés, hanem a szíriaiból származik.⁴⁾

¹⁾ Az egyik: *Sarmatiæ Europææ Descriptio* etc. Alexandri Gwagnini Veronensis (Krakó, 1578). A Wöldike említette „descriptio Moscoviæ“ (l. alább; az általam ismert 1581.-i Speyer-i kiadásban „Moschoviæ“) e könyvnek része. I. h. kezdő és befejező sorait alkotja a *Iugra Regio* c. fejezetnek, melyet OTROKOCSI (i. m. 266) teljes egészében idéz. — A másik: Joannis Basilidis magni Moscoviæ ducis vita, a Paulo Oderbornio tribus libris conscripta 1585. Vitebergæ. I. h. OTROKOCsinál is (i. m. 267—68). — V. ö. még GOMBOSZ ZOLTÁN: NyK. XLVI, 187—188.

²⁾ Nem egészen jogosan, mert OTROKOCSI a *magyar* nevet a görög *Megara* városnévből származtatja.

³⁾ V. ö. OTROKOCSI i. m. 320 kk.

⁴⁾ Saa findes der da i henseende til *Grammaticam* saare liden Oveerensstemmelse imellem det Grønlandske og de Europæiske Sprog, undtagen det *Hungariske*, og det er gandske besynderligt og mærkeligt, at just i de Poster, hvorudi det *Hungariske* Sprog *differerer* fra de andre *Europæiske*, derudi kommer det overeens med det Grønlandske, nemlig: at intet Ord begyndes af to eller flere *Consonanter*, et der er ingen Forskiel paa *Genera*, at der bruges *suffixa*, og disse saavel som *afformativa verborum* ere *terminationes pronominum*, at *Radix* er 3. pers. *præsentis*, at *verba* kand i deres Bemærkelse faae et tillæg ved *literas epentheticas*, at *præpositiones* sættes til Enden af Ordet. Men heraf tør jeg dog ingenlunde gjøre den Slutning, at det *Hungariske* og Grønlandske Sprog nogensinde har været et og det samme, saasom der er alt for stor Forskiel imellem Gloserne i begge disse Sprog, men ikkun det, at de maa være komne fra en Egn eller fra en deel i Verden, som jeg mener at skulle være det store Tartarie. Den Nation, som vi saavel som Tydskerne, Grækerne og Italiæerne kalde *Hungarer*, kalder sig selv ikke saaledes, ey heller kaldes de saa af deres næste Naboer; Thi *Slovakerne* eller de *Slaviske* Nationer, som boe imellem *Hungarerne* og rundt omkring dem, kalder dem *Juri* eller *Uhri* som OTROKOCSI melder Origg. Hugg. (!) P. I. pag. 155. og i den nørre Deel af Tartariet skal findes en Nation af samme Navn og Sprog. Alexander Gwagninus taler saaledes derom in *descriptione Moscoviæ* p. 167. edit. Frf. 1600. *Iugra* s. *Juhra Regio, cujus incolae Juhri vel Jugrici*

A szóegyeztetések közt a következő magyar szavakat találjuk: *nagy* (grönl. *angekou*, 153. l.), *honnya* (grönl. *inne* 'Sted, Kammer'), *hall* (grönl. *kalleripok*), *hát* (grönl. *ketek* 'Ryg'), *nyak* (grönl. *kongisek*, 154. l.) és *comb* (grönl. *Sebiak* 'en Hofte' 155. l.). Végül a kötet névmutatójában megtaláljuk BÉL MÁTYÁS nevét ezzel a megjegyzéssel: „Magyar nyelvtana dícsértetik II. 146. kk.“¹⁾

*

WÖLDIKE értekezése nem annyira a magyar nyelvhasonlítás történetének szempontjából fontos, mint inkább magyar irodalomtörténeti szempontból. Kétségtelen ugyanis, hogy e furcsa írásmű létrejöttében nagy része volt BÉL MÁTYÁS nem kevésbé különös érvelésű *De Peregrinitate Linguae Hungaricae* c. értekezésének, mely a *Miscellanea Berolinensia* IV. kötetének (1734) 198—226. lapjain jelent meg. E mellett erősen hatott rá az *Origines Hungaricae* bizarr, bár a maga idejében nem egyedülálló alapgondolata és gondolatmenete.

BÉL MÁTYÁS ebben a nehezen hozzáférhető írásában azt bizonyítja, hogy a magyar nyelv rokontalan idegen („peregrina“) Európában. Elöljáróban kikel azok ellen, akik a hunokat és

appellantur, ad oceanum septentrionalem sita est, — eodemque idiomate cum Hungari loquuntur, saa og p. 209. sunt ejusdem sermonis & loquelæ præcisæ, nisi quod addiderunt, nostri Hungari aliqua vocabula ex Slavonico idiomate, earum rerum quæ in Scythia & Juhra non reperiuntur. Samme Efterretning giver ogsaa Paulus Oderbornius in vita Johannis Basilidæ l. I. p. 244. *Jugrii in hodiernum diem idem cum Hungaris idioma usurpant.* Paa Hungarisk kaldes en Hungarer *Magyar*, saaledes ogsaa paa Tyrkisk *مجار* *magjar*: om dette Navn viiser nogen *cognition* med den *Mangiuriske* Nation i store Tartarie hvis Bogstaver afgangne Herr Prof. Bayer i Petersborg har ladet stikke i Kaaber og indførd i *Comment. Academ. Petropol.* Tom. VI. kand jeg lige saa lidet sige som om samme Navn viser noget Slegtsskab med den *Mingreliske* Nation, hvorum bemeldte *Otrokocsi* anfører sin Gisning *Origg. Hung. P. I. p. 360.* I det ringeste hindrer det intet, at *Mangiurerne* skriver fra øverst til nederst paa Siden, og derimod *Hungarerne*, førend de antog de Latinske Bogstaver, skreve deres egne Bogstaver som de andre *Orientaliske* Folk fra den høyre til den venstre Haand: Thi *Mangiurerne* maae visseligen fordm have skrevet ligesaa, da det er kiendeligt, at deres Skrift er oprunden af de Syriske Bogstaver“ (151—152. l.).

¹⁾ A *Register*-ben (lapszám nélkül): „*Belii* (Matth.) Hungariske Grammatica roses. III. 146. sqq.“ — A II. szám arra utal, hogy e kötet a koppenhágai tudós társaság kiadványsorozatának második kötete.

avarokat szláv népeknek teszik meg, a magyarokat pedig a finnekkel akarják rokonítani.¹⁾ A nyelvhasználásban LUDOLF hívénél vallja magát (200. l.). Az etióp filológia megalapítójának ezek az elvei: „Si... linguam alteri affinem dicere velimus, necesse est, non tantum, ut ea contineat nonnulla alterius cujusdam linguæ vocabula; sed etiam, ut Grammaticæ ratio maxima sui parte eadem sit, qualis convenientia cernitur in Orientalibus, Ebræa, Syriaca, Arabica & Æthiopica: nec non in Italica, Hispanica & Gallica Occidentalibus linguis, quæ recte affines inter se dicuntur... Deinde si linguas aliquas inter se affines asserere velimus, vocabulorum rebus naturalibus competentium convenientia quædam docenda est, ut cæli, terræ, partium humani corporis, animalium domesticorum, &c. ista enim vocabula facillimè retinentur;²⁾ propterea ex illis communis quædam origo & antiqua cognatio & derivatioprehenditur: artificialia seu technica verò, ut & scientiarum, sacrorum, et actionum humanarum nomina non linguæ, sed professionis, vel artis, vel nationis alicujus derivationem arguunt“.³⁾ — A magyar nyelvről körülbelül olyan alapos leírást ad, mint utánczója, WÖLDIKE, a grönlandiról, bár az összehasonlító elvet egy szűkebb körön belül — mely a latin, német, tót („slavica“) és görög nyelvet öleli fel — következetesebben érvényre juttatja. A szókészlet („materia“) ismertetése nála megelőzi a nyelvtani („forma“) ismertetést. Az egybevetés célja: kimutatni, hogy a magyar ezekhez a nyelvekhez *nem* hasonlít⁴⁾ — olyanféle, mint amit WÖLDIKE tűzött maga elé: bebizonyítani, hogy a grönlandi nyelv sem hasonlít más, Európában ismert

¹⁾ „Fallor? annon hic Summi Viri labent vestigia, in eam abeuntis sententiam, *Hunnos & Auares*, Slavicas esse gentes, *Hungaros* contra *Finnis* cognatos... Non id nobis proposuimus, ut jam doceamus, *Hunnos*, *Abares* (!) & *Hungaros* gentes fuisse easdem; nam ista disputandi locum alibi habebimus: de *Lingua* nunc sermo nobis erit, *Hungarica*, & hujus in *Europa* peregrinitate.“ (199. l.).

²⁾ V. ö. Wöldike nézetét a szókészlet egybevetésénél követendő elvekről (i. m. 151—152 l.).

³⁾ IOBI LUDOLFI Ad suam Historiam Æthiopicam Commentarius (Frankfurt, 1691) 442—443. — BEL MÁTYÁS idézi i. h.

⁴⁾ „Longiora hæc forte, Lectori ἀνοητόν videbuntur; sed producenda tamen fuerunt, ut arbitrari possint docti, jure ne, an injuria, *Sclavonicæ* partim, partim *Finnicæ* Linguæ contagium, *Hungaricæ* nostræ, adfricetur, ab his, qui natales gentium, ex Linguarum communione, sueverunt dijudicare“ (220. l.).

nyelvekhez. E negatív érvelésből WÖLDIKE egy pozitívumot is kihozott: hogy t. i. a két rokontalan nyelv egymással mutat rokonságot. De éppen ez BÉL MÁTYÁS gondolatmenetének továbbfűzése, mintegy válasz rá.

BÉL érvelésének fő hibája: cáfolni igyekszik egyebek közt a finn rokonítás jogosságát, a finnt ellenben kihagyja az egybevetett nyelvek közül. A finn nyelvről érdemben csak egyszer esik említés a főnevek esetragjainál („*præpositiones inseparabiles*“) s az egybevetés itt hasonlóságot állapít meg a finn és a magyar nyelv közt.¹⁾ A rossz lelkiismeret hajthatatlansága kell hozzá, hogy ennek az egyetlen érdemleges egybevetésnek az alapján azt a következtetést vonja le valaki, amit BÉL MÁTYÁS.

Az ő zseniális tévedését pedig csak olyasvalaki tehette magáévá, aki a finn nyelvet éppoly kevésbé ismerte.

Hogy WÖLDIKE sem lappul, sem finnül nem tudott, az művéből több helyen kiviláglik. A névelő hiányát csak a latinból ismeri, arról, hogy a finn is kerüli a szókezdő mássalhangzócsoportokat, nincs tudomása, a szóegyeztetéseknél sem a lapp, sem a finn nyelv nem szerepel. Egyébként ahol érdemben említi e nyelveket, az összehasonlítás itt is csaknem mindig pozitív eredménnyel jár.²⁾ A tények szerény szava azonban nem tudott megbirkózni egy tetszetős elmélet csábításaival és BÉL MÁTYÁS meggyőződésének lenyűgöző hatásával.

Hogy a koppenhágai egyetem amerikai indián nyelvekben is járatos hittan-professzora a finn és lapp nyelvnek még elemeit sem ismerte, az sokkal feltűnőbb BÉL MÁTYÁSNAK e téren való tájékozatlanságánál. Ugyanis Luther kis kátéja³⁾ ekkor már megjelent lapp nyelven ugyanazon Missions-Collegium kiadásában, amelynek WÖLDIKE 1734 óta tagja volt

Művéről azonban tudomást kell vennünk, mind a magyar nyelvhasználat történetében, mind pedig irodalmunkéban, BÉL MÁTYÁS és OTROKOCSI hatásával kapcsolatban.

Uppsala, 1941. február 14.

ÁTÁNYI ISTVÁN.

¹⁾ „*Inseparabilium autem, cum Natura, tum & Syntaxis ab Europæorum Dialectis, si Finnos forte exceperim, penitus abludit...*“ (206. l.).

²⁾ „*Præpositiones, sættes ogsaa bagefter nomina udi det Finmarkiske Sprog, men blive dog Ord for sig selv*“ (141. l.). A lapp névutókra célozhat. — „*Men at det Bogstav F ikke bruges i det Grønlandske Sprog, derudi ligner dette det Finniske i Europa...*“ (137. l.).

³⁾ Doktor Morten Lutter Utza Katekismusaz... Kjøbenhavnst den 1728. Kétnyelvű, dán és lapp kiadás.

Egy magyar szócsalád eredetéről.

Lódit, lódul és lóbál igéinket összetartozóknak érzi nyelvérzékünk, mivel nemcsak egy töből képzetteknek látszanak, hanem jelentésük is egészen közel áll egymáshoz. A *lódit* műveltető ige, melynek *-dit* képzőeleme azonos pl. a *fordít, mozdít, perdít, buzdit* szavainkban látható összetett képzővel. Előfordulására a Nyelvtörténeti Szótár szerint 1641-től ismerünk adatokat. — A *lódul* visszaható származék; *-dul* képzője pl. a *fordul, mozdul, perdül, buzdul* igékben jelentkezik. A NySz. csak 1720-ból idéz rá adatot. — A *lóbál* alakot gyakorító igének érezzük ugyan, elemzése azonban korántsem olyan egyszerű, mint az előbbi alakoké, mert a *-bál* végződés magyarázata nehézségeket okoz. Hasonló végű, gyakorító jelentésű igékben nincs ugyan hiány: ott van pl. a *himbál, nyirbál* és *kiabál* igénk, továbbá a népnyelvből *ordibál, csimbál, limbál*, mindamellett ezek nem jogosítanak *-bál* képző elvonására. Ami pl. *himbál* igénket illeti, SIMONYI azt tanítja, hogy ez a *hintál + lóbál* igék vegyüléséből keletkezett (Nyr. XVIII, 6), SCHUCHARDT HUGÓ szerint pedig a *hintál + csimbál* vagy *limbál* kontaminációjának az eredménye (Nyr. XXIX, 58). — *Nyirbál* igénkről tudjuk, hogy csak aránylag későn, a nyelvérzék tévedéséből sorakozott be a *nyír* ige családjába s vette fel mai jelentését; eredetét illetőleg hangutánzó szó, régibb alakja *nyírvál*, története ellentmond tehát annak, hogy belőle *-bál* képzőre következtessünk (vö. SCHUCHARDT HUGÓ: Nyr. XXIX, 58; SZILY: MNy. XVIII, 91; CSEFKÓ: MNy. XXIII, 573). — *Kiabál* szavunk végeredményben a *kajál-bajál* ikerszó összevonása folytán állott elő, csalóka látszat tehát, mintha a *kajált, kiált* igénk tövéből képződött volna (vö. SZINNYEI: MNy. XVIII, 147; HORGER: MNy. XXIII, 49). — Alakvegyülés eredménye (*ordít + kiabál* összevonása) az *ordibál* ige is. Az említett szavak nem tartalmazznak tehát *-bál* képzőt, s nincs ilyennek kétségtelen példája egyéb szavakban sem.¹⁾ De mi akkor a *lóbál*? — SCHUCHARDT arra gondol,

¹⁾ A *csimbál* és *limbál* igékhez vö. az EtSz. *csimbáz* címszavát.

hogy „a *lódul*, *lóg*, *lógat* mellett meglévő *lóbál* a *lobog*, *lebeg* alakokra támaszkodhatik“ (Nyr. XXIX, 58). Ha ez a nyilatkozat azt jelenti, hogy a *lóbál* a *lobog* ige *lob-* alaprésznének a származéka, akkor el kell utasítanunk, mert ez esetben megmagyarázatlan maradna a *lóbál* hosszú *ó*-ja. Valószínűbb azonban, hogy SCHUCHARDT a *lob-* igető egy felteendő **lobál* származékának és a *lódul* stb. tövének a kontaminációjára gondol. Ez a magyarázat már figyelmet érdemel ugyan, a jelentések szorosabb kapcsolódásánál fogva jóval valószínűbb azonban az, hogy a *lóbál* nem a *lob-* tö származéka, hanem a *lódul* és a *lódít* igékkel sarjadt egy tőről, ez esetben pedig alakulása még magyarázatra vár.

Már kevésbé világos nyelvértékünk számára a *lóbál*, *lódít* és *lódul* igéknek a *lóg* igével való összetartozása, amit a nyelvtudomány ugyancsak hirdet (vö. pl. SIMONYI: NyK. XVII, 61; Nyr. XLII, 282; BEKE: KSz. XIII, 202; MUNKÁCSI, ÁKE. 446). Az összetartozás tudata itt nemcsak azért homályosult el, mert *-g* igeképzőnk a ritkább képzőink közé tartozik, hanem eltávolodott némileg a jelentés is: amíg a *lóbál*, *lódít* és *lódul* igék jelentésében mindenkor benne érezzük a *mozgás* mozzanatát, addig *lóg* igénk ma már nem fejez ki feltétlenül mozgást, hanem csupán egy szilárd pontból való függést. De hogy a nyelvtudománynak mégis igaza lehet akkor, amikor a *lóg* igét a fentiekkel összekapcsolja, abban a meggyőződésünkben — a jelentés szempontjából — megerősít bennünket a nyelvtörténet: *lóg*, *lógg* igénk jelentése a Nyelvtörténeti Szótár szerint nemcsak 'pendeo; hangen', mint ma, hanem a régiségben 'agitor; hin und wieder getrieben werden' is. Az utóbbi jelentésben már bennefoglaltatik a mozgás képze, s ennek kapcsán már közelebb érezzük a *lóg* igét a *lóbál*hoz és társaihoz. A 'hin und wieder getrieben werden' jelentésből kiderül még az is, hogy a *lóg* igében eredetileg gyakorító igét kell látnunk (vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 65).

Miután tisztáztuk mindazoknak az igéknek a jelentését, amelyek a szóban forgó szócsaládot alkotják, fordítsuk most figyelmünket a szó eredetére. A fentiekből nyilvánvalóan kitűnik, hogy a tárgyalt igék kivétel nélkül származékszavak, s valószínűleg valamennyien egy közös **ló-* alapszóból vannak képezve. Ez a képzőtlen *ló-* alaprész azonban önálló szóként nyelvtörténetünkben ismeretlen, s emlékéit csak a tárgyalt származékok őrzik. Az utóbbiakból annyi kiviláglik, hogy a feltehető **ló* alapszó igei ter-

mészetű volt, s eredeti jelentése 'mozgásba hoz, dob, vet, hajít, lök, taszít' lehetett. Az a nézetem, hogy ez a kiveszett *ló(-) igénk egyeztetendő a következő rokonnyelvi alakokkal:

fi. (RENV.) *luoda* 'anfang machen': a) *luoda* verkkooa, sukkaa, kangasta, b) 'erschaffen', c) 'bestimmen'; 2. 'etwas werfend tun': a) 'abwerfen, fällen, missgebären', b) 'aufwerfen, auswerfen, ausschöpfen', c) 'zuwerfen' d) 'überwerfen, überflößen';

~ aunusi (GEN.) *luo-* 'luoda, heittä (heiniä pielekseen)';

~ észt *lūa*: *sitta l.* 'Dünger auf den Wagen laden';

~ lpK. (GEN.) *loññi-* 'heben', L. (WIKL.) *logrēs* 'laut, hoch', *logñije-* 'erheben';

~ md. (PAAB.) M. *lijams*, E. *lijems*: *kotf* (kotst) *l.* 'ein Gewebe aufziehen';

~ cser. (WICHM.) KB. *lo'γgam*, U. T. M. B. *loγa'm*, J. *lo'γam*, JU. *lo'γam* 'wannen, werfeln (Hanfsamen und Beeren KB., Getreide U.); den Kopf zurückwerfen (KB., T.)';

~ votj. (WIED.) *ledyny* 'schöpfen, ausschöpfen';

~ zürj. (WICHM.) V. S. L. *lędnj*, I. *lędnj*, U. *lędnjs* 'werfen (I.); auswerfen, ausschöpfen (S. L. U.); hineinschieben (Brote in den Ofen) (S. L.); auflegen, bepacken, beladen, aufladen, zulegen, hinlegen (V.)' etc.;

~ vog. (KANN.) *loγxəj-*: *kβän-l.* 'zu früh gebären (von der Frau)';

A fenti rokonnyelvi szavakkal legutóbb UOTILA foglalkozott a Finnisch-ugrische Forschungen XXVI. kötetében a 160—1. lapon (ugyanitt megtaláljuk az egyeztetés irodalmát is). Előtte TUNKELO tárgyalta legrészletesebben ezt az etimológiát (l. SUS. Toim. LVIII, 287—97), aki az összekapcsolt szavakat főleg a jelentés szempontjából vizsgálta s arra az eredményre jutott, hogy a szócsoport tagjainak jelentései közül legrégibb a 'heittä' és a 'työntää luotaan, poistaa itsestään' jelentés, s a többi ebből az alapjelentésből fejlődött ki. TUNKELO ezt a megállapítását alapul véve, úgy látom, hogy a feltett magyar *ló(-) ige és a fenti finnugor igék egyeztetésének a jelentés szempontjából nincsenek nagyobb akadályai. *Lódít* igénket jelentés szempontjából jóformán azonosnak vehetjük éppen egy 'työntää luotaan, heittä' jelentésű ige mozzanatos származékával. A visszaható jelentésű *lódul* igénket is legalkalmasabban talán éppen a 'työntää' ige visszaható alakjával (*työntyä*) fordíthatjuk le finnre. *Lóg* igénk jelenté-

sének az előzőkhöz való viszonya már nem ennyire egyszerű: ha a feltett **lō-* alapige 'työntää luotaan' jelentésű volt, akkor azt várhatnánk, hogy ennek a gyakorító származéka ezt jelentse: 'työnnellä luotaan', azaz 'taszítgatni, dobálni', németül: 'hin und wieder treiben'. Ha szemügyre vesszük azonban *g* gyakorító képzős igéinket, közülük nem egynél ugyanolyan jelentésbeli viszonyt észlelhetünk, aminőt a **lō-* igető és a *lóg* ige között megállapíthatunk, pl. *csap*, *csavar* és *teker* tárgyas igéink a *csapong* (= *csapog*), *csavarog*, *tekereg* *g* gyakorító képzős alakjukban mai nyelvérzékünk szerint nem *t á r g y a s*, hanem tárgyatlan (visszaható) cselekvés gyakori ismétlődését fejezik ki. Ennek alapján úgy látom tehát, hogy *lóg* igénk a maga eredeti 'hin und wieder getrieben werden' jelentésében nyugodtan magyarázható a feltett **lō* 'työntää etc.' ige származékának, legfeljebb azt kell megállapítanunk, hogy *g* gyakorító képzős szavaink jelentésének fejlődését a fentebbi példák alapján érdemes volna alaposabban megvizsgálni.¹⁾

Áttérve a hangalakra, mindenek előtt arra kell rámutatnunk, hogy a finn *luo-* igető és rokonnyelvi társai oly alapnyelvi alakra vezethetők vissza, amely *ɣ* szóbelseji mássalhangzót tartalmazott (vö. SETÄLÄ: Festschr. til VILH. THOMSEN, 231 és FUF. XII, Anz. 5; PAASONEN, Beitr. 35; WICHMANN: FUF. XVI, 196 és Tschert. 79, 129).

Azokkal a magyar szavakkal, amelyeknek finnugor előz-

¹⁾ A finn *luoda* és a magyar *lódít*, *lódul*, *lóg*, *lóbál* jelentésbeli viszonyának megvilágításához tanulságos adalékul szolgál az észti *lökkama* ige, amelynek alapjelentése — mint a finn *luoda* igéé is — 'lök, taszít', e mellett vannak azonban hasonló tárgyatlan jelentései is, mint aminők a magyar *lódul* és *lóg* igéknek vannak, l. WIEDEMANN szótára, ahol a következőket találjuk: *lökkama* 1. 'stossen, schieben'; 2. (in tr.) 'sich bewegen, fahren, eilen, rennen, sich umhertreiben', *lökkä peale!* 'fähr zu', *hakkame lökkama* 'lasst uns anfangen zu fahren', *randa lökkama* 'an's Ufer fahren', *lökkab kõige m̄-ilta* 'sie treibt sich in der ganzen Welt umher', *lezed lökkawad poiste taga* 'die Wittwen gehen den Burschen nach', *edasi lökkama* 'vorwärts gehen, rücken, marschieren', *læwad lökkawad edasi* 'die Schiffe segeln weiter', *lökkasid nenda wël mõned nädalad edasi* 'so lebten sie noch einige Wochen fort', *läbi lökkama* 'hin und her gehen, sich umhertreiben, sich durchschlagen'. — Tárgyas és tárgyatlan a német *schwingen* is: 1. 'for-gatni, suhintani, lengetni, lebegtetni, lendíteni', 2. 'rezegni, inogni, lebegni, mozogni'. Hasonló a *schwippen* ige: 1. 'suhintani', 2. 'ingadozni, dülöngélni'. Ugyanígy: *schlagen*, *stossen* stb.

ménye γ -t tartalmazott, legrészletesebben SZINNYEI foglalkozott a NyK. XXXVIII. kötetében, itteni eredményeit azonban a későbbi kutatások több tekintetben módosították (vö. NyH.⁷ 47). Figyelembe véve az újabb kutatások eredményeit, SZINNYEI értekezésének fő megállapítását mutatis mutandis ma ily fogalmazásban fogadhatjuk el: a finnugor szóbelseji $*\gamma$ - $*\gamma$ -vel váltakozott, s a magyar nyelvben e váltakozásnak a gyenge foka általánosult; a $*\gamma$ gyenge fok magyarnyelvi fejleményeképpen ma $-v$ - ($-j$ -) $\sim \emptyset$ váltakozás mutatkozik.

Hogyan értelmezzük ezt a m a g y a r váltakozást? — Hangtörténetünkől nyilvánvaló, hogy ebben nem olyanszerű, hangsúlyviszonyoktól függő váltakozásról van szó, aminőnek a f i n n u g o r fokváltakozást képzeljük, hanem egy másodlagos váltakozásról, amely annak az eredménye, hogy a finnugor $*\gamma$ - $\sim * \gamma$ - váltakozás gyenge foka egymástól eltérő fonétikai helyzetekben idővel más és más módon fejlődött tovább a magyar nyelvben. A szóvégi magánhangzó lekopása után szóvégre jutott γ az előmagyarban μ -vá, illetőleg \ddot{u} -vé, ez pedig a megelőző magánhangzóval kettőshangzóvá fejlődött, majd később beleolvadva a megelőző magánhangzóba, azzal együtt hosszú magánhangzót eredményezett. Így álltak elő például a nominatívusban látható, ma mássalhangzóhiányt mutató alakok, tehát a $-v$ - $\sim \emptyset$ váltakozás \emptyset foka, pl.

fő < ó-magy. $*fe\ddot{u}$ < elő-m. $*fe\gamma s \sim$ f. *pää* (< $*p\ddot{a}\gamma s$),
nő < ó-magy. $*ne\ddot{u}$ < elő-m. $*ne\gamma s \sim$ vog. *nē* (tő: *nēγ*-),
őv, *ő* (R.) < ó-magy. $*\ddot{e}\ddot{u}$ < elő-m. $*\ddot{e}\gamma s \sim$ f. *vyö* (< $*s\gamma s$),
tő < ó-magy. $*t\ddot{e}\ddot{u}$ < $*ti\ddot{u}$ < elő-m. $*ti\gamma s \sim$ fi. *tyvi* (< $*ty\gamma e$),
vő < ó-magy. $*ve\ddot{u}$ < elő-m. $*ve\gamma s \sim$ f. *vävy* (< $*v\ddot{a}\gamma s$),
hó < ó-magy. $*\gamma ou$ < $*\gamma au$ < elő-m. < $*\gamma a\gamma s \sim$ f. *kuu* (< $*ku\gamma s$),
ó < ó-magy. $*ou$ < $*au$ < elő-m. $*a\gamma s \sim$ cser. *šorǵâ* (< $*š\ddot{a}\gamma s$).

Szóbelseji, magánhangzóközi helyzetben azonban másként fejlődött a $*\gamma$ hang: mélyhangú és zárt tőhangzós magashangú szavakban v lett belőle (vö. *hó* \sim *hava*-, *ó* \sim *avas*, *ő* (R.) \sim *övet*, *tő* \sim *tövet*), magashangú nyílt tőhangzós szavakban pedig kiesett. Ma az utóbbiak (egyesszámi) 3. személyű birtokosraggal ellátott alakjaiban az eredeti $*\gamma$ helyén j jelentkezik, vö. *feje*, *neje*, *veje*. SZINNYEI szerint a j ezekben nem a $*\gamma$ folytatása, hanem járulékhang, mely két azonos magánhangzó között keletkezett (l. NyH.⁷

120). E szerint a fejlődés menete a következő volt: **feye*, **neye*, **veye* > **fee*, **nee*, **vee* > *fe-j-e*, *ne-j-e*, *ve-j-e*.

Amint az eddigiekből látjuk, a finnugor **-γ-* ~ **-γ-* változásnak tehát *u*, *ü*, ill. hangzóközi helyzetben mélyhangú szavakban *v* az ó-magyar folytatója. Ennek alapján azt tartom, hogy a feltett finnugor **loy-* ~ **loy-* igéből a magyarban **lou-* ~ *lov-* fejlődhetett: **lou-* szerepelhetett a ragtalan jelenidejű egyes számi 3. személyben és mássalhangzón kezdődő igeképzők és ragok előtt, **lov-* pedig akkor, ha magánhangzó következett. Később azután a **χou* > *hó*, **ou* > *ó* stb. fejlődéssel egyidejűleg **lou(-)* > **ló(-)* változás állhatott be.

Ha másfelől azt nézzük, hogy *lóg*, *lódít* és *lódul* igéink korábban milyen hangzásúak lehettek, ismerve a *hó*, *ó* stb. szavak ó-jának történetét, nyugodtan rekonstruálhatunk ilyen régibb alakokat: **lou-g*, **lou-dox*, **lou-dul*. Az itt levő közös **lou-* alaprész pontosan azonos tehát azzal a kikövetkeztetett szóalakkal, melyet a finnugor **loy-* ó-magyar fejleményének feltettünk, ennél fogva a magyar **ló-* igetőnek a javaslatba hozott finnugor szavakkal való rokonságát a hangalak szempontjából is igazoltnak tekinthetjük.

Visszapillantva a **ló-* igető javasolt finnugor megfelelőire, hangtani szempontból csupán a vogul (KANN.) KU. *loyχəj-* igével kapcsolatban támadhatnak még aggályaink, mert ennek *χχ-*ja finnugor **-γk-ra*¹⁾ utal, míg a rokon nyelvek — s egyebek között a magyar **ló-* igető is — alapnyelvi **-γ-* ~ **-γ-* felvétele mellett szólnak. Ilyen esetekben azt szoktuk feltenni, hogy a kérdéses szó átkerült az eredeti *γ*-sorból az *-γk-* csoportba, ami pedig e sorváltás korát illeti, ezt már az ugor nyelvegység idejére szoktuk helyezni, tekintettel arra, hogy több eredeti *γ*-szóban nemcsak az obi-ugor nyelvekben, hanem a magyarban is *γk-ra* mutató másodlagos állapot van, pl. vog. *lāγ*, *iāγk*, *iāγg* ~ osztj. *iēγk*, *iēγk'* ~ m. *jég* [~ fi. *jää* (= **jāγ*.)], vog. *pēγ*, *pūγg*, *pāγk* ~ osztj. *pō'γk'*, *pēγk* ~ m. *fog* [~ fi. *pii* (= **piγ*.)], vog. *tāγar*, *teγgar*, *tāγkər* ~ osztj. *lō'γgar*, *lēγgar*, *teγkər*, *iō'γk'ər* ~ m. *egér*

¹⁾ A kondai nyelvjárásban több esetben figyelhető meg *ηχ* a feltett **ηk* helyett, mégpedig nemcsak a sorváltásos szavakban, hanem az eredeti *ηk*-esetekben is, pl. (KANN.) KU. *χá'ηχ* ~ TJ. *kāηk* 'klettern' (Vok. 100), (MUNK.) K. *vōηχ* ~ (KANN.) TJ., TÖ. *βāηk* 'schlagen' (Nyr. LXII, 65; KANNISTO, Vok. 72).

[~ fi. *hiiri* (< **šiyire*)] (I. SZINNYEI: NyK. XXXVIII, 285-6 és NyH⁷. 47-8).

Bár e példákban az ugor nyelvekbeli alakváltozatok többsége *γk*-ra utal, mégis azt tartom, hogy az eredeti *γ*-szavaknak az *γk*-sorba való átlépése nem történt meg egységesen az egész ugor nyelvterületen, hanem legfeljebb nyelvjárásonként, illetőleg: *γ*-nel és *γk*-val hangzó alakok az ugor korban még egyidejűleg is előfordulhattak. E mellett szólnak nézetem szerint a következő körülmények:

1. a déli-vogulhoz tartozó tavdai (KANNISTÓNÁL TJ-, ill. TČ-vel rövidített) nyelvjárásban, továbbá a nyugati-vogulhoz tartozó alsó-lozvai nyelvjárásban a kérdéses szavak ma is az *γ*- (s nem *γk*-) sorba tartoznak, vö. pl. a fenti három példában (KANN.) TJ., TC. *lāy*, *pēy*, (MUNK.) T. *lāñ*, AL. *tāyər*;

2. egyes *γ*-szavakban az osztják nyelv sem mutat még ma sem egységes képet: bizonyos nyelvjárások *γ*-re, mások *γk*-ra utalnak, pl. (CASTR.) I. *saya*, (PATK.) *saya* ~ (PATK.) *sanka*, (PAAS.) K. *sāyke*, J. *sāyki* 'klar, hell, heiter; Himmel, Gott,' (PÁPAY) *sāy**k*, *seyk* 'licht; Himmel' [~ vog. (MUNK.) **sāy**k*-: *sāy**k**ə**li*, *sāy**k**ə**m**li* 'teremtődni; fölébredni' (tkp. 'világosságra jönni') ~ m. szó (< **szeü*), I. MUNKÁCSI: NyK. XLVII, 462];

I. (CASTR.) *tayam* 'wünschen, wollen', Trj. (KARJ.) *aqy*¹- ~ (PAAS.) K. *tayxəm*, J. *Lāy_ok_oə_om* 'lieben; wünschen, wollen', (KARJ.) DN. *tāy**x*, V. *lōy**k*¹*a*, Vj. *iy**k*¹*a*, Ni. *tāy**x**a*, Kaz. *lāy**g*¹*a* 'wollen, wünschen' (DN., Trj., Ni., Kaz.); 'lieben' (Trj., V., Vj.) [~ vog. (AHLQV.) É. *tanxam* 'wollen, mögen', (SZIL.) É., K. *tānyi*, LM. *tanyi* 'wollen'¹) (?) ~ lpK. (GEN.) *šōññi* 'freien, werben' ~ (?) fi. *havi* etc.; a feltehető finnugor alapalak UOTILA szerint talán **šəy**ə* lehetett, vö. FUF. XXVI, 172—5];

3. olykor a vogul és az osztják nyelv ellentmond egymásnak: egyik **γ*-re, a másik **γk*-ra utal, pl. vog. (MUNK.) K. *tow*, *towi* 'Schattensee', (KANN.) KM. *təβ* id. (< **təy**ə* ~ **təy**ə*) ~ osztj. (PÁPAY) É. *lorx*, (KARJ.) DN. *tōy**x*, Vj. *iu-y**k*¹, Trj. *au-y**k*¹, Ni. *tuy**x*, Kaz. *lōy**k*¹, O. *lōy**k*¹ 'Götze, Götzenbild' ~ md. É. *tšov* ~ ~ f. *huu* (< **šəy**ə*) (vö. PAAONEN: SUS. Aik. XXVI₄, 10—7; LEHTISALO: FUF. XX, 121; TOIVONEN: FUF. XXI, 101; KANNISTO: Viritt.

¹) A (MUNK.) *tānyi*, *tanyi* alakok *n*-je téves, s helyette *η* olvasandó, vö. MUNKÁCSI VNGy. II₂, 707. I.: *tānyi* 'akar'. Az itt lévő utalás I:181-re javítandó.

1933: 419—20; LIIMOLA: FUF. XXVI, 200); vog. (MUNK.) T. *təŋghəl* 'Lilie', (KANN.) TJ. *tar̥kōːɬ*, TČ. *tāŋgɐvːɬ* 'сапарника, lilium martagon' ~ osztj. (KARJ.) V. *lōŋāl̥*, Vj. *lōŋāl̥*, Vart. *lōŋāl̥*, Likr. *lāŋāl̥* 'Rübe, Zwiebel etc.' (< fgr. *səŋ(k)el, v. *šəŋ(k)el, l. TOIVONEN: FUF. XXI, 119—20);

4. van rá eset, hogy a vogul-osztják szó szóbelseji mássalhangzója a nyelvjárások többségében *ɣk*, a magyarban azonban olyan hangképviseletet találunk, mely csak **ɣ* ~ **ɣ* váltakozásból (s nem *ɣk*-ből) magyarázható, pl. vog. (KANN.) TJ. TČ. *pəŋ* ~ KU. KO. *pāŋk*, KM. *pāŋk*, P. *pəŋk*, VN. *pāŋk*, LU. *pəŋk*, LO. *pūŋk*, So. *puyg* ~ m. *fő* (< **feü* < **feŋs*), vog. (MUNK.-SZIL.) É. *nīnk*, K. *nīŋ*, (REG.) *nīñ*, dim. *nīnkve* 'Wurm' ~ osztj. (CASTR.) *nink* 'Made', (PATK.) I. *nink* 'Wurm, Made', (AHLQV.) *njñk* 'Wurm, Motte', (PÁPAY-BEKE) É. *njrk* 'Made' (PÁPAY-MUNK.) Jg. *nīñg* 'hepbe', (KARJ.) Kaz. *nīŋk'*, VK. Vart. *nī-ŋk'*, Trj. *nī-ŋk'*, Ni. *nīŋk'*, O. *nī-ŋk*, D.K. *nī-ŋk* 'Made' ~ m. *nyü* (~ *nyüves*, *nyíves*) < ó-m. **nyüü* < **nyüü* < elő-m. **nyŋŋs*; osztj. *sāŋk*s, *sāŋki* stb. ~ vog. **sāŋk* ~ m. *sző* (< **szeü* < **szeŋs*), l. 171. l.

Tekintettel e körülményekre, úgy látom, joggal tehetjük fel a vogul *lor̥xəi* igéről, hogy *ɣx*-ja az ugor nyelvegység koránál később is fejlődhetett, s a magyar **lō*- igetőről viszont állíthatjuk, hogy oly ugor előzményre megy vissza, melynél még az eredeti **ɣ* ~ **ɣ* szóbelseji váltakozással kell számolnunk.

Miután egyeztetésünk lényeges hangtani problémáit tisztáztuk, egy feltevést szeretnék még megkockáztatni: lehetne-e a *lóbál* igét a feltett magyar **lov*-tő oly *l* képzős gyakorító származékának tekintenünk, aminők *szólal*, *dobál*, *ugrál* stb. a *szól*-, *dob*-, *ug(o)r*-tőből? A felteendő **loval* > **lovál* változáshoz vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 62; a többeli *o* megnyúlását a *lódít*, *lódul* és *lóg* ó-jának analógiájával magyarázhatnánk, a **lovál* > *lóbál* változást vagy a *dobál* (esetleg a *lobog*) hatásának tulajdoníthatnánk, vagy pedig *v* > *b* változást tehetnénk fel (az utóbbira több példát említ HORGER: MNy. XXIV, 119).

Befejezésül tekintsünk vissza a *lóg*, *lódít*, *lódul*, *lóbál* igékre vonatkozó korábbi megfigyelt kísérletekre. A *lóg* igét BUDENZ a finn *lonkka*, *lonkko* szavakkal kapcsolta össze (NyK. VII, 14), a *lóbál* igét pedig — *b*-jét a tőhöz tartozónak fogva fel — a mordvin *lamba-* (*lambafti-* 'aufhängen') igetővel rokonította (MUSZ. 703; az utóbbi egyeztetést elfogadja MUNKÁCSI, ÁKE 446, SIMONYI-

BALASSA, TMNy. 128 és WICHMANN: FUF. XI, 182). — DONNER lódul igénket a lót (*l.-fut*) és a lohog igékkel sorozza egy szócsaládba, s tövüket a f. *loja*, -o 'langgestreckt liegend' stb. tövével egyezteti. Ugyanő lóg szavunkat különválasztja az előzőktől, s egyebek közt ugyanazon finn szavakkal veti össze, mint BUDENZ (Vgl. Wb. 1073., ill. 1063. sz.). BUDENZ és DONNER egyeztetéséről nem vett tudomást KARA, aki a lóg finnnyelvi kapcsolatairól velük egyezően nyilatkozott (Nyr. XLII, 282). Mindezek az egyeztetések egyrészt hangtani nehézségekbe ütköznek (DONNER), másrészt az a gyengéjük, hogy a szóban forgó igéket különválasztják s egymástól független rokonnyelvi szavakkal azonosítják.

LAKÓ GYÖRGY.

Új hivatalos népnevek Oroszországban. Az orosz hivatalos és szaknyelv néhány év óta elvszerűen mellőzi az orosz földön élő bennszülött népeknek hagyományos elnevezését s helyette a megfelelő sajátnyelvi nevezetet használja. A hirtelen hivatalossá avatott eredeti törzsi-ill. népnevek közül egyesek azonnal fölismerhetők, mások azonban nehezebben azonosíthatók. Régi kedves ismerősünk pl. a *mansi* (*mańši*, *mańši* 'vogul'), a *chanti* (*χanta*, *χandi* 'osztják'), a *komi* 'zürjén', az *udmurt* 'votják', a *mari* 'cseremis', ellenben ma még meglehetősen szokatlanok az uráli tanulmányaink során egyre sűrűbben föl-fölbukkanó következő szamojéd meg paleoázsiai népnevek:

1. *nenec*, *nyenyec* = jurák-szamojéd (*ненец*, plur. *ненцы*, *ненецкий*; CASTR.: *néhete*, *nienece* 'Mensch, Samojede');
2. *nganasan*, *γanasan* = tavgy-szamojéd (*нганасан*, *нганасанский*; CASTR.: *γanasar* 'Mensch, Samojede');
3. *enec*, *enyec* = jensiszeji-szamojéd (*энец*, *энцы*, *энецкий*; CASTR.: *ennete* 'Mensch');
4. *selkup* = osztják-szamojéd (*селькуп*, *селькупский*; CASTR.: *sül*, *sü* 'Erde' + *kum*, *kup* 'Mensch');
5. *luoravetlan* (*луораветланы*) = csukcs;
6. *nyimlan* (*нымыланы*) = korják;
7. *iteljmen* (*ительмены*) = kamcsadál;
8. *juit* (*юиты*) = ázsiai-eszkimó;
9. *unangan* (*унанганы*) = aleuti;
10. *odul* (*одулы*) = jukagir;
11. *nivch* (*нивхи*) = gilják;
12. *ket* (*кеты*) = jensiszeji-osztják;
13. *evenki* (*эвенки*) = tungúz;
14. *even* (*эвены*) = lamut.

Zs. M.

A kínai-átírásos barbár nyelvi glosszák kérdése.

1. A kínai történetírás kezdeteitől fogva mind a mai napig lépten-nyomon találkozunk a kínaiaknál az őket körülvevő „barbárok” történetére, szokásaira, nyelvére, stb. vonatkozó becse-sebbnél becsebb feljegyzésekkel. Nagy dolog ez, ha meggondoljuk, hogy pl. a kínai történetírás megszégyeníti még a görögöt is, mert itt az egykorú feljegyzésekben nem évszázadokra, de még csak évtizedekre terjedő megszakítás sem bontja meg a folytonosságot.

Már a kínai „történetírás atyját”, a Ši - ki szerzőjét megelőző idők konfuciánus irataiban megjelenik a barbárok négy törzse; az ő nevük jelenti később a négy világtáj nem-kínai lakosságát: *ji* (kelet), *ti* (észak), *žung* (nyugat), *man* (dél).¹⁾ A kezdet szerény négy neve a századok folyamán egyre gyarapodott, mindegyik világtáj végeláthatatlan sokaságban ontotta a megismerésre méltó idegeneket. Ha most a kínai történelem során fölmerült barbár népeknek, törzseknek csupán a neveit próbálnánk felsorolni, a pusztá felsorolás többszörösen felülmúlná e dolgozat terjedelmét. De ez most nem is célunk. Arra szeretnénk rámutatni mindössze, hogy a kínaiaknak a barbárokra vonatkozó értékes adat-anyagát, glosszáit — elsősorban a bennünket közelebbről érdeklő belsőázsiai népekkel kapcsolatban — milyen elvek alapján értékesíthetjük nyelvészetiileg. Helyes eljárással e vizsgálódásokból az altaji nyelvhasználat, az altaji nyelvcsalád egyes ágainak nyelvtörténete számára megbecsülhetetlen értékű új források nyílhatnak meg. Sőt tovább mehetünk: Dél-Szibéria egykori nyelvállapotára is nem egy vonatkozásban nem remélt hasznos útmutatásokat nyerhetünk.

A következőkben elmondandók elvi alapja egyszerű és magától értetődő, annyira, hogy ismételt hangoztatása szinte nyitott kapu döngetése. Mindenki ismeri, elismeri, mégis alig van valaki, aki ne szegné meg úton-útfélen. A sinológusok nem ismerik a barbár nyelvi problémákat, s ez megbosszúlja magát még

¹⁾ PLATH, Fremde barbarische Stämme in alten China: SBAW (München), 1874. H. MASPERO, La Chine antique, Paris 1927, 3. kköv.

abban a nem mindennapi esetben is, ha különben magában a kínai nyelvtörténetben otthonosan mozognak. A barbár nyelvek ismerői, így pl. az altaji összehasonlító nyelvészet, a török vagy a mongol nyelvtörténet művelői legtöbbször még a kínai nyelv rejtelmei előtt is tanácstalanul torpannak meg, nemhogy a kínai nyelvtörténet útvesztőiben el tudnának igazodni.

A mindenki által elismert elvi alap: nyelvtörténeti kérdéshez csak nyelvtörténeti módszerekkel szabad nyúlni.

A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a kínai átírásban ránk maradt barbár-nyelvi glosszák rekonstruálásához figyelembe kell vennünk 1. a kínai nyelvtörténetet, 2. a barbár nyelvtörténetet. De nem mindig ismerjük azt a barbár nyelvet, amelyikből a kínaiak glosszát vagy glosszákat jegyeztek fel, ezért az előbbi két tételhez csatolnunk kell harmadikul egy óvást: óvakodjunk a nem ismert barbár nyelveknek a mai nyelvekkel való apriorisztikus azonosításától.

2. Az első kérdés: a szóbanforgó glosszát mikor jegyezték fel? A Kr. e. III., a Kr. u. II., V., X. vagy XIV. században más-más hangtani értéke volt egyugyanazon kínai írásjegynek. Világos, hogy csak az egykorú kínai szókép pontos ismerete alapján rekonstruálhatjuk magunknak azt a barbár nyelvi alakot, melyet a kérdéses korban hallottak, illetőleg feljegyeztek a kínaiak. Ez persze kínai nyelvtörténeti kérdés.

A kínai nyelvtörténet főbb korszakait már eléggé tisztázták ahhoz, hogy első tájékozódásként nyugodtan rábízunk magunkat az itt nyert átfogóbb kronológiai keretekre. HENRI MASPEROVAL a kínai nyelvtörténetet a következő főbb korszakokra osztjuk:¹⁾

I. Ókor (a Kr. e. III. sz.-ig)	régi	} ó-kínai.
II. Han, Szan-kuo (Kr. e. III—Kr. u. IV. sz.)	új	
III. Hat dinasztia. Korai T'ang (V—VII. sz.)	régi	} közép-kínai.
IV. Kései T'ang. Szung (VIII—XI. sz.)	új	
V. Kin. Jüan. Korai Ming (XII—XV. sz.)	régi	} új-kínai.
VI. Kései Ming. C'ing (a XVI. sz.-tól)	új	

¹⁾ H. MASPERO: Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient (= BEFEO), XX, 10. KARLGRÉN a közép-kínai helyett (MASPERONÁL chinois moyen) chinois ancien-t, ancien Chinese-t mond, viszont az ó-kínai jelölésére mindkettőnél a chinois archaïque, arch. Chinese szolgál. Nagyjában az V. kort ó-mandarin-nak is szokás nevezni, vö. DRAGUNOV: Izv. Ak. Nauk 1930, 627. köv.

MASPERO felosztásához az egyes korokat jelentő dinasztiák neve mellé zárójelben odatettem könnyebb tájékozódás céljából azt, hogy nagyjában milyen évszázadokról van szó. A sorokat római jegyekkel megszámoztam, hogy a következőkben röviden csak így hivatkozzam az egyes nyelvtörténeti periódusokra.

Felesleges volna most felsorolni a kínai nyelvtörténet hihetetlenül gazdag közvetlen és közvetett forrásait. Azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy teljesen szilárd talajon csak a III. korszaktól kezdve állunk. Természetesen, minél jobban közeledünk korunkhoz, annál teljesebb, aprólékosabb megfigyeléseken alapuló forrásokra támaszkodhatunk.

A nem-sinológus nyelvész érthetően az érdekli a gazdag kínai nyelvtörténeti irodalomból elsősorban, hogy melyek a számára is hozzáférhető, összefoglaló, lehetőleg szótárszerű feldolgozásai az egyes koroknak. A teljes anyagot, valamennyi korszakot magábanfoglaló kínai nyelvtörténeti szótár elkészítésének még csak a terve sem merült fel, de nem is merülhetett fel, mert hiszen számos, alapvető jelentőségű részletnek a feldolgozása mindmáig hiányzik.

Az I—II. kor egyes problémáival B. KARLGREN, a mai kínai nyelvtörténeti kutatások legjelentősebb munkása foglalkozott számos kisebb-nagyobb dolgozatában, eredményei azonban nem teljesen megnyugtatók és sokat vitatják részleteiben.¹⁾ A III. korról már kedvezőbbet mondhatunk, s ez KARLGREN érdeme. Ő tisztázta e kornak szinte valamennyi fontosabb kérdését híres *Études sur la phonologie chinoise* c. munkájában, s tekintélyes szótári anyagát hozzáférhetővé tette *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese* c. könyvében.²⁾ A IV. korról a legfigyelemreméltóbb H. MASPERO monográfiája, címe: *Le dialecte de Tch'ang-ngan sous les T'ang*.³⁾ Az V. kor felé újabban kezd a figyelem irányulni; hálás anyagát összefoglalóan még nem dolgozták fel, de haszonnal forgatható A. DRAGUNOV, *The Phags-pa script and the*

¹⁾ B. KARLGREN, *Word families in Chinese*: Bull. of the Museum of Far Eastern Antiquities, n° 5. Vö. H. MASPERO bírálatát a Bull. de la Société de Linguistique de Paris XXXVI (1935), 175—183.

²⁾ Az *Études* megjelent az Archives d'Études Orientales 15. köteteként (Upsala, 1915—1924). Az *Analytic Dictionary* megjelent Párizsban 1923-ban.

³⁾ Megjelent a BEFEO XX. kötetében (Hanoi, 1920). Vö. B. KARLGREN, *The reconstruction of ancient Chinese*: T'oung Pao XXI (1922), 1—42.

Ancient Mandarin c. dolgozata;¹⁾ sajnos, teljesen elhibázott ISHJAMA FUKUJI, *Kōtei chūgen on-in* c. könyve,²⁾ melynek végén található egy latin átírást mutató is. A VI., azaz legújabb korral eddig különösebben nem foglalkoztak, eligazításul egyedül az ú. n. északi mandarin-szótárak és nyelvjárás-tanulmányok szolgálnak.

A választék tehát nem valami bő általában véve sem, szótár meg éppen egyetlen egy áll a nem sinológus nyelvészek rendelkezésére, KARLGRÉN *Analytic Dictionary*-ja. Ezt aztán idézik is derűreborúra, de persze nincs benne köszönet. Akár Han-kori hiung-nu glosszáról, akár a Ming-kori uigúr szótárak egy-egy adatáról van szó, a legnagyobb lelki nyugalommal kiírják KARLGRÉN szótárából a megfelelő tételt és mellébiggyeszti, mint „régie kiejtést“. (Az a kor szerencsére már a múlté, amikor még — nem is olyan régen — a bármely korból való kínai adatok régie olvasatainak rekonstruálásához elegendő volt a mai délkínai, kantoni, stb. alakoknak az idézése.)

Hogy túlzásnak ne tűnjék állításunk, lássunk egy-két tanulmányos példát.

W. BANG és A. VON GABAIN a turkológiai szempontból annyira becses *Türkische Turfantexte V.* füzetében (Berlin, 1931.) az uigúr *šipkin* „ibolyaszínű“ magyarázásához (14. lapon) idézik a Ming-kori uigúr-kínai szótár *šipkin* adatát, illetőleg annak kínai átírását, mely *ši-kin*-nek hangzik.³⁾ Nem elégedtek meg azonban ennyivel, hanem nyomban idézték KARLGRÉNT; e szerint „régie“ kiejtése: *šjēt(!)-kjan*. A zárjelben elhelyezett felkiáltójel tőlük származik, nyilván a „szabálytalanság“ láttára megnyilatkozó csodálkozással vegyes megbotránkozásuknak a kifejezésére. Pedig nem történt szabálytalanság, mindössze kár volt megbolygatni KARLGRÉN III. kori adatait, melyeknek itt ég-világon semmi keresnivalójuk nincsen. Az uigúr-kínai szótárral az V. kor legvégén járunk, s elegendő tudomásul vennünk a *ši-kin*-t azzal, hogy már a Szung-dinasztia idejében eltűntek az észak-kínaiban a szóvégi zöngétlen

¹⁾ Megjelent az Izvestija Akademii Nauk SSSR (VII sorja: Otdelenie humanitarnich nauk) 1930, 627—647 és 775—797.

²⁾ Megjelent a Tōyō bunko ronsō I. köteteként (Tōkyō, 1925). Vö. PELLIOI megjegyzéseit a T'oung Pao XXVI (1929), 359 l.; e kritikai megjegyzések túlságosan enyhék, más alkalommal még visszatérek e műre.

³⁾ Megjelent a SPAW (Hist.-Phil. Klasse) 1931-es kötetében, 13—14.

zárhangok (*k, t, p*), s hogy helyette egy ideig úgy jelölték ezeket a barbár szóvégeken feltűnő hangokat, hogy például a jelen esetben a *ši* és a *kin* szótagot jelentő kínai írásjegyek közé, kissé oldalt, főleg pedig kisebb alakban beírtak egy *pu* szótagot. Ez a segédmegoldás idővel elmaradt.

Másik példa. A *Türkische Turfantexte* VII. füzetében, melyet G. R. RACHMATI és W. EBERHARD (ez utóbbi sinológus) adott ki 1936-ban, többek közt közlik a Göncölszekér-szutrájának ujjúr töredékét.¹⁾ E töredékből összeállították a hét csillag kínai eredetű ujjúr neveit és persze — mellékeltek hozzá a KARLGREN-féle „régí” alakokat. De beszéljen maga a lista:

Ujjúr	Mai kínai	KARLGREN szerint
<i>tamlang</i>	<i>t'an-lang</i>	<i>t'ám-lang</i>
<i>kumunsi</i>	<i>kiü-men</i>	<i>g'üⁿo-muən</i>
<i>liusun</i>	<i>liü-c'un</i>	<i>luk-dz'uən</i>
<i>yunkiu</i> (helyesen: <i>wunkiu</i>)	<i>wen-k'üü</i>	<i>mjuən-k'üⁿok</i>
<i>limčün</i>	<i>lien-čen</i>	<i>liäm-t'üäng</i>
<i>wukuu</i>	<i>wu-k'üü</i>	<i>mju-k'üⁿok</i> (RACHMATI <i>mün-je</i> sajtóhiba.)
<i>pakunsi</i>	<i>p'o-kiün</i>	<i>p'uä-kiuən.</i>

Kínai nyelvtörténész rögtön meglátja benne, hogy három kritérium is tiltakozik a korai-T'ang-kori keltezés ellen: 1. a szóvégi *-k* hiánya (*liu, kiu* és *kuu*), 2. a *mǝ*- szókezdettel szemben szókezdő *w-* (*wun*, a *yun* alak grafikai tévedés, gyakran vétenek vele), 3. az ujjúr *čin* (a *limčün*-ben) a K.-féle *t'üäng*-gel szemben. KARLGREN adatainak felsorolása teljesen felesleges volt tehát, s csak téves irányban befolyásolja azt, aki ebből a mű keletkezésére, ill. fordítására akar kronológiai következtetéseket vonni. Mert hiszen a helyes az, hogy hangtani kritériumok is az V., nem pedig a III. kor mellett szólnak. Nem beszélve arról, hogy másfelől már volt tudomásunk egy Jüan-kori fordításról, s annak mongol és tibeti eredetijével való összefüggéseiről, ha ez RACHMATI és EBERHARD figyelmét el is kerülte.²⁾

¹⁾ Megjelent az APAW 1936-os kötetében, vö. 66. és köv. l.

²⁾ LIGETI: T'oung Pao XXVII (1930), 60; ugyanott I. B. LAUFER és SYLVAIN LÉVI megfelelő helyeit. Az ujjúr, mongol, tibeti fordításról vö. LIGETI: Revue des Études Hongroises XII (1934), 239 köv.

Vég nélkül folytathatók a példák meglepőbbnél meglepőbb sorát, még pedig olyan nevekkal, mint HIRTH, DE GROOT, LAUFER, RAMSTEDT, P. SCHMIDT.

3. A monoszillabikusnak ismert kínai nyelvben ma annyi az azonos hangzású (egytagú) szó, hogy a megértés biztosítása céljából új eszközökről kellett gondoskodni: egyszerű fogalmakra is szóösszetételeket alkottak, afféle ige- és névragozást fejlesztettek ki. Mai alakjában a beszélt kínai veszedelmesen közel áll a poliszillabikus, ú. n. ragozó nyelvekhez, amelyeknek állapotában a kínaival egy töről sarjadt tibeti nyelv már szinte megkövesedett, annyira, hogy még zenei hangsúlyát is elvesztette.

Valamikor nem volt ez így. Kezdetben az írott, klasszikus nyelvet nemcsak szemmel lehetett érteni, mint ma, hanem füllel is. A régi kínai hangállománya akkor persze még jóval gazdagabb volt a mainál.

A kínai hangtörténeti problémák szemléltetésére álljon itt néhány eset.¹⁾

a) A mai kínaiban a szó elején a zárhangok közül csak a következők fordulnak elő: k -, k' -, t -, t' -, p -, p' -. Ezek közül a k - és a t - sorsa a nyelvtörténetben párhuzamosan haladt a gazdagabb állapotból a szegényebb felé, mint azt az alábbi vázlatos összeállításból láthatjuk:

I—II. k -, k' -, g -, g' -	t -, t' -, d -, d' -
III—V. k -, k' -, g -, g' -	t -, t' -, d' -
VI. k -, k' -	t -, t' -

b) Az ó-kínai p -, p' -, b -, b' - párhuzamosan halad a fentiekkel egészen a III. korig, fejlődése a IV. kortól kezdve azonban más irányt vesz. A kínai nyelvtörténet elején a szókezdő zárhangok közül a k -, k' -, g -, g' - és a p -, p' -, b -, b' - lehetett jésített (ha a szókezdő mássalhangzó után j következett),²⁾ vagy nem.

¹⁾ A tárgyalt hangtörténeti kérdésekre vö. KARLGRÉN, *Analytic Dictionary* 9 köv., Uő., *Études* 42 köv., MASPERO, *Le dialecte de Tch'ang-ngan* 23 köv.

²⁾ A jésítésről, jodizálásról így ír KARLGRÉN: „Le terme „mouillé“ a dans la linguistique moderne une signification très spéciale. Comme il est impossible de fixer, pour l'ancien chinois, s'il s'agit d'une vraie palatalisation des consonnes („mouillure“, auquel cas la position de „yod“ ou i est prise par la langue simultanément avec l'articulation normale du son „mouillé“) ou d'un yod suivant la consonne, je préfère, dans la suite, aux termes mouillure, mouillé etc., ceux de yod, yodisé“ (*Études* 44, 2. jegyz.).

Míg az előbbi sornál ez nem okozott később különösebb bonyodalmat, a második sor esetében, mint mondtunk, a IV. kortól kezdve a szabályosan háromra leolvadt sor (p - p' - b' -) mássalhangzói, ha jésítettek voltak és azonfelül még u vagy w következett utánuk, újabb szókezdőkkel alakultak. Teljes egészükben ezek sem maradtak fenn napjainkig. A szókezdő p -, p' -, b -, b' - fejlődését ezek után a következőkben ábrázolhatjuk:

I—II. p -, p' -, b -, b' -

III. p -, p' -, b' -

IV. p -, p' -, b' -; f -, f' -, v -

V. p -, p' -, b' -; f -, v -

VI. p -, p' -; f -

c) A régi kínai nem ismeri az r -t; a mai észak-kínaiiban van azonban egy ilyenféle hang, amelyet helytelenül az amerikai ejtésű angol r -rel szokás azonosítani. Ennek a hangnak a pontos leírása KARLGRÉN szerint: apico-prepalatalis oralis hang, zöngés, egy, legfeljebb két rezdületű; jele \mathfrak{z} . Elnagyolt rendszerű kínai átírásomban rh -val jelöltem.

Ez az rh csak a Jüan-kor (V.) végén alakul ki és végső fokon ó-kínai $n\dot{z}$ -re megy vissza, mégpedig a következő közbülső fokokon át:

$$\dot{n}\dot{z} > \dot{z}\dot{i} > \dot{z}\dot{x} > \dot{z} > \dot{z} > \dot{z}$$

Ha a szókezdő $\dot{n}\dot{z}$ - után nem i , hanem más magánhangzó következett, szintén elég későn, \dot{z} -n keresztül cerebrális \dot{z} -vé fejlődött.

d) A kínai hangtörténet legkorábban felismert sajátosságai közé tartozik, hogy a mai észak-kínai magánhangzóra végződő szavainak egy része valamikor három zöngétlen zárhang valamelyikére ($-k$, $-t$, $-p$) végződött. E felismerést elősegítette, hogy a kérdéses mássalhangzós szóvégek bizonyos dél-kínai nyelvjárásokban máig megőrződtek.

E mássalhangzós szóvégek sorsa meglehetősen világos ma már. Kezdetben a szóvégeken zöngétlen és zöngés zárhangok állhattak. Előbb eltűntek a zöngések; hogy milyen előzmények után, azt ma nem tudjuk pontosan rekonstruálni. A zöngétlenek eltűnésének a folyamata adatszerűen követhető: előbb zöngés spiránsokká változtak, majd félhangzón keresztül eltűntek. Kronológiaiilag ez a hangtörténeti folyamat a következőképpen rögzíthető:

- I—II. *-k, -t, -p; -g, -d, -b*
 III. *-k, -t, -p;* a zöngés zárhangú szóvégek helyén a
 III. kortól végig a mai napig tiszta
 magánhangzós szóvégek találhatók.
 IV. *-ɣ, -ð, -β*
 V. (semivocalis).
 VI. magánhangzós szóvég.

e) Az ó-kínai *-ng (-ɣ)*-re végződő szavai a mai kínaiban is *-ng*-re végződnek. És mégis, még itt is érdekes probléma húzódik meg. A IV. korban, pontosabban a VIII. században, ugyanis az észak-kínai bizonyos, nem is a legjelentéktelenebb, nyelvjárásai-ban az *ng (ɣ)* *ŋ*-nek (spirans *ɣ*) kezdett hangzani, ebből pedig bizonyos hangtani helyzetekben diftongus, illetőleg hosszú magánhangzó keletkezett. Az V. kortól kezdve ez az időben és térben részleges hangtani jelenség újra visszaszorult, s az előbbi *-ng*-s állapot általánosodott.

A fentiekben a kínai hangtörténet szókezdő és szóvégi más-salhangzói közül csak néhány nevezetesebbet említettünk. Azt hisszük, ennyiből is sejteni lehet, hogy „régí“ kínai alakokat „per analogiam“ gépiesen rekonstruálni nem lehet. Nyomatékosan rá kell még mutatnunk arra, hogy a mai kínainak bizonyos, ejtés-ben, átírásban azonos hangtestű szavakból álló csoportjai nem jelentenek történetileg összetartozó csoportokat; történeti össze-tartozásról ma csak a kínai szavak írásjegyei, illetőleg az írás-jegyek ú. n. fonetikai elemei tájékoztatnak bennünket.

4. Belső-Ázsia nyelveinek, nyelvtörténetének kutatója szá-mára a kínai nyelvtörténet elsőrendű segédtudomány. Eredményei nélkülözhetetlenek ott, ahol a kínai nyelv elemei (esetleg szóvegei) a belsőázsiai nyelvterületen előfordultak vagy előfordulnak. Szó lehet itt a belsőázsiai írások valamelyikével megörökített kínai szövegekről, szövegrészekről, vagy pusztá glosszákról a nyelvtör-ténet különféle periódusaiból, gyakorlatilag: a korai T'ang-kortól napjainkig. És nélkülözhetetlenek másodszer a kínai nyelvtör-ténet tanulságai akkor is, amikor Belső-Ázsia „barbár“ nyelvei-nek tulajdonnévi és közszoói glosszáit, melyek kínai átírásban maradtak ránk, eredeti kiejtése szerint akarjuk rekonstruálni.

A kínai nyelvtörténet segítségével nyert eredmények helyes értékelésénél nem szabad megelégednünk még valamiről. Akár

kínai átírásban megőrzött belsőázsiai glosszákkal van dolgunk, akár valamelyik belsőázsiai írással átírt kínai glosszákat kell magyaráznunk, a legpontosabb kínai nyelvtörténeti rekonstrukció mellett is kell számolnunk — bizonyos esetekben — egy pontatlansági tényezővel: a szembeállított nyelvek vagy épen írárok nem alkalmasak ugyanazon hangrendszer pontos visszaadására. Ezen mindenkor a hanghelyettesítéssel segítették.

Ha példának okáért a kései T'ang-korban egy barbár nyelvi *-rim* szótagot kellett átírni, azt a tibeti és ujjúr nehézség és kétértelműség nélkül meg tudta tenni. A kínai ebben a hangtani helyzetben nem tudott másként segíteni magán, mint hanghelyettesítéssel *-lim*-et írt itt is csakúgy, mint a barbár nyelvi *-lim* szótag átírásakor; ebből persze kétértelműség származhatik, ha nem ismerjük a kérdéses barbár nyelvet és mi magunk nem tudjuk eldönteni, hogy a helyes olvasat *lim*-e, vagy pedig hanghelyettesítéssel *-rim*-et akart-e jelölni a kínai forrás. Hiba volna egyedül a kínai írást kárhóztatni az effajta tökéletlenségekért. A kínai játszva tesz különbséget a cerebralis és palatalis *š* és *č* között (*š*, *s*; *č*, *c*); itt viszont a tibeti és az ujjúr írás mond csődöt, mert egyik hang sincs meg a nyelvében, egy harmadik hang jegyével írja át egyöntetűen mind a kettőt: *š* és *č*.

Ha tehát magunk előtt látjuk a nyelvtörténetileg kikövetkeztetett helyes alakot, figyelembe vesszük hozzá a hanghelyettesítés lehetőségét, akkor semmivel sem vagyunk rosszabb helyzetben, mint amikor egy görög írásos barbár nyelvi glosszát kell megfejtenünk vagy magyaráznunk. Semmiképen sem beszélhetünk arról, hogy a kínaiaknál feljegyzett neveknek, közszavaknak a felhasználását a kínaiak „hallatlanul torz“ átírása megakadályozza.¹⁾

A fentiek szemmeltartásával álljon itt néhány példa annak a megvilágítására, mint viselkednek a kínai nyelv glosszái, régi és új jövevényszavai Belső-Ázsia barbár nyelvi átírásaiban.

Nagyobb, összefüggő kínai szövegek, ill. szövegrészletek ez ideig csak tibeti írással ismeretesek; ezek a kései T'ang-korból valók. A híres *C'ien ce wen* anyagát a kínai nyelvtörténet nem egy kérdésének tisztázásánál már hasznosították. Azóta több más ilyen természetű szöveg is napvilágot látott. Hogy kellő kínai

¹⁾ GAÁL LÁSZLÓ: KCsA. II, 253.

nyelvtörténeti ismeretek nélkül milyen csapdát jelenthet egy T'ang-kori kínai szöveg tibeti átírásban, arra talán elegendő megemlítenünk, hogy az egyiket F. W. THOMAS az eddig még ismeretlen 'a-ža nyelvvel próbálta azonosítani, illetőleg ebből akarta megállapítani, hogy az 'a-ža nyelv indokínai típusú és a kínaival — távolról rokon.¹⁾

Kínai nyelvi glosszákat szinte minden belsőázsiai nyelv emléktanyagában találunk. Rendszeresen ezeket nem gyűjtötték össze, s így természetesen teljes egészükben sem dolgozhatták fel. E glosszák közt vannak meg nem honosodott vendégszavak, s vannak olyanok, melyeket már jövevényszavaknak tekinthetünk, olyikuk napjainkig megmaradt. Példáinkat gyakorlati okokból kizárólag a glosszák közül vesszük.

Egyike a legérdekesebb sorsú szavaknak a kínai *pi* 'ecset'. Az I—II. korban még *pl*-kettős mássalhangzót találunk e szó elején; a *kl*-, *pl*- stb. szókezdet az ó-kínai legérdekesebb sajátosságai közé tartozik, s teljes egészében még nincs felderítve. A III. korban KARLGREEN szerint *piet*-nek hangzott. Ha az altaji *biti*- 'írni' kínai eredetéről egyáltalában beszélhetünk, csakis e kor jöhet szóba az átvétel hozzávetőleges időpontjául. A III. kor végétől vagy a IV. kor elejéről való jövevény a japán *hitsu*, ez modern fejleménye egy régibb **pitu*-nak, ahol az *-u* sajátos japán fejlemény. A IV. korban a kínai szó *pið*-nek hangzott, s mint jövevény átkerült a tibetibe *pir* alakban²⁾ (vö. B. LAUFER, Loan-words in Tibetan: T'oung Pao 1916, p. 509, n° 229). A tibetiből tovább vándorolt a szó a mongolba, ahol ma *bir* és *bigir* (= *bir*) alakban ismeretes. Az V. korban már szóvégi mássalhangzó nélkül *pi*-nek hangzik, ezt vette át a dzsürcsi nyelv, s ott később, valószínűleg a Ming-korban, a dzsürcsiben általánosan végbement *p* → *f* változás során *fi*-vé lett. Ez a dzsürcsi jellegű *fi* került át a mandzsuba. (Az elmondottak hangtani részéhez vö. a 3. d) alattiakat.)

A naptár egyik neve kínaiul (mai ejtés szerint) *li-ži*. A más okok alapján is a kései T'ang-korra tehető ujjúr írásos *Säkiz yŭkmäk* szövegében *likžir* (*ligžir*-nek is olvasható) alakban fordul

¹⁾ LIGETI LAJOS: KCsa. I. kieg. köt. 86 és 90 l.

²⁾ Közvetlenül a kínaiból való átvétel az ujjúr *bir*, *biir* (A. VON GABAIN, Alttürkische Grammatik, 302). A mongol szó származhatott az ujjúrból is.

elő.¹⁾ A III. korban a szó *liek-néjjet*-nek hangzott, a IV.-ben *lik-éid*-nek. (MASPERO szerint **liγ*-et kellene feltennünk, de nincs tisztázva, hogy minden hangtani helyzetben bekövetkezett-e a kései T'ang-korban a szóvégi *-p > -β* ill. *-k > -γ* változás.) A IV. kori alaknak felel meg pontosan az ujgúr írás megőrizte változat.

MASPERO logikus érvelésének támogatására egy világos ujgúr írásos példát tudnánk felhozni. Ez a kínai *ho* (KARLGREN 71. írás-jegy), mely a III. korban *γáp*-nak hangzott és a török *alp* 'vitéz' (ó-török **alp* v. **halp*) átírására szolgált a korai T'ang-korban. MASPERO szerint a IV. korban **γáβ*-ot kell feltennünk, egy kései T'ang-kori ujgúr átírás szerint *qaw* alakot találunk.²⁾ A szókezdő *γ*- normális hanghelyettesítés, a szóvégi *-w* azonban a zöngés spiráns *-β*-vel magyarázható. Az V. korban u. i. már *γα*-nak, majd *γο*-nak hangzik.

Az általánosabban ismert kínai szavak közé tartozik a *lung* 'sárkány'.³⁾ Már a türk rovásírásos feliratokban találkozunk vele

¹⁾ A dolgozatban előforduló kínai írásjegyeket technikai okokból nem tudtuk eredetiben adni. Az eligazodás zavartalanúsága végett a következő eljárást követtük: ha jelentésének megadásával vagy más módon kellően meg lehetett határozni az írásjegy azonosságát, megelégedtünk ennyivel; ahol ez nem volt lehetséges, megadtuk az írásjegy számát a KARLGREN-féle *Analytic Dictionary* szerint. — A Säkiz yükmäk *likžir* szaváról I. W. BANG—A. VON GABAIN—G. R. RACHMATI, *Türkische Turfantexte VI, Das buddhistische sūtra Säkiz yükmäk*: SPAW 1934, 160 (kny. 70). Már előbb: ED. CHAVANNES—P. PELLLOT, *Un traité manichéen retrouvé en Chine*: Journal Asiatique 1913 I, 382, ahol a két szerző közül nyilván PELLLOT hivatkozik HANEDA Töru ujgúr töredékének e szavára és kínai hangtörténetileg is magyarázza. HANEDA töredéke megjelent a kyōtoi egyetem Geibun c. folyóiratának IV. köt. 2. füzetében. A berlini kiadvány szerzőinek figyelmét elkerülte HENEDA e közleménye. Sajnos, a japán publikációk számunkra éppoly nehezen hozzáférhetők, mint az oroszok, ennek egyik főoka, hogy a japánok is igen kis példányszámban nyomtatják folyóirataikat és könyveiket, s mire valamelyik kiadványnak a híre eljut Európába, már hasztalanul keressük, mert addigra teljesen eltűnik a könyvpiacról. Ezt pedig annál inkább sajnálhatjuk, mert a tengernyi japán cikk, kiadvány közt olykor egy-egy igazgyöngy is akad.

²⁾ *Türkische Turfantexte*, Index 36 (a SPAW kötetében 494).

³⁾ Régebben nem ismerték a török-mongol szó helyes etimológiáját és tévesen a tibeti *klu* 'sárkány' átvételének tartották; ez azonban nemcsak kronológiai, hanem hangtani okokból sem lehetséges, nem is beszélve arról, hogy számos hasonló kínai-török-mongol megfelelőesünk van. Vö. P. PELLLOT, *Les formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzhatu'l-kulüb*: Bull. of the School of Oriental Studies VI (1931), 569.

mint jövevényt szóval, mégpedig *lūi* alakban. Nagyjában ebben az alakban tovább származott az ujjúr közvetítésével (korai *lu*, *lū*, kései *luu*) a mongolba, ahol *luu*-nak írják és *lū*-nak ejtik. RAMSTEDT kalmük szótárában szintén a kínaiiban keresi e szavak forrását, azonban tévesen egy nem létező kínai *lui*-ból indul ki. Ha figyelembe vesszük, amit a 4. e) alatt mondottunk, világos, hogy a III. kori *l^wong*-ból nem magyarázhatjuk meg a török-mongol *lūi*, *lū*, *lū* alakokat, viszont a IV. kori *lū* (*lūw*)-ból szabályos folytatásoknak tekinthetjük.

A *lung* ~ *lūi*, *lū* megfelelésre, ill. a szóvégi *-ng*-nek sajátos kései T'ang-kori tükröződésére számos példánk van a belsőázsiai-írási emlékekben. Ilyen a 'kánonikus könyv' jelentésű *ki*, mai alakja *king*. A *ki* ujjúr szövegekben fordul elő, a tibeti *gyi*-t ír. Az ú. n. 'tíz törzs', mai nevén *ši-kan* (IV. korból való ujjúr írásos alakjában *šipqan*) tíz neve közül ide tartozik három: *qi* (mai alak: *keng*), *pi*, *pī* (mai alak: *ping*), *ti* (mai alak: *ting*). Az összetett szavak közül ide sorolandó az ujjúr írás *samtso*-ja, melynek jelentése 'Tripitaka', mai kiejtése pedig *san-tsang*, és a T'ang-dinasztia egykorú neve *taito* (mai alakban: *ta-t'ang* 'nagy T'ang'), végül Turfán régi neve: *Qočo*, mai alakban *Kao-č'ang*, stb.¹⁾

Eddigi példáink között volt olyan is (*pi*, 'ecset'), amely különböző korokban — más-más alakban — más-más nyelvekbe került jövevényt szóként. Arra is van példánk, hogy ugyanaz a kínai jövevényt szó egyazon belsőázsiai nyelvben különböző korokból többször is megtalálható. Legyen szabad csak egy nagyon világos esetre hivatkoznunk: 'Gyertya, viasz' ma kínaiul *la*, a III. korban *láp*-nak hangzott ez a szó, vagyis szóvégi *-p*-vel. Mármint a mongolban van egy *la* 'gyertya' jelentésű szó, ez nyilvánvalóan

¹⁾ A *king* 'kánonikus könyv' *ki* alakjára vö. Türkische Turfantexte V, 28 (348); a tibeti *gyi*-t a tibeti Kanjur indexéből idézem, vö. pl. H. ВЕЧЕР, Verzeichnis der tibetischen Handschriften (Berlin 1914), 102, no 12. A *šipqan* adataira vö. Türkische Turfantexte VII, 62. A *samtso* és *taito* szavakról utoljára a már idézett TT VI, 28 (348); a *samtso* második magánhangzóját kezdettől fogva *o*-val olvasták, a *taito*-t GABAINÉK azonban — szerintem helytelenül — *u*-val (*taitu*). Itt is, mint minden hasonló esetben *o*-t kell olvasnunk még a második szótagban is, nemcsak mert a kínai hangtörténet ezt kívánja meg, hanem azért is, mert a török ebben a korban is ismert második szótagban *o*-t, mint azt a brahmi-írási török szövegek mutatják. A *Qočo*-ról vö. P. PELLLOT, Kao-tch'ang, Qočo, Houo-tcheou et Qarâ-Khodja: Journal Asiatique 1912 I, 579 és köv.

kései (VI. kori) jövevény a kínaiából; nem kétséges, hogy eredet szempontjából azonos vele a mongol *lab* 'viasz', azzal a különbséggel, hogy ez régi, III. vagy IV. kori alakra mutató jövevény, amelyhez a mongolok minden valószínűség szerint nem közvetlenül, hanem az ujgúron keresztül jutottak.

Valamennyi előbbi példánkat úgy választottuk meg, hogy a belsőázsiai nyelvekben, írásokban előforduló kínai jövevény-szavak, glosszák szóvégi hangtani problémái domborodjanak ki. A kínai szóvég u. i. olyan szembeszökő változásokon ment át fejlődése során, hogy az még a tökéletesnek nem nevezhető belsőázsiai írásokon keresztül is világosan érzékelhető. A kínai szókezdet viszont olyan gazdag épen a régibb, tanulságosabb korokban, hogy ezt a gazdagságot a belsőázsiai írások nem igen képesek jelölni, s egyre-másra kénytelenek a hanghelyettesítéshez folyamodni. Ami ezek mellett a megőrzött finomságokból még szóhoz jutott a tökéletlen írásokon keresztül, az olyan természetű és olyan kisszámú, hogy a távolabb állók számára alig szolgálhatna elegendő tanulságot.

Még egy példát azonban nem hallgathatunk el. Az eddigiekben szoltunk a kínai szókezdet és szóvég történetéről, de nem beszéltünk a kettő közt levő magánhangzóról (vagy diftongusról). Természetesen ez nem jelenti azt, hogy itt nem volna probléma, vagy épen hogy a kínai szónak ez a része változatlan maradt volna a legrégibb időktől a mai napig. Ellenkezőleg. Ha pl. valamelyes bizonytalanságról lehet szó a III. és IV. kor kínai szavainak a rekonstruálásában, az épen a magánhangzó színezetének itt-ott megnyilatkozó bizonytalansága miatt van.

A kínai szó magánhangzója pedig még olyan kései korban is nyújt meglepetést, amelyben a consonantismus már szinte azonosnak tekinthető a maival.

Az V. kor legvégéről való egy nagyterjedelmű mongol nyelvű munkának (maga a mongol szöveg jóval korábbi) kínai írással átírt szövege. Ez a kínai írásban ránk maradt mongol nyelvű könyv a Mongolok Titkos Története. Három kötetben nemrégiben adta ki latin betűkkel átírt, „visszaállított” mongol szövegét, szótárát, E. HAENISCH.¹⁾ Ebben a szótárban és szövegiadásban talál-

¹⁾ E. HAENISCH, *Manghol un Niuca Tobca'an* (Yüan-ch'ao pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen. Aus der chinesischen Transkription (Aus-

lunk ilyen furcsa szavakat, mint *jao'un* 'bal, balra', *jao'udun* 'álom', *kecao'u* 'nehéz'. A furcsaság megértéséhez tudnunk kell, hogy e szavak az irodalmi mongolban a következőképpen hangzanak: *jegün* 'bal', *jegüdün* 'álom', *kečegü* 'nehéz'. A nyelvemlékekben *jeün*, *jewün*, *je'üdün*, *jewüdün*, *keče'ü*, *kečewü* alakok mutatkoznak. A HAENISCH közölte alakoknak persze a nyelvemlékekben található változatok valamelyikével kellene azonosoknak lenniök. A kritikus *jao* ill. *čao* szótagok alapjául egy-egy kínai *čao*, ill. *č'ao* szolgál; az átírás ezernyi más példájában teljességgel szabályos a kínai *č* ~ mongol *j*-, a kín. *č'* ~ mong. *č*-, és mégis hibásak a *jao'un* stb. alakok. Hibásak, mert a kínai *čao* és *č'ao* szavak történetét nem vette figyelembe HAENISCH. E szavak u. i. a III. korban jodizált (jésített) szókezdetet mutatnak, ilyenkor pedig azt látjuk, hogy a rákövetkező magánhangzó (*i*)*äu*; a nem palatalizált szókezdet után viszont *-au*-t találunk. Ez a kettősség megőrződött egészen az V. kor végéig. Esetünkben ez annyit jelent, hogy az V. kori kínai nyelvben, melyet ó-mandarinnak is szokás nevezni, a szóbanforgó mai *čao*, *č'ao* alakja *čieu* és *č'ieu*, az ugyanabból a korból származó 'phags-pa betűs átírásban pedig *jew* és *čew*.) Ha tehát a kínai nyelvtörténetet figyelembe vesszük, akkor HAENISCH *jao'un*, *jao'udun*, *kecao'u* állítólagos mongol szavak helyett — *u* ~ *ü* normális hanghelyettesítéssel — *jewün*, *jewüdün*, *kečewü* alakokat nyerünk; ezek már összhangban állnak a fentebb idézett mongol nyelvtörténeti alakokkal.

A kínai nyelvtörténeti példák bemutatása a barbár nyelvi glosszákon a legtöbbször alig választható el egy másik nem kevésbé fontos kérdéstől, a „barbár“ nyelvtörténettől, mint az imént tárgyalt esetben is láttuk. Éppen ezért ezzel alább, a barbár nyelvtörténet példaanyagával együtt foglalkozunk.

5. A kínai hangtörténet itt-ott talán bonyolult, de főbb vonásaiban világos, áttekinthető rendszert jelent már mai ismereteink szerint is. Nem ilyen egyszerű a dolog a „barbár nyelvek“ hangtörténete körül. Mindenekelőtt nem egy, de igen sok nyelvvel van dolgunk, amelyek egymással gyakran még rokonsági kap-

gabe Ye Têh-hui) im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt. Leipzig 1937. — Uő., Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an. Leipzig 1939. — Uő., Die Geheime Geschichte der Mongolen... erstmalig übersetzt und erläutert. Leipzig 1941.

¹⁾ Vö. pl. DRAGUNOV: Izv. Ak. Nauk 1930, 790—791.

csolatban sincsenek. Ha az egészet együtt vesszük, óriási az anyagunk. De válasszuk ki közülük akár a leggazdagabbat, mindjárt látjuk, hogy az is milyen szegényes torzó a kínai nyelvtörténet pompás épülete mellett. Mégis szinte lehetetlen vállalkozás volna e hatalmas kiterjedésű, de hiányos anyagot akár szemelvényekben is bemutatni akarni, mint azt pl. a kínai esetében tettük.

Ha a déli barbárokat egészen, a keletieket pedig részben figyelmen kívül hagyjuk, akkor is egész sereg nyelvvel van dolgunk. 1. A tibeti, a tangut vagy szí-hia és egy csomó más velük rokon, ú. n. *k'iang*-nyelv volna az egyik csoport. 2. A másik csoportba kell sorolnunk Belső-Ázsia Kína által is ismert indoeurópai nyelveit, így a tokhárt, az iráni nyelvek közül a szogdot, a khotanisékat, a perzsának különböző nyelvtörténeti korokat jelentő dialektusait. Az egyes indiai nyelveket figyelmen kívül hagyjuk annak ellenére, hogy kisebb csoportok szent nyelveként egyiket-másikat Belső-Ázsiában is ismerték. 3. Hasonló okból mellőzhetjük a sémi szír, arab, stb. nyelveket is; sem az indiai, sem a sémi nem tartozott u. i. Belső-Ázsia bennszülött nyelvei közé. 4. Végül figyelembe kell vennünk az ú. n. altaji nyelveket: a törököt, mongolt, mandzsutungúzt.

A hazai nyelvtudomány érdeklődéséhez természetesen ez utóbbi csoport áll a legközelebb, s talán ezért a leghasznosabb lesz magunk elé idézni az idetartozó nyelvek történetére vonatkozó főbb problémákat, s számba venni azt, mit várhatunk ezen a téren a kínai feljegyzésektől.

A török nyelvnek legrégebb, maguktól a törököktől származó emléke, mint ismeretes, a VIII. század második negyedéből származó rovásírásos orkhoni feliratok. Lehetséges, hogy a jéniszeji rovásírásos emlékek egyike-másika ennél régebb, kétséget kizáró módon azonban nem lehet megállapítani keletkezésük pontos idejét. A kínaiak türk glosszái már a VI. századdal kezdődnek. Ennél régebb semelyik jéniszeji emlék nem lehet.

A kínaiaknál feljegyzett török glosszákkal kapcsolatban két problémára kell ügyelnünk.

a) Ma negyvenegynéhány török nyelvet, ill. nyelvjárást ismerünk. A török nyelveknek ez a nagy tagozódása nem mai keletű, s figyelemmel kell lennünk a korai nyelvjárási megoszlásra még akkor is, ha a régiségben természetesen nem számítunk a maihoz hasonló nagyszámú tagozódásra. Nem beszélve a csuvasos

jellegű török nyelvről, mely okvetlenül régibb a VIII. vagy akár a VI. századnál, szóba jöhet mint igen régi, különálló nyelvjárás a mai jakut őse is. Az ó-török jellegű orkhoni és jeniszeji nyelv-állapot szinte azt a hitet keltette a török nyelvészekben, hogy az ú. n. köztörök nyelvek a VI—VIII. században egységesen ezen a fokon álltak, s nyelvjárási tagozódásuk csak később indult meg. Nos, a kínaiak glosszáiból azt látjuk, hogy már a VI. századtól kezdve az orkhoni feliratok nyelvével egyező szavak mellett „nyelvjárásiakat“ is találunk (szókezdő *j*-vel szemben *ǰ*-, orkhoni típusú *ǰb* ,ház'-zal szemben *ǰi*).

b) Minden turkológust joggal leginkább az a kérdés érdekel a kínai feljegyzésekkel kapcsolatban, vajjon a VI. századnál régebbi időkben tesznek-e említést a kínaiak olyan népekről, amelyek török nyelven beszéltek. Ha igen, milyen volt ez a török nyelv? A felelet nem olyan egyszerű, mint a kérdés. Arra már most rá kell mutatnunk, hogy túlzott reményeket nem szabad táplálnunk. A kínaiak révén csak glosszákat, egyes, nem is nagyszámú, szavakat nyerhetünk. A szavak legtöbbször ritka, barokknál látott tárgyak nevei, tehát műveltségyszók, amelyek nem tartoznak szükségszerűen a kérdéses nyelvek ősi szókészletéhez. Ezekből egy-egy nyelv hovatarozandóságát könnyelműen megítélni nem szabad. A végső szót ma még semmiesetre sem mondhatjuk ki abban a kérdésben, hogy milyen török népeket, ill. nyelveket ismertek a kínaiak a VI. század előtt.

Melyek volnának a török nyelvtörténet főbb korai? Sajnos, ez idő szerint erre a kérdésre sem adhatunk olyan megnyugtató feleletet, mint az észak-kínainál tettük. Nem pedig két okból. Először: nincsen elegendő török anyagunk ahhoz, hogy a VI. századtól kezdve napjainkig egyformán pontosan megismerhetnők belőle a teljes török nyelvállapotot; ami van, még az sincs kellően feldolgozva ebből a szempontból. Másodszor: nem egy török nyelvvel van dolgunk, hanem sokkal, s ezek a nyelvek sem mindig futnak egymással párhuzamosan, hanem gyakran keresztezik egymást; az egyik eltűnik szemünk elől, egy másik eddig még nem ismert nyelv viszont látszólag előzmények nélkül hirtelen felbukkan előttünk.

A következőkben mégis megkockáztatunk egy hozzávetőleges felosztást:

I. Ó-török. A VI—IX. sz.

A türk és ujjúr nyelv kora. Talán ide vehető a régi kirgiz is. Mind a három ó-török jellegű. (Eddig ős-töröknek jeleztek, de ezt a nevet egy még régibb nyelvállapotnak a jelölésére tartanám fenn, amelynek a sajátosságai közé tartozik többek között a hosszú magánhangzók rendszeres megléte, továbbá a ma már eltűnt szókezdő *h*-).

II. Közép-török. A X—XV. sz.

- a) A manicheus és buddhista fordítások, az ujjúr irodalmi nyelv kialakulásának a kora.
- b) A csagatáj irodalmi nyelv kora.
- c) A kipszak és úz nyelvű emlékek megjelenésének kora.

III. Új-török. A XVI. századtól kezdve.

A mai nyelvjárási állapot kialakulása.

E felosztásnak két gyengéje van. Csak a VI. századtól kezdve veszi figyelembe a török nyelveket. De ha idővel egy IV—V. századi török nyelv előkerülne, s az azonos volna az orkhoni törökkel, a felső határt elegendő volna egyszerűen kitágítani. Ha pedig merőben más volna az újonnan megismert nyelv, új csoportként jelölnök meg. Ez volna tehát a legkisebb baj, mert hasonló tökéletlenséggel minden nyelvtörténeti osztályozásnál számolnunk kell. A második kifogás már súlyosabb. A felosztás alapjául a ránk maradt, vegyes nyelvjárási anyagot vettük, az ujjúr irodalmi nyelv és a csagatáj meg éppen mindegyik magában is keveréknyelv — nyelvjárási szempontból. Kifogástalan csak akkor lenne az ilyen felosztás, ha pl. a mai nyelvjárásokból kiindulva külön állapítanók meg a csuvas, jakut, úz, kipszak, turki, szibériai típusú nyelvek nyelvtörténeti korait (az úzén belül az oszmánli felosztását már könnyebb dolog megcsinálni), vagy felülről lefelé haladva, az ujjúr és a türk történetét próbálnók nyomon követni. Mint mondtuk, elegendő anyag hiányában ez csaknem reménytelen vállalkozás.

Nyelvtörténeti szótár készítése itt is a jövő feladatai közé tartozik, épúgy, mint a többi altaji nyelvénél.

Nyelvemlékek tekintetében a töröknél is kedvezőtlenebb helyzetben van a mongol. A legrégibb mongol nyelvű emlék u. i. a XII. századból való, az is pársoros felirat, az igazi bőségesnek

nevezhető anyagközlés a XIII. századdal indult meg. A kínaiak mongol glosszái sem sokkal régiebbek a XII. (sőt XIII.) századnál, legalábbis mongol néven. Ennél persze korábbi kínai glosszák is vannak, melyek több-kevesebb valószínűséggel a mongol nyelvterület felé mutatnak, minthogy azonban ezek elválaszthatatlanok ama nyelveknek a kérdésétől, amelyeknek a kínaiak tulajdonítják (pl. *szien-pi*), taglalásukba itt nem bocsátkozunk.

A mongol nyelvtörténetnek ma mindössze két korát különböztetjük meg:

I. Közép-mongol. XII—XV. sz.

Legjellemzőbb sajátága a szókezdő *h-*, amely a XVI. századtól kezdve a köz-mongolban eltűnik, s csak néhány archaikus nyelvjárás őrzi meg: a dahúr és a kanszui mongol nyelvjárások.

II. Új-mongol. A XVI. századtól.

A mongolban is vannak ugyan nyelvjárások, de — legalábbis eddig — még nem okoztak annyi bajt és zűrzavart, mint a törökben.

A mandzsu-tungúz nyelvcsaládból egyedül a mandzsunak vannak írásos emlékei, de azok sem régiebbek a XVII. századnál. Ami ilyen anyagunk van, az mind csak új-mandzsunak tekinthető. A tungúz-nyelvi glosszákat a kínaiak, úgy látszik, igen mostohán kezelték, mert számbavehető anyagunk e téren alig van. A helyzetet mégis a kínai források mentették meg.

A mandzsukkal egy népi családból származtak a dzsüresik (a kínaiak *žu-čen* néven emlegeti őket), a mandzsu és a dzsüresik legfeljebb nyelvjárási viszonyban állott egymással. A dzsüresik még a mongolok fellelépte előtt érintkezésbe kerültek a kínaiakkal, Kin néven mint idegen dinasztia uralkodtak Észak-Kína jórésze felett 1115—1234-ig. A dzsüresiknek a kínai írásjegyek alapján készült saját írásuk volt, amelyet csak a kulcsként mellékelte kínai átírás alapján lehet megérteni, ill. elolvasni. Dzsüreszi írásos emlékeink vannak a XII—XIII. századból feliratok formájában és a XV—XVI. századból, ezek a Ming-kori tolmácsiskola dzsüreszi szótárai és szövegei. Tisztára kínai átírásos glossza-anyagunk mellett meg kell említenünk a Kin-szi kínai átírásos dzsüreszi-kínai szótárát is. Kínai eredetű dzsüreszi anyagunk tehát meglehetősen

tekintélyes mennyiségű, megfejtésénél, magyarázásánál a kínai nyelv történetének V. és VI. korát kell szem előtt tartanunk.¹⁾

A mandzsú nyelvtörténet korai ezek alapján a következők:

I. Közép-mandzsú. XII—XVI. sz.:

- a) epigráfiai és kínai átírásos anyag. XII—XIV. sz.,
- b) könyv-anyag és kínai glosszák. XV—XVI. sz.

II. Új-mandzsú. XVII. sz.:

- a) mandzsú írásos anyag,
- b) kínai glosszák.

A mandzsú nyelvtörténetnél kaptuk meg tehát azt a segítséget először, amelyet a többi altaji nyelvnél is reméltünk és remélünk: segítségével jelentékenyen kiterjesztettük felfelé a mandzsú nyelv emlékeinek a korát és sikerült elérnünk egyelőre a mongol emlékek felső, ezidőszerinti korhatárát is.

6. Most pedig lássunk egy-két példát annak a szemléltetésére, mint hasznosíthatók a kínai és barbár nyelvtörténeti tények a kínaiaknál feljegyzett barbár nyelvi glosszák megfejtésében.

¹⁾ A török, mongol és mandzsú nyelvemlékek felsorolását nem tartottuk szükségesnek, mert ezek az altajisták között kellő mértékben ismeretesek. A dzsürcsinél más az eset, épen ezért a legfontosabbakat, illetőleg azokat, amelyek közülük régóta hozzáférhetők, a következőkben idézzük. W. GRUBE, *Die Sprache und Schrift der Jučen*. Leipzig, 1896. GRUBE dzsürcsi adatait feldolgozta gold szótárába is (W. GRUBE, *Goldisch-deutsches Wörterverzeichnis: Reisen und Forschungen im Amur-lande*... hgb. von L. v. SCHRENCK. Anhang zum III. Bande. St. Pbg., 1900.) A GRUBE-féle dzsürcsi szótár a Ming-kori tolmács-iskola szótárai közül való, s nem hiányoznak mellőle a szokásos szövegek sem. Hosszú ideig ez volt az egyetlen ilyenmű munka, melyet nyugaton ismertek. A régóta ismert feliratok közül megemlítiük a következőket. G. DEVÉRIA, *Examen de la stèle de Yen-t'ai*. Dissertation sur les caractères d'écriture employés par les Tartares Jou-tchen: *Revue de l'Extrême-Orient* I (Paris, 1883.), 173—186. S. W. BUSHELL, *Inscriptions in the Juchen and allied scripts: Actes du onzième congrès international des orientalistes*. Paris, 1898, II, 11—35. W. GRUBE, *Vorläufige Mitteilungen über die bei Nikolajewski am Amur aufgefundenen Jučen Inschriften*, Berlin, 1896, vö. SCHLEGEL: *T'oung Pao* VIII (1897.), 114—115. Nem említettem a feliratokra és a Ming-kori szótárakra vonatkozó, legnagyobbrészt japán nyelvű újabb irodalmat. A dzsürcsi eredetű Kin-dinasztia történetét tartalmazó *Kin-si* szójegyzékét kiadta A. WYLIE, *Translation of the Ts'ing wan k'e mung, a Chinese Grammar of the Manchu Tartar Language, with introductory Notes on Manchu Literature* (Shanghai, 1855.), LXXXVI—LXXX. Újra foglalkozott a szójegyzékkel C. DE HARLEZ: *Journal Asiatique* 1888. I, 226 és köv. Az egyéb dzsürcsi glosszák természetét érzékelteti P. PELLIER, *Sur quelques mots d'Asie Centrale attestés dans les textes chinois: Journal Asiatique* 1913. I, 467 és köv.

Hiüan-cang „Életrajzá“-ban szó van egy nevezetes helyről Turkesztánban, ahol a kínai szerzetes a nyugati törökök kagánjával történt találkozása alkalmával megfordult. A hely török nevén szerepel a kínai műben, természetesen kínai átírásban; mai kiejtés szerint ezt *P'ing-jü*-nek kell olvasni, jelentése 'Ezer forrás'. A megfejtésnek ez a jelentés nélkülözhetetlen segédeszköze. Abban a korban, amikor még nem sokat törődtek sem kínai, sem török nyelvtörténettel, amikor még külföldön is akadtak, akik szerint a kínai „hallatlanul eltorzítja“ a feljegyzett idegen nyelvi glosszákat, a *P'ing-jü*-t megpróbálták visszaállítani *Ming bulaq* (ezt aztán tévesen mongolnak tartották), *Bing göl* alakban. A *Ming bulaq* ugyan 'Ezer forrást' jelent, de még a megközelítő azonosítás korában is kevésbé kielégítőnek látszott a vele való egyeztetés, s így inkább a *Bing göl* pártjára álltak. Itt viszont először is a jelentéssel van baj, mert *Bing göl* a. m. 'Ezer tó', de másodszor török szempontból sem egyszerű a dolog, lévén a javasolt olvasat — oszmánli (legjobb esetben úz) sajtáságú, ezt pedig a nyugati törökök nyelvében mai ismereteink szerint nem lehet feltenni. A nehézségeket betetőzte a kínai átírás, mely a T'ang-korban *B'ien-gü*-nek hangzott, ez pedig annyit jelent, hogy a javasolt *köl* vagy *göl* szókezdő *k-*, *g-jéről* szó sem lehet. A T'ang-kori szóvégi *-ö* képviselhet *-r*-t vagy *-l*-t, s ennek alapján PELLIOТ szolgáltatta a helyes megfejtést: *P'ing-jü Bing jul*-nak olvasandó. A *jul* kínai hangtani szempontból kifogástalan megfelelés, az török szempontból is, mert a *jul* ritka ugyan a törökben, de megvan a kojábólban és megvan Kāšgarī ismert török szótárában, ahol a jelentése 'forrás'.¹⁾

Másik régi, VI. századra érvényes türk glossza a *so-ko*. Értelmezése kínaiul egy olyan szó, amely 'haj'-at és 'szakáll'-t jelent egyúttal. A szó régi magyarázói találmásra kiválasztották a 'haj' jelentést és a kínai torzítás elve alapján egyeztették a török *sač* 'haj' szóval. Holott elegendő megkeresnünk a glossza egykori kiejtését, mindjárt azon az úton vagyunk, ahol senkisé is tévedhet

¹⁾ P. PELLIOТ, Le nom turc des „Mille sources“ chez Hiuan-tsang: T'oung Pao XXVII (1930.), 189—190. Megjegyzendő, hogy a PELLIOТ idézte kojából (és lebed) *jul* helyesen *d'ul*-nak olvasandó azzal, hogy a szókezdő *d'*- ezekben a nyelvekben szabályszerű megfelelője a köztörök *j*-nek. Megvan a szó különben a turfáni emlékekben is *yul*, *yul* (és *yulaq*) alakban, vö. Türkische Turfantexte, Index 58 (516).

el. *So-ko* a T'ang-korban *sâ-kâð*-nak hangzott, s ez nem más, mint a török *saqal*, jelentése persze nem 'haj', de 'szakáll', amit a kínai értelmezés minden további nélkül megenged.¹⁾

A közép-mongol kínai átírástól szövegei és glosszái megglehetősen késeiek (XIII—XV. sz.), mégis igen becsesek, az ember azt hinné, itt már alig van nehézség. De azért nem egyszer félrevezetik a sinológusok (leginkább ők foglalkoznak ennek az anyagnak a magyarázásával) a gyanútlan, kínaihoz nem értő mongolistát. Ennek legfőbb oka, hogy a mongolt nehezebb problémáiban nem ismerik kellően, de még olykor maga a kínai hangtörténet is megtréfálja őket.

A kínai átírásban ráncmaradt szövegeknek és szótáraknak köszönhetjük a mongol nyelvtörténet, sőt az altaji összehasonlító nyelvészet egyik legnevezetesebb, azóta valósággal divatos hangtörvényét. A mai mongol bizonyos magánhangzóval kezdődő szavai a kínai írásban még szókezdő *h*-t mutatnak a szókezdet előtt (*harban* '10', *hon* 'év', *huja'ur* 'gyökér, eredet' stb.). PELLIIOT az érdem, hogy a kínai írásos anyagból valami száz ilyen szót összegyűjtve általánosan elismertette e nevezetes jelenséget, amelyről csakhamar kiderült, hogy tökéletes összhangban van a mongol hangtörténet eddigi, figyelembe azonban nem vett vallomásával. Megőrizte a szókezdő *h*-t az arab, a 'phags-pa írásos régi mongol anyag is, sőt a tibeti átírástól néhány mongol szóban is megvan, megtalálható a mai archaikus mongol dialektusokban; mandzsú és tungúz megfelelőit — igen sovány anyagon — már korábban jelezte P. SCHMIDT és RAMSTEDT. Mindezen adatok vallomása alapján altaji szókezdő *p*-t veszünk fel a kérdéses szavakban.²⁾

1) P. PELLIIOT: T'oung Pao XX, 329, jegyz.

2) P. PELLIIOT, Les mots à h initiale aujourd'hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles: Journal Asiatique 1925 I, 193 köv. G. J. RAMSTEDT, Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Sprache: JSFOu. XXXII, 2. Elkerülte PELLIIOT figyelmét: P. SCHMIDT, Der Lautwandel. im Mandschu und Mongolischen: Peking Oriental Society IV (Peking, 1898). VON ZACH PELLIIOT-val folytatott durva vitájában alaptalanul tesz szemrehányást SCHMIDT állítólagos elsőségének elhanyagolása miatt, mert SCHMIDT rengeteg csodabogara mellett ott van ugyan a nevezetes hangtörvény is, de igen-igen embrionális állapotban, s maga sem sejtette, hogy idővel épen ebből az egyből fejlődik ki a nála nyomaiban sem mutatkozó új és régi nyelvi anyag alapján a jelentősége.

A kínai írásos mongol anyag becsületét az altajisták előtt mindenesetre a szókezdő *h*- felfedezése alapozta meg.

Sajnos, nem minden esetben nyújt zavartalan élvezetet a kínai írásos anyag eddigi feldolgozásának az átvizsgálása.

HAENISCH a Mongolok Titkos Történetének szöveg- és szótárkiadásában általában nem jelöli a mongol szavakban az *ö*-t és *ü*-t. A kínai ugyanis egy-két eset kivételével ilyenkor hanghelyettesítéshez kénytelen folyamodni, mert van pl. *-du* szótagja, van *no* szótagja, de nincs benne *-dū* és *nō*. Aki ismeri a kínainak ezt a sajátosságát, az, bármily kori glosszával is van dolga, tudja, hogy hanghelyettesítéssel áll szemben, és jelen esetben pl. a mongol nyelv ismerete alapján a szükséges szavakban minden további nélkül jelöli az *ö* és *ü* olvasatot. HAENISCH ezt nem tette, talán óvatosságból, néhány esetben azonban így is elárulta magát.

Előfordul a szótárában az *orlu'ut* szó, jelentése „vitéz, hősies, hős”. Igen helyesen megjegyezte, hogy a kérdéses alak — többesszám. Mindjárt meg is konstruálta az egyszámot: *orluh* (a mi átírásunkban *orluq*). Nyelvtanilag ilyen egyes nominativusi visszaállítás helyes volna, de mégis képtelenség mindenki előtt, aki nem is a mongol nyelvtörténetet ismeri, de aki legalább egyetlen mongol történeti munkát olvasott Dzsingisz khánról mondogul, mert az feltétlenül hallott Dzsingisz híres „kilenc hőséről”, a *gisün-örlük*-ről. Kínai átírásban a nem létező *orluq*-nak is, meg az itt értendő *örlük*-nek is egyaránt *orlu'ut* volna a többesszáma, csak hogy az elsőt *orlu'ut*-nak olvasnánk, a másikat *örlü'üt*-nek. Nincs is itt probléma, csak a mongol szót kell ismerni.¹⁾

Még több bajt tud okozni a mongol nyelvtörténet nem ismerése. Igaz, HAENISCH igen sokat tanult e téren — PELLIOt kritikáiból. Mielőtt u. i. a Mongolok Titkos Történetének szövegkiadására szánta volna magát, a munka egyes részleteit több dolgozatban tárgyalta. PELLIOt közben meg-megjelent kritikai megjegyzéseit a következő munkában mindig hasznosította, a nélkül, hogy szükségesnek tartotta volna világosan megjegyezni, hogy kinek vagy minek a hatása alatt változtatta meg korábbi ilyen vagy olyan nézetét. A „fejlődés” még a szövegkiadás és a szótár megjelenése közti időben is tartott, s ennek eredménye, hogy a szövegkiadás olvasatait nem tudván meg nem történektek tenni, az *ö* régi hibás olvasa-

¹⁾ HAENISCH, Wörterbuch 126. A *gisün örlüg*-ről szóló szövegekre vonatkozólag vö. L. LIGETI, Rapport préliminaire, 25—26.

taít is felvette és felvette a szótárba a PELLIOThatása alatt elfogadott egyedül helyes olvasatokat is. Az a mongolista, aki nem kísérté figyelemmel e fejlődés menetét, joggal hiheti, hogy a MTT-ben mind a két alak előfordul.¹⁾

Ilyen pl. a 'tábor, legelő' jelentésű *nuntuq* szó. A kínai írásjegyek alapján így kell olvasni a szót. Igen ám, de HAENISCH azt látta, hogy az irodalmi mongol *nutuq*-ot ír, szövegkiadásában tehát ő is egyszerűen *nutuh*-ot adott, a kínai átírás *nuntuq*-ját hibának minősítve elejtette. PELLIOThnak nem volt nehéz kimutatnia, hogy amilyen önkényes ez az eljárás, olyan helytelen is, mert a mongol nyelemlékek és az archaikus mongol nyelvjárások is *nuntuq*-ot ismernek. Erre HAENISCH a később megjelenő szótárába felvette a *nuntuq* szót, zárójelben közölte mellette az ő régi *nutuh* olvasatát, majd az ábécé megfelelő helyén regisztrálta a *nutuh*-ot is három másik származékával együtt és rövidítéssel utalt a helyes -n-es olvasatra. Az azonban e diszkrét műveletből nem derül ki, hogy a *nutuh*-olvasatnak nyoma sincs a MTT-ben és az ő egyéni magyarázata, helytelen alak és egyszerűen törlendő.²⁾

A közép-mongol kínai átírástól anyagának nem ezek a komoly problémái, hanem amikor valóban nem ismerjük a mongol szót, vagy amikor eddig fel nem ismert közép-mongol hangtani problémákkal kerülünk szembe, s azt kell tisztázni: valóban mongol-e a kérdés, vagy valamilyen kínai átírási kényszermegoldással van dolgunk.

Hasonló tanulságok adódnak a dzsürcsi nyelvre vonatkozó kínai írásos anyagból.

Az egyik legszembeszökőbb érdekesség, hogy a XII—XIII. századi dzsürcsi nyelv a XV—XVI. századinál régiesebb állapotot mutat. Elegendő elővennünk a *Kin-ši* dzsürcsi-kínai glosszáriumát, s ott ilyen szavakat találunk³⁾ (előbb a kínai átírást adjuk, utána:

¹⁾ HAENISCHnek a MTT-re vonatkozó korábbi tanulmányai: a) Untersuchungen über das Yüan-ch'ao pi-shi, die Geheime Geschichte der Mongolen: ASAW XLI (Leipzig, 1931.), b) Die letzten Feldzüge Cinggis Han's und sein Tod nach der ostasiatischen Überlieferung: Asia Major IX (1933.), 503—511. PELLIOTh kritikai megjegyzései: T'oung Pao XXX (1934.), 157—167 és T'oung Pao XXXII (1936.), 355—359.

²⁾ HAENISCH, Wörterbuch 120, PELLIOTh: T'oung Pao XXXII (1936.), 356—357.

³⁾ A *Kin-ši* szókezdő *p*-jéről I. P. PELLIOTh: Journal Asiatique 1925. I, 262—263, jegyz.

hogyan kell olvasnunk, végül: hogyan hangzik a szó a mandzsuban):

p'o-lu ,kalapács', *polu*, ma. *folxo*;
p'u-č'a ,szárított szőlő', *pulča*, ma. *fulča*;
p'u-lu-hun ,vászonzsák', *fulxun*, ma. *fulxô*;
p'u-jang-wen ,a legfiatalabb fiú', *pujangyun*, ma. *fiyangyô*;
p'u-la-tu ,szemvörösség (betegség)', *puladu*, ma. *fulata*.

Megjegyzendő, hogy ugyanezek a szavak a késői dzsürcsi szójegyzékben (a Ming-korban) nincsenek meg, ellenben a vele azonos típusúakban már szókezdő *f*-található, épúgy, mint a mandzsuban. Ilyenek (GRUBET idézem): *fû-léh-kih* ,hamu' ~ ma. *fulenggi*; *fû-lâh-kiâng* ,vörös' ~ ma. *fulgiyan*; *fêi-lâh* ,tányér' ~ ma. *fila*, stb.¹⁾ Más szóval szókezdő *f*-et találunk a mandzsuban, a kései dzsürcsiben, de még szókezdő *p*-t a korai dzsürcsiben, úgy mint ma a mandzsuval rokon goldban és ahogyan ősi fokon *p*-t várunk a mandzsu-tungúzban, továbbá az altaji alapnyelvben, amint azt az imént a mongol szókezdő *h*-nál láttuk.

GRUBET idézve szándékosan hagytam meg az ő átírását. Igazságtalanság volna egy múlt század végéről való munka szerzőjét megleckéztetni, hogy a legelemibb filológiai követelménynek nem tett eleget, amikor elmulasztotta a kínai írásjegyek betű szerinti átírását értelmezni, azaz nem mondta meg, hogy pl. a *fûh-lâh-kiâng* dzsürcsi nyelven *fulgiyang*-nak hangzott. Ha ezt mégis megemlítettem, azért tettem, hogy rámutassak a dzsürcsi studiumok elmaradottságára, mert, sajnos, a múlt század vége óta senki sem akadt, aki ezt a munkát elvégezte volna.

A dzsürcsi glosszáknál sem a kínai átírás okozza a legtöbb nehézséget, hanem a hanghelyettesítés. Ezen pedig csak úgy lehet segíteni, ha ismerjük magát a szót, esetleg a rokonságát vagy a mandzsuból vagy valamelyik hozzá közelálló más nyelvből. Erre számít is minden nyelvész, és fokozott figyelemmel ügyel a kutató nyelv legközelebbi rokonára. Az igyekezetet itt sem koronázza mindig siker, de az igazi bajt mégis a jövevényszavak okozzák. HAENISCH is leginkább az olyan szavakkal nem tud mit kezdeni, amelyek a XIII. század mongol nyelvében éltek ugyan (a maiból már hiányoznak), de eredetük szerint törökök voltak. Dzsürcsi

¹⁾ GRUBE, Sprache und Schrift 91—92.

szójegyzékében GRUBE szintén megakad, tanácstalan, mihelyt a szó világosan ki nem mutatható a mandzsuból.

Íme egy-két példa. *Hāh-lì-wūh* 'tengeri vidra', megjegyzést nem fűz hozzá, nem tudja magyarázni; megfejtése: olv. *χali'u*, mongol eredetű, vö. mong. *qali'u(n)*, *qaliyun*. A *huô-nì* 'juh' (olv. *χoni*) szót helyesen egyezteteti ugyan a mandzsu *χoni*-val, ellenben már tévesen vonja ide a vele azonos jelentésű régi dzsürcsi (a *Kin-ši-ből*) *huo-li-han-t* (olv. *χoriyan*), mert ennek az előbbiekhöz semmi köze, lévén mongol jövevényszó, vö. mong. *quriyan*. A *méh-tih-óh* 'hír, jelentés' (olv. *medi'e*) magyarázatául egyedül a gold *modé* szóra hivatkozik, holott megtalálható a mandzsuban is *mejige* alakban; a dzsürcsi *-di-~* mandzsu *-ji-* megfelelés szabályos, magából a szótárból számos példával igazolható. Különböben a dzsürcsi *medi'e* és a mandzsu *me ige* egyaránt mongol jövevényszó, vö. mong. *medege*, *mede'e* id. < *mede-* 'tud'. A példákat folytathatnánk nemcsak GRUBE, de WYLIE és a legtöbb dzsürcsivel foglalkozó japán nyelvész rovására is.

7. A török, mongol, mandzsu glosszákon keresztül jelképesen eddig csak azokkal a nyelvekkel foglalkoztunk, amelyeket teljes bizonyossággal sikerült azonosítani. Ilyen természetesen a tokhár, a szogd, a khotani-sáka, a perzsa, a tibeti, sőt a tangut (*szia-hia*) is.

Ezzel azonban nem merítettük ki azokat a problémákat, amelyek a kínaiaknál feljegyzett barbár nyelvi anyag körül kavarognak. A kínaiaknál a felsoroltakon kívül még egy egész sereg más nyelvről is esik említés, itt-ott nem is egészen jelentéktelen glossza-anyaggal. A turkológust természetesen elsősorban, sőt csaknem kizárólag az fogja érdekelni, melyik a sok közül az a nyelv, amelyik a törökkel azonosítható a VI. század előtt. A mongolista a XII. század előtti mongol nyelvi nyomok iránt fog leginkább kutatni, s örömmel veszi majd tudomásul PELLIOTh híradását arról, hogy a IX. századból a pei-lu barbárok nyelvében megtalálta a mongol *γučin* '30' szót,¹⁾ és így tovább. Eddig ez rendben is van, csak az nincs már rendben, ha a turkológus mindenütt török, a mongolista mindenütt mongol nyelvet szimatol. A legfőbb hiba onnan származik, hogy sokan meggondolatlanul vissza-

¹⁾ P. PELLIOTh, Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale, VIII. Un mot mongol sous les T'ang: T'oung Pao XXVI (1929.), 250—252.

vetítik Belső-Ázsia mai nyelvi térképét a régmúltba, s 1.500, 2.000 évvel ezelőtt is ugyanolyan nyelveket keresnek rajta, nagyjában olyan elhelyezkedéssel, mint amilyenek ma élnek ott. Holott világos, hogy ez nem szükségszerűen van így, mert hiszen ma általánosan ismert, „nagy” nyelvek akkor jelentéktelenül, perifériákon meghúzódó életet élhettek, és nem egy az akkori fontos és nagy nyelvek közül az azóta eltelt tekintélyes idő alatt nyomtalanul a semmibe enyészett.

A kínaiaknál említett, de eddig nem azonosított barbár nyelveket teljesen ismeretlen és kellően nem ismert nyelveknek nevezhetnők. Nem mindig könnyű e két kategória között meghúzni a határvonalat, hiszen valamennyinek közös hibája, hogy összefüggő szöveg egyikből sem maradt ránk, az átlagosan nyelvenként fennmaradt 15—20 glossza alapján pedig nem mindig lehet ítélni.

A kellően nem ismert nyelvek közé azokat sorolnánk, amelyeknél az eddigi előmunkálatok alapján reményünk van arra, hogy belátható időn belül nagy valószínűséggel magyarázni tudjuk majd a ránk maradt glosszák jelentős részét és legalább a nyelvtípusra vonatkozólag vonhatunk belőlük valamelyes következtetést. Ilyen értelemben ma a következő nyelvekről lehet szó:

a) A k i t a j, úgy látszik, mongol nyelv.¹⁾ PELLIOТ szerint erősen palatalizált jellegű; számomra elérhető glosszáit összegyűjtöttem, megfejtésüket tárgyaló dolgozatomat rövidesen szeretném közzétenni. b) A s z i e n - p i szintén mongolnak látszik, az anyag ugyan elég szegényes, de egy pár igen érdekes és sokat mondó szó akad köztük.²⁾ c) A t u - j ü - h u n vagy 'a - ž a nyelv a kínaiak szerint azonos volt a szien-pi-vel. A rendelkezésre álló

¹⁾ SHIRATORI KURAKICHI, Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme. Tokio, 1900. 37—58. P. PELLIOТ, A propos des Comans: Journal Asiatique 1920. I, 146. LIGETI LAJOS, A kitaj nép és nyelv: MNY. XXIII (1927.), 293—310. WILLY BAROUCH, Writing and Language of the K'itan: Salmony, Sino-Siberian art (Paris, 1933.) 24.

²⁾ SHIRATORI, i. m. 15. köv. PELLIOТ: T'oung Pao: XX (1921.), 326. PELLIOТ egyik Péterváron tartott előadását félreértve BARTHOLD többször is azt hangoztatta, hogy PELLIOТ nézete szerint a szien-pi az török nyelv volt. Vö. W. W. BARTHOLD, Der heutige Stand und die nächsten Aufgaben der geschichtlichen Erforschung der Türkvölker: Zeitschr. d. D. Morgenl. Ges., Neue Folge VIII, 121 és köv., továbbá uő., Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens (Leipzig, 1932.), 25., Uő.: Encycl. de l'Islam III, 948. De BARTHOLDdal szemben vö. W. KOTWICZ, Contributions aux études altaïques A—B (Wilno, 1932.), 9, 1. jegyz. Újabban összegyűjtötte a szien-pi glosszákat és

szerény glossza-anyag ennek nem mond ellent.¹⁾ d) A t'o-pa vagy ta b g a c s nyelvből elég szép számmal maradtak ránk glosszák, s noha a mai napig nem sikerült tisztázni, hogy török vagy mongol lehetett-e ez a nyelv, a közeli megoldás nem reménytelen.²⁾

Ennyi az egész, amit a legközelebbi jövőben várhatunk. Valljuk meg, nem sok.

A többi, kínaiaknál említett nyelvről egyelőre alig lehet valamit mondani. A z s u a n - z s u a n -ok vagy az ú. n. ázsiai avarok nyelvéből is vannak glosszáink, s bár eddig is elhangzottak vélemények, amelyek e glosszák alapján mongol vagy tungúz nyelvet hajlandók látni benne, közelebbi meghatározása ma még kilátástalan.

A tömérdek tulajdonnéven kívül fennmaradt valami 20—25 közszoji glossza a Kr. előtti h i u n g - n u -k nyelvéből is, s hogy ezzel az anyaggal mind a mai napig semmit sem lehetett kezdeni (talán egy szó kivételével), azért aligha okolhatjuk egyedül a kínai átírást. A hiung-nu nyelv körül egyéb nehézségek is vannak. Időben és térben nagy kiterjedésű az anyagunk: a Kr. e. III. századtól a Kr. u. IV. századig terjed a kronológiai határ, geográfiai pedig Észak-Mongóliától a Barkölög, onnan egész Észak-Kínát magához kanyarítva a Hingan mentén Szibériáig nyúlik a területe. Ki biztosít bennünket arról, hogy e nem megvetendő kronológiai és geográfiai határon belül minden hiung-nu-nak vagy hu-nak jelzett szó Mao-tun nyelvéből való, és egyik sem tartozott a hiung-nu birodalom nem-hún barbár nyelveinek a szókincsébe?

Van a IV. századból egy híres, egész mondatnyi ú. n. hiung-nu glosszánk, amellyel legutóbb RAMSTEDT foglalkozott,³⁾ s

magyarázni próbálta FANG ČUNG-JOU, Sien-pi jü jen k'ao: *Yenching Journal of Chinese Studies* 1930. 1429 és köv. Vö. még O. FRANKE, *Geschichte des Chinesischen Reiches III* (Berlin, 1937.), 177, 170.

¹⁾ SHIRATORI, i. m. 15 köv. PELLiot, *Les noms tibétains des T'ou-yu-houen et des Ouigours: Journal Asiatique* 1912. II, 520—523. Uő., *Notes sur les T'ou-yu-houen et les Sou-p'i: T'oung Pao XX* (1921.), 321—331. LIGETI LAJOS, *Tibeti források Közép-Ázsia történetéhez: KCsA. I. kieg. köt. 90. O. FRANKE, i. m. 250.*

²⁾ SHIRATORI i. m. 29 és köv. PELLiot: *T'oung Pao XX* (1921.), 328. Uő.: *Journal Asiatique* 1925. I, 254—255, jegyz. P. A. BOODBERG, *The language of the T'o-pa Wei: Harvard Journal of Asiatic Studies II* (1936.), 167—185.

³⁾ G. J. RAMSTEDT, *Über den Ursprung der türkischen Sprache: SFAW. 1935, 81—91. Vö. LIGETI: MNy. XXXV (1939.), 59.*

amelynek alapján azt próbálta bizonyítani, hogy az ázsiai hún nyelv csuvasos jellegű török nyelv volt, mely ősbibb alakjában még a szét nem vált altaji alapnyelvvel tekinthető azonosnak. De nem tetszik-e kissé elhamarkodottnak e glosszához fűzött következtetése (a megfajtás helyességéről nem is beszélünk), ha figyelembe vesszük a történeti előzményeket. A Kr. utáni húnok ú. n. déli birodalmából alakult a Pei Han vagy C'ien Csao-dinasztia Észak-Kínában. Ez az uralkodó-család — alappal vagy alaptalanul, az más kérdés — Mao-tun-tól származtatja magát. Ennek az első barbár uralkodó-háznak a helyét a Hou Csao dinasztia foglalta el. A Hou Csao dinasztia-alapító fejedelme valamikor a Pei Han főemberei közé tartozott ugyan, de vérségi kapcsolatban azzal nem állott, sőt nyilvánvalóan más törzsből (vagy népből) származott. A kínaiak még azt is megmondják világosan, hogy ezt a törzset (népet) *ho*-nak hívták. Mármost a Pei Han utolsó és a Hou Csao első barbár uralkodója ádáz harcot folytatott egymás ellen. A Hou Csao fejedelme az egyik döntő csata előtt jóslatért fordult egyik buddhista pap-tanácsadójához, aki Indiából vagy az iráni Belső-Ázsiából 310-ben került az udvarába. A kérdéses glossza nem más, mint ennek a buddhista papnak a tanácsa — *ho* nyelven.

A *ting-ling*, *wu-szun*, *wu-huan* stb. nyelvekkel még efféle hibákat is bajos elkövetni, mert ott legfeljebb egy-két glossza áll rendelkezésünkre, abból vajmi keveset lehet és szabad kiolvasni legalább is addig, míg nem próbáljuk tisztázni, hogy miféle nyelveket szabad feltennünk a kérdéses területen, így pl. Külső-Mongóliában, a mongol-szibériai peremterületen és nem utolsó sorban Szibériában.

Vegyük csak Szibériát. Lakhattak-e ott, mondjuk, a minuszinszki medence környékén finnugorok vagy szamojédok? A finnugor nyelvészet és őstörténet művelői ma erre a kérdésre határozott nem-mel felelnek. De az obi-ugorok antropológiájában már hallunk holmi paleoszibériai őslakókról, akik azóta nyomtalanul eltűntek. Kik lehettek azok, miféle nyelvet beszélhettek? Szibériában lakó törökökről, mongolokról az altajisták nem akarnak tudni. A tungúzok substratum nyelvét kik beszélték és hol laktak? Eltűnt nyelvekkel, úgy látszik, mindenképen kell operálnunk Szibériában is, Észak-Mongóliában is. De gondolnunk kell a ma visszaszorult, kipusztulóban levő nyelvekre is. A paleoarktikus nyelvek Amerikából kerültek-e át Ázsiába, ha igen mikor? Vajjon

régen dél és nyugat felé nem volt-e ezeknek a mainál nagyobb az elterjedettségük? Kínálkozik-e a jukagir-problémának most felvetett formájában BOUDA és COLLINDER¹⁾ hozzászólása után valami elfogadható, kézenfekvő tanulsága? A ma csak kb. 1.000 főt számoló jéniszeji-osztjások alig pár száz éve húzódtak az Északi Jeges-tenger partjára a Szaján vidékéről, s alig száz éve, hogy legközelebbi rokonaik, a kottok, aszánok, kestimek kihaltak. Vajon ez az egészen sajátságos nyelvcsalád valamikor nem játszott-e nagyobb szerepet a történelemben, nem állott-e érintkezésben a steppelakókkal, vagy éppenséggel maga is nem nyomult-e be egykor az északi steppevidékre?

Mindezt lelkiismeretesen figyelembe kell vennünk, mert hiszen a Kr. születése körüli és a Kr. utáni első évszázadok északi barbárainak a nyelvéből feljegyzett kínai eredetű glosszák kérdésében Észak-Mongólia és Dél-Szibéria egykorú nyelvi térképének legalább hozzávetőleges tisztázása nélkül érdemleges eredményekre aligha jutunk.

8. Úgy látszik, ezen a nyomon elindulva, maguk a kínai feljegyzésű barbár nyelvi glosszák is szolgálhatnak valamelyes útmutatással.

a) A korán elhunyt kitűnő kínai tudós, WANG KUO-WEI egyik dolgozatában részletesen foglalkozik azokkal a ruházati cikkekkel, amelyekkel a kínaiak a hiung-nukkal való első hadi-érintkezésük során megismerkedtek, s amelyeket a kínaiak a hún haditaktikával együtt átvettek, a hagyomány szerint a Csao-házbeli Wu-ling idejében. A kínaiak feljegyezték az addig ismeretlen, szokatlan tárgyak barbár nyelvi neveit is. WANG KUO-WEI lelkiismeretesen összegyűjtötte ezeket a neveket és nyomon követte a sorsukat a kínai forrásokban; egyikük-másikuk, úgy látszik, sokáig élt a kínaiban, mint jövevényszó. PELLLOT ezeket a kérdéseket WANG KUO-WEI munkáinak gyűjteményes kiadása alkalmával bőven ismertette és saját, igen hecses kritikai megjegyzéseivel, új forrásokból származó adalékaival kísérte.²⁾

Az átvett ruhaneműek között találjuk többek között a kínai

¹⁾ K. BOUDA, Die finnisch-ugrisch samojedische Schicht des Jukagirischen: Ung. Jahrb. XX, 71—93. B. COLLINDER, Jukagirisch und Uralisch: Recueil de travaux publié par l'Université d'Uppsala. Leipzig, 1940.

²⁾ P. PELLLOT, L'édition collective des oeuvres de Wang Kouo-wei: T'oung-Pao XXVI (1929.), 113—182. A kérdéses szót a 141. l. jegyzetben tárgyalja.

rövid cipőnél, papucsnál a lovagláshoz sokkal alkalmasabb hosszú szárú csizmát is. Barbár (*hu*) nyelvi neve *so-to*. SHIRATORINAK a hiung-nu glosszákat tárgyaló művéből, sok mással együtt ez a szó is kimaradt. Egykorú kiejtése PELLIO szerint *sák-d'ák*, s ebből, ugyancsak szerinte, egy barbár nyelvi **saydaq*-ra lehet következtetni. De a **saydaq*-kal már PELLIO sem tudott mit kezdeni, mert a hiung-nu nyelvi magyarázatoknál eddig kizárólagosan figyelembe vett török és mongol nyelvben nyoma sincs ilyen vagy hasonló hangzású és jelentésű szónak. Némák a tungúz, a szamójéd és a paleoarktikus nyelvek és nyelvjárások is. Egy nyelv azonban nem, s ez a jeniszeji-osztják.

CASTRÉN szerint a jeniszeji-osztják imbacki nyelvjárásában *sághi* a. m. 'Stiefel'. Megvan ugyanez a szó a jeniszeji-osztják bachtai nyelvjárásban is, még pedig *sághi* alakban. Sajnos, ez minden. Hiába keressük megfelelőjét a jeniszeji-osztjakkal rokon kottban, ott ismeretlen, vagy legalábbis nem jegyezték fel. Ez pedig annál sajnálatosabb, mert a tágabb értelemben vett jeniszeji-osztják nyelvcsaládnak sem Szibériában, sem másutt nem sikerült megtalálni a rokonságát¹⁾, és így a szó történetére nem találunk semmiféle támpontot.

Így, ahogy van, mégis érdemesnek tartottuk ezt a különös találkozást jelezni annak a nyomatékos megjegyzésével, hogy ebből korai és téves volna a hiung-nu és a jeniszeji-osztják rokonságára vagy éppen azonosságára következtetni. A hiung-nu **saydaq* műveltség szó és nyilván nemcsak a kínaiba, hanem más nyelvekbe is eljutott annak idején, amikor maga a tárgy divatjának virágkorát élte. Egy tanulságot azonban leszűrhetünk: a hiung-nu glosszák magyarázásánál nem szabad görcsösen ragaszkodnunk a török és a mongol szótárakhoz. Nézzünk szét távolabb is.

b) A másik glossza, amelyről szólni akarunk, jóval későbbi; hozzátéve teljesen a Kr. u. X—XI. századra tehető.

¹⁾ A. CASTRÉN, Versuch einer jenissei-ostjakischen und kottischen Sprachlehre. StPbg., 1858. Hgb. von A. SCHIEFNER. Vö. 185, 187 l. Az „indo-kínai” nyelvekkel próbálta rokonítani a jeniszeji-osztjákat: G. J. RAMSTEDT, Über den Ursprung der sog. Jenissei-ostjaken: JSFOu. XXIV, 2, még közelebbről a tanguttal KAI DONNER, Beiträge zur Frage nach dem Ursprung der Jenissei-Ostjaken: JSFOu. XXXVII, 1. Mind a két dolgozat elhibázott, s főleg az utóbbi, a terjedelmesebb, tele van mulatságos hibákkal és félreértésekkel. A feltett rokonságot persze nem sikerült igazolniok.

A kitaj nyelv glosszái közt találjuk többek között a következőt: *ho-šu*, jelentése 'vas'. SHIRATORI idézett munkájában foglalkozik vele, s egyeztetésül megelégszik annak a közlésével, hogy törökül és mongolul 'vas' a. m. *temur* (így!), mandzsu nyelven *sele*, a tungúzban pedig *shulle* (így! KLAPROTH után)¹. Akaratlanul is O. FRANKE nem éppen hízelgő véleménye jut az ember eszébe, aki SHIRATORI efféle eljárását 'vad etimológizálás'-nak nevezte. Valóban, az idézett alakokból még a nem nyelvész előtt is csak az az egy világos teljes határozottsággal, hogy a kitaj szóhoz semmi közük nem lehet.

Ellenben SHIRATORINAK mégis érdemes elolvasni a kitaj *ho-šu*-ról írt kis cikkét, mert ha érdemben nem is mond semmit, idéz egy nevezetes helyet a Sin T'ang-šu-ból: a kie-kia-se népről szóló fejezetben arról van szó, hogy valahányszor esik a kie-kia-se nép-nél (ez a kirgizek neve; SH. tévesen hia-kia-se-t olvas), az esővel együtt vas is esik, s ennek a neve kirgiz nyelven *kia-ša*. Nem lehet kétséges, hogy a kirgiz *kia-ša* végeredményben azonos a kitaj *ho-šu*-val.

A glosszák egykorú kiejtését nem nehéz megállapítani. *Ho-šu* a feljegyzés idejében, azaz a XII—XIII. században *ɣa-dž'u*-nak hangzott (a második szótag esetleg már *-šu* is lehetett), s ennek alapján egy kitaj **xaču*-t, esetleg **xašu*-t tehetünk fel.²) A T'ang-kori *kia-ša* egykorú ejtése *kâ-ša*, a feltehető kirgiz alak pedig **qaša* v. **qaš*.

¹) SHIRATORI i. m. 42—43.

²) A szó visszaállítása igen érdekes problémákat vet fel, t. i. az írásjegyek visszaállításánál a nyelvtörténeti határok érintkezését, ill. a kiejtés „szabálytalanságát” is figyelembe kell vennünk. A két írásjegy KARLGREN szerint (III. kori) kiejtése: *ɣāt-dž'juēt* (n° 73, 1 és 903, 1). Az ó-mandarinban *ɣo-ŋ'u*-t találunk, vö. DRAGUNOV, i. m. 795, n° 604 és 635. A 'phags-pa átírásban szabályosan *ɣo-čü*- olvasható (vö. uo.). A szó kínai hangtörténeti szempontból nem is egy, de két problémát rejt magában. a) Az első szótag magánhangzója az ó-mandarin és a 'phags-pa írás egybehangzó vallomása szerint *-o*. Mi mégis kételkedés nélkül, teljes határozottsággal *-a* (*á*)-t olvasunk, bárbar nyelvi *-a* értékében. Tudni kell, hogy a kínai szövegi *-o* újabb fejlemény a régebbi *á*-val szemben. Az átmenet folyamata hosszabb ideig tartott, s ha különböző forrásokat veszünk elő, akkor még kronológiai ingadozásról is beszélhetünk. A mai állapot kijegecesedése, úgy látszik, csak a Jüan-kor legvégén ment végbe, esetleg a Ming-kor elején. A szakirodalomban erről még nem volt szó, de állításunk igazolására már most megemlítiük, hogy bőséges anyaggal bizonyíthatjuk, hogy még a Jüan-korban is *-a*-ra végződtek a mai

SHIRATORI tanácstalanságát is könnyű megérteni, mert hasztalanul kereskedünk kielégítő mai megfelelő után a törökben, mandzsuban és az egyébként a kitaj esetében oly hálásnak mutatózó mongolban is. Illetőleg az egyik archaikus mongol dialektusban, a dahúrban, melyet Mandzsúria északi részében beszélnek, mégis megleljük a szót. IVANOVSKIJ dahúr szójegyzékében, melyet már SH. is idézhetett volna, találjuk ezt: *kasó* 'vas'. IVANOVSKIJ munkájának a végén, a függelék bargu-mongol szójegyzéke is megemlíti, még pedig *χasú* alakban.¹⁾ POPPE hailári szójegyzékében, valamint a hailári dialektust képviselő mandzsu írásos dahúr szótárban persze hasztalanul keressük, mert ebből a nyelvjárásból, mint arra másutt már rámutattam, egy sereg archaikus hangtani sajátság és régi szó hiányzik.²⁾ Saját dahúr gyűjtésemből idézhetem: a cicikári nyelvjárásban *χasó*-t, a bordóiban *k'asó*-t hallottam és azokban a mandzsu írásos dahúr szövegekben, melyeket Mandzsúriában gyűjtöttem, *qaso* alakot találtam.

Voltaképen mindez egyetlenegy adatot jelent, mert a dahúrok szomszédságában lakó bargák nyelvébe is a dahútból ment át

-o végű kínai szavak. A kínai írásjegyek használata nélkül nehézkes a példatár felsorolása, ezért csak egy mongol szót idézünk itt Jüan-kori kínai átírásban, amelyben azonban két bennünket érdeklő írásjegy is előfordul. Szavunk a Jüan-kori Či jüan ji jü-ből való, melyet kiadott ISHIDA MIKINOSUKE a Tōyō gaku sōhen I. (egyetlen megjelent) kötetében 1—26. l. (Ōsaka, 1934.). A kérdéses mongol szó kínai írásjegyeinek átírásában mai kiejtés szerint: *ho-li-č'ai-ho*, jelentése 'héja'. A mai irod. mongolban *qarčiyai*-nak hangzik, a Jüan-kori forrás adatát pedig *qarča(i)qa*-nak kell olvasni. Az első *ho* a *ho-šu* első szótagjának a családjába tartozik (KLÉ. no 73, 2), a harmadik szótag *-ho*-járól már beszélünk, s azt mondtuk róla, hogy a török *alp* 'vitéz' átírására szolgált a T'ang-korban. Az ó-mandarinban és a 'phags-pa átírásban egyértelműen *-o*-ra végződik mind a kettő, holott a kétségnék még csak az árnyéka sem férhet ahhoz, hogy a kínai szótár szerzője *-a* értékben használta őket. b) A második probléma a kitaj, kin, mongol átírásokban szintén zavart okozott okozni (vö. pl. a mongol *bičēči* 'írnok, íródeák' szót, PELLLOT: Journal Asiatique 1930 II, 257). Az azonban világos, hogy szókezdő mássalhangzója *č'*, és 'phags-pa átírásban, barbár nyelvi értékben *č*-. Ez az állapot előzte meg a mai szókezdő *š*- ejtést. Eldönteni nem lehet, hogy kitaj szavunkban *č*-t vagy már az újabb *š*-t akarták jelölni, ehhez a kitaj nyelvet más, nem kínai forrásokból is kellene ismernünk.

¹⁾ A. O. IVANOVSKIJ, Mandjurica (St. Pgb., 1894.), 50, 76.

²⁾ N. N. POPPE, Dagurskoe narečie. Lgd. 1930. Uő., Über die Sprache der Daguren: Asia Major X (1934.), 1—10 és 183—220; vö. különösen a 220. lapot. LIGETI: NyK. XLVIII, 148—159 és uő., Rapport préliminaire, 41—43.

a szó. A mongolságban teljességgel elszigetelt a dahúr *χasō*, *ḵasō*, *qaso*, nem is tartozik az eredeti szókészlethez, hanem egy régi műveltségshónak ez ideig meglehetősen rejtélyes csatornán mai időkre történt átszármazása. Az első bizonyosnak látszó támpont a kitaj, amellyel a dahúrnak való kapcsolata más vonatkozásban is félig-meddig igazoltnak tekinthető. A kitajban pedig már voltak jellegzetesen mandzsúriai elemek és egy-két ú. n. „északi“ szó is. Ezek közé tartozhatott a ‚vas‘ neve is.

A második fogódzópont a kirgiz **qaša* v. **qaš* a VI—VII. sz. környékéről. Megjegyzendő, hogy ez a szó nem tartozott a kirgiz később ismert, törökös szókészletéhez, hanem a felvett török előtti régi nyelvhez, melyet próbáltak többek közt a jéniszeji-osztjakkal is kapcsolatba hozni. Egy bizonyos: ‚vas‘ jelentésében semmiféle hasonló szót nem lelünk sem a jéniszeji-osztjában (*ē* ‚vas‘), sem a kottban (*t'ip* ‚ua.‘), de még a többi fémet jelentő szavakat sem vehetjük gyanúba.

Ha pedig a régi kirgiz **qaša*, **qaš* szóval földrajzilag már a Szaján-hegység vidékén vagyunk, akkor nem indokolatlan a VI—VII. század táján az esetleg ugyanott feltehető egyéb nyelvek táján is körülnéznünk.

A tágabb értelemben vett jéniszeji-osztják nyelvcsaládról nem lehet szó, mint láttuk, ezért elég bártortalanul, de mégis a szamojéd nyelvek felé tekintettünk. Itt nem kis meglepetésünkre a ‚vas‘ neve az osztják-szamojédban CASTRÉN szerint *kues*. Első pillanatra csak az a meglepő, hogy a szamojédságban e szó szókezdő *k*-ja jellegzetes külön fejlemény, s mint ilyent a finnugor nyelvészek másodlagosnak s meglehetősen késeinek tekintenek. Valóban, CASTRÉN a többi szamojéd nyelvben a vas szónak a következő alakjait jegyezte fel: jur. *jěsea*, *jěse'*, *wese*; tavgi *basa*; jen. *bese*; kam. *baza*.¹⁾ Megvan a szó a finnugorságban is, ezek közé tartozik a magyar *vas* is.²⁾ Hogy a finnugor nyelvészek eddigi véleménye

¹⁾ A. CASTRÉN—A. SCHIEFNER, Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen. St. Pbg., 1855. 214. A szamojéd alakok pontos összeállítása megtalálható KAI DONNERNÉL, vö. Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samojedischen und Uralischen: MSFOu. XLIX, 45. és 132.

²⁾ SZINNYEI, NyH.⁷ 44, 142. E. N. SETÄLÄ, Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen: JSFOu. XXX, 5: 87. H. PAASONEN, Beiträge zur finnisch-ugrisch—samojedischen Lautgeschichte 244, 290.

ellenére sem vetjük el a kitaj, kirgiz szóval összekapcsolt szamojéd etimológiánkat, azt azért tesszük, mert: a) ellenkező nézettel szemben sem tartjuk kizártnak, hogy a Szaján-hegység környékén a VI—VII. század táján élhettek szamojédek, ill. már ott lakhatott a szamojédségnek egy bizonyos ága; b) már régebben felmerültek egyéb nyelvi összefüggések is a mongol és a szamojéd között, amelyek szintén erre a területre mutatnak. Az utóbbi tétel igazolására csak egy példát említünk meg, mely RAMSTEDT-től származik,¹⁾ s történetesen ugyanezt a hangtani problémát érinti: mongol *gedesün* 'has, belek', osztják-szamojéd *käd, käte, kät, kätth, kätü, kete, ket'* 'Darm'; jur. *jêdu, jîêdu, wêtu*; tavgi *beatux*; jen. *bere, bedé*; kam. *bedü*.

Ezzel az etimológiával sem volt más célunk, mint rámutatni arra, hogy amikor a megszokott, kitaposott török-mongol ösvény zsákutcába vezet, nem árt új utak után nézni. Lehet, hogy olykor el is tévedünk majd minden óvatosságunk ellenére, új, megbízható eredmények érdekében ezt a kockázatot azonban vállalnunk kell.

9. A kínaiaknál feljegyzett barbár nyelvek kutatása körüli megfigyeléseinket a következőkben foglalhatjuk össze. A glosszákat először is a kínai nyelvtörténet figyelembevételével az egykorú kiejtés szerint kell visszaállítanunk. Az egykorú kínai kiejtés nem „torzít“, hanem olykor kényszerű hanghelyettesítést alkalmaz, s ezzel bizonytalansági elemet visz be a barbár szó hiteles alakjának a rekonstruálásába. Ezen csak úgy segíthetünk, ha ismerjük a kutatott barbár nyelvet, mégpedig nemcsak mai alakjában, hanem nyelvtörténeti tanulságaival együtt. Eddig ismeretlen barbár nyelvek glosszáinak a magyarázata ezért nem jár mindig kellő eredménnyel. Ezeknek a nyelveknek a felderítése céljából kutatásainkat ki kell szélesítenünk és vizsgálunk kell minden rendelkezésre álló eszközzel Észak-Mongólia és Dél-Szibéria régi nyelvi térképét.

LIGETI LAJOS.

¹⁾ G. J. RAMSTEDT, Zu den samojedisch-altaischen Berührungen: FUF. XII. Korábbi nézetét újabban is ismétli Kalmückisches Wörterbuch c. könyvében, vö. 135. l., s. v. *gesn*. A szamojéd alakokra vö. K. DONNER: MSFOu. XLIX, 46 és 130—131.

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

I.

GEMELLI A. és PASTORI G., L'Analisi Elettroacustica del Linguaggio (Milano, 1934, XXVIII és 250 l., 49 ábrával, 88 táblázattal, oscillogrammokkal).

A beszéd- és hangképzőszervek vizsgálata csak akkor vált lehetségessé, amikor a technika fejlődése a regisztráló és megfigyelő eszközök tökéletesedését már megfelelő fokra emelte. Ez pedig a mult század végén történt meg. Az igaz, hogy ettől kezdve mérfüldes és gyors lépésekkel halad előre. A nyelv bűvárai szinte nem is tudnak felocsudni a technikai haladás lenyűgöző hatása alól, s talán innen van az, hogy még most sem használják ki azokat a lehetőségeket, amelyeket a technika ma a beszéd és nyelv kutatójának nyújthat.

Most, a rádió világában, az elektro-akusztikai berendezések emelkedtek a legnagyobb jelentőségre. A szerzők éppen ezért sorra veszik azokat az elektro-akusztikai berendezéseket, melyeket beszédvizsgálatokra fel lehet használni. Evvel kapcsolatban azután megvitatják azokat a kérdéseket is, melyek a hangképzéssel és élő beszéddel kapcsolatban felmerülnek. A technikai berendezések közül az oscillográfnak szentelnek legnagyobb figyelmet, mely csodálatos frequentia-érzékenységeivel valóban a legfontosabb eszköz finom hanganalízisek készítésére. Részletesen ismertetik ezenkívül az elektromos szűrőket és elektro-automatikus analízátorokat is. A szerzők beszédfelvételeiket Dietsch-féle fotoelektrikus eljárással készítették s 88 táblázaton közlik remek oscillogrammjaikat. A magánhangzók és mássalhangzók felépítését oscillogrammokon tanulmányozzák s az ismert „vokális-profil”-elméletet viszik tovább. Vizsgálódásaik folyamán figyelmük még a hangfelfogásra is kiterjedt, s azt tapasztalták, hogy a legrövidebb időtartamú hanghoz, melyet még határozott hangkvalitásnak fogunk fel, két teljes és tipikus hanghullám képzése szükséges, mely időtartamilag $\frac{1}{130} - \frac{1}{243}$ mp-nek felel meg. Az alapos munka tanulmányozása sok értékes ösztönzést adhat a nyelvbűvárnak.

HEGEDŰS LAJOS.

II.

MEINHOF, CARL, *Die Entstehung flektierender Sprachen*. Berlin, 1936. 108 l.

A kiváló hamburgi afrikanista és fonetikus már korábbi remek tanulmányaiban (*Der Wert der Phonetik für die allgemeine Sprachwissenschaft: Vox* 1918, 1—62; *Was sind emphatische Laute, und wie sind sie entstanden? Zschr. f. Eingeb. Spr.* XI, 81—106. l.) is rámutatott a fonetika döntő segítségére egyes nyelvi tények megítélésével kapcsolatban. Ebben a tanulmányában pedig szinte klasszikus példát mutat az ilyen módszer eredményességéről. Az afrikai flektáló nyelvek keletkezésével kapcsolatban bemutatja módszerét, a második fejezetben szabatosan rajzolja meg a flektáló nyelvek fogalmát, majd elhatárolja az ide tartozó afrikai nyelvek területét. Érdekesen kíséri nyomon a képző elemek fejlődését, valamint a hangmagasság és nyomáserősség hatalmas skálájú nyelvkifejezési lehetőségeit. Az eve nyelvben pl. alig vehető észre nyomáserősségbeli különbség. A figyelem kizárólag a hangmagasságra irányul, mert ennek fonológiai jelentősége van. Legfeljebb annyit lehet észrevenni, hogy szó kezdetén a levegő nyomása mechanikus okoknál fogva erősebb, mely azonban fokozatosan alábbhagy. Ha azonban a törszótag praefixumokkal és suffixumokkal van ellátva, azaz hosszabb szavak keletkeznek, akkor a légzési technika elé újabb feladat tornyosul. Ilyenkor a beszélő szinte öntudatlanul a szó végére szeretne mielőbb jutni, s ezért az utolsóelőtti második vagy harmadik szótagra kerül a nyomaték. Néha az is megtörténik, hogy az utolsó szótagra esik a legerősebb nyomaték, ez azonban a legtöbb esetben rövidítés következménye, mint pl. a franciában vagy héberben, ahol az utolsó szótag eltűnt. Az ilyenféle folyamattal — a szerző szerint — valami új kezdődik minden nyelv történetében: a nyomáserősség uralma. MEINHOF a hangsúlynak ezt a fajtáját, mely hosszú szavak kiejtésének ritmusából adódik, „ritmikus hangsúly“-nak nevezi. Ettől a hangsúlytól határozottan elválasztja az ú. n. „etimológiai hangsúly“-t, melyet nem légzési szükséglet vagy ritmikus érzés hoz létre, hanem a fontos és mellékes logikai megkülönböztetése, azaz ítélet.

A hangzókialtozásokról, a grammatikai nemről, a többszám képzésének sokféleségéről és az ígéről szoló fejtegetések adják a fínom fonetikai megfigyelésekben gazdag könyv további tartalmát.

HEGEDŰS LAJOS.

III.

SOVIJÄRVI, ANTTI, Die gehaltenen und gesungenen Vokale und Nasale der finnischen Sprache. Physiologisch-physikalische Lautanalysen (Helsinki, 1938. 176 lap, XVIII táblával, 160 ábrával).

A finn fonétikusok mindig szívesen foglalkoztak hangszín-analízissel. PIPPING (*Om klangfärgen hos sjungna Vokaler; Über die Theorie der Vokale; Zur Lehre von den Vokalklängen*) és ÄIMÄ (*Übersicht über die akustischen Vokalenuntersuchungen der jüngsten Zeit; Yleisen foneittikan oppikirja*) ilyen irányú tanulmányai a legkiválóbbak a hangszín-analízisek terén. Úgy látszik, SOVIJÄRVI is mestereinek útján halad, amint azt első nagyobb dolgozata mutatja.

Könyvének első részében a hangképzés fiziológiájával foglalkozik és az artikuláció egyes mozzanatait a kísérletfonetikai eszközök igénybevételével ábrázolja és ismerteti. Pillanatképeket készít kis Leica-fényképezőgéppel az ajkak artikulációs működéséről, megvizsgálja az ajaknyílás formáit és nagyságát, stereoszkopikus felvételeken mutatja be a különböző hangszalag-állásokat, palatogramokat ad a különböző magánhangzóról és nasalisokról variánsokkal együtt. De nem elégzik meg ennyivel, hanem röntgenogrammmal egészíti ki fiziológiai vizsgálódásait. A röntgenogrammmok kimérésénél a Zwirner-féle koordináta meghatározást veszi alapul, mely szerint az alsó- (linia inferior vagy x-tengely) és felsőállkapocs-vonal (linia superior vagy x¹-tengely) alkotja a koordináta-rendszer abscissáit, a felső és alsó metszőfogát összekötő merőleges pedig az ordinátát.

A könyv második része fizikai hangszín-analízissel foglalkozik. Sorra veszi azokat a módszereket, melyekkel a hangszín-meghatározó formánsokat ki lehet mutatni. Megkülönböztet „állandó” és „változó” formánsokat. Állandó formánsnak nevezi azt, mely határozott rezonáló üregben képződik, mégpedig olyan üregben, melynek méreteit lényegesen nem tudjuk megváltoztatni. A változó formáns ezzel szemben magánhangzóról-magánhangzóra megváltozik, ugyanazon magánhangzó-szinezetnél azonban állandó. Foglalkozik a száj, ajak, garat, orr és orrgarat üregeiben keletkező formánsokkal, melyek lényegileg határoznak meg egy-egy magánhangzót. Az egyes magánhangzóról oscillogrammokat is készített SOVIJÄRVI, melyeket azután Fourier-féle analízissel vizsgált meg. A könyv alapos munka hecses eredménye és sok hasznosabbnál hasznosabb útbaigazítást ad mindazoknak, akik hasonló kérdésekkel akarnak foglalkozni.

HEGEDŰS LAJOS.

IV.

TRENDELENBURG, FERDINAND, Klänge und Geräusche. Berlin, 1935. VIII + 235 l.

A század húszas éveitől kezdve az akusztika szinte újjászületik. A kutatók figyelme mindjohban feléje fordul, s 1926-ban, majd 1928-ban már nagy összefoglaló tanulmányok foglalkoznak modern akusztikai kérdésekkel a „Zeitschrift für Hochfrequenztechnik“ c. folyóiratban. De míg az első tanulmány (id. folyóirat 1926 : 28, 54. és 84. l.) csak elvont fizikai módszerekkel végzett kutatásokra vonatkozik, addig a második (1928 : 27, 94, 131, 173, 202. l.) már azokat a munkákat is számba veszi, melyek a legújabb elektro-akusztikai berendezéseket ismertetik. Azóta ezen a téren a dolgozatok száma óriási mértékben megszorodott. Az újabb és újabb elektromos hangfelvevő- és leadó-, hangszínbontó- s más készülékekről azonban csak elszórt mérnöki és vállalati szaklapokban találhatott anyagot az érdeklődő. Ezen a kényelmetlenségen segített a berlini Siemens-művek neves tudósa, ki maga is önálló, kiemelkedő eredményeket ért el az elektro-akusztika terén, mikor világos, áttekinthető, összefoglaló művét kiadta.

Rövid bevezetés után először az akusztikai alapfogalmakat tárgyalja, majd rátér a hangzásfolyamatok Fourier-féle ábrázolására és a Fourier-féle analízisre, melynek ismerete hangszínvizsgálódásoknál elengedhetetlen. A 3. részben szabatosan és érthetően ismerteti a különböző szubjektív (Helmholtz-féle rezonátoros, Stumpf-féle interferenciás) és objektív (mikrofonos, elektro-akusztikai) kísérleti módszereket, gondosan kimerítve a hangfelvételezés új lehetőségeit. Külön kis fejezetet szentel az automatikus hangszínelemzésnek, mellyel kényelmesen megbízható eredményeket nyerhetünk. A 4. rész különösen fonetikai szempontból érdekes. Itt esik szó a hangképzésről, a hangszínezetek osztályozásáról és a különféle magánhangzó-elméletekről (Hemholtz, Hermann). Vizsgálódásai alapján a szerző a magánhangzók minőségi különbözőségét a részhangok spektrális elosztódásával magyarázza. Oscillogrammjai szerint az *a* magánhangzónál a 800 Hz.—1.200 Hz. körüli részhangok a legerősebbek, *e*-nél 230 Hz.—2.400 Hz., *i*-nél 280 Hz.—2.800 Hz.—3.400 Hz., *o*-nál 400 Hz., *u*-nál pedig 200 Hz. és 400 Hz. Meglepő, hogy a részhangok erőssége gyakran többszörösen felülmúlja az alaphangét, s a fül mégis az alaphang frekvenciáját fogja fel. A szerző ezt azzal magyarázza, hogy az erősebb részhangok kombinációs képzése is lehetővé teszi az alaphang érzékelését (83. l.): „Der Grund für die starke Hörbarkeit des Grundtons liegt darin, dass das Ohr ausgesprochen nicht-linear arbeitet, der Grundton tritt als erster Differenzton aller unmittelbar benachbarter höherer Partialtöne subjektiv stark in Erscheinung;

auch bei völligem objektiven Fehlen des Grundtones würde das Ohr den Grundton durch Kombinationsbildung hören können“.

A beszédhangokra vonatkozó ismertetést a beszéd és ének intenzitás-terjedelméről szóló rész rekeszti be. A nyugodt társalgás átlagos intenzitása 7,4—12,5 mikrowattig terjed. Hangsúlyozott helyeken azonban a pillanatnyi hangerő 60—120 mikrowattig is emelkedhet.

Az 5—9-ig terjedő fejezetek a különböző hangszerek hangszínezetével, zörejekkel, a hangszín-szintézis kérdéseivel, a szubjektív hangérzékeléssel, valamint a terem-akusztika különleges kérdéseivel foglalkoznak.

Ebben a hasznos könyvben megtalálhatjuk mindazt, amit az elektro-akusztika az utolsó évtizedekben az emberiségnek adott.

HEGEDŰS LAJOS.

V.

ZWIRNER EBERHARD és ZWIRNER KURT, Grundfragen der Phonometrie (Phonometrische Forschungen A. I. Berlin, Metten & Co. 1936. XI, 140 l.).

A berlini Kaiser Wilhelm Institut vezetői érdekes könyvben ismertetik új módszerüket, mellyel a beszéd- és nyelvjáráskutatások jövőjét biztosítva látják. Kutatási módszerüket „Phonometrie“ névvel jelölik meg, s ez lényegileg abban áll, hogy a beszédet hanglemezen rögzítik meg, majd tartalmát kymográfionra viszik és így hallható és látható formában mérésre alkalmassá teszik. A beszédet nemcsak a beszélő, hanem a hallgató szempontjából is vizsgálat tárgyává teszik és statisztikai alapon határozzák meg a nyelvközösség nyelvhasználatát. Ez a kvantitatív módszer — szerintük — úgy viszonylik a nyelvhasználatához, mint a biometria, biofizika és biokémia az organizmusok összehasonlításához vagy más szóval: „a phonometria úgy viszonylik a nyelvtudományhoz, mint a beszéd a nyelvhez“.

A könyv első része történeti; a szerzők HERAKLITOSTól kezdve ismertetik a fonétika történetét; hosszasan időznek GALILEI kísérleti módszerénél, majd rátérnek a süketnéma-oktatás megindulására, a XVII—XVIII. század kiemelkedő fonetikai termékeire, MORGAGNI és WRISBERG fiziológiájára, LINNÉ tudományos jelentőségére, a beszéd eredetét ismerető elméletekre, GOETHE természetfilozófiájára, HUMBOLDT, CASSIRER, SCHLEGEL és BOPP nyelvelméletére, a magyar KEMPELEN FARKAS munkásságára és a fonétika fiziológiai képviselőire (BRÜCKE, MERKEL, SIEVERS), Érdekes, hogy a fonometria megalapítóját a londoni University College tudós tanárában: LATHAM ROBERT GORDON-ban látják, aki „The English Language“ c. könyvében (London, 1841) már céloz e módszer lehetőségére. A fonetikai irodalom fellendülése is csak ezen időpont után következik be. 1821—1860-ig 13, 1861—1900-ig 159 fonetikai kérdéseket feszegető mű jelenik meg.

A következő fejezetekben azután a hangokról, hangsoportokról vallott nézetüket ismertetik. A beszédhang nem izolált jelenség, s ugyanazon betűvel jelölt hangok sem hasonlítanak egymáshoz. Beszédről, beszédhangokról csak akkor beszélhetünk, amikor konkrét beszéd-szituációban elhangzott dolgokról van szó, amikor a beszélő valóban azt mondta el, ami a lelkében élt. Olyan szavak vizsgálatának tehát, melyeket nem jellemez határozott beszédsszituáció, nincs sok értelme. A beszédhangok száma végtelen, mert hiszen az egy-egy hanggal kapcsolatos időtartam, hangmagasság, energiaelosztódás és expiratio is végtelen sok változatban képzelhető el. „A szót pedig elemeire szétbontani nemcsak nehéz, de egyenesen lehetetlen. A szó nem önálló hangok meghatározott számának egymásmellé sorakoztatása — melyek közül mindegyik kifejezhető az abc valamelyik jelével —, hanem végtelen sok hang folytatólagos sora; a betűk a sorozatnak csak egyes jellemző pontjait jelölik meg, hozzá még tökéletlen módon.“ Éppen ez a magyarázata annak, hogy izolált hangokról készült felvételek egészen más képet mutatnak, mint az összefüggő beszéd. Ha pl. izoláltan ejtett magánhangzókat vizsgálunk röntgensugárral, akkor bizonyos jellegzetes artikulációs állásokat figyelhetünk meg. Viszont ha beszélő-röntgenfilmen figyeljük a hangképző szervek működését, akkor azt látjuk, hogy a beszédet a folytonos és egyidejű artikulációs mozgások tömege jellemzi, és sohasem tudjuk pontosan megmondani: „Na, most itt kezdődik, s itt végződik egy hang!“ Éppen ezért a jövő kutatások velejét beszélő-röntgenfilm, oscillogramm- és hanglemez-felvételekben látják. Minden egyes lemezt három jó hallású egyénnel hallgattatnak meg, egymástól függetlenül, és így fonétikus szöveget készíttetnek. A három fonétikus szöveget azután összehasonlítják, s azokat a részeket, melyeket különbözőképpen fogtak fel, ú. n. variánslistába foglalják. Az ily módon nyert szöveget azután sokszorosítják és a jegyzékbe foglalt részeket még egyszer meghallgattatják, természetesen a nélkül, hogy előbbi följegyzéseiket figyelembe vehetnék. Az így nyert szövegek alapján alkotják meg a végleges variáns-jegyzéket, valamint a végleges „beszédszöveget“. A szerzők evvel a módszerrel akarják az egyes német nyelvjárásokat feldolgozni, s már eddig is közzétettek a „Phonometrische Forschungen, Reihe B : Band I : Textliste neuhochdeutscher Vorlesesprache schlesischer Färbung, 100 lap; Band 2 : Textliste märkischer Mundart; Band 3 : Textliste schlesischer Mundart; Band 4 : Lesebuch neuhochdeutscher Texte“, néhány tanulmányt hanglemezmeléklettel.

Magyar nyelvjárási területek hasonló feldolgozása igen értékes lenne, mert így hanglemezen örökíthetnénk meg a különböző hangszínezeteket, melyeket fonétikus jelöléssel úgysem lehet tökéletesen meghatározni vagy visszaadni.

HEGEDŰS LAJOS.

VI.

Saareste, Andrus, Eesti murdeatlas — Atlas des parlers Estoniens.
I vihk — I fascicule. 3 l. Saatesõna — Préface + 25 térképlap. — Tartu, 1938, Eesti Kirjanduse Selts.

A tudományos nyelvjáráskutatás egyetlen igazolt módszerének, a földrajzi módszernek uralomrajutása természetsszerűleg teremtette meg a nyelvjárási szótárak és szövegkiadványok mellé a népnelyvi forrás-kiadványok harmadik formáját, a nyelvatlazst, vagyis a nyelvjárási anyagnak kartográfikusan ábrázolt kiadását, hogy így a nyelvjárási adatokat és sajátságokat földrajzi elterjedésükben és egymással való összefüggésükben szemlélhessük. A nyelvjárási forrásanyag kiadásának ez újabb módszere már eo ipso szintetikus jellegű, mivel az ilyen atlaszok szerkesztői rendszerint a rendelkezésükre álló nagyterjedelmű nyelvjárási anyaggyűjteményekből valamilyen szempontú szintézis alapján kiválasztják az általuk szükségesnek és megfelelőnek tartott anyagai a nyelvjárási sajátságok bemutatására és ezt bizonyos technikai elrendezéssel a tárgyalat nyelvterület térképeire rajzolják, hogy az így kiválasztott, elrendezett és kiadott anyagot azután a tudomány további kutatások kiindulásául tekinthesse. Úgy látszik, épen ezen a ponton kell megfogni a nyelvjárási atlaszok kérdésének igazi lényegét. Ugyanis az ilyen célú anyagkiválasztás — mert az egész anyagot térképezni lehetetlen — még a legteljesebb és legtökéletesebb gyűjtőmunka esetén is alig lehet mentes a szerkesztők egyéni, tehát szubjektív megítélésétől és felkészültségétől, s könnyen előállhat az a helyzet, hogy kevésbbé fontos, majdnem semmitmondó adatok is kerülnek kiadásra, fontosabbak pedig, amelyek ugyanott több szolgálatot tehetnének a további kutatásokra, esetleg kiadatlan maradnak s így elkallódnak a tudomány számára. Épen ez a körülmény nagy mértékben kérdésessé teszi, illetőleg csökkenti az ilyen munkák abszolút forráskiadványi jellegét és értékét, bár az atlaszszerkesztők egy része általában ezzel a céllal fog munkájához, és szerkesztési módszerével is ezt a célt, a további kutatásra szolgáló nyers forrásanyag kiadását igyekszik kiemelni. Ezért ragaszkodnak szigorú következetességgel, mint SAARESTE is (vö. Viritt. 1939 : 433), a közölt térképek analitikus megszerkesztéséhez, azaz a közlendő nyelvjárási forrásanyagnak a származási helyekre való pusztá berajzolásához, a nélkül azonban, hogy a kutatás számára a nyelvjárási jelenségek elterjedésének ha nem is megrajzolt, de legalább körvonalaiban kialakuló isoglossáit is adnák. Holott ez könnyen elérhető lenne az adatoknak jelrendszerrel vagy számokkal való feltüntetése által, ami lehetővé tenné kisebb és áttekinthetőbb térképlapok szerkesztését s az ilyen művek nagyobb elterjedését. Ilyen szerkesztési mód mellett a sokszor

hangoztatott analitikus jelleg sem szenvedne csorbát, mivel a térképezett adatok a jelmagyarázatban akár a térkép szélén, akár külön lapon bármilyen sokféle változatukban és terjedelmükben is közölhetők lennének.

Az ú. n. analitikus atlaszoknál a fősúly tehát a térképek gyűjteményén van; ehhez járulnak azután bizonyos magyarázó kötetek, amelyek azonban csak mellékes jelentőségűek. Ez a kiadási mód a francia tudományosságból indult ki (J. GILLIÉRON, Párizs, 1881 és J. GILLIÉRON—E. EDMONT, Párizs, 1902—1920) és más országokban is követőkre talált, pl. K. JABERG—J. JUD (olasz-svájci), G. BOTTIGLION (olasz), MAŁECKI—NITSCH (lengyel), S. PUȘCARIU (román), stb.

A nyelvjárási forrásanyagnak ez a kiadási módja igen költséges, azonkívül nehezen terjeszthető és tudománytechnikailag nehezen kezelhető kiadványokat eredményez (K. JABERG: 1584 térkép 8 kötetben; S. PUȘCARIU: 1500 térkép 10 kötetben) mindamellett, hogy korlátozott anyagkiválasztása és természetes jellege miatt mégsem tekinthető abszolút értékű forráskiadványnak, hanem valamiféle átmeneti típusnak az analitikus és szintetikus művek között. Ezért a tudományos világ felfogása ebben a kérdésben erősen megoszlik és vannak, akik a nyelvi adatoknak kartográfikus kiadásában szintézist látnak (BENNIKEN—KRISTENSEN, WEIGAND). Ezt a felfogást tette magáévá KETTUNEN is a finn nyelvjárásokról a közelmúltban megjelent (Helsinki, 1940) nagyszerű kartográfikus feldolgozásában. KETTUNEN a nyelvatlást már nem önmagáért való külön célnak tekinti, hanem másirányú nyelvjárási forráskiadványok kísérőjének és a nyelvjáráskutatás hasznos eszközének (KETTUNEN, Suomen murteet I—III. Helsinki, 1930—1940). Ezek a körülmények azt látszanak igazolni, hogy a nyelvjárási forrásanyag kiadásának a terén a jövőben a legfontosabb helyet továbbra is a szótári és szövegkiadványok foglalják el, esetleg ezeknek kartográfikus feldolgozásokkal kísért változatai. Az ilyen tárgyú forráskiadványok tudományos értékét és hasznosságát teljesen elismerve, meg kell azonban kockáztatnunk azt a véleményt is, hogy a nyelvjáráskutatás súlypontja — különösen kisebb nyelvterületek esetében — mégsem ezeken a kiadványokon nyugszik, hanem a legteljesebb anyagot jelentő és állandóan gyarapodó, jól rendezett nyelvjárási adattárakon, mint a nyelvjáráskutatást irányító és az összehordott eredményeket eredeti feljegyzésükben csorbítatlanul őrző anyaggyűjteményeken, ahonnan bármikor meg lehet kapni bármiféle kutatáshoz a szükséges adatokat.

A fenti szempontokból kiindulva felmerülhet még az a kérdés is, hogy olyan kis nyelvterületre vonatkozólag, mint az észti (47.549 km²), amelynek nyelvjárási anyaga nagyjából már összegyűjtve és eléggé rendezve hivatalos adattár formájában különben is könnyen hozzáférhető mind a helyi, mind külföldi kutatók számára, tudományos hasz-

nosság szempontjából mennyiben szükséges és kifizetődő egy olyan nagy analitikus nyelvatlasz kiadása, amilyenek az I. füzet alapján SAARESTE műve ígérkezik. A mű a mellett a kiadási lehetőségek korlátozottsága miatt mégsem jelenhetik meg abban a terjedelemben, ahogy azt az észti nyelvjárások természete megkívánná, s ahogy azt a szerző tudományos kutatásai folyamán tervezte. A szerző ugyanis eredetileg csak 150 nyelvjárási sajátság feldolgozására gondolt, s kezdetben ezekhez gyűjtött anyagot. Munka közben azonban ezeknek a kérdéseknek a száma 800-ra növekedett. Ebből választotta most ki anyagi okok miatt korlátozva a 300, általa legfontosabbnak tartott kérdést, illetőleg sajátságot a hangtan, alaktan és mondattan, továbbá a szótan területéről és ezt az anyagot két kötetben 300 nyelvi térképen szándékozik kiadni. A térképkötetekhez a tervek szerint két szövegekötet járul magyarázó jegyzetekkel, nyelvjárási szövegmutatványokkal, regiszterekkel és egyéb vonatkozó közlésekkel. A kutatott földrajzi pontok száma eredetileg 250 volt, később a munka folyamán 530-ra emelkedett. Ez a hálózat a nyelvterület nagyságához viszonyítva elég sűrű, úgyhogy a bemutatott anyag átmetszete lehet — a tárgyalt sajátságokban — az észti népnyelvnek.

Az észti nyelvatlasz megszerkesztésének óriási munkája tulajdonképpen annak a nagy nyelvjáráskutató munkásságnak az eredménye, amelyet a mű szerzője lankadatlan buzgalommal és sok érdemmel végzett az észti nyelvjáráskutatás megszervezését és irányítását illetőleg. Ezt a munkát még fiatal egyetemi hallgató korában, az 1915—22. években kezdte Finnországban nyert ösztöndíjakra. Az első évek, mint előszavában írja, a fontosabb észti nyelvjárási sajátságok megállapításában teltek el, s csak azután, az 1922—25. években gondolhatott a nyelvatlasz témakörének kijelölésére és megszerkesztésére. Az anyaggyűjtéssel és elrendezéssel 1937-re készült el, ez a munka tehát kerekén 15 évig tartott. Ekkor kezdődhetett meg az atlasz kiadása. Eleinte 50—70 éves adatközlőkkel dolgozott, később azonban (1925-től) a lehetőségek szerint 70—95 évesekre szorítkozott, hogy minél régebbi nyelvállapotot nyerjen. Ezáltal az észti népnyelvnek tulajdonképpen egy régebbi, 1860—1920. közötti állapotát kutatta és mutatja be nyelvatlaszában. Az adatközlők mind a parasztság köréből kerültek ki. Városi jellegű és ipari telepkekről a szerző nem gyűjtött nyelvi adatokat. Az anyaggyűjtés szempontjai és módszerei azonosak az észti nyelvjáráskutatás módszereivel, fonetikus rendszere is ugyanaz, ahogy azokat a tartui egyetem mellett működő Akad. Emakeele Selts és Eesti Keele Arhiiv nyelvjáráskutató munkássága kialakította. A felhasznált anyag 65%-a a szerző személyes gyűjtése, 35%-a pedig másoktól (munkatársak, ösztöndíjasok, egyetemi hallgatók, kis részben levelezők) és irodalmi forrásokból ered. Ez utóbbi anyagát a lehetőség szerint a helyszínen újból ellenőrizte.

Az I. füzet, amely a terv szerint az egész atlasz $\frac{1}{10}$ része, rövid bevezető és magyarázó jegyzetek után 25 térképlapon 22 nagyobb (26×40 cm) és 6 kisebb ($17\frac{1}{2} \times 26\frac{1}{2}$ cm) térképet közöl, összesen tehát 28 nyelvjárási sajátság kartográfikus ábrázolását. Az adatokat analitikusan rajzolja a térképekre azok földrajzi származási helyére. A főtérképen kívül külön rovatokban feltünteti a finn, vót, észt-inkeri, liv, továbbá a lett- (Koiva, Lutsi) és oroszországi (Kraasna) észt nyelvszigetek párhuzamos megfelelőit is. Az analitikus főtérképhez némely esetben egész kicsi szintetikus vázlat járul az illető nyelvjárási sajátság sematikus ábrázolásra. A térképek vezérszavait francia nyelvű fordítás kíséri.

Az eddig kiadott füzet anyaga alapján nem bírálható el az egész mű tartalmi jellege. A kiadott térképek anyaga mégis arra enged következtetni, hogy az atlasz anyagának összeállításában nagy szerepet kapott a lexikológiai és semantológiai szempont; a szerző idevonatkozó előtanulmányait tekintve ez egészen természetes, sőt az észt nyelv művelődéstörténeti elemeinek a kutatása szempontjából igen kívánatos is. A közölt adatok jó része ugyanis épen erről a területről (semantológia) való, és a térképek alig fele része (10, 11—14, 16—19, 23—25.) tárgyal hangtani, egy pedig (25) alaktani sajátságot.

A térképek kidolgozásában, mint már fentebb említettük, az analitikus ábrázolásmód az uralkodó, szintézis csak a csatlakozó kis térképeken van néhol vázlatosan. Ez a munkamódszer a szerző francia (GILLIÉRON—EDMONT) mintaképével magyarázható. Kár, hogy a szerző ezen a téren eltávolodott a finn nyelvjáráskutatás vonatkozó problémáitól és az ottani eredményeket és tapasztalatokat nem vette figyelembe. Ezek ugyanis problémakörükkel közelebb állnak az észt nyelvészethez, mint a franciák. Lehet, hogy ezeken a nyomokon haladva a nyújtott anyag más lett volna mind kiválasztásában, mind kartográfikus feldolgozásában. A követett módszer azonban a szerzőnek tudatos tudományos meggyőződése, amit épen ezért tiszteletben is kell tartanunk.

SAARESTE professzor fenti munkájával tiszteletet és megbecsülést szerez az észt tudományosságnak. FAZEKAS JENŐ.

VII.

JOHAN BERONKA, *Lappische Kasusstudien I—II*. Sonderabdruck aus den Oslo Etnografiske Museums Skrifter, Bd. II. Oslo 1937—1940.

A finnugor nyelvek mondattanának összehasonlító vizsgálata azok közé a feladatok közé tartozik, amelyek megoldása ezideig nem sokat foglalkoztatta az északi nyelvészeket.¹⁾ Annál öröndetesebb tehát, hogy

¹⁾ Az eddigi ily tárgyú irodalomból elsősorban TUNKELO E. A.-nak a közfinn genitívusról írt tanulmánya említendő meg: „Alkusuomen genitiivin funktioista” I. 1—2. Helsinki, 1908—1920.

most alkalmunk van egy északi nyelvész mondattani tanulmányáról beszámolni. Szerzője BERONKA JÁNOS norvégiai finn lelkész, aki már a múltban is tanúbizonyságát adta az északi nyelvek alapos tudományos ismeretének.

Az a problémakör, amelyben BERONKA ismertetendő művében mozog, egyike azoknak, amelyek a finnugor nyelvészetben a legszélesebb körű érdeklődésre tarthatnak számot. Futólagos szemlélődés alapján is láthatjuk ugyanis, hogy a finn és a lapp esetrendszer e két nyelv közeli rokonsága és számos mélyen gyökerező egyezése ellenére is nem csekély mértékben különbözik egymástól. Ennek igazolására elég, ha rámutatunk arra, hogy a lapp leíró nyelvtanok jóval kevesebb esetet tartanak számon, mint amennyit a finnből ismerünk, s az egyes esetek használatát véve szemügyre, azt tapasztaljuk, hogy a közös esetek jelentése és funkciója is sokszor eltér egymástól. Milyen viszonyban állanak a lapp esetek a megfelelő finn esetekkel? a feltehető ősfinn-öslapp eseteknek mi volt az eredeti jelentése és funkciója? az ősi esetek története hogyan alakult tovább az önálló lapp nyelvben? — ezek azok a kérdések, amelyekre BERONKA tanulmányában választ keres.

Az a módszer, amellyel a szerző a problémák megoldásához kíván jutni, rendkívül logikus és világos. Először felsorolja a kérdéses eset ragjának lapp nyelvjárási változatait s megállapítja ezek hangalaki összefüggését; következő lépésként összeveti a lapp ragot a finn nyelv (és esetleg a távolabbi finnugor nyelvek) megfelelő esetragjaival és rekonstruálja az ősfinn-öslapp ragalakot; végül részletesen vizsgálja az egyes esetek jelentéseit, s következtetéseket tesz a szóban forgó eset eredeti jelentésére és funkciójára, valamint történeti fejlődésére vonatkozólag. Ez az eljárás függőben lévő alaktani kérdések új megvilágítását is megkívánja, s ezért BERONKA műve nemcsak a mondattan, hanem az alaktan kutatói számára is sok érdekességet tartogat.

Az első eset, mellyel BERONKA foglalkozik, a komitatívus-instrukatívus (vagy más néven: instrumentális). Ennek története régi vita tárgya, mely e kérdés körül forog: egyeredetű-e a finn és a lapp komitatívus és instruktívus vagy nem, másképpen: a komitatívus ragjának megrövidülése útján állott-e elő a finn instruktívus ragja, vagy pedig független az utóbbi az előbbitől? — BERONKA AHLQVISTTAL, SETÄLÄVEL, SZINNYEIVEL, WIKLUNDDAL ÉS KANNISTOVAL kerül egy táborba, amikor arra az álláspontra helyezkedik, hogy a komitatívus és az instruktívus közös forrásra megy vissza, s WESKE gondolatát teszi magáévá, amikor azt hirdeti, hogy ez a közös ősforrás a *-na* végű lokatívus volt. Ezt az álláspontját a jelzett esetek közti jelentésbeli rokonság részletes megvilágításával okolja meg a szerző, ezzel szemben elhanyagolja azonban a hangtani körülményeket. Nem kapunk választ például arra, hogy az instrumentális ragjának

ősfinn-öslapp *-ina* változata miért éppen *-ine* alakúvá változott, s hogy az *essivus -na* ragjából hogyan fejlődött ki a finnben a magánhangzóját vesztett *-n* instruktívus rag, pedig erre vonatkozólag figyelemreméltó magyarázatot szolgáltatott már KETTUNEN a Virittájä 1924. évfolyamában. Műve ezirányú hiányosságát tanulmánya második kötetében az *essivus* tárgyalásánál (187—190. l.) pótolja a szerző. A komitatívus-instruktívus lappnyelvi fejlődésében leglényegesebb az, hogy itt a genitívus vette át azokat a funkciókat, amelyeket a finnben az instruktívus örökölt; amíg a komitatívus ma is élő kázus a lappban, addig az instruktívusnak csak szörványos emlékei vannak.

A következő eset, melyet BERONKA tárgyal, a genitívus. Az ezzel kapcsolatos alaktani kérdések közül a többes genitívus képzésmódja a leg-problematikusabb. Mivel a főnevek többesszámi genitívusa összeesik a lappban a többesszámi tövel, az volt eddig az általános felfogás, hogy ez az eset nem is tartalmazta az egyesszámból ismert *n* genitívusragot, s eredetét tekintve nem is genitívus, hanem melléknév, mely a magyar *királyi, isteni*-féle származékokkal állítható egymás mellé (vö. legutóbb RAVILA: FUF. XXIII, 52). BERONKA rámutat arra, hogy a személynévmások többesszámi genitívusa ma is sok esetben *n* ragos, s ebből azt következteti, hogy a nevezett eset valaha általában *n*-re végződött, csakhogy ez a végződés a legtöbb esetben még az öslapp korszak vége előtt lekopott. — Ha BERONKA adatai — tekintettel azokra az eltérésekre, melyek a főnévi és a névmási ragozásban számos esetben megállapíthatók — nem is esnek döntő súllyal a latba, mindenesetre további kutatásra vár annak az eldöntése, hogy az említett névmási genitívusok *n* ragossága ősi állapotot tükröz-e, vagy pedig az *n* rag csak a megfelelő egyesszámi alakok analógiájára hatolt be a többesszámba. — A továbbiakban a genitívus fajait ismerteti a szerző; e rész rendkívül tanulságosan mutatja be, hogy *egy* eset ugyanazon a nyelven belül is mily sokféle viszony vagy módosulat jelölésére használatos, s hogy használatának köre mennyire bővíülhet más esetek rovására.

BERONKA tanulmányának második része a nominatívus, az accusatívus s az általános és a külső helyviszonyt jelölő esetek történetével foglalkozik. Az első kettő a lapp nyelv legéletképesebb esetei közé tartozik, melyek használatának köre az idők folyamán még más esetek rovására is kiterjedt: a nominatívus behatolt az alanyi és kiegészítői partitívus helyére, továbbá átvette a translatívus és az *essivus* egyes funkcióit, az egyes accusatívus pedig a részleges tárgy esetéül szolgáló partitívus szerepét örökölte. Az *essivus* köre ugyancsak bővült, mégpedig azért, hogy átvette a translatívus funkcióját. A translatívus megszűnt élő kázusként működni, úgyhogy emlékét ma már csak megkövesült határozószók őrzik. A partitívusnak a részleges tárgy esetéül való fejlődését még a finn-

volgai korra teszi BERONKA, s azon a nézeten van, hogy a partitívus ebben a funkcióban már ki volt fejlődve akkor, amikor a lappok mai esetrendszerük legnagyobb részét átvették. — Az eddig uralkodó nézettől eltérő eredményre jut BERONKA a külső helyviszony eseteinek (adessívus, ablatívus, allatívus) vizsgálatában: mivel ezeknek a finnből jól ismert kázusoknak a lappban több, kétségtelenül régi példája van, azt tanítja, hogy a nevezett esetek bizonyos mértékig már ki voltak fejlődve a finnbén akkor, amikortól a lapp nyelv külön életét számíthatjuk. E véleményét kellőképp megokolja a szerző arra való hivatkozással, hogy az adessívus a kólai-lapphoz tartozó Ter nyelvjárásában még ma is élő kázus, továbbá: a cseremiszen és a permi nyelvekben több oly rokon képzésű eset ismeretes, amelyek a szóban forgó finn kázusok jelentésével bírnak. Az utóbbi körülmény arra mutat, hogy a külső helyviszony eseteinek a fejlődése egészen a finn-permi korszakig visszanyúlik. A lappban ezek az esetek erejüket veszítették, s a legtöbb nyelvjárásban más kázusok vették át szerepüket.

Végére jutva az egyes esetek tárgyalásának, mindkét kötetét összefoglalással zárja a szerző, amelyben helyet találnak a részleteredményekből levonható általános következtetések is. Ezek közül a legfontosabb és legérdekesebb az, hogy a lapp esetrendszer a finnel összehasonlítva azért szegényebb, mert a lappok, amikor mai finnugor nyelvüket átvették, egyes esetek jelentését nem fogták fel elég világosan, s ezek aztán elfakultak és használaton kívül kerültek. Az átadó nyelvbéli eseteknek az átvevő nyelvben történt fejlődésére döntő hatást gyakorolt tehát az a törés, mely a nyelvfejlődésben a nyelvváltétel következtében állott be.

BERONKA JÁNOS ismertetett művének értékeit három pontban foglalhatom össze: 1. gondos és gazdag anyagú példatárul szolgál a finn és a lapp (s részben valamennyi finnugor) nyelv esetrendszerének megismeréséhez; 2. mint bíráló jellegű összefoglaló mű megbízható útbaigazítást nyújt számos alaktani kérdésben, melyekben egyébként csak hosszúság, időrabló keresgélés után láthatnánk tisztán; 3. megismerteti velünk azt a sokszínű és változatos életet, melyet a lapp nyelv esetei a mondatban élnek, illetőleg éltek, s mintát szolgáltat a finnugor nyelvek eseteinek további összehasonlító mondattani vizsgálatához. Különös érdeklődésre tarthat számot BERONKA műve azon körülmény folytán, hogy tudomásom szerint a szerző oly vidéken lakik, ahol három nyelvterület folyik egybe, mégpedig a lapp, a norvég és a finn. Minthogy a norvégiai lappok napjainkban áttérőben vannak a finn vagy a norvég nyelv használatára, azt mondhatjuk, hogy a nyelvváltétel lefolyását és következményeit oly közvetlen közelből s oly huzamos időn át megfigyelni, mint ahogyan BERONKA teszi, csak kevés kutatónak lehet módjában, s a jelzett körülmények folytán fokozott mértékben feltehetjük azt is, hogy BERONKÁNAK a nyelvcsere-

vel kapcsolatos észrevételei és megállapításai valóban a nyelvek életét tükrözik. Világos bizonyosságai ennek a szerző már korábban megjelent művei is.¹⁾

LAKÓ GYÖRGY.

VIII.

ITKONEN, ERKKI, Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus mit besonderer Berücksichtigung des Inari- und Skoltlappischen. Lautgeschichtliche Untersuchung (SUS. Toim. LXXIX; Helsinki, 1939).

1896-ban a finnugor nyelvészet fontos eseményeként jelent meg WIKLUND őslapp hangtörténetének első része, melyet folyóiratunk hasábjain GOMBOCZ ZOLTÁN ismertetett (XXXI, 238—242). A lefolyt négy évtized alatt a sok azóta gyűjtött anyag alapján egész kis könyvtárnyi lapp nyelvjárás-tanulmány és hangtani dolgozat látott napvilágot, melyek WIKLUND kutatásait a részletekben jórészt módosították, mégis nagy vonalakban a lapp magánhangzórendszer kialakulása úgy állott előttünk, ahogyan azt WIKLUND megfestette. E hosszú idő leforgása után azonban — úgy látszik — végül is sikerült a kutató tudománynak annyi új ténnyt összegyűjtenie és szemlélete körébe bevonnia, hogy WIKLUND mintaszerű gonddal kidolgozott megállapításai is lényeges módosításokra szorulnak.

ITKONEN ERKKINEK ismertetendő könyve, melyet doktori értekezésül fogadott el a helsinki egyetem bölcsészeti kara, elsősorban részlettanulmány. Célja azon keleti-lapp alapnyelv magánhangzórendszerének megvilágítása, amelynek az inari- és az orosz-lapp a legismertebb hajtásai. Az orosz-lappnak két főnyelvjárása az ú. n. koltta-lapp és a kólai-lapp. A keleti-lapp csoporthoz tartozott még Sompio és Kuolajärvi kihalt lapp nyelvjárása, amelyekkel ÄIMÄ foglalkozott részletesebben (Äänneopillinen katsaus Sompion ja Kuolajärven lapinmurteisiin: SUS. Aik. XXX/30.), s minden valószínűség szerint ideszámítandó a mai tengeri-lapp nyelvjárások közös ősnyelve is (I. RAVILA: SUS. Toim. LXII, 140—1). ITKONEN tanulmánya főleg az inari- és a koltta-lapp nyelvjárásokon épült fel. Mindkét nyelvjáráshoz megbízható anyag állott rendelkezésére ÄIMÄ, ill. ITKONEN T. I. feljegyzésében, gazdag anyagot gyűjtött azonban maga a szerző is 1935-ben és 1936-ban tett tanulmányútjain (vö. SUS. Aik. XLVIII.).

A mű tárgyalásmódja descendens: a feltehető őslapp hangból kiindulva vizsgálja annak keleti-lapp fejleményeit — előbb az első, majd

¹⁾ BERONKA előbb megjelent műveiben a norvégiai Vadsö és Porsanger vidékén beszélt finn nyelvjárásokkal foglalkozott alaktani és mondattani szempontból a következő címeken: 1. Syntaktiske iakttagelser fra de finske dialekter i Vadsö og Porsanger (Kristiania, 1922); 2. Iakttagelser fra ordnannelsen og formloeren i de finske dialekter i Vadsö og Porsanger (1925)

pedig a többi szótagban, s az egyes hangokra vonatkozó bizonyító anyag feltárása után megállapítja, hogy milyen lehetett az őslapp hangnak az a keleti-lapp alapnyelvi származéka, amelyre a mai keleti nyelvjárási fejlemények visszavezethetők. Tárgyalásában részletesen kitér a szerző a korábban elhangzott vélemények bírálataira, eljárása mindenkor határozott nyelvészeti módszer biztos kezelésére vall, — eredményei, melyek a lapp nyelvjárások ismeretéhez hézagpótló új megállapításokkal járulnak hozzá, bizonyára jelentékeny részben maradandóknak fognak bizonyulni. A főként csak keleti-lapp vonatkozású részleteredményekkel nincs módunkban foglalkozni, ki kell azonban emelnem az ezekből leszűrődő, nagyobb horderejű végeredményt: *a keleti-lapp, különösen pedig a koltta-lapp nyelvjárás magánhangzórendszere rendkívüli érzékenységet árul el a következő szótag magánhangzójából kiinduló, visszaható hasonító erővel szemben.*

Bár a hasonító magánhangzók minőségének különbsége folytán előállott mai magánhangzóváltakozások lehetnek részben s bizonyos mértékben másodlagosak, a nyelvjárások szerinti váltakozások összehasonlításából látható, hogy már a keleti-lapp alapnyelv magánhangzórendszere magán viselte a visszaható hasonító erő munkájának bélyegét. De a keleti-lapp váltakozáshoz hasonló jellegű elsőszótagbeli magánhangzóváltakozás a nyugati-lappból is ismeretes! Ezen az alapon fel kell tehát tennünk, hogy a visszaható hasonító erő már az őslapp magánhangzórendszer kifejlesztésében jelentékeny tényezőként működött, sőt hatása a szerző szerint az őslapp nyelv egy igen korai időszakában jutott érvényre. — Ez az a pont, ahol a szerző felfogása eltér WIKLUNDétól!

WIKLUND és SETÄLÄ u. i. idevonatkozó tanulmányaiban az első szótag magánhangzóit a második szótagtól függetlenül vizsgálta, s függetlenítette magát GENETZ elgondolásától, aki egy tanulmányában („Ensi tavuun vokaalit suomen, lapin ja mordvan kaksi- ja useampitavui-sissa sanoissa“, I. Suomi III : 13, 1—56) már előttük a visszaható hasonulás figyelembevételével kísérte meg az őslapp magánhangzórendszer magyarázatát. ITKONEN WIKLUNDDal és SETÄLÄvel szemben GENETZ irányát látja helyesnek, s az ő elméletét kiépítve és módosítva jut el eredményeihez.

ITKONEN szerint a közös ősfinn-őslapp nyelvben \bar{a} , $\bar{ä}$, \bar{e} , \bar{o} , \bar{i} és \bar{u} hosszú magánhangzók fordultak elő, amelyek eredeti hangszínüket a korai őslapp első szakaszában megőrizték, mert a hosszúságukkal együtt járó nagyobb hangzósság és hangerősség miatt nem voltak fogékonyak a következő szótag hasonító hatásával szemben.

Más volt azonban a helyzet az ősfinn-őslapp nyelv rövid magánhangzóival ($a, ä, e, i, o, u, ü$)! Közülük csak a rövid i, u és $ü$ fejlődött a visszaható hasonulás nyomai nélkül. Ennek az a magyarázata, hogy a magas

nyelvállás egymástól világosan megkülönböztethető minőségi változatok keletkezésére nem nyújtott elegendő teret. A középső és alsó nyelvállású magánhangzók sorsába azonban már nyilvánvalóan belejárt a hasonulás: az *e* ugyanolyan képzésű *e* előtt a nyelvállás magasságát tekintve változatlan maradt (csak redukálódott *e*-vé), *a* (és *o*) előtt azonban nyiltabbá vált. *ε*-vé, — az *o* eredeti **e* előtt nem változott, de nyilt *a* (és *o*) előtt nyilt *o*-vá fejlődött. — az *a* és az *ä* rákövetkező *a* (és *o*) előtt — legalább is a korai őslapp első szakaszában — megtartották hangszínüket, a zártabb *e* előtt azonban maguk is zártabb hangokká, *o*-vá, ill. *e*-vé lettek. Miután e hasonulás körébe tartozó hangváltozások végbementek, akkor — az őslapp nyelvnek második szakaszában — történtek meg ITKONEN szerint azok a minőségi és mennyiségi változások, amelyek már a mai lapp viszonyokban is tükröződnek: a szűkejtésű magánhangzók korábbi időtartamuktól függetlenül rövid magánhangzókká fejlődtek: ezek az ú. n. etimológiailag rövid magánhangzók. — a nyílt magánhangzók pedig hosszú, ill. félhosszú hangokká változtak: ezek az ú. n. etimológiailag hosszú magánhangzók.

Természetes, hogy az őslapp magánhangzórendszer kialakulása nem magyarázható meg csupán a hasonulás keretei között. A szerző kitér egyéb, ú. n. független és analógiás hangváltozásokra is, megállapítja ezeknek egymáshoz, valamint a hasonulás körében történt változásokhoz való időrendi viszonyát, s magyarázó feltevéseket kockáztat meg e változások okait illetőleg is. Rámutat pl. arra, hogy az ősfinn-őslp. *a* feltett kétirányú fejlődésének a nyomai általában elmosódtak: mind eredeti *e*-, mind pedig *a*-tövekben *o*- (>*uo*-)ra változás látható, vö. pl. fi. *lahti* ~ lp. *luok'ta* és fi. *kala* ~ lp. *guolle*. E jelenség magyarázatául arra a lehetőségre gondol, hogy *e* előtt az első szótag *a*-ja hangtörvényszerűen zártabb *o*-vá hasonult, *e* változás azonban nem maradt meg eredeti határai között, hanem áttért azokra az esetekre is, amelyekben a második szótag magánhangzója *a* vagy *o* volt, s így ezekben az ősfinn-őslapp *a* hangtörvényszerű folytatója (*a*!) kiszorult. — Új magyarázatot kapunk az ősfinn-őslp. *ä* többirányú fejlődésére is (vö. fi. *nälkä* ~ lp. *næl'ge*, de fi. *äimä* ~ lp. *ai'bme*). ITKONEN szerint az utóbbi esetben az eredetibb hangállapotot a finn képviseli, s a lappban az első szótagban hasonulás történt az *e* előzményeként ismeretes *a* végmagánhangzó hatására. Ez a hasonulás különbözik azonban a már tárgyalt hasonulási jelenségektől, mert itt az indukált hang hasonulása az artikuláció helyének nem függőleges, hanem vízszintes síkon történt eltolódása útján következett be.

ITKONEN nem oldja meg véglegesen a korai őslapp magánhangzórendszer kérdéseit, de tanulmányának nem is ez volt a főcélja. Feltevéseinek maradandósága — úgy látom — jelentős mértékben függ attól, hogy a részletkutatások mit igazolnak majd az ősfinn vokalizmusról nyert

eddig ismereteinkből. Mindenesetre nagy érdeme azonban a szerzőnek a megbízható részleteredményekén kívül az, hogy az őslapp magánhangzórendszer kérdéseihez önállóan és elfogulatlanul nyúl hozzá, megbecsüli a régibb kutatások eredményeit, nem épít azonban mérlegelés nélkül bebizonyítatlan feltevésekre, hanem bátran rámutat ezek alapjainak sokszor ingatag voltára; amikor GENETZ elméletét felújítja és egy régi, de sok tekintetben mégis új elgondolás értékeit kiemeli, utat mutat a további kutatásnak. S ennek az útnak a járása megnyugtató eredményekkel kecsegtet. Kétségtelen ugyanis, hogy a különnyelvi kettős fejlődéseket elsősorban az illető nyelvből kell megkísérelnünk megfejteni, s az egyes alapnyelvek hangrendszerének megterhelését lehetőleg kerülnünk kell oly esetekben, amikor több alapnyelvi hang feltevésére csak egy nyelv viszonyai indították az eddigi kutatást. — Érdeklődéssel várjuk, milyen megvilágítást nyernek majd ITKONEN feltevései a déli, a nyugati és az északi nyelvjárások történeti vizsgálatának tükrében, — ez t. i. még a jövő feladatai közé tartozik.

LAKÓ GYÖRGY.

IX.

LAGERCRANTZ, ELIEL, Lappischer Wortschatz I. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae VI. — Helsinki, 1939).

LAGERCRANTZ ELIEL ismertetendő nagyszótára megjelenése előtt már legalább 5 terjedelmes kötettel gyarapította a lapp nyelvészeti irodalmat. Nyelvtanaiban, tanulmányaiban szakít a korábbi lappológia számos hagyományával, sőt az egykorú lapp nyelvtudománytól is sok tekintetben eltérnek útjai. Annyira új szempontokat tesz meg a nyelvi szemlélet központjaivá, annyi új fogalommal s új névvel dolgozik, hogy új rendszere eredményeit csak hosszú idők nehéz munkájával lehetne esetleg leszűrni. A szakkifejezések használata terén bevezetett újításai közül szótárának a megértéséhez is szükséges tudnunk, hogy LAGERCRANTZ elveti a lapp nyelveknek korábban általános országok szerinti megjelöléseit, s helyettük déli, nyugati, északi és keleti lapp nyelvjárásokról beszél. Ha arra gondolunk, hogy „svédlapp“ néven annyira különböző nyelvjárásokat foglalnak össze, mint aminő a déli-lapp és vele szemben a többi svédországi nyelvjárás, LAGERCRANTZ eljárását igazoltnak kell mondanunk, annál is inkább, mert Svédországban a jellegzetes „norvéglapp“ nyelvet is beszélik, s Norvégiában viszont a „svédlapp“ nyelv is képviselve van.

Szótárának anyagát 1918 és 1926 között tett tanulmányútjain, Norvégia, Svédország és Finnország lapplakta területein, 30 nyelvjárásból, kb. 100 személy ajkáról jegyezte le a szerző. Hogy a tanulmányutak mily fizikai teljesítményt jelentenek s mily rendkívüli lelkierőről tanúskodnak, azt csak LAGERCRANTZ útleírásai alapján érthetjük meg igazán

(I. FUF. XVI, Anz. 54—68 és XVIII, Anz. 127—143). Mennyiség szempontjából az eredmény nagyságát a következő adatok világítják meg legjobban: LAGERCRANTZ szótára 1036 lapból áll, s 8859 szócikkelyt foglal magában.

Anyaga elrendezésénél a szerző a déli-lapp alakokat vette irányadónak, mivel e nyelvjárásokból bőségesebben vannak feljegyzései, mint a keleti területről. A nyelvjárásokközi rokonság fokának megfelelően a déli-lapp alakot a nyugati-, ezt ismét az északi- s esetleg a keleti-lapp változat követi. Az etimológiailag összetartozó szavak általában egy címszó alá vannak foglalva, ami a kutató számára lényeges előnyökkel jár együtt. Az egyes szócikkeken belül a származékok pontokba rendeződnek. A szavak jelentését példamondatokkal, kifejezésekkel is megvilágítja a szerző, s a jövevényszavak eredetét is jelzi.

A szűkebb értelemben vett szótári részt fogalmikörök szerint rendezett németnyelvű mutató követi, mely 3 főrésze oszlik: az ú. n. metodológiai, a művelődési és a természeti fogalmak osztályára. E főosztályok 300 alosztályra tagozódnak, melyeken belül az egyes fogalmak nevei ábécé-rendben állanak. E mutatónak rendkívüli szerep jut a szótárban. Említettem t. i., hogy a szerző anyagát a déli-lapp változatok szerint szedte ábécé-rendbe; mivel a déli-lapp nyelv eddig pl. az északi-lapphoz viszonyítva aránylag kevésbé volt ismeretes, viszont hangtani szempontból más lapp nyelvektől lényegesen eltér, a más területről ismerős szót is sokszor a mutató segítségével találhatjuk meg legkönnyebben. Jelentősége még abban van, hogy áttekintést ad az egész lapp szókészletről, a lapp nyelv fogalomgazdagságáról; segítségével könnyen össze tudjuk gyűjteni a rokonértelmű szavakat, s megfigyelhetünk érdekes jelentésváltozásokat. Mivel azonban a mutató a gyakorlatban csak egy újabb csoportmutató közvetítésével válik használhatóvá, szembetűnnek LAGERCRANTZ anyagelrendezési elveinek nagy gyakorlati hátrányai. Ha az északi-lapp nyelv szerint rendezte volna anyagát a szerző, gyengébb lenne az elrendezés logikai alapja, kezelhetőség szempontjából azonban sokat nyert volna szótára. — A mutató kezelését az is megnehezíti, hogy használata előtt szükség van alapos jelentéstani előtanulmányokra. Könnyen el tudom képzelni, hogy pl. a „Feuerstätte im Zelt“ címszót a mutató részletes tanulmányozása nélkül a „Zelt, Bau, Gerüst“ fogalmikörben, nem pedig „Technik: Dingwörter für Feuermachen, Ofen“ főcím alatt keressük. Hasonló tévedést sok más szónál elkövethetünk, s ez a körülmény a szótár használatát nem csekély idővesztéssel terheli meg.

A következőkben „Zur Charakteristik der lappischen Sprache und ihrer geistigen Grundlage, der Volksseele“ címen érdekes jellemzést olvashatunk, amely — azt mondhatjuk — nemcsak a lapp élet és lélek rendkívüli ismeretére mutat, hanem szinte annak a jele, hogy Lagercrantznak

sikerült hosszú tanulmányútjain a lappokhoz bizonyos mértékben belsőleg hasonlúnia. Több nyelvi jelenséget a lapp lélek rejtelmeivel hoz kapcsolatba: a lapp nyelvekre jellemző gyenge ajakartikulációt, a sok sziszegő, redukált és félzöngés hang fellépését említve utal a lappok titokzatosságra hajló természetére, — a hangrendszer változékonyságával, a szótövek változatgazdagságával összefüggésben rámutat a lapp kedély változatosságára és nyugtalanságára.

A továbbiakban a „Lautsymbolik“ s a „Verzeichnis der Mundarten und Gewährspersonen“ című fejezetek után „Bemerkungen über Lautgeschichte, Formenlehre und Lehnverhältnisse“ címen a nyelvjárások egyes jellemző sajátosságait világítja meg a szerző. Különös figyelemre tarthat itt számot az a megállapítás, hogy a déli-lapp szókincs bizonyos meglepő egyezéseket mutat a finn nyelvvel; ezek az egyezések támogatják azt az eddig még bebizonyítatlan feltevést, hogy a várlandi finnek a régebben keresztül-kasul vándorló kolduló-lappok közvetítésével hatással voltak a déli-lappok nyelvére. Amíg más lapp nyelvekben a *bænâ*, *muottâ*, *ärân*, *čuoj'žot*, *oar're* szavak ill. változataik élnek 'Bauernhund', 'Schnee', 'Feuerstätte', 'stehen', 'Eichhorn' jelentésben, addig a déli-lappban a fi. *koira*, *lumi*, *sauna* megfelelői, ill. a *seisoa* és *orava* szavak kétségtelenül újabb átvételei használatosak (vö. a 3578. és a 2605. címszót. A szerző utalásai az 1213. lapon tévesek!).

Hátra van még, hogy LAGERCRANTZ feljegyzéseinek pontosságáról s anyagának nyelvtudományi értékéről is számot adjak. Mindenek előtt meg kell jegyeznem, hogy a szerző fonétikai jelölése rendkívül aprólékos, — s amint bizonyos mértékig kíváncsiak is — a fonétikai sajátságok minél hiánytalanabb tükröztetésére törekszik. Amikor azonban végignéztam azt a jegyzéket, amely a szótárában előforduló hangokat és hangváltozatokat tartalmazza, az a gyanúm támadt, hogy mindezeknek következetes jelölése aligha volt lehetséges. Nem tartanám megokoltnak, hogy ezt megemlítsen, ha a lapp nyelv oly alapos ismerői részéről, amilyenek ÄIMÄ és COLLINDER, el nem hangzottak volna már a szerző jelölésmódjáról nyilatkozatok, melyek a gyanú táplálására okot adnak. COLLINDER a FUF. XIX. kötetében Anz. 56—81. l. foglalkozik egyebek között LAGERCRANTZ feljegyzéseinek pontosságával, s ellenőrző vizsgálódásainak eredményeképp ezt írja: „LAGERCRANTZ's Quantitätssystem ist zum grossen Teil ganz fiktiver Natur. Es stützt sich auf keine consequent durchgeführten Prinzipien, und das Unterscheiden minutiöser Quantitätsschattierungen, die kein menschliches Ohr auffassen kann, ist teilweise auf Grundlage eines gewaltsamen Schematisierens geschehen“ (l. id. h. 74. l.). Máshol, ahol COLLINDER LAGERCRANTZ méréseit a „Strukturtypen und Gestaltwechsel im Lappischen“ c. doktori értekezésében alkal-

mazott hangjelöléssel egybeveti, ezt olvashatjuk: „So etwas legt von dem Gehör des Verfassers kein gutes Zeugnis ab“ (id. h. 63. l.). A „Festschrift til Rektor J. Qvigstad“ c. emlékkönyv 364. lapján ugyancsak COLLINDER így ír: „Leider scheint LAGERCRANTZ' Lautbezeichnung, wie minutiös sie auch vorkommen mag, bisweilen ziemlich ungenau zu sein“. — Mindezek a bírálatok a szerző egyéb munkáival kapcsolatban, de valamennyi akkor hangzott el, amikor LAGERCRANTZ anyaggyűjtő munkásságát már befejezte, ami után már nem állt tehát módjában feljegyzéseit a helyszínen kijavítani. Idézésünkkel nem az volt a célom, hogy LAGERCRANTZ érdemeit kisebbitsem, hanem hogy felhívjam a figyelmet egy fontos körülményre: LAGERCRANTZ aprólékos hangjelöléseiből messzemenő hangtörténeti következtetéseket más támaszpontok hiányában óvakodnunk kell levonni!

Több kifogás hangzott el LAGERCRANTZ anyaga ellen abban az értelemben is, hogy nyelvmesterei nem voltak a kérdéses nyelvjárások hívott képviselői (l. ÁMÁ: FUF. XIX, 44). Ezek a kifogások azok után a magyarázatok után, amelyeket a szerző nyelvmestereiről szótárában ad, veszítenek jelentőségükből.

LAGERCRANTZ nagyszótára vasszorgalom, tudományiránti rajgó áldozatkészség és bámulatos kitartás terméke. Nemcsak a lappológia, hanem az általános nyelvtudomány is sok értéket meríthet belőle.

LAKÓ GYÖRGY.

X.

NIELSEN, KONRAD, Lappisk Ordbok — Lapp Dictionary I—III. Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. Oslo, 1932—1938.

A lapp szókinsz feltárására irányuló munka az utóbbi évtizedek folyamán valamennyi lapp nyelv körében jelentékeny teljesítményeket tud felmutatni, eredményei sehol sincsenek azonban akkorák, mint a legelterjedtebb lapp nyelvnek, a norvég-lappnak a terén. A legnagyobb érdemeket e munkálatokban NIELSEN KONRÁD, a kiváló norvég lappológus szerezte.

NIELSEN munkásságának külső körülményei s jelentősége ismeretese a magyar közönség előtt: nemrégiben részletesen számot adott róluk ZSIRAI MIKLÓS a Magyar Nyelv XXXI. évfolyamában és Finnugor Rokonságunk c. műve 575—6. lapján. Szótára nem újabb vállalkozás eredménye, hanem több évtizedig tartó buzgó gyűjtés anyagának összesítése, sőt mondhatni: egy élet munkásságának a koronája. Kidolgozásának eszméje 1904-ben egy magyarországi tanulmányúton fogamzott meg a szerzőben. A szótárnak az első elgondolás szerint a Nyelvtudományi Közleményekben kellett volna napvilágot látnia, később azonban a kiadás

gondozását a helsinki Finnugor Társaság,¹⁾ majd végül az oslói Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning (= Összehasonlító Művelődés-kutató Intézet) vállalta magára. Szótára törzsanyagát 1906 és 1911 között gyűjtötte a szerző, részben lappföldi tanulmányútjain, részben pedig Oslóban, az ott tartózkodó lapp nyelvemsterektől. Ez a törzsanyag a következő két évtized folyamán jelentékenyen kibővült: hivatalos kiküldetései alkalmával 1911 után is talált alkalmat a szerző új szó- és kifejezésanyag feljegyzésére, értékesítette ezenkívül QVIGSTAD szótári anyagát, valamint „Lappiske eventyr og sagn“ címen időközben megjelent többkötetes szöveggyűjteményét is a maga céljaira. A szóanyag a norvégiai Polmak, Karasjok és Kautokeino nyelvjárásából, azaz azokból a nyelvjárásokból származik, amelyeken a norvég-lapp irodalmi nyelv s a szerző lapp nyelvkönyve (Loerebok i lappisk I, II, III) is alapszik. E finnmarki nyelvjárások, melyek közül a polmaki és a karasjoki a norvég-lapp keleti ágához, a kautokeinoi pedig ugyanennek a nyugati ágához tartozik, az igazi norvég-lapp nyelvet képviselik, szemben a tromsiki terület déli dialektusaival és a svédországi Jukkasjärvi nyelvjárásával, amelyek még ideszámítanak ugyan, de már átmenetet mutatnak a lulei-lapp nyelv felé.

Ami a szótár anyagának mineműségét illeti, NIELSEN műve nem egyszerű szó-tár a szó szorosabb értelmében, hanem kifejezés-tár is: nemcsak a szavak kiejtőmódját ismerjük meg belőle, hanem azokat a szólásokat is, amelyekben az egyes szavak leggyakrabban előfordulnak. A szóhasználatot bemutató példák nemcsak az egyszerű szó jelentését világítják meg, hanem fényt vetnek a lapp szóképzésre és mondattanra is. Mindezt egybevetve, NIELSEN szótára tehát nemcsak szavakat ismertet meg velünk, hanem a lapp nyelvet vetíti eléink e nyelv sokszínű életének minden változatosságával.

Hogy NIELSEN szótáráról hü képet alkothassunk magunknak, három kérdéstről kell szólnunk: hogyan tükrözi a szótár írott nyelve a lapp-nyelvi kiejtést, hogyan rendezte el anyagát a szerző, s hogyan járt el a jelentés megállapításánál? — Ami az első kérdést illeti, ki kell emelnünk, hogy a hangjelölés tekintetében rendkívüli nehézségek állottak a szerző előtt. Ha ugyanis kizárólag fonétikus jelölést alkalmaz, az egyéni alakváltozatok közül sok esetben önkényes kiválasztás alapján kellett volna egyik vagy másik változatot első helyre tennie, s utána az egyéni változatok hosszú sorát kellett volna felsorolnia. Ehhez járult volna még az, hogy a lapp nyelvjárások nagyfokú különbözőése miatt jelentéke-

¹⁾ Egy füzetnyi anyag meg is jelent 1913-ban a Finnugor Társaság kiadásában „Lappisches Wörterbuch nach den Dialekten von Polmak, Karasjok und Kautokeino“ (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae I.) címen, de e vállalkozás folytatását a világháború okozta nehézségek megakadályozták.

nyen eltérő nyelvjárási változatok kerültek volna egymás mellé, s így a nem-első helyen szereplő nyelvjárások szavait a vezérszó alapján nem lett volna könnyű felfedezni. Mindez arra vezetett volna, hogy a szótár szókincsében csak lappológus-szakember tudott volna nagyobb nehézségek nélkül tájékozódni. NIELSEN e nehézségeket célravezető közvetítő eljárással hidalta át, mely kétféle írásmód alkalmazásán alapszik.

A vezérszavak és a példák írásmódja lényegében a norvég-lapp irodalmi nyelv helyesírásával egyezik, de több új írásjel segítségével ennél mégis jóval hívebben tükrözi a norvég-lapp kiejtést. Néhány kisebb változtatást nem számítva, azonos ez az írásmód azzal, melyet a szerző már lapp nyelvkönyvében is alkalmazott. A vezérszokat követő nyelvjárási változatok jelölésmódja viszont fonétikus, közelebbről ú. n. félfínom hangjelölés, amelynek szótárakban való használatát a finnugor nyelvészek 1931-ben tartott összejövetelén ÄIMÄ is ajánlotta.

E kettős hangjelölés alkalmazásával sikerült NIELSENnek elérnie, hogy a keresett szavakat a lappológiába beavatatlan érdeklődő is nagyobb nehézség nélkül meg tudja találni, a vezérszót követő nyelvjárási változatokban pedig a hangtani érdeklődésű szakember is megtalálja azt, amit keres. Természetes, hogy mind a szabályozott, mind pedig a félfínom fonetikai írásmód alkalmazása mellett a kiejtés bizonyos fonetikai finomságai elszikkadnak, mindamellett NIELSEN eljárását csak helyeselni tudjuk: műve így a nyelvtudomány minden ágát szolgálja, míg ellenkező esetben jobban kielégítette volna ugyan a fonétikát, de értékei a gyakorlatban a nemfonetikus érdeklődő számára szinte hozzáférhetetlenek lettek volna. Ez az álláspont magának NIELSENnek a nyilatkozatából igazolódik, aki megjegyzi, hogy az időtartamban különböző mássalhangzóváltozatok végtelen sorának jelölése merész vállalkozás lett volna.

Ami az anyag elrendezését illeti, szembetűnik, hogy a származékok általában önálló címszókként foglalnak helyet. Figyelembe véve a lapp nyelv sajátosságait, ezt az eljárást is teljesen jogosnak kell mondanunk: a fokváltakozás és a kettőshangzóknak egyszerű hangokkal való váltakozása miatt az alapszó-szerinti rendezés a szótár gyakorlati használhatóságát nagy mértékben csökkentette volna. — A szavak jelentésének értelmezése angol és norvég nyelvű. A jelentés megállapítása rendkívüli gondal történt, aminek bizonyossága, hogy a szerző szükség esetén növényteni, állattani, csillagászati és múzeumi szakemberek segítségét is igénybe vette.

NIELSEN szótára a finnugor nyelvészet legnagyobb szabású vállalkozásai közé tartozik. Jelentősége rendkívüli, mert nemcsak egy kivesző-félben lévő nyelv szókincsét menti meg az utókornak, hanem a rendszerező és következtető nyelvtudománynak szinte kimeríthetetlen anyagot nyújt. Az ily gondos leíró művek, mint amilyen NIELSENÉ, az elméleti nyelvtudománynak nélkülözhetetlen előfeltételei. A norvég-lappból előtte is gazdag anyag állott ugyan rendelkezésünkre FRIS szótárában, de az

utóbbi a hanglörténet kutatóit nem elégíthette ki: hangjelölése durva, a magánhangzók időtartamát általában nem jelöli, s ha jelöli is, nem mindig helyesen, általában mellőzi pl. az *a* és *ä* hangok megkülönböztetését, jöllehet ez mind a leíró, mind pedig a történeti nyelvészet szempontjából lényeges, meghatározásai az egyes szavak hovatartozását illetően sokszor tévesek, a szavak elterjedését a főnyelvjárásokon belül nem tünteti fel, habár ennek — tekintettel a finn-lapp kölcsönhatás méreteire — épp a lapp nyelvénél rendkívüli fontossága van. Amikor NIELSEN mindezekben a hiányokon segít s hozzá még FRIS anyagát jelentékeny mértékben kibővíti, a korszerű követelményeknek mindenben megfelelő oly szótárt alkotott, aminőknek nyelvtudományunk egyebek közt még a magyar és a finn nyelv területén is nagy hiányát érzi. — Az eddig megjelent 3 kötetet egy kiegészítő kötet fogja még követni, amely többek közt a szókincs jelentésszerű csoportosítását fogja tartalmazni.

LAKÓ GYÖRGY.

XI.

T. E. UOTILA, *Syrjänische Chrestomathie mit Grammatikalischem Abriss und Etymologischem Wörterverzeichnis* (Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten = Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen VI. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki, 1938.)

SETÄLÄ EMIL kezdeményezésére 1894-ben „Apuneuvoja Suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten“ címen indult meg az a közismert kiadványsorozat, melynek célja a finnugor nyelvek tanulmányozásának előmozdítása. Természetes, hogy e sorozatnak csaknem fél évszázad folyamán kiadásra került számai ma már nem egyenlő értékűek, fogyatékosságaik nagyobbára magyarázatukat találják azonban abban a viszonyban, mely köztük és a finnugor kutatások mindenkori állása között fennállott.

A NyK. legutóbbi kötetének megjelenése óta az Apuneuvoja sorozat zürjén chrestomathiával egészült ki. Szerzője, UOTILA T. E., több kisebb dolgozata mellett kivált „Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen“ (= SUS. Toim. LXV. k.) c. terjedelmes monografiájával tűnt ki; neve a „Zur Deklination der Personalpronomina in den permischen Sprachen“ c. tanulmány írójaként legutóbb a NyK. 50. kötetének hasábjain is szerepelt. UOTILÁT ma a permi nyelvek legalaposabb ismerőjének mondhatjuk, akinek módjában állt WICHMANN kéziratos zürjén és votják gyűjtéseiben a permi nyelvek eddig még részben hozzáférhetetlen, kiadatlan ismeretforrásait is kiaknázni. Ugyanő személyesen is folytatott zürjének között nyelvi tanulmányokat, mégpedig 1930-ban Petsamóban, ama néhány zürjén körében, akik az 1920-ban kötött tartui béke értelmében finn állampolgárokká váltak (vö. SUS. Aik. XLVI., 43). E zürjének az alsó-izsmai nyelvjárást beszélték.

UOTILA ismertetendő műve 3 részből áll. A 45 lapra terjedő első rész szövegeket tartalmaz, amelyeket legnagyobbbrészt WICHMANN Syrjänische Volksdichtung (= SUS. Toim. XXXVIII. k.) c. kiadványából merített a szerző. Az északi nyelvjárások közül a vicsegdai és a sziszolai, a déliek közül a juszvai, koszei és a jazvai vannak képviselve a nyelvmutatványokban. Csak helyeselhetjük, hogy a szerző helyet adott egy FOKOS (FUCHS) DÁVID feljegyezte mesének is. Találunk egy dalt GENETZ gyűjtéséből, s egyet a szerző saját feljegyzései közül is. A népnyelvi anyag tartalmi szempontból változatos: van közte népmese, monda, találós monda, közmondás és dal. A népköltészeti részt a zürjén műköltészetből vett szemelvények és prózai mutatványok követik, legnagyobbbrészt UOTILA átírásában. A szerzők között feltűnik LYTKIN VASZILIJ (költői nevén ILLYA-VASJ) zürjén tudósnek és költőnek a neve, aki az 1920-as évek végén hazánkban folytatott tanulmányokat, s akinek néhány értekezése is jelent meg nálunk. A prózai szövegek között helyet foglal a legrégibb zürjén szöveg, zürjén Szent István Miatyánkja is (1370 tájáról).

A könyv második része (15 lap) a zürjén nyelvtan vázlatát tartalmazza. Mivel itt a zürjén formansok mellett a megfelelő votják ragot, ill. képzőt is ott találjuk, némi kárpótlást nyerünk UOTILA művében WICHMANN votják chrestomathiájának azért a hiányaért, hogy benne nincs nyelvtani áttekintés.

A harmadik s legterjedelmesebb rész, a szójegyzék, 126 lapot foglal magában. Ennek jelentőségét a kutató szempontjából rendkívül megnöveli az a körülmény, hogy UOTILA — mint bizonyos szavaknál WIKLUND is a maga lapp chrestomathiájában — a vezérszónak nemcsak finn- és magyar nyelvi megfelelőjét adja, hanem valamennyi rokonn nyelv odatarozó adatát felsorolja, jelzi természetesen a jövevényszavak eredetét is, úgyhogy szójegyzékében valóságos kis finnugor, ill. permi etimológiai szótár áll rendelkezésünkre. Az eddigi kutatások eredményeit nemcsak megrostálja és helyenként helyesbíti a szerző, hanem saját új szövegzetéseit is közli. Egyes szavakhoz rövid magyarázatot fűz, s állást foglal a velük kapcsolatban fölmerült etimológiai föltevések valószínűségének kérdésében. Sok etimológiai cikke magyar szempontból is figyelmet érdemel, mások viszont egyéb finnugor nyelvek szempontjából érdekesek; ezekre azonban nincs módunkban kitérni. Ízelítőül csak egyet emelek ki közülük: a szerző a zürjének nevének sokat vitatott kérdésében a mellett foglal állást, hogy a *komi* szó a Káma folyó nevével függ össze s eredeti jelentése 'kámái' ('Kamaer'). A *kom-mu* összetételében szereplő *kom* jelentése szerinte *Káma* volt.

UOTILA gondos munkája jó szolgálatot fog tenni mind a finnugor nyelvek tanulmányozása és tanítása közben, mind tudományos kutatásnál. Örömmel üdvözlőnk hasonló vogul és osztjáki chrestomathia megjelenését is.

LAJÓ GYÖRGY.

ÉRTESÍTŐ.

Csűry Bálint.

„*Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc. Yfa pur ef chomuv uogmuc*“ — magyarázta Csűry Bálint 1940 decemberében „Nyelvünk régi emlékei“ című utolsó egyetemi előadásában. Ki gondolta akkor, hogy a nagy tudós és tanár többet nem foglalhatja el egyetemi katedráját, s a következő félév kezdetén az ő porrá és hamuvá váló törékeny teste hirdeti majd azt az örök igazságot, hogy egy ember sem kerülheti el a sírvermet és mindnyájan odatérők vagyunk. — Csűry Bálint 1941 február 13-án 55 éves korában örökre lehúnyta szemét. Meleg magyar szíve nem dobog többé, de alkotásai, áldozatos életének, nagy munkaszeretetének és kitartásának példája itt maradtak számunkra, és mikor szerettei, barátai, tisztelői és tanítványai mély megdöbbenéssel veszik tudomásul az ő korai halálának hírért, csak azzal vigasztalhatják magukat, hogy az ő élete nem volt hiábavaló. Rövid ideig élt; de azalatt sokat dolgozott, a magyar nyelvtudományt számos új tétellel, felfedezéssel, megállapítással, nyelvi sajátságok törvényszerűségének meghatározásával gazdagította, az új magyar népnyelvkutatás megalapozásával pedig a magyar nyelvészet kutatási területét nagyban kiszélesítette. Számos tanárt képezett ki, beléjők oltva a magyar nép iránt való nagy szeretetet, a magyar nemzeti és népi műveltség minden alkotásának megbecsülését, legnagyobb kincsünk, a magyar nyelv tisztaságának védelmét. Sok tanítványt indított el a nyelvtudomány művelésére és puritán életének következetes példamutatásával és egyéniségének varázásával egy új magyar diáktípust alakított ki. A magyar népi műveltség búvárlása szükségességének hangoztatásával, a népnyelvkutatás megszervezésével az új magyar művelődéspolitiká harcosa és munkása volt. Róla valóban elmondhatjuk, hogy nélküle szegényebb volna a magyar nyelvtudomány és az egész magyar kulturális élet.

Csűry Bálint 1886-ban született a szatmármegyei Egri községben, nemesi eredetű, református kisbirtokos családból. Gyermekkorának élményei, szülőfalujának egyszerű munkás és vallásos népe nagy hatással voltak rá. Szívesen hallgatta édesapjának, az egykori debreceni huszárnak vidám elbeszéléseit, a jóízű mesemondók meséit és anekdotáit, a tisztacsengésű, zamatos, képekben és szólásokban gazdag szamosháti beszédet. Amit gyermekkorában hallott és látott, azt tanulmányozta később férfikorában: a népi élet ezer szépségét és finomságát, a magyar nép nyelvét és ezzel együtt költészetét, szokásait, hitvilágát, szóval egész szellemi és anyagi műveltségét.

Középiskolai tanulmányait a szatmári református gimnáziumban végezte, a főiskolait a kolozsvári Ferenc József-Tudományegyetem böl-

csészeti karán. Tanárai közül Dézsi Lajos, Zolnai Gyula és Böhm Károly volt rá nagyobb hatással. 1912-ben a kolozsvári református kollégium gimnáziumában a magyar és latin nyelv és irodalom tanára lett. Itt tanított Kolozsvárnak a trianoni békeszerződés következtében Romániához történt elcsatolása után is egészen 1932-ig, amikor a magasabb tudományos érdek Debrecenbe hívta.

Kolozsvári éveiben szorgalmas kutató munkát végzett. Már egyetemi hallgató korában több cikke jelent meg tudományos folyóiratokban és egy nagyobb tanulmánya „Teleki József gróf mint nyelvész”. Ezt követte számos tanulmánya és cikke. Tudományos szempontból Gombocz Zoltán volt rá a legnagyobb hatással, a kolozsvári egyetem akkoriban kinevezett magyar nyelvész professzora, aki barátjává fogadta, tudományos működését irányította, látókörét bővítette, nyelvészeti problémáit vele megbeszélte. Ez a meleg és őszinte barátság nagyon termékenyítő hatással volt a fiatal Csúry Bálintra. De elkísérte őt későbbi útján is.

Eleinte nyelvelméleti, nyelvfilozófiai kérdésekkel foglalkozott, de csakhamar hozzáfogott a népnyelvkutatáshoz. A nyári szünidőben szülőföldje, a Szamoshat nyelvét tanulmányozta, annak szókincsét a Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából gyűjtötte, télen pedig gyűjtését rendezte és mint a kolozsvári kollégium könyvtárosa a régi magyar nyelvészek munkáit, különösen pedig a szótár- és nyelvtanírókat tanulmányozta. Komoly eredményeivel hamar magára hívta a tudós világ figyelmét. Számos tudományos társaság: az Erdélyi Múzeumegylet, az Erdélyi Irodalmi Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjává választotta, 1927-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé hívta. Ekkor már a magyar népnyelv legkiválóbb ismerőjének tartották.

A gimnáziumi munka nagyon lekötötte, az elszakított magyarság gondjai is egyre nagyobbak lettek, de ő annál kitartóbban és szívósabban dolgozott. Sohasem pihent, sokszor érte a hajnal íróasztalánál. A kolozsvári egyetem magyar szakos bölcsészethallgatói számára magyar nyelvi előadásokat tartott, a református teológiai akadémián pedig a népnyelvkutatásra nevelt tanítványokat. Mikor már úgy látta, hogy a Szamoshat nyelvi kincsét összegyűjtötte, a román tengerben elszigetelten, veszélyeztetett helyzetben élő moldvai csángók nyelvének és népi műveltségének tanulmányozásához fogott. 1928 és 1931 között négy nyarat töltött körükben és egy hatalmas nyelvi szótárra valót gyűjtött. Ennek sajtó alá rendezését már megkezdte, befejezésében azonban megakasztotta a korai halál. 1930-ban a budapesti Pázmány Péter-Tudományegyetemen a magyar népnyelv magántanára lett, 1932-ben pedig a Pápay József halálával megüresedett magyar nyelvészeti és finnugor összehasonlító tanszékre hívta meg a debreceni Tisza István-Tudományegye-

tem bölcsészeti kara. Csendes, szerény megjelenésével, kedves, közvetlen modorával, kitűnő felkészültségével, határozott állásfoglalásával nagy tekintélyre tett szert kartársai körében, nagy megbecsülésre és szeretetre hallgatóiban. 1934, 1937 és 1938 nyarát Finnországban töltötte. Ott Kannisto Artur vendégbarátságát élvezte. De szíves barátság fűzte a finn és az észti nyelvészek többi kiválóságához is. Tudományos érdemei elismeréséül tagjává választotta a helsinki Finnugor Társaság és az Észti Tudós Társaság. 1940-ben a Magyar Tudományos Akadémia a Marczibányi-mellékjutalommal tüntette ki.

Élete utolsó éveiben önálló tudományos munkássága mellett a magyar népryelvkutatás megszervezésén fáradozott. Rendkívül nyájas, kedves egyéniségével maga köré vonzotta tehetségesebb hallgatóit és megkedveltette velük a magyar nyelvtudományt, közelebből a magyar népryelvkutatást. Kedves tanítványait többször elhívta családi körébe, és ezek az ott eltöltött órák kedves légkörében nemcsak tudományos ösztönzést nyertek, de általános emberi és nemzeti szempontból is nagy épülést szereztek. A különben zárkózott nagy professzor ilyenkor felfedte küzdelmét, kutató útjának részleteit, nagy terveit, alapvető magyar kérdésekben vallott felfogását, művelődéspolitikai elgondolásait. Szemináriumában és intézetében meghitt családi légkört teremtett. Kedves tanítványai minden dolgukban bizalommal fordulhattak hozzá. Ha tudott, segített, ha kellett, néhány szóval vigasztalt és kitartásra, munkára ösztönzött. Nagyban e tulajdonságainak köszönhető, hogy néhány év alatt mintegy 30 kutatót indított el a magyar népryelv búvárlására. De e mellett azon fáradozott, hogy népryelvkutató intézetét korszerűen felszerelje, részben az államtól és tudós társaságoktól, másfelől társadalmi úton megszerezze a kutatáshoz szükséges anyagi alapokat. Megható visszagondolni arra, hogy a betegséggel, testi gyengeséggel küszködő tudós hogyan tárgyalt, kért, levelezett, vitázott, küzdött, harcolt a magyar népryelvbúvárlat ügye érdekében a nélkül, hogy valakinek sebet osztott volna. Csak nagyon kevesen tudták, hogy élete utolsó esztendeiben milyen heroizmussal rejtette el egyéni sebeit, és képviselte sokszor mint a pusztában kiáltó próféta küldetészerű feladata érdekeit. 1941. február 1-én, éppen mikor nagy barátja, Gombocz Zoltán mondatani egyetemi előadásának sajtó alá rendezésével készen volt, a betegség ágyba döntötte, és 12 napi súlyos szenvedés után a halál diadalmaskodott a munkában és a remes harcban hamar megfáradt testén.

A nekrológ szűkre szabott keretei nem adnak lehetőséget arra, hogy műveit érdemükhöz illő részletességgel méltassam. Csupán főbb témáira és kutatási területeire világítok rá.

Első nagyobb tanulmánya, *Teleki József gróf mint nyelvész* (NyF. 55), a XIX. század elejének nyelvi problémáival, a nyelvújítással foglalkozik. Miközben Teleki nyelvészeti felfogását, tételeit boncolja,

világosan és határozottan rajzolja meg Teleki helyét a korszak magyar és külföldi nyelvészeinek körében. — Az *ige* (NyF. 63.) c. doktori értekezésében hatalmas irodalom adataira támaszkodva az ige keletkezésével foglalkozik. A probléma megoldását mondattani alapon keresi és végre is arra a megállapításra jut el, hogy az ige keletkezése egyidejű az első mondat elhangzásával, s az ige nem más, mint metafora. A metafora azonban nem pusztá díszítő, nem stilisztikai fogalom, hanem a legnagyobb alkotó erők egyike az emberi beszédben, az embernek az a képessége, hogy a külvilág tárgyainak bizonyos jelentést ad, s e jelentést a megfelelőnek választott szóban hang útján is kifejezi. Már ebben a tanulmányában is megnyilvánul az erős bölcselő szellem. A *nyelvtudomány ismeretelméleti alapvetése* (Böhm Károly élete és munkássága. Besztercebánya, 1913. III. 209—239) c. tanulmányában pedig a nyelv tudományt és magát a nyelvet, mint szociális terméket vizsgálja a Böhm-féle ismeretelmélet messzehatoló távlatában. Mindkét nyelvbölcseleti munkáját éleslátás, erős kritizáló hajlam, fölényes, higgadt állásfoglalás jellemzi. A fiatal tudós kiváló munkái ezek, de igazi nagyot és értékeset Csűry nem ezen a területen alkotott. Gombocz Zoltán hatására szakít a nyelvfilozófiával, a nyelvi tények vizsgálatába mélyed. 1914-től kezdve főleg népnyelvbúvárlattal foglalkozik, hamar megtalálja tehát a képességének, hajlamának legjobban megfelelő munkaterületet.

A népnyelvkutató munkára Zoltai Gyula buzdítására egyetemi hallgató korában, 1908-ban jelentkezik. (MNy. IV, 433.) Komolyan készül fel rá, jelzik ezt rövidebb cikkei és ismertetései. Már a *Nyelvjárástanulmányozás módszeréhez és egy két adat a magyar hangtanhoz* (MNy. V, 214 kk.) és a *Nyelvjáráskutatás módszertanához* (MNy. VIII, 421 kk.) c. dolgozataiban hangoztatja a nyelvi jelenségek pontos megfigyelésének és hangtanilag hű feljegyzésének szükségességét. Utal a verses hagyományok és az élőbeszéd közti különbségekre. Érdekesekek azok a megfigyelései, amelyek jelzik jövőendő tanulmányainak témáját. Így pl. már 1909-ben szól az orrhangúsodás egyes eseteiről. 1908—1915-ig bejárja a szatmármegyei szamosháti falukat és a szomszédos nyelvjárásoknak a szamoshátiival érintkező széleit. A szamosháti kivül főleg a tiszaháti és ugocsai nyelvjárásokat tanulmányozza. 1914-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság szülőföldje, a Szamoshát népnyelvi szótárának elkészítésével bízta meg (MNy. X, 285). Gombocz Zoltán az 1907. évről szóló titkári jelentésében az eddigi népnyelvi gyűjtések tökéletlenségére és hibáira rámutatva olyan népnyelvi monográfiák megírását tartja kívánatosnak, melyek nemcsak az illető nyelvjárás különösségeit jegyzik fel, hanem kiterjeszkedve az egész szókészletre, hű képet nyújtanak a nyelvjárás hangállapotáról és a nép képzeletvilágáról. Így nyer megbízatást előbb Erdélyi Lajos egy székely falu vagy vidék, Horváth Endre pedig egy dunántúli falu vagy vidék nyelvjárási szótárá-

nak megírására. Sajnos, e munkák az 1914-ben kitört világháború s az utána következő nehéz viszonyok közepett elakadtak, Csűry Bálint azonban 20 év szívós munkájával és lankadatlan szorgalmával elkészítette művét. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1935—36-ban a M. Tud. Akadémia támogatásával kiadta *Szamosháti Szótár* címen.

Szókincsgyűjtő munkája közben számos hangtani, alaktani, mondattani, jelentéstani sajátosságot és jelenséget figyelt meg és dolgozott fel. Ezek a módszertani szempontból mintaszerű tanulmányok nemcsak az általa vizsgált népnyelvi jelenségek törvényszerűségeinek szabatos, pontos és világos meghatározásai, hanem nagy nyereségei a magyar, sőt az egyetemes nyelvtudománynak is. Hangtani tanulmányai számos olyan jelenségre derítettek fényt, amelyet nem ismert, vagy csak fogyatékosan ismert a nyelvtudomány, beható bűvárlat tárgyai pedig egyáltalán nem voltak. Legkiválóbbak ezek között a hanglejtésről írott tanulmányai. Gombocz Zoltánnak és Tolnai Vilmosnak a magyar hanglejtés kutatását megindító tanulmányaihoz kapcsolódva tisztázza a hanglejtés alapvető kérdéseit. Kimutatja, hogy az erősségi és magassági változásokban, tehát hangsúlyban és a hanglejtésben egyaránt szerepelnek értelmi és érzelmi tényezők. A kísérleti fonetikusok pontos felvételeket készítenek a hanglejtésről, de a lélektani kapcsolatokat figyelmen kívül hagyják. Csűry ezeket a szempontokat is érvényesíti, a hangmenetek és a melódiai lélektani kapcsolatait is kutatja. Még egy nagy értéke van Csűry hanglejtéstanulmányainak: nem az ú. n. köznyelv mondatmelódiait tanulmányozza, hanem a magyar nyelv természetes élő alakjának, a népnyelvnek, előbb a szamosháti, később a székely és a moldvai csángó nyelvjárásnak hanglejtését vizsgálva állapítja meg a mondattani vizsgálatoknak széles távlatokat nyújtó tételeit: a kiegészítő és az eldöntendő kérdés, a személytelen közlés és a párbeszéd hanglejtésének törvényszerűségeit. (*A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái*: MNy. XXI—XXII. — *Jegyzetek a szamosháti hanglejtéshez*: MNy. XXII. — *Egressy „a kedély magyar akcentusá”-ról*: Uo. XXIV. — *A székely és csángó mondathanglejtés*. Uo. XXVI. Összefoglalóan: *A mondathanglejtés*: Debreceni Szemle, 1935. — *Die Satzmelodie im Ungarischen*. Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa. 1937. 3. Heft.)

A másik fontos nyelvi kérdés, amelyet szinte Csűry Bálint fedezett fel a magyar nyelvtudomány számára, a magánhangzók orrhangúsodásának kérdése. GOMBOCZ ZOLTÁN E. A. MAYER-rel végzett kísérletei alapján megállapította, hogy a magyar nyelvben a két orrhangú mássalhangzó közötti magánhangzó orrhangúsodik. Ebből kiindulva vizsgálja Csűry a Szamoshát népnyelvét és hosszú évek folyamán szerzett megfigyeléseit rendszerbe foglalva arra a megállapításra jut, hogy a szamosháti népnyelvben a Gombocz Zoltántól megfigyelt fonetikai helyzeten kívül más esetekben is bekövetkezik az orrhangúsodás: ha a magánhangzóra orrhangú más-

salhangzó s erre spiráns vagy liquida következik, akkor a mássalhangzó nem artikulálódik, az előtte levő magánhangzó pedig orrhangúvá válik, pl. *háfa, asszűség*. Az ajakhangú orrhangú mássalhangzó azonban csak akkor esik ki és az előtte levő magánhangzó csak akkor orrhangúsodik, ha ajakhangú spiráns: *f, v* következik utána (*Nazalizációs jelenségek a szamosháti nyelvjárásban*: MNy. XXII). Eredményeit kísérletfonetikai alapon igazolta és elméletét továbbfejlesztette tanítványa, BAKÓ ELEMÉR (*Hangtani tanulmányok*. Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumából. Szerkeszti Csűry Bálint, 3. sz.).

Néprnyelvi kutatásai irányítják Csűry figyelmét a képzetek egymásutáni érintkezésén alapuló jelentésváltozásra. Akadémiai székfoglalójában: *Érintkezésen alapuló névátvitel* (NyÉrt. XXIV. k. 12. sz.) a képzetek egyidejű és egymásutáni érintkezésén alapuló névátvitelre vonatkozó megfigyeléseit foglalja rendszerbe s értékes tételekkel és adatokkal gazdagítja szegényes jelentéstani irodalmunkat.

A *moldvai csángó igealakok* (MNy. XXVIII.) c. dolgozata a néprnyelvi mondatban egyik fontos fejezetével, az igealakok funkciójával foglalkozik. Erről már ERDÉLYI LAJOS is adott részletes leírást, de az első korszerű tanulmányt e kérdésben Csűry Bálint írta meg. Kitűnő érzékel megválasztott példamondatokkal gazdagon illusztrált tanulmányában világos képet rajzol a moldvai csángó igealakok használatáról. Érdekes megállapítása, hogy a multidejű alakok között funkció szempontjából nincs különbség. Dolgozata második részében paradigmákban ismerteti a csángó igeragozás főbb típusait.

De Csűry Bálint nemcsak leíró nyelvjárástanulmányokat írt: tudományos fejlődése későbbi fokán az egyes nyelvi jelenségek történetét is felkutatja. *Magánhangzók elísiója a tiszaháti és ugocsa nyelvjárásban* (MNy. XXV.) c. dolgozatában már érvényesíti e szempontot. A földrajzi és történeti szempont érvényesül a *Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban* (MNy. XXXIII.) c. tanulmányában is. — A *szamosháti nyelvjárás felső nyelvválású magánhangzóinak története* (Magyar Néprnyelv I.) c. tanulmányában a jelzett hangok történetét és e hangok mai állását a rendelkezésre álló adatok alapján a többi nyelvjárásban is megvizsgálja. A módszertani szempontból mintaszerű tanulmány nemcsak azért jelentős, hogy a kvantitás elhanyagolt problémájára hívja fel a néprnyelvkutatók figyelmét, hanem azért is, mert szépen mutatja, hogy a néprnyelvre, az élő nyelvre alapozott hangtörténeti vizsgálat milyen gazdag eredménnyel jár a tudomány számára. De jelzi a tanulmány egyúttal azt is, hogy minden néprnyelvi tanulmány végső célja a gyűjtött anyag nyelvtörténeti értékesítése. *Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához* (Károlyi-Emlékkönyv Debrecen, 1940. és MNy. XXXV.) c. dolgozata művelődéstörténeti tanulságai miatt is nagy-

értékű. Azt vizsgálja, milyen hatással volt Károlyi Gáspár bibliája a magyar népnyelvre, közelebbről a szamoshátira. Utolsó nagy tanulmányában a szamoshádi nyelvjárás $e \sim é$ -féle hangjainak történetével foglalkozik (Magyar Népnyelv II). Különösen érdekesek azok a részek, amelyekben fényt derít a magyar nyelvterület nagy részén, különösen a szélső területeken meglévő nagyon zárt $é$ hangra, „a magyar népnyelv titokzatos hangjainak egyikére“.

Csűry Bálint a hangtani kutatásban a szubjektív megfigyelési módot alkalmazta, ezt a regisztráló készülékek objektív megfigyelésénél fontosabbnak tartotta. Elismerte azonban az objektív megfigyelés jogsultságát és szükségességét, de úgy, hogy csak kiegészítő része legyen a szubjektív megfigyelésnek. Maga is végzett ilyen vizsgálatokat. A szamoshádi nyelvjárás néhány hangjára vonatkozó megfigyeléseit palatogramokkal ellenőrizte. Így a nagyon zárt $é$, a cacuminális η , továbbá a t hangokról készített felvételeket (*Szamoshádi palatogrammok*: NyK. L.).

Csűry népnyelvi munkáinak koronája a *Szamoshádi Szótár*. Nyelvészeti irodalmunkban úttörő munka. Eddigi szógyűjtéseink szorosabb értelemben vett tájszógyűjtések voltak. A közszó és tájszó megkülönböztetésével csupán egy teljes magyar szótár kiegészítő részei kívántak lenni. Csűry szótára egy nyelvi szempontból egységes terület teljes szó- és szóláskincsét foglalja magában. Belőle megismerhetjük a szamoshádi magyarság szellemi és anyagi műveltségét, a szókincs ugyanis egyúttal képzet- és fogalomkincs is. Nemcsak a szamoshádi népnyelv gazdagságát, sokezer virágát és szépségét örökíti meg e szótár, hanem fényt vet a szamoshádi nép érzés- és kedélyvilágára, ősi világnézetére és életfelfogására, egész lelkivilágára, gazdag népi hagyományaira, életviszonyaira, életkörülményeire, a népi élet teljes gazdagságára. Ezért nagy a jelentősége művelődéstörténeti szempontból is. Nagy hasznát veszi neki a nyelvtudomány és néprajz egyaránt. Amint Csűry Bálint írja találóan szótára bevezetésében: „Egy figyelmes tekintet egy ilyen népnyelvi szótárba, bármily futó összehasonlítás az irodalmi nyelv szótárával rendkívül jellemző vonásokat tár elénk a népi szó- és képzetkincsre nézve minőség és mennyiség tekintetében egyaránt. A népet körülvevő világ, a nép életformája, a népi foglalkozás, a népi célok és problémák szabják meg e szókincs terjedelmét és tartalmát. Ezeknek megfelelőleg a népi szó- és képzetkincs konkrét irányban gazdagabb, legnagyobb részben konkrét vonatkozású, a köznyelv szókinccse viszont elvont fogalmakban és kifejezésekben gazdagabb. Egyezésük és különbözőségük egyaránt jellemző és tanulságos. A népi szó- és szóláskincsen a népnyelv színein visszatükröződik a mező nyersesége, a népnek a természet ölen lefolyó egyszerű életformája.“ (4. l.) Becses ez a szótár nyelvtörténeti szempontból, továbbá nagyjelentőségű nyelvföldrajzi vonatkozásban is. Világot derít

a magyar nyelvtudomány számos kérdésére. Értékes felvilágosítást nyújt a szótár a szavak hangtani, alaktani sajátosságairól, nyújtja a szavak jelentéseinek szabatos, kimerítő meghatározását, jelzi a szó vagy jelentés használatának körét, mértékét, helyzselbeli vagy hangulati feltételeit, tehát a szavak teljes funkcióját. Mindezek illusztrálására pedig példamondatokat közöl és adja mindenütt a néprajzi vonatkozásokat.

Az eddig említett módszerei fogásokon és szempontokon kívül ki kell emelnünk még néhány, ma már általánosan elismert elvet, amellyel Csűry gazdagította a magyar népnyelvkutatást. A régi népnyelvkutatás csak a ritkaságokat és érdekességeket kereste; az általánossal, a közönséggel nem törődött, így a nyelv teljes rendszerét nem ismerhetjük meg a régi leírásokból. Csűry Bálint tanított meg bennünket arra, hogy a népnyelvkutatónak mindent kell gyűjtenie, mert a közönséges szavak sokszor többet beszélnek, mint a ritkaságok. A régi népnyelvkutatás megelégedett az egyes hangtani, alaktani, mondattani sajátosságok felfedezésével, de a jelenségek pontos megfigyelésére, elterjedésüknek mértékére és körére nem volt gondja. Ezért nem lehet rá építeni s ezért nem vette hasznát a magyar nyelvtudomány sem. Csűry Bálint a régi irány mindenből keveset adó monográfiáival szemben a jelenségmonográfiát hozta, vagyis egy nyelvi, hangtani, alaktani stb. jelenség pontos, szabatos leírását egy nyelvegységen belül. A régi népnyelvkutatók a nyelvi jelenségeket pl. a szavakat, hangtani sajátosságokat a beszéd-től elvonatkoztatva figyelték meg és jegyezték fel. Csűry mutatta meg, hogy minden nyelvi jelenség, szó, hangcsoport stb. a mondatban, a beszéd összefüggésében él, nem szabad azt onnan kiszakítva vizsgálni. A gyűjtő ne szavakat, hanem mondatokat gyűjtsön! A beszélő lelki alkata és állapota befolyással van a nyelvre, tehát a kutató érvényesítse gyűjtő munkájában és feldolgozásában a lélektani szempontokat. Csűry alkalmazta nálunk először következetesen azt az elvet, hogy a kutatónak figyelembe kell vennie a beszélő életkorát és életkörülményeit, és az egyes nemzedékek beszédje közti eltéréseket pontosan jegyeznie kell. Fel kell tüntetnie a gyűjtőnek, hogy pl. egyes hangokat, hangcsoportokat, szavakat, vagy szerkezeteket már csak az öregek használnak. Tanította végül, hogy a népnyelvet nem lehet a népi élettől elvonatkoztatva búvárolni. Ő alkalmazta nyelvtudósaink közül először rendszeresen a szó és a tárgy egységének elvét. Minden népnyelvi kifejezéshez, szóhoz, szóláshoz hozzátartozik a néprajzi háttér. A népnyelvkutató egyúttal pontos néprajzi felvételt is végez, a tárgyak, eszközök, méretük és használatuk, a cselekvések és a munkamenet részletes leírását adja és feljegyzi a szavakhoz és a tárgyakhoz fűződő népi hiedelmeket és szokásokat is. Így kap életet a szótárba feljegyzett szó.

E szempontjai, elvei, módszerei, kutatásai és eredményei révén lett ő az új magyar népnyelvkutatás megalapítója. Módszerei elveit a

Népnyelvi bűvárlat módszere c. tanulmányában ki is fejtette, egyúttal pedig gyakorlati tanácsokat adott a gyűjtők számára.

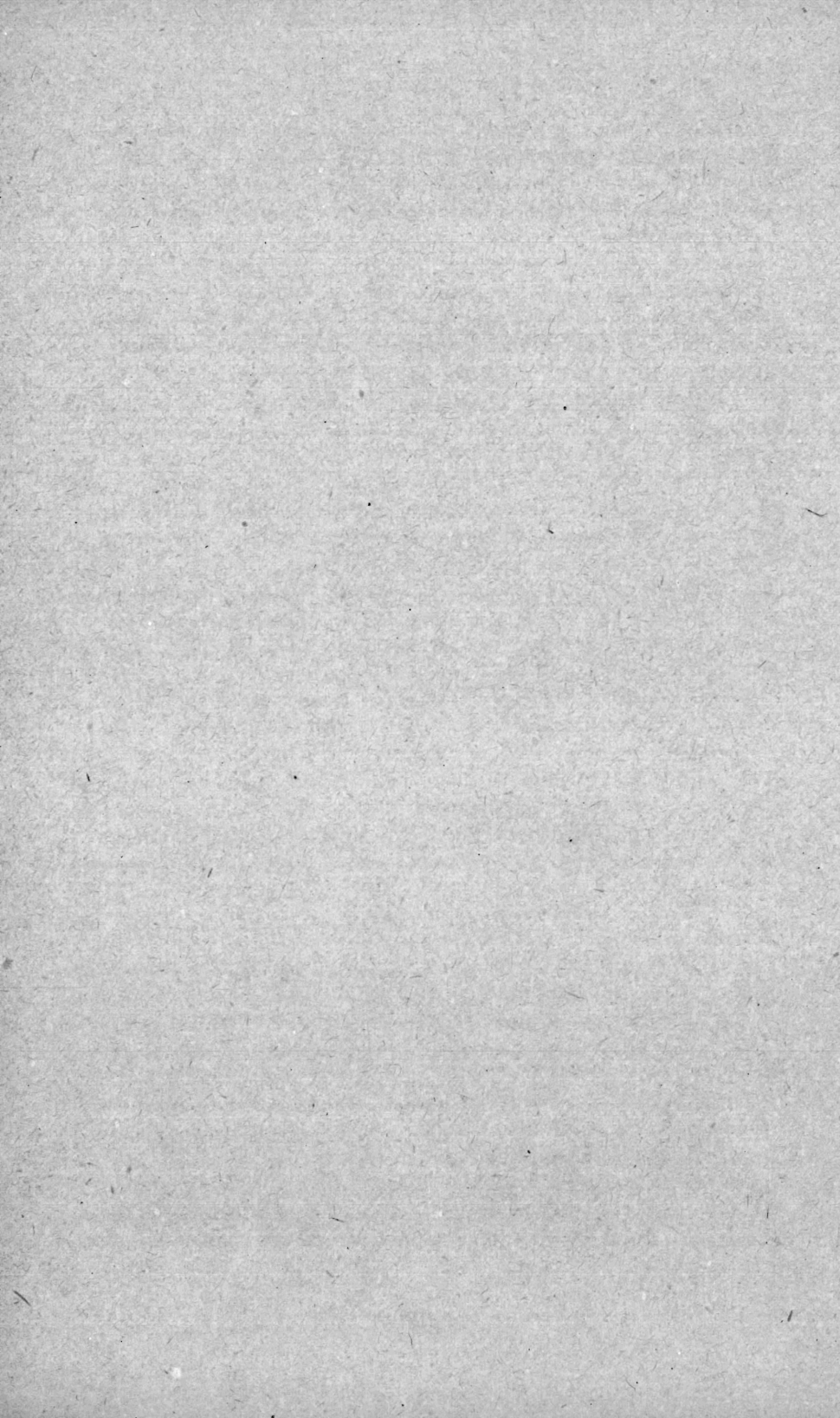
Működésének jelentősége nemcsak az elért eredményekben van, hanem abban, hogy kijelölte velük a magyar népnyelvkutatás új útjait és kutatóterületeit. Nem kapta készen a módszert, maga dolgozta ki és fejlesztette, tökéletesítette az évek folyamán, a sajátos magyar népnyelvi problémáknak megfelelőleg, természetesen a külföldi, főleg finn eredmények figyelembe vételével. Emberi és tudományos értékének nagyságát mutatja, hogy egyedül és társtalanul járta az utat és mégis feljutott a magasba, hogy maga tanítson, irányítson, vezessen.

Eredményekben és sikerekben gazdag tudományos munkássága ösztönzőleg hatott tanítványaira is. Mikor hallgatói mind nagyobb mértékben kezdtek érdeklődni a népnyelvkutatás iránt, kérésükre a kutatás módszeréről előadásokat tartott. De nemcsak a népnyelvbűvárlat feladatait és lehetőségeit fejtette ki, hanem gyakorlati kiképzésben is részesítette őket. Nagy gondot fordított tanítványai hangtani ismereteinek elmélyítésére és feljegyző készségük gyakorlására.

1938-ban a közoktatásügyi miniszter úr és Szily Kálmán államtitkár úr támogatásával megalapította Debrecenben a Magyar Népnyelvkutató Intézetet. Céljaul a rendszeres magyar népnyelvkutatás állandóvá tételét és a magyar nyelvatlasz munkáinak megindítását tűzte ki. Eddig 10 vármegye 53 községében végeztek az intézet tagjai szókincsgyűjtő munkát, hangtani, alakítani, mondattani, jelentéstani tanulmányokat. A munkákból már kialakult a sárréti, a békési, rétközi és a palóc szótár terve. Második feladatköre az intézetnek az elszakított vagy szórványokban élő magyarság nyelvének tanulmányozása. Ide tartozik a megboldogult professzor déli csángó szótára, az örvidéki (Felsőőr és vidéki) és a szlavóniai szótár terve. Így dolgoztak mint az Intézet tagjai Erdélyben SZABÓ T. ATTILA és tanítványai, míg Erdély északi részének a visszatérével 1940 őszén Kolozsvárt is megindulhatott az ez irányú munka. Nem kevésbbé jelentős az intézet tagjainak helynévgyűjtő munkája Bihar megyében. Eddig 45 községben mintegy 8.000 helynevet gyűjtöttek össze.

A Népnyelvkutató Intézet kiadásában megjelent 11 dolgozatnak és a Magyar Népnyelv címen megjelent intézeti évkönyv két első kötetének tudományos színvonala mutatja, hogy mit várhat a magyar nyelvtudomány az intézet működésétől. Épp ezért annyira fájó a nagy irányító korai halála. Csűry Bálint élete művéhez azonban nemcsak tanulmányai és szótára tartoznak, hanem az általa alapított Magyar Népnyelvkutató Intézet s az egész korszerű magyar népnyelvkutatás ügye. És amint él a Csűry-féle mű, élnek és hatnak az ő eredményei, szempontjai és tanításai, élni fog ez az intézet és virágozni fog a magyar népnyelvkutatás is. Csűry Bálint tovább él ezekben. Ő nem halhat meg soha.

VÉGH JÓZSEF.

HORNYÁNSZKY VIKTOR R.-T.
nyomdai műintézet
Budapest.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ZSIRAI MIKLÓS

★

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK
FÖLHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST
1943

TARTALOM

	Lap
LAZICZIUS GYULA: Egy nagy pör felújítása	241
RÁSONYI LÁSZLÓ: Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz	280
ÁTÁNYI ISTVÁN: A lapp melléknevek attributív-predikatív alakpárjainak kérdéséhez	307
HASAN EREN: A török magánhangzóváltakozások	356
BAKÓ ELEMÉR: A magyar magánhangzórendszer fiziológiai vizsgálatához	374
LAKÓ GYÖRGY: Adalékok a votják nyelv alaktanához	402
N. SEBESTYÉN IRÉN: Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben . .	412

Ismertetések és bírálatok:

Észt nagyszótárak. — Ism. FAZEKAS JENŐ	436
<i>Castrén, M. A.</i> , Samojedische Volksdichtung. — Ism. GYÖRKE JÓZSEF . .	438
Lapp lépések az európaiasodás felé. — Ism. LAKÓ GYÖRGY	440
<i>Beke Ödön</i> , Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen. — Ism. Zs. M.	444
<i>Donner, Kai</i> , Verzeichnis der etymologisch behandelten finnischen Wör- ter. — Ism. Zs. M.	444
<i>Kiparsky, V.</i> , Die Kurenfrage. — Ism. ZSIRAI MIKLÓS	446
<i>Hakulinen, Lauri</i> , Suomen kielen rakenne ja kehitys. — Ism. ZSIRAI MIKLÓS	447
<i>Paasonen—Ravila</i> , Mordwinische Volksdichtung. — Ism. ZSIRAI MIKLÓS .	450

Kisebb közlemények:

LAZICZIUS GYULA: Az átmeneti szó kategóriák kérdése	279
Zs. M.: Adalék ró igénk eredetéhez	306
Zs. M.: Fából vasgolyó	373
LAKÓ GYÖRGY: <i>Lóg</i>	411
N. SEBESTYÉN IRÉN: A magyar <i>bérke</i>	434
VERMES STEFÁNIA: A magyar szókészlet etimológiai statisztikája	435
BABOSS R. ERNŐ: A Festetics-kódex <i>ogzatlan</i> szaváról	452
LAKÓ GYÖRGY: <i>Kedv</i>	454
N. SEBESTYÉN IRÉN: Magyar <i>csap</i>	456
N. SEBESTYÉN IRÉN: Magyar <i>rügy</i>	456
Zs. M.: A <i>hám</i> szó eredetéhez	457

Értesítő:

† <i>Kannisto Artúr</i> . — LAKÓ GYÖRGY	458
† <i>Szinnyei József</i> . — ZSIRAI MIKLÓS	V

Szó- és tárgymutató	467
-------------------------------	-----

TARTALOM.

	Lap
ÁTÁNYI ISTVÁN: Marcus Wöldike magyar-grönlandi nyelvhasználtása	152
— — A lapp melléknevek attributív-predikatív alakpárjainak kérdéséhez	307
BAKÓ ELEMÉR: A magyar magánhangzórendszer fiziológiai vizsgálatahoz	374
GYÖRKE JÓZSEF: Volt-e a magyarban -y-, -ű- praeteritum-képző? .	54
— — Adalék a szamojéd igeidőalakok kérdéséhez	88
HASAN EREN: A török magánhangzóváltakozások	356
HEGEDŰS LAJOS: Palatogramm-mérés	64
HORVÁTH KÁROLY: Az sz-szel és d-vel bővülő v-tővű igék története	116
LAKÓ GYÖRGY: Finnugor végmagánhangzó-kérdések	26
— — Egy magyar szócsalád eredetéről	165
— — Adalékok a votják nyelv alaktanához	402
LAZICZIUS GYULA: Átmeneti szókatagóriák	14
— — Egy nagy pör felújítása	241
LIGETI LAJOS: A kínai-átíráshas barbár nyelvi glosszák kérdése . .	174
MÉSZÖLY GEDEON: Az ikes ragozás -ik ragjának eredete	1
RÁSONYI LÁSZLÓ: Török adatok a Magyar Etymológiai Szótárhoz 98,	280
N. SEBESTYÉN IRÉN: Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelv- ekben	412
TEMESI MIHÁLY: Magyar birtokos névmások	74

Kisebb közlemények.

BABOSS R. ERNŐ: A Festetics-kódex <i>ogzatlan</i> szaváról	452
LAKÓ GYÖRGY: <i>Lóg</i>	411
— — <i>Kedv</i>	454
LAZICZIUS GYULA: Az átmeneti szókatagóriák kérdése	279
L. Gy.: <i>Faramuci</i>	25
N. SEBESTYÉN IRÉN: A magyar <i>bérke</i>	434
— — Magyar <i>csap</i>	456
— — Magyar <i>rügy</i>	456
VERMES STEFÁNIA: A magyar szókészlet etimológiai statisztikája .	435
Zs. M.: <i>Repül, röpül</i>	63
Zs. M.: Az osztják magánhangzóilleszkedés irodalmához	87
Zs. M.: A moksa-mordvinok lóáldozata	151
Zs. M.: Új hivatalos népnevek Oroszországban	173

	Lap
Zs. M.: Adalék ró igénk eredetéhez	306
Zs. M.: Fából vasgolyó	373
Zs. M.: A <i>hám</i> szó eredetéhez	457

Ismertetések és bírálatok.

BEKE ÖDÖN, Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen. — Ism. Zs. M.	444
BERONKA, JOHAN, Lappische Kasusstudien I—II. — Ism. LAKÓ GYÖRGY	217
CASTRÉN, M. A., Samojedische Volksdichtung. — Ism. GYÖRKE JÓZSEF	438
DONNER, KAI, Verzeichnis der etymologisch behandelten finnischen Wörter. — Ism. Zs. M.	444
ÉSZT nagyszótárak. — Ism. FAZEKAS JENŐ	436
GEMELLI—PASTORI, L'Analisi Elettroacustica del Linguaggio. — Ism. HEGEDÜS LAJOS	208
HAKULINEN, LAURI, Suomen kielen rakenne ja kehitys. — Ism. ZSIRAI MIKLÓS	447
ITKONEN, ERKKI, Der ostlappische Vokalismus. — Ism. LAKÓ GYÖRGY	221
KIPARSKY, V., Die Kurenfrage. — Ism. ZSIRAI MIKLÓS	446
LAGERCRANTZ, ELIEL, Lappischer Wortschatz. — Ism. LAKÓ GYÖRGY.	224
Lapp lépések az európaiasodás felé. — Ism. LAKÓ GYÖRGY	440
MEINHOF, CARL, Die Entstehung flektierender Sprachen. — Ism. HEGEDÜS LAJOS	209
NIELSEN, KONRAD, Lappisk Ordbok I—III. — Ism. LAKÓ GYÖRGY. .	227
PAASONEN—RAVILA, Mordwinische Volksdichtung. — Ism. ZSIRAI MIKLÓS	450
SAARESTE, ANDRUS, Eesti murdeatlas. — Ism. FAZEKAS JENŐ	214
SOVIJÄRVI, ANTTI, Die gehaltenen und gesungenen Vokale und Nasale der finnischen Sprache. — Ism. HEGEDÜS LAJOS	210
TRENDELENBURG, FERDINAND, Klänge und Geräusche. — Ism. HEGEDÜS LAJOS	211
UOTILA, T. E., Syrjänische Chrestomathie. — Ism. LAKÓ GYÖRGY .	230
ZWIRNER, EBERHARD és ZWIRNER, KURT, Grundfragen der Phono- metrie. — Ism. HEGEDÜS LAJOS	212

Értesítő.

† Csúry Bálint. — VÉGH JÓZSEF	232
† Kannisto Artúr. — LAKÓ GYÖRGY	458
† Szinnyei József. — ZSIRAI MIKLÓS	V
Szó- és tárgymutató	467

Szinnyei József.

1857. május 26—1943. április 14.

A fájdalmas emlékezés megilletődött szavával indítjuk útjára jelen füzetünket: örökre itt hagyott bennünket folyóiratunk 1896—1930-ig megjelent évfolyamainak nagyérdemű szerkesztője, a magyar nyelvtudósok családjának tisztelettel övezett feje, nemzeti művelődésünk eszményeinek egyik leghűségesebb szolgája. Szinnyei József elhunyt az egész magyarság gyásza, legfájdalmasabban mégis mi érezzük a veszteséget, hisz mi élvezhettük legközvetlenebbül és legtovább útmutató tanításának sok-sok jótéteményét, mi látjuk legvilágosabban élete alkotásainak mély értelmét, történeti jelentőségét.

A fájdalom elfogultsága, a kegyelet túlzása nélkül tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy a hazai nyelvtudománynak szinte félszázadnyi viruló szakaszát Szinnyei József napja ragyogta be. Bajos volna eldönteni, megboldogult mesterünk a szorosabb értelemben vett magyar vagy a finnugor nyelvészet terén magaslik-e jobbar ki, úttörő részletkutatásaival vagy pompás összefoglalásaival szerzett-e nagyobb érdemeket. Tudományos pályájának tüzetes ismeretése helyett hadd utaljunk ezúttal egészen röviden sokoldalú munkássága legjellegzetesebb területeire, eredményeire, értékeire.

Mint Budenz legkiválóbb tanítványa és tanszéki utódja 35 éven át viselte az összehasonlító finnugor nyelvtudomány hazai irányításának kötelességét, felelősségét. Egészen más alkatú tudós volt, mint nagy tanára, a korszak követelményei is változtak közben, mégis sikerült a súlyos örökséggel áldásosan sáfárkodnia. Nyelvünk hovatarozásának sokat firtatott kérdése ekkorra már vitathatatlanul eldőlt, tőle tehát a demonstrációk helyett a hézagok kitöltését, a homályos részletek tisztázását, a bizonyító anyag és a belőle vont következtetések kritikai igazolását, valamint a biztos ismeretek rendszerbe foglalását várta a tudomány. Nem is csatlakozott ilyenén várákozásában!

Se szeri se száma azoknak az adalékoknak, kiegészítéseknek és lényegbe vágó helyesbítéseknek, amelyekkel a finnugor nyelvrokonságról vázolható képzet teljesebbé, szerveesebbé, életszerűbbé

tökéletesítette. Becsesebbnél-becsesebb pótlásainak zömét csak rendszeres összefoglalásaiban fedezhetjük föl, de folytonos megfigyeléseinek, önálló kutatásainak számos eredménye külön tanulmány alakjában is napvilágot látott. Effélékre gondolunk: „Labiális illeszkedés a cseremis nyelvben“ (NyK. XXIV, 143—51), „Adalékok a finnugor fokváltakozáshoz“ (uo. XXXVIII, 277—86), „A finnugor -k többesképző“ (uo. XLV, 267—91), „Egy finnugor deverb. névszóképző“ (uo. XLVI, 161—7) stb.

A finnugor nyelvcsalád minden egyes tagja érdekelte, kellő mértékben ismerte valamennyinek az anyagát, különleges kérdéseit, valamint a reájuk vonatkozó irodalmat is, szíve igazi választottja azonban a finn volt. Már 20 éves korában jelentkezett s helyszíni tanulmányokban, szakszerű önképzésben termékenyvé érlelődve egész pályáján végigkísérte Suomi népe és nyelve iránt érzett mély vonzódása. Időrendben és rangsorban első finnistánk, aki a Hunfalvy—Budeniz korszak finn vonatkozású terveit sorra megvalósítva hosszú időre biztosította a két testvérnép kölcsönös megismerésének és azonos célú tudományos együttműködésének érzelmi meg ismereti előfeltételeit. Azonfölül, hogy élénk személyes érintkezést tartott fenn a finn közélet számos kiválóságával s rendszeresen tájékoztatta a magyar közönséget a finn, a finn közönséget a magyar élet nevezetesebb eseményeiről, maradandó szakirodalmi alkotásokkal is szolgált a testvéri közeledés ügyét. 1880-ban JALAVA ANTIVAL együtt készített „Unkarin kielen oppikirja“ c. tankönyve — utolsó kiadása 1933-ban jelent meg — immár 63. éve forog közkézen a magyarul tanuló finnek ezreinek kalauzaként. — „Az ezer tó országa“ címen 1882-ben írt terjedelmes műve Finnország ismertetésének szerény igényével kopogtatott a magyar ajtókon, holott 26 fejezete mindmennyi művészi tollal remekbe rajzolt miniatűr Suomi természeti viszonyairól, történetéről, gazdasági, közművelődési, tudományos és művészeti életéről, az orosz uralom alatti nehéz helyzetéről, a köznép életmódjáról, ősi szokásairól, jelleméről. Aki elolvasta e könyvet — pedig de sokan elolvashatták félszázad alatt! —, nemcsak hasznos ismeretekben gazdagodott, hanem közös fajtánk eredeti értékeit is szemtől szembe kellett látnia, sőt elgondolkozhatott a finnugor alacsonyrendűségről világáig kürtölt szófia-beszéd hiteléről is. — „A finn irodalom története“ c. munkájának (Kisf. Társ. Évl. XIX, 352—421) a magyar közönség tájékoztatása, főleg a világszerte hódító

kalevalai költészet bemutatása volt a célja és eredménye, de az a nevezetessége is említést érdemel, hogy voltaképen ez az első rendszeres áttekintés a teljes finn irodalom történetéről, hisz még GODENHEJLM finn irodalomtörténeti tankönyvét is megelőzte. — A finn nyelv tanulásának lehetővé tétele végett átdolgozta BUDENZ kitűnő finn nyelvtanát (10. kiadása 1940-ben jelent meg), azután finn olvasókönyvet állított össze (1895, 1922 ^o) és finn—magyar szójegyzéket szerkesztett (1905, 1926 ^o). E főleg gyakorlati célú kézikönyvei mellett három évig tartó munka eredményeképen 1884-ben kiadta „Finn—magyar szótár”-át. Ez a vérbeli tudós gondosságával készített testes könyv a korabeli finn irodalmi nyelv meg a népköltészet szókincsét tartalmazza s a maga idejében a legmagasabb igényeket is fölényesen kielégítette, sőt a régi finn klasszikusokat, valamint a kalevalai költészetet tanulmányozó magyar ma sem igen találhat megbízhatóbb segédeszközt. Igazán nem Szinnyei hibája, hanem a legújabb finn irodalmi nyelv páratlan bőségű kibontakozásának természetes következménye, hogy modern finn szövegek olvasásakor cserben-cserben hagyja az embert.

Finnugor tárgyú munkásságára összefoglaló művei tették föl a koronát. Ha valamely tudományágban szükség volt, a finnugor nyelvészetben igazán égetően szükség volt a részeredmények számbavételére és rendszerbe foglalására, hisz Szinnyei korát — főleg a finn nyelvésziskolára kell gondolnunk — a hadjáratszerűen megszervezett lázas anyaggyűjtés, a nyelvek és jelenségek szerint élesen elkülönülő részletkutatás, a szűkkörű, de annál mélyebbre hatoló monográfia-irodalom jellemezte. Szinnyeiiben egyesültek az összefoglaló tudós legfontosabb kellékei: a teljes munkamezőt átfogó tájékozottság, az éles kritikai érzék, a lényeglátó és szerves összefüggéseket kidomborító képesség, úgyszintén a kristálytisza előadás kiváltsága.

Elsőnek a „Magyar Nyelvhasználtatás”-t, nyelvészeti irodalmunknak ezt a fogalomná vált nagyszabású alkotását kell kiemelnünk. Első kiadását 1896-ban, az utolsót, a hetediket pedig 1927-ben adta ki s voltaképen hallgatói kezébe való jegyzetgyűjteménynek, afféle egyetemi előadási vezérfonalnak szánta Szinnyei. Bevezető része a rokon-népekre, nyelvekre vonatkozó elemi tudnivalókat sűríti össze és a szükséges fonetikai útravalóval vérteti fel a kezdőt, terjedelmes törzse az összehasonlító hang- és alaktan

bő tartalmú fejezeteit tárja elénk, harmadik része pedig fogalmi körök szerint csoportosított finnugor eredetű szavaink rokonsági megfeleléseit mutatja be. A csípős nyelvek „néma könyv”-nek szokták emlegetni, mert első pillanatra csakugyan magyarázó szó nélkül szűkölködő nyers adathalmaznak, szeszélyes írásjelekkel osztályozott lelketlen példatárnak tűnik föl. Akinek azonban szerencséje volt s a NyH.-val kezében hallgathatta Szinnyei magvas egyetemi előadásait, az hamarosan kiismerte a munka minden csínját-bínját, olvasni tudott a sorok között, értette a példacsoportozatok meg az adatrajok titkos jelbeszédét. Az adatokon, jeleken keresztül világosan fölismertük, látjuk a finnugor összehasonlító nyelvészetnek gyönyörűen tagolt rendszerét, vagy szabatosabban fogalmazva: nyelvünk anyagának és szerkezetének finnugor örökségből származó ősi alapját, testét-lelkét. Nem csoda, hogy a magyar nyelv történetének bűvára s a rokonnyelvek kutatója egyaránt belőle indul ki vagy hozzá kanyarodik vissza. Milyen jóvátehetetlen kár, hogy a NyH. szüksézáú vázlat maradt, s Szinnyei tüzetes magyarázatai egyetemi hallgatók veszendő jegyzetfüzeteibe temetkeztek.

Jórészt a NyH. kivonata, de a hungarocentrikus szempont háttérbe húzódtával egyetemesebben finnugor érdekű és magyarázó részei következtében jóval népszerűbb a „Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft” c. Göschén-gyűjteménybeli füzet (1910, 1922²). Mint a finnugor nyelvtudomány eredményeinek pompás összefoglalója, egy csapásra a külföldi érdeklődők közkedvelt útmutatója lett: „diese Arbeit bildet heute für das internationale wissenschaftliche Publikum das alleindastehende Hilfsmittel zur Orientierung in der finnisch-ugrischen Sprachwissenschaft” (SETÄLÄ: UngJb. VII, 34). Ezekhez a legilletékesebb helyről elhangzott elismerő szavakhoz csak annyit kell hozzáfűznünk, hogy a FgrSprw. szerepe nem merül ki a távolálló avatatlanok tájékoztatásában, hanem a legtekintélyesebb szakemberek is a finnugor összehasonlító nyelvtudomány kiskatéjának tekintik s fejtegetéseikben állandóan idézik. Hadd hivatkozzam MELICH találó nyilatkozatára: „e munkával lett Szinnyei az indogermán és más nyelvtudományok művelői szemében is a finnugor nyelvtudomány európai vezérévé, vezetőjévé” (MNY. XXIII, X. J.).

Az 1882-ben kitört török—ugor háború még a különben békés természetű Szinnyeit is az ostromlott vár falára szólította. Ahogy

az „audiatur et altera pars“ jogcímén Budenz és a perbefogott irány minden számottevő tagja, Szinnyei is válaszolt Vámbéry rosszban sántikáló, szenvedélyes támadására, kimutatva a hiú lát-szatokra épített törökös elmélet súlyos szervi hibáit s az igaz ügy fölényes biztonságérzetével utasítva vissza az izgágán személyeskedő vádakat (EPhK. VII, 61—80, 200—45). Más bordában szövődött, de ugyancsak jogos önvédelmi célokat szolgált „A magyar nyelv rokonai“ címen ugyanakkor a nagyközönség számára írt dolgozata, amely a nyelvrokonság lényegének világosszavú megmagyarázásával s a finnugor rokonság bizonyítékainak ügyes csoportosításával igyekezett a zavarba ejtett nem-nyelvész nagyközönség kétségeit eloszlatni. — Előbbre ugyan nem vitte nyelvtudományunkat az elkeseredett török—ugor párviadal, de hasznos tanulságul a győztes finnugrista tábor is megjegyezhetné belőle, hogy a nagy igazságokat nem elegendő fölismerni s aztán ünnepélyesen a szaki nyilván-tartás vékája alá rejteni, hanem tanácsos őket minél tágabb körben szertesugározni, népszerűsíteni, a közönség tudatába vésni. Bizonyára a tudomány és a nemzetnevelés érdekazonosságának illetén fölismerése, megszívlelése készítette Szinnyeit arra, hogy 1908-ban „A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége“ címen avatott tollal megint összefoglalja (Árpád és az Árpádok 19—42) és minden érdeklődő számára könnyen hozzáférhetővé tegye tudománya általános érdekű nyelvészeti meg művelődéstörténeti eredményeit (Olcso Könyvtár 1569—71. sz. 1910¹ és 1919²; „Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur“ címen németül: UngBibl. I. 1. sz., 1920¹ és 1923²). Sokan lehetünk itthon és külföldön, akik felejtethetetlenül elmemozdító élményként őrizzük a magvas füzetke első elolvasásának emlékét.

Ezzel át is léptünk boldogult mesterünk tudományos munkásságának másik nagy területére, a magyar nyelvészet körébe.

Amikor Szinnyei például a finnugor fokváltakozás elméletét vagy a cseremisiz labiális illeszkedés jelenségét vizsgálta, amikor finn szótárát vagy a NyH.-át írta, majd évről-évre, kiadásról-kiadásra javíttatta, szeme előtt távoli végcélként nyilvánvalólag a magyar nyelv minél tökéletesebb megismerésének, a magyar mult minél megnyugtatóbb földerítésének ösztönös óhaja lebegett. Igazi életeszménye a magyarság szolgálata lévén, ideje, ereje jórészt finnugrista létére, habozás nélkül jellegzetes magyar tudományos

föladatok elvégzésére szentelte. Nyugodt lélekkel tehette, jól tudva, hogy az elsődlegesen magyar nyelvi kérdések tisztázása éppúgy előmozdítja a finnugor nyelvészet haladását, mint ahogyan a szorosabb értelemben vett magyar nyelvészet is megbecsülhetetlen közvetett hasznát látja a rokonnyelvekre vonatkozó ismeretek minden gyarapodásának.

Szinnyei magyar tárgyú kutatásai az Árpád-kori emlékeink holt betűinek megszólaltatásától mai beszédünk tisztaságának védelméig, az eredet nagy kérdésétől a helyesírás szabályozásáig szinte mindenre kiterjedtek: nyers szótári anyagot gyűjtött és hangtörténeti bogokat oldozgatott, iskolai nyelvtant írt és szóragozásunk titkait fürkészte, ahogy éppen tudományunk időszerű érdeke kívánta.

Igazságkereső buzgalma a legrégibb magyar nyelvemlékek olvasására irányuló kutatásokban érte el csúcspontját. Először a „Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?” c. nevezetes értekezésében igyekezett feleletet adni a régóta feszegetett kérdésre (Nyr. XXIV, 145—56, 193—205), de aztán a tanításától elütő vélemények, kifogások hallatára, illetőleg tetemes mennyiségű új emlékanyag napfényre kerültevel még két ízben fölülvizsgálta eredeti érveit és korábbi következtetéseit („Középkori nyelvemlékeink olvasása”: NyK. XXVII, 241—72, 361—85 és „A magyar magánhangzók történeléhez”: uo. XLII, 1—35, XLIII, 102—25). Ezek a tanulmányok nem egy kiélesedett vitakérdésben leadott egyszerű szavazatok, nem csupán középkori írott emlékeink betűjegyeinek hangértékét iparkodnak megállapítani, hanem a magyar magánhangzók — főleg a rövid magánhangzók — egész történeti fejlődését, a magyar írásbeliség minden kezdeti forrongását s a friss szójövevények fokozatos hangalkati meghonosodásának elvi jelentőségű folyamatát is puhatolják, mégpedig akkora anyagi ismerettel, oly körültekintő gonddal, elmeállással és szigorú módszerességgel, aminőt irodalmunkban előtte hiába keresnénk. A nagy pör ma sincs lezárva, de akármerre dől is majd el, Szinnyei-nek vitathatatlanul megmarad az az érdeme, hogy vele „indul meg az Árpád-kori magyar hangtörténet tudományos bűvárlata” (Gombocz: Klebelsberg-Emlék 155).

A történeti magyar szóalkotás és ragozástan területén nem volt ilyen delejes központi munkatárgya, ott viszont szinte minden kérdés egyaránt érdekelt, minden részletet aprólékosan szemügyre

vett, meghányt-vetett, ellenőrzött, helyreigazított, új bizonyságokkal megtámogatott, szabatos formába öntött. A rokonnyelvek, a nyelvemlékek és a népnyelv tökéletes ismeretében ő fejtett meg legtöbb magyar elhomályosult összetételt, ő tisztázta számos ősi eredetű képzőnk és jelünk homályos hátterét meg történeti pályafutását, s főleg neki köszönhetjük a szintaktikai viszonyító eszközök, a ragok eredetére, hangtest és szerepkör szerinti kifejlődésére vonatkozó mai ismereteink legjavát.

Éber megfigyeléseinek és szüntelen elmélkedésének, tanulmányozásának eredményei gyakran kisebb-nagyobb cikkekben kerültek a nyilvánosság elé, többnyire azonban az összefoglaló munkák ismeretlönkelegében szerénykednek meg. Némi általános tájékoztatás végett ilyenféle dolgozatai közül cím szerint is említsük meg a következőket: „A birtokos személyragozásról” (Nyr. XVII, 1—8, 49—57, 97—110, 145—54, 193—203, 241—9), „Az *-n* és *-nak*, *-nek* személyrag eredete” (NyK. XXXIII, 241—60; németül: FUF. V, 58—83), „Das ung. translativsuffix *-vé*, *-vá*” (SUS. Aik. XXIII/8, 1—10), „A magyar tárgyas igeragozás” (MNy. XI, 1—15), „A mozzanatos *-nt* képző és változatai” (MNy. XXV, 241—4), „Még egyszer a *-val*, *-vel* rag eredetéről” (MNy. XXIX, 129—42; átdolgozva németül: FUF. XXII, 67—90), „A magyar deverbális képzők *a ~ é* és *a ~ e* hangjáról” (Berzeviczy-Emlék 220—27), „A főnévi igenév” (MNy. XXXII, 217—22). Mindezek az értekezések és helykímlésből ezúttal említetlen maradt társaik tele vannak frissen gyűjtött bizonyító anyaggal, termékeny új szempontokkal és tündöklő logikával.

Igazán helyes ítéletet azonban csak akkor alkothatunk Szinnyei ú. n. alaktani ismereteinek folyton terebélyesedő gazdagságáról, ha az örökségül reája szállt Budenz-féle UA.-t pontról-pontra összevetjük a NyH. rövid időközökben egymásután következő kiadásával. Érintetlenül megmaradtak ugyan a Budenz rakta szilárd fundamentumok, de Szinnyei tisztultabb elvek szerint rendezte a belső helyiségeket, kitöltötte a korábbi hézagokat, elsimította az egyenetlenségeket, megmunkált nemes anyaggal cserélte ki a régi darabos termésköveket, szóval a fejlődött igényeknek megfelelőbbé, kívül-belül összhangzatosabbá, szerveesebbé, lakályosabbá fiatalította az ódon monumentális építményt. Az egyívású munkatársak és a tanítványok eredményeinek is jelentős részük volt az örvendetes fejlesztésben, de kétségtelenül Szinnyei

dolgozott ezen a téren is a legserényebben, Szinnyei volt a hivatalos kodifikátor, a vogul mitológiaiabeli *mir-susna-xum* 'világügyelő férfi'. A NyH. és a FgrSprw. mellett a SIMONYI írta „Magyar nyelv“ második kiadásáról szóló bírálata (NyK. XXXV, 427—51) és „A Halotti Beszéd hang- és alaktana“ című mintaszerű kis monográfiája (MNyTK. 23. sz.) szemlélteti legékebben a fentiekben vázolt folyamatot.

Szinnyei magyar gyümölcsösének meglehetősen egynemű ültetvényei közül két fa ötlük különösebben szembe. Nem valami délszaki ritkaságok ezek, csak a környezetüktől ütnek el. Az egyik „A magyar nyelvbe átvett oláh szavak“ (Nyr. XXII—XXIII.), a másik a Magyar Tájszótár.

Régóta ismeretes, hogy az Erdélybe beszivárgott oláhság csak a vele szorosabban érintkező magyar szélekre tett olyan-amilyen művelődési hatást, s ennek a könnyen érthető ténynek megfelelően csupán az erdélyi népnyelv meg a moldvai csángó nyelvjárás szó-készletében találunk számottevő mennyiségű, bár satnya gyökérezetű oláh jövevényszót. Szinnyei az erdélyi magyar és az oláh nyelv kellő ismeretében látott hozzá az oláh nyelvi hatás földolgozásához. Jóllehet azóta mindkét oldalon jócskán folygyümölcslett a megbízható vizsgálati anyag is, meg a hangtörténeti, etimológiai kutatások is jelentékeny haladást értek el, ma is minden szakember méltányolja Szinnyei gondos előmunkálatának úttörő jelentőségét. Modern jövevényszókutató irodalmunkban csak Melich és Gombocz monográfiái szorították háttérbe.

Egészen különleges hely illeti meg Szinnyei másik magánosan álló munkáját, a M. Tud. Akadémia megbízásából készült és 1893—1901-ig két vaskos kötetben kiadott Magyar Tájszótárt. (A szótár nyomtatása közben és befejezése után még egy jókora kötetre való pótlékanyag gyűlt össze, ez azonban kiadatlan maradt.) Szinnyei az 1838. évi Magyar Tájszótár, nyomtatásban megjelent népnyelvi közlések, népköltési gyűjtemények, kéziratok szójegyzékek, valamint saját gyűjtések anyagát dolgozta föl s a tulajdonképeni tájszavakon kívül a jelentésbeli meg az alak szerinti tájszavakat, a dajkanyelv szavait, a keresztnemek nyelvjárási változatait, az állatok tulajdonneveit, úgyszintén az állat-hivogató és üző szavakat is szótározta. Igen gazdag — több mint 80.000 nyelvi adatot tartalmazó —, tervszerűen rendezett, kritikával szerkesztett gyűjtemény keletkezett így, érthető hát az a tartós kelendőség

és tekintély, amelynek szótani kutatásaink nélkülözhetetlen forrásai, tudományos szótárirodalmunk nagyjai között örvend. Külföldön is jól ismerik s így vélekednek róla: „Für das, was prof. Szinnyei mit diesem werke geleistet hat, müssen wir ihn unserer aufrichtigen dankbarkeit versichern. Das buch bietet in übersichtlicher und leicht zu handhabender form eine reiche fülle von daten aus dem ungarischen wortschatz, die für jeden wichtig sind, der mit der finnisch-ugrischen und im besondern mit der ungarischen sprachforschung zu tun hat“ (SETÄLÄ: FUF. IV. Anz. 32). Ma tagadhatatlanul másmit kívánnánk a magyar népnyelv nagyszótárától, mint amit Szinnyei nyújt. Tudva azonban azt, hogy Szinnyeinak az akadémiai utasítások szerint jórészt bizony tervszerűtlenül tartózkodott, nem is mindig megbízható és általában gyarlón, következtetlenségül lejegyzett anyagot kellett fölhasználnia, hálásak lehetünk neki, hogy körülbelül tíz évi lelkiismeretes rostáló munkája jóvoltából be-bepillantathatunk népi szókészletünk szemet-szívet gyönyörködtető tündérkertjébe.

Isten kegyelméből hosszúra nyúlt pályafutása alatt végigélte Szinnyei a magyar nyelvtudomány kibontakozásának és elomposodásának tanulságosan mozgalmas korszakát: egészen fiatal kora óta láthatta az események összefüggéseit s ismerhette a viszonytagságok elvi meg személyi rúgóit, a 90-es évek elején pedig, Hunfalvy és Budenz kidőltevel, ő maga került az élre, őreá hárult az irányítás kötelessége is. Kár, hogy inkább csak meghitt beszélgetés közben elevenítette föl tudományunk multjának egy-egy érdekes jelenetét, ellenben nyelvészettörténeti cikkeiben csak elvétve csapja meg arcunkat az élményszerűség üde lehellete. Ezért a hiányért bőven kárpótol bennünket Szinnyei tökéletes tájékozottsága, szeme éleslátása, megfontolt tárgyilagossága és ítéletének megvesztegethetetlensége. Ezek az erények jellemzik minden alkalmi megemlékezését, nekrológját, ünnepi megnyitó beszédeit, véleményes szakjelentéseit és terjedelmesebb részlettanulmányait, amelyek közül elegendő lesz a 22 esztendő korában Révai magyar-ugor nyelvhasználtásáról (NyK. XV, 248—86) s a 44 év múlva Budenz kezdő munkásságáról írt dolgozatára (MNY. XIX, 14—22) utalunk. Valamennyinél tanulságosabb aztán a „Vázlatok a magyar nyelvtudomány történetéből“ címen 1923. szept. 29-én elmondott rektori beszéde, valamint „A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar nyelvtudomány“ című előadása az Akadémia

alapításának 100. évfordulóján tartott ünnepi ülésben. Tömör áttekintés, okfejtő fejlődésrajz mind a kettő, de egyik is, másik is jobban megragadja és élesebben kidomborítja a történetek lényegét, mint akárhány bőbeszédű krónika-kötet.

Szinnyei világosan látta, milyen fontos tudományos és nemzeti érdekek fűződnek a nyelvtudomány és az egyetemes magyar élet kapcsolatának fönntartásához, az elméleti igazságok gyakorlati értékesítéséhez, vállalkozott tehát a közvetítő, az igehirdető, a hídverő kényes munkájára is. Ebbeli fáradozásai főleg három pontra irányultak és arattak is tiszteletre méltó sikert: 1. szakszempontból színvonalas, didaktikailag mintaszerű tankönyveket adott az ifjúság kezébe; 2. vezető szerepet vállalt a magyar nyelv tisztaságának, eredetiségének védelmére megindult országos mozgalomban; 3. élére állt annak az akadémikus-csoportnak, amely a magyar helyesírás egységének helyreállításáért küzdött.

Hiú vállalkozás volna nyelvtanainak a magyar közművelődésre tett hatását még csak megközelítőleg is fölmérni akarni. Mindenesetre sokat sejtet az a jól ismert tény, hogy 1884-től a legutóbbi évekig szinte minden magyar középiskolában az ő nyelvtanát és olvasókönyvét használták, s Iskolai magyar nyelvtanának első része 19, második része 14, középiskolák számára írt Rendszeres magyar nyelvtana 17, a középiskolák felsőbb osztályai számára készített Magyar nyelve pedig 16 kiadást ért el, számbavéve még azt is, hogy ez utóbbi könyve valamelyest megrövidítve a Magyar Szemle pompás tudománynépszerűsítő Kincsestárában is helyet kapott, a Göschen-gyűjteményben németül közzétett „Ungarische Sprachlehre“ című kitűnő nyelvtana meg világszerte közkezen forog. A magyar ifjúságnak hány meg hány évfolyama, a hazai meg külföldi művelt avatatlanoknak micsoda óriási tömege ismerte és szerette meg Sinnyei szakavatott vezetésével legősibb nemzeti közkincsünk, féltett anyanyelvünk szerkezeti alapelemeit és legfontosabb életjelenségeit!

Nyelvművelő munkásságában a történeti felelősségérzet és kötelességtudat parancsára hallgatott, mert saját szavai szerint „minden igaz magyarnak rajta kell lennie, hogy az a nyelv, amelyet az új nemzedéknek átadunk, ne akármilyen szedett-vedett nyelv, hanem törölmetszett magyarság legyen“. Mint Szarvas Gábor meggyőződéses tanítványa, egész életén át irtotta a nyelvbeli gyomot, nyeste a fattyúhajtásokat, pusztította a csúf idegen

élősdieket. Legnagyobb visszhangja és egyetemes serkentő hatása azonban az 1924-ben tartott rektori beszédének volt, amely a Pázmány Péter-Tudományegyetem hivatalos kiadványai közt, majd „Jó magyarság” címen külön is, több helyütt is megjelent (Napkelet II. évf. VI. sz. 57—66; Msn. II, 49—59, 73—81; Nyelv-művelő Füzetek 1. sz.) és rendkívüli elterjedtsége következtében lényegesen elősegítette a szundikáló nyelvi lelkiismeret fölébredését s a Magyarosan-mozgalom örvendetes sikerét. Megható volt látni azt a meleg örömet, amelyet a legcsekélyebb nyelvi szeplő eltüntetése is okozott Szinnyeinek. Amikor például új papírpénzeinken az ő talpraesett fogalmazásában jelent meg az a figyelmeztetés, hogy „a bankjegyek utánzásáért törvényszabta büntetés jár”, kövérebben karikázott szivarja füstje, mint ha egy gubancos hangtani rejtélyt sikerült volna megoldania.

Ugyanilyen szívügye volt a helyesírás kérdése: 1922-ig az egység helyreállításáért harcolt, attól kezdve pedig elszánt éberséggel a nehéz vívmány megtartásán őrködött. Mi, akik csak távolabbról ismertük győzelme előzményeit, eleinte bizony nehezen értettük meg azt a szenvedélyes kitartást, szinte különködő makacsságot, amellyel egy-egy meghonosodó-félben levő jövevényszó régies alakjához vagy egy-egy időközben tájdivatossá szigetelődött hosszú írásához ragaszkodott. Nehezen értettük meg, de tiszteltük viselkedése megokolt elvszerűségét és nemzeti művelődésünk ügyét szolgáló tisztaságát.

Az alkotó tudós akaratlanul is tanít, hisz a leírt gondolat már nem magántulajdon, hanem közkút, amelyből bárki szabadon meríthet. Merít is, üdül is, épül is. Szinnyei tudományos munkáinak tekintélyes része azonban nem elégszik meg az efféle tartózkodó pedagógiai kínálkozással, hanem tudatosan és tervszerűen az ismeretközlés s az ismeret önálló földolgozására való nevelés célját kívánja szolgálni. Gondoljunk csak finn szótáraitra, magyar nyelvtanaira, népszerűsítő összefoglalásaira és nyelv-művelő tanulmányaira. A betűn keresztül történő széleskörű tanítással párhuzamosan Szinnyei negyvenöt éven át az élő szó erejével is hatott: 1883-ban a finn nyelv és irodalom magántanára lett, 1886—93-ig a kolozsvári egyetemen a magyar, 1893—1928-ig pedig a budapesti egyetemen az urál-altaji összehasonlító nyelvészet tanáraként működött. Képzeljük magunkat úgy 1920-ba: a pesti egyetem minden magyar szakos hallgatója Szinnyei veze-

tése alatt ismerkedik meg a nyelvtudomány módszerével, anyagával, a magyar nyelv történetével és rokonságával; ezek a hallgatók már középiskolás korukban Szinnyei könyveit tanulták s egyetemi tanulmányaik befejezése után ugyancsak Szinnyei nyelvtanait tanítják, a jórészt Szinnyei szerkesztette akadémiai helyesírás szabályai szerint írnak, iratnak és Szinnyei tanácsait megszívélve beszélnek, beszéltetnek magyarosan. Igazán kevés példát ismerünk arra, hogy egyetlen ember csöndes tudományos-nevelő munkájának hatása így fölszívódjék magasabb nemzeti művelődésünk egész szervezetébe.

Egyetemi előadásait ugyanazok az erények tüntették ki, amelyek irodalmi alkotásait is jellemzik: a szigorú tárgyilagosság, a kritika fegyelmezett ereje, a gondolatfűzés logikus szervesége, a fogalmazás választékos szabatossága. Sohasem vette igénybe az érzelemkeltés eszközeit: fölfelé fésült deresedő haját végig-végig simítva szinte mozdulatlanul ült velünk szemben a katedrán, s mondatai közt némi szünetet tartva, egyenletesen lüktető hangon, tisztán tagolva, majdnem diktáló ütemben olvasta pontosan kidolgozott előadása szövegét. Minden szavának megvolt a helye, súlya, rendeltetése, fejtegetéseit tehát csak az volt képes nyomon követni, a nehéz szellemi táplálékot csak az tudta érdeme szerint élvezni, akinek figyelme egy pillanatra sem lankadt el. Hűvös tartózkodása ellenére is mély tisztelettel, szeretettel nézett föl „Ukkó“-nkra mindegyikünk: az is, akit más tárgy felé vonzott tudományos érdeklődése, az is, akinek lelkében termékeny talajra hullt Szinnyei minden áldott vetőmagja.

*

A nagy tudós és kiváló mester befejezte földi pályafutását. Nehéz lesz nélkülöznünk az ő csendes derűjét, atyai szeretetreméltóságát, klasszikus bölcsességét. Abban a tudatban keresünk vigaszt, hogy a halál csak mulandó porhüvelyét ragadta el tőlünk, s a miénk marad a halhatatlan eszmény, amelyet ő szolgált, segít majd munkánkban a nevelő példa, amelyet ő mutatott, világít majd előttünk az igazság, amelyet ő tárt elénk. Az ő hűségével, hitével, de az övénél sokkal gyöngébb kézzel tovább visszük a szent fáklyát, sohasem felejtve el, hogy tőle kaptuk.

ZSIRAI MIKLÓS.

Egy nagy pör felújítása.

I. Idestova ötven esztendeje, hogy SZINNYEI József megírta a magyar hangtörténet legelevenjébe vágó nagy értekezését arról, hogy „Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában“ (Nyr. XXIV, 145—56, 193—205). Ebben a dolgozatban, amelynek alapgondolatán egy jottányit sem tudott változtatni a tudományos elgondolások legveszedelmesebb felforgatója, az idő, SZINNYEI perbeszállt SIMONYINAK még 1879-ben kimondott tételével, azzal, amely azt hirdette, hogy az Árpád-korban „majdnem általános volt a rövid magánhangzóknak a mainál egy fokkal zártabb kiejtése“ (Nyr. VIII, 481). SZINNYEI — tudjuk — nem tagadta, hogy az emlékekben feljegyzett szavaink egyikének-másikának Árpád-kori rövid magánhangzója a mainál valóban zártabb volt vagy zártabb lehetett, csak az ellen tiltakozott, hogy ezeket a szórványosan előforduló eseteket bárki is majdnem, vagy netán egészen is általánosítsa.

Ma talán kissé furcsának hangzik az Árpád-kori rövid magánhangzók egy fokkal zártabb voltával kapcsolatban szórványos előfordulásokról beszélni, hisz a ma szokásos olvasással mindenki seregestül tud példákat rájuk, de SZINNYEI másképp olvasta szórványainkat és szövegemlékeinket. Ő ugyanis gondosan számolt a közönséges írás betűinek jól ismert csalóka természetével. Nem kerülte el a figyelmét az a hatalmas zökkenő sem, amelyet az új és idegen latinbetűs írásra való áttérés okozott, nem hagyta számon kívül a nagy zökkenő utáni lassú kiforrás időszakát sem, melynek során bizonytalanságok és ingadozások jelezték az új és idegen jelekkel való elkerülhetetlen küszködést. A magyarnyelvi írásbeliség első évszázadainak emlékeihez a tapasztalt nyelvész óvatosságával közeledett SZINNYEI, és óva intett mindenkit attól, hogy az Árpád-kori betűknek olyan hangértéket tulajdonítson, mint amilyennel a mai nyelvállapot alapján olvasná őket. Óva intett a betű-fonetika hínárjába való elmerüléstől, attól a kétségtelenül kényelmes, de semmiképen sem igazolható fel fogástól, hogy minden XI—XIII. századi *u* vagy *o* betű szükség-

képen *u* vagy *o* hangot jelölt a maga idején, s valósággal ontotta a bizonyítékokat az egykori *o* hangértékű *u*-kra, az egykori *a* hangértékű *o*-kra stb., olyan érvekkel támasztva meg olvasatait, amelyeket — a hangrendi párhuzamokból nyert tanulságaira kell csak gondolnunk — máig sem cáfolt meg senki. Bizonyítékai alapján SZINNYEI „teljesen tarthatatlannak“ mondotta SIMONYI tételét, és végső következtetéseként megállapította, hogy „az Árpádok-korabeli magyar nyelv hangzása a mostanihoz sokkal közelebb állott, mint eddig hittük“ (205).

Az értekezés annak idején érthető feltűnést keltett, már csak azért is, mert MUNKÁCSI BERNÁT — SZINNYEivel szinte egyidejűleg, de tőle függetlenül — sok tekintetben hasonló eredményre jutott. A két tudós nézetének ez az egyezése kétségtelenül gondolkodóba ejtette a régi tétel hirdetőit. Egyikük, SZAMOTA ISTVÁN (NyK. XXV, 129—67) mindjárt meg is kísérlete SZINNYEI érveit néhány ponton meglazítani, BALASSA JÓZSEF (vö. Nyr. XXV, 58—69, 151—59) pedig egyfelől ellentmondott SZINNYEINEK, másfelől meg úgy igyekezett feltüntetni a dolgot, mintha a SIMONYI-féle tétel és a SZINNYEI-féle felfogás között alapjában véve nem is volna olyan nagy a különbség. SZINNYEI nem engedte ezzel elütni a kérdést, és még arra sem adott időt, hogy az ellene felhozott kifogások meglegedjenek, rögtön bírálói ellen fordult, s minden apró részletre kiterjedő figyelemmel, pompás vitatkozó készséggel és nagy nyelvész erudícióval valósággal szétszórta az ellenvéleményeket (vö. „Középkori nyelvemlékeink olvasása“ c. dolgozatát: NyK. XXVII, 241—72, 361—85).

SZINNYEI győzelme csak látszat-győzelem volt csupán. Elgondolásának alapját és érveit ugyan nem tudták kikezdeni, olvasási módja azonban csak nem tudott elterjedni. Néhány híve elfogadta egyes olvasatait — így pl. MELICH JÁNOS (vö. pl. 1905. évi dolgozatának NyK. XXXV, 125. lapját) — de általában mindenki megmaradt vagy visszatért a SIMONYI-féle tanításhoz, és rendületlenül olvasta az *u* betűt *u*-nak és csak *u*-nak, az *o*-t *o*-nak és csak *o*-nak, mintha mi sem történt volna.

SZINNYEI értetlenül állott a dolgok ilyen fordulatával szemben. Nem értette, hogy igazát, melyet a felhozott ellenérvekkel nem hogy megdönteni, de még csak megingatni sem lehetett, miért nem követik? Miért olvas majd mindenki SIMONYI szerint, mikor ő száz és száz példán megmutatta és bebizonyította, hogy

az az olvasási mód elfogadhatatlan?! Bizonyára mindenre számított, csak egyre nem: a megismert igazság ellen is lehetséges néma tusakodásra. Nem tudta mire vélni a dolgot, s ezért maga fordult saját tézise ellen. Majdnem két évtizeddel első értekezésének megjelenése után, 1913-ban még egyszer nekilátott az Árpádok korabeli rövid magánhangzók kérdésének, és „A magyar magánhangzók történetéhez” címmel (NyK. XLII, 1—35) maga vette boncolóra — hallható ellenvélemény híján — a saját korábbi érveit és következtetéseit.

Ez volt a nagy pör első felújítása, amely — hogy mindjárt a végén kezdjük — nem járt sikerrel. SZINNYEI önmagával szemben is szigorú bírálónak bizonyult. Nem kegyelmezett egyetlen 1895-ös érvének sem, amely 1913-ban már nem volt teljes érvényű. Így pl. elejtette a VOLF-féle elméletet, amelyet pedig korábban ha nem is tartó pillérül, de legalább támasztékként felhasznált. Korábbi fogalmazásának minden érdekesebb fordulatát szó nélkül lecsiszolta, sőt arra is hajlandó volt, hogy kedvenc föltételezése, az Árpád-kori illabiális *a* (ɔ : á) tekintetében, ha kell, engedjen, de egy ponton a legszigorúbb önkritikával sem talált kivetnivalót: 1895-ös értekezésének a végeredményén, azon, hogy az ú. n. nyiltabbá válás nem volt általános (i. h. 3 és 8).

Ebben a munkában különösen egy részlet van kidolgozva, de ez aztán igazán nagy gonddal: az *o*-val jelölt hangok kérdése, az eredmény azonban, amelyet itt SZINNYEI felmutat, hogy t. i. az Árpád-kori emlékekben található *o* betű nemcsak *o*, hanem más hangot, esetleg hangokat is jelölhetett, a többire is értendő.

Az anyag, amelyet SZINNYEI most felvonultat, még terjedelmesebb, mint egykor, hisz 1913-ban már az OKISZ. gazdag aratása felett is rendelkezik, a hatás azonban még annyi sem, mint volt 1895-ben. Most már komolyabb ellenvetés nem is hangzik el, mégis, ha azt nézzük, hogy mi az eredménye az első pörújításnak, azt kell mondanunk, hogy mindenki szótlanul elmegy SZINNYEI érvei mellett, és visszatér SIMONYI tételéhez: SIMONYI Árpád-kori szövegolvasása — immár harmadszor is — diadalmaskodik.

Sokszor és sokat gondolkoztam már azon, hogy miért történt ez így. Sokat töprengtem, hogy miért bukott el SZINNYEI alapgondolata és ebből sarjadt olvasási módja, holott még ma is egészségesebbnek és alapjában helyesebbnek látszik, mint amelyik győzedelmeskedett felette.

Eleinte azt hittem, hogy csak a SZINNYEI-féle elgondolás megvalósításával járó nehézségek hatottak elriasztólag nyelvészeinkre. Mert e nehézségek kétségtelenül igen nagyok. Ahhoz ugyanis, hogy megközelítőleg is megállapíthassuk, hogy mi lehetett a hangértéke az Árpád-kori emlékekben szereplő betűjeleknek, első sorban a rövid hangokra utaló *a, o, u, e, i*-knek, SZINNYEI szerint sok mindent kell számba vennünk. Hogy ezek mely esetben miként olvasandók „azt — úgymond — a későbbi emlékekből és az élő nyelvből megállapítható ejtés dönti el. E mellett tekintetbe jön: *a)* a szó nyelvjárási kiejtése, amelyről az emlékek alapján ki lehet mutatni, hogy régebben általános volt; *b)* a jövevényszó eredetije, ha meg lehet állapítani, hogy az átvételkor mikép hangzott; *c)* a magyar szónak más nyelvbe átvett alakja, az illető nyelv hangtörténetének óvatos figyelembe-vételével“ (NyK. XXVII, 378). Csak éppen a rokon nyelvek vallomása nem jön — szerinte — számba, „mert ezek csak a történelemelőtti korra tanúskodhatnak“ (uo.). Vagyis, ha meg akarjuk határozni valamely Árpád-kori szó vagy grammatikai alak feljegyzésének többé-kevésbé valószínű olvasatát, össze kell állítanunk az illető szó vagy grammatikai tény egész magyar hangalaktörténetét a lehető legteljesebben, és ezen kívül még az átadó, sőt átvevő nyelvek tanúskodását is mérlegelnünk kell, óvatosan, kínos gondnal. S ha mind ezt megtesszük, még akkor is sok lesz a bizonytalanság és sok a vita-lehetőség, mert hogy pl. melyik *o* betűt olvassuk *o*-nak, melyiket másnak, azon sok esetben el lehet vitatkozni, de véglegesen eldönteni a kérdést talán nem lehet soha. Sokszor meg kell engednünk még a kétféle olvasást is, s legfeljebb annyit szabad mondanunk, hogy „az egyik vagy a másik olvasás ezért meg ezért valószínűbb“ (NyK. XLII, 35).

Hogy ez az olvasási mód nem lehetett valami csábító, az nyilvánvaló. Mennyivel egyszerűbb és kényelmesebb volt a másik, amely azt hirdette: olvasd a betűt annak, aminek ma olvasnád! Nem aminek akkor, az Árpád-korban írták, hanem úgy, mintha csak tegnap írták volna!

Mondom, eleinte csak az elriasztó nehézségekre gondoltam, s úgy véltem, hogy ezek és csak ezek miatt nem tudott SZINNYEI igazga felülkerekedni. Ma már kissé másképp látom a dolgokat. Ma úgy látom, hogy a SZINNYEI-féle olvasási akribiával karöltve járó kényelmetlenségek legfeljebb csak ideig-óráig tudták volna meg-

gátolni az alapgondolat érvényesülését, mert előbb-utóbb mégis csak ráfanyalodott volna mindenki a göröngyösebb útra, ha a símásnak látszó SIMONYI-féle út, mint SZINNYEI következetesen hajtogatta, igazában járhatatlan. Az igazi gátló ok más volt, és ott rejtezett, ahol senki sem sejtette: magánál SZINNYEINél.

SZINNYEI 1895-ös értekezésének van ugyanis egy mellékhatása: az illabiális *a* (*ä*) föltételezése. A föltételezése annak, hogy ez a hang az Árpád-kori magyar magánhangzó-rendszerben megvolt. Ez a mellékhatás, amely később egészen meglepő gyorsasággal ágasodott-bogasodott tovább, elszívta a törzgondolat minden életerejét. Az illabiális *a* (*ä*) egykori létezése — SZINNYEI mellékgondolata — a tízes-húszas évek magyar nyelvészeti irodalmában hihetetlen virulenciával kiterbélyesedett, SZINNYEI minden egyéb Árpád-kori olvasata viszont és a benne rejlő elgondolás elsatnyult, úgy annyira, hogy maga SZINNYEI fogta rá — bizonyára nehéz szívvel — az ásót, egy kis dolgozatában (MNY. XXI [1925], 62—3), amikor elismerte az illabiális *a* (*ä*) kérdésének legnélkülözhetetlenebb támasztékát, egyben pedig saját főgondolatának elfojtóját: az állítólagos *ä* > *o* változást.

Ma, úgy látom, elérkezett az ideje, hogy újrafelvételt kérjünk SZINNYEI nagy pörében. Sorrendben ez már a második pör-újítás, de remélem, hogy harmadikra nem lesz szükség. Az újrafelvétel útja is világosan áll előtttem: le kell csak nyesnünk a mellékhatást minden későbbi ága-bogával egyetemben, és a törzgondolat életereje újra helyreáll azon nyomban.

II. Hogy nyugodt lélekkel elszánhassuk magunkat erre az elkerülhetetlen operációra, nézzük meg, mikép is született meg az Árpád-kori illabiális *a* (*ä*) föltételezése.

1895-ös értekezésében SZINNYEI kiindulásul megemlítette, hogy korai nyelvemlékeink olvasása tekintetében eleinte TOLDY FERENC felfogása volt a mérvadó. TOLDY és követői nagyjából a mai hangalak szerint olvasták a régi szövegeket, így a HB.-t is. RIEDL SZENDE 1859-ben, MÁTYÁS FLÓRIÁN 1863-ban ugyan már azt tanította, hogy a mai *a* régente *o*, a mai *o* meg *u* volt, de tétel-szerűen ezt csak SIMONYI hirdette meg 1879-ben, mondván: az Árpád-korban „majdnem általános” volt a rövid magánhangzók egy fokkal zártabb ejtése.

Ezt a tételt maga SZINNYEI is vallotta egy darabig, de aztán nyomós okok arra készítették, hogy megváltoztassa nézetét. Ilyen

ok volt elsőbben is a régi szövegek írásának sajátosan ingatag volta. Sokszor — tudjuk — ugyanabban az oklevélben is eltérőek ugyanannak a szónak vagy névnek az írott alakjai, vagy meg-
esik, hogy a SIMONYI tétele szerint későbbre várt alak jóval megelőzi azt, amelynek pedig csak korábban lett volna szabad jelentkeznie. Persze, kiegészítő magyarázatokkal mindig lehet valami mentség-félébe kapaszkodni, de ez az eljárás minden inkább, csak nem megnyugtató. Hogy tisztán lássunk, előlről kell kezdenünk a dolgot. Az eleje a dolognak pedig az, hogy a mai *ā* hang leg-
régibb feljegyzéseinkben részint *a*, részint *o* betűvel van írva, a mai *o*-nak megfelelő hang többnyire *u*-val, de gyakran *o*-val írva is szerepel, míg a mai *u* hangnak általában *u* a jelölője. Ez a helyzet — mondja SZINNYEI (Nyr. XXIV, 148) — a XI., XII. és XIII. században, tehát egészen az Árpád-kor, sőt még tovább az Anjou-korszak végéig is.

A mai *ā* és a mai *o* hang egykori jelölése közt azonban — SZINNYEI szerint — különbség van. Amíg ugyanis a mai *o* hang Árpád-kori jelölésénél mind az *u*, mind pedig az *o* betű — az esetek nagy-nagy többségében — egy és ugyanazt a hangot jelölhette, addig a mai *a* (*ǣ* : *ā*)-nál a régi írásmód *a* vagy *o* jele igen sokszor egész nyilvánvalóan nem egy hangra utalt. Az *a* ~ *o* betűváltakozás ugyanis nem látszik egészen önkényesnek a feljegyzésekben. Van ugyan ilyen váltakozás is bőven, de három esetben az *a*-betűs írás következetes: 1. jövevényszavainkban, mégpedig az olyanokban, amelyekben az átadó nyelv illabiális *a* (*ā*)-jának megfelelő magyar hang jelöléséről van szó; 2. a tő vagy rag végén (pl. *fa*, *odutta*) és 3. az *ā*-hangzós szótagot megelőző szótagban.

SZINNYEI mármost így okoskodott: ha az olyan típusú jövevényszavakban, mint a HB. *paradisum* szava, egyfelől ott áll az átadó nyelv kétségtelenül illabiális *a* (*ā*)-t tartalmazó hangalakja, másfelől meg itt van a magyar átvétel következetes írásmódja, és ez mindig azt a betűt alkalmazza, amellyel a hosszú illabiális *ā*-t is írták, akkor nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy ilyenkor a magyarban is illabiális *a* (*ā*) volt az ejtés.

A régiség következetesen *a*-nak írt tő- és ragvégi magánhangzói helyén ma és már régebb idő óta *ā*-t ejtünk általában. Ragok (és képzők) előtt azonban ez a mai *ā* *ā*-val váltakozik, pl.

fa ~ fák, adta ~ adták. Minthogy az *á*-s alakok — SZINNYEI szerint — kétségtelenül eredetibbek, nyilvánvaló, hogy ez a mai *á* egy korábbi *á*-ból lett, de nem mindjárt. „A hosszú *á*-ból rövidülés útján nem fejlődhetett egyszerre a mai labiális *a* (ɔ : *ā*), mert nem ez annak a rövidje; a közlető kettejük között okvetetlenül a rövid illabiális *ā* volt, mert a hosszú *á*-ból rövidülés útján csak ez fejlődhetett közletlenül“ (i. h. 149).

Ami pedig a harmadik helyzetben következetesen írt *a*-kat illeti, SZINNYEI utalt a székel és csángó nyelvjárások egyik ismert sajátására, arra, hogy ezekben az *á* visszafelé hasonító hatására az *á*-ból *ā* lesz (pl. *āpā*, de *āpām*), és úgy vélte, hogy ilyesmi a régiségben is megeshetett, sőt az emlékek írásos tanúsága szerint valójában meg is esett.

Mindezek alapján SZINNYEI kimondotta, hogy „a mai köznyelvi *a* (ɔ : *ā*) hangnak az Árpádok korában részben *ā* volt a megfelelője“ (i. h. 154).

Ezzel elvettetett a mag, amelyből az illabiális *a* (*ā*) kérdése oly magasra nőtt. Megszületett SZINNYEINEK az a tézise, amely talán a legfeltűnőbb volt a maga idején, és később is a legtöbb elismerést aratta, annak ellenére, hogy csakhamar zavarok jelentkeztek körülötte.

Először is az *a*-betűs írás következetessége tekintetében merültek föl aggályok. MELICH (NyK. XXXV [1905], 115) kétségbe vonta, hogy az *ā* hangzót megelőző szótagban mindig *a*-val írták volna a mai *ā* hang előzőjét az Árpádok korában, és arra is hivatkozott, hogy még az idegen eredetű szavakban sem állandó az *a*-val való írás. Csak a tö- ill. ragvégi *a*-betűs írás következetességében nem kételkedett MELICH, bár később (NyK. XLII, 15 stb.) itt is akadtak kivételek.

Azután — hogy történeti sorrendben haladjunk — kételyek támadtak a *fa ~ fák*-szerű váltakozások SZINNYEI-féle megítélése tekintetében is. GOMBÓCZ pl. egyáltalán nem ismerte el, hogy a hosszúmagánhangzós alakok lettek volna csak az eredetiek, s a rövidhangzósok rövidüléssel keletkeztek belőlük. Ő éppen azt próbálta igazolni, hogy ennek a váltakozásnak a gyökerei egy fgr. magánhangzó fokváltakozásba futnak le: a rövidmagánhangzós alakok az alapnyelvi gyenge fokot, a hosszúak meg az erős fokot tükrözik (vö. NyK. XXXIX, 229 kk.).

Persze a fgr. fokváltakozás körül dúló véleménycsata folytán kinek-kinek megvolt a véleménye arról, hogy Gombocznak ez a nézete helyes-e vagy sem, de még azoknak is, akik esetleg nem voltak meggyőződve helyességéről, látniuk kellett, hogy a *fa ~ fák-félék* SZINNYEI adta magyarázata nem az egyedül lehetséges magyarázat.

Gombocz egyébként az *á*-s szótagokat megelőző helyzetben való *a*-betűs írást sem tartotta elfogadható érvenek, mert az volt a szilárd meggyőződése — legalább is 1925-ben —, hogy „a mai nyelvjáráások egyrészében megfigyelt hasonló asszimilációs változásoknak (pl. *apa ~ ápám*) az Árpád-koriakkal semmi kapcsolatuk nincsen“ (Klebensberg-Emlék 156).

E kételyek és aggályok, amelyek együtt talán már maguk is megrendítették volna az illabiális *a* (*á*) egykori létezésébe vetett hitet, elszórtan és nagy időközökben ütötték fel fejüket, s így semmi komolyabb ellenhatást nem váltottak ki. Ezzel szemben szinte megbűvölőleg hatott mindenkire SZINNYEINEK a jövevényszókra alapított érve. Ez ellen egyetlenegy észrevétele sem volt — tudtommal — senkinek.

Pedig ennek az érvenek még akkor sem volt elegendő bizonyító ereje, amikor először fogalmazta meg SZINNYEI. Mert tegyük föl, hogy emlékeink valóban olyan következetességgel írták volna *a* betűiket azokban az idegen eredetű szavakban, amelyekben az átadó nyelv hangja *á* volt, ez még egymaga semmiképen sem igazolta volna, hogy az illető esetekben a magyar hang is csak illabiális *a* (*á*) lehetett. Miután azonban az első kételyek éppen ezt a következetességet kezdték ki, és egyre több példa került elő az idők során arra, hogy az átadó nyelv illabiális *a* (*á*)-ja helyén szereplő magyar hangot az illabiális hosszú *á*-val semmiféle kapcsolatban nem lévő *o*-val is írták a régiségben, az érv még a valószínűsítő erejét is elvesztette: egyszerűen összeomlott. Mert mit lehet abból kiolvasni, hogy az Árpád-kor szórvány- és szövegírói jövevényszavainak hangalakjában az átadó nyelv illabiális *a* (*á*) hangjának magyar megfelelőjét hol *a*-val, hol meg *o*-val írták? Azt semmiesetre sem, hogy az a bizonyos magyar hang az illabiális *a* (*á*) volt.

Ha pedig kivesszük az érvből az írásra való hivatkozást, akkor meg éppenséggel semmi sem marad belőle. Mert hiába volt meg az átadó török, szláv stb. nyelvekben az illabiális *a* (*á*), ha

a magyar nyelv ezt a hangot — mondjuk — a legrégebbi török vagy szláv szavak átvételekor nem ismerte, akkor minden bizonnyal az történt, ami ilyenkor történni szokott: hanghelyettesítés.

Ilyenformán SZINNYEI mellékgondolatának támasztékai idővel rendre mind kidőlték, az illabiális *a* (*ǎ*) Árpád-kori hipotézise mégis tartani tudta magát, sőt egyre jobban felszívódott a köztudatba. Volt ugyan egy idő, amikor maga SZINNYEI is kételkedni látszott az *ǎ* föltételezhetőségében. Ez 1913-ban volt, az első pörfelvétel idején. Ekkor ugyanis ezt írta SZINNYEI: „t a l á n most is megállhat az én régi föltevésem . . . vagyis eleink hangjelöléséből most is szabad azt következtetnem, hogy az illab. *ǎ* . . . még az Árpádok korában is sokkal általánosabban megvolt, mint mai nap-ság“ (NyK. XLII, 16). Sőt ennél is tovább ment dolgozata egy másik helyén, amikor így szólt: „Ha én az *a*-betűs szavakat [t. i. az Árpád-koriakat] minden rend nélkül vagy betűrendben sorolnám fel és aztán azt kérdezném, hogy vajjon minő hangot jelölhetett bennük az *a* betű, aligha kapnék más feleletet, mint azt, hogy az *ǎ* hangot jelölte; hiszen századok óta azt írják az *a* betűvel. És meg kell vallanom, hogy nem tudok olyan argumentumot, a melylyel ezt a véleményt tart-hatatlanná lehetne tenni“ (i. h. 9).

A kétkedés ideje azonban nem sokáig tartott SZINNYEINél. Mikor látta, hogy az Árpád-kori *ǎ*-t egyre többen és többen fogadják el habozás nélkül, maga is belevetette magát a mindegyre növekvő árba, s tizenkét évvel később már úgy látta, hogy a HB. magyar nyelvében még nem volt meg az *ǎ*, mert ez csak a XIII. század második felében fejlődött ki, illetve terjedt el. „A HB.-ben — úgymond — nincsen egy olyan *o* vagy *a* betű sem, amelyről teljes joggal tehetnők fel, hogy *ǎ* hangnak a jele“ (Klebensberg-Emlék 147).

Lényegileg hasonlót látunk Gombocznál is, aki feltűnően sokat foglalkozott az *a* hangok kérdésével. Gombocz ugyan talán sohasem kételkedett az illabiális *ǎ* Árpád-kori létezésében, mert ha egyik-másik érv dolgában más volt is a nézete, a SZINNYEI-féle *ǎ*-hipotézist elfogadta, de eleinte még azt tanította, hogy az *ǎ* mellett megvolt az *ǎ* is, még hozzá mind az Árpád-korban, mind pedig az ősmagyarban (vö. NyK XXXIX [1909—10], 234). Később (UngJb. VIII [1928], 269—73) az ősmagyar magánhangzó-rendszerről rajzolt képébe az *ǎ*-t már fel sem veszi, és az

Árpád-kori történeteket is úgy tárgyalja, mintha az *ā* nem is létezett volna akkoriban.

Ha jól látom, Gombocz volt SZINNYEI mellékgondolatának leglelkesebb terjesztője, már persze csak a 20-as évektől kezdve. Ő minden Árpád-kori *a* betűt *ā*-nak és csak *ā*-nak olvasott! Ha bárhol is olyan *a* betűre bukkant, amely eredetével idegennyelvi *ā*-ra utalt, rögtön kész volt az ítélete: az illető hang a magyarban is csak illabiális rövid *ā* lehetett! Még olyankor is azonban, amikor az eredet más irányba mutatott (pl. *o*-ra), de a régi magyar feljegyzések betűje az *a* volt, habozás nélkül megállapította: „t e h á t [a megfelelő magyar hang] illabiális rövid *ā*-nak hangzott“ (Klebsberg-Emlék 157).

Ez az „*a* betű tehát *ā* hang“-féle olvasás azonban éppen az ellentéte volt SZINNYEI főnézetének, melyet az Árpád-kori emlékeink olvasási módjáról vallott. Ugyanaz a Gombocz tehát, aki a mellékgondolatot oly lelkesen felkarolta, a törzsgondolat legmerevebb tagadójává lett, sőt az is volt lényegileg kezdettől fogva. S ez cseppet sem lep meg bennünket. A SZINNYEI-féle olvasási mód és az *ā*-hipotézis nem tudott megférni egymással: az egyiknek buknia kellett.

Gombocz — és talán az ő hatására — MELICH is az illabiális *ā* föltételezése mellett foglalt állást, s ezzel a főgondolat sorsa — úgy látszott — megpecsételődik.

III. Jól tudom, hogy egy föltételezés jogosultságát nemcsak azok az érvek döntenek el, amelyek közvetlenül felhozhatók mellette. Sokszor közvetett indokok tartanak fenn egy hipotézist, amely önmagában nem igazolt vagy éppen igazolhatatlan: azok a felhasználási lehetőségek, amelyek az ilyen föltételezésekből folynak. Ha tehát az előzőkből azt láttuk is, hogy az *ā*-hipotézist nem tudták tarthatóvá tenni SZINNYEI érvei, hisz ezek sorra megdőlték, azt is meg kell vizsgálnunk még, nem voltak-e SZINNYEI mellékgondolatának hasznos következményei. Nem voltak-e kérdések, amelyekben csak az *ā* Árpád-kori föltételezése tudott világosságot gyujtani, s e nélkül ma is csak a sötétben tapogatódnánk.

Nem, ilyen kérdések nem akadtak. SZINNYEI föltételezése valójában nem munkahipotézisnek indult, s nem is vált azzá lényegileg később sem. Önmagáért jött létre, s önmagán túl nem mutatott soha. Nemcsak hogy nem tudott segítségünkre lenni más

kérdések kibogozásánál, ellenkezőleg: maga is egy segéd-hipotézis támogatására szorult. Ez a segéd-hipotézis az $\hat{a} > \hat{a}$ „hangváltozás“ föltételezése volt, melyet SZINNYEI 1895-ben mondott ki (vö. Nyr. XXIV, 197).

SZINNYEI logikailag kifogástalanul járt el. Így okoskodott: ha valaki azt állítja, hogy az Árpád-korban az \hat{a} közmagyar hang volt, annak feltétlenül azt is kell vallania, hogy ebből az \hat{a} -ból valamikor valahogyan \hat{a} lett, különben nem tudja érthetővé tenni a későbbi és mai hangállapotot. SZINNYEI nem is habozott tehát. Megállapította az $\hat{a} > \hat{a}$ „fejlődést“, s ezzel logikailag zökkenőmentessé tette az \hat{a} föltételezését.

Hiába kifogástalan azonban valami tisztán logikailag, az még egyáltalán nem bizonyos, hogy a nyelvtudomány is szó nélkül annak minősíti. Hiába kellett logikailag megtörténnie az $\hat{a} > \hat{a}$ „változás“-nak, hogy nyelvileg valóban megtörtént-e, az már más kérdés, amelyet minden logikai következtetéstől függetlenül is igazolni kellett volna. Egy hangváltozásnak mindig van valami-féle oka, amely elindítja. Hangkörnyezeti, hanghelyzeti, hangrendszeri tényekben vagy más nyelvi mozzanatokban rejlő oka. Egy hangváltozásnak mindig van valamiféle lefolyása: időben és térben terjedve gyorsan vagy lassabban kibontakozik, s ennek a kibontakozásnak nyomai szoktak lenni. Egy hangváltozásnak mindig vannak következményei is, sokszor csak egész lényegtelének, sokszor azonban olyanok is, amelyek kihatnak a hangrendszer többi tagjaira, sőt néha az egész hangrendszerre is.

SZINNYEI a föltételezett $\hat{a} > \hat{a}$ „változás“-nak ilyen nyelvi igazolására, ilyen nyelvi feltárására nem vállalkozott, nem is vállalkozhatott. Nemcsak azért nem, mert az emlékek erre nem adtak támpontot. Gombocznak sem adtak, de ő legalább közeledni próbált az állítólagos történés nyelvi megértéséhez. Ő, amikor még az \hat{a} mellett az \hat{a} -t is felvette az ős- és ó-magyar magánhangzók rendszerébe, úgy képzelte el a nyelvi folyamat lefolyását, hogy a megvolt \hat{a} — talán a XIV. század folyamán — lassanként kiszorította az \hat{a} -t, viszont a palóc nyelvjárásokban fordítva történt a dolog: az \hat{a} állandósult, az \hat{a} pedig kikopott a használatból. Sőt még ennél is tovább ment Gombocz: hasonlóan, de éppen ellenkező kiegyenlítődéssel magyarázta az Árpád-korra föltételezett \hat{a} és \hat{a} további köznyelvi, ill. palóc kialakulását is.

Később Gombocz elejtette az ó-magyar *ā*-t, és csak az *ā*-t tartotta meg az ős-magyarra és az Árpád-korra vonatkozólag, ezzel azonban feladta az *ā-ā* feltett kettősségéből eredő magyarázatát is, mert ez egyszerűen értelmét veszítette. De ha ez a feladás nem következett volna is be, aligha tudta volna megmenteni magyarázatát, mert ha valaki megkérdezte volna tőle, hogy kellő nyelv-járástörténeti adatok híján szabad-e közvetlenül összekapcsolni a mai palóc helyzetet az Árpád-kori hangállapottal és a XIV. században állítólag lejátszódott vagy legalább is megindult kiegyenlítődéssel, válasza az ellenvetésre legfeljebb csak — kitérés lehetett volna a kérdés elől.

Mikor az *ā* föltételezése diadalt aratni látszott, és az ős- vagy ó-magyar *ā*-nak egyetlen pártfogója sem maradt a porondon, az *ā > ā* „változás“ nyelvi érthetővé tétele még nehezebbé vált. Akik SIMONYI alapján hittek az Árpád-kor végén lejátszódott általános nyiltabbá válásban, azok még esetleg gondolhattak egy megoldás-félére. Arra t. i., hogy az általános nyiltabbá válás következtében az *o*-kból lett *ā*-k nagy számukkal indították meg azt a folyamatot, melynek eredménye lett aztán az *ā > ā*. Tudtommal erre nem hivatkozott senki, de legalább is gondolhatott mindenki, csak éppen SZINNYEI nem, mert akkor ellenkezésbe jutott volna főgondolatával, amely éppen a nyiltabbá válás általánosságát tagadta.

Talán itt látszik meg a legjobban, hogy milyen belső ellentmondás volt SZINNYEI főgondolata: olvasási módja és mellékgondolata: az *ā* föltételezése között. Az első segéd-hipotézis, amely az *ā*-t támogatni volt hivatott, élével a főgondolat ellen irányult.

Ez a belső ellentét azonban egymagában nem lett volna tragikus, hisz mélyen elrejtve lappangott csupán. Külsőleg csak annyi látszott, hogy a nyelvileg igazolatlan *ā > ā* felvétele zökkenéstelen átmenetet biztosít az Árpád-kori *ā* és a későbbi közmagyar *ā* között.

IV. Az előbb azt állítottam, hogy az Árpád-kori, sőt későbbi alakjában: az Árpád-kori és ős-magyar *ā* föltételezése eredetileg nem volt segítő munkahipotézis, és később sem vált azzá, mivel más kérdésekben nem gyújtott világot. Ez az állítás talán aggályosnak látszhatik egyeseknek, azoknak, akik arra gondolnak, hogy a legrégebb jövevényszavainkhoz fűződő problémák közül egyben, ha nem is vitt el a megoldáshoz, de legalább egyengette a kibontakozás útját.

Ismeretes, hogy jövevényszavainkban feltűnő kettősség van az átható nyelv illabiális *a* (*á*)-jával szemben: a mai köznyelvben vagy *á* vagy pedig *a* jelentkezik. Hogy csak két körből említsek példát, a török és szláv eredetű szavaink köréből:

ál, bársony, gyász, szám, sátor — de *alma, barom, csat, kapu, saru, tar* stb.,

bálvány, gát, kád, kovász, mák, oláh, rác — de *gatya, haraszt, malac, olasz, parittya* stb.

E kettősség nem kerülte el kutatóink figyelmét. ÁSBÓTH szláv jövevényszavaink kettős viselkedésének a nyitját a szláv átható nyelvben kereste, mondván: szláv *a*-nak akkor felel meg a magyarban *á*, ha a szó a bolgárból való, *a* pedig akkor, ha szerb-horvát átvételről van szó. MELICH (NyK. XXXIX, 34) csakhamar kimutatta azonban, hogy ennek a magyarázatnak éppen a legbolgárabb jövevény, a *mostoha* nem engedelmeskedik. Rámutatott MELICH arra is, hogy a *rác* szó biztosan nem bolgár eredetű, pedig ÁSBÓTH szerint annak kellene lennie, és még hozzá magánhangzója is rövid lehetett az átható szerb nyelvben, nem pedig hosszú.

MELICH természetesen nem elégedett meg ÁSBÓTH nézetének a megcáfolásával, hanem megkísérelte, hogy egy jobbat állítson a helyére. „Kétségtelen dolog — mondotta — hogy a m.-ban a szláv *a*-nak hol *á*, hol meg *a* felel meg: pl. *oláh*, de *olasz* (alakv. *olosz* is). Ha az *á* az első szótagban fordul elő, a nyúlás a magyarban is megtörténhetett“ (i. h. 35). Ha ugyanis a latin *arbo*s, *pardus*, *arcus* stb. szavakból nyelvünkben *árbo*c, *párduc*, *árkus* lehetett, „nem látom át — mondja MELICH — miért ne keletkezhett volna rövid szláv első szótagbeli *a*-ból is a magyarban *á*. Én első szótagbelieknek veszem eredetük szerint a lat. *gradus*-ból lett *grádics*, szláv *dragъ*, *draga*, *drago* > m. *drága* s velük egy típusú szavakat is. . . . Ha azonban a m. szó első tagja rövid *a*-val van (pl. *Balaton*, feltehető régi m. **Blatin*, *Baranya*, *gatya*, *haraszt*, *Karaszna*, *szalad* stb.), vagy ha a hosszú *á* (vö. *kovács*: bolg. *kovăč*...) vagy rövid *a* (vö. *palota*, régi m. *palata*: bolg. *polata*) az első szótagon túl van, ilyenkor a hangzó quantitásának magyarázatáért a szláv nyelvekhez fordulok“ (uo.).

MELICHnek ez a magyarázata kétségtelenül jobb volt ÁSBÓTHénál, de valójában alig tartalmazott pozitívumot. Az egyetlen pozitívum az volt, hogy az első szótagi szláv *á* megnyúlhatott,

mégpedig a magyarban. Hogy miért történt meg ez a nyúlás, arról már nem szólt részletesebben MELICH. A magyar hangsúly hatására talán, mint BALASSA (TMNy. 164) is gondolta? De akkor miért nem nyúlt meg minden szláv vagy egyéb eredetű szavunk első szótagjában?

A magyarázat többi része nagyon ígéretesnek látszott. Azt a hitet keltette, hogy össze kell csak egyszer állítanunk szláv jövevényszavainkat, s akkor a megfelelően kikeresett és értékelt szláv előzmények mindjárt világot derítenek majd az egész rejtélyes *a||á* kettősségre! Sajnos azonban, erre a feladatra mindmáig senki sem vállalkozott, így máig sem tudjuk, van-e valami pozitívum a magyarázatnak a szláv quantításra utaló részében.

MELICH hozzászólása nem juttatta nyugvó pontra a kérdést. A kevésbbé aggályoskodók ugyan bizonyára azzal nyugtatták meg magukat, hogy az *a* és *á* kettős megfelelés kérdése voltaképpen nem is magyar nyelvészeti, hanem szlavisztikai probléma, de a kételkedők nem hagyták ennyiben a dolgot. HORGER: MNy. VII (1911), 154—61 nem is titkolta kételyeit. Szerinte lehetséges, hogy az első szótagbeli *á* némely esetben a magyar hangsúly hatásának az eredménye, de ez a föltevés sokkal bizonytalanabb, mint az első pillanatban látszik. Azt is megengedi HORGER, hogy más esetekben valamely nyelvi quantitást ismerő szláv (szerb-horvát, szlovén) nyelvből való a magyar nyelvi hosszúság, de rögtön hozzáfűzi, hogy „nem egyszer még ezzel sem fogunk célt érni“ (i. h. 154). S mi van a török jövevényeink *á* hangjaival? — kérdi HORGER.

Ez a kérdés nagyon nyugtalanítóan hatott a maga idejében. Akkortájt az volt ugyanis a közfelfogás, hogy a törökség általában nem ismeri és nem is ismerte a nyelvi quantitást, arra tehát akkor semmiképpen sem lehetett hivatkozni, hogy a magyar *a* és *á* kettősségnek török háttere van.

Még inkább aktuálissá tette a kérdést GOMBÓCZ munkája (BTLw.), mely a honfoglalás előtti török jövevényszavaink kérdését részletesen és behatóan tárgyalta. GOMBÓCZ szeme rögtön megakadt a török *a* kettős magyar megfelelésén. Az általa megvizsgált anyagban

az egytagúaknál	8 <i>á</i> és 3 <i>a</i>
a kéttagúaknál	<u>9 <i>á</i> és 18 <i>a</i></u>
összesen	17 <i>á</i> és 21 <i>a</i>

megfelelést talált, tehát az egyikre majdnem annyit, mint a másikra „Der grund dieser doppelten vertretung — mondotta i. m. 140 — muss ohne zweifel im ungarischen gesucht werden.“ Igen, az elsőszótagi *á* esetében lehetne ugyan gondolni egy másodlagos nyúlásra, mely a magyar hangsúly folyományaként következett volna be, ahogy BALASSA is, MELICH is gondolta, „auf die frage aber, warum diese ‚secundäre dehnung‘ in einigen fällen eingetreten ist, in anderen aber nicht, bleibt sowohl BALASSA, wie auch MELICH die antwort schuldig“ (i. m. 141).

GOMBOCZ maga lát ezután magyarázathoz. Az egytagú szavak *á* || *a* kettősségét fgr. fokváltakozással próbálja érthetővé tenni. Ennek eredményeként ugyanis szerinte az előmagyarban igen gyakoriak lehettek az olyan paradigmatis magánhangzó váltakozások, mint amilyenekről a *ház ~ haza, lágy ~ langyos, vág ~ vagdal, három ~ harmad, nyár ~ nyarat* stb. még ma is tanúskodnak. Amikor legrégibb török eredetű szavainkat átvettük — tehát az ősmagyarban — még szintén nagyon eleven lehetett ez a váltakozás. Mivel ez a töváltakozás megvan az egyik biztosan régi török jövevényünknel (*sár ~ sarat*) is, feltehetjük, hogy a többiek is beilleszkedtek e töváltakozásos alakok rendjébe, csakhogy amíg egy részüknel (*szám, szán*) az erősfokot tartalmazó *á*-s alak, addig másoknál (*csat, tar*) a gyengefokú *a*-s alak általánosult egy-egy másodlagos analógiás változás következtében.

A magyarázatnak ez a része magában véve nem lett volna valószínűtlen, de a fokváltakozásra épült, amelyet a mássalhangzókra sem fogadott el mindenki, sőt annak is a legmerészebb hajtására: a magánhangzó fokváltakozásra. El kell csak olvasni Gombocz erre vonatkozó dolgozatát (NyK. XXXIX, 229—74), és mindenki láthatja, hogy a szerzőnek sokkal nagyobb volt a hite, mint amire annyag feljogosította volna.

Gombocz természetesen nem állt meg magyarázatában az egytagúaknál. A kéttagúak első szótagjában előforduló magyar *á*-kat egy későbbi nyúlásnak tulajdonította, amely a második szótagban álló *á* asszimiláló hatására következett volna be. Így magyarázta az *ártány, csákány, sárkány*-félék első *á*-ját, de idevonta az *árpa, gyáva, káka*-féléket is, mert ezek ragozott alakjaiban is *á* volt a következő szótag hangzója (*árpát* stb.).

Erre két megjegyzésünk lehet: 1. a közölt magyarázat az olyanokra, mint az *árok, bársony, sátor* stb., nem illik; 2. ha a

török *arpa*-ból a magyarban *árpa* lett az *árpát*, *árpák* miatt, miért nem lett a *baltát*, *balták* helyett **báltát*, **bálták*, s ezek hatására **bálta*?

Ami a nem első, hanem második vagy harmadik szótagi török *a* megfeleléseit illeti, Gombocz itt is konstatálja a kettős megfeleléseket (*kantár*, *kocsány*, *szakál*, *boszorkány* — de *bicsak*, *csabak*, *kobák*), azonban a jelenség okára már csak ezt mondja: „Die ursache dieser dehnung ist mir nicht recht klar; vielleicht könnte sie mit der türkischen betonung auf der letzten silbe in zusammenhang gebracht werden. Es ist beachtenswert, dass die dehnung nur vor *-l*, *-r* und *-n* stattfand, und dass die wörter auf *-ak* (und *-am*) den ursprünglichen kurzen vokal bewahrten“ (i. m. 145).

Gombocznak — mint láttuk — az volt a kiinduló nézete, hogy a török *a* szabályos megfelelője a rövid magyar *a*, ha tehát valamely török jövevénységben *á* van, annak oka a magyarban keresendő. Így magyarázta ezt az egytagúaknál (a fokváltakozásba való beilleszkedéssel) és a kéttagúak első szótagjában (a következő szótag *á*-jának asszimiláló hatásával). Itt, a nem első szótagi *á*-knál már megakad, sőt elhagyva kiinduló pontját, a törökbe helyezi vissza a nyúlás okát! A kiinduló pont és a végső magyarázat ellentmondása egészen nyilvánvaló.

De fogadjuk el a magyarázatot úgy, ahogy készült, és kíséreljük meg végiggondolni. Fogadjuk el, hogy az utolsó szótagi magyar hosszú magánhangzó, az *á*, a török véghangsúly eredménye. Ha a török véghangsúly ilyen nyújtó hatással volt a magyarban, mint a *kantár*, *szakál*-félék Gombocz szerint tanúsítják, miért nem **bicsák*, **kobák* van a magyarban, holott ezek török előzményei is véghangsúlyosak voltak?

Ha pedig arra gondolunk, hogy csak az *-l*, *-r*, *-n* előtti helyzetben történt meg a nyúlás, mint Gombocz kiegészítőleg állította, *-k* és esetleg *-m* előtt meg nem, akkor logikusan csak az gondolhatjuk, hogy a nyúlást, ill. az eredeti rövidség megőrzését a magyarban helyzeti okok döntötték el, nem pedig a török véghangsúly!

Akárhogy forgatjuk is tehát a dolgot, Gombocz nem tudta megmagyarázni jövevényeink kettős viselkedését a török illabiális s az akkori felfogás szerint köz- és ős-török viszonylatban csak rövid hangként számbajövő *a*-val szemben.

De nem sikerült ez HORGERnek sem, aki a BTLw. megjelenése után nemsokára részletesen foglalkozott a kérdéssel „Régi török jövevényszavaink hangtani tanulságaihoz“ c. tanulmányában (MNY. X [1914], 7—15, 107—17).

HORGER mindjárt azzal kezdte a kérdés megmunkálását, hogy az illabiális *a* (*ā*) SZINNYEI-féle föltételezéséhez kapcsolta az egész kérdést. „Hogy a magyar nyelvnek az Árpádok korában volt rövid *ā* hangja, mégpedig nemcsak nyelvjárásilag, mint ma is egyes székely és palóc vidékeken s néhány kisebb nyelvjárászigeten, abban nem lehet kételkednünk — mondotta —. Ezt kétségbevonhatatlanul bebizonyította már SZINNYEI JÓZSEF ... s azóta is számos olyan körülmény merült föl, melyek mind megerősítik SZINNYEI-nek maholnap húszéves tanítását“ (i. h. 7).

Ez az *ā* — folytatja HORGER — két irányban való fejlődés következtében tűnt el: részint *ā*, részint *a* (*ā*) lett belőle. „Hogy milyen feltételektől függött *ā*-vá vagy *a*-vá való fejlődése, arról eddig semmit sem tudunk, mert mindeddig nem volt módunk elválasztani eredetileg *ā* hangú szavainkat azoktól, melyeknek mai *ā* vagy *a* hangjai helyén már akkor is *ā* vagy *a* (tehát nem *ā*) hangzott“ (i. h. 8). Most, hogy Gombocz feldolgozta régi török jövevényeinket, már inkább hozzá tudunk nyúlni a kérdéshez, mert ezek közt van „egynéhány tucat olyan szó, a melyekről biztosan tudjuk, hogy a magyar nyelvnek egy régibb korában csakis rövid illabiális *ā* hangozhatott bennük“ (uo.). Ha tehát ma *ā* vagy *a* (*ā*) jelentkezik ezekben, akkor a változás csak a magyarban történni lehetett meg (uo.).

Gombocz foglalkozott ugyan ezzel a kérdéssel, de a főszabályt — HORGER szerint — nem ismerte föl, pedig ennek a fölismérése nem lehetetlen, csak megfelelően kell csoportosítanunk az adatokat. E célból HORGER átrendezi Gombocz anyagát. Ahol csak valamire is tud hivatkozni, mindenütt egy praeconcupiált szótagszabály (vö. MNY. VII, 155) szerint osztja be az adatokat.

Az átcsoportosítás után a következő végső képbe foglalja HORGER a török *ā* magyar elsősztagi megfeleléseit:

egytágú szavakban

10 á: ál, gyász, sár (vö. sárga), szál,
szám, szán, gyárt, árka, báj,
sár;

2 a: tar, csat;

többtagúakban

30 a: alma, baka, bakó, balta, ba-
rom, csabak, csalán, dara,
gyaláz, gyarló, gyapju, ha-
rang, kantár, kapu, karó,
sarló, saru, szakál, szapu, sza-
tócs, tanú, tarló, gyartya,
csapa, bajtorján, baszorkány,
kalakány, arpa, gyarat, basz;

2 á: bársony, sátor.

E képből mindjárt le is vonja HORGER az elsőszótagbeli főszabályt, mondván: az „egytágú szó *á* [nyilván sajtóhiba *a* helyett] -ja az Árpád-korban megnyúlt, többtagú szó első szótagjának *a*-ja pedig labializálódott“ (i. m. 12). Azokat az eseteket, amelyek nem követik e főszabályt, HORGER analógiával magyarázza, így pl. *a tar* és a *csat a*-ját *a tarolni, csatolni*-féllel, amelyekben az *a* szerinte szabályszerű, a *bársony* és *sátor*-nál pedig olyan szórványos megnyúlásra gondol, amelyet esetleg a magyar hangsúly hatásának tulajdoníthatunk, és amilyent egyéb jövevényszavainknál (pl. *árboc, pádimentum, párdúc* stb. stb.) is tapasztalhatunk (i. m. 13).

Sok, nagyon sok kifogást tehetnénk már HORGER csoportosítása ellen is. Így pl. számonkérhetnők, hogy miért hagyta ki az *arpa* szót a *bársony* és *sátor*-félék közül, miért vette föl csak a nyj. *arpa* alakot, holott a *gyárt*-nál ezt az alakot is besorozta összeállításába, meg a *gyarat*-ot is? Vagy miért tette az *árok* szavunkat *árk* alakban az egytágúak csoportjába, holott az átadó nyelvben is kéttágú volt a szó (*aryk*)? Viszont miért sorozta 'futueré' jelentésű igénket a kéttágúak közé, amikor az átvett alak csak egytágú lehetett?

De mindezeket és az ezekhez hasonló aggályokat akár el is hallgathatjuk, mert a több ponton legalább is önkényes csoportosításból leszűrt főszabály még súlyosabb hibákban szenved.

Az egyik főhibája, hogy statisztikai és csak statisztikai magyarázatot ad a feltételezett *a > á* és *a > ā* „fejlődésekre“ vonatkozó-

lag. Mert jó, fogadjuk el hebizonyított és megfellebbezhetetlen tényként, hogy török jövevényeink első szótagjában a szerint nyúlt meg vagy labializálódott a feltett eredeti *á*, hogy hány szótagú volt a szó, de kérdezzük meg, miért hatott nyújtólag az egyszótagúság és miért labializált a többszótagúság ténye?

De az egytagúak egyszótagúsága tekintetében is baj van. Hiszen ezek az egytagúak az átvétel pillanatában lehettek csak egytagúak, s mihelyt ez a pillanat letelt, mindjárt beilleszkedtek a magyar szavak ragozási rendjébe, amelyben nemcsak a szám-nak volt létjogosultsága, hanem a számot, számok-féléknek is, nemcsak a szán-nak, hanem a szánunk, szántok-nak is. Miért engedelmeskedtek ezek mégis az egytagúság nyújtó hatásának, mikor ragozási alakjaik között nyilván a többtagúak voltak többségben?!

Ami pedig a *bársony* és a *sátor* magyarázatának azt a részét illeti, hogy *á*-juk ugyanúgy értendő, mint a latin, szláv, olasz jövevényeink *á*-ja, az nem egyéb, mint a logikából jól ismert *petitio principii*, hisz az *árbo*c stb.-félék maguk is értelmezésre szorulnak!

Mielőtt HORGER tovább menne, megnézi, hogy hogy fest ez az ő elsőszótagi főszabálya a legrégibb szláv jövevényeinknél. Az egytagúaknál a *gát*, *kád*, *mák*, *rác*-félék, sőt a szókezdő msh. csoport feloldásával többtagúakká vált *barát*, *garád*, *kovász*, *oláh*-félék mutatják is a szabály szerint várható nyúlást, de a *haraszt*, *malac*, *szalad* már rövid magánhangzót hoz. Ezeket a rövid hangzós alakokat azonban természetesen úgy kell magyaráznunk, ahogy a *tar*-t és a *csat*-ot, HORGER szerint: analógiával.

Eddig csak még megy valahogy a dolog, de a többtagúak első szótagjára térve hirtelen felborul a helyzet. Itt is sok példát tud ugyan felsorolni HORGER a szabálya szerint való *a* megfelelésre (*Balaton*, *gadóc*, *kalangya*, *ladik*, *szalma* stb.), de feltűnően sok az *á*-s szó is, nem úgy, mint a török átvételeknél, ahol ilyen csak kettő akadt. A *bálvány*, *bárány*, *császár*, *kádár*, *kárász* s a szerinte velük együtt említhető *bánya* (vö. *bányát*), *drága*, *hála* stb.-re a GOMBOCZ-féle asszimilációs magyarázatot ajánlja, de ő sem veszi észre, hogy a *gyantár*, *nadály*, *nadrág*, *naszád* stb. második szótagjában is *á* van, s ez még sem hasonította magához az első szótag magánhangzóját!

De még ezzel a „kisegítéssel” sem megy sokra HORGER, mert még mindig van elég példája a többtagúak elsőszótagi *á*-jára. Ezeknél hivatkozik tehát arra, hogy néhány esetben „a

hangsúly hatása alatt nyúlhatott meg az *á*, épp úgy, mint a török *bársony* és *sátor* szavakban“ (i. m. 15). HORGER nem veszi észre, hogy ezzel egy logikailag tilos körbe lép. Ez a *circulus vitiosus* azzal indul, hogy a *bársony* és a *sátor* szavakat HORGER szerint olyan nyúlással kell magyaráznunk, mint aminőt más eredetű, köztük szláv nyelvekből való szavainkban is tapasztalhatunk a magyar hangsúly hatására (l. feljebb!), s azzal zárul, hogy a szláv (és más) eredetű szavaink hasonló helyzetű *á* hangjait viszont úgy, ahogy a *bársony* és a *sátor á-ját*!

S ha mindez még így sem magyarázna meg minden *á*-s példát, akkor HORGER szerint gondolhatunk arra is, hogy az ilyen szó „valamely quantitást ismerő délszláv nyelvből került a magyarba“ (i. m. 15).

HORGER maga is érezhette, hogy baj van elsőszótagi főszabályával. Maga is elismerte, hogy a szláv jövevények nem valának „olyan világosan“ ebben a kérdésben, mint a törökök állítólag tették, de azzal áltatta magát, hogy azért olyant sem valla-
nak, ami ellentmondana az általa kimondott tézisnek (vö. 15).

Mi egy lépéssel tovább is mehetünk, és az előbbieik alapján nyugodtan kimondhatjuk: HORGER elsőszótagi főszabálya sem a török, sem a szláv, sem pedig más jövevénytiszavainkban nem tudta megmagyarázni az átadó nyelv *á*-jának kettős magyar megfelelését.

HORGER ezután megpróbálja alkalmazni szabályát finnugor szavainkra is, majd visszatér főtémájához, és most már a nem első szótagi török *á* megfeleléseit veszi szemügyre jövevénytiszavainkban. Különbséget tesz utolsó és nem utolsó szótagi helyzet között.

A nem utolsó szótagi helyzetre a köv. példákat említi: *kalakán*, *kanyaró*, *sárkány* (< **šarakan*), *borju* (< **buraju*), *gyapju* (< **žapayǰi*), és idetartozónak mondja esetleg a *bosszant*-ot is. Három szóban rövid hang van, ma *á*, korábban *ä*, s szerinte a többiekben is ez lehetett a megfelelés, vagyis nyúlás nem történt.

Tiszta példa az említettek között csak kettő van: a *kalakán* és a *kanyaró*, a többivel nem igen lehet mit kezdenünk, mert nem első és nem utolsó szótagi magyar *á* illetve *ä*-jukra nincs adatunk. A *kalakán* is gyanús, mert nem értjük, hogy az utolsó szótag *á*-jának asszimiláló hatására miért nem nyúlt meg legalább az előtte álló szótag magánhangzója?

Az utolsó szótagi megfelelésekre HORGER összeállítja a mai á-s (*csákány, cickány, kantár, kocsán, sárkány, szakál, boszorkány, bojtortján, kalakán, oroszán*) és a-s (*bicsak, csabak, gyarat, harang*) megfeleléseket, s levonja belőlük a tanulságot, vagyis azt a szabályt, hogy török jövevényszavaink utolsó szótagjában az eredeti á hang -l, -r, -n (>-ny) előtt megnyúlt, minden más esetben á lett belőle (i. m. 114).

Mint látnivaló, HORGER e ponton jobbra csak ismétli Gom-bocznak már megbeszélt megállapítását, azzal az eltéréssel, hogy nem hivatkozik a nyúlással kapcsolatban a török hangsúlyra. Ennek az eltérésnek a figyelembevételével HORGERTŐL csak azt kérdezhetjük, hogy miért nyúlt meg bizonyos mássalhangzók előtt az eredetinek feltételezett magyar á, mások előtt meg miért labializálódott?

Ha esetleg azzal válaszolna kérdésünkre HORGER, hogy maga az l, r és n volt nyújtó hatással az á-ra és más mássalhangzó nem, minden lehetséges ellenvetést félretéve csak azt kérdeznők még: miért nem nyúlt meg a *harang* második a-ja vagy a *boszant-é*, különösen az utóbbié, melyet az utolsó szótag példánál meg sem említ HORGER, holott a nem utolsó szótagiak közé maga is csak „esetleg“-gel sorolta be előzőleg e szavunkat?¹⁾

¹⁾ A török jövevényeink tekintetében legújabbán felmerült a lehetősége annak is, hogy esetleg számolnunk kell az átadó nyelvi quantitással, éppúgy, mint pl. a szlávoknál. A legutóbbi években ugyanis kiderült, hogy egyes török nyelvek ismernek, sőt régebben is ismertek nyelviileg hosszú magánhangzókat, nemcsak rövideket, vö. LIÉTI: *Journal Asiatique* CCXXX (1938), 177—204; MNy. XXXIV, 65—76.

RÁSÁNYI (FUF. XXIV [1937], 246—55), aki szintén felismerte e tényállást, mindjárt meg is próbálta hasznosítani felismerését legrégibb török jövevényeink á és a megfeleléseinek tisztázására. Dolgozatában főleg turkomán és egy-két jakut adatra támaszkodva a következő megállapításokat teszi: 1. az egyszótagú *ál, bá, gyász, sár* 'gelb', *sár, szál, szám, szán* és *táj* (?) szavak turkomán, ill. jakut megfelelőiben ā van, a 'futurere' jelentésű igénk turkomán és jakut megfelelőjében viszont rövid a magánhangzó; a *csat*-nál már bizonytalannak látja R. a helyzetet; 2. a kétagúak közül az *almá, balta, csabak, dara, kapu, karó, saru, szakál* és *szatócs* rövid (elsősótagi) a-jával szemben a turkománban szintén rövid az a; 3. az olyan kétagú magyar szavak közül, amelyeknek az első szótagjában á van, csak a *sátor*-nak van turkomán ā megfelelője, mert az *árok, árpa, gyárt* (turkom. *jarat*) megfe-

Ezzel nagy vonásokban számot is adtunk azokról a kísérletekről, amelyek jövevényszavaink *á* és *a* megfelelési rejtélyének megfejtésére irányultak. Olyan tudósok próbálkoztak a megfejtéssel, mint ASBÓTH, MELICH, GOMBOCZ és HORGER, de az eredmény csak a nyitvahagyott kérdéseknek és a felvetett vagy felvethető kételyeknek hosszú-hosszú sora volt, s az is mindmaiglan.

Az ismertetett munkálatok közül különösen HORGERÉ volt fontos számunkra, mert az ő dolgozatában került kapcsolatba jövevényszavaink kettős megfelelésének ügye a SZINNYEI feltételezte illabiális *a* (*ä*) kérdésével a leghatározottabb formában. A magyarban egykor megvolt *ä* — mondotta HORGER — jövevényszavaink tanúsága szerint kétféleképp fejlődött tovább: vagy megnyúlt vagy labializálódott. Formulában kifejezve: $\bar{a} > \bar{a}$, ill. $\bar{a} > \bar{a}$.

Ezzel az utóbbi formulával már korábban is találkoztunk: SZINNYEINÉL (I. a III. fejezetet). Akkor azt mondtuk róla, hogy az első hajtása volt az *ä*-hipotézisnek, mégpedig szükségképeni

lelői a turkománban rövid *a*-val jelentkeznek, e magyar szavak *ä*-ja tehát valószínűleg a magyarban fejlődött (i. h. 251—2).

RÁSÁNEN e megállapításaira több megjegyzésünk van. Az egyik az, hogy kétségtelenül nagy merészség a turkomán és jakut alakokat közvetlenül kapcsolatba hozni a magyar szavakkal. LIGETI ennél sokkal óvatosabban járt el; alig érintette a magyar vonatkozásokat, jöllehet ő a török mgh. *quantität*-t történetileg is kiépítette, hisz kimutatta, hogy már a XI. sz.-ban is nyomuk van a török hosszú magánhangzóknak. Minthogy a honfoglalás-előtti török jövevényeinkre vonatkozólag még egy XI. századi török tény sem mond sokat, az óvatosság valóban csak helyeselhető.

Ami pedig a részleteket illeti, RÁSÁNEN megállapításait önmagukban és az előbbi általános kifogástól függetlenül nézve elmondhatjuk, hogy közülük csak az 1. rendelkezik némi meggyőző erővel, bár a *csat* bizonytalan volta és a *tar* hiánya erősen érezhető. A 2. pontból egész sereg *a*-s zavunk maradt ki (*bakó*, *barom*, *csalán*, *gyaláz*, *gyarló* stb. stb.), s a megemlítettek közül a *szakál* *ä*-ját sem értjük, mert a turkománban ennek is rövid a megfelelője: *sakal*. A 3. pont viszont egészen kiábrándító, hisz csak a *sátor*-ra tud kádenciát, míg az *árok*, *árpa*, *gyárt* hosszú mgh.-ja éppen ellene szól a RÁSÁNEN szerint való várakozásnak.

RÁSÁNEN csak ezt a három legutolsó példát utalja vissza a magyar hangtörténet keretébe. Ha majd elkészül beígért részletes munkája erről a témáról, bizonyosan ő is látni fogja, hogy sokkal, de sokkal több példa fog magyar magyarázatot kívánni.

hajtása, amely nélkül ez a hipotézis meg sem tudott volna állani. Azt is mondtuk róla, hogy nyelvileg igazolatlan volt ugyan, de legalább külsőleg zökkenéstelen átmenetet biztosított egy feltételezett korábbi és egy valóban létezett s ma is fennálló állapot között. Most, a jövevényszavaink vallatása után ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy ez az $\bar{a} > \bar{a}$ formula a jövevényszavainkon át sem kapott belső értelmet, hisz még azt sem lehetett vele kapcsolatban megállapítani, hogy milyen körülmények között játszódott le, ha ugyan valaha is lejátszódott, ez a „labializálódás“.

Az $\bar{a} > \bar{a}$ formula már új hajtás, sorrendben a második, amely SZINNYEI mellékgondolatából sarjadt. Sokakra bizonyára azért tett jó benyomást ennek a megfogalmazása, mert végeredményben a jövevényszavak egy nagy csoportjában jelentkező \bar{a} -kat közelebb hozta az átadó nyelv hangállapotához, mégpedig azáltal, hogy közbülső foknak beiktatta a magyar \bar{a} -t. De ez a formula is csak külsőleg festett tetszetősen, a belső lényegét illetőleg nem magyarázott mit sem. Ezen kívül nem is lehetett ezt a formulát a nyelvi anyagra alkalmazni, mert hiába állították fel a legkülönbözőbb szabályokat arra vonatkozólag, hogy milyen esetekben érvényesült a formula, a jövevényszavak sehogyssem illettek bele a szabályok kijelölte keretekbe. A jövevényszavak dacoltak minden felállított szabályszerűséggel, és dacolnak még ma is.

Ebben az $\bar{a} > \bar{a}$ formulában — hogy mindent elmondjunk róla — még csak egy olyan rejtett él sem volt SZINNYEI főgondolatával szemben, mint aminőt az $\bar{a} > \bar{a}$ -nál az előbb látfunk. Teljesen közömbös volt vele szemben.

V. Annál többet ártott a SZINNYEI-féle Árpád-kori nyelvemlékolvasási módnak egy harmadik formula: az $\bar{a} > o$ vagy teljesebb alakjában: $\bar{a} > o > \bar{a}$. Ez volt az a „hangváltozás“, amelyen elbukott SZINNYEI törzsgondolatának igaza; ez hallgatatta el SZINNYEI legbeszédesebb érveit és bizonyítékait.

E formulát MELICH szerkesztette meg, s mint állítólag megtörtént $\bar{a} > o$ hangváltozást egy felolvasásában igazolta (vö. GOMBOCZ: Klebelsberg-Emlék 158). Ez a felolvasás GOMBOCZ szerint „Jávor, juhar, ihar“ címen hangzott el, valószínűleg a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, a tizes évek elején. GOMBOCZ (uo.) már 1925-ben is sajnálattal állapította meg, hogy ez az előadás nyomtatásban nem jelent meg, mi csak még jobban

sajnálkozhatunk, mert bár 1942-t írunk már, de ez a közzététele még mindig nem történt meg.

Hogy mik voltak MELICH bizonyítékai erre az $\bar{a} > o$ -ra, azt én, aki az előadást — sajnos — nem hallottam, nem tudhatom. Bizonyosan meggyőzők lehetnek az érvek, mert ez a megállapítás azután egyik sarktételevé vált a magyar hangtörténeti kutatásnak. A különös csak az, hogy bár talán mindenki — maga SZINNYEI is — elfogadta ezt a tételt, senki sem szorgalmazta — ha csak nem szóban —, hogy a bizonyítékok nyomtatásban is napvilágot lássanak. Erre mindig szükség van, különösen, ha olyan fontos dologról van szó, mint ebben az esetben.

A formula első csírái — ha jól látom — MELICHnek egy 1905-ös dolgozatában („Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez. Az a hang Árpád-kori előzőjének jelölése”: NyK. XXXV, 113—26) bukkantak fel. Itt MELICH vitába szállt SZINNYEI olvasási módjának egyes részleteivel, különösen azokkal, amelyeknél SZINNYEI akkortájt még a VOLF-féle elméletre is támaszkodott. A SZINNYEI-féle \bar{a} -hipotézist MELICH elfogadta, annak ellenére, hogy a föltételezés három támasztéka közül kettőt nem látott igazoltnak, mert hogy az \bar{a} -t megelőző szótagokban és az idegen eredetű szavainkban olyan következetes lett volna az Árpád-kori a írás, mint ahogy SZINNYEI állította, azt MELICH kétségbe vonta. Nem fogadta el SZINNYEI-nek azt a megállapítását sem, hogy régi nyelvemlékeink hangjelölése ingadozó, mert MELICH szerint az ingadozások csak egészen csekély számúak, sőt, ha egy-egy szónak az alakjait időrendbe állítjuk, a legtöbb esetben a legnagyobb szabályosságot tapasztalhatjuk. Ha pl. összeállítjuk a ma \bar{a} -val hangzó szavainkat, amelyekre a régiségből o -s alakokat is tudunk, igen sok szónál azt fogjuk találni, hogy az o -val írtaknál régebbi alakokban a fordul elő az o helyén, s ezt az o -t később megint a váltja fel.

A többé-kevésbé ismert eredetű szavaink közül MELICH hatot (*Balaton, Fancsal, Aszó, Asszony, Magyar, Haram*), az ismeretlen vagy bizonytalan eredetűek közül négyet (*Szarm, Apa, Taksony, Tas*) említ olyant, amelyről tudjuk vagy feltehetjük, hogy illabiális a (\bar{a})-ja volt eredetileg. Ha megnézzük ezek legrégebbi írott előfordulásait, azt találjuk, hogy a magyar vagy idegen emlékekben eleinte a -val vannak írva, majd később o -val, majd még később ismét a -val (pl. 1055: *balatin, bolatin*, Anony-

mus: *bolotun*, Kézai: *bolotum*, Verancs.: *Balatom*; Const. Porph.: *Tāṣis*, Anonymus: *Thocsun*, Kézai: *Tocsun*, később *Taxon* stb.).

Nem tudom, hogy egy magyar hangjelöléstörténeti kérdésnél mennyire eshetnek latba magyar vonatkozású, de végeredményben idegen (Const. Porph., arab kútfők) feljegyzések, én azonban hajlandó vagyok valamennyit elfogadni egy kivételével: a *Haram*-nál ugyanis MELICH nem közöl egyetlen korai *a*-s alakot sem magyar, sem idegen kútfőből, tehát ezt ki kell vennünk anyagából. Még azzal sem aggályoskodom, hogy a MELICHTől ismeretlen vagy bizonytalan eredetűnek jelzett négy név idevonása jogosult-e, éppen az etimológiai bizonytalanságuk miatt. Mind a kilenc példát elfogadom bizonyítékkul egy magyar *a-o-a* jelölési sorrendre, amelyet MELICH így rögzít időbelileg: a XI—XIV. században előbb *a*, majd *o*, a XIV. század után megint *a* az írás (i. h. 124).

Ha MELICH megmaradt volna e maroknyi példájánál, s csak ezek alapján állította volna föl említett sorrendjét, dolgozata egy darabig talán megállta volna a helyét, MELICH azonban tovább ment, és egy különös fordulattal új mederbe terelte a kérdést. „Abból a korból azonban — mondotta —, mikor a mai m. *ä* hangot legrégebben *a*-val (= a későbbi *o*-val) jelölték, nem áll valami sok példa rendelkezésünkre. A példák számát azonban tetemesen szaporíthatjuk, ha figyelembe veszünk olyan szavakat is, a melyekben *ä* az eredeti hang, a mi legrégebben feljegyzett alakunk azonban csak *o*-val van. A fentebb kifejtettek [azaz a tíz, ill. kilenc példa] alapján ilyenkor is *a*-val írottat kell régiebbnek föltételeznünk“ (i. h. 121). S mindjárt fel is sorolja példáit, szám szerint kilencet (*Aba*, *Alap*, *Amadé*, *Aranyas*, *Lapincs*, *Maros*, *Márton*, *Ravasz*, *Strassburg*), sőt ha az előljárónak megtett *haraszt*-ot is számoljuk, tízet.

Mit bizonyítanak azonban ezek a példák? Azt, hogy mind-egyikük legrégebb írott feljegyzéseiben — MELICH szerint is — *o* van, majd azután *a* is, később pedig főleg *a* (vö. 1055: *Olupheltera*, Anon.: *Oluptulma*, később *Olup*, *Olop*, majd *Alap*). E példák nem hogy szaporítanak, egyenesen lerontják a megelőző kilenc-tízből leszűrt tanulságot, mert nem *a-o-a* kronológiai rendet tanúsítanak, hanem legfeljebb csak egy *o-a*-t!

MELICH arra hivatkozik, hogy e példák idegennyelvi eredetijében *ä* volt, s ezért a magyarban is *ä*-nak kellett lennie bennük,

s ezt a magyar *á*-t tükröznie kellett az írásnak is, mégpedig egy *a* betűvel. A tény azonban az, hogy nem tükrözi! Az egész hivatkozásban egy pozitívum van csak: az idegennyelvi *á*, a többi föl-tételezés, amelyhez legalább is szó fér. Mert, hogy az átadó nyelvi *á*-nak nem kellett a magyarban *á*-val átvevődnie, az nyilvánvaló, hiszen ha pl. arra gondolunk, hogy az átvétel idején történetesen nem volt a magyarban *á* — s ezt a lehetőséget MELICH nem zárta ki —, akkor mindjárt eszik minden következtetésünk, melyet ehhez a „kell”-hez fűztünk.

S különben is az idegennyelvi *á*-knak nincs is voksa ebben az egész kérdésben. Hogy milyen hanggal ejtettek idegen nyelven egy szót, amely aztán a magyarba is átkerült, az egy magyar jelölés-kronológiai kérdés szempontjából egészen közömbös mozzanat. Ebben a magyar jelölés-kronológiai kérdésben, ha egész élesen fogalmazzuk meg a dolgokat, még az sem fontos lényegileg, hogy milyen volt az *a* hang, amelyet a magyar ejtett az átvett szavak *á*-ja helyén. A jelölési kronológiát t. i. akkor is kifogástalanul megállapíthatjuk, ha azt mondjuk: az idegen *á*-nak megfelelő helyen a magyar egy közelebből meg nem határozott *x* hangot ejtett, és csak azt nézzük, hogy ezt az *x* hangot mivel jelölték a régi és még régebbi magyar feljegyzések.

Ha pedig azt látjuk, hogy az idegen feljegyzéseknek legalább is kétes értékű beszámításával is csak kilenc-tíz példát tudunk mondani egy legrégebbi és azutáni *a-o* magyar jelölési sorrendre, majd pedig ugyancsak kilenc-tíz példát találunk, amely ennek a fordítottját (*o-a*) tanúsítja, akkor ebből csak egyet állapíthatunk meg, azt, hogy a legrégebbi magyar vagy magyarnak tekinthető emlékekben annak a hangnak a jelölése, amely az átadó nyelvi *á*-nak volt a megfelelője, ingadozott, vagyis pontosan azt, amit SZINNYEI is annyit hangoztatott!

MELICH nem ezt tette, hanem a saját adataiból egy igazolatlan *a-o-a* időrend-elméletet állított föl. Hogy ezt az elméletét megerősítse, még négy nevet említett (*Szala, Albert, Apulia, Ajtony*), olyanokat, amelyeknek a legrégebbi egykorú magyar feljegyzésekben ugyan *o*-val van írva az első szótagi magánhangzójuk, azonban az ezeknél régibb keltű, de csak kései másolatokban ránk maradt feljegyzésekben *a* található. Hogy azonban egy — mondjuk — XV. századi másolónak az írásmódja nem sokat nyom a latban egy XI—XIV. századi jelölés-kronológiai kérdés-

ben, az kétségtelen, hisz ahhoz, hogy sokat nyomjon, tudnunk kellene, hogy a másoló valóban az eredeti alapján dolgozott-e, s ha igen, betűhíven végezte-e a dolgát.

Még kevésbbé szolgált elmélete megerősítésére az, amit MELICH dolgozata egy másik helyén mondott: „ha egy szóban eredete szerint is *a-o-a* jelzési sorrendnek kell lenni, s e helyett *o-a-a* van, akkor az oklevél nem eredeti“ (i. m. 124)!!

Ezt a nagyon is vitathatóan megállapított *a-o-a* egymásutánt MELICH — mint az idézetből is látszik — akkor még csak „jelzési“ sorrendnek állította, mert egyébként a sorban szereplő *o*-t — SZINNYEIVEL egyetértőleg — *ā*-nak olvasta. Szerinte ugyanis a sort kezdő *a* kétségtelenül *ā* hangértékű volt. Ebből „az *ā*-ból a magyarban később *ā* hang lett, s ezt a hangállapotot jelzi az *o* betűvel való írás“ (i. m. 125).

Ekkor tehát az *a-o-a* írás-sorrend mögött maga MELICH is csak egy *ā > ā* hangváltozást képzelt, a mi elnevezésünk szerint tehát egy *ā > ā* formulát, s nem pedig egy *ā > o > ā*-t vagy lényegileg (a sor *o > ā* részét a SIMONYI-féle tétel szerint önkényt értetődőnek tekintve) *ā > o*-t.

Hogy mikor és mikép alakult ki MELICHnél ez az utóbbi, azt nem tudtam pontosan megállapítani. HORGERnek egy megjegyzéséből (vö. MNy. X, 9: jegyz.) arra lehet következtetni, hogy talán úgy 1913 táján történhetett ez. Itt HORGER utal MELICH „Ajton, Ajtony“ cikkére (MNy. IX, 352—6), és azt mondja: „Még merészebbnek tetszik egyelőre egy közvetlen *ā > o* változás föltevése, bár MELICH — úgy látszik — hajlandó rá.“ HORGER sem biztos ekkor még, hogy MELICH valóban így képzel-e a történeteket, de a 353. lapról azt véli kiolvashatni, hogy „úgy látszik“ hajlik erre az elképzelésre.

Többször is gondosan elolvastam az „Ajton, Ajtony“-t, különös figyelemmel a 353. lapra, de olyan mondatot, amely biztos támpontot nyújtott volna, nem találtam. Abban a szövegrészben, ahol az idevágó hangtörténeti szabályosságokat tárgyalja MELICH, pl. csak két dologról esik szó: 1. arról, hogy az *a-o-a* jelölési sorrendet korábban „bebizonyította“ már a szerző (s itt a NyK. XXXV, 112—26-ra hivatkozik, tehát arra a dolgozatára, amelyet az imént meghánytunk-vetettünk) és 2. arról, hogy az *Ajtony* név a magyarba idegenből került, s a legrégebb magyar adatok *a*-betűs alakjai (vö. Vita S. Gerardi [1] *Achtum*) „az

etimológikus *á*-t tükröztetik vissza“. Az, hogy az *o*-val írt alakok *o*-nak és olvasandók, a passzusból nem derül ki, mert az *á*-nál a tárgyalás megszakad.

Ha azonban a cikk összefoglaló részére térünk át, ott már inkább találhatunk olyan helyet, amely HORGER vélekedését megerősíteni látszik. Itt az áll, hogy a török „*Altın*-nak **Altım* alakváltozatából... a magyarban először **Altım*, majd **Achım* [lett], s ebből *Achtum* > *Ohtum* > *Ohtun* > *Ohton* > *Ajton*“ (i. h. 356). Kifejezetten itt sem mondja ugyan MELICH, hogy az *Ohtum*, *Ohtun*, *Ohton* *o*-ját minek olvassa, csak nagyon valószínű, hogy már *o*-nak.

Egyébként, hogy milyen bizonytalan lábon áll még az *a-o-a* jelzési időrend is, az az „*Ajton*, *Ajtony*“ cikkből is látnivaló. A névre ugyanis a köv. adatokat említi a szerző:

Vita s. Ger.: *Achtum* (7-szer),

Anonymus: *Ohtum* (3-szor), *Othum*

XIV. század: *Ohtunteleke* (1320-ból), *Ohcum* (1335),
Ohtun (1366),

XV. század eleje: *Ahthon*, *Ohton*,

XV. század későbbi része: *Aython* (1456), *Oython*
(1470), *Ayton* (1479).

A Vita s. Ger.-t MELICH azon az alapon állítja be a sorba, hogy XI. századi eseményeket beszél el, ami azonban *Ajtony*-nyal kapcsolatban egészen természetes. Nem természetes azonban, hogy egy forrásnak egészen kései, XV. századi másolatban fennmaradt feljegyzéseit minden további nélkül egyszerűen olyanoknak minősítsük, minthogyha a XI. században íródtak volna. Ha viszont ezeket nem tekintjük, mert nyilván nem is szabad, akkor a helyzet így alakul: a XIV. század végéig bezárólag csak *o*-s alakjaink vannak, onnan kezdve váltakozva *o* és *a*-t tartalmazók, tehát az *Ajtony* tisztára abba a példacsoportjába tartozik MELICHnek, mint amely legfeljebb is csak egy *o-a* írás-sorrendet tanúsít, szerintünk — és SZINNYEI szerint is — pedig csak egy *o ~ a* betűváltakozást, sőt ezt tanúsítja egy olyan időszakra is, amelyben MELICH időrendi elmélete szerint nem is volna szabad jelentkeznie: a XV. századra.

MELICH 1905-ös dolgozatán és 1913-ban megjelent *Ajtony*-cikkén kívül már nem tudjuk tovább nyomozni az *á > o* formula

kialakulási útját, mert csak e kettő anyaga áll rendelkezésünkre, a „*Jávor, juhar, ihar*“ c. előadás viszont máig sem tétetett közzé, s így az abban felhozott bizonyítékokhoz nem szólhatunk hozzá.

Addig is, míg ez a bizonyítás nyomtatásban megjelenik, az $\dot{a} > o$ formulát félretoljuk, s nem fogadjuk, mert nem is fogadhatjuk el, sem mint hangváltozást, sem pedig mint jelölési sorrendet. Ezzel elhárítottuk SZINNYEI törzsgondolatának legfőbb érvényesülési akadályát, mert ha igaz az $\dot{a} > o$ mint megtörtént hangváltozás, akkor nincs $a \sim o$ betűváltakozás az Árpád-kori feljegyzésekben, sőt később sem, ha pedig nem helyes a formula, akkor van jelölésingadozás, és ez az ingadozás éppen itt, az $a \sim o$ -nál a legszembetűnőbb a példák nagy számánál fogva.

Érdekes, hogy maga SZINNYEI is gondolt erre az $\dot{a} > o$ -ra, mégpedig 1913-ban. „Az egykori illab. \dot{a} és a mai \dot{a} közé eső időnek egy részében — mondotta NyK. XLII, 28 — o betűvel találjuk a hangot jelölve. Ha ezt a betűt az o hang jelének vesszük, akkor vagy $\dot{a} > o > \dot{a}$ vagy $\dot{a} > \dot{a} > o > \dot{a}$ hangfejlődést kell föltennünk. Egyik sem valószínű ..., mert a fönnebb ... idézett illab. \dot{a} -hangzós szavak története azt mutatja, hogy ennek a hangnak közvetlen utódja nem az o , hanem az \dot{a} hang volt, és ez a hang élt tovább és él mind e mai napig ... Ennélfogva az átadó nyelv illab. \dot{a} hangjaival szembenálló o betűt az \dot{a} hang jelének kell tartanunk.“

SZINNYEI tehát ekkor még nem fogadta el az $\dot{a} > o$ formulát, hanem az $\dot{a} > \dot{a}$ alapján állva az írásban jelentkező o -kat \dot{a} -knak olvasta. Jóval később (1925-ben, vö. MNy. XXI, 62—3) azonban csatlakozott már MELICHHEZ, mégpedig az említett ki nem adott előadás alapján, bár nagyon jól látta, hogy legjelentősebb érvsoportját engedi ki a kezéből. Sőt itt már maga utalt Farkas szavunk, ill. nevünk utolsó szótagjában jelentkező Árpád-kori o -kra, s ezeket egy $\dot{a} > o$ változás eredményének tartotta. „Ha még több ilyen is előkerül — úgymond —, s az $\dot{a} > o$ változás korhatára megengedi, akkor más szemmel nézhetjük majd a rágok és a képzők mai és minden bizonnyal eredeti nyílt e -jének megfelelő o betűt (pl. *-vel* > szabályos illeszkedéssel *-völ* [vö. *hala-lal* HB.] > [$\dot{a} > o$ változással] *-vol*). Akkor tehát nem kell majd sem o betűjüket bizonyos korban \dot{a} -nak olvasnunk, sem pedig az o betű miatt a nyílt e helyett egykori zárt \ddot{e} -t tennünk föl“ (i. h. 63).

SZINNYEI ezzel szembekerült saját főgondolatával, és megtette az első — de talán legsúlyosabb — lépést a SIMONYI szerint olvasók táborra felé. Mi SZINNYEIT ezen az úton nem követjük, hanem megmaradunk elhagyott főgondolata mellett.

GOMBOCZ szintén elfogadta MELICH formuláját, mégpedig ugyancsak a „*Jávor, juhar, ihar*“ előadásra hivatkozva (Klebensberg-Emlék 158), de ezenkívül még megtoldotta az illabiális *ā* föltételezéséből származó formula-sort egy újjal is: az *o > ā*-val.

Ez a formula tudomásom szerint először GOMBOCZNAK „A magyar illabiális *ā* történetéhez“ című dolgozatában (Klebensberg-Emlék [1925] 155—61) fordul elő. Itt GOMBOCZ azokat a szláv vagy feltehetőleg szláv jövevényeket veszi szemügyre, amelyek „a X—XI. század folyamán *o-a* vagy *o-ā* vokalizmussal kerültek át“ a magyarba (*agár, apáca, apát, Bogát, Komárom, pogány, szakács, számár*), és megnézi, hogy milyen írásos alakok őrzik ezek emlékét a feljegyzésekben. Azt találja, hogy e „szláv jövevények elsősztótagbeli *o* hangja az Árpád-koron végig *a* betűvel van jelölve, tehát illabiális rövid *ā*-nak hangzott. Nyilvánvaló, hogy ez az *o > ā* változás nem önálló, hanem asszociatív hangváltozás, a következő szótág hosszú *ā*-jának hatása alatt. Hogy csakugyan regresszív magánhangzó-hasonulással van dolgunk, azt kétségtelenné teszik azok a fgr. szókészlethez tartozó igék is, amelyeknek eredeti *o* tőhangzója az *-ál, -ász, -át, -más* képzős származékokban következetesen *a* betűvel van jelölve“ (i. h. 157), s itt hivatkozik az *ad* (vö. 1211: *Odou* — de *Adamas*), *hal* (vö. 1269: *Holostou* — de 1231: *Halazu[t]*, *hal* (vö. *holz* HB. — de *halal-nec* HB.), *szakasztja* (vö. *zocostia* HB. — de 1055: *zakadat*), *vagy* (1211: *Numuogi* — de *walacnok, walaknok* Gyul. Gl.)-félékre.

Ami az Árpád-kori *a*-betűs írás következetességét illeti, nem tudom, mikép kerülte el GOMBOCZ figyelmét, hogy az idézett fgr. szócsaládokban az *ā* előtti szótágban nemcsak *a*-val, hanem *o*-val írt alakok is vannak. Hisz maga is idézi 1211-ből az *Adomas*-t (az *Adamas* mellett), a HB.-ből pedig a *choltat* alakot, sőt idevonja utólag még a *hall* igével kapcsolatban a HB. *hadlana* alakját is, de rögtön utána teszi a *Hallomas* szn.-et (1280, 1281)!

Az *o > ā* „változás“ lefolyását GOMBOCZ az ó-magyar kor kezdetére teszi (vö. ÖM. II, 77), nyilván azon az alapon, hogy az *agár, apáca* stb.-félék legrégebbi írott alakjai már *a*-val jelentkeznek. Az így keletkezett *ā* aztán „az egész Árpád-koron keresztül

megőrzi hangszínét [vö. HB. *choltat!*] s a XIII—XIV. század határán — közbeeső *o*-fok nélkül — *ā*-vá lesz“ (Klebensberg-Emlék 158).

Csak egy ízelítő példát akarok még adni arra, hogy ebből az *o > ā* formulából milyen furcsa magyarázatok adódtak.

Itt van pl. *pogány* szavunk, amely nyilván a szláv *poganъ* átvétele. Gombocz szerint ennek az átvétele ilyesfélekép történt: szláv *poganъ* > magyar **pogán* > *págán* (vö. az írott *pagan* alakokat az Árpád-korból) > *págán* („az Árpád-kor vége felé“) > *pogán(y)*. Akit az ilyen „megoldások“ kielégítenek, ám fogadja el őket, mi a magyar *pogány* szót közvetlenül származtatjuk a szláv *poganъ*-ból, az Árpád-kor írásos *pagan* alakjainak magyarázatára pedig kétféle lehetőséget is látunk: 1. lehet, hogy csak a latin *paganus* írásképe hatott régi feljegyzőinkre és másolóinkra, s ezért a magyar szóban is *a*-t írtak, holott az ejtés *o* volt; 2. lehet, hogy a *pogán(y)* aránylag kései szláv kölcsönzés, viszont az ó-magyarban állandóan *pagan*-nak írt szó az egyh. lat. *paganus* átvétele az *-us* szóvég elhagyásával. A magyarázat így mindenesetre sokkal egyszerűbb, s hihetőbb is bizonyára.

VI. Amit eddig az *ā*-hipotézisről és a hozzája csatlakozó formulákról mondtunk, azt hisszük, bőségesen elegendő ahhoz, hogy az egész kérdést felszámoljuk. Maga az *ā*-föltételezés az idők során elvesztette minden alapját, a hozzája fűzött formulák pedig vagy igazolatlanul vagy önkényesen állapítottak meg, és egyáltalán nem tudtak megbirkózni azzal az anyaggal, melynek értelmezése lett volna a rendeltetésük.

Aki elveti az *ā*-hipotézist, annak szükségszerűen azt kell mondania, hogy az Árpád-korban és azt megelőzően, az ós-magyarban *ā* és csak *ā* volt az *ā* rövid párja, tehát az a magánhangzótípus, amely ma is megvan hangrendszerünkben, s amelynek közmagyar létezését az Árpád-kor utáni időkre eddig még senki sem vonta kétségbe.

Tegyük föl tehát egyelőre csak hipotézisként, hogy az ó- és ós-magyarban labiális rövid *a* (*ā*) hang volt a hosszú illabiális *ā* egyedüli párja, és nézzük meg, mire megyünk ezzel a föltevésünkkel.

A föltetelezés önmagában nem olyan meghökkentő, mint az első pillanatban látszik, különösen az olyanoknak, kik az utolsó

két évtized irodalmát forgatva mindig csak *á*-ról olvastak az Árpád-korral vagy az ősmagyarral kapcsolatban. A múlt század második felében az *á* egészen magától értetődő dolog volt, másra nem is gondolt senki, mindaddig, amíg SZINNYEI nem jött az *á*-hipotézisével. De még azután is mintegy két évtizedig az volt vezető nyelvészeink véleménye, hogy az *á* mellett megvolt az *ā* is nyelvünk e régi korszakaiban, és csak a huszas évek eleje óta terjedt el az *ā* kizárólagosságába vetett hit, és ma is ez uralkodik rendületlenül.

E két évtizedes intermezzo nem nagy idő a magyar nyelv-tudomány évszázados történetében, és most, mikor búcsút mondunk ennek a kezdetben nem sok hittel tett, de aztán hihetetlenül felkarolt megállapításnak, az *á*-hipotézisnek, voltaképen nem lépünk új útra, hanem csak a régre kanyarodunk vissza.

Bármennyire természetes legyen is azonban egy föltételezés, bármennyire támogassák is a régebbi hagyományok, jogsultságát és értékét azok az előnyök szabják meg, amelyek nyerhetők a segítségével. Az *á*-hipotézis két ponton nyúlt be a magyarázandó tényekbe: 1. a jövevényszavak rejtélyes *a* és *ā* megfeleléseinek kérdésébe, hisz az *ā* > *ā* és *ā* > *ā* formuláknak éppen erre kellett volna világot vetniök; 2. az ómagyar írott emlékek *a*, ill. *o*-betűs alakjainak értelmezésébe: nemcsak az *ā* > *o* formula igyekezett itt rendet teremteni, hanem az *o* > *ā* is végeredményben ide tendált. Most, hogy elvetjük az *ā*-t mint ó-, ill. ősmagyar hangot, azt kell megnéznünk, mikép alakul e két kérdés az ő-, ill. ómagyar *ā* hang felől nézve a dolgokat.

Ha az ő- és ómagyar korban olyan szó került nyelvünkbe, amelynek átadónyelvi alakja illabiális *a* (*ā*)-t tartalmazott, akkor az átvevő nyelv, vagyis a magyar — föltevésünk szerint nem lévén *ā* hangja — úgy segített magán, ahogy ilyen esetekben segíteni szokott: hanghelyettesítéssel. Mivel lehetett azonban ezt az idegen *ā*-t helyettesíteni? Vagy *ā*-val — a nyelvállás és rövidség alapján, vagy *ā*-val — a nyelvállás és illabialitás alapján.

Ez az egyszerű hanghelyettesítési tény rejlik legrégibb jövevényszavaink kettős megfeleléseiben, melyeket eddig nem tudtunk kellően értelmezni. Azokban a szavakban, amelyekben *ā* lett az átvétel végleges eredménye, nem másodlagos nyúlás történt tehát, hanem az említett hanghelyettesítés egyik lehetősége valósult meg, ahol pedig az *ā* lett az eredmény, ott nem labializáló-

dás játszódott le, hanem a hanghelyettesítés másik lehetősége öltött testet. Ennek tiszta példái a hongfoglaláselőtti török jövevényeink köréből egyefelől az *árok*, az *árpa*, a *gyárt*, a *szakál* (*ā-jával*), — másfelől a *barom*, a *csat*, a *szakál* (*ā-jával*), a *tar*, s bizonyára a többiek is nagyrészt (vö. a RÁSÁNNEN kísérletére mondottakat).

Ugyanolyan hanghelyettesítéssel állunk itt szemben, mint az idegen nyelvi *χ*, *χ* (az APhI jelölése szerint: *χ* és *ϝ*) ~ magyar *h* és *k* esetében. A magyarban régóta nincs meg már ez a palato-veláris réshang, s ezért az átvételnél vagy *h* lépett a helyére, vagy *k*. Az egyik esetben a réshangúság mozzanata irányította a helyettesítést, a másikban pedig a képzés helye. Az előbbi esetben a képzési hely tekintetében eltérő, de a képzési mód (résképzés) szempontjából egyező hang került az átvett szó *χ*, *χ*-jának a helyére, az utóbbi esetben viszont a képzési mód tekintetében eltérő zárhang, amely azonban a képzési helyet (palato-veláris terület) illetőleg megfelelt a *χ*, *χ*-nak.

Ennek a *χ*, *χ* ⇒ *h* és / vagy *k* hanghelyettesítésnek meggyőző példáit találjuk KNEZSA cikkében („Kór szavunk eredete”: MNy. XXXV, 201—4). KNEZSA — a nélkül, hogy a kérdést kimeríteni akarná — utal arra, hogy a magyarban már a XII. század eleje óta megvolt a lehetősége ennek a hanghelyettesítésnek, s ettől az időtől kezdve a mai napig vannak példáink mind a *k*, mind a *h* megfelelésre. Ilyenek: a *káliz* népnév (vö. bizánci *χαλίσιοι*), a *kór* (< szláv *chvorb* 'betegség'), a *bakter* (< ném. *Wachter*), *silbak* (< ném. *Schildwache*) — de *céh* (< kfn. nyj. *zech*), *ciha* (< tót *cicha*), *kohol* (< ném. *kochen*), *istrehély* (< ném. *Streichel*), *kaholy* (< ném. *Kachel*) stb. Érinti KNEZSA a párhuzamos alakok kérdését is, hivatkozván az egészen frisskeletű jövevényeinkre, amelyek közt *k*-s és *h*-s alakok váltakozva fordulnak elő ugyanannál a szónál (*pehhes* ~ *pekkes*, *ziher* ~ *ziker*, *eukarisztikus* ~ *eukarisztikus*), s ezek alapján valószínűnek tartja, hogy a régiségben is voltak ilyen *h* ~ *k* váltakozások (pl. *potroh* ~ *potrok* < szláv *potroch*; R. *Tikon* ~ R. *Tihon*).

KNEZSA fejtegetéseit elfogadjuk. Különösen fontosnak tartjuk a párhuzamos alakok konstatálását, mert ezek segítségével beláthatunk a hanghelyettesítés lényegébe. Amikor idegennyelvi átvételekkel kapcsolatban hanghelyettesítésre kerül sor, a nyelv rendszerint, nem mindig, de sok esetben, mind a két (esetleg

több) lehetőséget kipróbálja. Az egyh. lat. *archangelus* pl. korán átkerült nyelvünkbe (vö. *archangelt* HB., *archangel* Schlägli Szój.)¹⁾, és kezdettől *k*-val és *h*-val hangzott váltakozva az egész nyelvtörténeti koron át mind a mai napig, mert hisz mostanság is hallhatunk *arkangyal*-t (többször) és *arhangyal*-t is emlegetni. E váltakozó párok azonban nem mindig maradnak meg, hanem vagy az egyik, vagy a másik válik közhasználativá. A tót *buchta* szónak magyar megfelelője egyaránt előfordul *buhta* és *bukta* alakban, de már a tót *kuchta* magyar megfelelője ma a köznyelvben már csak *kuktá*-nak hangzik, pedig régebben a *kuhta* (l. OklSz.) is előfordult. Ma kizárólag *k*-s alakban él *bakter* szavunk, de Gvadányi még *bachter*-nek írta, s talán *h*-val olvasta e szót. Viszont a *potroh* (= szláv *potroch*) esetében a *h*-s alak általánosult, a régen megvolt *potrok* (MA., PPB., vö. NySz.) pedig kiszorult a használatból.

Egészen hasonló a helyzet ama jövevényszavainknál is, amelyek egy átadónyelvi *á*-t tükröznek nyilvánvaló hanghelyettesítéssel. Vannak olyan szavaink, amelyek párhuzamos alakokról tanúskodnak, és vannak, amelyekben vagy az egyik vagy a másik helyettesítési mód általánosult.

Párhuzamos alakokra példáink a köznyelvből: *advent* ~ *ádvent* (vö. kat. szláv *advent*, egyh. lat. *adventus*), *akác* ~ *ákác* (= lat. *acacia*), *ammen* ~ *ámmen* (= egyh. lat. *amen*), *ampolna* ~ *ámpolna* (= egyh. lat. *ampulla*), *angolna* ~ *ángolna* (= lat. *anguilla*), *arkangyal* ~ *árkangyal* (= egyh. lat. *archangelus*), *armádia* ~ *ármádia* (= ol. nyj. *armada*), *articsóka* ~ *árticsóka* (= ol. nyj. *articiocca*), *bagger* ~ *báger* (= úfn. *bagger*), *kacsa* ~ *kácsa* (= szláv *kača*), *korál(l)* ~ *korál(l)* (= ném. *koralle*), *majoranna* ~ *majoránna* (= k. lat. *majoranna*), *masli* ~ *másli* (= osztr. ném. *maschl*), *raccsol* ~ *rácsol* (= osztr. ném. *ratschen*) stb.; a népnyelvből: *abrázat* ~ *ábrázat* (= szláv *obraz*), *agilis* ~ *ágyilis* (= lat. *agilis*), *aleni* ~ *álszni* (= ném. *alzen*), *ardél* ~ *árdéj* (= oláh *ardeiū*), *arté* ~ *árté* (= lat. *arte*), *braha* ~ *bráha* (= szláv *braha*), *bobajka* ~ *bobájka* (= tót *bobaľki*), *csamasz* v. *csamac* ~ *csámasz* (= szbh. *čamac*), *csanyak* ~ *csanák* (= kún *čanac*), *csardak*, *csardák* ~ *csárdák* (= szbh. *čardak*) stb. stb.; a régiségből:

¹⁾ A legrégebb adatokat az EtSz. csak *k*-val olvassa, pedig a *h*-s olvasatot is meg kell engedni, nemcsak a XVI. századtól fogva.

afium ~ *áfium* (< tör. *afjun*), *alkermes* ~ *álkermes* (N. *árkelmes*; < ném. *alkermes*), *altán* ~ *áltán* (< osztr. ném. *altan*), *amiánt* ~ *ámiant* ~ *ámiánt* (< ném. *amiant*), *angoly* ~ *ángoly* (< lat. *anglus*), *armás* ~ *ármás* (< oláh *armaş*), *Aténás* ~ *Áténás* (< lat. *Athenas*), *atom* ~ *átom* (< ném. *atom*), *banda* ~ *bánda* (< ném. *bande* v. ol. *banda*), *bandériom* ~ *bándériom* (< haz. lat. *banderium*), *briliant* ~ *briliánt* (< osztr. ném. *briliant*), *csakán(y)* (Gyöngy. tör.: *chackaan*) ~ *csákány* (< tör. *čakan*), *lanc-fa*: „lantz fáccal által vervén“ NySz. ~ *lánc-fa* (< úfn. *lanze*), *pandel* (N. *pantel*) ~ *pántli* (< osztr. *pantel*, *bandl*) stb. stb.

Idevalók természetesen török jövevényeink legrégibb rétegéből a *gyárt* és *gyarat*, az *árpa* és N. *arpa* is. A többi ma már vagy *ā*-val vagy *â*-val hangzik, de, hogy középkori feljegyzéseinknek egyaránt *a* betűvel írt alakjai mögött hány *ā*-s alak rejtezik a ma *â*-val, s hány *â*-s a ma *ā*-val hangzók közül, azt persze senki sem tudja megmondani.

A hanghelyettesítés ténye nemcsak megmagyarázza idegeneredetű szavaink *â* || *ā* megfeleléseinek rejtélyét, hanem azt is megvilágítja, hogy miért volt kutatóinknak minden törekvése, hogy a megfeleléseket szabályokba foglalja, eleve reménytelen. Mert milyen szabályszerűséget lehet megállapítani akkor, ha azt látjuk, hogy nyelvünk a ném. *kappel* 'haube' szót *â*-val *kápli* ('kicsiny fejkötő' Baranya m.) -nak veszi át, az ugyancsak ném. *kappen*-t pedig *a*-val *kapni* (csizmadia műszó) alakban? Milyen szótagszabályra vagy milyen idegennyelvi quantitásra lehet itt gondolni? Vagy itt van a ném. *bank* szó. Ezt kétféleképp is átvettük, *â*-val is, *a*-val is. A R. *bánk* azonban nem maradt meg, csak a *bank*. A *pánt* (< osztr. ném. *band*) esetében viszont az *â*-s alak állandósult, úgyannyira, hogy ma már azt sem tudjuk, volt-e valaha *pant* alakváltozata, pedig elvileg lehetett.

A hanghelyettesítésben rejlő szabad választási mozzanat bizonyos kötetlenséget biztosít a nyelvnek. Ezt a kötetlenséget utólag szabályszerűségekre szorítani meddő és reménytelen vállalkozás.

Mindezt látva és tudva, visszatérhetünk föltevésünkhöz és megállapíthatjuk, hogy mivel legrégibb jövevényeink is ugyanúgy viselkednek egy idegennyelvi *â*-val szemben, mint a legújabbkéletűek, az *ô*-, ill. *ös*-magyar *â* fölvetelének ezen a ponton semmi akadály, sőt ezzel olyasmit is érthetővé tudunk

tenni, amihez az *ā*-hipotézis segítségével még csak közelférközni sem lehetett.

Hogy válik be azonban föltételezésünk a másik jelenség-halmazban, az Árpád-kori feljegyzéseink váltakozva *a* és *o* betűvel írt alakjainak értelmezésében?

Az Árpád-kor a magyar írásbeliségnek legforradalmibb korszaka volt. A kor eleje táján történhetett meg áttérésünk a latinbetűs írásra. Hogy egy ilyen írásreform ma, amikor az írnutadás többé-kevésbé általános, milyen mélyen belenyúl egy nép kulturális életébe, s ott milyen kavargást és kavarodást okozhat, jól tudjuk. Bizonyosak lehetünk a felől is, hogy a konvulzió akkor sem volt jelentéktelenebb, amikor az írástudás még csak egy egészen szűk kör sajátja volt. Legfeljebb felületi méreteiben volt kisebb, belsőleg azonban ugyanaz.

Aki vagy akik e reformot megcsinálták, azok egy hatalmas és kényes feladat megoldására vállalkoztak. Alkalmazniuk kellett az egyházi latin írás elvét és betűit egy olyan nyelvre, melynek hangállománya nyilván nem egyezett minden ponton az egyházi latin hangállományával.

Egy ponton — föltevésünk értelmében — fel kell vennünk az eltérést, nevezetesen az *ā* tekintetében. Az bizonyos, hogy akármilyen nemzetiségűek voltak is azok a hittérítők, akik elhozták nekünk a keresztény tanokat, akármilyen norma szerint beszéltek, ill. olvasták is a latint, ejtésükben az *a* illabiális hang volt, mind rövid, mind hosszú válfájában. Ezzel szemben a magyar nyelv hosszú illabiális *ā*-jának a rövid párja már az első írásbafoglalások idején — ez a feltételezésünk — egy labiális hang volt, az *ā*. Ezzel adva volt az első részlet-probléma: mikép jelöltessék ez az egyházi latin hangállományából hiányzó, az *ā*-tól eltérő magyar hang, melyik latin betűvel?

Hogy ezt a problémát mikép oldották meg Árpád-kori szórvány- és szövegíróink, azt az emlékek világosan elárulják: hol *a*, hol *o* betűt írnak a magyar *ā* hang helyén. Miért e kettős jelölés? Azért, mert sem az *a*, sem az *o* betű nem volt adaequat jele a jelölni kívánt magyar hangnak. És miért éppen ez a két betű „helyettesítette“ az írásban az *ā*-t? Azért, mert az ezekkel jelölt egyházi latin hangok álltak a legközelebb a sajátos magyar *ā*-hoz: az *a* (mint rövid hang jele) az egyh. latin *ā*-ra utalt, tehát egy olyan hangra, amely a nyelvállás tekintetében volt

rokon az *ā*-val, az *o* pedig (mint rövid hang jele) az egyh. latin *o*-ra, amely labialitásánál fogva állt közel hozzá.

Az előbb a jövevényszavainknál egy hanghelyettesítési tényt figyeltünk meg az idegennyelvi *ā* tükröztetésével kapcsolatban, most ennek az írásbeli párja bontakozik ki előttünk: a magyar *ā* hang hiányzó külön jelének a helyettesítése a latin *a* és *o* betűkkel. A kettő szorosan össze is függ egymással, csak mindegyik más síkra vetíti ki ugyanannak az oknak a következményeit. A közös ok: az *ā* magyar hiánya, illetve az *ā* megléte, a következmény: a hangjelenségek síkján az idegen eredetű szavak *ā* és *ā* megfelelési kettőssége, a jelölés síkján pedig az *a* ~ *o* betűváltakozás.

Latinbetűs írásunk emez első részletproblémájának illetendő megoldása azonban nem maradt következmény nélkül. Annak, aki a latin *o* betűt — legalább is részben — a magyar *ā* jelölésére használta fel, annak a magyar *o* hang jelölésénél — legalább is részben — más betűről kellett gondoskodnia. A legközelebbi megoldás az *u*-t ajánlotta; az Árpád-kori feljegyző sokszor élt is az alkalommal, annyival is inkább, mert a magyar *u* hang jelölésénél végső esetben még más jelekhez (*v*, *w*) is folyamodhatott. Az első *a* ~ *o* betűváltakozás nyomán tehát így megszületett az *u* ~ *o* (és *u* ~ *v*, *w*) betűváltakozás is: az egyik szükségképen vonta magával a másikat.

Íme, az ó-magyar *ā* föltevésével máris belekerültünk SZINNYEI törzsgondolatának a sodrába, amely azt hirdette, hogy „a magyar nyelv hangzórendszere a történelmi korban jelentékenyebb változáson nem ment át“ (NyK. XXVII, 384). Amit a SIMONYI-féle iskola rövid magánhangzóink Árpád-kori zártabb voltáról, majd az Árpád-kor vége felé bekövetkezett általános nyiltabbá válásáról tanított, az nem egyéb, mint hibás értelmezése az egykorú feljegyzéseknek, mert ami ezekből helyesen kiolvasható, az az, hogy nálunk főleg „írásbeli átalakulás történetelt, nem pedig hangváltkozás“ (uo.). Történt ugyan szórványosan hangváltkozás is, de egészben véve, ami történt, az főleg és elsősorban az írást érintette.

Hogy az első nagy forradalmi lépést, a latin betűírásra való áttérést, szükségképen a kiforratlanság kora követte, természetes. Hiszen, ha a magyar nyelv hangrendszere nem is lett volna eltérő az egyházi latinétól, akkor is bizonyára jelentkez-

tek volna bizonyos ingadozások a latin betűknek magyar hangokra való adaptálásakor. Mivel azonban eltérések is voltak, az ingadozások egyszerűen nem maradhattak el.

Mi csak egy ponton vizsgáltuk az elűtő hangállapot hatását az írásra: rövid magánhangzóink pontján. Itt is csak egy lényeges eltérést vettünk szemügyre: a latin *a* és a feltételezhető magyar *ā* hang különbségét, de ez az egy is érezhető ingadozások forrása lett.

A kiforratlanság és bizonytalanság korszaka nagyjából a tatárjárásig tart a fokozatosan kialakuló magyar írásbeliségben. A XIII. század második felében már feltűnedeznek a lassan kibontakozó megállapodottság jelei: az *a ~ o*, *o ~ u*-féle betűváltakozások egyre gyérülnek, és az Árpád-kor végén már nagyjából az a helyzet, hogy a latin *a* betű a magyar *ā*, a latin *o* betű a magyar *o*, és a latin *u* a magyar *u* hang jele. Az ingadozások ugyan még a XIV. és XV. században is fel-felűtik fejüket, de már egyre erőtlenebbül jelentkeznek, és egyre kevésbé zavarják az általános írásképet.

Ennek az Árpád-kor vége táján bekövetkezett lehiggadásnak is egyszerű lehetett az oka. Csak meg kellett barátkozni azzal a gondolattal, hogy a latinban rövid illabiális hangot jelölő *a* betű a labiális rövid magyar *ā* hangot jelölje, és máris megnyílt a kitisztulás, az ingadozásoktól való megszabadulás útja: az *o* betűt le lehetett foglalni egészen az *o* hang jelölésére, és az *u* betű is megszabadult attól a korábbi rendeltetésétől, hogy az *o* hangot is jelölje.

*

Minthogy így gondolatsoromat mindkét irányban végiggondoltam, és azt láttam, hogy az *ős*-, ill. *ó*-magyar *ā* föltevése nemcsak, hogy nem vezet zsákutcába, hanem egyfelől megadja a kulcsát legrégibb jövevényszavaink *ā* és *ā*-s alakjainak, másfelől meg visszavezet SZINNYINEK ma is ép és helyes főgondolatához, tulajdonképpen nem is volna már egyéb teendőm, mint az, hogy ezt az *ā*-t a valóság rangjára emeljem. Ez azonban már nem az én dolgom, hanem másoké.

A kérdés, melyre minden egyes magyar nyelvésznek válaszolnia kell, szerintem így hangzik: elfogadható-e mindezek után az *ā*-hipotézis a hozzája kapcsolt formulákkal egyetemben, ame-

lyek eddig legalább is nem igazoltak, és nem is adnak megnyugtató magyarázatot semilyen irányban sem, vagy pedig az *á* ő-, ill. *ó*-magyar létezése fogadható-e el inkább? Aki e kettő közül az *á*-föltevést választja, annak tudnia kell, hogy SIMONYI tézise mellé köti le magát véglegesen, és vállalnia kell azt a formalisztikus olvasási módot is, amely SIMONYI alapgondolatából sarjadt. Aki azonban az *á*-föltevést elveti, annak vissza kell térnie SZINNYEI olvasási módjának a nyelvi lényegét kereső főpontjaihoz, és vállalnia kell azt a sok-sok veszélyt is, amelyet ez az olvasás okoz.

Mindenkinek válaszolnia és választania kell: vagy-vagy. Én már választottam: SZINNYEI mellékgondolata ellenében az *ó* főgondolatát.

1942. március 24—május 15.

LAZICZIUS GYULA.

Az átmeneti szókatégoriák kérdése.

TECHERT JÓZSEF hozzászólásához (MNY. XXXVIII, 254—67) a következő megjegyzéseket fűzhetem:

1. Az átmeneti szókatégoriák kérdésével én nemcsak történeti, hanem leíró szempontból is foglalkoztam, sőt a történeti fejlődések synchronikus lecsapódásaira vonatkozó megállapításaim alkották dolgozatom lényegét.

Ezzel szemben TECHERT csak történeti szempontból nézi a kérdést, s ez annál inkább feltűnő, mert ő éppen azt vizsgálja, vajjon leíró nyelvtanainknak tudomást kell-e venniük az átmeneti szókatégoriák létezéséről.

2. Hozzászólásában TECHERT felrója, hogy nem vettem szemügyre minden lehetséges történeti előzményt az átmeneti szókatégoriák kialakulásánál. Így pl. csak a képzett szó → tőszó, összetétel → egyszerű szó fejlődésekre voltam tekintettel, a visszajukra már nem.

Mivel engem az átmeneti szókatégoriák kérdése synchronikus szempontból, főleg a mai nyelvállapot szempontjából érdekelt, történeti teljességre egyáltalán nem törekedtem. Így természetesen nem tárgyaltam az említett ellentétes irányú fejlődéseket sem, mert ezeket pontosan úgy ítélem meg, mint TECHERT, amikor azt mondja: „az, hogy egy-egy összekötő hídra két irányból is jöttek szavak, a leíró vizsgálat szempontjából közömbös“ (267).

3. Leíró teljességre azonban törekedtem, de most, TECHERT hozzászólása után sem látok a mai nyelvállapot szempontjából több átmeneti szókatégoriát, mint hármat: egyet a tőszók és származékok, egyet az egyszerű szók és összetételek s egyet az összetételek és származékok között.

Több átmeneti kategóriával csak akkor kellene számolnunk, ha a megkülönböztethető pólusok nemcsak ezek volnának: tő- ill. egyszerű szók — képzett szók — összetételek.

Az ikerszavak seregét én nem tartom külön pólusnak a szókészletben, hanem csak az összetételek sajátos alcsoportjának.

LAZICZIUS GYULA.

Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz.

csomó. Bár a fgr. szókezdő hang mibenlétére vonatkozó vélemények (PAASONEN, SETÄLÄ: *š- és sokkal valószínűbben SZINYEI, WICHMANN: *č-) megoszlanak, *csomó* szavunkat az EtSz. az általánosan elterjedt nézetnek megfelelően a mordvin *šulmo* 'knoten' | finn *solmu* 'nodus' | lpN. *čuolbma* 'nodus' stb. szóval veti egybe.

Mégis, ha figyelembe vesszük, hogy a szó használatát bizonyító első köznévi adat csak a XVI. század elejéről való, s az esetleg (?) idetartozó személynevek is csak 1198-tól kezdve ismeretesek (l. *Csom*, EtSz.), továbbá, hogy az EtSz. szerint is a szó „-ó-ja már magyar képző“, s az igen nagyszámú származékszó „aránylag újabb alakulás“, — nem zárkozhatunk el annak az ötletnek a fölvetése elől, hogy a szó eredetének a végleges eldöntése előtt a középső török rétegbe való tartozás lehetősége is tisztázandó, mert az anatóliai nyelvjárásokban meglehetősen elterjedt *čom* szó jelentései közel állanak a *csomó* 'nodus, caterva, fasciculus' jelentéseihez: 'c s o m ó, f ű c s o m ó; csomósan; betegség; a levágott ágakból a fatörzsön maradt rész; fatörzs' SDD.

Ha a *csom(ó)* szó mégis finnugor eredetű, fgr. elődje *čēm lehetett. Az -m- szempontjából vö. a *szem* és *hamu* szók fgr. megfelelőit. A finnugor és a török szó talán összetartozik?

dikics. A 'linea sutoria' e magyar nevére az EtSz. a következőket mondja: első adat a XVIII. század második feléből ... Eredete ismeretlen. Vö. oszm. *dikiš* (RADL. III, 1755) 'die naht, das nähen' ??

Ehhez azt jegyezhetjük meg, hogy a kipsakiban volt egy *tikič* 'Stachel' szó (HOÜTSMÄ, Ein tü.-ar. Glossar 68). BANG fölveti azt a gondolatot, hogy ez a szó nem a *tik-* 'nähen' igének a származéka, hanem éppenúgy, mint a kirg. (*kara*)*tikān* 'Rottanne' ~ ujj., csag. stb. *tikān* 'Dorn, Strauch mit Dornen' és kips., kun *tigānäk* ~ krimi *dāgānäk* 'Dornstrauch' ~ kumük *tegenek* 'Stachel' szók, a kun *tik* (*ayač*) 'Säule' ~ szag. *tek* 'Pfahl' ~ csag., kirg. *tik* ~ oszm. *dik* 'steil, aufrecht, gerade' szónak a származéka (KOsm. IV, 19).

Idetartozik és nagyon figyelemreméltó a középtör. *tiküč*

'Wedel aus Federn oder Eisen, mit dem der Becker das Brot schlägt (gasselt)' MKĀŞ. — BROCK. és az anatóliai nyelvjárásokban föltűnedező *dikeč* szó is: 'a szőlőkarók beásása végett a földben lyukat nyitásra alkalmas vas- vagy fakaró' (Menemen), 'karó' (Džebelibereket, Adana), SDD., 'karó' AnDerl.

Ezt a szót jelentéstani szempontból sokkal könnyebben hozhatjuk kapcsolatba a magyar *dikics* szóval, mint a 'varrás'-t, 'varrat'-ot jelentő *dikiš*-t.

imeg, ing 'interula, indusium; hemd'. A NySz. a kódexek korából már sok adatot ismer mind az *ing* (*eng, yng, ing, üng*), mind pedig az *imeg* (*ymeg, imeg, ümög*) alakra. Az OklSz. 1544-től kezdve közöl rá sok adatot (*ing, imeg, wng, ümogh*). A Beszt. szój. szerint *enk* 'camisia'; a Schl. szój. *imeg*, a MURMELIUS-féle szójegyz. meg *ewmeg* 'indusium, camisa' alakban közli.

GOMBÓCZ (M. tört. nyt. III. Alaktan, 34) ismeretlen eredetűnek deklarálta. VÁMBÉRY már próbálta ugyan a törökből magyarázni, s a tat. *küjnek, gömlek* szóval hasonlította össze (M. er. 307), majd még legutolsó munkájában (A magyarság bölcsőjénél 173) is visszatért erre az ötletére, de kísérlete hangtani szempontból teljesen csütörtököt mondott.

Most más alapon ugyan, s csak kérdőjellel, — mégis a törökből vélem a szót megmagyarázhatni.

Az első kérdés az, hogy milyen kapcsolatban van az *imeg* és *ing* egymással? HORGER szerint *imëg* az eredeti, s ennek az accusativusából (*imëget*) elvonással alakult az *inget* ~ *ing* alak (MNY. I, 402). Ez a magyarázat tetszetős, mégis — ha az alábbi etimológia helyes —, csak némi fenntartással fogadható el. A törökségben az öltözék részeinek, díszeknek a jelölésére szolgáló szavak sokszor *-mak, -mäk, -pak, -päk* végzetűek. Ez a köztudomás szerint deverbális képző az infinitivus, illetőleg nomen actionis képzője. A *-mak* képzős cselekvés-név eszköznévvé is válhatik (*tokmak, čakmak* stb), sőt a cselekvés tárgyának, illetőleg céljának a nevévé is, pl. tel. *körmök* 'das Sehen, ein Gegenstand den anzuschauen es sich lohnt, das Schauspiel' RADL. Mindehhez hozzáfűzhetjük, hogy a *-mak, -mäk, -pak, -päk* képző néha nomen verbum-tövekhez is járul (l. alább *jašmak, oimak*), sőt határozottan denominális képző szerepében is látjuk, mégpedig néha testrészek nevei után fűzve!

Vegyünk sorra néhány példát: oszm. *ilmek* 'eine Schleife' RADL. < *il-* 'aufhängen, anhängen' RADL. | *bürmek* 'kadyn čaršafy' SDD. < *bürü-* 'einhüllen, bedecken' RADL. | kir. *örmök* 'ein Stoff aus Kamelhaar, das Spinngewebe' RADL. (Aus Sib. I, 459) ~ csag. *örmäk* 'ua.' Ide tartozik még az azerb. *örpäk* ~ kirg. *örpök* 'das Kopftuch' RADL. is < *ör-* 'flechten' RADL. | ujb., csag., kun, kirg. *tumak* 'eine Wintermütze mit Ohrenklappen' RADL. ~ karakalpak *tumak* 'női sapka' (VÁMBÉRY, A török faj 457); Spitze Mütze mit Ohrenklappen' (RADLOFF, Aus Sib. I, 460) ~ kturk. *tumaq* 'mechovaja šapka' (BASKAKOV—NASIROV, Ujb.-russk. slov.); 'Pelzmütze der Männer, in Fuchspelz und in Leder gefertigt' (KATANOV-MENGES: SBAW. 1933 : 1215) < ? | saröyögur *bosmak* 'embroidered hair-ornament' (MANNERHEIM, A Visit to the Saröyögurs) | saröyögur *jašmak* 'twist' MANNERHEIM ~ oszm., csag. *jašmak* 'die Schleier mit dem die Frauen Kopf und Brust bedecken' RADL. < csag. *jaš* 'still, leise, heimlich' RADL. és **jaš-*. Ezt az igét származékaiból ismerjük: *jašaq* 'Helm' MKĀšγ., csag. *jašur-* 'verbergen' RADL., kun *jašyry* RADL. ~ *jašru* MKĀšγ. 'verborgen, heimlich' stb. | tar., küer., kirg., csag., kturk. *oimak* 'der Fingerhut' RADL. ~ tel., alt. *oimok* 'ua.' ~ kkirg. *ojmok* 'gyűszű' (ALMÁSSY: KSz. II, 115) ~ leb. *oibak* 'der Fingerhut' ~ sor, szag., kojb., kacs. *oimak* 'die Niederung, Vertiefung' RADL. ~ szag. *oibak* 'die Niederung, Loch' ~ tel. *oibok* 'ua.' RADL. < kkirg., szag., kacs., csag., kturk. *oi* 'das Loch, die Niederung', vagy köztör. *oi-* 'ausmeisseln, aushöhlen'. Ehhez a nomen verbum-tökhöz tartozik a tar. *oiman* 'die Niederung' RADL. A *-man* képző is lehet deverbális és denominális funkciójú is.

Az alábbi példákban már kétségtelenül denominális funkciója van a *-mak* képzőnek:

kkirg. *ičmek* 'nemezdarab a nyereg oldaldeszékai alatt' (ALMÁSSY: KSz. II, 114) ~ kturk. *ičmāk* 'die Sattelunterlage' RADL. < köztör. *ič* 'das Innere, der innere Theil eines Dinges' RADL. (vö. csag. *ičik* ~ tob. *itsik* 'Unterkleid' RADL. | kirg., kaz. *baipak* 'der Filzstrumpf, der Filzstiefel' RADL. ~ kkirg. *baipak* 'nemezharnnya' (ALMÁSSY: KSz. II, 115) < csag. *bai* 'das Band' ~ kirg., kaz., kun *bau* 'der Strick' < *bay* 'das Bindende, das Gebundene, Band' (BANG, Das negative Verbum. SBAW. 1923 : 119) | türkm. *telpek* 'prémes sapka' (VÁMBÉRY, A török faj 485) ~ kkirg. *tel-päk* 'eine Pelzmütze' RADL. < *tel* 'szőrszál, drót' stb.

Végül a számunkra legfontosabb csoportra térjünk át, azokra a nevekre, amelyekben a denominális funkciójú *-mak*, *-māk* képző testrésznévhez járul:

1. csag. *bašmak* 'das Kopftuch' < *baš* 'fej'. RADLOFF szerint ez eredetileg *bašbay* lett volna, illetőleg a csag. *bašbay* (*baš* + *bay*) 'die Kopfbinde, das Kopftuch'-hal lenne azonos. Valószínű azonban, hogy itt két különböző szóról van szó. Van csag. *kolbay* 'Armband' RADL. is, de sehol sincs vele kapcsolatos *kolmak*. VÁMBÉRY (Tör. faj 536) és ZOLOTNICKIJ (Korn. čuvašsk.-russk. slovar. 43, 238—39) a csuvas *masmak* 'női kalap, golodnaja povjazka' szót is a csag. *bašbay*hoz kapcsolják ugyan, de a csuvas *-k* ennek ellentmond, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a szó nem közvetlenül, hanem (az *m-* tanúsága szerint) valamely harmadik nyelvjárás (vö. kirg. *masak* 'Pfeilspitze, Ähre' < *bašak*) közvetítésével került a csuvasba. A csuvas szó hangalakja tehát arra enged következtetni, hogy *bašmak* az eredeti. Mindennek csak látszólag mond ellent az, hogy a középtör. MKÁŠY. kun Cod. Cum., kipcs. HOUTSMA, ABŪ HAYYĀN, oszm., kaz. RADL. *bašmak* jelentése: 'láb b e l i'. A *baš* szónak ugyanis nem csupán 'fej', hanem 'der Anfang und d a s E n d e' RADL. jelentése is van. Így történhetik meg aztán, hogy a kumükben van egy szó, *janbaš* (NÉMETH: KSz. XII, 122), amely 'comb', sőt 'láb'-at is jelöl (*jan* 'oldal' + *baš* 'végződés, vég').

2. krimi *kölmāk* ~ oszm. *gölmāk* (> *gömlāk*) ~ tara, kaz. *külmāk* RADL. (> kalm. *külmæg* RAMST.) ~ karaim *kolmak* KOWALSKI 'Hemd'. Ez a szó is névszói eredetű! — BANG ugyan (Beitr. zur tü. Wortforschung. Turán 1918: 299) egy **kömlāk*-et tart eredetinek, hogy így ezt a szót is a 'mell'-et, illetőleg 'ing'-et jelölő egyéb *-lāk* képzős szavak (pl. *köylāk* > *köjnök* stb.) közé sorolhassa. Azonban a balkár *köl* 'Herz, Sinn, Gemüt' (PRÖHLE: KSz. XV, 230), meg a metathesis nélküli *kölmāk* alakoknak a nagy elterjedtsége arra engednek következtetni, hogy *köl* többől és nem **köm*-ből kell kiindulnunk. A *köl* szónak a török nyelvekben általánosan elterjedt jelentése ugyan 'tó', de a teleut és altájiban 'der Arm eines Flusses' RADL. Talán ennek veláris párjául tekinthető a *kol* szó, amelynek viszont általában 'kar' a jelentése, de e mellett az ujj., szag., tar., csag., kturk.-ban 'folyóágyat, mélyedés'-t, a kumükben 'ágy, meder, völgy, árok'-ot is jelöl (NÉMETH: KSz. XII, 132). Hogy 'kar' jelentésű szó, illetőleg származéka ruha-

darab jelölésére is szolgálhat, arra az oszm. *kol* 'Arm' és 'Ärmel' RADL., oszm. *kolčak* 'wollene Fausthandschuhe' RADL. meg az orosz *ruka* 'kéz, kar' — *rukav* 'Ärmel, Flussarm' szavakat idézem. Ezekután valószínű, hogy a *kölmäk* szó a denominális *-mäk* képzős szavak közé tartozik. Az imént említettem balkár *köl* szó 'Herz, Gemüt' jelentése másodlagos fejlemény lehet valami, 'a felső test mellső része'-féle jelentésből, éppenúgy, mint ahogy az ujj. *kögüz* (BANG-GABAIN Analyt. Index) ~ oszm. *göyüs* ~ alt., tel., kojb., csag., tar., kun *kögüs* szónak is az elsődleges 'Oberkörper, zwischen den Schultern und dem Unterleibe' jelentésen kívül 'der Sinn, Verstand' RADL. jelentése is van. Az is lehetséges, hogy a *kögüs* töve, a kikövetkeztethető **kög* (> kkirg., szag., kojb. *kö* 'die edleren Theile des Leibes, die als Sitz der Seele gelten' RADL. A **kög*-ből még: kun CCum. *köüläk* 'ing' és kirg. *köüzö* 'das Schulterblatt' RADL.), továbbá az ujj., csag., tar., kirg., kun *köyül* 'Herz, Sinn, Gemüt' RADL. ~ oszm. *gönül* és a csag. *köyläk* ~ tar. *köynäk* 'das Hemd' RADL. szók *köy* töve (ezzel talán azonos a tel., leb. *kön* 'der Sumpf' ~ sor *kön* 'ein stiller, tiefer Platz im Flusse' RADL.); meg a *köl* szó egyaránt egy **kö-* tőalakra mennek vissza, s ennek lehetett a 'felső test mellső része' jelentése. Származékairól, illetőleg az 'ing' jelentésű szavakról bővebben írt BANG (i. h. 294—301). Ha ez az atomizálás talán túlzott is,

3. kétségtelen példája a testrész + *-mäk* > ruhanév fejlődésnek a sor *kögüspäk* 'eine Jacke' RADL. Ennek töve a fönt említett *kögüs*.

4. Kitünő analógia ehhez a kalmük *tsēdzümæg* 'kurzes Wams mit Pelzfutter' (mongol *čege-žimeg*) RAMST. Ez a szó átment az altájiba *čäjimäk* 'Männerjacke' RADL. és a kturk.-ba is: *džädžmäk* 'Überwurf' (KATANOV—MENGENS: SBAW. 1933 : 1275). Töve a mongol *čege-ži* ~ kalm. *tsēdzü* 'brust' RAMST. ! A mongol *-maq*, *-meg* képzőről POPPE ezeket írja: „Das mongolische Suffix *-maq*, welches ... als Endung deverbaler Nomina auftritt, kann nicht zerlegt werden ... [und] welches auf ein älteres *-maq* zurückgeht, stelle ich mit dem bekannten türkischen *-maq*, *-mäk* des Infinitivs zusammen“ (Die Nominalstammbildungssuffixe im Mong. KSz. XX, 102, 121).

Ezzel a képzővel, testrésznévből alakult denominális névszót látok a mi *imeg* szavunkban is, amelyet így elemezhetünk: *iy* + *mäk* = **äy* + *mäk*. A tara, tob., kaz. *iy* 'die Schulter' RADL.

~ bar. *ün* 'Schulter' RADL. valószínűleg östör. **äy*-re mennek vissza. Idetartozik a csuv. *an-puśsi* 'váll' PAAS. szó is, amely eredeti **äy-bašy*-ból szabályosan fejlődött. Hozzávehetők még: tel. *in-bašy* RADL. ~ karacs. *ün-baš* 'Schulter' ~ kumük *immaš* 'ua.' (PRÖHLE: KSz. X, 143). Az **äy* származékai közül a sor *äyin* ~ sor, csag., szárt, ujb. *ägin* ~ szag., kojb., kacs. *eyin* ~ bar. *igin* ~ alt., kirg., kaz., karaim *in* ~ kacs. *än* 'Schulter' RADL. szót RADLOFF eredetibbnek tartja és az *iy* ~ *ün* alakokat ebből való összevonás eredményének véli. De nemcsak a csuvas *an-* alak, hanem a származékok egész sora arra utal, hogy egy **äy* > *ey* ~ *iy* szóból kell eredeztetnünk a szócsaládba tartozó összes többi alakot. Erről a szócsaládról valamelyest eltérően már BANG is írt (KOsm. IV, 7). Nehéz probléma, mert a 'Breite des Zeuges, Gesicht, Gesichtsfarbe' stb. jelentésű *äy* ~ *än* ~ *ey* ~ *iy* szókkal való egymásrahatások komplikálják. Ezek a szók részben azonos eredetből divergens fejlődések is lehetnek. Mi most maradjunk meg csak a 'váll' és a vele összefüggő jelentésű származékoknál: szag. *iymä* 'die Schulter' RADL. | szag. *iymän* 'ua.' | szag. *igmän* 'die Stickereien auf den Schultern der Frauenhemden' RADL. | ujb. *äyil* 'die Schulter' RADL. és tar. *äyil* 'die Kleidung' RADL. BANG a kturk. szövegekből is kikövetkezteti az *äyil*-nek 'das die Schulter bedeckende Kleid' jelentését (KOsm. IV, 7) | miser *iyzä* 'der Teil der Brust, der zwischen der Schulter und der Brustwarze liegt' ~ tob., kaz. *ipsä* 'der Nacken' RADL. (> csuv. *ənze* 'nyakszirt' PAAS.) ~ kirg., kun *epsä* ~ krm., azerb., csag. *äysä* 'der Nacken' RADL. | leb. *epsäi* 'Schulter' RADL. | sor, szag., kojb. *iyinä* (= *iyälä-*) 'auf die Schulter laden, jemandem etwas auf der Schulter tragen lassen' RADL. Ruházkodási vonatkozásuknál fogva nemcsak a szag. *igmän* és a tar. *äyil* fontosak, hanem még a kaz. *inič* 'das Futter des Hemdes auf den Schultern' RADL. is figyelemreméltó. Ezek azt bizonyítják, hogy a törökben a 'váll' jelentés átcsaphat a 'vállat fedő ruhadarab, ing, inghímzés' jelentésbe is.¹⁾ Hasonló jelentésfejlődést látunk a balkár

¹⁾ A szalar-törököknél, Kinában van egy olyan *ннѣ* szó is, amelynek jelentése 'rukav' (POTANIN, Tang.-tib. okr. II, 430). Ez azonban a szomszédos karajögür *енгѣ* (uo. II, 436) és még a következő 'Ármel' jelentésű szókkal függ össze: kaz. *jın* RADL. ~ alt., tar., küer. *jän* RADL. ~ kun *yeng* C. Cum. ~ kipsz. HOUTSMA, IBN MUH. *يُنك* ~ középtör. *jän* MKÄšy. ~ oszm. *jän*. Hogy itt a *j-* eredeti, vagy legalább is nagyon régi, azt a csuvas *šanä* 'Ármel' PAAS. igazolja. Így valószínűtlen, hogy összefüggne a tárgyaltunk **äy* 'váll' szóval.

öšün 'Brust' > öšün-alli 'Vorhemd' (all ~ al 'Vorderseite') esetében is (PRÖHLE: KSz. XV, 248).

Ha az *äy ruhanév-származékait, meg a fentebb említett -māk képzős ruhanéveket szem előtt tartjuk, jelentéstani szempontból joggal tehetjük föl az imeg szó itt vázolt származtatásának helyességét.

De hangtani szempontból is van megmagyaráznivaló. Török ā-ból nem szokott a magyarban i fejlődni. Arra azonban, hogy régi első szótagbeli ā a besenyőben, meg a kunban zárt e-vé lett, sőt i-vé is fejlődhetett, már GOMBOCZ (Árpádkori tör. szn.-ink 22—23), majd később NÉMETH rámutatott (Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós 58). A Cod.Cum. ugyan, mint fentebb láttuk, eysā szót ismer, de azért mégis föltehető, hogy a középső réteghez tartozó török jövevényszavainkat átadó valamelyik másik török nyelvből *iymāk került át.

A -k zöngésülése annyira gyakori jelenség, hogy magyarázatra sem szorul (GOMBOCZ, M. tört. nyt. II, Hangtan II, 86). Így csak az a nehézség maradna meg, hogy ezen etimológiai kísérlet szerint az -y-nek semmi quantitásbeli nyoma nem maradt, pedig az -ym helyén -mm-et várnánk.

kancsal szavunkra a NySz. az első adatokat a Jordánszky-, majd az Érsekújvári-kódexből ismeri. Míg az ÉrsK.-ban a *kanczal* szó jelentése, teljesen magára állva 'impedimentum, trica', addig az összes többi forrásokban — a korábbi JordánszkyK.-ban is —, 'strabo, luscus; schieler, schielsehender' az értelme. Az OklSz. 1498-, majd 1500-ból közöl rá szn.-i adatokat.

Az EtSz. a *bandsa* szót tárgyalva, a *bandsal* > *bandsa* > *bandsi* és a *kancsal* > *kancsi* sorok párhuzamossága alapján kétségtelennek tartja, hogy „a két rokonjelentésű szócsalád hatott egymásra“. A *kancsi* szónak is alapjául szolgáló *kancsal* etimológiájára vonatkozólag legutoljára Pais Dezső tett megjegyzést. Ő a *gányol*, *gancos*, *gáncs*, *kancsal* és *kankalék* szavakat egymással összefüggésben állóknak tartja (MNY. XXXIV, 239).

Szerintem a *kancsal* szó végelemzésben az ujjúrból ismert *qyng* 'scheel' (Uig. IV, 38, 42: *qyng közin* 'mit scheelen Augen')¹) szóra megy vissza. Ennek a szónak -gyr képzős származéka

¹) Vö. a tihanyi oklevél *kangrez* szavának *kang*-jával, amelyről cikkem nyomása közben IFJ. NÉMETH GYULA írt (MNY. XXXVI, 327).

a középtör. *qyzyr* 'sheel, schielend' MKĀŠŸ. ~ toboli, kirg., krimi *qyzyr* 'schief, krumm, gebogen' RADL. ~ kaz. *qyzyr* 'schief, ungerecht' RADL. ~ kumük *kyzyr* 'hamis, ferde, hazug, görbe' (*kyzyr goz* 'kancsal' NÉMETH: KSz. XII, 131) ~ balkár, karacs. *qyzyr* 'schief, krumm' (PRÖHLE: KSz. XV, 237; X, 118) ~ ufai tat. *kezyer* 'ferdén, félre' (PRÖHLE: NyK. XXXVIII, 348) ~ karaim *qynyyr* 'krumm' RADL. ~ Szamarkand-vidéki *kyzyr* 'ferde', szemről: 'kancsal' (NIMET TURGUN közlése). MAHMÚD AL-KĀŠYARĪ *qyru* 'sheel' szót is ismer, ezt VON GABAIN egy **qynyyr*- ige gerundiumának véli (Uig. IV, 42).

Egy másik, számunkra fontosabb származék az oszm. *qynčyr* 'unvollkommen, mangelhaft' RADL. ~ csuv. *χṇ. džər* 'kidülledő (szemről)' PAAS. [a csuvasban tatár jövevényt is lehet] ~ csag. *kynčyr* 'gyámoltalan, hibás; k a n c s a l' Š. SUL.

A *kyčyr* > *kynčyr* és *kancsal* azonosításának két bökkenője van. Egyik a szóvégi -r, másik a vokalizmus problémája.

Van a törökségben egy meglehetősen elterjedt képző, a -čyl képző (vö. DENY, Gr. 348; BANG, KOsm. IV, 13; Ostas. Zschr. VIII, 23; LAPTEV, 89). Ennek a denominális képzőnek a -čyn képzővel azonos funkciója van: mellékneveket képez, mint az aequatívusi -ča képző és madárneveket. Ha figyelembe vesszük a sporadikus -r > -l hangváltozásról az alább, az öböl szóra vonatkozóknak elmondottakat, meg még a csag. *golčir* 'der Verleumder; Wortsammler, Dichter, Prophet' RADL. és az alt. *karabakčyl* > *karabakčyr* 'Star' VERB., meg a kturk. *bagdžal* 'Name einer Entenart' (MUNKÁCSI: KSz. XIV, 351) > tob. *bahčar* 'Star' BUDAGOV eseteit, valószínűnek tarthatjuk, hogy a *kyčyr* szó eredetibb alakja **kyčyl* volt.

Ami még a vokalizmust illeti, arra utalok, amit NÉMETH GYULA a besenyők *Kargar* törzsnevééről mondott: „Ein türkisches *kyrgyr* kann mit einem *kargar* wechseln' . . . Der Laut *y* steht nämlich dem *a* in lautlicher Hinsicht ziemlich nahe . . . , so dass obwohl das türkische *y* in den türkischen Lehnwörtern der ungarischen Sprache regelrecht durch *i* vertreten wird, haben wir [ausnahmsweise] einige Beispiele, in denen das türkische *y* durch ungarisches *a* [ā] substituiert worden ist: ung. *gyalom*, . . . *sajt* ~ türkisch *džylym*, . . . *čyyt*, ung. *Alap* ~ tü. *Alyp*, ung. *Althabarz* ~ tü. *Altybars*“ (KCSA. II, 280). Mellékesen megjegyzem, hogy a NÉMETH GYULA által említett kturk., csag., [kirg.] *kynyyr* 'mutig,

tapfer' szónak nincs köze az itt tárgyalt *kygyr* 'schief, scheel' szóhoz, hanem a *konok* etimológiájánál tárgyalt *kynyk* 'szilárd' szóval függ össze.

Visszatérve a *kancsal* szóra, ennek alakfejlődését tehát így gondolhatjuk: török **kyz* + *čyl* (> tör. *kynčyr*) > magy. *kancsal*. Valószínűleg a középső jövevényszóréteghez tartozik.

karám. Gombocz (MNy. XVII, 124—125) és Ligeti (NyK. XLVIII, 336—338) szép magyarázata szerint „a karámnak . . . feltehető forrása a **qoran* v. *qoram* (< *qory*-, *qoru*- 'umgeben, umzäunen, beschützen') alak szabályszerű denominális képzés, melyet ugyan sem a törökből, sem a mongolból nem ismerünk, de amely a folytonosan gyarapodó régi török és mongol szóanyagból előbb-utóbb előkerülhet“.

A szóbanforgó ige származékai között a Gombocz és Ligeti által említettekén kívül még a túlnyomóan kipsak-törzsbeli ferzanai karakirgizeknek téli szállásaira jellemző *chorok* érdemel figyelmet. Ez 2—3 m. magas fallal bekerített udvar, a birkanyáj, lovak stb. téli lakóhelye. Prinz képekkel is jól ismerteti (Második belsőázsiai utazásom néprajzi eredményei 11, 12, 16).

Kétségtelen, hogy a török tulajdonnévanyag is sok olyan közzsót őriz meg, amelyet a szótárak nem regisztrálnak. Ha a helyneveket vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy Kašyar mellett van egy *Biš-Karam* (azaz: *Öt-karám*) nevű falu (Zapiski Imp. Russk. Arch. Obšč. IX, 148).

Tudva azt, hogy mennyire általános a keletturkesztáni török nevek pontatlan átírása akár az orosz, akár a másnyelvű forrásokban, meg, hogy az eddig szótározott keletturkesztáni szóanyag nem ad más lehetőséget e helynév értelmezésére, — ebben a *karám* szót kell látnunk. Annyival is inkább, mert a helynév pontos synonymáját is megtaláljuk a törökségben; nálunk a Kunságban egy 1451-ből való határjáró oklevélben: „terra *Otarhalma* . . . *Besotar*“ (GYÁRFÁS, A jászkunok története III, 626). Az *otar*¹ szó (< *ota*- 'weiden') jelentése a kirg., nog., krm.-ben ugyan csak 'Weide, ein vom Aule entfernter Weide-

¹) Másutt is látjuk a törökségben: *Otar*, az Yssyk-költől északnyugatra (Proceedings of the Roy. Geogr. Soc. 1888:639); mint személynév: kirg. *Otarbaj* (Materialy po obsled. chozajstva v Semirěč. Obl. Věrnensk. u. 84; Kopsk. u. 120, 150); mint kurgánnév: *Otarbaj* (KJuAR. XI.).

platz' RADL. stb., de a kazániban 'ól, kerített hely' BÁLINT, 'zago-rožennoe město' (IZNOSKOV, Spisok nasel. měst Mamadyšsk. ujezda. Trudy IV. Arch. S. II, 133). A kunsági *Besotar* jelentése tehát legvalószínűbben *Öt-a kol*, vagy *Öt-karám*.

kódorog. A NySz. az ellenreformáció kora óta (TOLNAI, A wittenbergi akadémia vigasztalása 1632, illetve GELEI KATONA, Váltás titka 1645) ismer rá adatokat: *kúdorog*, *kutorog* 'umher-schweifen, herumlungern'. Az OklSz. meg 1721 óta: *ki kudorog*.

VÁMBÉRY (A magyarság bölcsőjénél 182) egy állítólagos török *koldur*- 'kódorogni' igével hozza összefüggésbe. Ilyen jelentésű *koldur*- ige azonban nincs. A csag. *koldur*- jelentése 'bitten lassen' RADL. Ha a *kódorog* gyakorító képzőjét elhagyjuk, a következő török igével vethetjük egybe: kirg. *kydyr*- 'brodjažničat' BUKIN (= *kydyrma*, 'brodjačij' BUKIN) ~ kaz., kirg., kking., krm. *qydyr*- 'sich herumtreiben, suchen' RADL. ~ szamarkandi özbeg *kydyr*- 'mindenfelé menve keresni' („her yere giderek aramak, arayıp taramak“ NIMET TURGUN közlése).

komondor. Mint közszót — a NySz. szerint — először 1566-ban HELTAI GÁSPÁR meséiben látjuk, majd BORNEMISZA PÉTER prédikációiban, 1584-ből. — A *-dur* képzős török nép-, illetőleg törzsnevekkel foglalkozva, ezek között megemlítettem a *Kumandur* nevet is, amelyet moldvai oláh helynevekből (pl. 1766: *Comăndăriascăi*, 1803: *Comăndărești* stb.) és a magyar *komondor* közszóból következtettem ki (MNY. XXVII, 316), a *Monguldur* < *Mongol* nevek analógiájára. Ehhez PAIS DEZSŐ a következő megjegyzést fűzte: „A *kumandur* (*kuman* vagy *kun*) nép hozta kutya-fajta neve *komondor eb* vagy *kutya*, s ebből *komondor*; *Komondor* családnév, adatok rá a XV. századtól kezdve.“ (uo.)

Ezen etimológiai föltevés helyességének igazolása szempontjából fontos annak a bizonyítása, hogy valóban volt valaha *Kumandur* törzsnév. A bizonyítás lehetséges, többször érintettem is (*Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'état des Roumains* 15; TUNA havzasında Kumanlar. Belleten III, 415); most ebben az összefüggésben is előveszem.

A mongol hódítás után Džučü ulusa rendezkedett be az 1239-ig kun fennhatóság alatt álló területen. A kun törzsek nagy része azonban továbbra is ismert volt régi hazájában, amely most már Kipcsak néven szerepelt. Az 1327-ben meghalt neves arab

kozimográfus, DIMÁSKÎ felsorolja Kipcsak törzseit. Közülük néhányat MEHREN, s utána MARQUART így olvas: „Barat بَرَات, Toğ-Jaşqut

از و ج ر ط ن, Qumangü قمنگوا, Buzangi بزانگی, Uzu čartan از و ج ر ط ن“ (MARQUART, Über das Volkstum der Komanen 157). Bár DIMÁSKÎ nyomatékosan kijelenti, hogy ezek mind török törzsek, a neveket ebben a formában nem lehet a törökségből megfejteni. A nevek torzítottak! Az arab paleográfiát ismerők számára nem újság, hogy a nem arab tulajdonnevek írásában a diakritikus jegyek gyakran hiányoznak vagy hibásan vannak alkalmazva, vagy pedig azokat esetleg a szöveget emendáló orientálista — a török tulajdonneveket nem ismerve — önkényesen próbálja rekonstruálni. Ezenkívül a و és ر, ك és د, ا és ر is sok kódexben könnyen összetéveszthető. Így annak előrebocsátása mellett, hogy a jegyzékben felsorolt, de itt nem idézett többi törzsnevet egyéb források alapján is kétségtelenül ki tudjuk mutatni Kipcsakban, Moldvában, vagy Magyarországon, — az itt idézett neveket így olvasom: Barak بَرَق, Tok (طغ), Baškyrt (ازر) او ز, Kumandur قمندر, Berendi براندی, Uz, vagy Uzur (ازر) او ز

és Čurtan ج ر ط ن. Így már nem csupán könnyen etimologizálhatók e törzsnevek, hanem egyéb történeti források alapján kivétel nélkül igazolhatók is, vagy Kipcsakból, vagy annak szomszédságából. Ezek szerint tehát a XIV. század elején valóban élt még Kipcsakban egy kun (kumán) eredetű Kumandur törzs.

konok. Ha az OklSz. 1355—1368: *Konok* ~ *Konak* személynévi adatától eltekintünk, a *konok* szóra vonatkozó legrégibb adat — legalább is a NySz. szerint — a PÁPAI PÁRIZ Dictionarium-jának Bod-féle kiadásában (Nagyszeben 1767) található: „*konok* antiq. obstinatus; eigensinnig, halsstarrig“. Ebből: *konokolni magát* 'obstinare'. MELICH PÁPAI PÁRIZ székely szavai közé sorolja (MNY. III, 120), s később HORGER szerint is eredetileg csak székely (erdélyi) tájszó; onnan terjedt el az irodalmi nyelven át az országban, mint pl. az *ara* és *iker* szó is (MNY. X, 409). — Eredetének kérdésével VÁMBÉRY foglalkozott (A magyarság bölcsőjénél 182). A tör. *konuk* 'komoly, nyugodt, szomorú, komor' (= *kon-* 'letelepenni') szóval veti egybe. Ez az egyeztetés azonban jelentéstani szempontból elfogadhatatlan. Talán közelebb járunk az igazság-

hoz, ha az ujjúr emlékekből ismert *kyn-* 'fest werden' (F. W. K. MÜLLER, *Uigurica* II, 46) ige származékának tartjuk. Kétféle származék, melléknévi igenév keletkezett belőle: ujj. *qynyγ* 'stark, hart' (*Uigurica* IV, 22, 38, 48: *qynyγ qatyγ* hendyadis; *Uigurica* III, 73; *Suvarnaprabhāsa* 613 stb.) és a *qynyq* szó, amelynek emlékét az oγuzok egyik vezértörzsének a neve őrizte meg: قَنِقْ (MKÂŞŸ. I, 56). RAŞİDEDDİN Džāmī et-tevāriḡ-jának kiadásában (*Trudy Vost. Otd. Imp. Arch. Obšč.* V, 6, 29, 226) BEREZIN — bár az általa közölt variánsok között قَنِقْ is van, *katyk* viszont nincs — *Katyk* alakot fogad el. RAŞİDEDDİN kissé körülírtan megadja az oγuz törzsnevek jelentését is. Az ennél a törzsnévnél megadott jelentést BEREZIN így fordítja: „vo vsjakom mēstě, gdě by ni byl, budet počten“. VÁMBÉRY (A török faj 7) — részben ABULĜĀZIRA támaszkodva — így olvassa: „*Kanik* (akinek minden harc becsületére válik)“. HOUTSMA szerint viszont *Qinaq* a helyes alak (*WZKM.* II, 225).

Mi azonban nyugodtan elfogadhatjuk a *Kynyk* (*Qynyq*) alakot, amelyet még a Šedžre-i terákim (SAMOJLOVIČ, *Odin iz spiskov „Rodoslovn. dreva turkm.“* Dokl. Ak. Nauk 1927 : 40) és IBN BĪBĪ (Tevāriḡ-i āl-i Seldžūk ed. HOUTSMA III, 205) قَنِقْ alakja is megerősít. E szó eredeti jelentése körülbelül 's z i l á r d' lehetett. Ez a jelentés már közelebb áll az 'obstinatus' jelentéshez. Ami meg a föltételezett *kynyk* > *konok* fejlődést illeti, az *y*-nek előbb az ómagyar korban *u*-vá, később meg *o*-vá fejlődése, különösen a második zárt szótagban, egészen szabályszerű (GOMBÓCZ, *BTLw.* 151).

kor. Vö. *BTLw.* 98—99. Kiegészítésül: kirg. كىچ قورون *keşkurun* 'večerkom' BUKIN | kirg. قورداس *kurdas* 'rovestnik' BUKIN.

kóró. *BTLw.* 99. Vö. még: kaz. *kuraj* 'nádféle növénynek kaval [nádi furulya] készítésére használt belül üres szára' URAL BIKKUL közlése ~ bask. *kuraj* 'nád, nádi furulya, a baskiok nemzeti hangszere' (PRÜHLE: *KSz.* V, 255). A jelentésfejlődés szempontjából analógiás jelenséget látunk a ném. *Pfeife* esetében: '1. Röhre... als Blasinstrument, 2. Name vieler Schösslinge und Triebe' BROCKHAUS, — meg a francia *tuyau*-nál is: 'orgonasíp' és

'tige creuse du blé et de certains plants' LAROUSSE. Valószínűleg idevonható a magyar *síp* szó is, amennyiben török eredetű (vö. középtör. *čyb* 'Zweig' MKÁŠŕ. és csuv. *šęber* 'síp' MÉSZÁROS, A csuvas ősvallás emlékei 261).

kökény. A BTLw. még csak a kirgizből ismer *kükän* alakot (101. l.). Vö. vele még a következő kipcsaki szavakat: ککن

kökän 'szilva' ABÜ HAYYÂN-CAFEROĞLU 82, 51; کوکان *kökän*
'Pflaume, Pfirsich, Kirsche' HOUTSMA.

kököröcsin. GOMBOCZ (BTLw. 102—103) után különösen PALLÓ M. foglalkozott alaposan e növénynévvel. Pótlásképen csak arra kell utalnunk, hogy a török nyelvekben nem pusztán a 'galamb' jelentésű *kögürčün* ~ *güväržin* szóra van adat, hanem a szónak növénynév jelentésére is: csuv. *kęgęr, džęn* 'valamely vízi növény'; 'lopušok' PAAS., AŠM. Hangalakjának a figyelembevételével a szót a csuvasban olyan jövevényszónak kell minősítenünk, amely az átadó más török nyelvben (a kazaniban?) *kügüržin*-nek hangzott. — A **kökür* szó származékai közül való a kirg. *kökürök* is: *kökürögüm* 'serdce moe' (DIVAJEV, Kirg. pęsnja. Zap. Vost. Otd. X, 85—86). — A **kökür* ~ **kögür* szó mellől talán elhagyhatjuk a csillagot. Mint helynév a *Kögür* a *Kömür-tay* és *Jar-ügüz* helynevek társaságában már a šine-usui feliratban előfordul (RAMSTEDT, Zwei uig. Runenschriften 14—15, 46).

kölyü. Vö. BTLw. 104. Kiegészítésül még: oszm. *külek* 'grand seau en bois' (a kilisi nyj.-ban) KSz. III, 270. URAL BIKKUL közlése szerint van a kazáni tatárban is egy *küjü* szó, amelynek jelentése oszm. 'dibek', 'azaz fából vagy kőből készült nagy mozsár'.

ocsu 'spreu, afterkorn' szavunk török eredetének kérdésével GOMBOCZ már foglalkozott és összegyűjtötte a rávonatkozó régi adatokat is (BTLw. 108). Azonban, mivel csak VÁMBÉRY egy adatára (csag. *očav* 'spreu') hivatkozhatott, s az ilyen adatokat mindig kétkedéssel szabad csak elfogadni, MUNKÁCSI kísérletét meg — aki a kaz. BÁL. *walčęk* szót vonta ide (NyK. XXI, 123) — nem tartotta kielégítőnek, — csak kérdőjellel vette föl a török jövevényszavak közé. Utána VÁMBÉRY posthumus munkája (A magy. bölcsőjénél 192) a következőket mondja: *ocsu* 'Afterkorn,

Aftergetreide' | *ocsó* 'spreu' ~ török *učuk*, *učav* 'könnyű mag, mely a szélben repül' < *uč-* 'repülni' | *uč* 'polyva'.

A kérdőjelet bátran elhagyhatjuk, mert *BUKIN* kirgiz szótára kétségbevonhatatlan adatot tartalmaz: *ušuk* اوچوق 'sip' poslë bolëznu; pustoe zerno' azaz 'betegség utáni kiütés, üres (gabona) mag'. *NIMET TURGUN* közlése szerint megvan ez a szó az özbegben is, Szamarkand körül: *učuk* 'valami pörsenés-féle kis betegség', *učuklu boydaj* 'betegség miatt kicsinek maradt, satnya (džylyz) búzaszem'.

Jelentéstani szempontból rendben lenne ez az etimológia, de hangtani szempontból még ugyancsak vizsgálatra szorul. Hogyan lehet az, hogy a č-t megőrizte a szó, s ugyanakkor az eredetileg mássalhangzós szóvég a magyarban magánhangzósra — eredetileg hosszú magánhangzósra — végződik? Ezt csak úgy tudjuk megmagyarázni, ha fölteszük, hogy jövevényszavainknak abba a csoportjába tartozik, amelyik nem bolgártörök eredetű, amelyiknél a č megmaradhatott, s amelynél mégis diftongizálódott, majd monoftongizálódott a γ-s szóvég. Persze így a szóvégi mássalhangzónak eredetileg γ-nek kellett lennie. Az **učuγ* alakot könnyen fel is tehetjük. Az özbeg *učuk* és a kirg. *ušuk* ennek nem mond ellent. A csagatáj -k szabályos megfelelője az őstör. -γ-nek, s az özbegben a csagatáj alak mellett, különféle hatások egybeesése következtében, különösen összekeveredve látjuk a -k, -γ és a diftongizálódott szóvégeket (pl. *tupray* ~ *tupraq*, *ulay* ~ *ulag* ~ *ulay*, *qatij* ~ *qatig* stb. JARRING, Uzbek Texts from Afghan Turkestan, Glossary; *šin̄q* ~ *šin̄y* JARRING, The Uzbek Dialect of Qilich 52).

A kirg. *ušuk* meg — ha arab betűs alakját nézzük, ahol a várható ش helyett megmaradt a چ, azaz č — föltehetően az özbegből került át. Ez művelődéstörténeti szempontból nézve is valószínű. A csak VÁMBÉRY által említett -v szóvég is csak -γ-ből érthető.

Az *učuγ* verbaladjectivum, jelentése: 'repülő'. Előbb a 'spreu, afterkorn'-ra vonatkozott, azután ment át a hasonló benyomást keltő bőrbetegségre.

1936. évi téli előadásaimban, majd egy 1937. évi istanbuli felolvasásomban (Belleten II, 108) érintettem, s tőlem teljesen függetlenül *LIGETI* is (NyK. XLIX, 210) utalt arra, hogy a szó-

végi diftongizálódás a honfoglalás után is, illetve nem bolgár-törökből átkerült szavakban is megtörténhetett. Így végbemehe-tett a -*γ* eltűnése olyan szavakban is, amelyekben a *č* nem fejlő-dött *š*-sé, mint pl. *csepű*, *kancsó*, talán *Csalló*, s esetleg *csüllő* is. Ezek közé tartoznék az *ocsu* is.

A besenyőben és a kunban — mint arra NÉMETH GYULA utalt — a -*γ* gyakran -*v*-re változott (Népünk és Nyelvünk 1931: 176—177). — Hogy a kabarban (és úzban) hogy volt, nem tud-juk. Mégis szóba jöhet az a lehetőség is, hogy az átvett alak már nem *učuγ* volt, hanem -*v* vagy -*u*-ra végződött.

olló. 'forfex, Schere'. A NySz. és az OklSz. a XVI. sz.-dal kezdődőleg ismer rá adatokat. Ezt a szerszámnevet MUNKÁCSI BRÉNÁT — jelentéstani szempontból való tetszetőssége ellenére sem bizonyítottnan — az állatnév > ácsmesterségben használt 'kecske' köznév analógiájára, a 'fiatal kecské'-t jelentő török eredetű *olló* szóval azonosítja (NyK. XLVII, 310—11).

MUNKÁCSI előtt már FÁBIÁN ISTVÁN (NyK. V, 542) és VÁMBÉRY (A magyarság bölcsőjénél 193) foglalkozott ezzel a névvel. Szerinte a szerszámnév korábban *orló* volt, s török *orlak*-ból ered, amely viszont egy *orla*- igének a származéka. GOMBÓCZ ezt a magyarázatot nem fogadta el, s 1926-ban a szót ismeretlen eredetűnek minősítette (M. tört. nyt. Alaktan 59), valószínűen azért, mert a török szótárak nem ismernek olyan *orlak* szót, de még *orlay*-ot sem, amelyből az *olló* származhatott volna. Ilyen török szó azonban mégis van!

A ferzanai, dželalabadi NIMET TURGUN szerint az általános-ságban *olló*-t jelentő *kajčy* mellett a 'gyapjúnyíró olló'-nak *orlak* a neve, s van *orla*- ige is, 'bícmek', azaz 'vágni, aratni' jelen-téssel. Az adatokat indirekt kérdések révén tudtam meg, szava-hihetőségük kétségtelen. Mégis meghökkentők, mert első pillan-tásra úgy látszik, hogy ellentmondanak a török alaktannak. A -*la* és a -*lak* (< -*γ*, vö. BANG: UJb. XIV, 207) csak névszótövek-ből képeznek igt, illetve névszót. Hogyan függhet hát össze az *orla*- a közismert tuba, sor, leb., kirg., kkirg., bar., tel., ujb., csag., kar. *or*- 'mähen, ernten, schneiden' RADL. igével? Úgy, hogy föltesszük, hogy az *orla*- töve nem közvetlenül az *or*-ige, hanem egy abból képzett névszó (eredetileg gerundium): **ory*, tehát olyan kategóriájú szó, mint az oszm. *bini* 'uježdžony (kon)'

ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 105) < *bin-* 'ein Pferd besteigen' RADL., oszm., krimi, kar. *jazy* 'die Schrift' RADL. < *jaz-* 'írni', oszm., krimi *čaky* 'das Klappmesser' < *čak-* stb. Az **ory-*ből képzett **oryla-* a középső nyílt szótagbeli vokális szabályszerű kiesésével lett *orla-*, épenúgy, mint a ZAJĄCZKOWSKI által idézett (i. h. 148) kar. *įuku* 'Schlaf' > *įukla-* 'schlafen', oszm. *syz-* > *syzy* 'der Schmerz' > kar. *syzla-* 'leiden' stb. eseteiben. Ami mármost az *orlak-*ot illeti, ez part. praes. activi, s ennek a csagatáj és kturk. *-k-járól* tudjuk, hogy szabályos megfelelője az eredetibb (ötör., ujb., szojon stb.) *-γ-nek* (BANG : UJb. XIV, 205).

Így tehát a magy. *olló* fejlődésének a schemája a következő lenne: tör. *or-* > **or-γ* > *crla-* > *orlaγ* > magy. **orló* > *olló* (vö. *sarló* > *salló*, l. alább).

öböl. Legutoljára LIGETI foglalkozott vele (NyK. XLIX, 239—45) és nagy részletességgel összeállította azt a mongol és török anyagot, amely szóbajöhet e szó etimológiájának a kutatásánál. Megjegyzi azonban, hogy az egyeztetésnek „figyelmen kívül nem hagyható hangtani akadályja van: a török, ill. mongol, etymologikus szóvégi *r*-rel szemben mutatkozó változatnélküli magyar *-l*.”

Ha az alább felsorolt eseteket figyelembe vesszük, azt látjuk, hogy nemcsak a török nyelvekben, hanem a magyarban is számolhatunk sporadikus *-r-*, *-r* > *-l-*, *-l* hangváltozással, s így az **öbür* > *öböl* származtatásnak hangtani akadályja nincs. Ezúttal főleg a szóvégi változásra hozok föl néhány példát: anatóliai *džybyr* 'szegény' > *džybyl* 'ua.' SDD. | *čangyr* 'paszulykaró' > *čangal* 'ua.' | SDD. *ber* 'juhfejő hely', *bere* 'ua., olyan hely, ahol víz folyik, szántóföldek közötti vízerecske' > *belek* 'juhfejő hely' SDD. | *čögür* > *čögül* 'erős tüske' SDD. Az anatóliai nyelvjárásokban nagyon sok ilyen példa van. — Egyebükt: ar., oszm. *karar* > tar. *kārāl* 'Aufschub, Bedenkzeit'; ar., oszm. *zarar* > kaz., kumük *zaral* ~ kirg. *zalat* ~ tar. *zārāl* 'Schaden' BANG.: UJb. V, 400 | csag. *čakyr* > *čakil* 'der Sperber' RADL.¹⁾

A magyarban: magy. *csűrök* > *csülök* EtSz. | *ekrendž* > *ėklendž* EtSz. | ném. > magy. *erker* > *erkély* EtSz | tör. *čamur* [vö. oszm., csag. *čamur* 'der Ton, der Schlamm' RADL. ~ csag.

¹⁾ A török nyelvekben az *-l* > *-r* változásra is sok a példa. Pl. alt. *karabakčyl* > *karabakčyr* Verb., anatóliai *čepel* > *čeper* SDD.

čomur 'sáros hely, posvány' Behdšet ül- Lugat-Thüry; *Čamur*, *Čamurlu*, *Čamurek*, *Čamurluk*, *Čamurdere* stb. anatóliai helynevek, Köylerimizin Adlary] > magyar *Čamul*.¹⁾ Erre a helyneveinkre vonatkozó fontosabb adatok a következők: 1173—96: *Schamul*, 1206: pratum *Chamul* (ORTVAY, Magyarország régi vízrajza I, 187; szerinte valószínűleg a Petresi-sziget, Bács megye dny. határterületén), 1231: meta... exit ad insulam *Chamul* per metas eleuatas et ueniet ad alium Sar qui vocatur *Chamul*...“

örök. VÁMBÉRY (A magyarság bölcsőjénél 195), majd NÉMETH GYULA (KCSA. I, 75) már egybevetették egy 'beständig' jelentésű ujjúr szóval, amelyet F. W. K. MÜLLER örük-nek nézett. Az azóta kiadott turfáni szövegekben BANG ürük-öt olvasott (W. BANG und A. VON GABAIN, Türkische Turfan-Texte III, 14; IV. SBAW. 1930:442).

Az ujjúr szövegek az ürük szó etimológiáját illetően is adnak útbaigazítást. A Suvarnaprabhâsa ürlüg 'ständig', ürlügsüz 'unbeständig' (TTT. III, 18: ürlüksüz és ürlüglüg 'beständig' BANG—GABAIN—RACHMATI, TTT. VI, 67), meg ürkič 'lange' (LE COQ, Manichaica III, 42) szavainak éppen úgy, mint az ürük-nek a töve ür 'lange' (TTT. I, 7). Ezt a szót BANG egy más helyen (Manichaeische Laien-Beichtspiegel. Muséon XXXVI, 232) egybeveti a karagasz ür és a jakut ör ('dolgij, prodolžitel'nyj [o vremeni]; prodolžitel'nost vremeni; dolgo, dolgovremenno, dolgoe vremja, medlenno, davno' PEKARSKIJ) szóval. Ezekhez tartozik a kojb., kacs., szag., küer. ür, ūr 'lange, vor langer Zeit' RADL. is.

sarló. Hagyjuk figyelmen kívül a szó régibb irodalmát. GOMBOCZ török jövevényszavaink közé sorolta, s legutoljára a MNy. XX. kötetében (63 l.) a következőket írta vele kapcsolatban: „a fgr. *š-nek a magyarban rendszerint sz- felel meg... néhány kétségtelen esetben mégis s-, illetve (s-ből fejlődött) cs-megfelelést találunk... Ugyanezt a kettősséget mutatják török

¹⁾ E névnek jelentőséget ad az a körülmény is, hogy azok közé a korai helyneveink közé tartozik, amelyek ellentmondanak KNIEZSÁNAK, aki szerint Magyarországon „nincs olyan terület, amelyen kétségtelenül török eredetű víz-, helység- és dülőneveket sikerült volna kimutatni“ (Magyarország népei a XI. században. Szent István-Emlékkönyv II, 433).

jövevényszavaink is: *szél* < óbolg. *sāl*, *szöllő* < óbolg. *sidlāy* mellett *sarló* (vö. csuv. *šurla*) és *süveg* (vö. csuv. *šalāk*).⁴

Azt hiszem azonban, hogy a föntemplített fgr. > magy. hangjelenség már török jövevényszavainkat megelőzően végbe ment és sem a *süveg* (erről más alkalommal), sem pedig a *sarló* szó szótkezdőjének a fejlődése nem analog vele. A BTLw.-ben (115 l.) a csuv. *šurla*-t Gombocz a köztör. *jar*- 'spalten' igével hozta összefüggésbe. Csakhogy a csuv. *šurla* nem lehet deverbális származék, nomen instrumenti, mert a *-la* képzőnek nincs ilyen funkciója, van ellenben névszóból névszót és névszóból igét képző funkciója.

Megfelelhetne a *šurla* szabályszerűen egy **jarlay*-nak is. Ez egy **jarla*-igének lenne a part. praes. activi-je, mint pl. az ujj. *bašlay* (TTT. VII) 'Anfang' (*baš* + *la* + *γ*). Csakhogy olyan **jarla*- ige, amelyet a tárgyaltunk szóval összefüggésbe hozhatnánk, nincs, s a régiségből sem mutatható ki. A csag., oszm., alt., tel., kumd. *jar* 'das Gerücht, die Nachricht, die Neuigkeit, Verkündigung, Anzeige' szónak csak a kkirg.-ben van másodlagos 'der Lärm, das Geräusch' jelentése is, de a belőle képzett, izolált alt., tel. igének csak 'öffentlich verkünden, anzeigen' RADL. jelentése van.

Talán jó nyomon járunk, ha nem **jarlay*, hanem **čarlay* alakból indulunk ki, amelynek a mai csuv. *šurla* teljesen szabályos megfelelője. Ez pedig a *čarla*- igének (< *čar* hangfestő szó, MKÁŠY., vö. BROCKELMANN, Naturlaute im Mitteltürkischen. UJb. VIII, 264) a melléknévi igeneve. Ha első pillantásra különösnek tűnik is, hogy egy 'sirály'-t jelentő török szót, illetve a főtebb tárgyalt *Csalló* nevet is ebből az igéből származtattuk, kétségünket legalább részben eloszlatja az, hogy

1. ennek a hangutánzó igének igen divergens jelentésű származékai között 'sivító, rikácsoló, zúgó; vízimadár, ragadozómadár, kisebb emlősök; vízfolyás' jelentések mellett valami suhogó szerszámnak a neve is föltehető, annyiival is inkább, mert már a tőül szolgáló *čar* szónak is van ilyenféle eszköz jelentése is: tob., bar. *car* 'der Schleifstein' ~ sor, kirg. *šar* ~ alt., tel. *čar* 'ua.' RADL. A helyőle képzett *čarla*- igének (l. tob., bar. *carla*- ~ sor *šarla*-) a jelentése meg: 'auf einem Steine schleifen, wimmern, laut sprechen' RADL.;

2. hogy a *čarlay* szó megszületésében a hangképzet játszotta a döntő szerepet, azt az is elhíhetővé teszi, hogy pl. a kaz. *čalyy* 'kosa' KONDRATOV (vö. karacs. *čal-* 'mähén' KSz. XII, 101) szónak a csuvasban *šulcō* 'ritka seprű' PAAS. felel meg, mert használatban ez is suhogó hangot hallat;

3. hogy ugyanaz a szó kétféle hangalakban és jelentésben, két nyelvjárásból kölcsönöztetik, arra a magyar nyelv török jövevényszavai között más példát is látunk, a *gyűrű* és *szérű* esetében (GOMBOCZ, BTLw. 123).

A *sarló* szó tehát bolgártörök jövevényszavaink közé tartozik s a csuvas *šurla*-val együtt egy **čarlay* alaknak a szabályos folytatója.

sebes < *seb* 'Schnelle, Geschwindigkeit', vö. *nagy sebbel, víz sebje, sebbel-lobbal* stb. VÁMBÉRY (M. er. 544; Magy. bölcs. 199) és BUDENZ (MUSz 343. sz.) etimológiai kísérletei után MUNKÁCSI BERNÁT (KSz. X, 181—82) a kaz. BÁL. *šāb* ~ bask. *šāb* 'gyors, gyorsan' (PRÖHLE: KSz. V, 263) ~ tob., kirg. *šab* 'schnell' RADL. szóval veti egybe. Mindezeknél fontosabb az az adat, amelyet MKÁŠY. szolgáltat. Erre vonatkozólag BROCKELMANN (Naturlaute im Mitteltürkischen. UJb. VIII, 264) a következőket mondja: „Unter den Anrufen an Menschen bilden eine besondere Gruppe einige Einsilbler, die stets in Begleitung eines Imperativs auftreten und dem Befehl Nachdruck verleihen. So sagt man... *šūk tur* 'schweig still', *šāb kāl* 'komm schnell', dazu schon das Adjektiv *šābūk* 'schnell'.“ Összefügg vele az oszm. *čabuk* 'schnell' és talán az ujb., csag., kaz., tel. stb. *čap-* 'schnell reiten' RADL. szó is. MKÁŠY. szótárában sok példát látunk a č- ~ š- hangváltozásra (*čünük* ~ *šünük*, *čübik* ~ *šübik*, *čar* ~ *šar* stb.), s a palatalis-velaris hangrendi párhuzamosságnak is sok esete van a törökségben.

sűrű szavunkat GOMBOCZ kérdőjellel vette föl török jövevényszavaink közé, mivel sem a nagyon izolált csuv. *šāra*, sem pedig az alt., tel. *čirak* 'dick, fest' szóval való egybevetés nem teljesen meggyőző. Azóta meg MÉSZÁROS GYULA a baskir *šer* 'sűrű' szóval (Magna Hungaria 136) és VÁMBÉRY (Magy. bölcs. 201) a tör. *čirik* 'ráncos', *čürük* 'rothadt' szóval egyeztetette.

Mindezen etimológiai kísérletek után vált ismeretessé

MAHMÚD AL-KÁŞYARİ XI. századi török szóanyaga. Van benne egy szó, جُور (istanbuli kiadás III, 87), amelynek a magánhangzója mibenlétét BROCKELMANN nem meri eldönteni, s így közli: „čur (Vokal?) 'dicht verwachsen (Pflanzen, ʕuzz)'“ stb. Azt hiszem, e szó čūr-nek olvasandó, s összetartozik azzal a csagatáj szóval, amelyet ŠEJX SULEJMAN SZÓTÁRA چور-nek ír, s melynek jelentése: 'finom fű és bozót [ez tudvalevően sűrű szokott lenni] > bokor és rőzséből készített ház; összegyűjtött valami, gyűlés'. A RADLOFF szótárában található csag. čūr 'zusammen, einig' szó is azonos vele, s a MÉSZÁROS által említett baskir šer is.

Az eredetileg 'sűrűn nőtt, sűrű (növény)' jelentésű čūr (vagy čūr)-ból a magyar sűrű szó bolgártörök *šūr > ómagy. *šir > *šūr alakon keresztül fejlődhetett, -ó, -ő nomen possessoris-képzővel (NyH. 97), mint a monyoró meg a szörnyű szó is (mūrüz ~ murus-ból, illetve sūrān-ból; ezekről más alkalommal). A csuvas alak kétszótagú volta ennek nem mond ellent (vö. köztör. on ~ csuv. vun, vunnə, ok ~ csuv. uxə, it ~ csuv. jǝdə, jǝy MKĀŞY. ~ csuv. šanə, ujg., csag. sok ~ csuv. səχə, oszm. jiv ~ csuv. šəvə, oszm. jut ~ csuv. šet, vagy šədə, čuk ~ csuv. tšəgə [!], stb.). A csuvas alak ə-ja is — sok példának a tanúsága szerint — visszamehet ű-re is (vö. köztör. jün ~ csuv. šəm, kaz. jükü ~ csuv. šəgə, kündüz ~ csuv. kəndər, küčük ~ csuv. kə, džək stb.).

telek, telək, telök. Az első adat 1095-ből való: per medium ruris quod dicitur theluch OklSz.; 1206: theluc; 1211: Zegthelegu, Telug OklSz.; 1224: septuaginta iugera terrarum quod uulgo Teluk dicitur; 1228: culta terra que uulgo Teluc dicitur OklSz.; 1274: in terra fimata que uulgariter Teluk uocatur. Az OklSz. 3-4 hasábon sorolja föl a rávonatkozó adatokat.

A telek alak már 1279-től kezdve szerepel ugyan, de csak a XIV. század közepétől kezdve válik kizárólagossá az előbbi telük helyett. A NySz. 1270-től kezdődőleg idéz szórványadatokat; szövegemlékből először: Telekeketh (NémGl. 163). A NySz. és OklSz. a szónak következő jelentéseit állapítja meg: a) fundus, praedium; Grundstück, Gut; b) frutetum, herbetum; Gestäude; c) ager et campus incultus, desolatus, fruticosus; Wüstenei, ungebauter Acker NySz.; művelés alatt levő földet is kellett jelenítenie (culta terra, terra fimata) OklSz.

BUDENZ finnugor eredetűnek tartotta (MUSz.), a későbbi kutatók azonban magyarázatát (< zürj. *köl* ~ osztj. *kel* 'Strick') nem fogadták el. Végül is GOMBÓCZ ismeretlen eredetűnek nyilvánította (M. tört. nyt. III, 34).

Hasonló alakú török személynévek arra a gondolatra vezettek, hogy a *telek* szó török eredetű, s a következő igének a származéka:

türk, ujj. *täl-* (vö. *tälin-* 'sich auftun, spalten' BANG-GABAIN, Analyt. Index; THOMSEN, Inscr. 151), középtör. *täl-* 'durchbohren' MKÁŠY.—BROCKELMANN ~ kipcs. *til-* HOUTSMA (de vö. kipcs. *tälik* 'lyuk' ABŰ HAYYÂN ed. CAFEROĞLU 39) ~ alt., tel., leb., sor, szag., kojb., kacs., küer., kirg., kkirg., tob., tar., csag., kturk. *til-* 'in schmale Streifen, Riemen schneiden, zerreißen' RADL., 'razrězať na plastnki' (orenburgi kirgiz szótár 1903), 'percer, trouer, diviser en petits morceaux' (THOMSEN, Inscr. 151) ~ csag. *til-* 'metsz, szel, átllyukaszt' ABUSKA-VÁMBÉRY ~ jak. *täl-* 'rězať, razrězať vdol', vyrězyvať čto (napr. remen') iz koži, vykraiwať, prokašivať, dělať prokos' PEKARSKIJ ~ oszm. *däl-* 'to make a hole into or through, to pierce' REDH. | oszm. *dil-* 'to cut into strips or slices' REDH. Úgy látszik, hogy a szó eredeti jelentése 'hasítani, lyukasztani', s ebből 'széthasítani, szétszítani, kihasítani' is. Azután divergens jelentésfejlődés, továbbá a *til* ~ *dil* 'Zunge' jelentésbeli befolyása és a különböző török dialektusok egymásra tett hatása következtében két, egyébként egymással összekeveredett (vö. csag. *tälük* és *til-* stb.) szócsoport fejlődött ki az eredeti *täl-* ~ *tel-* ~ *til-*-ből, a lyukasztással és a darabolással összefüggő szócsoportok: oszm. *däl-* és *dil-*, középtör. *täl-* és *til-*. THOMSEN is összetartozóknak gondolja őket (Inscr. 151). A kuszált szócsaládból bennünket elsősorban a hasítás, darabolással összefüggő jelentésű szavak érdekelnek: középtör. *tilim* 'Fleischsnitte' MKÁŠY. ~ kirg. *tilim* 'razrěz čego-nib.; kusok chlēba' (orenburgi szótár, 1903) ~ csag. *tilim* (KÚNOSNÁL: *telim*) 'valamiből kivágott szelet, hosszúkas szelet, töredék' ŠEJX SULEJMAN ~ kirg. *telim* 'die Kriegsbeute, die die Theilnehmer nach der Theilung erhalten' RADL. | anatóliai *dilme* 'szántóföld egy-egy parcellája' (Niğde, Kastamonu vidékén); kis vizek partjain homok és kavics fölhalmozása által létrejött terület' (Ankara vil.) SDD. | *delme* 'szántóföld és kert köré vont bizonyos fajtájú

kerítés' (Bolu vil.) SDD. | *dilmeč* 'szántóföld vagy fölszántatlan területnek kiugró része' (Erzindžan vil.) SDD. | *dilkem* 'szántóföld határa' (Niğde) SDD. | tel. *tālgām* 'ein weiter ausgedehnter Platz' RADL. | középtör. *tilkă* 'Streifen (Fleisches, Landes)' MKĀšγ.

Legfontosabb számunkra az, hogy van ennek az igének egy olyan partic. perf. passivi funkciójú származéka, amelynek szintén van 'kihasított, kivágott' jelentése is: kipcs. *tālik* 'lyuk' ABŪ HAYYĀN ed. CAFEROĞLU ~ 60SZIM., oszm. *delük, delik* 'Loch' VÁMBÉRY, Altosm. Sprachstud. | kirg. *tilik* 'ein kleiner Einschnitt (in den Ohren des Viehes), Loch, Fusspur, Spur' RADL. (vö. csag. *tilindi* 'valami szeletekre, darabokra metszeték; arról is mondják, hogy ló vagy ember lábától nyomok lesznek' Abuška-VÁMBÉRY) ~ anatóliai *dilik* 'kihasított' (Samsun, Izmir) SDD. Jelen-téstani szempontból összhangban van mindezekkel az a ferzanai, dželalabadi szó, amelyet NIMET TURGUN közölt velem: *telək* 'uzakta bulunan ve katı mal olan bir arazi parçası' azaz '(várostól) távol levő, határozott tulajdont képező területrés'.

Hasonló kategóriájú szó (partic. praes. act.) a *bas-* igéből származó kaz. *basau, basū* 'Feld, Acker' ~ csuv. *puzu* > cser. *pasu* (RÄSÄNEN, TatLw. 51. Vö. magy. *nyomás*).

Mindezek után joggal tehetjük föl, hogy *telek* < *telük* szavunk török eredetű. A rávonatkozó első adatok igen korai voltát tekintetbe véve honfoglaláselőtti jövevényszónak tarthatjuk. Hogy bolgártörök, vagy kazár eredetű-e, nem merném eldönteni, de mindenestre figyelemreméltó, hogy JĀKŪT-IBN FADHLĀN szerint „a kazár fővárosnak nincsenek falvai, hanem csakis szélesen elterjedt mezei vannak, amelyekre (a fővárosiak) nyaranta kimennek 20 paraszang távolságról; a vetést idejében eszközlik“ (MHK. 215). Említi ezt ISTAḤRĪ is és kiemeli Semender négyezer kertjét is (i. m. 228, 232).

Bár az orosz átírás általában nem szolgálhat alapjául hangtani szempontból kényes megállapításoknak, talán az orosz forrásokban szereplő, alábbi török személynevek is idevonhatók: 1551: *Iztelek* murza (Russk. Chronogr. I, 532), jelentése: nyomlyuk(asztás) | cseremiszekre vonatkozó oklevélben, 1768: *Telek* Denisov (NIKOLSKIJ, Christianstvo 271) | kirg. *Tastelek* (RUMJANCEV, Materialy. Věrnensk. ujězd 98) | kirg. *Telek* (Kirgizskoe chozajstvo v Akmolinsk. Obl. II. Omskij ujězd 46) | kirg. *Telek*, a

Tama törzs alosztálya TYNÝŠPARV, Materialy 75) | *Telek*, falu, az Ili-be ömlő Čaryn folyó gázlójánál (Peterm. Mitt. Ergh. 42. Karte) | Minuszinsk vidékén is van (Nagy) *Telek* hn. (RADLOFF, Sib. Drevn. III, 98).

torma. BTLw. 131. Vö. még balkár *turma* 'Rübe' (PRÜHLE: KSz. XV, 263) ~ širongól *torma* 'Raphanus Raphanistrum' (POTANIN, Tang-tib. okr. II, 397, 403), širong. *čykkan turma* 'Raphanus sativus' (uo.), širong. *šira-turma* 'Daucus carota' (uo.).

Az e névvel jelölt húsos gyökerű növények közül valamelyik — valószínűleg a csípős ízével föltűnő magyar torma — az ujjúroknál rituális jelentőségre tett szert. Erre utal az ujj. *turma* 'Opferspeise' (TTT. VII, 16).

*

NAGY GÉZA (Turul IX, 129—130), PAIS (Magyar Anonymus 147; Script. Rer. Hung. I, 60) és MELICH (HonfMagy. 414) rámutattak arra, hogy legkorábbi személyneveink között néhány *v*-kezdetű név eredetileg föltétlenül *b*-vel kezdődött. Ilyenek: *Veszprém* és a török eredetű *Vajta*, *Velük* és talán *Vata* (vö. még NÉMETH, HonfMKial. 169). Igen valószínű, hogy a példák száma még szaporítható. Egyebek között a *Béla*, *Berend* és *Botond* névnek is van középkori krónikáinkban *v*-s alakja is.

MELICH szerint a „magyarban *b*-ből nem lesz *v*... lehetséges, hogy ilyen változás a besenyőben... volt“ (i. h.). Hogy besenyős, vagy kabaros-e ezen sajátság, vagy mégis csak megvolt valamelyik nyelvjárás területén, vagy sporadikusan a magyarban is, azt elegendő kritérium híján egyelőre nem dönthetjük el. Egy azonban kétségtelen: ha a személynevek egy részében előfordul ez a változás, akkor eleve nem szabad kizárnunk annak a lehetőségét sem, hogy ezt egyik-másik közszó is visszatükrözteti. Azt hiszem, hogy az alább tárgyalt török jövevényszavak is, — amennyiben a fölvetett etimológiai ötletek helyesek, — a *b* → *v*-hangváltozást mutatják.

vacok. A régiségből nincs rá adatunk. A NySz. is csak 1803-ból, egy származékára közöl adatot: „Támad az urfi és *ki-vatzkolódik* a menyezett ágyból“ (BARÓTI SZABÓ DÁVID, A magyar-ság virági 23). Glosszáink nem ismerik, az OklSz. meg csak

kérdőjellel, 1538-ból, *waczek* szót ismer, amely a lengyel *wacek* 'beutel, säckchen'-nel azonos.

A népnyelvben azonban annyira elterjedt volt egy évszázaddal ezelőtt is (Baranyában, Vasban, Beregben és Háromszéken éppen úgy, mint a Kunságban), hogy mindenesetre tisztos kora van már nyelvünkben. A MTsz. a következő főbb alakváltozatait és jelentéseit közli: *vacok*, *vacak*, *vacog*, *vaszak*, *vaszak*, *vaşzok*, *vaszk* '(szegényes, silány, rendetlen, piszkos) ágyforma fekvőhely, (tréf., gúny.) ágy; paráznának tanyája, négylábú állat hálólhelye, fekvőhelye, búvóhelye; alom; lim-lom, ringy-rongy holmi, szemét'.

Eredete kérdésével SIMONYI foglalkozott (vö. MNy. XII, 23). Szerinte a német *Wat-sack* 'Kleidersack'-ból fejlődött volna. Így azonban, egyebektől eltekintve is, a föltétlenül eredeti -sz-, amit a nyelvjárási alakok egy része is visszatükröztet, nem magyarázható meg. Minden bizonnyal ezért sorolta GOMBÓCZ később ismeretlen eredetű szavaink közé (M. tört. nyt. III. Alak-tan, 34).

Azt hiszem, hogy a *vacok* ~ *vacak* (**vasyk* > **vasuk*) szó török megfelelője a törökségben általánosan elterjedt *bas*- 'nyomni, lenyomni, letaposni' igének a származéka: partic. perf. pass., mint pl. *açuq* 'geöffnet, offen' < *aç*-, *basruk* 'Schwere' < *basyr*-, *saçyq* 'ausgestreut' < *saç*- stb. (BANG: UJb. XIV, 206—207), csag. *basruk* (< *basturuk* < *bastur*-) 'az izzadt ló megvédésére használt préselt nemez, illetve durva takaró; a sátor köré vont nemez' ŠEJX SULEJMAN.

A *bas*- ige említett melléknévi igenevét különösen az oszmánli, illetve anatóliai szókinsben látjuk: oszm. *basyk* 'gedrückt, gepresst, niedergetreten, niedrig' RADL. Az izmiri nyelvjárásban 'fatalpú papucs', Istanbulban is 'valami cipőféle' ANDERL. | anatóliai *basak* 'lépcső, lépcsőfok; lábtörlő szőnyeg, filc' SDD. | oszm. *pasak* 'beschmutzt, in Unordnung' RADL., 'szemét' ANDERL.

A jelentésfejlődés bennünket érdeklő láncszemei tehát a következők: *letaposott* (*valami*) — *lépcsőfok* — *szőnyeg* (*lábtörlő*) — *piszkos* — *szemét*. Másutt is látunk ilyen fejlődést, mivel pl. a kalm. *dewşax* 'mit dem fusse auf etwas treten, stampeln', *dewşy* 'treppenstufe', *dewşkr* 'unterlage, teppich, fussfilz' RAMST. egymással minden bizonnyal összefüggnek.

Magyarországon azonban szegényes, silány ágyforma fekvőhelyként nem annyira szőnyeg, illetve nemez, hanem leginkább szalma, vagy valamivel letakart szalma szolgálhatott, ami hamar letaposódott, majd elszemetesedett.

Bár nem 'letaposni' jelentésű igéből ered, mégis részben a *vacok* és *basyk* ~ *basak* ~ *pasak* szóéhoz hasonló (de fordított irányú?) jelentéssort figyelhetünk meg a magyar *barlang* szó szláv megfelelőinél is: szlov. *brlòg* 'lager eines wildes, wildhöhle' ~ lengy. *barlog* 'lager von wirrstroh' ~ bolg. *bròlòk* 'kehricht' stb. BERN. EtWb., EtSz.

valag 'cunus, weibliche Scham' NySz. Ezt a szót már a Döbrentei-kódex is használja (I. NySz.) és az OklSz. is XV. századi adatot közöl rá: 1493: Symon Zeker de Anyad*waloga*. Természetes, hogy a szóvégi *-g* zöngésülés eredménye is lehet, erre közismerten sok a példa. Ha ezzel számolunk, egybevetethetjük a kirg. *balak* szóval, amelynek 'Hosen, Hosenbein' jelentés mellett egyik jelentése: *der Venusberg* RADL. Hogy testrészt neve az illető testrészt takaró ruhadarab nevévé válhat, arra az *imeg* szó etimológiájának tárgyalásakor már több példát említettem.

vászon szavunk is szókinszünk ismeretlen eredetű részéhez tartozik (Gombocz, M. tört. nyt. III, 34). A NySz. egyebek között Calepinus (1592) és MOLNÁR ALBERT szótáraiból, meg a Bod-kódexből (*vazon*) idézi. A XVI. század első feléből való Gyöngyösi Szótártörödé (ed. MELICH, 1898) több adatot tartalmaz: *iratoss waszon, keppel zeot vaazon* — 'velum picturatum; karpith'. Az OklSz. 1507-től kezdve ismeri. Az adatokból kitetszően (tányértörő, faltörő, pokróc, peremezni való, tőrőszáknak való: *wasznat, uaznat, uaznot*) leginkább durva vászonra vonatkozott.

Az a török szó, amely azt az ötletet keltheti bennünk, hogy a *vászon* szó török eredetű, a következő: oszm. *boyasy* 'ein dichtes Gewebe, das zum Futter gebraucht wird; ein Rock aus Baumwollenzeug' RADL. Meglehetősen elterjedt azonban egész Anatólia nyelvjárásaiban is (Kastamonu, Zonguldak, Konya, Isparta, Denizli stb.), a különösen figyelemreméltó 'durva vászon-féle háziszőttés' SDD. jelentéssel.

Ha a *b-* > *v-*-re vonatkozó föltevésem helyes, a *boyasy*-ból **vászu*, illetve — ha a szó régiebb a tövéghangzók lekopásának

koránál — **vász* fejlődhetett. Hogy ebből denominális *-n* képzővel (irodalmát I. PAIS D.: Az *-n* ~ *-ny* képző, MNy. XV, 128) keletkezhetett volna a *vászón* szó, annak — úgy látszik — ellentmond az a körülmény, hogy a kétségtelenül az *-n* képzővel alakult névszók között nem igen van olyan, amely a *vászón*hoz hasonlóan a hangzóvesztő tövűek közé tartozna (mint pl. *vadon*, *hajadon*, *cserény* stb.).

Valószínűbb, hogy a szó a szóvégi *-n*-nel került át a törökségből. Ha nem is ismerünk ott **boyasyn* vagy **boyasun*-t, valamikori meglétét föltehetjük. Töve középtör. *boy* 'Kasten, Sack, Bündel' MKÂŞŸ ~ anatóliai *boy* 'abrosz, fürdőlepedő' AnDerl. 'ruhák tartására használt házilepedő' (HIDAYET GÜRBOY közlése), 'a falusi asszonyok vastag fejtakarója, abrosz, kenyeret tartó vászon' SDD. Származékai: *boɣu* 'ua.' SDD. | *boxtai* 'Kleidersack, Kleiderbündel' MKÂŞŸ. | kkirg., csag. *bókča* ~ kirg. *bokša* 'Beutel, Sack' RADL. ~ kumük *boɣča* 'boríték' (NÉMETH: KSz. XII, 102) ~ balkár *boɣca* 'Beutel, Geldtasche' (s ebből, orosz hatással? — *boɣcijá* 'Oberkleider - der Frauen' PRÖHLE: KSz. XV, 209) ~ anatóliai *bohča* 'a falusi asszonyok vastag fejtakarója' SDD. Mindezeknél a 'zsák' és 'zsákvászon (durva vászon)' jelentés éppen olyan szorosan függenek össze egymással, mint a magyar *tár* szónak megfelelő (?) csag. *tayar* 'beutel' és kojb. *tār* 'grobes tuch', kalm. *taɣɔr* 'ein sack (von gewebe)' ~ khalkha *t'ār* 'sacktuch' RAMST.

Hogy a **boyasun* szó *-sun* képzővel keletkezett-e *boy*-ból, vagy pedig a *boyasyn*-ből *-n* képzővel (ezt nemcsak önállóan, hanem képzőbokrokban is látjuk, mint pl. *-čy-n*, *-ma-n* stb.), nem merném teljes határozottsággal eldönteni. Van ugyanis a törökségben egy kellően még nem tisztázott *-sun*, *-sün* képző, pl. karaim *fur-šun* 'Bild, Gestalt' ~ alt., tel. *türsün* 'ua.' < alt., tel., kirg., csag. *tür* 'ua.' (ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 39) | csag. *örgäsün* (KÜNOSNÁL hibásan *orkasun*) 'tüske, tüskés bozót' ШЕҢҢ СУЛ. | kirg. *borasyn* 'aufgetürmte Schnee' RADL. | csag. *bürkäsün* 'Satteldecke' < *bürkä* 'Schleier' (POPPE, Mong. slov. Mukaddimat al-adab 403). Minden bizonnyal összefügg a *-sun*, *-sün* képző a hasonló mongol képzővel. Erről POPPE azt írja, hogy „erscheint als Endung einer Menge von Wörtern und scheint keine besondere Wichtigkeit zu haben, da diese Wörter auch ohne Endung *-sun* vorkommen“ (KSz. XX. 116—117).

Hogy legalábbis a szóvég szempontjából török **boyasyn* vagy **boyasun* alakot a *vászón* előzőjéül föltehetünk, azt egy háromszéki és göcseji tájszónk vizsgálata is támogatja. Ez a tájszó a *kászu* 'fahéjból készített kupa, táska, doboz v. henger, amellyel vizet merítenek, amelybe epret, málnát szednek; amelyben turót, szurkot, csirizt tartanak' stb. (MTsz.). *Kászu*-t ugyan nem ismerünk a törökségben, de ismerünk (Anatóliában) *kâsen*-t, 'hamur teknesi', azaz 'dagasztó teknő'-t AnDerl. Ha a leb., kumd., sor *kaʔaʃ* 'die Baumrinde' RADL., középtör. *qaʔyq* 'Kahn' MKÁš. (valamiképen összefügg vele az aryu *qaðyq* 'ausgehöhlter Baumstamm' és *qaðyz* 'Baumbast' MKÁš. stb is) és *qaʔyl* 'frische Weidenzweige, mit denen man die Weinstöcke aufbindet' MKÁš. szavakat egybevetjük, közös **kaʔ* tövet következtethetünk ki. Ebből pedig **kayas* > magy. *kászu* és **kayasyn* > anatóliai *kâsen* is megmagyarázható lenne.

Magam is tisztában vagyok vele, hogy ezek a megfejtési kísérletek annyi föltevésre támaszkodnak, hogy megírásukat csak az a remény teszi menthetővé, hogy az esetleges hozzászólások talán majd végleges formában tisztázhatják eredetük kérdését.

RÁSONYI LÁSZLÓ.

Adalék r ó igénk eredetéhez.

A *ró* igét fgr. örökségnek szoktuk tartani, bár némileg aggályosnak látszott, hogy megfelelőjét csak a cseremiszből tudtuk kimutatni (NyH. 152, BÁRCZI, SzSz. 259: *rò'em*, *rue'm* 'hauen').

Ha a *ró*-nak csakugyan 'vág' az eredeti jelentése, amint a nyelvtörténeti és népnyelvi adatokból joggal következtethetjük, akkor a cseremiszen kívül a következő finnugri szavakkal egyeztethetjük: fS. RENV. *rapaan* l. *rapajan*, *rawata* 'tundo, ferio, quasso', LÖNNR. *ravata* 'rafsa, skaka, svänga, dänga, hugga, slå'; fÉ. WIED. *rabama* 'schlagen, schütteln, schwingen, heftig bewegen'; fL. KETT. *ra'bbô* 'schlagen, hauen, hacken'. Ide kíváncznék a vog. *râwi* 'schaukeln, schwingen. schütteln' (SZIL., KANN. WogVok. 17) és az osztjK. *râwâjam*, J. *râwisLam* 'schwingen, schwenken, fächeln, wedeln, schmeissen, schütteln' (PATK., PAAS.-DONN.) ige is, noha mai jelentésköre elütő.

Zs. M.

A lapp melléknevek attributív-predikatív alakpárjainak kérdéséhez.

„Nagyon föltetsző sajátsága a lapp nyelvnek — írja HUNFALVY e folyóirat V. kötetének 318. lapján, — hogy némileg megváltoztatja a melléknevet, mikor az jelző (attributum), minélfogva ez különbözik a melléknévbeli mondománytól, vagy az önálló melléknévtől“. Ilymódon a lapp melléknevek legnagyobb részének más a hangalakja predikatív és más attributív helyzetben, pl. *gárás/gârrá*¹⁾ 'kemény, erős', *buošše/buošes* 'gonosz stb.', *čiepâl/čiepâlis* 'mély', *suokkáđ/suk'kis* 'sűrű', *uc'ce/uccâ* 'kicsiny'. A különböző alakok különböző funkcióját a következő csinált példák szemléltessék: *bieg'gâ læ gárás* 'a szél erős', de: *gârrâ bieg'gâ* 'erős szél'; *čacce læ čiepâl* 'a víz mély', de: *čiepâlis čāžest* 'mély vízben'; *đon læk uc'ce* 'te kicsi vagy', de: *süst læ uccâ mānažák* 'neki kis gyermekei vannak'.

Egyazon melléknév attributív és predikatív alakja alakpárt alkot, a kétféle alak eltérésében mutatkozó szabályosságok pedig rendszert alkotnak. E dolgozat célja a rendszer kialakulását vizsgálni.

* * *

E történeti vizsgálat bevezetéséül álljon itt azoknak az alakpártípusoknak a rövid ismertetése, amelyek mind a négy nagy nyelvjáráscsoportban²⁾ előfordulnak (v. ö. NyK. V, 318. kk., *FRHS* XXII, LF. 207—9, 276 kk., *WIKL.* 38—39, *SpS.* § 63.₂, *SpW.* 69—71,

¹⁾ A rövidítések állandó ismétlésének elkerülése végett az alakpárokat ilyen séma szerint idézem: *predikatív alak/attributív alak*. A ritkított dűlt betűkkel szedett szavak NIELSEN szótárából valók, a hangtanilag megfelelő nyelvjárási alakok felsorolása helyett mindig ezeket írom ki.

²⁾ Déli-lapp: a fokváltakozást nem mutató nyelvjárások; nyugati-lapp: Umei-, Pitei- és Lulei-lapp; északi-lapp = norvég-lapp; keleti-lapp: Inari-, szkolt- és kólai-lapp.

SpN. 168—173, NIELS.Gr. 89—95)¹⁾ s ezért régieknek látszanak. A nem általános lapp alakpártípusokon kívül elhagyom e leírásból a testesebb képzőkkel ellátott mellékneveket is, pl. a *-táš*, *-š'š*, *-šš/-tis* és *-tæbmü*, *-m/-tis* képzős nomen caritívumokat. A történeti vizsgálathoz szükségtelen volna a rendszernek ennél részletesebb leírását adni, az áttekinthetőséget pedig erősen csökkentené.

Az alakpárokat alkotó melléknevek hangalakja egymáshoz képest váltakozást mutat. E váltakozásban résztvesznek: képzőelemek, a tövéghangzó és a tömássalhangzó. Így az alakpárrendszert alkotó alakai eltérésekben három nyelvi eszköz nyilvánul meg:

I. képzőelemek váltakozása,

II. a tövéghangzó váltakozása,

III. a tömássalhangzó váltakozása.

Lássuk rendre ezeknek az egész lappságban előforduló alkalmazásait.

¹⁾ RÖVIDÍTÉSEK: a. = attributív alak. — COLL. = COLLINDER Rautasvuoma-i (Jukkasjärvi) szójegyzéke, kézirat az uppsalai egyetem nyelvjárakutató intézetének (Landsmålsarkivet) tulajdonában (jelz. acc. 9898). — D. = déli. — É. = északi. — FRHS = FRHS, *Lexicon Lapponicum*. — GR. = GRUNDSTRÖM, *Lapsk-svensk-tysk ordbok till Anta Pirak Jáhttee Saamee Viessoom*. — HAL. = HALÁSZ, Déli lapp szótár. A melléknevek mondatbeli funkcióját a „Jemtlandi lapp nyelvmutatóványok” segélyével igyekeztem megállapítani. — Hatf. = QVIGSTAD, *Lappische Erzählungen aus Hatfjellalen*. — I. = Inari lapp (SUS. Toim. XL.). — IL. = LÖNNROT, *Über den Enare-lappischen Dialekt*. — LgS. = LAGERCRANTZ, *Wörterbuch des Südlappischen*. — LF. = WIKLUND, *Laut- und Formenlehre der Lule-lappischen Dialekte*. — lpK. = kólai-lapp alak a SUS. Toim. LX. kötetében közölt szövegekből. — LW. = LAGERCRANTZ, *Lappischer Wortschatz*. — K. = keleti. — NIELS. = NIELSEN, *Lappisk ordbok*. — NIELS.Gr. = NIELSEN, *Lærebok i lappisk*, I. — NL. = QVIGSTAD, *Nordische Lehnwörter im Lappischen*. — Ny. = nyugati. — p. = predikatív alak. — Qv. = QVIGSTAD, *Beiträge zur Vergleichung des verwandten Wortvorrates der lappischen und der finnischen Sprache*. — RANG. = LAARS RANGIUS sorselei lapp lelkész újszövetségfordítója (1701—1713) az uppsalai egyetemi könyvtár kéziratárában (jelz. T. 4). Nyelvről I. WIKLUND: SUS. Toim. XIII, 24. — Raut. = a szerző kiadatlan Rautasvuoma-i (Jukkasjärvi) főljegyzései. — Sk. Pats. = Patsjoki-i szkolt-lapp alak (SUS. Toim. LX.). — Sk. Suon. = Suonikylä-i szkolt-lapp alak (i. m.). — SpN. = LAGERCRANTZ, *Sprachlehre des Nordlappischen*. — SpS. = LAGERCRANTZ, *Sprachlehre des Südlappischen*. — SpW. = LAGERCRANTZ, *Sprachlehre des Westlappischen*. — tm. e. a. = tömássalhangzó erős alakja. — tm. gy. a. = tömássalhangzó gyöngé alakja. — UL. = WIKLUND, *Urlappische Lautlehre*. — WIKL. = WIKLUND, *Lärobok i lapska språket*?. — Q = ismeretlen funkciójú melléknévi alak. — = : az attributív alak egyenlő a predikatívval.

I. Képzőelemek váltakozása tekintetében két főtípus van. Ezek — a fenti séma szerint s tetszőleges képzőelemet *x*-nek, illetve *y*-nak nevezve — a következők:

1. *x/-*, ahol *x* lehet:

- a) [s] *gárás*, -*rr*-/*gárrá* 'kemény, erős',
- b) [g] *állág* fokv.nélk./*állá* 'magas',
- c) [d] *jál'gâd* fokv.nélk./*jál'gá* 'sík'.

2. *y/y+s*, ahol *y* lehet:

- a) [-] *buošše*, -*š*-/*buošes* 'gonosz',
- b) [k] *buošák* fokv.nélk./*buošákis* id.,
- c) [g] *vaggjeg* fokv.nélk./*vaggjegis* 'hiányos',
- d) [d] *suokkâd* fokv.nélk./*suk'kis* és *suokkâdis* 'sűrű'. A *suokkâd/suk'kis* féle alakpártípust ide sorolva egyrészt elfogadtam a *suk'kis* féle alakok képzőjének összevont [*âd+s*] szerkezetét (v. ö. WIKLUND: MO. VII, 238—9, ÄIMÄ: Vir. XXVI, 25—26, RAVILA: FUF. XXIII, 39, ITKONEN E.: SUS. Toim. LXXIX, 346; e származtatásra alább visszatérek), másrészt tudatosan eltérek a leíró szemlélettől.
- e) [i] *čac'cai* fokv.nélk./*čac'cas* (de LW. 498.¹⁷. Tăn. *čăcijs*) 'vizes',
- f) [l] *čierâl* fokv.nélk./*čierâlis* 'mély',
- g) [r] *gaž'žar* fokv.nélk./*gaž'žaris* 'makaes'.

II. A tövéghangzónak az egész lappságban általános egyetlen váltakozása *ē~â*. Pl. *uc'ce*, -*cc*-/*uccâ* 'kicsiny'.

. III. A tömássalhangzó váltakozása a fokváltakozásból ismért erős és gyöngé alakok váltakozása. A fokváltakozástól annyiban különbözik, hogy nem állapítható meg, hogy a második szótag zártsága ill. nyíltsága idézné elő. Megtaláljuk déli-lapp nyelvjárásokban is, tehát olyanokban, amelyekben fokváltozás nincs. Pl. *uc'ce*, -*cc*-/*uccâ*¹⁾ 'kicsiny'.

¹⁾ NIELSEN (SUS. Toim. LXVII, 300 „type 3“) szerint a tövéghangzó megváltozása felől még lehetne az ilyen alakokat genitívusznak tekinteni; ilyen szemlélet mellett a III. nyelvi eszköz fokváltakozás. Én az *uccâ* alakot azért sem tekintem genitívusznak, mert azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a genitívusznak -*n* ragja van, szintén csak az *uccâ*-nak megfelelő, esetrag nélküli alakot találunk.

Az ismertetett három nyelvi eszköz megnyilvánul az alakpártípusokban külön-külön is, de együttesen is, mégpedig képzőelem és tövéghangzó váltakozása (I. II.) együtt és tövéghangzó és a tőmássalhangzó erős és gyöngye alakjának váltakozása (II. III.) együtt. E szempont szerint a következő típusokat különböztethetjük meg:

Csak képzőelemek váltakozását mutató: tiszta

I. E nyelvi eszköz tárgyalásánál idéztünk rá példákat.

Képzőelem és tövéghangzó váltakozását mutató: I.+II. Pl. *dimes*, *-bmas-*/*dibmâ* 'puha'.

Csak a tövéghangzó váltakozását mutató:

tiszta II. Pl. Gr. *vi'tee/vi'ta* 'weit'. Ritka.

Tövéghangzó és a tőmássalhangzó erős és gyöngye alakjának váltakozását mutató: II.+III.

Pl. *uc'ce -cc-/uccâ* 'kicsiny'.

Csak a tőmássalhangzó erős és gyöngye alakjának váltakozását mutató: tiszta III. Pl. LW.

4691.—2. Tys. *pâskie/pâskie* 'eng'; LW. 7074. Snâ. *strü'orrâ/stü'ôrâ* 'nagy'. Ritka.

Vannak végül olyan melléknevek, amelyeknek predikatív és attributív alakja egyenlő egymással. Számszerűleg ezek csak kis töredékét alkotják a lapp mellékneveknek. Vannak köztük tőalakok, pl. *buorre*, *-r-* 'jó', *nuorrâ*, *-r-* 'fiatal' (attributív kongruenciát főleg ilyenek mutatnak) és képzetek, pl. *vuorâs*, *-rr-* 'öreg'.

* * *

Még mielőtt áttérnénk a történeti vizsgálatra, csoportosítsuk az alakpártípusokat egy új szempont szerint. Ez az új szempont: hogyan viszonylik az attributív alak a predikatív alakhoz. A csoportosítás a mai nyelvállapotot tekintve csak némi pontatlanság árán lesz eredményes, de így tájékozást fog nyújtani a még mindig nehezen áttekinthető típusok közt, s a történeti vizsgálat során látni fogjuk, hogy egy régebbi nyelvállapotra már szabatosan alkalmazható.

Az attributív alakot a predikatívval egybevetve ugyanis azt találjuk, hogy az I.1. [*x/-*]

II. [*-ē/-ä*] és

III. [*tm. e. a./tm. gy. a.*] alakpártípusok hasonlóan egymáshoz. Az attributív alak ugyanis

az I.1. típusnál eggyel kevesebb képzőelemet tartalmaz, mint a predikatív alak;

a II. típusnál rövid tövéghangzót tartalmaz a predikatív alak hosszú tövéghangzójával szemben;

a III. típusnál a tömássalhangzó gyöngé alakját tartalmazza, míg a predikatív annak erős alakját.

Hogy mi ezekben a közös tulajdonság, azt talán úgy lehetne megfogalmazni, hogy az attributív alak a predikatívhoz képest mindenütt redukciót mutat. A II. esetben ez nem egészen helyes, mert így csak a kvantitatív váltakozást vettük tekintetbe, holott a kvalitatív a valóságban ennél lényegesebb. Hogy azonban az attributív alakokban a nyelvnek valamilyen redukáló törekvése nyilvánul meg, arra vall az, hogy pl. a norvég-lappban a viszonylag hosszú tömássalhangzó utáni *ē* és *ū* mondattanilag nem hangsúlyos (Koutokeinoban minden) melléknév attributív *s*-e előtt megrövidül (NIELS.Gr. 90, 2. sz. jegyzet).

E három típust egy csoportnak tekintve ekkor a lapp melléknevek általános lapp alakpártípusait a következő három csoportba sorolhatjuk:

- A) az attributív alak a predikatívhoz képest redukciót mutat;
- B) az attributív alak a predikatívhoz képest egy szóvégi *-s* képzőelemmel bővült;
- C) az attributív alak egyenlő a predikatívval.

* * *

Ha a rendszer kialakulásáról akarunk valamit megtudni, akkor nyilván a lapp nyelv legrégebb mellékneveit és legrégebb alakpártípusait kell vizsgálnunk. E végből ismertetni fogjuk azokat a mellékneveket, amelyek nemcsak hogy előfordulnak a nyelvjárások legnagyobb részében, hanem a nyelvjárások legnagyobb részében alakpártípusok tekintetében is meglehetősen egyezést mutatnak. Ha csupán azokat a töveket sorolnám fel, amelyek alakpártípusaik tekintetében a nyelvjárásokban teljes egyezést mutatnak, igen csekély anyagra kellene támaszkodnom: oly bonyolultak ma a lapp melléknevek alakpárviszonyai. A kritérium ilyen hozzávetőleges megfogalmazása viszont — beismerem — a vizsgálandó anyag kiválasztásában bizonyos tetszőlegességet enged érvényesülni.

Az anyag helyes értékelése céljából a következőt kell előre-bocsátanom:

Minden tónél felsorolom az olyan etimológiailag összetartozó alakokat, amelyek képzőelemek, tövéghangzó vagy tömássalhangzó tekintetében eltérnek egymástól. — Alakpárnak tekintem az egy nyelvjáráson belül előforduló attributív és predikatív alakoknak minden kombinációját, feltéve, hogy a kiadódó típus ugyanabban a nyelvjárásban mint valamely melléknév egyedüli alakpártípusa is előfordul. — Az egyes nyelvjárásokban fellépő olyan alakpártípusokat, amelyek egyik típuscsoportba sem sorolhatók, mint keveréktípusokat fogom említeni. — Amely alakra WIKLUND tan-könyvéből (WIKL.) van adatom, annak egyéb nyugati-lapp előfordulásait nem említem. — Amely alakra NIELSEN szótárából (NIELS.) van adatom, annak egyéb északi-lapp előfordulásait nem említem. — Amely alakra GENETZ szótárából (GEN.) van adatom, annak egyéb kóla-lapp előfordulásait nem említem. — Az *-ādis* és a tömássalhangzójában túlnyúlást mutató *-is* képzőjű alakokat egyaránt [*ād + s*] sémával jelölöm. — Nem vettem fel az anyagba olyan melléknevet, amely csupán a leíró részből is kihagyott testesebb képzővel ellátva fordul elő. Az ilyennél ugyanis az alakpártípus nem függ a tőtől. — Általánosan elfogadott finn megfeleléseket forrás idézése nélkül említek.

1. WIKL. *al^hkē* p., *al^lke* (fokv.nélk.) p.(LW. 186.1, 2. Tān. Neid.Sk., NIELS., I.), WIKL. *al^hkēs* a.(LW. 186.1. Mer. Wfs. 95. Neid.Sk. is), *al^lkes* a.(NIELS.) 'könnyű'. — Alakpárok: B) [*ē/ēs*] D. Ny., [*i/i + s*] É. — A Tān. *ελ^εh^hkijē* alak tövokálisa (*ū*) s az *i* képzőelem magyarázatra szorul.

2. *állā* a.(LW. 51. Mer. Snā. Vārd. Neid.Sk., Hatf., HAL. U.u., WIKL., NIELS., I.), p.(LW. 51.2γ. Vārd.), Q(LW. 51.2, 2γ. Rōr. Wfs. 468, 506, HAL., IL., GEN. T.), *állāg* (fokv.nélk.) p.(LW. 51.1, 2. Tān. Neid.Sk., WIKL., NIELS., Sk. Pats., I., lpK. K.), Q(HAL., GEN.) 'magas' ~ fS. *yleä, ylevä*. — Alakpár: A) [*äg/ä*] D. Ny. É. K. — A déli nyelvjárásokban a fS. *ü*-nek megfelelő tömagánhangzó *ä ~ i ~ ü* s előtte szervesetlen *j*- (v. ö. HALÁSZ: NyK. XXII, 228) lép fel, pl. Mer. *juälāj*.

3. *báččā* [-*č^lčāg-*] a.(LW. 4837. Tys., NIELS.), p.(NIELS., GEN.T.), FRIIS *báččagēs* a., LW. 4897. Tys. *pihčās* p. 'keserű'. — Alakpárok: B) [tm. gy. a. *ä/äg + s*] É.; C) [tm. gy. a. *ä =*]; egyéb [*ās*/tm. gy. a. *ä*] Ny. — V. ö.

3a. LW. 4708^b Mer. *püčkies* Q, 4615. Wfs. 1621. *pečkies* Q, LW. 4897. Könk. *pihcar^R* p., GEN. K. *pečka^r* p., fn.(LW. 4708^b.2.

Tän. Rör. 'unreife Beere'), GEN. K. *pěckres* a. (I. is) id. — Alakpár: B) [*r/r+s*] K.

A LW. 4708^b alatti alakokat LAGERCRANTZ skandináv átvételnek tartja, v. ö. svéd *bäsk*. Azt hiszem, ez az etimológia megállja a helyét a 3a. tövel s különösen az -*r* végződésű alakokkal kapcsolatban, v. ö. ó-izl. *beiskr*, ó-svéd *bēsker* (HELLQUIST, Svensk Etymologisk Ordbok). Hogy a *bāččāg* alak s általában a 3. sz. tő ezekkel miként függ össze, nem tudom. Az idézett ó-skandináv alakok ó-skandináv előzményéből a tőmagánhangzóban mutatkozó nehézségek miatt nem származtatható s főleg emiatt a *bäsk* féle különnyelvi alakokból sem.

4. *bāvčās* a.(LW. 4741. Tän., WIKL., NIELS.), p.(LW. 4741. Tän. Snå., WIKL., NIELS.), Ø (LW. 4741. Mer.), fn.(LW. 4741. Mer., NIELS.), Hatf. *bokče* p., Ø (LW. 4741. 4. Tän. Rör. Mer. Snå., HAL. is), adv. (LW. Rör. Snå.). LgS. 1560. *po'kxt'szke* Ø (LW. 4741. 4. Tän. Snå. is), adv.(Tän. 4741. 4. Snå.) 'fájós'. — Alakpár: C) [*ās*=] D. Ny. É.

5. *bak'ká* [*bākk-*] a.(LW. 4746. Mer. Snå., WIKL., NIELS., IL., GEN.), Ø (Hal.), fn.(LW. Mer. Snå. Wfs. 1546, WIKL., NIELS.), *bākkās* [*bak'k-*] a.(LW. 4746. 2. Tän. Vård.), p.(LW. Mer., HAL.U.sk., WIKL., NIELS., Sk.Pats., IL., GEN.), Ø (HAL.), fn. (GEN.) 'forró'. — Alakpár: A) [*ās/ā*] D. Ny. É. K.

6. *bās'tel* fokv.nélk. Ø (LgS. 1615: 2), p.(WIKL., NIELS., GEN.), *bās'telis* a.(LW. 4699. 4. Tän. Mer. Snå., RANG., HAL.U.a.St., WIKL., NIELS., I., GEN. K.), p.(LW. Mer.) 'éles'. — Alakpár: B) [*l/l+s*] D. Ny. É. K. — Alakilag a *bās'tet*, -*st-* ~ fS. *pistüü* ige származéka.

7. *bivvál* fokv.nélk. p.(LW. 4981. 10. Tän. Mer. Snå., WIKL., NIELS., I.), Ø (LW. Vård., HAL.), fn.(LW. Tän., LgS. 1676a: 3), *bivvális* a.(LW. 4981. 10. Tän. Snå., HAL. U.sk.a.H., WIKL., NIELS., Sk.Pats.), Ø (LW. Mer., LgS. 1676a: 3) 'meleg'. — Alakpár: B) [*l/l+s*] D. Ny. É. ? K. — Alakilag a *bivvât* -*v-* 'keep warm' ige származéka.

8. LW. 5149. Rör. *pō'ørà* p., *boares* [-*rras-*] a.(LW. 5149. Tän. Mer., HAL.J., WIKL., NIELS., Sk.Pats., I.), p.(LW. Tän. Snå., WIKL., NIELS., Sk.Pats., I.), Ø (LgS. 1749, HAL., GEN.) 'öreg'. — Alakpár: C) [*ēs*=] D. Ny. É. K.

9. *buoi'de* [-*id-*] p.(Hatf., WIKL., NIELS.), Ø (HAL.), fn.(LW. 5299 Tän. Mer., LgS.1729, WIKL., NIELS. 'zsír stb.'). *buoides* a.(WIKL.,

NIELS.), *buoidák* fokv.nélk. a. (Hatf.), p. (LW. 5299.8 Tán., WIKL., Sk.Pats.), Ø (LW. Mer., HAL., I.), fn. (NIELS.), LW. 5299.8 Mer. *p̃ũo'jtāks* a. (Snå. is) 'kövér' (< sk. UL. 35). — Alakpárok: B) [ē/ēs] Ny. É., [āk/āk+s] D.; egyéb [āk/ēs] Ny., [ē/āk] D. — Érdekes az egyébként alig kimutatható [ē/āk] alakpártípus, mely, bár két típus — [ē=] vagy [ē/ēs] és [ōk=] — keveredésének tekinthető, az alább a 13. sz. tónél mondandók alapján igen réginek látszik. Hasonló két paradigma, [ē/ēs] és [āk=] keveredésének tekinthető az [āk/ēs] típus, ez azonban kevésbé terjedt el. Az [āk=] típus, melyet tüveink közül csak a 10. és 47. sz. mutat, a keveredési típusok tanúsága szerint a régiségben gyakoribb lehetett.

10. *buorre* [-r-] a. és p. (LW. 5323. Mer., LgS. 1748, RANG., WIKL., NIELS., Sk.Suon., I., GEN.N.), Ø (HAL.), fn. (GEN.N.), LW. 5323. Tán. *p̃ũ'ries* Ø, *buorák* fokv.nélk. a. (RANG., WIKL.), p. (Hatf., WIKL., NIELS.), Ø (HAL.), fn. (NIELS.), NIELS. *buorákis* a., FRHS *buorag* a. és p., Ø (HAL.) 'jó' v. ö. fS. *paras*. — Alakpárok: A) [āk/ē] Ny.; B) [āk/āk+s] É.; C) [e=] D. Ny. É. K., [āk=] Ny., [āg=] É.

11. *buošše* [-š-] p. (LW. 5330 Rör., WIKL., NIELS.), Ø (LW. Sors.), *buošes* a. (LW. 5330 Rör. Snå., WIKL., NIELS.), *buošak*,¹⁾ *buošok*,²⁾ *buošák*³⁾ fokv.nélk. p. (LW. 5330 Tán.^{1, 3} Snå.,^{1, 2, 3} WIKL.,² NIELS.^{1, 2, 3}), Ø (LgS. 1764: 1, 2, HAL.), NIELS. *buošan*, *buošán* fokv.nélk. p. fn., *buošakis*,¹⁾ *buošokis*,²⁾ *buošákis*³⁾ a. (LW. 5330 Tán.^{1, 3} Snå.,^{1, 3} NIELS.^{1, 2, 3}), NIELS. *buošanis*, *buošánis* a. 'gonosz' ~ fS. *paha*. — Alakpárok: B) [ē/ēs] D. Ny. É., [k/k+s] D. É., [n/n+s] É.

12. *coakke* -g- p. (LW. 401. Park. Suj. Könk. Kvän., COLL., GEN.), fn. (NIELS.), *coages* [-kkas-] a. (WIKL., NIELS., GEN.), p. (LW. 401. Tán. Snå., LgS. 2795: 2, WIKL., NIELS.), Ø (LW. Snå., HAL.), LW. 401. 2. Snå. *cōkχkū* Ø (HAL. is) 'sekély' (l. PAAS. Beitr. 55). — Alakpárok: B) [ē/ēs] É. K.; C) [ēs=] Ny. É.

13. *čābbā* a. (WIKL., NIELS.), p. (NIELS.), WIKL. *tjabbē* p. (LW. 496. Talma, COLL., Raut. is), Ø (HAL.), *čabbes* [-b'ba(s)-] a. (LW. Tán. Snå., Hatf., HAL. F. U. a., WIKL.), p. (LW. Tán., Hatf., RANG., HAL. F., NIELS.), Ø (LgS. 2823, HAL.), *čābbāk* fokv.nélk. p. (WIKL., NIELS.), LW. 496. Snå. *čōppχkū* p. 'szép'. — Alakpárok: A) [ēs/tm. gy. a. ā] É., [āk/tm. gy. a. ā] Ny. É., [ē/tm. gy. a. ā] Ny. É.; B) [ē/ēs] Ny.; C) [tm. gy. a. ā=] É., [ēs=] D.; egyéb [āk/ēs] Ny. — A *čābbā* alak föltehetőleg a *čābbāk* alakból származott a *k*

képzőelemnek attributív helyzetben hangsúlytalan szóvégen történt lekopásával, az $[\check{a}k/\text{tm. gy. a. } \check{a}]$ alakpár tehát egy $[\check{a}k=]$ típusra vezethető vissza (l. még a 27. és 47. sz. töveket). Az $[\bar{e}/\text{tm. gy. a. } \bar{a}]$ alakpár ilyenformán egy $[\bar{e}=]$ vagy $[\bar{e}/\bar{e}s]$ és $[\check{a}k/\text{tm. gy. a. } \check{a}]$, illetőleg teljes általánosságban egy $[\bar{e}=]$ vagy $[\bar{e}/\bar{e}s]$ és egy $[\check{a}k=]$ típus keveredésének fogható fel (másra, mint k képzőelemre aligha gondolhatunk). A $[\check{c}ab^1be/\check{c}\bar{a}bb\bar{a}]$ -féle alakpártípusnak ilyen értelmezését általános érvényűnek, azaz olyan tövekre is alkalmazhatónak vélem, amelyeknél a feltett keveredésben résztvevő alaptípusok egyes tagjai a mai nyelvallapotból nem mutathatók ki (pl. $uc^1ce/ucc\bar{a}$). A keveredésben résztvevő típusokat most csak formai alapon következtettük ki; történetileg lehetséges, hogy az attributív alak képzőeleme nem az $[\check{a}k=]$, hanem már az $[\bar{e}/\check{a}k]$ típusban kopott le. Példák még a 34, 47, 52, 60 és 62. sz. töveknél. — Ugyane típusok keveredésének tekinthető az $[\bar{e}/\check{a}k]$ alakpár (l. a 9. sz. tövet), míg az $[\check{a}k/\bar{e}s]$ (lásd a 9, 13, 34. sz. töveket) keveréktípusnál $[\bar{e}=]$ már nem jöhet szóba, mint alkotóelem.

Az $[\bar{e}/\text{tm. gy. a. } \bar{a}]$ alakpár előfordulásai arról tanúskodnak, hogy ennél már az őslapp nyelv felhasználta alakpárképzésre, mint nyelvi eszközt, a tövéghangzó s a tőmássalhangzó erős és gyöngye alakjának váltakozását (II. és III.). A mondottakból azonban úgy látszik, hogy ennél a típusnál genetikailag mindkettő csupán kísérő jelensége volt a képzőelemek váltakozásának (I.), s így a tőmássalhangzó erős és gyöngye alakjának váltakozása eredetileg — mint várni is lehetett — fokváltakozás volt. Ennek a II. és III. nyelvi eszköz felhasználása tekintetében legnagyobb bizonyító erejű alakpártípusnak a vallomása valószínűvé teszi, hogy az őslapp nyelv alakpárok képzésére eredetileg csak egy eszközt használt: képzőelemek váltakozását (I.).

14. NIELS. $\check{c}\bar{a}ll\bar{a}$ a., (?) LW. 465. Wfs. 2844. $\check{c}\bar{a}ll\bar{a}$ Q, NIELS. $\check{c}\bar{a}l\bar{a}s$ -ll- p., $\check{c}\bar{a}l\bar{o}s$ -llus- a. és p. (WIKL., NIELS.), NIELS. $\check{c}\bar{a}ll\bar{a}d$ fokv.nélk. p., $\check{c}\bar{a}ll\bar{a}dis$, $\check{c}\bar{a}l'lis$ a., (?) LW. 462. Wfs. 2846. $\check{c}\bar{a}ll\bar{o}xke$ 'heissig' Q, (?) HAL.U.sk. $jallak$ p. 'kemény és sima'. — Alakpárok: A) $[\bar{a}s/\bar{a}]$ É.; B) $[\bar{a}d/\bar{a}d+s]$ É.; C) $[\bar{a}s=]$ Ny. É. — Ha az idézett HALÁSZ-féle alak ide tartozik, szókezdő j -je egybeveendő a 17, 20. és 22. sz. töveknél észlelhető $\check{c} \sim j$ -váltakozással. — V. ö.

14a. WIKL. $sjalla$ a. és p., $\check{s}\bar{a}ll\bar{a}d$ fokv.nélk. p. (Gr., NIELS., GEN.K.), NIELS. $\check{s}\bar{a}ll\bar{a}dis$ a., $\check{s}\bar{a}l'lis$ a. (NIELS., GEN.K.), LW.

7307. Wfs. 2421. *šj̥j̥gɣkɛ* p. (HAL. U. is), ∅ (LW. 7566. Snå.) id. — Alakpárok: A) [ād/ā] Ny.; B) [ād/ād+s] É. K. — A déli -jj- tömássalhangzó nem hangtani megfelelője az északibb nyelvjárások -ll-jének (-jl-t várnánk, v. ö. LAGERCRANTZ: LW. 1209. lap).

A két tő etimológiailag összefügghet egymással s a *čállât* -l- 'rub the antlers...' igével (etimológiáját l. PAAS. Beitr. 221), mely az egész lappságban szókezdő affrikátát mutat s így a 14. sz. tőhöz áll közelebb. A két tő [ād] képzős alakja NIELSEN szerint az északi lappban egymás variánsának tekinthető, FRIIS szerint azonban a szókezdő č-s alak jelentése 'durus, rigidus', a szókezdő š-esé 'levis, lubricus'. A NIELSEN feljegyezte variánsi viszony a többi nyelvjárás tanúsága szerint késői összeesés eredménye. E meglehetősen bonyolult tőviszonyok magyarázata talán az, hogy a szókezdő š-es melléknévtő a fš. *sileä* átvétele, míg a szókezdő č-s tő régebbi lp. megfelelője annak a mind ige-, mind névszótőnek, melynek *sileä* a finnben folytatója. — A déli-lappban nem találtam megállapíthatóan attributív funkciójú alakot.

15. *čap'pád* fokv.nélk. p. (WIKL., NIELS., I., GEN. K.N.), *čap'pis* a. (LW. 518. Tán. Mer. LgS. 2813, RANG., HAL. F., Hatf., WIKL., NIELS., Sk.Pats., I., GEN. K.), p. (LgS.), ∅ (LW. Rör., HAL.), GEN. N. *čahpedes* a., LW. 518. Tán. *čõhp̃hke* p. (LgS. 2813, WIKL. is), ∅ (HAL.), WIKL. *tjähpukis* a. 'fekete' ~ md. M. *šobda* (Qv. 240). — Alakpárok: B) [ād/ād+s] Ny. É. K., [ūk/ūk+s] Ny.; egyéb [ūk/ād+s] D. Ny. — Ez utóbbi alakpár a déli-lappban az [ād/ād+s] típus megfelelője, a nyugati lappban pedig variánsa s alakilag egy [ūk=] vagy [ūk/ūk+s] és egy [ād/ād+s] típus keveredésének fogható fel.

16. *čáw'gá* a. (LW. 466. 3. Nes. Neid. Sk.), ∅ (LW. Mer.), adv. (NIELS., I.), LW. 466. 2. Mer. *čim'ks* a. (LW. Tán., GEN. is), p. (GEN. is), *čáw'gád* fokv.nélk. p. (NIELS., GEN.), NIELS. *čáw'gádis* a., *čáw'gis* a. (NIELS., GEN.) 'erős, feszes' ~ fš. *tiukka*. — Alakpárok: A) [äs/ä] K., [ād/ä] É.; B) [ād/ād+s] É. K.; C) [äs=] D. K. — A tömássalhangzó WIKLUND (Lapskt -mg-, -mk-, MO. XII, 110–123) szerint *mg, a nyugati, északi és keleti-lappban, valamint a finnben *m* > *u* változással (a rokonyelvi alakokat l. FUF. XI, 266).

17. *čie(g)jál* fokv.nélk. p. (WIKL., NIELS., I., GEN.), ∅ (LgS. 704, HAL.), *čie(g)jális* a. (LW. 618. 2. Tán. Snå., WIKL., NIELS., Sk.Suon., I., GEN.), ∅ (LgS. 704, HAL.) 'mély'. — Alakpár: [l/l+s]

?D. Ny. É. K. — A déli nyelvjárásokban szókezdő *k-* van, Inariban *k-~j-* (v. ö. a 14, 20, 22. sz. tövekkel).

18. NIELS. *čiekkō-*, *čiegos* [čīkkus-] a. (LW. 607. 7. Tăn.), a. és p. (Hatf., WIKL., LW. Kvän.), p. (NIELS.), ∅ (I.) 'rejtett'. — Alakpárok: A) [ūs/ū] É.; C) [ūs=] D. Ny. É. — Alakilag a *čiekkāt*, -*g-* 'elrejtteni' ige származéka.

19. *čiel'gā* [-lg-] a. (WIKL., NIELS., GEN.), p. (LW. 611. Arj., Raut.), ∅ (LW. Tăn.), adv. (NIELS.), *čielgās* [-l'g-] p. (WIKL., NIELS., LW. 611. Neid.Sk., I., GEN.), a. (Sk.Suon.), LW. 611. Arj. *čēä'rkqat* p., a. (HAL.U.a.), LW. Arj. *čīl'kkēs* a., WIKL. *tjīl'kuk* p. (LW. 611. 3. Mer. is), *čielgos* [čīl'gus-] a. (WIKL., NIELS.¹⁾), p. (NIELS.¹⁾) 'derült, tiszta' ~ fS. *selvū*, *selkeä*. — Alakpárok: A) [ās/ā] Ny. É. K.; B) [ād/ād+s] Ny.; C) [ā=] É.; egyéb [ūk/ūs] Ny.

20. NIELS. *čōas'kā* a., *čōas'kes* [-s'ka(s)-] a. (LW. 1792. 4. Snå. Wfs.), a. és p. (LW. Tăn., WIKL., NIELS.), p. (Sk.Suon., IL.) 'hideg' v. ö. LW. 664. 4. és 689^b. — Alakpárok: A) [ēs/ā] É.; C) [ēs=] D. Ny. É. — A déli-lappban szókezdő *j-* (v. ö. a 14, 17 és 22. sz. tövekkel).

21. LW. 753. Enon. *ču'ojvva-*, *čuow'jád* fokv.nélk. p. (LW. 753. Arj., NIELS., GEN.), NIELS. *čuow'jādis* a., *čuow'jis* a. (WIKL., NIELS., GEN.) *čuoi'vāg* fokv.nélk. p. (WIKL., LW. 753. Enon.), fn.(NIELS.) 'szürke, kékesszürke stb.' v. ö. LW. 793. ~ fS. *saivo* (SUS. Toim. LVIII, 47—8). — Alakpárok: A) [āg/ā] É.; B) [ād/ād+s] Ny. É. K.; egyéb [āg/ād+s] Ny.

22. LW. 794. 3. Könk. *cūō'wkiē* ∅, NIELS. *čuow'gos* [čūw'gus-] a. és p., *čuow'gād* fokv.nélk. p. (Gr., NIELS., Sk.Pats., GEN.K.), LW. 794. 3. Arj. *čūō'w'kkiēt* p., *čuow'gis* a. (LW. 794. 3. Sors., RANG., Gr., NIELS., Sk.Pats., I., GEN.K.), ∅ (LW. Mer.), (?) LW. 1796. Wfs. 425 *jōχkχē* ∅ (de LgS. 2888. *tšyukēt* 'belichten') 'világos'. — Alakpárok: B) [ād/ād+s] Ny. É. K.; C) [ūs=] É. — A Vefsen-i alak a szókezdő *j-* felől idetartozhat (v. ö. a 14 és 20. sz. tövekkel).

23. *dibmā* a. (LW. 7838. Wfs. 2645, WIKL., NIELS.), Gr. *tīpmee* p., *dimes-bmas-* p. (WIKL., NIELS., GEN. N.) 'puha' v. ö. LW. 7856^b. — Alakpár: A) [ēs/ā] Ny. É.

24. adv. *dievvā* [-v-] a. (RANG., WIKL., NIELS., GEN.), p. RANG., NIELS., Sk.Pats., I.), ∅ (LW. 7903. Tăn., HAL.), *dievās* [-vv-] a. (WIKL., NIELS.), p. (LW. 7903. Snå., RANG., WIKL., NIELS., IL., GEN.),

¹⁾ 'józan'.

⊗ (LW. Tān. Arj., HAL.), fn. (LW. Tān. Snā. Arj.) 'tele'. — Alakpárok: A) [äs/ä] D. Ny. É. K.; C) [ä=] D. Ny. É., [äs=] É. — A kólai alak, melynek tömássalhangzója nem -v-, hanem -vtⁱ (v. ő. UL. 183 és PAASONEN: NyK. XLI, 379), a fS. *täyte*-tőnek (PAAS: Beitr. 79. szerint magy. *tele* típus), a -v- tömássalhangzójú többi alak a finnben meg nem lévő magy. *töm* típusnak felel meg (i. h.).

25. *diwräs* [-w^lr-] a. (LW. 7872. Tān., WIKL., NIELS., I.), p. (WIKL., NIELS., Sk.Pats.), LW. 7872. 2. Tān. *ruwrohkä* p., Sk. Pats. *tiürsüs* a., FRIIS *divres* p. 'drága' ~ fS. *tyyris*. — Alakpárok: A) [ēs/äs] É.; B) [äs/äs + s] K.; C) [äs=] Ny. É.; egyéb [ük/üs] D.

26. *doares* [-rras-] a. és összetétel előtag (LW. 7973. Mer. Snā., HAL.U.sk., WIKL., NIELS.), p. (WIKL., NIELS.), *doar^lras* adv. és p. (LW. 7973. Kvän.), adv. (WIKL., NIELS.), GEN. *toaras* -rra adv. és p. 'keresztbenálló stb.'. — Alakpárok: A) [tm. e. a. ās/ēs] É.; C) [ēs=] Ny. É. — A *doar^lras* alak (túlnyújtott tömássalhangzóval) WIKLUND (LF. § 147) szerint ill. sg. < *doar^lrasii*. A déli-lappban más, a Tān. *tõðrest* féle típusú adverbiumokat találunk.

27. *stuurā* [-r-] a. (LW. 7074. Tān. Mer. Värđ., WIKL., NIELS., I., GEN.), p. (LW. Snā., Hatf., Sk. Suon. Pats., GEN.), ⊗ (LW. Wfs. 2358, HAL.), *stuurā* a. (LW. 7074. Mer. Snā., Hatf., NIELS., Sk.Suon.Pats., I.), p. (LW. Mer.), ⊗ (HAL.), GR. *stuurree* p. (Hatf. is), RANG. *stuere* a. és p., WIKL.²⁾ *stuörēs* a., p. (NIELS., I. is), ⊗ (LW. 7074. 24. Snā.¹⁾), *stuurāk* fokv.nélk. p. (WIKL., NIELS.), fn. (NIELS.) 'nagy'. — Alakpárok: A) [ēs/ä], [ēs/tm. gy. a. ä], [äk/tm. gy. a. ä] É., [äk/ä] Ny. É., [ä/tm. gy. a. ä] D. K.; C) [ēs=] Ny. — Hogy a tömássalhangzó erős és gyöngye alakjának az alakpárokban mutatkozó váltakozása elszigetelődött a fokváltakozástól, bár a 13. sz. tőnél mondottak alapján valószínű, hogy belőle fejlődött, arra jó példa a *stuurā/stuurā* alakpár, mely a fokváltakozást nem ismerő Snāsa-i és Hatfjelldal-i nyelvjárásokban is kimutatható. A tömássalhangzó e kettőssége talán két különböző időben átvett skandináv alakot (ős-sk. **stōraz* 'nagy', hangtani megfelelője WIKL. *stuörēs* 'högfärdig', a jelentésmódosulás is régiség mellett szól; továbbá ó-sk. *stórr* id., a R = *z hang r utáni asszimilációjával R > r; v. ő. UL. 17, DIETER Ferd. (szerk.), Laut- und Formenlehre der altgermanischen Dialekte § 141. 2. α.) őriz s összefüggésben állhat a fokváltakozást mutató nyelvjárások viszonylag rövid tömássalhangzó-

¹⁾ 'hochmütig'.

jának túlnyúlásával (v. ö. NIELS.Gr. § 34. 2). Ha ez így van, akkor itt valójában nem túlnyúlással, hanem sorreltolódással (v. ö. RAVILA: SUS. Toim. LXII, 97) van dolgunk.

28. *gál'bmâ* a.(LW. 1903—4. Rör. Mer., WIKL., NIELS., Sk. Suon., IL.), összetétel-előtag (GEN. T. K.), *gálmás* [-l'bm-] a. (Raut.), p.(LW. 1903—4. Mer., WIKL., NIELS., GEN. K.), Ø (LgS. 626: 3), fn.(LW. Tán.) 'hideg' ~ fS. *kylmä*. — Alakpár: A) [äs/ä] D. Ny. É. K.

29. *gar'žē* [-rž-] p.(LW. 2127. Tán., RANG., WIKL., NIELS.), Ø (HAL.), *garžes* a.(LW. 2127. Tán. Snå., RANG., WIKL., NIELS.), Ø (LW. Mer., LgS. 653), LW.2127.Snå. *kõr'čoxkū* p., Sk.Suon. pl. *kõr'stšai* p. 'szűk'. — Alakpárok: B) [ē/ēs] D. Ny. É.; egyéb [ūk/ēs] D.

30. *gārrā* a.(LW. 1969. Tán. Mer. Vård. Snå., WIKL., NIELS., Sk.Pats., I., GEN.), Ø (LgS. 649), *gārās* [-rr-] p.(LW. 1969. Tán. Mer. Vård. Snå., NIELS., Sk.Pats., I., GEN.), Ø (HAL.), WIKL. *karras* p. 'kemény, erős'. — Alakpár: A) [äs/ä] D. Ny. É. K.

31. *gāssā* a.(LW. 1987. 2. Tán., WIKL., NIELS., GEN.), p.(LW. Snå., lpK. K.), Ø (LW. Rör. Wfs. 765, HAL.), *gāssāg* fokv.nélk. p.(LW. 1987. 2. Tán., ? Mer. *kässä*, Wfs. 765: 2, WIKL., NIELS., GEN.), Ø (HAL.), NIELS. *gāssād* fokv. nélk. p., *gāssādis*, *gās'sis* a. 'vastag' ~ fS. *kasea*, *kaseva*. — Alakpárok: A) [äg/ä] D. Ny. É. K., [ad/ä] É.; B) [äd/äd+s] É.; egyéb [äg/äd+s] É.

32. *gõike* [-ik-] a.(WIKL., NIELS., Sk. Pats. Suon., LW. 2517. 3. Neid.Sk., I.), p.(LW. 2517. 2. Mer. Snå. Neid. Sk., WIKL., Sk. Pats.), Ø (LW. Tán., LgS. 612, HAL., GEN. N.), *gõikes* [-i'ka(s)-] a. (WIKL., NIELS.), p.(WIKL., NIELS., Sk. Suon.), Ø (LW. 2517. 3. Neid. Sk., GEN. N.), I. *koškä*, *košk* a. 'száraz' ~ md. *koške* (PAAS. Beitr. 242). — Alakpárok: A) [ēs/ē] É. K.; C) [ē=] D. Ny. K., [ēs=] Ny.

33. *gõw'd'ā* a.(LW. 2499. 1, 3. Tán. Mer. Sors. Arj., HAL. U., GR., NIELS., Sk. Suon.), Ø (LW. 2499. 2. Wfs. 608, HAL.), LW. 2499. Tys. *kob'rie* a., *gõw'dāg* fokv.nélk. p.(LW. 2499. 1, 3. Tán. Arj., RANG., WIKL., GR., NIELS., Sk. Suon., GEN.), NIELS. *gõw'dād* fokv. nélk. p., *gõw'dādis*, *gõw'dis* a., LW.2499.Tys. *kop^Htuk* p. 'széles' ~ cser. *kumda* (PAAS. Beitr. 84). — Alakpárok: A) [äg/ä] D. Ny. É. K., [äd/ä] É., [ūk/ē] Ny.; B) [äd/äd+s] É.; egyéb [äg/äd+s] Ny. É.

34. WIKL. *kuhka* a. (IL. is), *guk'ke* [-kk-] a.(Raut.). p.(LW. 2776. Snå., Hatf., WIKL., NIELS., Sk. Pats., I., GEN.), Ø (HAL.),

gukkēs a. (LW. 2776. Mer. Snå., Rang., Hatf., Hal. U. sk., Wikl., Niels., Sk. Pats., I., Gen.), p. (LW. Mer. Vård., Rang.), Ø (LW. Tän. Wfs. 883, Hal.), Wikl. *kuhkak* p. 'hosszú' v. ö. fS. *kauka-* (Qv. 188, Koskimies A. V.: Vir. XXXI, 66). — Alakpárok: A) [āk/tm. gy. a. ā] Ny., [ē/tm. gy. a. ā] Ny.; B) [ē/ēs] D. Ny. É. K.; C) [ēs =] D.; egyéb [āk/ēs] Ny. — Itt is szemlélhető egy [ē =] ill. [ē/ēs] típusnak egy [āk =] ill. [āk/tm. gy. a. ā] típusal való keveredése; az [ē/tm. gy. a. ā] típusnak a 13. sz. tónél adott általános érvényű értelmezését megerősíti.

35. Friis *gūro* a. (Rang., Hal. U. sk., Wikl. is), p., *gurot* összetétel-előtag (LW. 2824. Tän. Rör.), a. és p. (Niels.), *gurok* a. ill. összetétel-előtag (LW. 2824.^{1,5} Tän. Rör. Snå. Wfs. 919, Niels.), p. (Niels.) 'bal'. — Minthogy e melléknév jelentésénél fogva túlnyomóan attributív helyzetben áll, alakpárviszonyait nem érdemes külön vizsgálat tárgyává tenni. — A *gūro* alak végéről a déli-lp. alakok, pl. Tän. *kē-r̥rāh-* tanúsága szerint [k] képzőelem kopott le (lehetne [g] is, v. ö. SpS. 80: „Die Nomina mit den Suffixen *g*, *g*, *χk* bilden oft eine unregelmässige Nominativform auf *o* ohne Suffix“; v.ö. továbbá a köv. alakpármegfelelésekkel: Niels. *boas¹tot/boastō-* 'helytelen, fordítva' ~ LW. 5159.4. Tän. *pōstjōe/5159*. Snå. *pyō-stāh*; Niels. *bōdnjot/bōnjō-* 'ferde, csavart' ~ LW. 5073.19. Mer. *poñnūn/poñnuoh*; Gr. *sjluoptjoot/sjluoptjoo* 'was sich verzweigt' ~ LW. 7472.2,3. Snå. *šluophčān/šluophčāh, šluophčāgō-*).

36. *jāl'gā* [-lg-] a. (LW. 1617. Tän., LgS. 410, Wikl., Niels.), adv. és fn. (Niels.), *jāl'gād* fokv.nélk. p. (LW. 1617. Tän., ØLgS. 410:4, Wikl., Niels.), Niels. *jāl'gādis* a., *jāl'gis* a. (Wikl., Niels), Wikl. *jal'kuk* p., Wikl. *jal'kukis* a. 'sík' ~ fS. *julki, julkea*. — Alakpárok: A) [ād/ā] D. Ny. É.; B) [ād/ād+s] Ny. É., [ūk/ūk+s] Ny.

37. *jāl'lā* p. (LW. 7254^b. Wfs. 2405, LW. 1620. Tys. Neid. Sk., Niels., I.), fn. (Niels.), *jāllās* a. (LW. 1620. Tys. Neid. Sk., Niels., I.), LgS. 2405:2. *šāluon* p., *šāluog* a. 'balga'. — Alakpárok: B) [ā/ās] Ny. É. K.; egyéb [ūn/ūh] D. Ez utóbbi csupán a déli nyelvjárásokban fordul elő, főleg olyan töveknél, amelyek az északibb nyelvjárásokban [ūt/tm. gy. a. ū] (erre a 35. sz. tónél láttunk példákat) vagy [ās/ē-] ~ [ās/ū-] ~ [ās/ā] (deszkriptív tövek, pl. LW. 4621^b. Snå. *paḱkàn/paḱkāh* ~ Niels. *bāggās/bag'gē-*) alakpártípust mutatnak. — Ha az idézett Vefsen-i alak valóban ide tartozik, szökezdő *š*-e magyarázatra szorul.

38. *jiew'jā* [-wj-] összetétel-előtag (LW. 1748. Park., Sk.

Pats.), a. (LW. 1748. 1, 2, 3. Mer. Nes. Park.), p. (LW. 1748. 1, 2. Mer. Nes.), Ø (LW. 1748. 2. Snå., LgS. 519), fn. (LW. Snå., LgS., HAL. U. sk., NIELS., I.), *jiewjäs -w¹j-* p. (NIELS.), Ø (LW. 1748. 3. Arj.), LW. 1748. Nes. *jēwǵ²* 'fehér (állat bundája)'. — Alakpárok: A) [äs/ǎ] ? Ny. É.; C) [ǎ=] D. É.

39. *jor¹bá a.* (LW. 1771. 2. Tän. Snå. Wfs. 419, WIKL., NIELS., Sk. Pats., GEN.), Ø (HAL.), *jorbás -r¹b-* p. (GR., NIELS., GEN. N.), *jor¹bád* fokv.nélk. p. (WIKL., NIELS.), *jor¹bis a.* (WIKL., NIELS.), LW. 1771. 2. Wfs. 514. *jur^upgē* p., LW. Snå. *jur^upxkū* p., fn. (Tän. Wfs. 419: 4 is), adv. 'kerek'. — Alakpárok: A) [äs/ǎ] É., [äg/ǎ] D., [äd/ǎ] Ny. ? É.; B) [äd/äd+s] Ny. É.

40. *lieg¹gá a.* (WIKL., NIELS.), *lieggás -g¹g-* p. (WIKL., NIELS.) 'meleg' v. ö. LW. 3457. — Alakpár: A) [äs/a] Ny. É. — V. ö.

40a. LW. 3453. 2. Snå. *lietts a.* és ? p., Ø (LgS. 1070: 2) id., HAL. U. (a.) *lietta a.* — Alakpár: C) [äs=] D. — V. ö. továbbá

40b. LW. 3449. 2. Snå. *liem^εkēde* 'warmes Wetter' (LW. 3467^b, 3449. Wfs. 1055. -b^εk- is), LW. 3449. 3. Snå. *liem^εkets* 'warm' a. (Mer. is), Ø (LgS. 1055: 2). — Alakpár: B) [d/d+s] D. — WIKLUND (MO. XII, 112): „En jämförelse med fi. *lämmin*, *lämpimän* 'varm' ligger nära till hands men torde vara väl djärv“ (=a fs. *lämmin*, *lämpimän* 'meleg' szóval való egybevetés közel fekszik, de talán mégis merész volna).

A déli-lapp tövek közül sem 40a. *lieddä*, sem 40b. *liemgē* nem hangtani megfelelője a Ny. és K. 40. *lieggä* tőnek (HAL. 254. egyezteteti 40 és 40a-t).

41. *loaw¹de* [-w¹d-] p. (LW. 3530. 3. Tän. Rör., WIKL., NIELS.), Ø (HAL.), *loawdēs a.* (LW. 3530. 3. Tän., WIKL., NIELS.), p. (LW. Snå.), Ø (LW. Mer.) 'enyhe stb.'. — Alakpár: B) [ē/ēs] D. Ny. É.

42. *lōssá a.* (WIKL., NIELS.), *lōssád* fokv.nélk. p. (LW. 3518. 2. Wfs. 1141, WIKL., NIELS., Sk. Pats., I., GEN.), *lōs¹sis a.* (WIKL., NIELS., I., GEN.), Sk. Pats. *lōssēd* p., Ø (HAL. St.) 'nehéz' ~ fs. *lasea*. — Alakpárok: A) [äd/ǎ] Ny. É.; B) [äd/äd+s] Ny. É. K.

43. *luvvá a.* (WIKL., NIELS.), *luvās* [-vv-] a. (LW. 3608. 7. Mer.), p. (LW. Tän. Mer., WIKL., NIELS.) 'nedves'. — Alakpárok: A) [äs/ǎ] Ny. K.; C) [äs=] D.

44. *mies¹kā a.* (LW. 3867. 2. Tän. Rör. Mer., WIKL., NIELS., I.), p. (WIKL., GR.), Ø (LW. 3867. Wfs. 1221), *mieskās* [-s¹k-] a. (GR.), p. (NIELS.), Ø (LW. 3867. Snå.) 'korhadt' ~ fs. *mäti* ~ *mätä*

(TOIV. Affr. 49. sz.) — Alakpárok: A) [äs/ǎ] É.; B) [ǎ/äs] Ny.; C) [ǎ =] Ny.

45. *nânâ* a.(NIELS., I.), COLL. *nanw* a., *nânos* [-nnus-] a. (LW. 3693, 4070. 2. Tăn. Snâ., WIKL.), p.(LW. Tăn. Snâ., WIKL., NIELS., I.) ∅ (HAL.), LW. 3693. 2. Snâ. *muñnozkă* p.(LgS. 1378 *n-is*) 'szilárd'. — Alakpárok: A) [ūs/tm. gy. a. ǎ] É., [ūs/tm. gy. a. ū] É.; C) [ūs =] D. Ny. — Snâsa-ban szókezdő *m-* van; talán disszimiláció.

46. *nuorrâ* [-r-] a. és p. (LW. 4281. Tăn. RANG., WIKL., NIELS., I., GEN.), ∅ (LW. Wfs. 1362, HAL.) 'fiatal' ~ fS. *nuori*. — Alakpár: C) [ǎ =] D. Ny. É. K.

47. *njālgâ* a.(WIKL., NIELS., I.), p.(NIELS.), WIKL. *njal'kê* p. (LW. 4350. Tăn. Talma, COLL., Raut. is), *njalges* [-l'ga-] a.(LW. 4350. Snâ. Kvän., Hatf., HAL. F., WIKL., FRIS, I., GEN.), p.(LW. Mer. Kvän., NIELS., I., GEN.), ∅ (LW. Tăn., LgS. 1392, HAL.), LW. 4350. Rep. *nal'ka^{Ht}* p.(Sk. Pats. is), LW. 4350. Rep. *näl'kkis* a., NIELS. *njālgâk* fokv. nélk. p., WIKL. *njal'kuk* p.(LgS. 1392: 4. is) 'édes'. — Alakpárok: A) [ēs/tm. gy. a. ǎ] É. K., [āk/tm. gy. a. ǎ] É., [ūk/tm. gy. a. ǎ] Ny., [ē/tm. gy. a. ǎ] Ny. É.; B) [ē/ēs] Ny., [ād/ād+s] É. ? K.; C) [tm. gy. a. ǎ =] É., [ēs =] É. K., [āk =] É. — A típuskeveredésekre vonatkozólag l. a 13. és 34. sz. töveknél mondottakat.

48. WIKL. *njar^epē* p., *njar^lbâd* fokv. nélk. p.(WIKL., NIELS., Sk. Pats., GEN.), *njar^lbis* a.(LW. 4357. 2. Snâ., WIKL., NIELS., GEN.) 'gyér' ~ fS. *närpeä*. — Alakpár: B) [ād/ād+s] Ny. É. K.

49. *njuol'gâ* [-lg-] a.(WIKL.), p.(NIELS.), *njuol'gâd* fokv. nélk. p. (WIKL., NIELS., GEN.), *njul'gis* a.(NIELS., GEN.) 'egyenest' v. ő. LW. 4461. — Alakpárok: A) [ād/ǎ] Ny.; B) [ād/ād+s] É. K.

50. *njuos^lkâ* összetétel-előtag (LW. 4453. 2. Tăn.), a.(LW. 4453. Wfs. 1456. Neid. Sk., WIKL., NIELS., I., GEN. T. K.), *njuoskâs* [-s^lk-] a.(LgS. 1456), p.(WIKL., NIELS., LW. 4453. Neid. Sk., GEN. K.) 'nedves' ~ fS. *nahkea*. V. ő. LW. 4471. — Alakpár: A) [äs/ǎ] ? D. Ny. É. K.

51. *oabme* [-m-] a. (RANG., LW. 4573. Tys., NIELS., Sk. Pats.), p.(LW. Tys., WIKL., GEN.), ∅ (LW. Tăn.), *oabmes* [-bmäs-] a. (LW. 4573. Tys., WIKL., FRIS, GEN.), p.(NIELS., Sk. Suon.), ∅ (LW. Tăn.) 'rég' ~ fS. *ammo-*. — Alakpárok: A) [ēs/ē] É. K.; B) [ē/ēs] Ny.; C) [ēs =] É.

52. WIKL. *âna* a.(LW. 4575. Tys. is), FRIS *oadna* a. p., *oadne* -n- p.(LW. 4575. Tys. Arj., WIKL., NIELS.), WIKL. *ânēs* a., LW. 4575.

Park. *ò'anie^{Hk}* p. (GR., GEN. T. K. is), a. (WIKL.), *oaněkáš* [-*š¹š¹* -*š¹š¹*] a. és p. (LW. 4575. 2. Kvän. Lyng., FRHS), p. (LW. Snå., WIKL., NIELS., I., GEN. T. N.), *oaněkis* a. (LW. 4575. 2. Mer., HAL. U. sk., RANG., WIKL., NIELS., GEN.), p. (LW. Tån.), Ø (LgS. 1484, HAL.) 'rövid'. — Alakpárok: A) [*ē*/tm. gy. a. *ǣ*] Ny.; B) [*ē*/*ēs*] Ny., [*ēk*/*ek*+s] K.; C) [*ǣ*=] É., [*kǣnč*=] É.; egyéb [*k*+*nč*/*k*+s] ? D. Ny. É. K. Ez utóbbi tárgyalásunkon kívül eső testesebb képzős melléknév alakpártípusa. Nyilván a [*k*/*k*+s] típusból származik oly módon, hogy a [*nč*] képző csak a predikatív alakhoz járul, az attributívhoz nem. Hasonló jelenséget észlelhetünk a bevezetésben említett, szintén tárgyalásunkon kívül eső *-tæbme*, *-m-/tis* és *táš*, *-š¹š¹*, *-š¹š¹/tis* összetett fosztóképzőknél, amelyek *t* eleméhez más képzőelem járul a predikatív alakban s más az attributívban (másképp WIKLUND: MO. VII, 209 kk., szerinte az attr. alakban *m* zérus foka van jelen, mint a *suk¹kis* féle alakokban a *d*-é).

53. WIKL. *álkēs* a. (LW. 4563. Tån. Rör. Snå., RANG., Raut., Sk. Pats., I., GEN. is) és p. (LW. Tån., RANG., GEN. is), Ø (LW. Wfs. 1481), NIELS. *ql¹giš* a. és p. 'jobb; recht'. — Alakpárviszonyok tekintetében l. a 35. sz. tónél mondottakat.

54. *qb¹bá* a. (LW. 4478. 2,3. Rör. Vård. Snå., WIKL., NIELS., Sk. Pats., I., GEN.), p. (FRHS), Ø (HAL.), adv. (WIKL.), *qbbás* [-*b¹b* -p. (NIELS.)], Ø (LW. 4478. Arj.) 'egész' ~ fS. *umpi*. — Alakpárviszonyok tekintetében l. a 35. sz. tónél mondottakat.

55. *qđđá* összetétel-előtag (LW. 4481. 5. Mer., NIELS.), a. (LW. 4481. 1,4,5. Tån., Hatf., RANG., WIKL., NIELS., Sk. Suon. Pats., I., GEN.), p. (LW. 4481. Nes., GEN.), Ø (LW. 4481. 5. Rör. Mer., LgS. 1533, HAL.), *qđás* [-*đđ*] p. (LW. 4481. 5. Tån. Snå., WIKL., NIELS.), Ø (GEN.) 'új' ~ fS. *ute*-. — Alakpárok: A) [*ās*/*ǣ*] D. Ny. É.; C) [*ǣ*=] É. ? K.

56. WIKL. *állē* a., *qlles* -*l¹las*- a. (WIKL., NIELS., Sk. Pats.), p. (RANG., WIKL., NIELS.), Ø (LgS. 102) 'egész' v. ö. LW. 4496. — Alakpárviszonyok tekintetében l. a 35. sz. tónél mondottakat.

57. WIKL. *rai¹na* a. (LW. 5532. 2. Tån., FRHS is), *rāinas* [-*i¹dn*-] a. és p. (LW. 5532. Wfs. 1857., RANG., NIELS.), p. (WIKL., FRHS) 'tisztá' (= sk. NL. 255). — Alakpárok: A) [*ās*/*ǣ*] Ny. É.; C) [*ās*=] D. É.

58. LgS. 1967. *rū¹pse* Ø, RANG. *rueved* p., *ruok¹sád* fokv. nélk. p. (WIKL., NIELS., Sk. Suon., GEN., K. N.), *ruok¹sād¹is* a. (NIELS., GEN. N.), *ruk¹sis* a. (LW. 5963. 1β. Tån. Mer. Vård. Snå.

HAL. F., WIKL., NIELS., Sk. Pats., I., GEN. K.), Ø (HAL.), LW. 5963. 1^β. Tán. *rops_Hke* p. (LgS. 1967: 3. WIKL. is), Ø (HAL.) 'vörös' ~ cser. *rakš* stb. (TOIV. Affr. 373. sz.). — Alakpárok: B) [äd/äd + s] Ny. É. K.; egyéb [ük/äd + s] D. Ny.

59. 1pK. K. *sucka* p., *suokkäd* fokv. nélk. p. (WIKL., NIELS., Sk. Pats., GEN. T. K.), *suokkäd is* a. (NIELS., GEN. K.), *suk'kis* a. (LW. 7139. Tán. Rör. Snå., WIKL., NIELS., Sk. Pats., I., GEN.), Ø (LW. Mer., LgS. 2251: 3. HAL.), LW. 7139. Tán. *sqk_χke* p. (Snå. is) 'sűrű' ~ fS. *sakea*. — Alakpárok: B) [äd/äd + s] Ny. É. K.; egyéb [ük/äd + s] D. — Az északi és keleti nyelvjárásokban s-mellett szókezdő v- is.

60. *sæggä* a. (WIKL., NIELS.), *sæggē* [-gg-] p. (LW. 6180. 1^β. Tán., Hatf., WIKL., NIELS., Sk. Suon., GEN.), Ø (LW. Rör.), *sæggēs* a. (LW. 6180. 1^β. Tán. Snå., WIKL., NIELS., Sk. Pats., GEN.), Ø (LW. Wfs. 2075), p. (LW 6180. 1^β. Mer.) 'keskeny'. — Alakpárok: A) [ē/tm. gy. a. ä] Ny. É.; B) [ē/ēs] D. Ny. É. K.

61. NIELS. *sæwnjos* [sew'dnjus-] p., WIKL. *sjeunjēt* p. (RANG., Hatf., FRIS R.), Ø (LW. 6224. 5. Sors., HAL.), fn. (LW. Mer. Snå., LgS. 2537, Sk. Pats. is), *sæw'dnjäd* fokv. nélk. p. (WIKL., NIELS., I., GEN. K.), *sæw'dnjäd is* a. (NIELS., GEN. N.), *sew'dnjis* a. (WIKL., NIELS., I., GEN. K. N.). 'sötét' ~ ?fS. *hämärä* etc. (UL. 181, Lappische Studien 66). — Alakpár: B) [äd/äd + s] Ny. É. K.

62. *uccä* a. (LW. 8228. Tán. Snå., WIKL., NIELS., Sk. Suon., I., GEN.), p. (Hatf.), Ø (HAL.), *uc'ce* [-cc-] a. (Hatf., HAL. U. a.), p. (LgS. 1512, Hatf., RANG., WIKL., NIELS., I.), Ø (HAL.), *ucces* a. (WIKL., NIELS. 'meglehetősen kicsiny', I.), NIELS. *uc'can'* ~ *uccan* fokv. nélk. p. (Sk. Pats.¹) is) és a. 'kicsiny' ~ zr. *eṭṣa* (TOIV. Affr. 5. sz.). — Alakpárok: A) [ē/tm. gy. a. ä] Ny. É. K.; B) [ē/ēs] Ny. É.; C) [ān =] É. K.; egyéb [ä/ē] D.

63. *vādnä* a. (WIKL., NIELS., NIELS.), p. (RANG.), *vadne* a. (RANG.), p. (WIKL.), Ø (LW. 8432. Snå.), adv. (NIELS.), *vānes* [vadnas-] a. (LgS. 2984), p. (WIKL., NIELS.), Ø (HAL.) 'amiből kevés van' (< sk. LF. 84, NL. 342). — Alakpárok: A) [ēs/ä] É., [ē/ä] Ny.; B) [ē/ēs] Ny.

64. *fās'te* [-st-] a. (LW. 8364. Rör.), p. (LW. Tán., WIKL., NIELS., I.), *fāstes* a. (LW. 8364. Snå. Wfs. 3027. Arj., WIKL., NIELS.), p. (LW. Wfs. Arj.), Ø (HAL.) 'csúnya'. — Alakpárok: B) [ē/ēs] Ny. É.; C) [ēs =] D. Ny.

65. *viel'gäd* fokv. nélk. p. (NIELS., I., GEN.), *vil'gis* a. (LW. 8674. Tán. Mer. Vård., WIKL., NIELS., Sk. Pats., I., GEN.), Ø (LW. Rör., LgS. 3099, HAL.), FRIS S. *velket* Ø, LW. 8674. Tán. *wüö_χke*

p. (WIKL. is), ☐ (HAL.) 'fehér' ~ fS. *valkea*. — Alakpárok: B) [äd/äd+s] É. K.; egyéb [ük/äd+s].

66. *vuorás* [-rr-] a. (Hatf.), a. és p. (WIKL., NIELS.), ☐ (LW. 8816. Tán.), fn. (LgS. 3148), LW. 8816. Rör. *wýörqžē* ☐ 'öreg' — Alakpár: C) [äs=] Ny. É.

67. RANG. *jenie* ~ *jängie* a. és p., WIKL. *ätina* a. (LW. 866. 2. Snä., Hatf., Sk. Suon. is), p. (Hatf.), ☐ (LW. Mer., LgS. 437, HAL.), fn. (LW. Snä.), *äd n ä g* fokv. nélk. a. és p. (RANG., WIKL., NIELS., I.), p. (Sk. Suon.), ☐ (LW. 866. 2. Neid. Sk., GEN. K. N.) 'sok' ~ fS. *enä*. — Alakpárok: A) [äg/ä] Ny. K.; C) [ē=] D., [äg=] D. Ny. É. K.

Alakpárok áttekintése. — Felsorolásunkban a következő alakpártípusok fordultak elő (annak a tőnek a sorszámát, amelyik csak egyféle alakpárt képez, dülten szedjük):

A) [äs/ä] 5, 28, 30, 50, 14, 16, 19, 24, 38, 39, 40, 43, 44, 55, 57; [äd/ä] 14a, 16, 31, 33, 36, 39, 42, 49; [äg/ä] 2, 21, 31, 33, 39, 67; [äk/ä] 27, 34; [äk/ē] 10; [äk/tm. gy. a. ä] 13, 27, 47; [ē/tm. gy. a. ä] 13, 34, 47, 52, 60, 62; [ē/ä] 63; [ēs/ä] 23, 20, 27, 63; [ēs/tm. gy. a. ä] 13, 27, 47; [ēs/ē]: 32, 51; [ēs/äs]: 25; [ük/ē] 33; [ük/tm. gy. a. ä] 47; [ūs/ū] 18; [ūs/tm. gy. a. ū] 45; [ūs/tm. gy. a. ä] 45; [tm. e. a./tm. gy. a.] 27.

B) [ē/ēs] 41, 1, 9, 11, 12, 13, 29, 34, 47, 51, 60, 62, 63, 64; [ä/äs] 37, 43; [k/k+s] 9, 10, 11, 15, 36, 52; [äg/äg+s] 3, 31, 33; [äd/äd+s] 48, 14, 14a, 15, 16, 19, 21, 22, 31, 33, 36, 39, 42, 47, 49, 58, 59, 61, 65; [d/d+s] 40b; [i/i+s] 1; [l/l+s] 6, 7, 17; [r/r+s] 3a; [n/n+s] 11; [äs/äs+s] 25.

C) [ē=] 10, 32, 67; [ä=] 46, 19, 24, 38, 43, 52; [tm. gy. a. ä=] 3, 13, 47, 55; [ēs=] 8, 12, 13, 20, 26, 27, 32, 34, 47, 51; [64; [äs=] 4, 66, 16, 24, 25, 40a, 43, 57; [ūs=] 14, 18, 22, 45, [äk=] 10, 47; [äg=] 10, 67; [ān=] 62.

Keveréktípusok: [ē/äk] 9; [ās/ēs] 26; [äs/tm. gy. a. ä] 3; [äk/ēs] 9, 13, 34; [ük/äs] 25; [ük/ēs] 29; [ük/äd+s] 15, 58, 59, 65; [ük/ūs] 19; [tm. gy. a. ä/ē] 62; [äg/äd+s] 21; [k+nč/k+s] 52; [ūn/ūH] 37.

Elvi megállapításokat a 9, 13, 27, 34, 35, 37 és 52. sz. tövek-nél tettünk.

Ezek alapján bizonyosra vehető, hogy az őslappban az alakpártípusoknak A (az attributív alak a predikatívhoz képest redukiót mutat), B (az attributív alak a predikatívhoz képest szóvégi -s képző-

elemmel bővült) és C (az attributív alak egyenlő a predikatívval) csoportja egyaránt megvolt. A 13. sz. tónél azonban láttuk, hogy a tövéghangzónak, valamint a tömássalhangzó erős és gyöngé alakjának váltakozása (II. és III.) az alakpárképzés újabb eszközének tekinthető. Volt tehát az őslappban olyan nyelvéllapot, amelyre az A) csoport kritériuma így egyszerűsül és helyesbedik: az attributív alak nem tartalmazza a predikatív alak szövégi képzőelemét.

Ezek előrebocsátása után részletesebben vizsgálni fogunk néhány olyan körülményt, amely e típuscsoportok, azaz — minthogy a C) csoport régiségében nincs okunk kételkedni — az A) és B) csoport kialakulására s ezzel az egész alakpárrendszerére fényt deríthet.

* * *

Az A) csoport vizsgálata. — A mondottak alapján csupán az $[x/-]$, közelebbről az $[\check{s}/\check{a}]$, $[\check{a}d/\check{a}]$ és $[\check{a}g/\check{a}]$ típusokat kell vizsgálnunk.

Az $[\check{a}d/\check{a}]$ típusról láttuk, hogy minden tónél csak más alakpártípusokkal, leginkább az $[\check{a}d/\check{a}d+s]$ és $[\check{s}/\check{a}]$ típusokkal együtt lép fel. Hogy tehát az $[\check{a}d/\check{a}]$ típus a lappban mindig meglett volna, azt az alakpárviszonyok nem mutatják teljes meggyőző erővel. Nem hagyhatom itt említés nélkül LEHTISALO egy megjegyzését a lp. -*äd* képzős melléknevekről: „Die meisten adjektive auf -*äd* sind von nicht mehr gebräuchlichen grundwörtern abgeleitet oder sie haben ihre form durch analogiebildung erhalten“ (SUS. Toim. LXXII, 270). Minthogy e megjegyzés a felhozott három példával — köztük „*lqssäd* ‘schwer’ (vgl. die attributive form *lqssä*)“ — éppen az $[\check{a}d/\check{a}]$ alakpártípusra látszik vonatkozni, az -*äd* képzős lapp melléknevekről figyelembe kell vennünk általában a következőket:

A *suokkäd/suk'kis*, *lqssäd/lqs'sis* típusú alakpárban az attributív alakot WIKLUND (MO. VII, 238—39), ÄIMÄ (Vir. XXVI, 25—26), RAVILA (SUS. Toim. LXII, 86, FUF. XXIII, 39) és ITKONEN E. (SUS. Toim. LXXIX, 346) nyomán a predikatív alakból az attributív -s hozzájárulásával s a -d-nek a második és harmadik szótag határán fellépő zérus fokával (Schwundstufe) származottnak szoktuk tekinteni s valóban négy szótagú eredetre mutat a tömássalhangzó túlnyúlása, a második szótag *ï* vokálisa s a párhuzamosan fellépő négy-

szótagú újabb alakok (*s u o k k â d i s*). Ennek a magyarázatnak két nehézsége van.

Az egyik az, hogy az $*[-eda + s] > > [tm. \text{túlnyúlásos a. -is}]$ fejlődési sornak csupán végső tagját ismerjük, első tagjának alakját a fenti származtatással feltesszük, a fejlődés közbeni állomásaira azonban sem adatunk nincs, sem kikövetkeztetni nem tudjuk olyan alakjukat, amelyet a fejlődési sorról alkotott hipotézisen kívül más is valószínűsíthetne. WIKLUND azonban a *-d-* kiesése után felteendő hangzóösszevonásnak egy osztját megfelelőjét vélte felismerni s ebből — bár a legnagyobb óvatossággal — azt következtette, hogy itt talán már a finnugor alapnyelvben lezárult fejlődési folyamatról van szó, a *-d-* kiesése pedig még az uráli alapnyelvben történhetett.¹⁾ ÄIMÄ és RAVILA, úgy látszik, több bizonyító erőt tulajdonított annak, hogy ezeknek az összevont, *-is* képzős alakoknak a rokonyelvekben nincs megfelelőjük, s bár más-más módon, de a lapp különnyelvi életén belül magyarázhatónak tartja e fejlődést.

A másik nehézség a déli nyelvjárások következő tanúsága:

1) Van a déli-lapp nyelvjárásokban a WIKLUND, ÄIMÄ és RAVILA által $*[-eda + s]$ -ből származtatott attributív alaknak egy egészen pontos megfelelője. A tömássalhangzó túlnyúlása ugyan nem észlelhető, mivel a déli-lappban fokváltakozás nincs, a második szótag vokálisa azonban az első szótag umlautjának bizonyossága szerint *ĩ*. Az ilyenek általában attributív alakok, ritkán predikatívak (l. a tövek felsorolásánál). Az ilyen attributív alakoknak megfelelő predikatív alak azonban a déli-lappban mindig *-ük* (~ *-äk* ~ *-äg*) és *s o h a s e m -äd* képzős (a nyugati-lappban az *-ük* képzős predikatív alak rendszerint variánsa az *-äd* képzősnek). A tárgyalt tövek közül ilyen:

15. Tán. Rör. Mer. *cēhps*, Tán. *čēhps*, Wfs. *tšēps*, RANG. *giappis*, HAL. F., U. u. *čēps*, H. F. *čēps*, U. m. *čēps*, *čēpes*, St. *čāps*, St., U. sk. *čāhps*, St., U. u. *čāhps*, Hatf. *čāhpes* (~ NIELS *č a p' p i s*);

¹⁾ „Wenn dem so ist, dass der ostjakische vokalwechsel [lásd KARJALAINEN: SUS. Toim. XXIII, 233 kk.] mit dem lappischen genetischen zusammenhang hat, was ich natürlich nur mit allem vorbehalt anzunehmen wage, wäre die soeben behandelte lappische form *suk'kis* doppelt wichtig. Sie würde zeigen, dass die vokalkontraktion, durch welche das *i* in diesem worte entstanden ist, in sowohl vorlappische (vgl. oben) als vorostjakische, d. h. wenigstens in finnisch-ugrische zeit zu verlegen ist, denn nur unter dieser voraussetzung könnte man verstehen, dass sie von einer verengerung des vorhergehenden vokals begleitet wird. Der wegfall des *d*, der der vokalkontraktion vorausgegangen ist, gehört m. e. wahrscheinlich der uralischen zeit an“ (MO. XIII, 88).

predikatív alakok: Tăn. $\check{c}\bar{o}hp^{\Delta}k\check{e}$, $\check{c}\bar{o}hphk\check{e}$, $\check{c}uhp^{uH}k\check{e}$, Snă. $\check{c}\bar{o}hpxk\check{a}$, Wfs. $\check{t}\check{s}\bar{o}xp\acute{a}c\check{e}$, HAL. St. $\check{c}\bar{o}hpok\check{a}$, H. $\check{c}\bar{o}hpok$ (nyugati-lapp WIKL. $tj\check{a}hpuk \sim tjahppat$), v. ö. még a WIKLUND (MO. VII, 239) idézte példákkal. V. ö. továbbá NIELS. $\check{c}appok$ [\bar{u} !] fokv. nélk. fn. 'fekete négylábú állat'.

58. Tăn. $reps$, Mer. $r\check{o}ps$, $r\bar{o}ps$, Vărd. $r\bar{o}ps$, Snă. $r\bar{o}ps$, HAL. H. $reps$, U. m. $reppes$, F., St. t. $r\bar{o}ps$, St. $ruops$, ru^ops (\sim NIELS. $ruk'sis$); predikatív alakok: Tăn. $rops^{\Delta}k\check{e}$, Wfs. $rop's\check{s}k\check{e}$, $rup's\check{s}k\check{e}$, HAL. St. $ropska$, $rops^{\Delta}k\check{a}$, H. $ropske$ (nyugati-lapp WIKL. $ru\check{o}psuk \sim ru\check{o}psat$), v. ö. NIELS. $ruovsok$ [$\bar{u}k$] fokv. nélk. fn. 'vörös négylábú állat'.

59. Tăn. Rör. $s\check{e}ks$, Rör. Snă. $s\hat{o}k's$, Wfs. $s\bar{o}k's$, HAL. U. a. $s\check{a}ks$ (\sim NIELS. $suk'kis$); predikatív alakok: Tăn. $sok'xk\check{e}$, Snă. $sok'xk\check{a}$ (nyugati-lapp WIKL. csak $su\check{o}hkat$), v. ö. még a WIKLUND (MO. VII, 239) idézte példákkal.

65. Tăn. $w\check{e}l^{\Delta}ks$, $\acute{w}el^{\Delta}ks$, Rör. $w\check{e}l^{\Delta}ks$, Mer. $vil^{\Delta}ks$, $w\check{e}lks$, Vărd. $w\check{e}l^{\Delta}ks$, Wfs. $vil^{\Delta}k's$, RANG. $w\check{e}lges$, HAL. U. m. $velkes$, J. $velks$, H. $v\check{a}lks$, St. $vil^{\Delta}ks$, $vilks$ (\sim NIELS. $vil'gis$); predikatív alakok: Tăn. $w\check{u}\check{o}^{\Delta}kxk\check{e}$, $\acute{w}\check{u}\check{o}^{\Delta}kxk\check{e}$, RANG. nom. pl. $w\check{a}lgoka$, HAL.F. $w\check{e}lkkoka$, H. $w\check{e}lkkag\check{a}$, $w\check{e}llokag\check{a}$, U. sk. $w\check{e}lkkoga$ (nyugati-lapp WIKL. $w\check{e}l'kuk \sim w\check{e}l'kat$), v. ö. NIELS. $w\check{e}lgok$ [$\bar{u}k$] fokv. nélk. fn. 'fehér négylábú állat'.

Ezt a csoportot ismerteti WIKLUND („mit übergang in eine andere suffixkategorie in der prädikativen form“ i. h.).

2) Vannak továbbá a déli-lappban $-\acute{a}d$ képzős — általában itt is predikatív — alakok, ezeknek azonban egy esetben sem találtam $-s$ végződésű attributív megfelelőjét, sem az imént ismertetett mássalhangzótúlnyúlásos összevont, sem összevonatlan alakban. Ilyenek a felsorolt tövek közül:

19. HAL. U. a. $\check{c}ielkot$ (\sim NIELS. $\check{c}iel'g\acute{a}d$): \bar{i} orjena năgen kih tănŋ $\check{c}ielkot$ $j\check{i}j'e$ kounos 'délen soha sincsenek ilyen világos éjtszakák' (UF. 8. 107) példa vallomása szerint attributív (!) alak.

36. Tăn. $j\check{e}^{\Delta}kqD\check{e}$ p:

42. Wfs. $\mu\check{s}\check{s}qD\check{e}$ ¹⁾.

¹⁾ Figyelemreméltó, hogy 42. Wfs. $\mu\check{s}\check{s}qD\check{e}$ mellett tiszta $-d$ (LEHTISALO i. h. $-ed \sim -\acute{e}d$) képzős HAL. St. $l\check{o}ssete$ is előfordul s az északibb nyelvjárások 61. $s\acute{a}w^{\Delta}dnj\acute{a}d$ alakjának a déli-lappban csak Mer. $\check{s}\check{u}\check{o}^{\Delta}w\check{n}\acute{e}D\check{e}$, Snă. fn. $\check{s}\check{y}\check{o}^{\Delta}w\check{n}\acute{e}D\check{e}$, Wfs. fn. $\check{s}\check{y}\check{o}^{\Delta}w\check{n}\acute{e}D\check{e}$, Sors. fn. $\check{s}\check{o}w^{\Delta}w\check{n}\acute{e}D\check{e}$, RANG. $\check{s}eudn\acute{a}d$, Hatf. $\check{s}\check{v}\check{n}\acute{e}te$ tiszta $-d$ képzős, $-ed$ végződésű alak felel meg, amely már a nyugati-lappban is variánsa (v. ö. 22. NIELS. $\check{c}uow^{\Delta}g\acute{a}d \sim$ Arj. $\check{c}\check{u}\check{e}^{\Delta}w\check{e}k\check{e}t$, több példa UA. 211) az $-ad$ képzős alakoknak. A tiszta $-d$ képző, mely egyébként az észa-

Ezeken kívül még csak egy *-äd* képzős déli-lapp alakot ismernek: LW. 1321. Wfs. *hje'χkaDε* Q 'plötzlich, rasch'.

Erről a csoportról nem emlékezik meg WIKLUND sem, sőt egyhelyütt (UL. 121) ezt mondja: „das suffix *-ade* = fi. *-e(d)a* wird hier [Jemtlandban] nicht gebraucht.“ A most idézett alakokat feltűnően szórványos voltuk miatt valóban óvatossággal kell fogadni.

A déli-lappban tehát az a feltűnő, hogy mind az *-äd*, mind az összevont [*äd* + *s*] képző előfordul ugyan, de sohasem egyazon melléknévtőnél.

Az is figyelemreméltó, hogy minden déli-lappban *-äd* képzős melléknévnnek van *-ä* végződésű alakja is: 19. Tán. *čje'πεκε*, 36. Tán. *je'πεκε*, Wfs. *jän'äke*, 42. WIKL. *lässä*, LW. 1321. Wfs. *hje'χke*. A *je'πεkaDε*/*je'πεκε* alakpár Tännäs-ben megvan, Vefsenben pedig legalábbis előfordul a *hje'χkaDε*/*hje'χke* alakpárnak mindkét tagja.

Mit mondanak ezek a jelenségek az [*äd*/*ä*] típus régiségéről? Láttuk, hogy az *-äd* képző két alakpártípust vonz: az A) csoportbeli [*äd*/*ä*] és a B) csoportbeli [*äd*/*äd* + *s*] típust. Láttuk továbbá, hogy a déli-lappban csak az [*äd*/*ä*] típus van meg néhány óvatosan kezelendő példában, az [*äd*/*äd* + *s*] típus hiányzik, de van egy [*k*/-is], amelynek attributív tagjáról föltehető, hogy [*äd* + *s*] képzős. Ez az összevont alak a nyelvjárások vallomása szerint őslapp alak s vele bizonyára az [*äd*/*äd* + *s*] típus is. Hogy az [*äd*/*ä*] típus ennél régibb, újabb vagy vele egyidős-e, az a mondottakból nem derül ki, régiségét tehát csupán a lapp nyelv tanúsága alapján nem vehetjük igazoltnak.

Ki kell itt még térnem COLLINDER egy megjegyzésére, mely szintén érinti a tárgyalt [*äd*/*ä*] alakpártípus kérdését (Festschrift Qvigstad 361): „Die attributive Form *suk^hkis* entspricht zunächst einem fi. **sakeas*, est. **sagedas*; in geschlossener 3. Silbe ist der Dental weggefallen mit Kontraktion der Vokale der 2. und der 3. Silbe und Überdehnung des Stammkonsonanten (WIKLUND, Monde Oriental VII 237 ff.). In derselben Weise wird bei den meisten der

kibb nyelvjárásokban is előfordul (61. WIKL. *sjeunjēt*, 42. Sk. Pats. *lošsēD*, NIELS. *äkked* fokv. nélk./*äkkedis* ~ fi. *ikävä*), a déli-lappban szintén elég ritka, de a vele képzett melléznevek alakpárjai egyértelműen az összevonatlan [*d*/*d* + *s*] típust mutatják. Pl. 40b. Snä. *lie'm^εkeDε*, Wfs. *lie'b^εkeDε* fn., Snä. *lie'm^εkeTS* a. (Mer. is); LW. 3597. Tán. a. *juw^ukeTS* (comp. *ju'w^ukieDε:pä*) 'mild, lauwarm (Tag)'; LW. 6644. Wfs. *smä'k^εts* (comp. *smä'kieDäp^uu*) 'zuvor-kommend'.

hierhergehörigen Adjektive die attributive Form gebildet. Eine Ausnahme macht lpN *lossád* 'schwer' aus, das in der attributiven Form *lossá* heisst; Lule *lássá* neben *lās'sis*. Auch in der Steigerung weist dieses Adjektiv eine entsprechende Anomalie auf: während *suokkád* u. a. regelmässig *suokkádæb'bo*, superl. *suokkádemos* kompariert werden, wird dagegen *lossád* in der folgenden Weise kompariert: *loseb*, *losemus*. Lule ebenfalls *lāsēp*, *lāsēmus* (neben den weniger häufig vorkommenden *lássátup*, *lássátum(m)ös*). A *lossád* tövet részletesen tárgyaltuk; itt csak még annyit, hogy COLLINDER szavai bizonyára nem úgy értelmezendők, mintha a *lössád/lössá* alakpár valamilyen kivételes típust képviselne.

De kételyek merülhetnek fel az [äg/ǎ] típus régiségével szemben is. T. i. nem lehetetlen, hogy az -ǎ végződésű attributív alak a predikatívból keletkezett a -g képzőelem lekopásával (*álläg* *→ *állā* stb.). Ez semmiesetre sem történhetett ugyan az őslapp kor után, mert akkor a g-nek nyoma maradt volna a déli nyelvjárásokban (v. ö. a 35. sz. tónél mondottakkal, továbbá NIELS. *ā j ā*, -g g j ā g- 'forrás; Quelle' ~ LW. 169. Snå. *ājūH*). A tömássalhangzó fokviszonyai nem adnak útbaigazítást, mivel a képzett alak éppúgy erős fokot kíván, mint a képzetlen tőalak. De feltűnik, hogy a régi [äg/ǎ] típusú melléknévek (2. *álläg*, 31. *gässäg*, 33. *gow'däg*) középfokukat nem -ǎ, hanem -ē véghangzós (*älle-*, -l-, *gässē-*, -s-, *gow'dē*, -wd-) többől képezik; ezeket bajos másképp értelmezni, mint a predikatív alak képzőjét nem tartalmazó tőalakokat.

A *gässäg* melléknév rokonnyelvi megfelelői, hegyi cser. RAMST. *kaž'ə* s a képzőtlen zr. és votj. *kyz* 'dick' (MARK: Festschr. Qvigstad 150) a tő véghangzójáról mit sem mondanak, mivel a zürjénnel egybeeső votják tövéghangzóhiány egyaránt megfelelhet fS. -a~-ǎ és -e tövéghangzónak (v. ö. LAKÓ: NyK. XLIX, 156—7). MARK ugyan (i. h.) azt írja, hogy a szó vokalizmusa olyan, mint a fS. *kynsi* ~ lp. *gǎ35ǎ* szóé („hinsichtlich des Vokalismus stimmt das Wort — urspr. vordervokalisches — im lp., tscher., syrij. und ostj. zu dem lpN *ga33a*, gen. *ga3a* 'unguis, ungula, Nägl, Klo, Hov, Klov' ~ fi. *kynsi* usw. (s. SZINNYEI, NyH⁶ 23)“), de hogy ezzel azt akarná mondani, hogy a zr.-votj. *kyz* véghangzója ugyanaz, mint az említett lp.-fS. tőé, az nem világos. *álläg* finn megfelelője, *yleä*, *ylevä* egyaránt származhat *yle-* és *ylä-* többől, mindkettő megvan. *gow'däg* képzőtlen cser. megfelelője *kumda* (PAAS. Beitr. 84. jegyz., SETÄLÄ SUS.

Aik. XIV/3, 10) azonban a finn *-a ~ -ä*-nek és lapp *-ē*-nek megfelelő véghangzót tartalmaz (v. ö. lp. *aččē ~ cser. Wichm. U. iža*, M. iža**; LEHTISALO: SUS. Toim. LXXII, 19).

Az őslappra tehát helyesebb volna a képző *-*āya* alakját föltenni, mert a LEHTISALO (i. m. 340) fölvette *-*ya* alak nem magyarázza meg a tövégi *-ē > -ä* változást (az *-ē* megmaradását várnók, v. ö. WIKLUND: FUF. II, 41). A finn nyelvekből általa ide vont egyetlen szócsalád, fS. *vajaa, vajava* stb. valóban lp. *-*ya*-nak megfelelő képzőt tartalmaz, a lappban ennek megfelelője *vaggjeg* fokv. nélk. fn. 'hiány, szükség, inség', mn. *[g/g + s]* 'hiányos' (itt meg is maradt az *-ē* tövéghangzó). Az említett *älläg, gässäg, gow'däg* képzőjét azonban nem a fS. *vajaa*, hanem a fS. *yleä, kasea* képzőjével kell egyeztetni. Hogy az *älläg* stb. melléknévben más képző van, mint a *vaggjeg* melléknévben, azt az alakpártípusok eltérő volta is mutatja.

Az *ällä, gässä, gow'da* attributív alakok véghangzóját tehát a predikatív alakok nélkül nem tudjuk megmagyarázni. Vagy a predikatív alak analógiájára fellépő tövégi *-ē > -ä* változást kell föltennünk, vagy azt kell gondolnunk, hogy az *-ä* véghangzós attributív alak az *-äg* végződésű predikatív alakból keletkezett a *g* képzőelem lekopásával (v. ö. a *k* képzőelem lekopásáról a 13. sz. tónél mondottakat). Ekkor pedig már feltettünk egy olyan nyelvallapotot, amelyben az *[äg/ä]* alakpártípus még nem volt meg.

Ezzel szemben nem ismerek semmit, ami a lappban olyan nyelvallapokra mutatna, amelyben az *[äs/ä]* alakpártípus ne lett volna meg.

A rokonnyelveket vizsgálva a lapp alakpárok A (*x/-*) csoportját először is egy finn jelenséggel lehet egybevetni. GENETZ írja¹⁾ Suomen partikkelimuodot c. munkájában (64. o.; Suomi III/

¹⁾ „Suomen kielessä on jotenkin suuri joukko adverbeja, joiden viimeisenä äänteenä on *i*, ja jotka osaksi näkyvät olevan vastaavien *-ea-, -me-* tai *-ise-*päätteisten adjektiivien kantasanoja, osaksi *-a-, -e-, -o-, -u-, -en-* tai *-tse-*loppuisten (prolatiivistien) adverbien toisintoja. Merkityksen puolesta saatamme muista yksityisemmistä erottaa kaksi ryhmää: a) semmoiset, joita käytetään ainoastaan verbien määräyksinä, ilmoittamaan tilaa, jossa jokin on tai johon jokin tulee, ja joita Lönnrot sanoo joko taipumattomiksi adjektiiveiksi tai adverbeiksi, esim. *auki, irti, lohki*; b) semmoiset, joita käytetään enimmäkseen adjektiivien tai adverbien edessä merkityksessä: *k o k o n a a n, a i v a n*, esim. *juti, lauki, twiki, upi*“.

4, 208), hogy vannak a finnben olyan *-i* végződésű adverbiumok (GENETZ b) alatt említi), amelyek *-ea* képzős melléknévek alapszavaiknak látszanak, pl. *julki* 'synlig, uppenbarlig', *julkea* id.; *lauki* 'alldes...', *laukea* 'vek, böjlig; flack'; *synkeä* 'dunkel... dyster... hemsk', *synki* (l. alább). Ezek adverbiumok lévén, ragozhatatlanok, de — ellentétben az *-i* végződésű adverbiumok másik (GENETZ a)-val jelölt) osztályával, mely az adverbium predikatív szerepét tölti be — GENETZ szavaival „inkább melléknévek vagy adverbiumok előtt állnak, teljesen, egészen jelentéssel“. Miután azonban GENETZ példái is azt mutatják, hogy ezek főnév előtt (attributív helyzetben) is állhatnak, a lapp melléknévek (ragozhatatlan) *-ä* végződésű attributív alakjának¹⁾ pontos mását ismerjük fel bennük. Ilyen esetben tehát jogosult ezeket, mint LÖNNROT, *adjectivum indeclinabile* névvel illetni. Példák (LÖNNROT szótárából):

a) melléknév előtt: *julki jumalaton* 'ytterst ogudaktig', *julki syntinen* 'uppenbart syndig'

b) főnév előtt: *julki huora* 'ram hora', *julki juppo* 'uppenbar drinkare', *julki rikos* 'uppenbart brott', *julki synti* 'uppenbar synd', *julki työ* 'uppenbar gerning', *julki vääritys* 'uppenbar orättvisa'; *lauki sula* 'alldes öppet vatten' (*sula* 'öppet ställe'); *olla synki unessa* 'ligga i djup sömn'.

Ez utóbbiak leíró szempontból megfelelnek a lapp *-ä* végződésű attributív melléknéveknek. Hogy azonban ragozhatatlanságukat a finnben általános melléknévi kongruenciától adverbialis eredetük (vagy párhuzamos adverbialis használatuk) folytán őrizték meg, az valószínű. A lapp jelölést használva tehát itt egy *-ea/-i*²⁾ alakpártípussal állunk szemben, melynek etimológiailag a lp. [äd/ä] típus felel meg, de a továbbiakban látni fogjuk, hogy a lp. *-äs* és fs. *-ea* melléknévképzők közt is van valami — ha nem is föltétlenül etimológiai — összefüggés, úgyhogy a két nyelvben egymás helyettesítőinek tekinthetők.

Vannak ugyanis a finnben **-eh* képzős névszók, melyekkel részben *-is* (kar. *-is*, vepsze *-iž*, lp. *-äs*) képzős alakok váltakoznak, pl. fs. *rae* 'grando; Korn', karj. *rais* id., vepsze *ra*ž*iž* id.; fs. *tarve*, *tarvis* 'opus, necessitas', karj. *tarvis* id., vepsze *tar*b*iž* id.; fs. *kaave* 'spöke, vålnad' ~ lpKo. *kāvas* (SUS.Aik.XXXII/3, 9, 129) 'kuva (pyhi-

¹⁾ Ennek ugyancsak adverbialis funkciójára még visszatérünk.

²⁾ A *julkea/julki* alakpár csak jelentés szempontjából nem megfelelője a 36. Tán. *jεπEKaDε/jεπEKε* alakpárnak.

myksen)' (v. ö. SETÄLÄ, ÄH. § 175. és COLLINDER: Vir. XXXII, 237—251).¹⁾ Ezt régebben finn szóvégi (*is* >) *es* > *eh* > *e'* fejlődéssel magyarázták (AMINOFF: Suomi II/9, 243 kk., GENETZ, KarLi. 60, THOMSEN, BFB. 117, ANDERSON, Stud. 83), különös bizonyító erőt tulajdonítva e tövek AMINOFF bemutatta *-es* képzős dél-Pohjanmaa-i alakjainak. SETÄLÄ azonban kimutatta, hogy finn szóvégi *-h* *s*-ből nem, hanem csak *š*-ből vagy *ž*-ből fejlődhetett, így a karj. *-is*, vepsze *-iž* (lp. *-äs*) képzőknek finnben csak *-is* lehet megfelelője. Tehát nem *s* > *h* hangfejlődésről, hanem csak *s* ~ *h* váltakozásról lehet szó a szóbanforgó nyelvek közt (ÄH. 317 kk.), sőt ennek egy példáját már az ősfinnre is kikövetkeztette (**tooreh* ~ *toores*, fS. *tuore* 'friss', i. m. 313). COLLINDER adaléka (i. m. 243) a kérdéshez az a feltevés, hogy az ősfinn névszók *-is* képzője a névragozási paradigmában abszolút szóvégről elkerülve *-*ež* alakot öltött s az *-*eh* képző ennek volna hangtörvény szerinti folytatója.

Látható tehát, hogy a lp. *-äs*, karj. *-is*, vepsze *-iž* és fS. *-*eh* képzők etimológiai összetartozásának SETÄLÄ állásfoglalása óta is akadt szószólója. Az is bizonyos, hogy fS. *h* képzőelemnek egy esetben egyértelműen lp. *s* felel meg: a fS. *-(h)ise-* (nom. *-(h)inen*) ~ lp. *-s ä š -š¹š -š²š* képzőben, pl. fS. *aika(h)inen* ~ lp. NIELS. *ai'gas äš*.

Tudott dolog, hogy több finn *-ea* ~ *-eä* képzős melléknévnek régi [*äs/ä*] (nem [*äs* =])²⁾ lapp megfelelője van, pl. 19. *čielgäs* ~ fS. *selkeä* (UL. 172), 30. *gáräs* ~ fS. *kireä* (UL. 127) vagy *kareä* (SUS. Aik. XXXII/3, 8—9), *skibäs* ~ fS. *kipeä*, 50. *njuoskäs* ~ fS. *nahkea* (Torv. Affr. 179. sz.), néha azonban a fS. *-ea* ~ *-eä* lp. megfelelője ingadozik *-äd* és *-äs* közt, így 19. *čielgäs*, de Arj. *čēä'lekkat* (Hal. U. is) ~ fS. *selkeä* s az imént más vonatkozásban említett Wfs. *hje'xkape* (Tys. is), de NIELS. *hækkäs/hæk'käd* ~ fi. *äkeä*; a hangtani megfelelőt mutatja pl. 59. *suo k'käd* ~ fS. *sakea*. — A lapp *-äs* és *-äd* képzők itt említett ingadozásának alakilag — sőt, ha fS. *-*eh* és lapp *-äs* közös eredetű: etimológiailag is — egyes

¹⁾ A fS. *-*eh* képző lp. hangtani megfelelője tudvalévóleg *-äš*, pl. fS. *käärme* 'kígyó' ~ lp. *gær b m ä š -ær' b m*. Néha a lappban mind ez, mind az említett *-äs* megfelelés ugyanegy tónél megtalálható, pl. fS. *terve* 'egészséges' ~ lp. *dærväs* ~ *dærväs -ær'v*. COLLINDER cikkében erről a lp. *s* ~ *š* váltakozásról szól, én azonban nem tartottam szükségesnek a fentiekbe belekeverni.

²⁾ Az *-äg* és *-g*, valamint az *-äd* és *-d* képzők egybevetésénél szintén azt láttuk, hogy a képzők etimológiai különbözősége az alakpártípusok eltérő voltában is megnyilvánul.

töveknél a fS. *-*eh* és *-*eda* képzők hasonló kettőssége felel meg, pl. *kire ~ kireä* 'feszés', *maire ~ maireä* 'édesded'. Úgy látszik tehát, mintha az *-*eda* képző terjeszkedőben volna az *-*eh*, illetőleg *-*es* rovására. A finnben, ahol e képzők többes függő esetei egybeesnek, ez érthető is. A lappban finn közvetítésre gondolhatunk.

Ha azonban megnézzük a finnben közismert *ragozhatatlan* melléknéveket, mint *aika*, *kelpo*, *oiva* 'tauglich', *ensi* 'erster', *eri* 'verschieden', *joka* 'jeder', *koko* 'ganz', *nyky* 'gegenwärtig', *pikku* 'klein', *viime* 'letzter', akkor is azt látjuk, hogy ezek tőalakot mutatnak és csak attributív helyzetben lépnek fel. Predikatív helyzetben ugyane melléknéveknek hosszabb, képzett alakja fordul elő: *aikuinen* etc., *kelvollinen*, *oivallinen*, *ensimmäinen*, *erilainen*, *pikkunen*, *viimeinen*. Itt tehát ismét *kelvollinen/kelpo* stb. alakpárokkal van dolgunk; amelyek a lapp A) csoportéhoz hasonló tulajdonságot mutatnak.

A finn példa a mellett szól, hogy az A) csoportot jellemző nyelvi jelenség — azaz, hogy egy névszó állítmányi helyzetben teljesebb szóvéget mutasson, mint attributív helyzetben — attributív-predikatív alakpárrendszer nélkül is elképzelhető. Itt a következő hasonló esetekre gondolhatunk:

1) Lehet egyazon névszó határozóraggal ellátva az állítmány névszói része, ragtalanul pedig attributív melléknév vagy jelzős szóösszetétel előtagja. Pl. fS. *pystyssä* 'upprättstående', *pystynenäinen* 'uppnäst'; noessa 'kormos', *nokipää* 'brandax' | liv (KETTUNEN szótárából) *k'ēūž__um s'z'ōl'm's* (inessz.) 'der strick ist geknotet', *s'z'ōl'm* 'knoten, knöpfel' ~ fS. *solmu* | lp. LW. 3989. Snä. *kāmgaḡ leāH murrtṇ* v. *murrtagān sātṭien* 'die Schuhe sind schlammig, sandig', Tān. *murrtē-tēā: jēčāē* 'zähe, schwarze Moorerde', v. ö. Snä. *murrtū* 'Schlamm'; LW. 7471. Mer. *tuhtä oḡkonä šlṇ'ōnies, kuššä sū'ōwgnä* 'dieses Kind [ist] schmutzig, da es russig [ist]', LW. 7192. 2. Kōnk. *su'ovva-mu:orra* 'das mittlere Querholz („Rauch-Holz“) im Zelt, an welchem die Kochtöpfe hängen" v. ö. NIELS. *suovvā-v-* 'füst' ~ fS. *savu* | magy. *négyen* (predikatív alak többesszámú alany esetén), *négy* (attributív és egyéb esetekben predikatív).

2) A melléknévnek csak képzős alakja van, de attributív helyzetben, illetőleg összetétel-előtag szerepében nem mutatja a képzőnek olyan teljes alakját, mint predikatív helyzetben. Pl. fS. *pohjoinen* 'északi', *pohjois-* id. | magy. *úré* (nem attributív), *úri* (főleg attributív) (v. ö. NYH.⁷ 100, 107). — Ezt a jelenséget azzal magyaráz-

hatjuk, hogy az attributív helyzetű melléknév, illetőleg az összetétel-előtag esetében a szóvég mondattanilag hangsúlytalan helyzetbe kerül. Így fejlődhetett a lappban az [äk=] típusból az [äk/tm. gy. a. ä] alakpár (v. ö. a 13. sz. tónél mondottakkal) s ezért mutatnak szóvégi rövidülést a NIELSEN leírta nyelvjárásokban a C) csoportbeli [ēs=] és [ūs=] típusú melléktnevek egyes (v. ö. NIELS. Gr. 90, 2. sz. jegyzet, fentebb idéztük) osztályai, pl. 56. *qlles/qlles*, 18. *čiegos/čiegös*.

2a) Ehez hasonló a névmás szóvégi redukciója attributív helyzetben, pl. osztj. *tamə/tam* 'dieser', *tomə/tom* 'jener', *šit/ši* 'der, dieser'; ide vonható a névmásként is használt *it/ij* 'egy' is (STEINITZ, Ostjakische Chrestomathie).

3) A melléktneveknek van képzős és képzetlen alakja, pl. fS. *punainen* 'vörös', *puna-* id., pl. *punakaula* 'rödhals, rödhalsad'. Ilyenek a már említett *aika*, *kelpo* stb. u. n. ragozhatatlan melléktnevek (melyekről tudnunk kell, hogy csak attributív helyzetben fordulnak elő) teljesebb, predikatív helyzetben is fellépő alakjaikkal együtt | magy. *kettő* (nem attributív; képzős alaknak tekintjük, máskép MÉSZÖLY: MNy. IV, 159), *két* (attributív); itt említhető *kicsiny*, *kicsi* (attributív és predikatív), *kis* (attributív), bár magyar szempontból ez mind tőalak (SzófSz.) | osztj. *käten/kat* 'kettő' (STEINITZ i. m.). — A nyelvi ökonómia az ilyen azonos jelentésű, de eltérő képzésű alakokat különböző funkcióra szoríthatja s példáink a mellett szólnak, hogy ez lehet éppen a szóbanforgó attributív illetőleg predikatív. Az ellenkezőjét találjuk a jurák-szamojédokban, ahol szintén vannak ilyen alakpárok, mint CASTR. *paewuda* 'sötét' (~fS. *pimeä*), *paebi* id. (WIKLUND: MO. IX, 187 CASTRÉN szójegyzékéből még öt ilyen jurák alakpárt sorol fel). Csakhogy itt a nyelv éppen a képzett alakokat használja fel attributív funkcióra s a képzetleneket predikatívrá, v. ö. CASTRÉN. Gr. §. 348: „In der Samojedischen Sprache ist die Anzahl der primitiven Adjektive sehr gering und auch unter diesen können die meisten zugleich in der ohne Zweifel ursprünglichen Bedeutung von Adverbien gebraucht werden; z. B. *sawa* 'gut, wohl', *ōka* 'viel', *jibi* 'heiss', *tici* 'kalt'. Im Jurakischen zeigen ausserdem einige Adjective ihre adverbiale Natur dadurch, dass sie nicht attributiv gebraucht werden können, sondern nur als wirkliche Adverbien oder als Prädicate mit Einschluss der Copula, z. B. *numda* *~adi* 'der Himmel ist sichtbar', *jāleda* *tici* 'der Tag ist kalt'. Attributiv gebraucht nehmen sie immer das Suffix *-da* an; z. B. *~adida* *num*

‘der sichtbare Himmel’, *tšida jále* ‘der kalte Tag’. Dergleichen Wörter sind jedoch in der Sprache sehr selten und können als Adverbia betrachtet werden“.

A jurák alakpár valóban hasonlít egyrésztől a már tárgyalt fS.-ea/-i alakpárhoz,¹⁾ melyben az -i végződésű tőalak szintén adverbium, másrésztől a lapp [*äd/ä*] valamint [*äs/ä*] alakpárokhoz, lévén a bennük előforduló tőalak egyben adverbium is. A felsorolt tövek közül ilyen 16. *č ä w' g ä* [*äs/ä*] [*äd/ä*], 19. *č i e l' g ä* [*äs/ä*], 24. *dievvä* [*äs/ä*], 36. *j ä l' g ä* [*äd/ä*], 49. *n j u o l' g ä* [*äd/ä*], 54. *o b' b ä* [*äs/ä*] (figyelmet érdemel a lp.-*äd* és -*äs* képzőknek ez az újabb kapcsolata). — A szamojédságban -da stb. képzős melléknév egyébként még egy esetben lép fel rövidebb, adverbialis alakok mellett: „Sehr häufig sind die karitiven adjektive auf -seda, z. b.: *häseda* adj. zu *häsi* ‘ohne ohr, taub’ von *hā* ‘ohr’... Nach den von PAASONEN K.Sz. XV. s. 119 zitierten, handschriftlichen aufzeichnungen CASTRÉNS wird «durch die endung -si (-zi, -tsi) von jedem substantiv eine besondere form gebildet, die zugleich die bedeutung eines kasus [abessivus], eines adverbs und eines adjektivs hat, aber durch das suffix -da eine rein adjektivische bedeutung bekommt»“ (WIKLUND: MO. IX, 187). Hogy azonban az idézett szamojéd anyagban látható Jur. -da stb. képző azonos-e a fS.-**eda*, lp.-*äd* *-da elemével, azt nehéz volna eldönteni (v. ö. GYÖRKE, Wortbildungslehre des Uralischen 15, 27; LEHTISALO: SUS.Toim. LXXII, 273), mert a szamojéd képző mássalhangzója egyaránt megfelelhet fgr. *-t-nek és fgr. *-s-nek, v. ö. fS. *vetä*- ‘húzni’ ~ szam. Jur. *wadä-u* id. (PAAS. Beitr. 72), de fS. *pesä* ‘fészek’ ~ szam. Jur. *pidea* (PAAS. Beitr. 229); v. ö. továbbá a finn nyelvek 3. szem. *-zen (MARK: SUS.Toim. LIV, 101) birtokosragját szam. Jur. -du’ stb., Kam.-den (-ten) (CASTR. Gr. 212) többes 3. sz. alakokkal. WIKLUND ennek ellenére az egyeztetés mellett foglal állást s a szamojéd névszóképzők felett szemlét tartva ezt írja: „Welche von allen diesen suffixformen eventuell mit dem finnischen -ea < *-eda und lappischen -ad zusammengehören, das ist noch fast unmöglich zu beurteilen. Am sichersten scheint mir das jurakische -da, das Jenissei-samojedische -de, -re, das ostjak-samojedische -d-, -t- und das kamassinische -t bei den karitiven adjektiven, wo ein dentaler klusil in vier sprachen in ganz derselben suffixverbindung

¹⁾ „Die ähnlichkeit dieser wörter mit den finnischen adjektiven auf -ea (*aukea* adj. ‘offen’ neben *auki* adv. u. s. w.) springt in die augen und kann kaum zufällig sein“ (WIKLUND: MO. IX, 188).

(vgl. PAASONEN, KSz XV, s. 119 ff.) vorkommt und also wohl uralt ist, hieher zu gehören. Wenn dem so ist, möchte ich glauben, dass wenigstens die gleichlautenden, bei anderen adjektiven gebrauchten suffixformen jur. *-da*, *-dea* und Jeniss. *-de*, *-re* gleichfalls mit fi. *-ea* zusammenzustellen sind“ (MO. IX, 192). GYÖRKE JÓZSEF egyetemi magántanár úr azonban arra hívja fel a figyelmemet, hogy a tárgyalt jurák attributív melléknevek *-da* képzőjének *-nda* változata is van. Ennélfogva valószínű, hogy — legalábbis a CASTRÉN (i. h.) tárgyalta esetekben — nem a szamojédságban bizonynyal meglévő *-d-* melléknévi képzőelemmel, hanem az (egyesszám) harmadik személy jelével van dolgunk. Ekkor pedig már egy általánosabb szamojéd jelenséggel¹⁾ állunk szemben, mely a lappban nem az A), hanem a B) csoport felé mutat.

A rokonnyelvek vallomása alapján tehát kimondhatjuk, hogy a finnugor (uráli?) nyelvekben névszóképzők (? és esetragok) felhasználásával — részben pleonasztikus alakpárokból — szórványosan attributív-predikatív alakpárok alakulhattak, a nélkül, hogy utóbb rendszert hívtak volna életre. Sőt azt is kimondhatjuk, hogy ezek az alakpárok általában a lapp A) típuscsoport jellemző tulajdonságait mutatják, mert az egyetlen szamojéd alakpártípus, amely más, inkább a lapp B) csoportéhoz hasonló tulajdonságokat mutat, nem vonható teljes bizonyossággal ebbe a jelenséggörbe: formánása ugyanis személyjel lehet (tehát se nem képző, se nem esetrag).

A lapp alakpártípusok A) csoportja, amelyben a melléknév attributív alakja nem tartalmazza a predikatív szóvégi képzőelemét, így a lapp és rokonnyelvek vallomása szerint egyaránt réginek látszik. Lehet már lapp előtti jelenség is, hogy azonban a lappban a mai mértékben megmaradt, sőt tovább fejlődött (v. ö. a 37. sz. tónél említett északi-lapp deszkriptív töveket), annak már — a bizonyára később kialakult — alakpárrendszer támogató hatása lehet az oka. Eredetét tekintve azonban az A) csoport függetlennek látszik a lapp melléknevek mai attributív-predikatív alakpárrendszerétől s valami olyanféle nyelvallapotra mutat, amelyben a kevésbé differenciálódott tövek csak képző felvételével lettek melléknévvé. Láttuk to-

¹⁾ „Etwas schwankend ist jedoch seiner Bedeutung nach, wie diess in der Syntax näher darzuthun wäre, das Affix für die dritte Person; denn durch dieses wird oft schlechtweg der bestimmte Artikel ersetzt; z. B. *látada* 'das Brett', *~anoda* 'das Boot'“ (CASTR. Gr. § 377. 2.). A személyjel mint determinatív elem a fentebb idézett jurák-szamojéd mondatokban is előfordult.

vábbá, hogy a lapp nyelvjárások egybevetése alapján legrégibbnek látszó [äs/ǎ], [äd/ǎ] és [äg/ǎ] alakpártípusok közül a lapp adatok az [äs/ǎ] nagyobb régisége mellett szóltak, míg egy párhuzamos finn jelenség egyaránt értelmezhető az [äs/ǎ] és az [äd/ǎ] típus régiségére valló bizonyítéknak. Tekintve, hogy a lp. -äg finn megfelelője szintén -ea, a finn -ea/i alakpár tárgyalásánál leszűrt tanulságokat a lp. [äg/ǎ] alakpárra is vonatkoztathatjuk. Vagyis az [äg/ǎ] alakpárban az attributív alak véghangzóját ezek után sem tudjuk ugyan a predikatív alak nélkül megmagyarázni, az alakpár két tagja közti összefüggést azonban már nem kell föltétlenül lapp különnyelvi jelenségnek tartanunk. Más szóval: az [äg/ǎ] típus régiségében a rokonyelvek vizsgálata után kevésbé kételkedünk.

Mielőtt tovább haladnánk, még egy megállapítást kell tennünk. Tudvalévő, hogy vannak a lappban olyan mellékevek, amelyek attributív helyzetben bizonyos — nem teljes — kongruenciát mutatnak. Ezek közül egy sem A) csoportbeli alakpártípusú.

* * *

A B) csoport vizsgálata. — Itt bevezetődül az attributív helyzetben kongruáló lapp mellékeveket fogjuk szemügyre venni (v. ö. WIKL. § 54, LF. § 328, NIELS. Gr. § 82, SpS. § 19. 2, SpN. § 80). Azt találjuk, hogy ezek általában C) csoportbeliek (attributív alakjuk egyenlő a predikatívval), mint 10. *buorre*, 46. *nuorrá*, 67. *ædnâg*, *bahâ* (IL.) 'rossz' ~ (fS.paha), *bâsse* 'szent' (~ fS.pyhä; kongr. I.), *qk'tâ* 'egy', *nub'be* 'másik', *boat'te* 'jövő'; kivételesen B) csoportbeliek, mint *bâha*, 34. *guk'ke*. Mint már említettük, A) csoportbeli melléknév attributív helyzetben nem kongruál. Amint az idézett példákból látszik, az ilyen mellékevek nagyobbára tőalakok. A két képzett alak közül *boat'te* a déli-lappban kongruál, de ez ott a præsens participiumoknál általánosnak látszik; *ædnâg*-nak pedig a déli-lappban képzőtlen változata kongruál (RANGIUSNÁL ugyan találtam *iengyd* pl. acc. attr. alakot, de hogy ez -g képzős vagy tőalak-e, azt csak akkor tudom eldönteni, ha egyszer alkalmam nyílik ez igen érdekes és értékes nyelvemlék hangjelölését újabb tanulmány tárgyává tenni). *nub'be* leíró szempontból úgy viselkedik, mint egy tőalakú névszó (különben ez és *qk'tâ* már a névmásokhoz is sorolható). Feltűnő, hogy az attributív kongruenciát mutató tövek paradigmája általánosságban nem tartalmazza az attributív s-et

(kivétel *báha* és 34. *guk'ke*); a kongruáló attributív alak pedig sohasem. A *báha* kongruenciája egyébként elszigetelt jelenség lehet az ellentétes jelentésű 10. *buor're* analógiájára (v. ö. NIELS. Gr. i. h.). Azt hiszem, bizvást ilyen elszigetelt új fejleménynek tarthatjuk 34. *guk'ke* attributív kongruenciáját (l. LW. 2776. Tán., WIKLUND: MO. VII, 229), melyről a nyelvtanok meg sem emlékeznek.¹⁾

A lapp melléknevek attributív kongruenciája nem teljes, hanem egy LAGERCRANTZ által *gyöngének* („Schwache Kongruenz“ SpS. 28, SpN. § 80) nevezett kezdetleges kongruencia, melynek legjellemzőbb vonása talán az, hogy az attributív melléknév paradigmájában csak az általános helyhatározó esetek fordulnak elő, a belsők nem. A kongruencia tehát akkor sohasem teljes, amikor a jelzett szó belső helyhatározó esetben (inessívusz, elatívusz, illatívusz) áll, különben lehet teljes. Hogy régi jelenségről van szó, a mellett szól a lapp melléknév paradigmájában ilymódon megőrzött egyessz. partitívusz olyan nyelvjárásokban, amelyekben a főnév paradigmájában már nem fordul elő. Azt szokták mondani, hogy az illatívusz előtt várható latívusz helyett azonban genitívuszt találunk. Bár vannak bizonyos nehézségek, amelyekre ezen a helyen nem térhetek ki, talán mégis lehetne arra gondolni, hogy ezt az -n ragos alakot genitívusz helyett latívusznak értelmezzük. A partitívusz-ablatívusz és az esszívusz-lokatívusz ragja a -ste illetve -sne rag második eleme, az illatívusz *-zen ragjának második elemét pedig szintén azonosítani szoktuk az északi-lapp *munnji*, *dudnji*, *sudnji*, a déli-lapp *muññeen*, *munñan*, I. *muñin*, *tuñin*, *suñin* ‘nekem, neked, neki’ alakok, a fS. allatívuszi -llen, a fS. datívusz-genitívusz s a volgai-finn és permi nyelvek datívusz-latívuszának *-ń ragjával ill. elemével (v. ö. MARK: SUS. Toim. LIV, 252—4, RAVILA: FUF. XXIII, 45—47, COLLINDER, Jukagirisch und Uralisch 34). Példák: acc.sg.: RANG. *dam báteiem Märem* ‘then tillkommande wrede’ (Máté III. 7); gen.sg.: Hatf. *aktn aigin* ‘einmal’²⁾; comit.: Raut. *pürin mielain* ‘jó szívvel’; ess.: NIELS. *buorren mannan* ‘jó gyermeként’; ess. + iness.sg.: LW. 866. 2. Tán. *akxtiñe čuo-ŋk'sn*

¹⁾ SCHLACHTER WOLFGANG dr. arra figyelmeztet, hogy *guk'ke* attributív helyzetben kongruáló esetalakjai olyanok, amilyenek önálló időhatározó gyanánt is előfordulhatnak, tehát már ezért sem bizonyos, hogy eredeti kongruenciajelenséggel van dolgunk (v. ö. LW. 2776: „Die meisten flektierten Formen werden umstandswörtlich gebraucht.“). V. ö. még uo. Mer. *gukkēs* [=], de a kongruáló attributív alakok attributív -s nélkül.

²⁾ MARK (i. m. 235) szerint ez insztruktívusz.

'in einem Haufen'; Hatf. *muppene rattsne* 'auf der anderen Seite'; part. + elat.sg.: LW. 1612. Tán. *jênebe mie'lekste* 'von der vielen Milch'; gen./lat. + ill.sg.: LW. 5165. 2. Tán. *pô'otien pëjjan* 'bis zum folgendén Tag'; RANG. *buelien uuäbnan* 'i en brinnande ugn' (Máté XIII. 50); acc. pl.: RANG. *dyen bueryd bargaid* '(see) idra goda gerningar' (Máté V. 16); ill. pl.: WIKL. *nuöraitä mänäitä* 'a fiatal gyermekeknek'.

Ezek tehát C) csoportbeli melléknevek (attributív alak = predikatív alak) s bizonynyal azok voltak a belső helyhatározó esetek kialakulása előtt is. Továbbá olyan képzőrendszer mutatnak ([*-*], [*i*]), amely a B) csoport predikatív alakjaiban gyakori. Úgy látszik, mintha ezeknek a C) csoportban való megmaradása és attributív kongruenciája közt valami összefüggés volna. Sőt mi több, az északlappban van egy a cselekvésre való hajlandóságot jelentő deverbális melléknév, amely csak annyiban különbözik a melléknévként használt praes. participiumtól, hogy felveszi az attributív -s képzőt (tehát B) csoportbeli; a praes. participium, mely egyes nyelvjárásokban kongruál, C) csoportbeli), pl. *juk¹ke olmuš* 'ívó ember', *juk¹kes olmuš* 'iszákos ember' (NIELSEN. Gr. § 84. 1 és § 232). Az attributív kongruencia és az attributív -s tehát kizárni látszik egymást (ennek az ellenkezőjét teszi fel NIELSEN SUS. Toim. LXVII, 304, l. alább).

Ezt előrebecsátva áttérhetünk a B) csoport vizsgálatára. Kettős kérdésre keresünk választ: Mi a lapp attributív -s? és: Hogyan került be a lapp attributív alakokba?

A kérdésnek már irodalma van. NIELSEN (A note on the attributive forms in Lapp i. m. 296—307) szerint elképzelhető, hogy az -s, -is végződésű attributív alakok eredetüket tekintve egyesszám 3. személyű birtokoszemélyraggal ellátott genitívuszok,¹⁾ melyek adverbális kifejezést alkottak, mint a finnben *ainoastaan*, *uudelleen*. Ezeknek a szükségé szerint olyan névszóknál merült fel, melyeket a nyelv egyébként főnévnek érzett, pl. *är've* 'eső', *ärves dal'ke*

¹⁾ „Bearing in mind the fact that the other attributive forms which differ from predicative forms are sometimes to be considered as the nominative and sometimes as the genitive of the primitive word — irrespective of whether the latter was a substantive, an adjective used substantively, or a noun which could serve equally as a substantive or an adjective — and remembering, too, that the inflexion of the attribute, where it occurs, probably goes back to these two cases, are we not in reality very near a possible solution. viz. that the attributive forms in -s, -is have developed from genitive forms with the possessive suffix of the 3rd person singular?“ (i. m. 304).

'esős idő'. Olyan tövek, — véli NIELSEN — melyeknek a melléknév-kategóriába való tartozása jelentésük folytán világos, alakpárt nem képeznek, pl. *básse* 'szent', *duottá* 'igaz', 46. *nuorrá*, *skierlbma* 'béna' (i. m. 303; a példák közül kettő mutathat attributív kongruenciát!).

Az attributív -s képzős alakról tehát felteszi, hogy 1) genitívusz 2) adverbialis kifejezés 3) -s egyesszám 3. személyű birtokosragot tartalmaz s hogy 4) a főnév és melléknév kategóriák kevéssé elkülönült volta hívta létre. Vizsgáljuk e föltevéseket sorjában:

1) Azt, hogy a melléknév attributív alakja genitívusz lehet, NIELSEN a genitívusznak a kongruáló attributív melléknév paradigmájában való általánosulásával (i. h.), az *uccâ* (p. *uc'ce*) típusú attributív alakok analógiájával (i. m. 300) s az attributív -s előtt fellépő gyöngé fokkal valószínűsíti¹⁾. — Mi fentebb éppen arra mutattunk rá, hogy a kongruencia attributív helyzetben az -s képző alternatívájának látszik s így az -s képzős alakban nem keresnők kongruencia nyomát. — *uc'ce* genitívusza szabályosan *ucce* volna, a véghangzó hasonló változását azonban földrajzi nevek genitívusznak értelmezhető előtagjaiban is észlelte NIELSEN. Nem ismerem ezt az anyagot, amelyre itt hivatkozik, a melléknévi alakok tárgyalása során azonban arra mutattam rá, hogy az ilyen alakokat éppen a bennük fellépő véghangzóváltozás miatt szóvégi (mássalhangzó-) képzőelem lekopásával keletkezettnek lehet tekinteni (13. sz. tő). — Ami pedig a tömássalhangzónak az -s előtt észlelhető gyöngé fokát illeti, az csak akkor szorul magyarázatra, ha az s elemet nemcsak a birtokos személyraggal azonos eredetűnek, de a birtokos személyraggal ellátott főnevek paradigmájából — tehát jelentésselkülönülés lehetőségét kizárva — odakerültnek tekintjük.

2) Hogy tőalakú attributív melléknév és adverbium között bizonyos esetekben nehéz megvonni a határt, azt a fS. *julki*, *lauki*, *synki*, lp. 16. *čâw'gâ*, 19. *čiel'gâ*, 24. *dievvâ* stb. alakok tárgyalásánál láttuk. Hogy azonban attributív melléknév tisztét képzett, mégpedig éppen, mint NIELSEN fölteszi, főnévből képzett adverbium is

¹⁾ „Attributive forms in -s of equisyllabic adjectival stems with stage-alteration have either (in the case of dysyllabic stems) the weak stage, as the genitive has, or a contracted form which does not in itself reveal anything concerning the stage of the original form (*-tæbmē -m-*, etc., attr. *-tis*)“ (i. m. 305).

betöltheti, annak az észtbén és a lívben látjuk ilyen példáit: fÉ. *püst pink* 'hölzerne Bank', *māni sārĥ* 'bis zum Boden reichendes Hemd', *sūta surm* 'unverdienter Tod', *pehme sūdamega inimene* 'weichherziger Mensch', *wāga ākitselt trepid* 'sehr steile Treppe', *wastatiku ār* 'anstossender Rand' (WIED. Gr. § 190.₃) | fL. *sēmdaks niem* 'eine milchende Kuh', *suolms laŋga* 'verknötetes Garn', *porin lug* 'paarige Zahl' (SjöGR. Liv. Gr. § 186).

Mindezek az adverbális kifejezések azonban egyaránt állhatnak attributív és predikatív helyzetben, sőt predikatív helyzetben gyakoribbak, mint attributívban: „Diese indeclinablen Ausdrücke vertreten die Stelle eines Adjectivs zwar viel häufiger noch in der prädicativen Stellung, während in der attributiven öfter ein abgeleitetes Adjectiv steht...” (SjöGR. i. h.). V. ö. a már idézett lív példát (KETTUNEN szótárából): *kienž—um suolms* 'der strick ist geknotet' (az adverbium tehát szokottabb az ilyen, mint a *suolms laŋga* 'verknötetes Garn' féle kifejezésekben), továbbá a vele párhuzamos rokonnyelvi jelenségeket. S ha csupán a lapp nyelvet tekintjük, ott is több rokonságot találunk a predikatív melléknév és az adverbium között (pl. a 35. sz. tónél említett NIELS. *b q d n j o t / b q n j ö* ~ Mer. *Polñän / Polñuoh* típusokban, melyek predikatív tagja adverbium). Az ugor nyelvek tanúsága KERTÉSZ szerint: „hogy a határozó jelzői szerepét betölthesse, az ugor nyelvek a határozót melléknévi természetűvé változtatják olyformán, hogy a létige participium præsensével (*való, levő*) fűzik a határozót a jelzett szavához” (UF. XVII, 86). Azt tehát nem könnyű megérteni, miért venné fel adverbális szerkezet olyan általánosan az attributív melléknév szerepét.

3) Hogy az -s egyesszám 3. személyű birtokosjellel ellátott adverbális szerkezet volna, annak ellentmond az, hogy tudtommal a lappban a fS. *uudelleen* stb. típusú, személytelen jelentésű személyragos adverbiumok új finn eredetű tükörszavakat kivéve nincsenek. Annak pedig, hogy a birtokosjel közvetlenül a személyragozott névszók paradigmájából került volna az attributív alakba — úgy, mint a fS. *uudelleen* stb. alakokba —, ellentmond az előtte fellelő gyöngye fok, mivel az attributív alakok genitívusz volta ellen aggályok merültek fel. — Azt viszont, hogy az -s eredetére nézve (birtokos) személyjel, valószínűsíti a jurák-szamojéd *tici / ticiida* féle alakpárok példája, melyben az attributív tag GYÖRKE szerint a lp. 3. sz. -s-nek etimológiailag is megfelelő személyjelet visel s még inkább az, hogy, amint alább látni fogjuk, ugyanez a személyjel az

uráli nyelvek nagyrésztében determinatív funkciót vett fel. Azt pedig szintén ki fogjuk mutatni, hogy az uráli nyelveknek általános törekvése az attributív szintagmát a határozottság jelével kiemelni.

4) Hogy a főnév és melléknév szófajok elhatárolása végett miért kellett volna a főnevet adverbiummá (!) alakítani, az még az adverbium és attributív melléknév közt kimutatott finnségi és lapp összefüggések világánál sem érthető. Hiszen pl. a jurákszamojéd attributív képző rendeltetése éppen a differenciálatlan tőszó adverbialis jelentését kiküszöbölni. NIELSEN példái sem meggyőzőek, mert *árves dal'ke* mellett *ár've-dal'ke* is előfordul, azonos jelentéssel, s ez az -s képző a lappban alig néhány főnévhez járul; már ezért is nehéz elhinni, hogy ezekről terjedt volna át a melléknévek egész rendszerére. Erre különben még visszaterünk.

A kérdés irodalmához említeni lehet, hogy az *árves* 'esős' stb. melléknévek -s-ét LYTKIN (Az -s névszóképzők a permi nyelvekben 11 kk.) a votj. *jilos* 'hegyes' (← *jil* 'hegye, csúcsa... vm. tárgynak') s a fS.*koiras*, -*aha*- 'hím állat' *s-ével egyeztette. Az itt említett permi képző tárgyalásánál azonban sem WICHMANN (SUS. Aik. XXX/6, 6), sem LEHTISALO (SUS. Toim. LXXII, 191 kk.) nem vonja ide az *árves* képzőjét. GYÖRKE ezt a lp. *vaimos* 'medulla arborum' és fS.*sormukse*- 'gyűrű' *ks-ével egyezteteti (i. m. 28).

Utóljára hagytuk ANDERSONT, aki BUDENZnek a finnugor determinatív elemekről szóló fejtegetéseit (Ugrische Sprachstudien II) kiegészítve ezt írja a lapp attributív -s-ről: „In diesem suffix nun glaube ich gleichfalls den determinirenden artikel zu sehen“ (Studien 70). Már előbb megjegyezte: „In mehreren [finnisch-ugrischen] sprachen fällt dieser enklitische artikel lautlich mit dem affix der dritten person zusammen...“ (i. m. 65), később azonban ide vonja az észti *paras* 'angemessen etc.', *pädajas* 'harzige kiefer' stb. -s-ét is (i. m. 71, v. ö. COLLINDER: Festschrift Qvigstad 361 jegyz.). Amint látható, a későbbi kutatók alig mondtak olyat az attributív -s-ről, amire már az időrendben első ANDERSON ne gondolt volna, s ez alól a mi mondanivalónk sem lesz kivétel.

Annak a megállapítása végett, hogy mennyire jogosult az attributív -s-ben valamely finnugor képzőelemet keresni, vizsgáljuk meg először a tárgyalt [ə/əs] típusú tövek etimológiáit. Minthogy bizonyító ereje főleg azoknak van, amelyek minden nyelvjárásban

ezt az alakpártípust mutatják, minden tőnél felsoroljuk, hogy mely nyelvjáráscsoportokban (D. Ny. É. K.) fordul elő, s annak a nyelvjáráscsoportnak a jelét, amelyben a tő [ē/ēs] alakpárja kimutatható, dűlten szedjük.

a) Tőalakot mutató etimon vagy rokonnyelvi megfelelő kimutatható vagy kikövetkeztethető:

9. *buoi¹de* (D. Ny. É. K.) < fS. **paita* < ős-sk. **faita* (UL. 35).

11. *buo¹šše* (D. Ny. É.) ~ fS. *paha* (UL. 24).

34. *guk¹ke* (D. Ny. É. K.) ~ fS. *kauka*- (Qv. 188, KOSKIMIES A. V.: Vir. XXXI, 66. jegyz.).

62. *uc¹ce* (D. Ny. É. K.) ~ zr. *ętša* (Toiv. Affr. 5. sz.).

63. *vad¹ne* (D. Ny. É. K.) < ős-sk. **wana*- (LF. 84) vagy ó-sk. *vanr* (NL. 342). E tő [ē/ēs] alakpárja nem látszik eredetinek (l. a tövek felsorolásánál ismertetett viszonyokat).

b) Tőalakot mutató rokonnyelvi megfelelő nem mutatható ki:

12. *coa¹kke* (D. Ny. É. K.) ~ ? fS. *huokea*, *huovis* (WICHMANN: FUF. XI, 180); ~ szam.O. *cakka-y* stb. (PAAS. Beitr. 55).

13. *čab¹be* (D. Ny. É.) ~ ? fS. *hempeä* (UL. 152).

51. *oa¹bme* (D. Ny. É. K.) ~ fS. *ammo*-, mdE. *umok* (FUF. XX, 106).

c) Nem ismerem rokonnyelvi megfelelőit a következőknek:

29. *gar¹že* (D. Ny. É. K.), 41. *loa¹w¹de* (D. Ny. É.), 47. *njal¹ge* (D. Ny. É. K.), 60. *sæg¹ge* (D. Ny. É. K.), 64. *fâ¹s¹te* (D. Ny. É.).

A tárgyalásunk alapját képező töveken kívül még régeinek látszik: *čuor¹be* (D. Ny. É.) 'ügyetlen stb.', *čæp¹pe* (D. Ny. É. K.) 'ügyes' ~ fS. *seppä*, *lai¹ve* (D. Ny. É.) ~ fS. *lievä*.

Végül nem érdektelen néhány újabb finn jövevényszó vallo-mása: *hal¹be* (Ny. É.) 'olcsó' ~ fS. *halpa*; *ar¹ge* (Ny. É. K.) 'félénk' ~ fS. *arka*; *hau¹s¹ke* (Ny. É.) 'kellemes' ~ fS. *hauska*; *dil¹se* (É. K.) 'tompá stb.' ~ fS. *tylsä*; *bâha* (D. Ny. É. K.) 'gonosz' ~ fS. *paha*; *gæfe* (Ny. É. K.) 'szegény' ~ fS. *köyhä*; *lai¹ke* (Ny. É. K.) 'lusta' ~ fS. *laiska*; *laš¹še* (Ny. É.) 'sovány' ~ fS. *laiha*; *næw¹re* (Ny. É. K.) 'rossz' ~ fS. *nöyrä*. Ez utóbbiak bizonyosságát sem lehet figyelmen kívül hagyni, mivel már az -äg és -äs képzők tárgyalásánál láttuk, hogy

azonos képzésű alakok ugyanazt az alakpártípust mutatják, s ezt az itt felsoroltak közül megerősíti a fS. *paha* különböző időben történt átvételéből keletkezett *buošše* és *báha* példája.

Az attributív *s*-et mutató képzett melléktnevek legjelentősebb csoportja, az [äd/äd+s] típus minden esetben a predikatív alak -äd képzőjének megfelelőjét viselő rokonnyelvi alakokkal vethető egybe.

A vizsgálat eredménye tehát az, hogy az attributív *-s*-nek megfelelő képzőt az etimológiákban és a rokonnyelvi alakokban nem tudunk kimutatni. Ezzel szemben az *-s* személyjelnek az eredetén túlmenő — határozottsági jel, sőt éppen attributív helyzetben használt határozottsági jel — szerepe nem ismeretlen az uráli nyelvekben (l. alább).

NIELSEN föltevéseiből tehát valószínűnek látszik az, hogy a lapp attributív *-s* eredetét tekintve személyjel.

Nem értünk azonban egyet NIELSENNEK az attributív alakok keletkezéséről alkotott hipotézisével. Mi ezt inkább az attributív kongruenciával hoznók kapcsolatba s úgy képzeljük, hogy valamely nyelvallapotban mindazok a névszók, amelyek a melléktnevé kategóriát alkották, attributív helyzetben részben feladták ragozhatatlanságukat, részben felvették az attributív *-s*-et. Hogy ez a két jelenség egyidejű volt-e, vagy az egyik megelőzte-e a másikat, arra nehéz válaszolni. A melléktnevek különböző viselkedése mindenesetre az egyidejűség ellen szól, az attributív *-s*-nek a kongruáló alakokból való távolmaradása pedig a mellett, hogy a kongruencia történt előbb.

Álljunk itt meg egy pillanatra. A mondottakból az következik, hogy azok a tövek, amelyek a vizsgált nyelvallapotban a melléktnevé szófajt alkották, ma túlnyomó részben a B) csoportba tartoznak, kis részük a C)-be s attributív kongruenciát mutat. Az alakpárviszonyok vizsgálata alapján ezek egyik legjelentősebb rétegének a ma predikatív helyzetben tőalakot mutató melléktneveket, ezeknek is [ē/ēs] illetve attributív helyzetben kongruáló [ē=] típusát tekinthetjük. Ezekről tehát implicite azt állítottuk, hogy a vizsgált — nyilván igen régi, legalábbis őslapp — nyelvallapotban nagyobb lépést tettek meg a szófajok elkülönülése felé, mint pl. az A) csoportbeli tövek. Ezt teljesen megerősíti a következő körülmény:

A bemutatott tövek közül e két — [ē/ēs] és attributív helyzetben kongruáló [ē=] — alakpártípust mutatók, 1. *al'ke*, 9. *buoi'de*, 11. *buošše*, 12. *coakke*, 13. *čab'be*, 29. *gar'že*, 34. *guk'ke*,

47. *njal'ge*, 51. *oabme*, 60. *sæg'ge*, 62. *uc'ce*, 63. *vadne*, 64. *faste* és 10. *buorre* tudtommal igeként semmi nyelvjárásban sem fordulnak elő, tehát valóban fejlettebb szófajelkülönülést mutatnak, mint a lapp töveknek az a jelentős része, mely tőalakban ige és névszó gyanánt egyaránt szerepel. A vizsgált anyagból ilyen:

	A)	B)	C)
14. <i>čállát</i>	[<i>äs/ä</i>] [<i>äd/ä</i>]	[<i>äd/äd+s</i>]	—
16. <i>čáw'gât</i>	[<i>äs/ä</i>] [<i>äd/ä</i>]	[<i>äd/äd+s</i>]	[<i>äs=</i>]
19. <i>čiel'gât</i>	[<i>äs/ä</i>]	[<i>äd/äd+s</i>]	[<i>ä=</i>]
22. <i>čuow'gât</i>	—	[<i>äd/äd+s</i>]	[<i>üs=</i>]
23. <i>dibmât</i>	[<i>ēs/ä</i>]	—	—
28. <i>gäl'bmēt</i>	[<i>äs/ä</i>]	—	—
30. <i>gárrât</i>	[<i>äs/ä</i>]	—	—
32. <i>gqi'kât</i>	[<i>ēs/ē</i>]	—	[<i>ē=</i>] [<i>ēs=</i>]
40. LW.Snä. <i>äŋg'ttat</i>	[<i>äs/ä</i>]	—	[<i>äs=</i>]
43. <i>luvvât</i>	[<i>äs/ä</i>]	—	[<i>äs=</i>]
44. <i>mies'kât</i>	[<i>äs/ä</i>]	[<i>ä/äs</i>]	[<i>äs=</i>]
50. <i>njuos'kât</i>	[<i>äs/ä</i>]	—	—
56. <i>qllet</i>	[<i>ēs/ē</i>]	—	—

Ezeknek 22. *čuow'g-* kivételével mind van A) csoportbeli (*s/-, d/-*) alakpártípusuk, az ilyen alakpártípusú tövekről pedig fentebb már más megfontolások alapján is azt állítottuk, hogy egy korábbi nyelvallapotban nem kellett föltétlenül a melléknév kategóriába tartozniuk. B) csoportbeli predikatív tőalakot csupán a 44. sz. tónél találunk egy jokkmokki példában (Gr. *miesska/meeskas*). A vizsgált anyag tanúsága szerint azonban minden [*ä/äs*] alakpártípust eleve új fejleménynek tekinthetünk, így ennek a szórványadatnak nem kell bizonyító erőt tulajdonítanunk. Ellentmond azonban állításunknak a 14, 16, 19, 22. sz. tő is, melynek [*äd/äd+s*] típusú B) csoportbeli alakpárja van, sőt a 22. számúnak A) csoportbeli nincs is. Minthogy olyan kritériumot, amellyel az alakpárok valamelyikének régibb voltát el lehetne dönteni, erre az esetre nem ismerünk, azt kell mondanunk, hogy az attributív *-s* elterjedéséről alkotott hipotézisünk nem illik olyan mértékben az [*äd+s*] *-s*-ére, mint az [*ē/ēs*] típusára. Más szóval: az [*äd+s*] *s*-e lehet régibb, mint pl. az [*ē/ēs*] típusé. Ez az eredmény összhangban áll WIKLUNDnak a lezárult hangzóösszevonás támogatta véleményével (MO. XIII, 88), mely szerint az

[*äd* + *s*] alak akár uráli is lehet, de a lapp nyelvjárások vallomásaival is, melyekben az [*äd* + *s*] képző az [*äd*]-nál általánosabb.¹⁾

De akkor is arra az eredményre juthatunk, hogy a mai attributív alakok -*s* képzői között lehetnek különböző régiségűek, ha a -*vuottä* denominális nomen abstracti képző viselkedését vizsgáljuk. E képző funkció tekintetében megfelel a finn -(*u*)*ute* ~ -(*y*)*yte*- képzőnek, etimológiailag mind ennek, mind a fS.*vuote*- 'év' főnévnek s a mai nyelvallapotban még csupán abban különbözik az összetétel-utótagtól, hogy eredeti jelentése ('kor, időszak') sok esetben már elhomályosult. Egyébként a leíró szabály róla az, hogy általában a mellékevek predikatív alakjához járul, kivéve a [*t* + *m*/*t* + *s*] fosztóképzős mellékevet, melynek mindig s a [*t* + *nč*/*t* + *s*] képzőset, melynek gyakran az attributív alakjához (v. ö. NIELS. Gr. § 229, WIKL. § 147, SpN. § 246. b, HALÁSZ: NyK. XVII, 42). Minthogy a képzett nomen abstracti előzményének tekinthető összetett szó jelzős összetétel volt, azt várnók, hogy mikor az alapszó melléknév, akkor attributív alakban fog állni, föltéve, hogy az összetétel-stádiumnak megfelelő nyelvallapotban már volt attributív alakja.²⁾ Átvizsgálva NIELSEN szótárának s a Lappischer Wortschatz-nak ide vonható anyagát, a következőt találtam:

1) [*ē/ēs*] típusú melléknévi alapszó csak -*s* nélküli alakban fordul elő.

2) Az [*äd/äd* + *s*] típusú melléknévi alapszavak származékai ezek (teljes példaanyag): a) -*s* nélkül 36. Lyng. *ja'łēka^H-vu:oh̄ta* 'Ebenheit', 49. LW. 4461. 11. Lyng. *nuo'łka^H-vu:oh̄ta* 'Recht', 61. *saw' d n j ä d v u o t t ä* 'sötétség', LW.Tys. 'geistige Finsternis; feierlich, selten', LW.476. 5. Nes. *čor'ka^T-vu:oh̄ttä* 'Ordnung', NIELS. *vuoi'g ä d v u o t t ä* 'igazság' ~ fS.*oikeus*, LW.7290. s. Lyng. *šēä'łēka^H-vu:oh̄ttä* 'Glanz, Klarheit'; b) -*s* képzővel LW.476. 5. Nes. *čor'kis-vu:oh̄ttä* 'Ordnung', LW.2272. 3. Grat. *ke^Hppēs-vu:oh̄ta* 'Lichtheit', LW.1386. 2. Enon. *hi'łpēs-vu:oh̄ta* 'Albernheit'.

3) Fosztóképzős melléknév leginkább [*t* + *s*] alakot mutat.

4) A képző feltűnően ritkán járul A) csoportbeli mellékevekhez. Úgy látszik, mintha ezek eredetileg más nomen abstracti képzőt (-*udäk*) használtak volna.

¹⁾ Minthogy a lappban kétféle **t*-s képző van: -*äd* és -*d* (pl. 22. *č u o w' g ä d* ~ Arj. *čyē'čēkkiet*, 61. *saw' d n j ä d* ~ WIKL. *sjeunjēt*), valóban elképzelhető, hogy az -*äd* ugyanannak a képzőnek újabb (finn-permi? ősfinn?) bekölcsönzése.

²⁾ Ez az okoskodás megdől, ha kimutatható, hogy a *vuottä* elem már mint képző került be a nyelvbe.

Ha kiindulásunk helyes volt, ez így értelmezhető:

1) Abban a nyelvéllapotban, amikor a *-vuottā* még összetétel utótagja volt, a ma $[\bar{e}/\bar{e}s]$ típusú mellékneveknek nem volt attributív *-s*-es alakjuk, tehát — minthogy a rendszer kialakulását az attributív *-s* fellépésével hoztuk összefüggésbe — nem volt attributív-predikatív alakpárrendszer sem.

2) Ugyanebben a nyelvéllapotban a fosztóképzőnek $[t+s]$ lehetett a legáltalánosabb alakja, de megvolt mellette bizonyosan $[t+n\check{e}]$ is. Ennek nem mond ellent a lapp nyelvjárások bizonyossága, mert a $[t+s]$ alak éppúgy három (D. Ny. É.) nyelvjáráscsoportban fordul elő, mint a $[t+n\check{e}]$ (D. Ny. É.) vagy a $[t+m]$ (Ny. É. K.) s a déli-lappban egyaránt predikatív és attributív.

3) Hogy az $[\check{a}d+s]$ összevont alaknak e nyelvéllapotban való meglétét ez a kritérium nem igazolja olyan határozottan, mint a $[t+s]$ alakét, annak oka lehet az az említett lehetőség is, hogy az *-ād* képző és a *-vuottā* elem együtt került bele a lapp nyelvbe.

* * *

E szerint az attributív *-s* fellépése — az attributív-predikatív alakpárrendszer kialakulása — előtti nyelvéllapotban a mai lapp melléknevek előzményei közt lehettek

a) melléknévi funkciót is betöltő A) típusú alakpárok, szórványosan;

b) C) típusú melléknevek,

c) pleonasztikus (melléknévi) alakpárok s ezek közt olyanok is, melyek egyik tagja *s* végső elemű testesebb képzőt viselt,

d) nem egészen lehetetlen, hogy szórványosan B) típusú alakpárok is voltak (v. ö. szam. Jur. *tici/tícida*), sőt azt a lehetőséget sem szabad kizárni, hogy ezekben az attributív alak képzője személyjel volt s a mai attributív *s*-szel azonos eredetű.

Ha a *-vuottā* '-ság, -ség' képzőhöz fűzött következtetéseink helyesek voltak, úgy ennek névszói előzménye ebben a nyelvéllapotban megvolt és szerepelt mint jelzős összetételek utótagja.

Ebben a nyelvéllapotban tehát minden bizonnyal voltak *-s* képzős melléknevek, sőt olyan pleonasztikus (melléknévi) alakpárok is, melyek egyik tagja e képzővel volt ellátva. Nem lehetetlen továbbá az sem, hogy szórványosan olyan attributív-predikatív alakpárok is

voltak, amelyeknek attributív tagjához a mai attributív -s megelőzője járult, mint elhomályosult jelentésű determinatív elem.

Ekkor elképzelhető az is, hogy, ha az attributív kongruencia külső hatás folytán került a lappba, a nyelv erre azzal reagált, hogy felelevenítette az attributív melléknévnek 3. személyjel eredetű determinatív elemmel való ellátását, amely ekkor látszólag már elmúlt, valójában azonban csak latens jelenség volt s végül is a nyelv akkori egész melléknév-állománya attributív helyzetben vagy az egyik vagy a másik jelenséghez idomult. Ezzel azonban nem adtuk kielégítő magyarázatát annak, hogy miért áll gyönge fok az attributív -s előtt. Azokban a feltett primär 3. sz. -s determinatív elemet tartalmazó attributív alakokban ugyanis, amelyekről az -s használata ilyen általánosan elterjedt volna, csak abban az esetben állhatott volna gyönge fok az -s előtt, ha az alapnyelvben nem lett volna fokváltakozás s a mai gyönge fok a tómassalhangzó eredeti egyetlen alakjának volna a folytatója.

Ezért arra kell gondolnunk, hogy az attributív kongruenciával együtt kívülről, eredeti jelentésétől elkülönült jelentésben hatolt be a nyelv névszóparadigmájába egy személyjel eredetű, -s determinatív elem. A nyelvben megvolt pleonasztikus alakpárok -s képzős tagjai pedig az így kialakuló rendszerhez igazodva nyertek attributív funkciót. Az attributív -s e szerint a magyarázat szerint is mintegy nyelvi reakció volna az attributív kongruenciával szemben. Az attributív helyzetű melléktnevek kétféle viselkedése pedig olyanféle, mint egyes indogermán nyelvek „erős” és „gyönge” ragozási kategóriái.

* * *

Hogy ez a folyamat mikor mehetett végbe, arra a kérdésre nem tudok kielégítő választ adni. Mindenesetre gondolhatunk a következőkre:

Mondtuk, hogy az alakpárrendszer kialakulása kísérő jelensége lehet az attributív kongruenciának, tehát kb. vele egykorú. A belső helyhatározó esetek kimaradása az attributív helyzetű lapp melléktnevek paradigmájából pedig arra mutat, hogy összefüggés lehet az attributív kongruencia és a belső helyhatározó esetek kialakulása közt is. A belső helyhatározó esetek kialakulásakor végül tudva-

lévőleg egy *s elem került a névszók paradigmájába. Ez az *s elem közös a lapp, finn, mordvin és cseremiszi nyelvek belső helyhatározó eseteiben. A permi elatíviszban *ś* elemet találunk, melyet SZINNYEI — a jésülést nyilván másodlagosnak tekintve — a lapp, finn, mordvin, cseremiszi belső helyhatározó esetek *s*-ével egyeztet (Sprw.² 66). WICHMANN (FUF. XVI, 163) ezt nem fogadja el: „...wenn SZINNYEI das mouillierte perm. *ś* (in *-št-*) mit dem unmouillierten fi.-lp.-mord. *s* in der elativendung fi. *-sta*, lp. *-ste*, mord. *-sta* zusammenstellt, so kann ich ihm nicht mehr folgen. Das perm. *-ś-* harrt noch immer einer befriedigenden erklärung.“ Ugyanezt a nézetet vallja UOTILA is (SUS. Toim. LXV, 314). Ily módon az attributív-predikatív alakpárrendszer korát összefüggésbe tudnók hozni két más jelenséggel: az attributív kongruenciáéval és a belső helyhatározó esetekével.

Másrészről e két jelenség, az attributív kongruencia és a belső helyhatározó esetek közt olyan összefüggést láttunk, amely arra mutat, hogy attributív kongruencia kialakulásakor a belső helyhatározó esetek ragjaiban még nem homályosulhatott el az elemek jelentése. Tehát e két jelenség sem lehet egymáshoz képest nagyon eltérő korú.

A belső helyhatározó esetek elterjedésük vallomása alapján legalábbis finn-volgai korúak, SZINNYEI egyeztetését elfogadva finn-permi korúak. Az attributív kongruenciát eddigi ismereteink alapján azonban nem tekintettük az ősfinnnél régibbnek (v. ö. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. XLIV, 123—124). Ez is a mellett szól, hogy az *s*-es belső helyhatározó esetek eredetét az ehhez közelebb eső finn-volgai korban keressük s a permi elatíviszt párhuzamos, de etimológiailag nem azonos fejleménynek tartjuk.

Mi mármost ez a belső helyhatározó esetek első *s eleme? SZINNYEI szerint: „Diesen Kasusformen liegt der Lativ auf *-s ~ *-z (mit einem vorderen Vokal) zugrunde“ (i. h.). WIKLUND határozottan ez ellen foglalt állást a transzlátíviszról írt cikkének befejező soraiban, a maga felfogását azonban csak sejteti: „Az *-s* ragos latívus, akár vokális végű, akár egyszerű *-s* ragról legyen is szó, szétfoszlik, s vele együtt a belviszonyesetek feltételezett alapja is. Ennek az alapnak feltevése egyébként is csak röpke ötlet volt, amely szilárd épületnek nem szolgálhatott alapjául. Mi hát ez az *-s*, amely a belső helyi esetek ragjainak közös kezdőhangja, és milyen jelentéssel ruházta fel őket kezdetől fogva? Azt hiszem, legalább a

második kérdésre elég nagy valószínűséggel megfelelhetünk, but that is another story, ahogy Kipling mondaná" (M^{Ny}. XXIII, 328). WIKLUND szerint — mint COLLINDER professzor úr egyetemi előadásain hallottam — ez az *s* valamely determinatív elem lett volna, tehát olyasvalami, mint amit mi ANDERSONnal egyetértve az attributív *s*-ben látunk. Felvetem most a kérdést: lehet-e a belső helyhatározó esetek *s*-ét is a harmadik személyjellel egyeztetni? A lappban és a finn-volgai nyelvekben a hangtani megfelelés kifogástalan, a *permi s*-et azonban nem vonhatjuk ide. Két jelenség azonban még ekkor is magyarázatra szorul. Az egyik az, hogy miért vonz gyöngye fokot az inesszívusz és elatívusz ragja. Az **s* személyjel-eredetét föltéve ez most is csak akkor értetődne magától, ha a finn és lapp fokváltakozást a belső helyhatározó eseteknél fiatalabb jelenségnek tekinthetnők. A másik pedig az, hogy miért áll akkor a belső helyhatározó esetek *s* eleme a primär esetrag előtt, nem pedig mögötte, mint a személyjel. Ez csak akkor érthető, ha feltesszük, hogy az **s* mint determinatív elem disszociálódott eredeti jelentésétől.

Azt azonban már több ízben említettük, hogy az attributív *s* személyjel-eredetét csak akkor lehet valószínűsíteni, ha egyben rá tudunk mutatni a személyjelnek egy eredeti jelentésétől disszociált funkciójára, amelyből az az attributív alakokra áttérjedhetett. A harmadik személy jelének ilyen — eredeti jelentésétől elkülönült — funkcióját talán lehetséges volna a belső helyhatározó esetek *s* elemében keresni, melyben ekkor WIKLUNDDal determinatív elemet kell látnunk. Tudnunk kell azonban, hogy mások (v. ö. SZINNYEI i. h.) ugyanezt az elemet latívuszi *-s*-nek értelmezték.

A fenti megfontolások szerint tehát arra gondolhatunk, hogy az attributív *s* ugyanakkor és ugyanonnan kerülhetett a lapp nyelvbe, mint a belső helyhatározó esetek. Tehát vagy a finn-volgai ősnnyelv-ből vagy — tekintve az ősfinn erős hatását a lappra — még inkább az ősfinnből.

Ezzel pedig azt mondtuk, hogy a lapp melléknevek sajátossága — az attributív-predikatív alakpárrendszer — az ősfinn melléknevek sajátosságának — az attributív kongruenciának — közvetett hatására fejlődött volna ki. Azt ugyanis láttuk, hogy a lapp nyelvben alakpárrendszerről csak az attributív *-s* elterjedése óta beszélhetünk. Az attributív *-s* elterjedése pedig az attributív kongruencia kísérő jelenségének látszik. S ha végül az elterjedés korára vonatkozó megfontolásainkban nem tévedtünk, úgy valószínű, hogy

a lapp melléknevek attributív kongruenciája ősfinn hatásra indult meg.

Gondolhatunk azonban arra is, hogy az azonos eredetű -s birtokosrag és -s determinatív elem egymástól eltérő viselkedése a lapp nyelvben történt jelentéskülönülés eredménye s ekkor nem kell kapcsolatba hoznunk a belső helyhatározó esetek -s-ét az attributív jellel, de nem kell szórványos B) típusú melléknévi alakpárok előfordulását sem feltennünk egy az alakpárrendszer előtti nyelvválalpotra.

A rokonyelveket vizsgálva azt mondhatjuk, hogy ha a lapp attributív -s determinatív jel, akkor a köv. uráli (de nem uráli korú) determinatív jelrendszerrel kell egybevetni: a md. határozott névragozás mutató névmási eredetű -s, -t, -ne, -ně ragjai, a cser. -žə, -že, zr. -s, votj. -z, osztj. -əl, -l, -ət, -əł, vog. -tä, -t, -ä, magy. -ik, szam. (pl.) Jur. -da, -nda, -ta 3. személyjel eredetű determinatív és — a vogulban, magyarban, szamojédban — attributív jelek (v. ö. CASTRÉN Gr. § 377. 2, BUDENZ, Ugrische Sprachstudien II, ANDERSON, Studien 65 kk., Sprw.³ 54, WIEDEMANN, Gr. d. Syrj. Spr. § 98, BEKE, Cseremis nyelvten § 195—6, SCHÜTZ: NyK. XL, 46, FUCHS-FOKOS: FUF. XIII, 8—12, Nyr. LXVIII, 17, BEKE: KSz. XV, 16—9, Nyr. LX, 63—4, SAVICKI, Adalékok a vogul személyrag szerepköréhez, STEINITZ, Ostj. Volksd. I. 227, II. 50 kk. — A 2. személy jelének hasonló funkciójára e dolgozat keretében nem térhetek ki). Erről a rendszerről röviden a következőt mondhatjuk:

Az uráli nyelvek determinatív elemei eredetüket tekintve mutató névmások vagy személyjelek. A mutató névmás a mordvin kivételével általában attribuálva, a személyjel szuffigálva látja el determinatív szerepét.¹⁾ A főnevek determinálásának bonyolult kérdését itt mellőzve azt mondhatjuk, hogy melléknév determinálásának a szüksége főleg két esetben merül fel: 1) Főnevesítésnél, pl. magy. *az egyik, a szebbik* | zr. *ötikys...mödys* 'der Eine...der Andere' (WIED. i. h.) | ? osztj. WOLOGODSKI *mu ži ñ o d e t tuñtaka verat* 'machtet die kranken gesund' (v. ö. BUDENZ i. m. 62: „...dient wesentlich nur der substantivierung von adjectivbegriffen“) | ide vonhatók a lp. *guovtes* 'two persons' féle alakok is (NESHEIM, Der lappische Dualis § 116).

¹⁾ A fS. se és finnségi megfelelőinek appozíciós használata is mintegy átmenet a szuffigált determinatív elemhez (v. ö. AHLQV. MdM. Gram. § 80 és pl. LAVOTHA, A tárgyas igeragozása vogulban: Finnugor értekezések V, 10 jegyz.).

— 2) Attribuálásnál, pl. magy. *a szebbik ház* | szam. pl. Jur. CASTR. *tícida jale* 'der kalte Tag' (l. fentebb) | ide vonható vog. *pum ä näl* 'fű szárnnyil' (v. ö. SAWICKI i. m. 34) | lp. *árves dalke* 'esős idő', ahol a determinatív jellel ellátott főnév jelző szerepét tölti be. — Hogy az attribuálás és a determináció mondat-tanilag hogyan függnek össze egymással, arra itt nem térek ki. A rokonnyelvi példák megismerése után — melyek számát szaporítani lehetne — nem láthatunk benne semmi különöset, hogy a lapp nyelv az attributív kategória jelölésére oly nagy mértékben használja a határozottság jelét.

A B) csoport vizsgálatánál feltett két kérdésre tehát a következő választ adhatjuk: Az attributív -s a harmadik személy jele s az attributív alakokba mint determinatív jel került az attributív kongruenciával párhuzamosan, talán éppen annak hatására.

* * *

Határozottság szempontjából a névszónak elméletileg a következő három alakja lehetséges: határozott, semleges, határozatlan. Feltéve már most, hogy az alakpárrendszer olyan nyelvi törekvés folytán állt elő, amely határozottság tekintetében ilyen megkülönböztetést akart tenni attributív és predikatív helyzetű melléknév közt, azt várhatnók, hogy az alakpárok ilyen szerkezetűek lesznek:

- 1) [semleges/határozott]
- 2) [határozatlan/semleges]
- 3) [határozatlan/határozott]

Az 1) szerkezeti típust kimutattuk, ilyenek a B) csoport predikatív helyzetben tőalakot mutató alakpártípusai, de esetleg más B) csoportbeli típusok is. Hogy a 2) és 3) szerkezeti típusok valóban megvannak-e, azt csak akkor vizsgálhatnók, ha előbb arra a nehezen eldönthető kérdésre tudnánk válaszolni, hogy fűződhetik-e egyes melléknévképzőkhöz a határozatlanság funkciója. Ha fűződhetik (v. ö. a fS. *synkeä/synki* alakpárt, amely olyan, mint egy [partitívusz/nominatívusz]), abból két dolog következne. Először: a nyelvnek az a törekvése, hogy az attributív melléknévet határozottság tekintetében megkülönböztesse a predikatívtól, nem áll elvi ellentétben az attributív melléknév szóvégi redukciójára irányuló törekvésével,

amelyet az A) csoport tárgyalásánál állapítottunk meg. Másodszor: a fenti három szerkezeti típusból le lehet vezetni az alakpárrendszer A) és B) csoportjainak valamennyi típusát, sőt az eddig részben formai okokból keveréktípusnak értelmezett $[x/y + 's]$ típust is.

* * *

Eredmények. Dolgozatunkkal a következőt próbáltuk valószínűvé tenni:

1) Attributív-predikatív alakpárok képzésére a lapp nyelv eredetileg csak képzőelemeket használt.

2) A mai alakpárrendszer kikövetkeztethető legrégibb alakjában a következő három (négy?) típuscsoportot tartalmazta:

A) Az attributív alak nem tartalmazza a predikatív alak szóvégi képzőelemét.

B) Az attributív alak a predikatívhoz képest egy szóvégi -s képzőelemmel bővült.

? B₁) Az attributív alak régi (eredetileg esetleg pleonasztikus) alakpár szóvégi -s képzőelemet tartalmazó tagja.

C) Az attributív alak egyenlő a predikatívval.

3) A rendszer kialakulása előtti nyelvállapotban a mai lapp melléknevek előzményeinek

a) vagy csak egy alakjuk volt

b) vagy pleonasztikus alakpárjai (variánsai) voltak

c) vagy — szórványosan — olyan alakpárjaik voltak, melyeknek egyik tagja predikatív, a másik attributív funkciót töltött be. Hogy ezek között voltak olyanok, amelyek a mai A) csoport jellegzetességeit mutatták, az bizonyosra vehető: ezeket az uráli nyelveknek az attributív szóvég redukciójára irányuló törekvése eredményezte. Nem lehetetlen, hogy olyanok is voltak, amelyek a mai B) csoport jellegzetességét mutatták.

4) A lapp melléknevek sajátos, a többi uráli nyelvtől eltérő attributív-predikatív alakpárrendszerének keletkezését az attributív -s képző megjelenésétől számíthatjuk, ez pedig valamilyen módon kísérő, illetőleg kiegészítő jelensége az attributív kongruenciának.

5) Eredetét tekintve az attributív -s a harmadik személy jele lehet, amint arra már NIELSEN rámutatott. Láttuk, hogy az uráli nyelveknek általános törekvése az attributív szintagmát ilyen eredetű határozottsági jellel kiemelni.

6) Lehetséges, hogy a mai -s végződésű attributív alakok egyrészében — elsősorban az [äd+s] és [t+s] típusban — az -s eredetileg nem attributív -s volt (B₁ csoport).

* * *

Ezek szerint a lapp melléknevek attributív-predikatív alakpár-rendszere eredménye egy az uráli nyelvek különletéből ismert törekvésnek: kiemelni az attributív szintagmát a határozottság jelével. A rendszer ezenkívül nyomát viseli egy másik, a lapp nyelv különletében régibbnek látszó általános uráli törekvésnek, az attributív szintagma szóvégi redukciójának is.

Mondattani szempontból ehhez csak azt fűzzük hozzá, hogy az attributív szintagma viselkedésének eme kettőssége — szóvégi redukció, illetőleg kongruenciával váltakozó attributív -s — megfelel a jelző két válfajának: a minősítő jelzőnek (ennek a szóvégi redukció felel meg), illetőleg az értelmezőnek (ennek a kongruencia és alternatívája: az attributív -s).

ÁTÁNYI ISTVÁN.

A török magánhangzóváltakozások.

RADLOFF török hangtanának megjelenése óta ismeretes, hogy az őstörök magánhangzók szabályos hangtörténeti fejlődése mellett a mai török nyelvekben olyan esetek is tapasztalhatók, melyek a hangtörténeti szabályoktól „kimutatható ok nélkül” eltérnek¹⁾.

Erről a jelenségről RADLOFF után is²⁾ többször esett szó a turkológiai irodalomban³⁾. A kérdés tüzetes vizsgálatával azonban nem foglalkozott senki sem.

A jelen dolgozat erre a hangjelenségre példákat gyűjt össze, hogy aztán a szóegyeztetések eredményeiből hangtörténeti következtetéseket próbáljon levonni.

*

RADLOFFnak a magánhangzóváltakozásokra vonatkozó megállapításait a következőképen foglalhatjuk össze:

1. Váltakozások a magas nyelvállású magánhangzók között:

a) veláris és palatális magánhangzók váltakozása: $i \sim \ddot{i}$, $u \sim \ddot{u}$;

¹⁾ W. RADLOFF, *Phonetik der nördlichen Türkssprachen*. Leipzig 1882, 84 skk.

²⁾ VÖ. VON LE COQ, *Manichaica I*, 59—60; NÉMETH GYULA: NyK. XLII, 287 skk.; A honfoglaló magyarság kialakulása 184. l. 3. j.; 237; Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós 12; W. BANG: Bull. de l'Acad. roy. de Belgique (Classe des lettres, etc.), n° 4, 66 skk.; KSz. XVII, 122 skk. GOMBOCZ ZOLTÁN: MNy. X, 340—1; LIGETI LAJOS: MNy. XXX, 204—6; NyK. XLVIII, 330; HALASI KUN TIBOR: KCsA. I. kieg. k. 185; GUNNAR JARRING, *Studien zu einer osttürkischen Lautlehre* 94 ssk.; A. VON GABAIN, *Altürkische Grammatik* 49—50.

³⁾ A kérdés története szempontjából érdekes megjegyezni, hogy még Mirzâ Mehdî Khân-nál, a „Mabâni 'l-Lughat” című török nyelvtan szerzőjénél azt a megjegyzést találjuk, hogy a turki nyelvben (*der luyât-i turki*) néhány szóban $a \sim i$ váltakozás van:

al- ~ il-;

yar- ~ yir-.

VÖ. E. DENISON ROSS, *The Mabâni 'l-Lughat being a grammar of the Turki language in persian by Mirzâ Mehdî Khân*. Bibliotheca Indica. New Series, No. 1225. Calcutta 1910. 142. l. — Erre az érdekes megjegyzésre ECKMANN JÁNOS doktor úr volt szíves levélben felhívni figyelmemet.

b) labiális és illabiális magánhangzók váltakozása: $ü \in i$, $u \in \bar{i}$.

2. Váltakozások a középső és alacsony nyelvéllású magánhangzók között:

a) veláris és palatális magánhangzók váltakozása: $a \in \bar{ä}$; $o \in \bar{ö}$;

b) labiális és illabiális magánhangzók váltakozása: $a \in o$; $\bar{ä} \in \bar{ö}$.

3. Váltakozások az alacsony, középső és magas nyelvéllású magánhangzók között: $a \in u$; $a \in \bar{i}$; $\bar{o} \in \bar{ü}$; $\bar{ä} \in i$.

Ezzel az összeállítással szemben volna néhány megjegyzésünk. Először is azt hisszük, hogy a veláris és palatális magánhangzók közötti „váltakozásokat” nem tárgyalhatjuk egy fejezetben az $a \in \bar{i}$, $a \in o$ vagy $\bar{ä} \in i$, $\bar{ä} \in \bar{o}$ -féle jelenségekkel. Tudniillik a veláris és palatális magánhangzók közötti „váltakozás” egészen más természetű hangjelenség, melyet hangrendi eltérés néven ismerünk. A hangrendi eltérések kétségtelenül a hangrendi egység törvényével vannak kapcsolatban, ugyanakkor pl. egy $a \in \bar{i}$ váltakozás tényezője ugyanaz a törvény nem lehet. Ezek különböző korú, különböző előzményekre visszavezethető hangtörténeti jelenségek, melyeket nem lehet egy kalap alá vonnunk.

A hangrendi eltérésre vonatkozó esetek különválasztása után RADLOFF összeállításából az alábbi hangváltakozások maradnak: $\bar{ü} \in i$; $u \in \bar{i}$; $a \in o$; $\bar{ä} \in \bar{o}$; $o \in u$; $a \in \bar{i}$; $\bar{o} \in \bar{ü}$; $\bar{ä} \in i$.

Ezzel szemben az anyag tüzetes vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy a török nyelvek a következő magánhangzóváltakozásokat ismerik:

1. $a \in \bar{i}$, $a \in o$, $a \in u$;

2. $\bar{ä} \in i$, $\bar{ä} \in \bar{o}$, $\bar{ä} \in \bar{ü}$;

3. $\bar{i} \in a$, $\bar{i} \in u$;

4. $i \in \bar{ä}$, $i \in \bar{o}$, $i \in \bar{ü}$;

5. $o \in a$, $o \in \bar{i}$, $o \in u$;

6. $\bar{o} \in \bar{ä}$, $\bar{o} \in \bar{ü}$;

7. $u \in a$, $u \in \bar{i}$, $u \in o$;

8. $\bar{ü} \in \bar{ä}$, $\bar{ü} \in i$, $\bar{ü} \in \bar{o}$.

A kérdés vizsgálatánál elsősorban fontos azt tudnunk, hogy az egymással szemben álló két (vagy esetleg több) alakváltozat közül vokalizmus tekintetében melyik az eredeti. Ezt a legtöbb esetben több-kevesebb valószínűséggel nem nehéz megállapítanunk a nyelvmlékek és a rokon mongol nyelv figyelembevételével. Nem egy olyan eset is van azonban, ahol a helyzet majdnem teljesen reménytelen. Különös nehézséget jelentenek az o , \bar{o} , u , $\bar{ü}$ hangok,

melyeknél a nyelvelmékek nem nyújthatnak semmi fogódzót, mivel — közismerten — csak olyan írással készült nyelvelmékeink vannak, melyek nem tesznek különbséget az *o*, *ö*, *u*, *ü* jelölésénél. Vonatkozik ez a mongolra is.

De az élő nyelvi példák osztályozásánál is vannak nehézségek. Különösen, ha aránylag kevés adattal rendelkezünk. Ilyen pl. a sór *söläm* 'ein Fisch' ∞ sór *sülüm* tétel. A szó teljesen ismeretlen a törökségben. Bár valószínűleg jövevény, minthogy eredete ez ideig ismeretlen, szinte lehetetlen megállapítani, hogy a két alak közül melyik őrzi az eredeti hangállapotot. A hasonló példák számát nem volna nehéz szaporítanunk. Ezen esetek osztályozásánál a legnagyobb óvatosságra van szükség.

RADLOFF az anyag rendszerezésében a legkönnyebb utat választotta és példáit az eredeti vokalizmusra való tekintet nélkül sorolta fel. Ezt az eljárást követnünk természetesen nem szabad.

A kérdést az alábbiakban néhány példán próbálom szemléltetni, a nélkül azonban, hogy az egyes tételeknél teljességre törekednék¹⁾.

Áttekinthetőség kedvéért az egyes tételeket nagy *-gal jelöltem. Minden tételnél előbb áll az eredeti vokalizmust megőrző alak és csak azután következnek az alakváltozatok.

1. §. *a* ∞ *î*, *o*, *u*.

* Alt. *tuba čaraq* 'Kleie, feine Grütze, feiner Hagel'

∞ sór *šīraq* 'die Gerstengrütze'.

* Kojb. *garba* 'Fischleim'

¹⁾ Példáimat a következő nyelvekből vettem: Kāšyarī (K.); Ibn Muhannā (IM.); Abū Hayyān (AH.); Muqaddimat al-adab (MA.); HGls. = HOUTSMA, Ein türkisch-arabisches Glossar; ZMan. = ZAJĄCZKOWSKI, Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks; TQaw. = TELEGI, Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt.; jakut (jak.; BÖHLINGK és PEKARSKIJ szótáraiból); csuvas (csuv.; PAASONEN szójegyzékéből); özbeg (özbJud.; JUDACHIN szótárából); turkomán (trkmPoc.; POCELUEVSKIJ nyelvtanából); csagatáj (csagŠS. és csagPdeC.; ŠEYX SULEYMÂN, illetőleg PAVET DE COURTEILLE szótárából); kumük (kum.; NÉMETH GYULA szójegyzékéből: KSz. XII); karacsáj (karacs.; PRÖHLE VILMOS szójegyzékéből: KSz. X); balkár (balk.; PRÖHLE VILMOS szójegyzékéből: KSz. XV); baskír (bask.; PRÖHLE VILMOS szójegyzékéből: KSz. V); ufai tatár (ufai tat.; PRÖHLE VILMOS szójegyzékéből: NyK. XXXVIII). — Azok a szótári adatok, amelyeknél a forrás megjelölése hiányzik, W. RADLOFF „Versuch eines Wörterbuches der Türkdialekte“-jából származnak. Az ujjur adatok A. CAFEROĞLU szójegyzékéből valók.

∞ kojb. szag. sór *qırba* 'Leim' | csag. *qırma* 'Vogelleim'.

* K. *čadan* 'Skorpion' | IM. *čayan* | MA. *čayan* | oszm. csag. *čayan* (csag.) Skorpion; (oszm.) Eidechse, Tausendfuss' | csag. *čayan* | kirg. *šayan* 'Krebs, Skorpion' | tob. *cayan*.

∞ HGls. *čīyan* 'Skorpion' | oszm. *čīyan* | kel.-türk. *čīyan*.

* Ujg. *asīy* 'Takelage'

∞ ujg. *īsīy*.

* Tel. kumd. *qabaya* 'Bienenzelle, Wabe' | alt. tölös *qabā* 'Bienenzelle'

∞ szag. kojb. *qıbbı*. — Eltérőleg RAMSTEDT-től (JSFOu. XXXVIII, 1:20) és LIGETI-től (MNY. XXXI, 219) a csuv. *jəpse* 'anya-méh sejtje' szót nem kapcsolnám ide.

* QB. Radl. *qarayač* 'Ulme' | karacs. *q'arayač* 'Buche' | kirg. *qara ayaš* 'Erle'

∞ kel.-türk. *qırayač* 'Ulme' < * *qırayač*.

* K. *saru-* 'umwickeln' | IM. *sar-* | AH. *sar-* | oszm. krm. kaz. *sar-* 'umgeben, umringen, umhüllen, umschlingen, umwinden, umarmen; aufwickeln; (kaz.) sich festsetzen (von einem Bienenschwarm)' | kaz. *sarı-* 'aufwickeln' | csag. *sar-* | özb. *sar-*

∞ balk. *sır-* 'umgeben, umringen'.

* Csag. *tarayyu*, *taramyu* 'die Tamarinde'

∞ csag. *tirayyu*, *tiraygu* 'die Tamariske' < * *tirayyu*.

* Sór *sarač'in* 'die Bekassine'

∞ tel. *sırāl'in*.

* K. *qayaq* 'Butter', *qanaq* 'Butter, Rahm (Aryu und Bul'yar)' | szag. kojb. kacs. belt. soj. *qayaq* | jak. *χayax* 'jakutische Butter, Butter mit saurer Milch vermischt'

∞ K. *qıyayq* 'Fett der Brühe, Sahne, Butter'.

* Karacs. *q'aral* 'Volk, auch: zu einem Volk gehörend' < ?
* *qara el* 'fekete nép'; vö. *qara budun*; *qara tut*.

∞ balk. *qıral* 'Volk'.

* K. *taš* 'Aussenseite' | AH. *taš* | türk. oszm. csag. tar. kel. türk. sór *taš* | szag. *tas* | jak. *tas* | csuv. *tyl*

∞ alt. tel. kaz. *tış* | kirg. *tis* | oszm. *dış*.

* K. *yat-* 'liegen bleiben; schlafen' | IM. *yat-* 'alszik' | AH. *yat-* | türk. alt. tel. leb. küer. tar. krm. kaz. tob. bar. oszm. azerb. csag. kar. L. T. *yat-* 'liegen, sich legen, wohnen, leben' | karacs. *jat-* | balk. *zat-* | sór, szag. *čat-* | kirg. kaz. *jat-*

∞ urj. *čit-* | jak. *sit-*.

* K. *qaya* 'Fels' | HGls. *qaya* 'Felsen' | AH. *qaya* | alt. tel. sór, leb. szag. kojb. szoĵ. kacs. küer. krm. csag. oszm. azerb. kar. L. T. *qaya* | karacs. *q'aya* | balk. *qaya* | jak. *ɣaya*

∞ irod. mong. *qada*

∞ K. *qīya* 'Fels' | kirg. kkirg. *qīya* 'der Felsen, ein terrassenförmiges Land'.

* Oszm. *qazaq* 'eine Schleife, ein Schlitten, Holzrollen, auf denen man schwere Lasten, Böte usw. fortbewegt'

∞ oszm. *qīzaq* 'Schlitten, Schleife' | boszn. *qīzay*.

* Kirg. *tarlan* 'Pferdefarbe: weiss mit roten, gelben oder schwarzen Flecken' | kum. *tarlan* 'sólyom' | csagŠS. *tarlan* 'egy nagy vadászmadar; lószín'

∞ irod. mong. *tarīlan*, *tarlan* 'bigarré, moucheté, bariolé, tacheté'

∞ szag. *tīrlan* 'Rebhuhn'. — A szag. *tīrlan* adatnak a *tarlan*-nal való összetartozása kétségtelen. A jelentésekben mutatkozó eltérés könnyen érthető. Vö. pl. oszm. csag. *čil* (eredetileg *čil tavuġ*) 'das Haselhuhn' ∞ oszm. *čil* 'fleckig, gefleckt, aussätzig'; K. *talvīr* 'Rebhuhn' ∼ karacs. *talyīr* 'bunt, buntscheckig'. Ebből hangátvetéssel: K. *taryīl* 'mit weissen und schwarzen Streifen auf dem Rücken (von allen Tieren, ausser dem Pferde)', bask. *taryīl* 'sujtásos, tarka', kirg. *taryīl* 'eine Farbe der Kühe (rot mit schwarzen Flecken)'. A *talyīr* ∞ *taryīl* hangátvetésre vö. oszm. csag. *buljur* 'der Grützbrei' ∞ oszm. *buryul* 'Grütze aus Weizen'. — A 'tarka' → 'sólyom' jelentésfejlődésre vö. *ala* 'tarka' + -čīn > **alačīn* (vö. bask. *lasīn*, *ālasīn* 'kis vadászsólyom') 'sólyom' (I. PALLÓ MARGIT: NyK. XLVI, 155). A szókezdő magánhangzó lekopásával (I. W. BANG: KSz. XVIII, 20 skk.): köztörök *lačīn*, *lačīn* 'Falke' > irod. mong. *lačīn* > *načīn*¹⁾ 'vautour qui prend les canards sauvages'.

* Alt. tel. leb. *čamča* '(alt. leb.) Hemd; (tel.) Rock' | bar. *camca* 'das Kleid'

∞ irod. mong. *čamča* 'une chemise'

∞ csag. *čumča* [ɕ: čomča; vö. BANG: Túrán 1918, 300. l. 22. j.].

* K. *tat* 'Rost' | alt. tel. sór, leb. szag. kojb. kacs. küer. kirg. *tat* | tar. kirg. *dat* | csuv. *tut*: *ɣara-tut*, *sarā-tut* 'szeplő'

¹⁾ A mongol *l* ~ *n*-hangcserére vonatkozólag I. N. N. POPPE: IzvRoss-AkNauk 1925. 36.

∞ K. *tut* [ɔ : tot] | kirg. csag. *tot* | balk. *tot* | karacs. *t'ot* | kaz. *tut*, *tutiq*

∞ mongol : MA. *tot*.

* QB. Radl. *talum* 'die Waffe'

∞ QB. Radl. csag. *tolum* 'die Waffe, das Werkzeug' | K. *tolum* 'Waffe'.

* Alt. tel. leb. *patqa* 'der Pfeifenschmurgel'

∞ tar. *potqa*.

* Leb. tel. *qamīq* '(leb.) Eidechse; (tel.) Blindschleiche' | tel. *qamdit* 'Eidechse'

∞ szag. kojb. kacs. *qomdat* 'eine 'gelbe Eidechse'.

* Kojb. *samalaq*, *samnaq* 'Löffel' | tel. *šabala* | sór *šabila* | alt. *čabala*, *šabala*

∞ kojb. kacs. szag. *somnaq*.

* K. *qamīš* 'Rohr' | alt. tel. küer. kaz. krm. kkirg. oszm. azerb. *qamīš* 'Schilf, Rohr' | krm. *qamīš* | szag. kojb. *qabīs* | karacs. *q'amīš* | kum. *qamīš*, *qamuš* | bask. *qāmīš* | özbJud. *qamīš* | kirg. *qamīs* | csuv. *qāmāl*, *qemāl* | oszét *qamīl* < török?

∞ tar. kel.-turk. *qomuš* | jak. *qomus*

∞ irod. mong. *qomusun* < török.

* Alt. sór, leb. kojb. *ap* 'Heuchelei, Schmeichelei' | alt. *apči* 'der Schmeichler' | jak. *ab*, *ap* 'Zauberei'

∞ mongol : IM. *hab* 'sorcellerie'

∞ tel. *op* 'die Verstellung, Heuchelei, Falschheit' | sór *oppo* 'der Heuchler' | tel. *optū* 'der Heuchler, heuchlerisch'.

* Oszm. csag. szag. *tarayay* '(oszm.) die Haubenlerche; (csag.) der Habicht; (szag.) die Bekassine' | szag. kojb. *taray* | oszm. *darayay* 'der schwarze Sperber'

∞ K. *turiya* [ɔ : toriya] 'Lerche' | kojb. kacs. *toryayaq* (< *toryay* + *q*) 'kleiner Vogel, die Lerche' | csagPdeC. *toryay*, *toyyar* 'alouette' | oszm. *toyyar* 'die Lerche' | csag. kirg. tar. kún *toryay* 'keiner Vogel' | bask. *turyāy* 'veréb, pacsirta' | kaz. *turyay* 'ein kleiner Vogel', *saban turyayi* 'die Lerche' | ufai tat. *turyāy* 'pacsirta'. — A *toryay* ∞ *toyyar* hangátvétésre vö. kirg. tel. kar. L. T. kaz. *qiryiy* '(kar. L. T.) der Habicht; (kaz.) falco nisus, der Sperber; (kirg. tel.) eine kleine Habichtsart (die sich gut zur Jagd eignet)' ∞ bask. *qıyyır* 'kisebb sólyomféle'.

* K. *ardutal* 'Kalk'

∞ K. *ordutal*.

* Türk *taluy* 'das Meer' | QB. Radl. *taluy* | ujj. *taluy*.

∞ irod. mong. *dalai* 'mer, océan, lac'

∞ ujj. *tuluy* (PELLIOT: T'oung Pao XV, 236) [o: *toluy*; vö. BANG: KSz. XVII, 196].

* K. *sana-* 'zählen' | alt. tel. leb. *sór*, kirk. csag. oszm. krm. kaz. kar. L. T. *sana-* 'zählen, schätzen' | oszm. kirk. krm. *san-* 'denken, glauben' | csuv. *syn-* 'kivánni, akarni'

∞ irod. mong. *sana-*

∞ balk. *sun-*, *suma-* 'glauben, meinen'.

* Tel. szag. *magqači* 'zornig, böse, grausam, blutdürstig; der Räuber' | kacs. *magafi* < tel. kacs. szag. *magqa* 'das Rachegefühl, die Rache, die Bosheit' | tel. *magā*

[? ∞ alt. tel. *sór*, szag. *kojb.* kacs. *küer.* *mākā* 'die Erfindungsgabe, die Geistige Gewandtheit, die Listigkeit, die Schlauheit, der Betrug' | leb. *pākā* 'der Betrug' | alt. tel. szag. *mākāča* 'der Betrüger' | bar. *mākādzi*

∞ irod. mong. *meke* 'tromperie, fourberie, astuce, artifice, hypocrisie', *mekeči* 'trompeur, hypocrite; rusé, fourbe']

∞ tel. *muqači* 'der Räuber' | kumd. *muqaji* 'der Betrüger, der Schmeichler'.

2. §. *ä* ∞ *i*, *ö*, *ü*.

* QB. Radl. csag. *türki* 'das Präsentirtbrett, der Tisch mit Speisen'

∞ krm. *tirki* 'der Tisch'.

* Tel. *tärgä* 'die Hauptstadt'

∞ tel. *tirgä* 'das Schloss'.

* Karacs. *äk'indi* 'Nachmittag, gegen Abend'

∞ oszm. *ikindi* 'das Gebet vor Sonnenuntergang; die Nachmittagszeit'.

* Küer. *äš-* 'hören' | krm. csag. azerb. kar. L. T. kel.-turk. *äšit-* | ujj. *äšit-*

∞ ujj. *išit-* | oszm. *išit-* | ? csuv. *itle-*.

* Karacs. *kät-* 'gehen, weggehen, vergehen' | balk. *kät-* 'gehen, fortgehen' | türk. tar. csag. kel.-turk. kar. L. T. QB. Radl. *kät-* | kaz. bar. *kit-* | krm. *gät-*

∞ oszm. *git-*.

* Kar. T. *tängil* 'Achse' | oszm. *dängil* 'Achse, Radachse'

∞ irod. mong. *tenggelig* 'l'essieu de la charrette'

∞ oszm. *diyğil* 'Radachse'

∞ csuv. *tənal* 'tengely'.

* Türk, csag. oszm. tar. kún, krm. kar. L. T. *bäl* 'die Taille, das Kreuz' | QB. Radl. *bäl* | kaz. *bil* | alt. tel. *päl* | szag. kojb. *pel* | bar. *pil* | balk. *bäl* 'die Taille, die Mitte des Körpers' | karacs. *bäl* | ufai tat. *bil* 'derék' | bask. *bil* | kirg. *bel* | K. *bälik* 'Docht, Sonde'¹⁾

∞ irod. mong. *bel* 'taille, stature, milieu du corps etc.'

∞ K. *bil* 'Taille', *biläk* 'Handgelenk' | HGls. *bil* 'Mitte des Körpers', *biläk* 'Vorderarm' | TQaw. *bil* 'derék, hát', *biläk* 'ízület' | karacs. *biläk* 'Arm' | kum. *biläk* 'kar' | alt. tel. leb. sór, szag. kojb. kacs. bar. *piläk* 'das Handgelenk; (szag.) der Unterarm' | oszm. csag.-kel. turk. trkm. khiv. azerb. kar. T. krm. *biläk* 'das Handgelenk, der Unterarm; (azerb. krm.) der untere Teil des Ärmels'.

* Oszm. *čältik* 'Reis auf dem Felde; das Reisfeld; noch nicht ausgehülstes Reis' | csag. *čältük* 'der Reis (in Hülsen); der Reisfeld'

∞ oszm. *čiltik* 'der Reis auf dem Stengel, das Reisfeld'.

* Oszm. *pätäk* 'die Bienenzelle' | csagPdeC. *pätäk* 'ruche de miel'

∞ AH. *bitäk*.

* Tel. *ďäbä* '(veralt.) die Klinge des Messers, die eiserne Pfeilspitze, der Pfeil, das Geschoss' | kojb. *ďebä* 'Pfeil, Geschoss'

∞ sór *čöbä* 'ein Pfeil (kleiner Kinderpfeil)' | kacs. *ďöbö* 'das Geschoss, der Pfeil'.

* K. *tämän* 'grosse Nadel' | csag. *tämän* 'eine grosse Nadel' | kún *tämän* | alt. tel. *tämänä* | csag. kel.-turk. *täbän* | csag. szag. kojb. *täbänä* | kirg. *tebän inä*

∞ irod. mong. *tebene, tebene jeü* 'aiguille triangulaire dont on se sert pour coudre les peaux'

∞ tar. *tömänä*.

* Alt. tel. *yämür-* 'niederwerfen, zerschmettern, zerstören'

∞ csag. *yömür-* 'zerstören, verwüsten, vernichten, verderben'.

* Alt. *käbis* 'Teppich' | sór *kämis*

∞ szag. *köbäs*. Vö. még K. *kiviz* 'Teppich', *küwüz* 'Matte oder Teppich aus Wolle', *käbüz* 'Baumwolle'.

* K. *mäy* 'Muttermal' | AH. *mäy* | alt. tel. sór, leb. küer. csag. trkm. tar. *mäy* | szag. kojb. kacs. *meý* | krm. *bäy* | oszm. *bän*

∞ alt. *möy*.

¹⁾ Vö. magyar *bél* 'der Darm, das Gedärm; der Docht'.

- * Kel-turk. *mişik* 'Katze'
 [∞ kirg. *mışiq*]
 ∞ kel-turk. tar. *möşük*.
- * Alt. tel. oszm. krm. *kämik* '(alt. tel.) der Knorpel, die weichen Teile grosser Knochen; (oszm. krm.) Knochen; (oszm.) Elfenbein'
 ∞ oszm. *kömük* 'der Knochen, das Schienbein, Bein'.
- * Kkirg. *teskäy* 'die Schattenseite (eines Berges)' < **tüskäy*
 ∞ kirg. *tösköy* 'Hochland, hochgelegene Steppe'.
- * K. *märgü* 'ewig' | türk *märgü*, *bärgü* | ? kaz. *märgə* | HGls. *mängü* | AH. *mängü*
 ∞ csag. *möyü* | sór, kacs. *mögü*
 ∞ irod. mong. *möngke*.
- * Oszm. krm. *gübä* 'schwanger'
 ∞ oszm. *gübä*.
- * K. *täy* 'gleich' | csag. tar. kel-turk. alt. tel. leb. sór, küer. *täy* 'gleich, gleichartig; grade, genau' | kirg. kkirg. szag. koj. kacs. *tey* | kirg. *däyäl*.
 ∞ irod. mong. *teng* 'équilibre'
 ∞ tel. *tüy* 'Paar; entsprechend, ein Paar bildend, ähnlich; Ähnlichkeit, Gleichniss'.
- * IM. *käväk* 'szalma' | AH. *kävük* | HGls. *kävük*
 ∞ K. *küvük* 'Stroh, Häcksel (yuzz.)'.
- * Tuba, leb. *pädär* 'kleiner Taimen (*päl*), kleiner als 6 Werschok; kleiner Fisch'
 ∞ tel. *püdürä* 'ein Fisch'. — Vö. orosz *бюмюр*.
- * Oszm. *märsin* 'der Stör'
 ∞ oszmBdeM. *mürsin* 'esturgeon'.
- * OszmRedh. *äksi* 'A fire-brand'
 ∞ oszmRedh. *üksi*.
- * Csag. *yängil*, *yäyil* 'leicht' | tel. *däyil* | kum. *yäyil* | kirg. *jäyil* | csuv. *sémäl*
 ∞ IM. *yünül* | csag. *yürül*.
- * Oszm. *tünäkä* 'Blech, Weisblech' | tel. *tänkä* 'Münze' | csag. kaz. *täykä* '(kaz.) Geld, Silbergeld, Rubel; (csag.) kleine mittelasiatische Silbermünze' | kirg. *tärgä*
 ∞ irod. mong. *tengge*, *tenggege* 'une petite monnaie d'argent, la monnaie en général'
 ∞ csag. kel-turk. *tünükä* 'Blech'. — Vö. orosz *денга*.

* Kirg. *belgü* 'das Zeichen, die Marke, das Merkmal, der Beweis' | kar. L. *bälgi* 'das Zeichen' | csag. tar. *bälgü* 'das Zeichen, das Kennzeichen, das Wappen' | tel. kumd. *pälyi* | QB. Radl. *bälgü* | tel. szoj. *päläk* | K. *bälgü*

∞ sör *pülgü* 'das Zeichen'.

* Türk *bäcün* 'Affe' | ZMan. *bäcün* | kirg. *mešin* | tel. *mäcün*

∞ irod. mong. *bečin*, *mečin*

[∞ K. *bičin* | ujj. *bičin* | IM. *bičin* | csag. *bičin* | oszm. *pičin* | tüm. *bicin* 'ein böser Geist'¹⁾

∞ irod. mong. *bičin*]

∞ csag. *mücün*. — Ennyi régi és új adat ellenére a szó története meglehetősen homályos. J. HALÉVY (T'oung Pao 1906, 294)²⁾ szerint a *bäcün* a perzsa *püzineh*, *büzneh* szóval függ össze. B. LAUFER (T'oung Pao 1916, 74. l. 3. j.) azonban ezt a lehetőséget nem tartja valószínűnek és a görög *πίθων*, *πίθηκος* szóra gondol. Legújabbán P. PELLIO (Bull. of the School of Oriental Studies VI [1931], 28°) újra a perzsa *büzina* (> orosz *обезьяна*) mellett tört lándzsát. — A kutatók figyelmét elkerülte a csag. *pädin* 'ein wilder Affe' adat, mely LAUFER sejtését igazolni látszik. Ha a csag. *pädin* valamilyen úton-módon összefügg a *πίθων*-nal (ami nagyon valószínűnek látszik), akkor a török *bäcün* (∞ *bičin*) szót mongol eredetűnek kell tartanunk. Ebben az esetben pedig a mongol *bečin* a török *pädin* átvétele volna. Bizonyos nehézségeket azonban lehetetlen észre nem vennünk. A mongolban tudvalevőleg minden *di*-ből *ji*, minden *ti*-ből *či* lett. Ezek szerint az átvett török alak **bätin* lehetett. Ilyen -t-s alakot azonban nem ismerünk. A török *pädin* > mongol **bädin* >> *bečin* esetében pedig fel kell tennünk egy mongol *ji* > *či* fejlődést, melyet nem könnyű megokolni. A *bäcün*-nek a *pädin* (<< görög *πίθων*) szóval való összefüggése mindenestre sokkal valószínűbb, mint a perzsa *büzina*-val való etimológiai kapcsolata.

3. §. e.

Az őstörökben a nyílt **ä* mellett feltételeznek a turkológusok már régóta egy zárt **e* hangot is. A török zárt *e* kérdését — a magyar nyelv régi török jövevényszavai nyújtotta nyelvtörténeti tanulságok

¹⁾ Az 'Affe' → 'böser Geist' jelentésfejlődésre vö. tel. *almün* 'böser Waldgeist, der Affe'.

²⁾ KÜNOS IGNÁC (NyK. XXVIII, 39) származtatása (< olasz *piccino*) nem érdemel figyelmet.

figyelembevételével — legújabbán NÉMETH GYULA tárgyalta (Zur Kenntnis des geschlossenen *e* im Türkischen: KCsA. I. kieg. k. 515—31 = A zárt *e* bolgár-török jövevényszavainkban: MNy. XXXVIII, 1—11. Ott a kérdés irodalma is. Pótlendő: N. POPPE, Sur un phonème turco-mongol: Doklady Akademii Nauk 1924. 97—8).

Az eddigi kutatások után az őstörök **e* létezését már bebizonyultnak tekinthetjük. Sőt nem lehetetlen, hogy bizonyos ősmongol megfelelőikkel is számolnunk kell (POPPE idézett kis cikke éppen erről szól). Ennek ellenére azonban a török nyelvjárásokban egy *e* ∞ *ü*, illetőleg egy *e* ∞ *i*, esetleg egy *e* ∞ *ö* és *e* ∞ *ü* váltakozás nyomaira nem akadtunk. Igaz, hogy itt-ott bizonyos ingadozások észlelhetők a nyelvjárásokban, sőt a nyelvemlékekben is. Biztos és világos példát azonban nem találtunk. Tehát, hogy a végső eredményt világosabban lássuk, ezeknek a nem biztos példákknak a felsorolását egyelőre mellőzendőnek tartottuk.

4. §. *i* ∞ *a*, *u*.

* K. *sičyan* 'Maus' | AH. *sičyan* | IM. *sičyan* | azerb. oszm. *sičan* | ujb. *sičqan* | csagŰS. *sičyan* | kaz. *sičqan*, *tičqan* | alt. tel. *čičqan* | kirg. *tišqan* | kkirg. *čičqan* (KSz. II, 115) | kar. T. *šičan* | sór *šišqan* | bar. *cicqan* | bask. *sisqan* | kojb. szag. *sisqan*, *sisqanaq* | csuv. *ššži*

∞ kel.-turk. *sačqan* | tar. *sašqan*. — Kétségtelen, hogy a *sič*- 'scheissen' ige származéka. Vö. A. SAMOJLOVİČ: Vostočnye Zapiski I (1927), 152. GOMBOCZ ZOLTÁN (MSFOu. XXX, 66) magyarázata (= **sič*-, **sač*-, vö. *sičra*-, *sičira*-, *sačra*-, *čačira*-, *čačra*- 'springen, hüpfen') helytelen.

* K. *qırnaq* 'Sklavin' | HGls. *qırnaq* 'Magd' | IM. *qırnaq* | AH. *qırnaq* | oszm. *qırnaq* 'Sklavin, Dienerin' | csag. *qırnaq* 'das Kebsweib, die Sklavin bei den Türkmenern und Kirgisen'

∞ TQaw. *qarnaq* 'szolgáló'. — N. POPPE (Islamica I, 425) szerint a közismert *qız* 'leány' szó származéka.

* K. *qisraq* 'junge Stute' | IM. *qisraq* | TQaw. *qisraq* | HGls. *qisraq* | AH. *qisraq* | bask. *qisır*, *qisıraq* | kkirg. *qizıraq* | sór, leb. szag. kojb. kacs. *qizraq* | csuv. *kəsre*

∞ leb. *quzaraq*. — A RADLOFFNÁL található kún *qisraq* 'der Leopard' adat *qisraq* ('kanca')-ra javítendő. L. P. PELLİOT: T'oung Pao XXVII, 301. — A *qisıraq* > *qisraq* kétségtelenül a török *qisır* 'meddő, magtalan, terméketlen' szó -*q* képzős származéka.

A 'meddō' → 'kanca' jelentésfejlődésre vö. AH. *tüwün* 'meddō' → csag. *tüwün* 'jument qui n'a pas encore porté'.

* Kojb. *sim* 'Haselhuhn' | tel. *simda* | sör *sinma* | ? sör *sinmačilaq* 'ein Vogel'

∞ tel. *sumda*.

* Kaz. *bir* 'Russ' | szag. *pirin*

∞ alt. tel. *pur* 'Asche, die vom Feuer aufgewirbelt wird und wie Spinnweb am Dache hängen bleibt'.

* Sör *qiladi* 'der Habicht (Mäusegeier)'

∞ bar. *quladi* 'der Geier'.

* Sör *qimirtaş* 'Ameise'

∞ sör *qumistaş*.

* Alt. tel. *čilmis* 'schnell, flink, tapfer, kühn' | leb. *čilbīs*

∞ alt. tuba *čulmīs* '(alt.) schnell, flink; (tuba) Teufel'.

* HGLs. *sirtlän* [ɔ: *sirtlan*] 'Hyäne' | AH. *sirtlan* | ZMan. *sirtlan* | csag. *sirtlan* | oszm. *sirtlan*

∞ TQaw. *surtilan*. — W. BANG (KSz. XVII, 127. 1. 3. j.) feltevése, mely szerint a *sirtlan* a *sirt-* 'die Zähne fletschen' ige származéka volna, szerintünk valószínűtlen.

* K. *idug* 'Vieh, das man ohne es zu nutzen, frei weiden lässt, dann allgemein, geweiht, gesegnet; hoch (Berg)' | alt. tel. leb. kkirg. *īyiq* 'zum Opfer auserwählt, bestimmt, geweiht, auf ein Opfer bezüglich' | szag. kojb. kacs. *īziq* 'Gott geweiht, zum Opfer geweiht; Opfer' | jak. *itix* 'geachtet, verehrt, heilig' | csuv. *jərax* 'egy gonosz szellem'

∞ bar. *uyug* 'ein Gott geweihtes Pferd (nach heidnischer Sitte).

* Kaz. *piši* 'Hirsch, Wild' | tob. *miši* 'Hirsch' | csuv. *pāši* 'Elenntier' | jak. *pišik* 'Renttierkalb'

∞ kaz. *puši* 'Hirsch'. — A szó a törökségben az előbbi néhány adaton kívül teljesen ismeretlen; de vö. a következő finnugor alakokat: cser. *pùšš* 'Renttier', votj. *pušej*, zürj. *pež* 'junges, ungehörntes Renttier', vog. *pāši* 'Renttierkalb', osztj. *pēšəx*, lp. *boaco* 'tarandus domitus', szamK. *phōtu* 'wilde Ziege', Kojb. *pooto* 'cervus capreolus' (PAASONEN: FUF. II, 106—7; VII, 21; SETÄLÄ: FUF. II, 223; KALIMA: FUF. XII, 159; TOIVONEN: UngJb. XVII, 187).

5. §. *i* ∞ *ä*, *ö*, *ü*.

* Oszm. csag. tar. kel.-turk. *čit* 'die Hecke, der Zaun'

∞ kirg. *šetän* 'Hecke, Umzäunung' | alt. tel. *čedän* 'Zaun,

Hecke' | kaz. *čitan* 'Hecke' | AH. *čatan* [ɔ: *čätän*; vö. APTULLAH BATTAL: Azerbaycan Yurt Bilgisi I, 182] 'kosár' | kum. *čätän* | karacs. *č'ätän* | sór *šädän* 'Umzäunung'. — A *čätän* -n kicsinyítő képzős származék, melyre nézve l. BANG: KSz. XVII, 128 skk.; UngJb. VII, 38—9; PELLIOU: JA. 1925 Avril—Juin 202. l. 1. j.; NÉMETH: KCsA. III, 109¹⁾.

* K. *iry* [ɔ: *iry*] 'Eiter' | IM. *iry* | oszm. *irin* | tel. krm. *iry* | kirg. *ir* | kojb. kacs. *iräy* | karacs. *irin* | balk. *irin* | azerb. *irin* (Azerbaycan Yurt Bilgisi II, 381).

∞ oszm. csag. *äry*.

* Csag. kel.-turk. *itälgi* 'eine Art Jagdvogel' | kirg. kkirg. *itälgi* 'ein Raubvogel, der Mäusergeier, Falke'

∞ oszm. csag. *ötälgü* 'eine Geierart, Lämmergeier'.

* Sór *šibä* 'ein Nadelbaum (pinus pichta)'

∞ sór *šübü* 'die Pichte (pinus pichta)'.

* K. *siyir* 'Sehne' | IM. *siyir* | AH. *siyir* | alt. tel. küer. kirg. csag. tar. *siyir* | oszm. *sinir* | csuv. *šânâr* | jak. *iyir*

∞ kel.-turk. *süyür*.

* K. *bit* 'Laus' | IM. *bit* | AH. *bit* | oszm. csag. szárt, trkm. kirg. *bit* | alt. tel. leb. sór, szag. kojb. küer. *pît* | csuv. *pîdâ*, *pîjdâ*

∞ krm. *büt* | bar. *püt*.

* K. *bil-* 'wissen' | AH. *bil-* | türk, oszm. csag. szárt, khív. trkm. kel.-turk. tar. kirg. kkirg. kún, kar. L. T. *bil-* | kaz. *bäl-* | QB. Radl. *bil-* | alt. tel. leb. sór, szag. kojb. kacs. küer. bar. *pil-*

∞ szag. tuba *pül-*.

* Oszm. csag. khív. szárt, trkm. krm. kirg. kar. T. *bit-* 'beendigt sein, fertig sein, vollendet sein, gemacht sein' | QB. Radl. *bit-*

∞ QB. Radl. *büt-* | kel.-turk. alt. tel. leb. sór, szag. kojb. kacs. küer. *püt-* | tar. csag. *büt-*.

* Türk, oszm. azerb. krm. *bin-* 'besteigen, ein Pferd besteigen, reiten' | alt. tel. azerb. csag. trkm. szárt, tar. kún, kaz. *min-*

∞ leb. sór, szag. kojb. kacs. küer. *mün-*.

* Alt. tel. leb. *min* 'Brühe, Fleisch- oder Fischsuppe' | jak. *min* 'Suppe, Brühe'

∞ K. *bün*, *mün* | IM. *mün* | HGLs. *müyin*(?) | ujb. *mün* | leb. szag. kojb. kacs. küer. *mün*. — A szó szamajéd kapcsolataira

¹⁾ A NÉMETHNél felsorolt példákön kívül -n képzős alakulat kétségtelenül az oszmRedh. *qüzan* 'A youth, lad, youths, lads' szó is (= *qüz* 'leány').

nézve l. PAASONEN: KSz. XVII, 27. l. 1. j.; NÉMETH: MNy. XXXIII, 219—20.

6. §. *o* ∞ *a*, *i*, *u*.

* Csag. *orčīn* 'der Bezirk' = irod. mong. *orčīn* 'autour de, près de, environ'

∞ csag. *arčīn* 'ein Kreis (Teil einer Provinz)'.

* AH. *qonši* 'szomszéd' | HGls. *qonši* | csag. *qoŋši* | azerb. *kún qoŋšu* | kirg. *qoŋsu* | kún *qonši* | oszm. *qomšu* | karacs. *xonšu* | kum. *xonšu*

∞ kum. *xanšu*.

* K. *toyīn* 'buddhistischer Mönch' | QB. Radl. *toyīn* 'der Buddhapriester' | ujj. *toyīn* | jak. *toyon* 'Herr, Oberer, Chef'

∞ irod. mong. *toyīn* 'toin, ecclésiastique'

∞ AH. *tayīn* 'uygurlarda din reisi'.

* Kirg. bar. krm. csag. oszm. azerb. kar. L. *oraq* 'die Sichel; die Ernte' | kar. T. *oraŋ* 'die Ernte' | tob. kaz. bask. *uraq* 'die Sichel'

∞ csag.ŠS. *arīq*.

* Oszm. *qor* 'glühende Köhlen' | csag. kel.-turk. *qoz* | alt. tel. leb. *sór qos*

∞ ? csag. *qiz* 'die Hitze, das Feuer'.

* Ujj. *qobčur*, *qopčur* 'egy adófajta'

∞ irod. mong. *qobčiyur* 'la capitation, impôt, tribut'

∞ ujj. *qipčur*.

* Sór *nonam* 'die Blaubeere, Schwarzbeere' | mad. *nonig*

∞ sór *nīnīm*.

* Oszm. *boymal* 'Falke, Sperber'

∞ oszm. *muymul* 'ein Sperber, der dressirt werden kann'.

* K. *čočuq* 'Ferkel' | sór, kacs. kirg. *šošqa* 'das Schwein' | alt. tel. *čočqo*

∞ kirg. *šušqa*.

* Karacs. *xomux* 'Feigling'

∞ balk. *xumux* 'faul, träge'.

* K. *qozī* 'Schaf'¹⁾ | ujj. *qozī* 'bárány' | HGls. *qozu* | AH. *qozī* | ZMan. *qozī* | TQaw. *qozī* | QB. Radl. alt. tel. csag. *qozī* | csag.

¹⁾ BROCKELMANN 'Schaf' értelmezése helytelen. Az eredeti arab szövegben Kāšyarī a *qozī*-t 'al-ḥamal'-nak fordítja, ami arabul annyit jelent, hogy 'agneau, béliér'.

kel.-turk. *qozi* | krm. kirg. oszm. azerb. kar. T. *qozu* | kum. *qozu*, *qözu* | karacs. *q'ozu* | balk. *qozu* | tar. *qoza* | krm. *xozu*

∞ uig. *quzi* | IM. *quzu* | krm. oszm. *quzu* | trkmPoc. *quzi*

∞ irod. mong. *quraya(n)* 'agneau'.

* Kirg. *tostayam* 'eine kleine Holzschüssel' | csag. *tostayan* bar. csag. *tostuyan* 'die Schüssel' | kaz. *tustayan* 'Becher, Glas'

∞ csag. *tustuyan* | kirg. *tustayan* 'das Trinkglass, der Napf, die Schöpfkelle'. — A *tostayan*, *tustayan* összetételnek látszik. Vö. oszm. csag. *bostayan* 'ein Gefäß aus einer Arbusenschale; ein kugelförmiges Gefäß'.

* Türk. csag. *yont* 'das Pferd' | K. *yond* | uig. *yont* | oszm. *yond* 'eine in der Heerde wild lebende Stute'

∞ oszm. *yunat* 'ein wildes ungezähntes Zuchtpferd' | szam. *juna*, *junna*, *junta*, *nundo* 'Pferd' < török. Vö. PAASONEN: KSz. XIV, 56; XVI, 66; KAI DONNER: JSFOn. XL, 1: 6; LIGETI: KCsA. II, 188.

7. §. ö ∞ ä, ü.

* Oszm. csag. khív. trkm. krm. *böräk* 'Pastete; (csag. khív. trkm.) mit Teig umhüllte Fleischklösse, die in Wasser gekocht werden'

∞ sör *püräk* 'in Teig gehüllte Klösse aus Fett und Fleisch'.

* Oszm. csag. tar. kel.-turk. *ökčä* 'Ferse, Absatz; Hacken; (oszm.) der Stützpunkt'; *gapu ökčäsi* 'der Punkt, auf dem die Türe ruht, die Türangel; (csag.) Eifer, Ausdauer' | bar. *ökcö* 'die Ferse, der Absatz des Stiefels, der Hacken'

∞ szag. *äkčä*: *gapuğ äkčäsi* 'die Scharnire der Tür'.

* Kirg. *özön* 'der Fluss' | kkirg. *ösön* 'der Bach, Fluss, die Strömung' | kaz. *üzän* | AH. *özän* < *öz*

∞ ZMan. *üzän* 'rivière'.

* Szag. kojb. *köčä* 'eine Suppe oder ein Brei aus ganzen Gerstenkörnern' | alt. tel. leb. *köčö*

∞ oszm. *güčä* 'eine aus Sorgo und saurer Milch bereitete Speise'.

* Tar csag. kel.-turk. *yötäl* 'der Husten' | bar. *yödöl* | özb. *yötäl* | balk. *zötäl* | karacs. *jötäl* | kaz. *yütäl* | jak. *sötöl*

∞ tar. *yütäl*.

* Kirg. *körpö* 'die Decke, Bettdecke'

∞ csag. khív. *kürpä* 'eine Decke aus Kameelhaar oder Kattun'.

* Trkm. *öp* 'Strick, Gürtel, Binde'

∞ trkm. *yüp* 'Strick, Gurt'. — Vö. köztörök *ip*, *yip*.

* K. *körpā* 'nachgewachsen (Pflanze, Frucht); nachgeboren (Kind, Junges)' | oszm. *körpā* 'ein neugeborenes Lamm; ganz jung, frisch, delicat'

∞ krm. kel.-turk. *kürpā*.

* Kirg. *közöl* 'trefflich, tüchtig' | kum. *gözül* 'szép' | kar. T. *gözül* | kaz. *güzül*

∞ oszm. krm. *güzül*. — Valószínűleg a *köz*, *göz* 'szem' szó származéka. Vö. BANG, Vom Köktürkischen zum Osmanischen III, 39; KSz. XVII, 122. l. 2. j.

8. §. *u* ∞ *a*, *i*, *o*.

* K. *qunduz* 'Biber' | alt. tel. leb. sór, szag. kojb. kacs. *qum-dus* 'Biber', *qara qum-dus* 'Fischotter' | kirg. csag. oszm. *qunduz* '(oszm. csag.) Biber; (kirg.) Fischotter' | bar. sór *qundus* '(bar.) Biber; (sór) die (grüne) Eidechse' | csuv. *ḡāndūr*

∞ sór *qaydus* 'Fischotter' | szag. kojb. *qamnūs* | kacs. *qamnūs* | mis. *qandīs* 'biber' (NyK. XLVII, 78). — Vö. NÉMETH: NyK. XLVII, 78; ZSIRAI: NyK. XLVII, 449. l. 1. j.

* Csag. kirg. kel.-turk. *tumaq* 'eine Wintermütze mit Ohrenklappen' | tüm. *tumax* | leb. tar. *tubaq* '(leb.) Pelzmütze mit Ohrenklappen; (tar.) Deckel'

∞ kirg. *tīmaq*.

* Alt. tel. leb. sór, szag. kojb. kacs. küer. kel.-turk. tar. kirg. kkirg. *muγ* 'Mühe, Leiden, Sorge, Kummer, Trauer' | türk. csag. *buγ*

∞ kumd. *mīγ* 'Mangel, Not'. — Vö. MUNKÁCSI: KSz. XVIII, 1 skk.

* *qum* 'Sand' | IM. *qum* 'homok, hullám' | AH. *qum* 'homok' | alt. tel. leb. sór, szag. kojb. kacs. küer. oszm. csag. QB. Radl. *qum* 'der Sand; bewegte Welle oder Brandung des Meeres' | kum. *ḡum* | balk. *qum* | karacs. *q'um* | jak. *kumax*

∞ irod. mong. *qumay*, *qumaki* 'sable fin, grains de sable; poussière d'eau'

∞ alt. *gom* 'Welle'. — PAASONEN (NyK. XLII, 38) szerint a szó a mai csuvasban ismeretlen és a 'homok' forgalomra egy külön szó (*ḡājār*) szolgál. Úgy látszik azonban, hogy a mai csuvasban a *qum* megfelelője is él *ḡum* alakban (megvan PAASONEN csuvas szó-jegyzékében is), csak a jelentése nem 'homok', hanem 'hullám'. Vö. még BANG: KSz. XVIII, 120. l. 3. j.

* Alt. tel. leb. sór *uqsım* 'die Zwiebel' | szag. kojb. kacs. küer. *uqsum* | tel. *usqum* 'der Knoblauch'

∞ sór *oqsum* 'die Zwiebel'. — A *qs* ∞ *sq* hangátvetésre vö. szag. kacs. *aqşır* < sór, szej. stb. *asqır* 'Hengst'. — A kojb. *muq-sun* 'der Lauch, Schnittenlauch' viszonya az *uqsum* szócsoporthoz nem világos.

* K. *quyaş* 'Sonne' | AH. *quyaş* | sór, leb. csag. kel.-turk. kún, kar. T. *quyaş* | özb. *quyaş* | oszm. krm. *günäs* | csuv. *qəvəl* | jak. *kuŋas* 'Tageshitze, heisser Tag'

∞ **qoyaş*. Vö. leb. *köyös*.

9. §. ü ∞ ä, i, ö.

* Tob. kún, oszm. *üzärgi* 'der Steigbügel' | tar. csag. *üzärgä* | tel. *üzäri* | tel. sór *üzäyü* | alt. *üzöyö* | kirg. *üzöyü*, *üzöyü* | csuv. *järana*

∞ irod. mong. *dürüge* 'un étrier'

∞ szej. *äzäyü*.

* Szag. *tülük* 'der Vorrat der Nahrungsmittel' | csag. *tölük* [o: *tülük*] 'die Lebensmittel, die Fourage' | csuv. *tulś* 'búza'

∞ ujj. *tälük*.

* K. *kübä* 'Ohring' | AH. *küpä* | oszm. krm. *küpä*

∞ karacs. *k'äp'i: sīryanī k'äp'isi* 'herunterhängende Bijous an dem Ohrgehänge'.

* K. *ün* 'Stimme' | alt. tel. leb. szag. kojb. kacs. küer. csag. oszm. kirg. kkirg. tar. *ün* 'der Klang, Ton, ein heller Ton, die Stimme; (oszm.) das Renommé, der Ruf' | kar. L. *in*

∞ abak. *in* 'Stimme' | mad. *in*.

* K. *ürk-* 'erschrecken' | oszm. tar. kirg. krm. csag. kel.-turk. *ürk-* | azerb. *ülk-*

∞ kirg. *irik-* 'zurückschrecken, anhalten, nicht weiter gehen'.

* Alt. *kür* 'Brücke' | kum. *kür*

∞ tel. *kör*. — RADLOFF az alt. *kür*-t helytelenül a közismert *kıprı* (∞ *köprüg*) szóval egyezteti.

* Oszm. krm. *günäs* 'Sonne'

[∞ K. AH. sór, leb. csag. kel.-turk. özb. *quyaş*]

∞ leb. *köyös*.

* Türk, tar. tel. leb. csag. kel.-turk. kar. T. *kümüş* 'Silber' | oszm. *gümüş* | kum. *qumuş* | szag. kojb. kar. L. *kümüs* | csuv. *kəməl*, *kömöl*

∞ oszm. *göműš*. — A szó szamojéd kapcsolataira nézve l. PAASONEN: KSz. XVI, 102.; TOIVONEN: FUF. XXI, 102. — RAMSTEDT származtatása (\leftarrow szino-koreai *kjm* 'arany') lehetetlen. Vö. LIGETI: MNy. XXXV, 60.

*

E rövid példa-mutatványból is világos, hogy 1) magánhangzó-váltakozásra kivétel nélkül valamennyi nyelvjárásból vannak adataink, 2) az eredeti alakok bizonyos nyelvjárásokban teljesen kimentek a használatból, ugyanakkor 3) vannak esetek, ahol ugyanazon nyelvjárásban mind a két alak él egymás mellett.

Az is bizonyos, hogy az alakváltakozásokkal együtt jelentéstanai változás nem jár. A *tarlan* ∞ *tirlan* alakpár 'tarka; sólyom; fogoly' jelentése minden bizonnyal a szónak nem az alaki váltakozásával függ össze, hanem egyszerűen egy természetes 'tarka' \rightarrow

'tarka madár' $\begin{matrix} \nearrow \text{'sólyom'} \\ \searrow \text{'fogoly'} \end{matrix}$ jelentésfejlődéssel magyarázható.

HASAN EREN.

Fából vasgolyó. A magyar *nyíl* és uráli megfelelői máiglan megőrizték eredeti 'sagitta' jelentésüket, bár a tárgyképek hasonlósága alapján itt is, ott is kifejlődtek efféle természetes jelentésátvitelek: m. *istennyila*, vog. *tārem-nāl* 'istennyila' (*tārem* 'ég, isten'), fS. *tulinen nuoli* 'mennykő' (*tulinen* 'tüzes'). Egészen különleges jogszokás kisugárzása *nyíl* szavunknak 'sors, sorsolás, sorshúzás útján osztályrészül jutott földdarab v. erdőrészt' jelentése. A rokonnyelvekben nem ismerek hasonló fejlődést, hivatkozhatom azonban egy olyan változásra, amely anyag-szerűség tekintetében a 'fából vaskarika' szólást juttatja eszünkbe.

Az 1930-ban Moszkvában kiadott HATANZEJEV-féle osztják tankönyv egyik olvasmányában, ill. annak BOUDÁTÓL származó fordításában olvasuk: „seryk: *bum! pagnomdys puškan*. al-ulti šauriji jerdep hozja ragnys. *njal* hojmal tuvet porda-sema. Plötzlich: *bum! erdröhnte die Flinte*. Zu einem end-lebigen Hasen fiel er am Zaun hin. Der Pfeil traf ihn ins linke Auge!“ (UngJb. XII, 347). Ha az osztj. *puškan* = 'Flinte' s elsütésekor *bum* keletkezik, akkor a *nyíl* szemébe fúródó lövedék nyilván nem *nyíl*, hanem *golyó*. Igaz ugyan, hogy a bajcsináló *nāl*, *not* szónak csak 'nyíl' jelentését közlik legismertebb osztják szótáraink (PATK., KARJ. OL. 88, BEKE, PAAS.-DONN.), de PÁPAI KÁROLYNAK tárgyi értelmezés tekintetében többnyire talpraesett déli-osztják szójegyzéke adatszerűen is igazolja a 'golyó' jelentést: *nāl*, *nāl*, *nāl* 'сгнѣла (nyíl), нѣла (puskagolyó); *nāl tatēmta saŋle* 'puskagolyó öntésre szolgáló fakanál'. A megfelelő vog. *nāl* jelentése KANNISTO szerint 'pfeil; kugel' (WogVok. 98), a szamK. *nā* szót pedig csak 'Kugel; Flintenkugel' értelemben ismeri CASTRÉN.

Tanulságos lesz megemlítenünk, hogy a *p u s k a* egyik elnevezése a vogulban *tautiñ nālpa* 'tüzes nyilas' (VNGy. IV, 416), a szamojédban pedig: CASTR. J. *tū-ni* 'Flinte, eig. Feuerpfeil'; szamT. *tū-bidi* 'Flinte' 'tūi 'Feuer' + *bidi* 'Pfeil von Eisen'); szamJen. *tū-mimo* 'Flinte' (*tū* 'Feuer' + *mimo* 'eiserner Pfeil').

Zs. M.

A magyar magánhangzórendszer fiziológiai vizsgálatához.

A magyar nyelv magánhangzórendszerének részletes fiziológiai vizsgálata, jöllehet nyelvészeink e téren már több részletmunkát elvégeztek, mindmáig nem történt meg. Ennek a feladatnak a teljesítéséhez szeretnék hozzájárulni jelen dolgozatommal. Kétségtelen ugyan, hogy a magánhangzók természetének, tulajdonképpeni összetételének meghatározására kiválóan alkalmas a fizikai hanganalízis, azonban az ilyen felvételek végzésére alkalmas eszközök híján jelen dolgozatomban meg kellett elégednem azzal, hogy a magánhangzók létrehozásához szükséges fiziológiai helyzeteket többféle módon bemutatva, részletes tájékoztatást adjak a kiejtésemben megtalálható magánhangzók „külső” viszonyairól.

Egyik korábbi, SOVIJÁRVI ANTIVAL közösen írt dolgozatomban már alkalmam volt arra, hogy az ú. n. felső nyelvállású magánhangzók (*i-ĩ, ü-ü̃, u-ū*) elemzése során az akusztikai (fizikai) elemzés mellett az illető magánhangzók fiziológiai elemzésével és ábrázolásával is foglalkozzam. Így ezek a magánhangzó-párok jelen dolgozatomban csak olyan vonatkozásban tárgyaltatnak, amelyben a SOVIJÁRVIVAL írt dolgozat nem foglalkozott velük. (Pl. az ajakállás frontalis szemléltetése tekintetében.) E soraim feladata így túlnyomórészt az ú. n. középső és alsó nyelvállású magánhangzók fiziológiai elemzése.

A felveendő anyag meghatározásakor számot kellett vetnem azzal, hogy kiejtésem, mint minden született s így bizonyos fokig valamely magyar nyelvjárásban gyökerező magyar kiejtés, nem lesz általánosan jellemző a magyar kiejtésre és hangállományra, hanem egyrészt hiányozhatnak belőle a köznyelvi hangállományba elvben beletartozó elemek, másrészt pedig olyan elemeket is tartalmazhat, amelyek viszont elvben nem sajátjai a köznyelvi hangállománynak. Hogy e téren már az eddigi vizsgálatokhoz mérten sem állok egyedül, bizonyítják JEAN POIROT (ZOLNAI GYULA kiejtésére vonatkoztatva. Vö. SUS. Aik. XXXII, 1), GOMBÓCZ ZOLTÁN (NyK. XXXVIII, 200—1) és CSÜRY BÁLINT (NyK. L, 64—70) megállapításai. Azt is tudjuk, hogy az egyes magánhangzók ejtése

sekor figyelembe kell vennünk azt a hangkörnyezetet, amelyben az illető magánhangzók képzésére sor kerül, mert amint a mássalhangzók képzési módjára és helyére sokszor igen lényeges fókig hatnak a szomszédos magánhangzók, fordítva is tapasztalhatjuk, hogy a szomszédos mássalhangzók hatására bizonyos fókig módosul az egyes magánhangzók képzése. Mivel azonban magánhangzóállományomnak az összes lehetséges, vagy akár csak a legfőbb és leggyakoribb mássalhangzókönyezetekben való tárgyalása is az e dolgozatban igénybevett módszerekkel rendkívül költséges lett volna, meg kellett elégednem azzal, hogy magánhangzóimat — kivéve a szájpaddlásrajzok elkészítésekor kiejtetteket — egyetlen mássalhangzó, az *l* környezetében vagy szomszédságában tárgyaljam. Azért választottam ezt a mássalhangzót, mert egyrészt ennek a képzésekor egyik hangképző szerv sincs a magánhangzóktól túlságosan eltérő, erős vagy szokatlan izomműködést vagy megfeszítést igénylő helyzetben, másrészt pedig ez az összes főmagánhangzókkal s a különböző hangtani helyzetekben létrejövő magánhangzóváltozatokkal beszédemben is állandóan szerepel, s így pl. a röntgenfelvételek közben bizonyos esetekben szükséges és önkénytelenül is megtörténő asszociációs jelenségek a magánhangzók képzésében lényeges változást nem okoznak.

Ezek előrebocsátása után térjünk rá a vizsgálatra kerülő hangállomány összeállításának, valamint az alkalmazott eszközöknek és felvevő eljárásoknak ismertetésére.

Anyanyelvjárásum a biharmegyei Konyár község nyelve volt. Bár kiejtésem gyermekkorom óta elenyésző fókig több ízben is módosult, valahányszor húzamosabb ideig tartózkodom falunkban, ezek a kis eltérések nagyrészt ismét eltűnnek. Azok a hangtani jelenségek azonban, amelyek e dolgozat keretében tárgyalásra kerülnek, már évek óta végzett megfigyeléseim alapján egyáltalán nem változtak s így kiejtésem állandó, jellegzetes jegyeinek tekinthetők. Az itt tárgyalandó magánhangzók tekintetében ezek az állandó kiejtésbeli jellegzetességek a következők:

1. Kiejtésemből teljesen hiányzik az elvben köznyelvi tulajdonnak tartott zárt *ē* (ə:ə). Ennek a helyén községünkben minden helyzetben a közkeletű nyílt magyar *e* hangot (ə:ɛ) ejtik.

2. A szótagzáró *l*, *r*, *j* az előtte levő rövid magánhangzót megnyújtja. Tehát kiejtésemben a felső nyelvállású *i*, *u*, *ü* han-

gokat kivéve minden rövid magánhangzónak van egy minőségleg, azaz hangszín tekintetében azonos, de mennyiségileg hosszabban ejtett párja.

3. Beszédemben minden magánhangzónak (tehát a rövid magánhangzók hosszabban ejtett változatainak is) megvannak az orrhangú változatai.

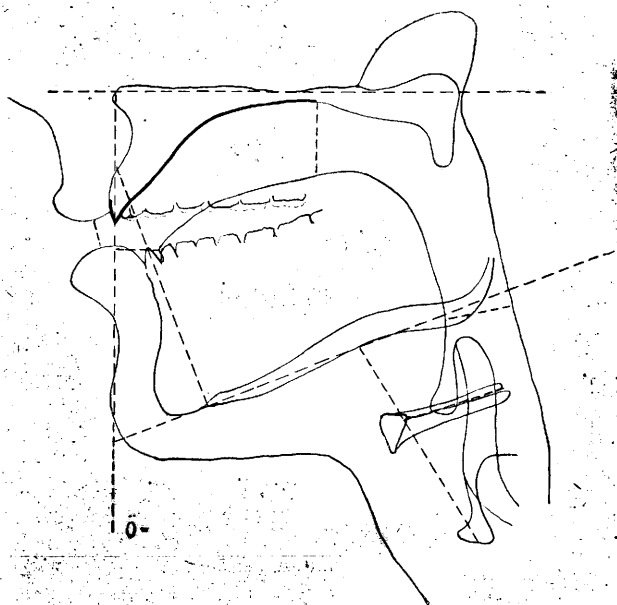
Ezek alapján a vizsgálat tárgyát alkotó magánhangzók és változataik a következők: ϵ , $\bar{\epsilon}$, $\bar{\epsilon}_1$, $\bar{\epsilon}_2$, $\bar{\epsilon}_3$, $\bar{\epsilon}_4$, $\bar{\epsilon}_5$, $\bar{\epsilon}_6$, $\bar{\epsilon}_7$, $\bar{\epsilon}_8$, $\bar{\epsilon}_9$, $\bar{\epsilon}_{10}$, $\bar{\epsilon}_{11}$, $\bar{\epsilon}_{12}$, $\bar{\epsilon}_{13}$, $\bar{\epsilon}_{14}$, $\bar{\epsilon}_{15}$, $\bar{\epsilon}_{16}$, $\bar{\epsilon}_{17}$, $\bar{\epsilon}_{18}$, $\bar{\epsilon}_{19}$, $\bar{\epsilon}_{20}$, $\bar{\epsilon}_{21}$, $\bar{\epsilon}_{22}$, $\bar{\epsilon}_{23}$, $\bar{\epsilon}_{24}$, $\bar{\epsilon}_{25}$, $\bar{\epsilon}_{26}$, $\bar{\epsilon}_{27}$, $\bar{\epsilon}_{28}$, $\bar{\epsilon}_{29}$, $\bar{\epsilon}_{30}$, $\bar{\epsilon}_{31}$, $\bar{\epsilon}_{32}$, $\bar{\epsilon}_{33}$, $\bar{\epsilon}_{34}$, $\bar{\epsilon}_{35}$, $\bar{\epsilon}_{36}$, $\bar{\epsilon}_{37}$, $\bar{\epsilon}_{38}$, $\bar{\epsilon}_{39}$, $\bar{\epsilon}_{40}$, $\bar{\epsilon}_{41}$, $\bar{\epsilon}_{42}$, $\bar{\epsilon}_{43}$, $\bar{\epsilon}_{44}$, $\bar{\epsilon}_{45}$, $\bar{\epsilon}_{46}$, $\bar{\epsilon}_{47}$, $\bar{\epsilon}_{48}$, $\bar{\epsilon}_{49}$, $\bar{\epsilon}_{50}$, $\bar{\epsilon}_{51}$, $\bar{\epsilon}_{52}$, $\bar{\epsilon}_{53}$, $\bar{\epsilon}_{54}$, $\bar{\epsilon}_{55}$, $\bar{\epsilon}_{56}$, $\bar{\epsilon}_{57}$, $\bar{\epsilon}_{58}$, $\bar{\epsilon}_{59}$, $\bar{\epsilon}_{60}$, $\bar{\epsilon}_{61}$, $\bar{\epsilon}_{62}$, $\bar{\epsilon}_{63}$, $\bar{\epsilon}_{64}$, $\bar{\epsilon}_{65}$, $\bar{\epsilon}_{66}$, $\bar{\epsilon}_{67}$, $\bar{\epsilon}_{68}$, $\bar{\epsilon}_{69}$, $\bar{\epsilon}_{70}$, $\bar{\epsilon}_{71}$, $\bar{\epsilon}_{72}$, $\bar{\epsilon}_{73}$, $\bar{\epsilon}_{74}$, $\bar{\epsilon}_{75}$, $\bar{\epsilon}_{76}$, $\bar{\epsilon}_{77}$, $\bar{\epsilon}_{78}$, $\bar{\epsilon}_{79}$, $\bar{\epsilon}_{80}$, $\bar{\epsilon}_{81}$, $\bar{\epsilon}_{82}$, $\bar{\epsilon}_{83}$, $\bar{\epsilon}_{84}$, $\bar{\epsilon}_{85}$, $\bar{\epsilon}_{86}$, $\bar{\epsilon}_{87}$, $\bar{\epsilon}_{88}$, $\bar{\epsilon}_{89}$, $\bar{\epsilon}_{90}$, $\bar{\epsilon}_{91}$, $\bar{\epsilon}_{92}$, $\bar{\epsilon}_{93}$, $\bar{\epsilon}_{94}$, $\bar{\epsilon}_{95}$, $\bar{\epsilon}_{96}$, $\bar{\epsilon}_{97}$, $\bar{\epsilon}_{98}$, $\bar{\epsilon}_{99}$, $\bar{\epsilon}_{100}$. E magánhangzókat, hogy a kiejtés természetességét megőrizsem, természetes szavakban ejtettem ki. Az egyes magánhangzók keretszavait a magánhangzók artikulációs helyzeteiről készített képek elemzésekor külön-külön ismertetem.

A követett eljárásra vonatkozólag megjegyzem, hogy a rendelkezésemre álló felvételi eszközök módot nyújtottak arra, hogy az egyes magánhangzók képzéséhez szükséges beszélszervi helyzeteket röntgenfényképek, szájpaddásrajzok és ajakfényképek alapján tanulmányozzam. Bár a fiziológiai vizsgálat ma már azon a fokon van, hogy pl. a röntgenmozgófényképezés segítségével az egyes nyugalmi helyzetek közt keletkező átmeneti helyzeteket, illetőleg mozgásokat is tanulmányozhassuk, ettől a szükséges eszközök híján el kellett tekintenem. Azonban véleményem és mások véleménye szerint is az ilyenfajta kérdések vizsgálatához a fent említett eljárások teljesen megnyugtató és elegendő bizonyítékot adnak. A felvételeket mindegyik módszerrel 1942. május és június havában készítettem el. Ezzel is biztosítani akartam az egyöntetű kiejtés ellenőrzésének lehetőségét.

A szájpaddásrajzok elkészítése az általánosan szokásos módon, ugyanannak a szabad, mesterséges szájpaddásnak a segítségével történt, amelyet többek között a SÓVIAÁRVIVEL közösen végzett vizsgálatok folyamán is használtam. Ez vörös kaucsukból készült, s a szájpaddás jobboldalán (az ábrák baloldalán) látható, beljebb nőtt fog előtt kifelé nyúló, keskeny, tehát a kiejtést egyáltalán nem zavaró, vékony kis fémdarabkánál fogva vehető ki és tehető be. Így nem kerül sor arra, hogy a szájpaddáslemez betétele és kivétele alkalmával a beszélőnek ujjával az érintési felülethez kellene nyúlnia. Minden egyes felvétel előtt a teljesen száraz lemezt erre a célra szolgáló hintővel vékony, fehér színű rizsorréteggel szórtam be. A szájpaddásfelvételek készítésekor az egyes szavakat ϵ^o hangmagasságban ejtettem. Minden

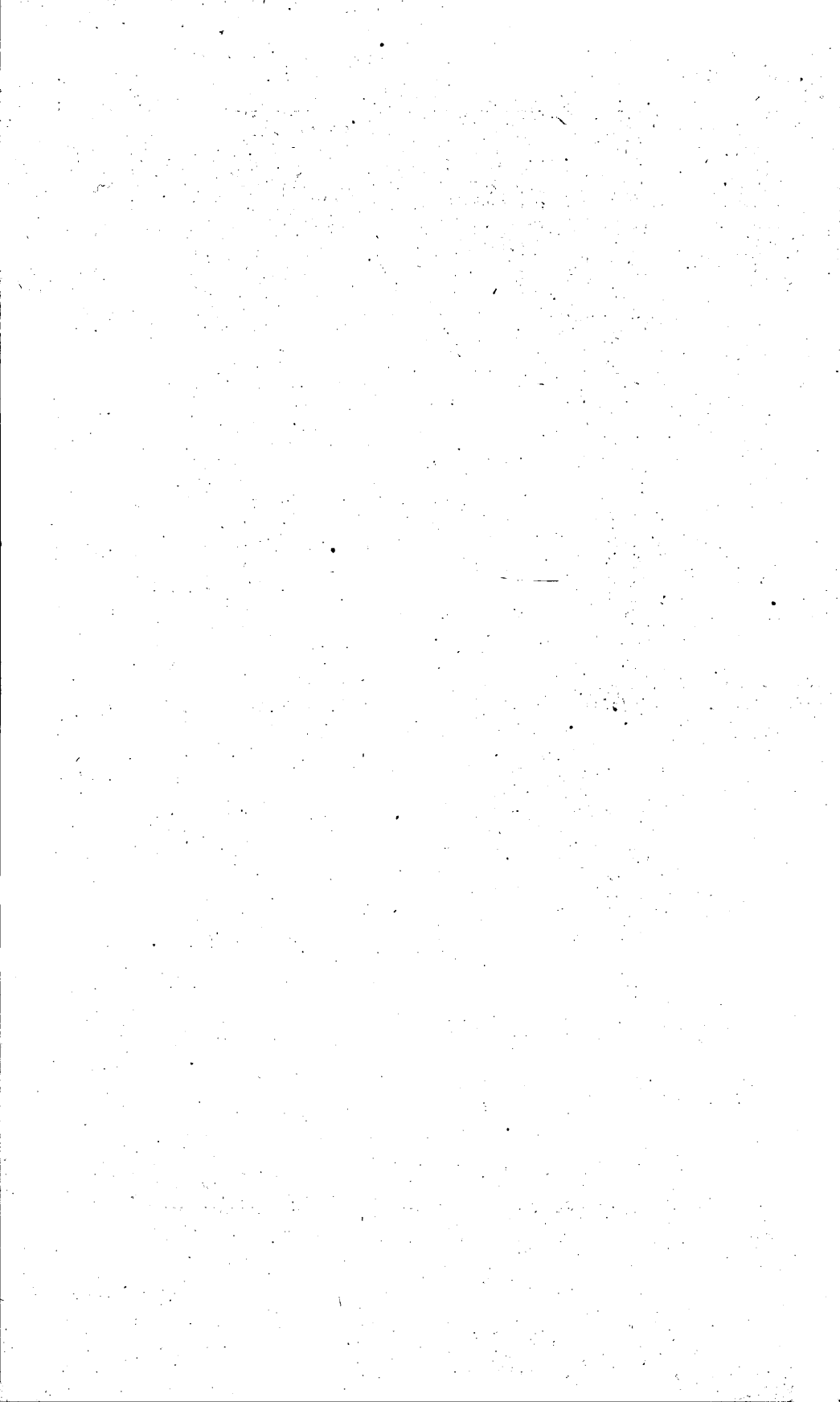

5.

6.

Az 5. és 6. ábrán az ő hangról felvett röntgenfénykép kicsinyített másolatát és az ugyane fényképlemez alapján készült vázlatos rajzot láthatjuk.

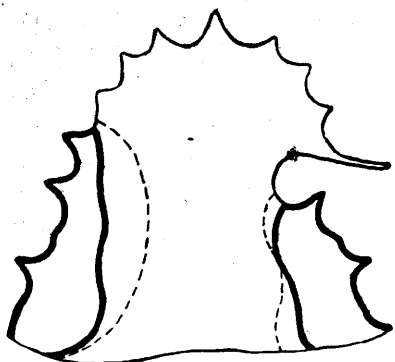

szóról 4—5 felvételt csináltam s csak azután készítettem el a végleges rajzot, amikor az egyes magánhangzók képzésekor keletkező nyelvérintési kép már teljesen tisztán állott előttem. Ezen a végleges rajzon azonban — a SOVIJÁRVIVEL végzett vizsgálatoktól kissé eltérően — nem az így kapott képek középértékét, hanem a legutolsó felvétel pontos másolatát tüntettem fel, amennyiben az az előző érintési felületek képeivel teljes mértékben megegyezett. Így itt közölt szájpaddásrajzaim nem több felvétel alapján készített típusrajzok, hanem több felvétellel megegyező, de mégis egyetlen kiejtett hang nyelvérintési felületét bemutató másolatok. Különben e szájpaddásrajzaim is, mint a korábbiak, nem az ú. n. kiterített sablon (cm² nagyságú négy-szögeket jelentő pontközökkel) elve szerint készültek, hanem a szájpaddáslemez sablonjának alakja szerint a lemezről készített fényképszerű projektív rajzok, azzal a különbséggel, hogy a domborúság perspektívája nem fejeződik ki rajtuk. A mellékletül bemutatott szájpaddásrajzok az eredeti rajzok nagyságában készültek. (L. 1—4. ábra.)

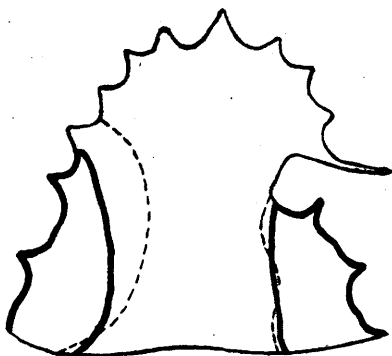
A vizsgálatra kerülő magánhangzók természeténél fogva csak bizonyos középső nyelvállású magánhangzókról (e, ē, ē̄, ö, ȓ, ȓ̄) készültek szájpaddásfelvételek. Megfelelő alkalmas szavak híján e magánhangzók orrhangú változatairól nem készítettem szájpaddásfelvételeket. A felvételeket a következő szavak keretében végeztem: *be*, *ē(l)*, *mē̄* (= *méh*), *mö* (az *m* betű népi neve), *ȓ(l)*, *bȓ̄*. E szavakat teljes terjedelmükben kiejtettem, kivéve az *ēl* és *ȓl* szavakat, amelyeknek *l* hangja kiejtellenül maradt.

A röntgenrajzok készítéséről említessék meg a következő: a rajzok alapjául szolgáló röntgenfényképek felvétele 1942. május és június havában, a debreceni belklinika röntgenosztályán történt, kb. egy-egy hetes időközökkel. Minden egyes alkalommal 6—8 felvétel készült el. Két felvételt meg kellett ismételni, mert a kísérleti személy felvétel közben kissé elmozdult s így a kép kissé elmosódott volt. A felvételek készítésének technikai részét dr. Héger Flóris klinikai tanársegéd és Szmracsányi Anna végezte 4 ventilsöves Siemens-Heliophos gépen.¹⁾ A röntgenső fókuszá-

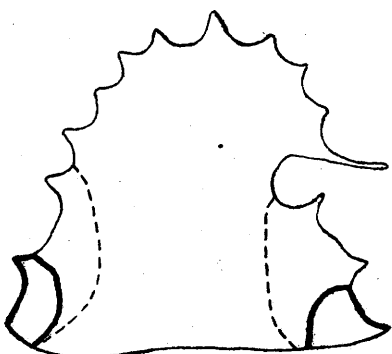
¹⁾ Rajtuk kívül hálás köszönetet mondok dr. Fornet Béla egy. ny. r. tanár úrnak, a debreceni belklinika igazgatójának és dr. Udvardy László egy. adjunktus, egy. m. tanár úrnak, a klinika röntgen-osztálya vezetőjének a felvételek lehetővé tételéért.

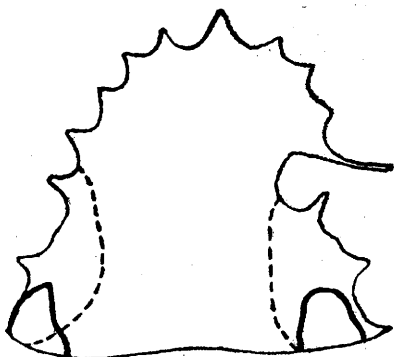
1. $\varepsilon =$ _____
 $\bar{\varepsilon} =$ _____

2. $\bar{\varepsilon} =$ _____
 $\bar{\varepsilon} =$ _____

3. $\bar{\delta} =$ _____
 $\bar{\delta} =$ _____

4. $\bar{\delta} =$ _____
 $\bar{\delta} =$ _____

nak távolsága 50 cm, a mandibula és a maxilla közti résznek a filmtől való távolsága pedig 8 cm volt. A filmek nagysága 24×30 cm. A megvilágítás adatai felvétel közben: 75 kv, 6 ma. és 0.62 mp. A felvételek alatt, amelyeken kísérleti személyként sajátmagam vettem részt, a kísérleti személy fejét úgy állítottuk be, hogy a lehető legtermészetesebb tartásban maradjon, azonban állandóan ugyanabban a helyzetben. Ezt azzal igyekeztünk biztosítani, hogy a fej kellő beállítása után — amely, mint éppen említettem, a beszéd közben elfoglalt állandó természetes helyzet szerint történt — az egyenesen előrenéző tekintet számára a szemközti falon kijelöltünk egy pontot a szemek magasságában, s a kísérleti személy tekintete a felvételek közben ezen nyugodott. Ez az eljárás a fej állandó tartásának biztosítása érdekében teljesen elegendőnek bizonyult, s így le lehetett mondani a kísérleti személy fejének bármiféle módon történő rögzítéséről, ami a természetes hangképzést bizonyos mértékig állandóan megváltoztatja. (Vö. E. ZWIRNER, Die Grundlagen der vergleichenden Sprachphysiologie und Sprachphysik. Ebben a negyedik fejezet: Die quantitative Analyse der Vokalstellungen der superglottalen Regionen und zentralnervösen Vorgänge des Sprechens. Pass.—Schaeff. Beitr. 31, 161 kk.)

A röntgenfényképek készítésekor a felvételre kerülő magánhangzók ejtésmódját a következő szavak keretében fényképeztük: *le*, *él*, *hirtelē*, *lē*, *telē*, (*telén*), *lő*, (*az l betű népi neve*), *öl*, *téjfölő*, *lő*, *lő* (*lőn*), *lová*, *olvás*, *bolő*, *lő*, *öllő* (*ollón*), *lőkik*, *álsik*, *hástálā*, *álā*, *tálā* (*talán*). Az egyes magánhangzók, illetőleg változatcsoportok röntgenfényképezése alkalmával követett eljárási módok a kiejtés tekintetében következőképp oszlottak meg. A rövid magánhangzók fényképezésekor ugyanazt az eljárást alkalmaztam, amelyet SOVIÁRIVEL végzett kísérleteink során, azaz az illető kísérleti szót előbb néhányszor teljes terjedelmében kiejtettem, azután pedig teljesen elhagytam az illető szó képzését, csupán az első szótag magánhangzóját ismételttem állandóan, előbb kb. $\frac{1}{2}$ mp-nyi szünetekkel, azután pedig a szüneteket enyhén összekötve, hogy a hangképzés elején általában tapasztalható izom-megfeszüléseket és lökéseket elkerüljem. Közben természetesen ügyeltem arra, hogy ezekben a rövid, folytatólagosan, lágy kezdettel ejtett hangfolyamatokban az előzőkhöz teljesen hasonló módon őrizsem meg a kísérleti úton képzett hangsor kezdetén

teljes egészében kiejtett szó elsőszótagbeli magánhangzójának artikulációs helyzetét. Ez az eljárás már SOVIJÁRVIVEL végzett felvételeink során teljesen megbízhatónak bizonyult, amint azt a magyar és finn *u-ü*-ről készített ellenőrző felvételek is igazolták.

A hosszan ejtett (*l, r, j* előtt megnyúlt) rövid magánhangzók és a hosszú magánhangzók orális és naso-orális változatairól készített felvételek alkalmával az illető magánhangzók képzésének idejét kissé megnyújtottam. Ez azonban a rendes módon ejtett magánhangzó képzési idejénél aligha tartott tovább 1 mp-nél, mert a felvételt végzők, amint a felvételre kerülő magánhangzót meghallották, rögtön bekapcsolták a röntgensugarat, s a megvilágítás igen rövid ideig tartott. Ez a módszer, főleg pedig a fellevőgép teljesítő képessége és a felvételt végzők kiváló jártassága és gyorsasága lehetővé tette, hogy a felvett magánhangzók legnagyobb része a legtermészetesebb körülmények közt került ábrázolásra.

Hasonlóképpen ez utóbbi körülmények tették lehetővé, hogy semmiféle mesterséges eszközt (láncot, zsinórt, festéket) nem kellett használnom arra a célra, hogy a nyelvhat közép-vonalát a röntgenfényképen mutatkozó profilképen megkapjam. Így elkerülhettem ezeket a kellemetlen, és a beszédhangok képzésekor kétségtelenül zavaró és károsan befolyásoló „segédeszközöket“. Még az ú. n. kontraszt-anyagok alkalmazására sem került sor, mert már az első próbafelvételek alkalmával is egészen éles, minden részletet pontosan feltüntető képet kaptunk az egyes beszélszervek helyzetéről.

A mellékelt röntgenrajzok mindegyike két külön röntgenfénykép alapján készült rajz egymásra vetített, összehasonlító képe. A felvett fényképnegatívokról készült röntgenfényképek közlését azért nem tartottam célravezetőnek, mert amint már számos más, fonétikai célú röntgentanulmányból kiderült, még a legélesebb röntgenfényképek közlése alkalmával sem kerülhető el, hogy egyes finom határvonalak, árnyalati eltérések a tipográfiai és nyomdai munka során veszendőbe ne menjenek. Ily módon a végső közlés alkalmával az olvasó előtt bemutatott röntgenfényképek legnagyobb részt nem tartalmazzák azokat a részleteket, amelyek a filmlemezeken kétséget kizáró módon felismerhetők. Ilyen körülmények közt viszont felesleges és értelmetlen költséghalmozást jelentene, ha a röntgenfilmek alapján

készült pontos rajzmásolatok mellett — amelyeknek közléséről éppen az összehasonlító munka elvégzése és a röntgenfényképek fenti okokból eredő hiányosságai miatt nem mondhat le a kutató — ráadásul még azokat a fényképeket is közölnök, amelyek esetleg a fényképezők és a szerző hibáján kívül nem fogják tartalmazni, vagy legalább is kétséget kizáró módon bemutatni mindazokat a részleteket, amelyek viszont a röntgenfilmen és az annak alapján készített rajzokon rajta vannak. Ezek megfontolása után hagytuk el a SOVIJÁRVIVEL közösen készített tanulmányból a röntgenfényképeket, megelégedvén a röntgenfilmek alapján készült, pontos rajzmásolatok közzétételével, s ugyanez a felfogás vezet most is, amikor e dolgozat keretében szintén csak a röntgenfilmek alapján készült rajzok másolatát közlöm. Hogy azonban e felfogásom helyességét bizonyítsam, másrészt pontosan érzékeltessem az egyes rajzmásolatok tulajdonképpeni tartalmát, közlöm az egyik röntgenfelvétel fényképmásolatát (vö. 5. ábra) s ennek pontos, minden fontos részletet feltüntető rajzmásolatát, rajta az összes mérési és távolsági vonalakkal (vö. 6. ábra).

Ezeket a rajzokat a röntgenfényképek negatívlemezéről egy alulról megvilágított üveglapú asztalkán lehet elkészíteni. A cél az, hogy bennük a legfontosabb hangképző és módosító szervek helyzeteinek keresztmetszete a lehető legegyszerűbb, legvázlatosabb formában mutakozzék meg. Az egyes negatívokról készült másolatok először teljesen átlátszó másolópapíron, ceruzával készülnek el, majd pedig két, fiziológiai szempontból rokon, vagy az összehasonlításra más alapon tanulságos okot adó változat rajzait egymásra vetítve, e rajzokat szintén áttetsző, fehér tisztázópapírra másolják át. A másolómunka alkalmával arra kell törekedni, hogy a beszélőszervek nem mozgó, tehát állandó alakúnak tekinthető részei (a felső fogsor az alveolussal és a kemény szájpadlással) a két, vagy több, összehasonlítás céljából egymásra vetített képen pontosan fedjék egymást. A többi, állandóan mozgó beszélőszervek képe aztán e mozdulatlan részek összeillesztése után érdekes összehasonlítási alapul szolgálhat. (A mellékelt röntgenrajzokon a felső fogsor, alveolus és kemény szájpadlás nyelv felőli határvonalát a képen ezeket a beszélőszerveket ábrázoló vastag vonal alsó széle jelzi.) Hogy az itt közölt rajzok összehasonlítását semmi se zavarja a saját kiejté-

sem felső nyelvállású magánhangzóiról a már említett dolgozatban korábban közölt röntgenrajzokkal, a most közölteken is a röntgenfényképeknek csak a legfontosabb vonásait tüntettem fel. Mivel a gégefő bizonyos részei kivételével mindenütt pontos határvonalat húzhattam, meghatározhattam a felső gégefőtér egységes légiterének és annak a kis térnek az alakját is, amely a nyelv hegye alatt képződik. Az elsőül említett tér fontossága éppen a most tárgyalásra kerülő középső és alsó nyelvállású magánhangzók hátsó nyelvállással képzett csoportja (o, ô, â, â és változataik) megítélése szempontjából fontos. A nyelv hegye alatt képződő kis tér szintén különösen e magánhangzók képzésekor látszik világosan. Említtessék meg továbbá, hogy az orrgaratüreg elülső határvonalaként az orrüregek elválasztó falának hátsó szélét jelöltem meg, amely az összes röntgenfelvételeken világosan látszik. A kemény- és lágyszájpadlás határvonalául az említett szervek képének szagittális középvonala szolgál. Hasonlóképpen a nyelvhat rajzában is a középvonalat rajzoltam meg határvonalnak. Az ajkak helyzetét ábrázoló profilvonalakat többnyire csak elülső élpontjuknál kezdődő konvex részükön rajzoltam meg, ha azonban egy magánhangzócsoporthatban labiális és illabiális változatok egyaránt előfordultak (pl. â, â, â és nasorális változataik), a labiális hangképzés bizonyos fokú érzékelésére a profilvonalakat az elülső élpontokon túl is meghosszabbítottam lefelé. A gégefedő profilvonalát a csúcsponton keresztül addig húztam meg, amíg a gégefedő helyzete világosan látható volt.

A röntgenrajzok mérésekor a ZWIRNER által (vö. i. h.) kifejlesztett, segédvonalakon alapuló koordináta-rendszert alkalmaztam. Ennek metszőtengelyei: az alsó állkapocs-vonal (mandibuláris vonal, linia inferior v. x-tengely), a felső állkapocs-vonal (maxilláris vonal, linia superior v. x'-tengely) és az ordináta-tengelyek, amelyek a fent említett vonalakra az alsó, ill. felső metszőfogak hegyén keresztül húzott merőlegesek (y- és y'-tengely). A nyelvcsont helyzetét az a kis irányvonal adja meg, amely az alsó állkapocsvonallal nagyjából párhuzamosan húzódik. Ezt a nyelvcsont testének bal felső sarkától a nyelvcsont ágainak irányával párhuzamosan húztam. Ez utóbbi irányt úgy határoztam meg, hogy a nyelvcsont két említett ágának vége közti középpontot kötöttem össze a nyelvcsont testének már említett

pontjával. A hangszalagok szintjét annak a tengelynek az alsó végén találhatjuk meg, amely összekötővonal e pont és a nyelvcsont testének bal felső sarokpontja közt. Ezt a vonalat egészen az alsó állkapocs vonaláig meghosszabbítottam, hogy a nyelvcsont bal felső sarokpontja és az alsó állkapocs közti távolság világosan lássék.

A rajzok végső kivételére vonatkozólag még megjegyzem, hogy a rövid magánhangzók mozgó beszélőszervi helyzeteit minden rajzon vékony vonallal: ———, hosszan ejtett változataikét és a hosszú magánhangzókét szaggatott vonallal: ————, az összes orrhangú változatokét pedig pontozással: jeleztem. Mivel a hosszan ejtett rövid magánhangzókat nem hasonlítom össze közvetlenül a rajzokon a megfelelő hosszúakkal, sem pedig az orrhangú változatokat egymással, ez a három vonalfajta elegendő a különbségek szemléltetésére. Az orrgaratüreg és a garattal profilvonalát mindenütt vékony vonallal, a felső fogsor, alveolus és kemény szájpaddlás profilvonalát pedig vastag vonallal jeleztem. (Az összehasonlító röntgenrajzok a 7—22. és 23—25. ábrán láthatók.) Az itt közölt összehasonlító röntgenrajzok méretei úgy aránylanak az eredeti rajzokhoz, mint 1:4.

A mellékelt fényképeket (vö. 26—54. ábra) a debreceni Tökés fényképész cég készítette Leica-géppel. A felvételek, mint a dolgozat többi ábrái is, a szerző kiejtését szemléltetik. A röntgenrajzokon csak keresztmetszetben látható és így az ajkaknak csak középponti távolságát, de alakját nem érzékeltető vonalakat ily módon akartam egész képpé kikerekíteni és így az egyes magánhangzók képzését még pontosabban bemutatni. Köztudomású, hogy a nagyothallók, különösen pedig a süketnémák számára döntő segítséget jelent az, hogy az ajkak és szájkörnyék mozgásaiból ki tudják olvasni a beszélt hangsorokat. Azonban a hallók számára is jelentős segítség, ha a hallás útján szerzett hangbenyomásokat keletkezési körülményeik pontos, látható ábrázolása révén tudatosíthatják magukban. A mellékelt fényképek alapján igyekszem kapcsolatot teremteni az ajkaknak és a többi beszélőszerveknek az egyes magánhangzók képzésében elfoglalt helyzetei közt. A fényképekből leszűrhető tanulságokat az egyes magánhangzók és változataik részletes tárgyalásakor fejtem ki.

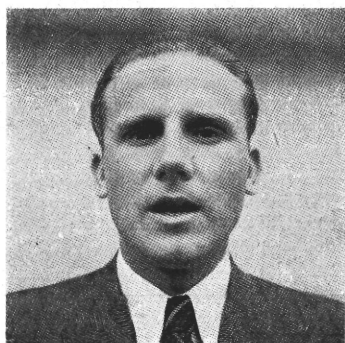
Az ajkak működését és az arcizmok helyzeteit szemléltető fényképek elkészítésekor az egyes hangokat ugyanazon szavak keretében ejtettem ki, mint a röntgenfényképek készítésekor, s mint bizonyos esetekben a röntgenfelvételek közben is, egy kissé tovább tartottam az illető magánhangzók képzését, hogy a felvételek elkészítője, amint a neki már előre jelzett magánhangzót meghallotta, elvégezhesse munkáját. A felvételeket egészen közelről, kb. 30 cm távolságban készítettük, s a lencse az ajkakra volt irányítva. A felvételekből egyet sem kellett megismételni.

Ezek előrebocsátása után elvégezhetjük a különböző felvételi módszerek révén nyert eredmények vizsgálatát, az egyes hangok és változatok képzési módjának összehasonlítását, végül leszűrhetjük a belőlük kapható tanulságokat. Az egyes magánhangzó- és változatpárokat a következő sorrendben tárgyalom: 7. ϵ - $\bar{\epsilon}$, 8. ϵ - $\bar{\epsilon}$, 9. $\bar{\epsilon}$ - $\bar{\epsilon}$, 10. $\bar{\epsilon}$ - $\bar{\epsilon}$, 11. \bar{o} - \bar{o} , 12. \bar{o} - \bar{o} , 13. \bar{o} - \bar{o} , 14. \bar{o} - \bar{o} , 15. o - \bar{o} , 16. o - \bar{o} , 17. \bar{o} - \bar{o} , 18. \bar{o} - \bar{o} , 19. \bar{a} - \bar{a} , 20. \bar{a} - \bar{a} , 21. \bar{a} - \bar{a} , 22. \bar{a} - \bar{a} (vö. 7—22. ábra).

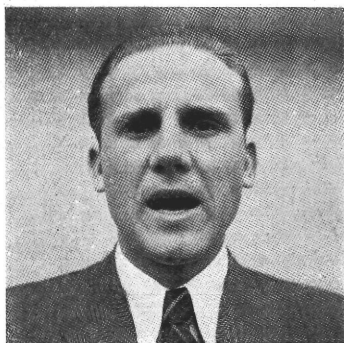
7. ϵ - $\bar{\epsilon}$. A röntgenrajzok vizsgálata során a nyelvállásra vonatkozólag meg kell említenünk, hogy a nyelvhát legmagasabb pontjának a szájpaddástól való távolsága az ϵ -ben 23.5 mm, az $\bar{\epsilon}$ -ben 24.0 mm. A különbség tehát elenyészően csekély. A nyelvnek a két magánhangzó képzésekor tapasztalható általános elhelyezkedése tekintetében azt a különbséget találjuk, hogy a rövid változatban a nyelvhát domborúbb, a hosszan ejtett változatban pedig laposabb, elnyúltabb. A szájjüreg és az ajkak nyíltsági foka a két változatban nagyjából azonos, mert a rövid változat nagyobb állkapocstávolságát a hosszan ejtett változat magasabb felső ajakállása némileg kiegyenlíti.

A mellékelt szájpaddásrajzok szerint viszont az a kis nyelvállásbeli különbség, ami a két változat között tapasztalható, a szájpaddásrajzok készítésekor éppen fordítva mutatkozott: az ϵ kissé alacsonyabb nyelvállással képződött, mint hosszan ejtett változata. (Vö. 1. és 2. ábra.) Hasonló helyzetet mutatott az ϵ és $\bar{\epsilon}$ ajakfényképének összehasonlítása is a röntgenrajzokhoz viszonyítva: a hosszan ejtett változat kissé nyíltabb ajakállással képződött, mint a rövid. (Vö. a 26—27. ábrával.)

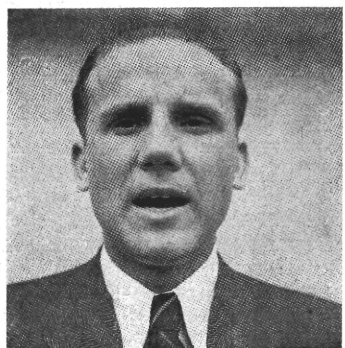
E felvételek vallomásainak összegezéseként megállapíthatjuk, hogy az ϵ és $\bar{\epsilon}$ közt a beszélőszerek helyzete, tehát az

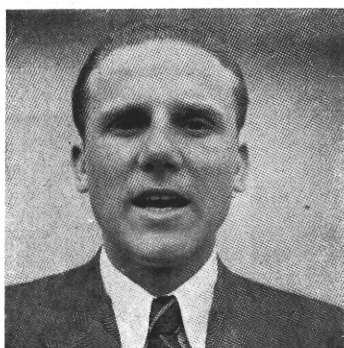
26. ε.

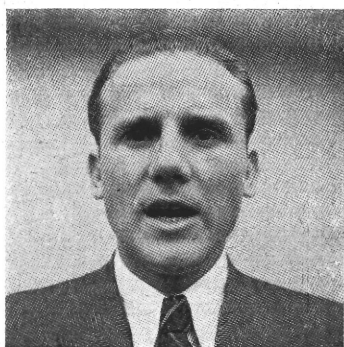
27. $\bar{\epsilon}$.

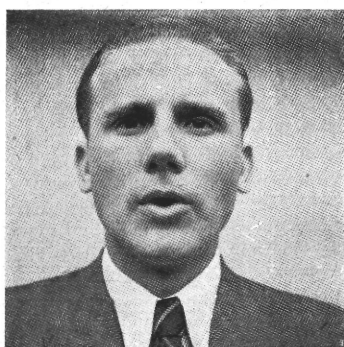
28. $\bar{\epsilon}$.

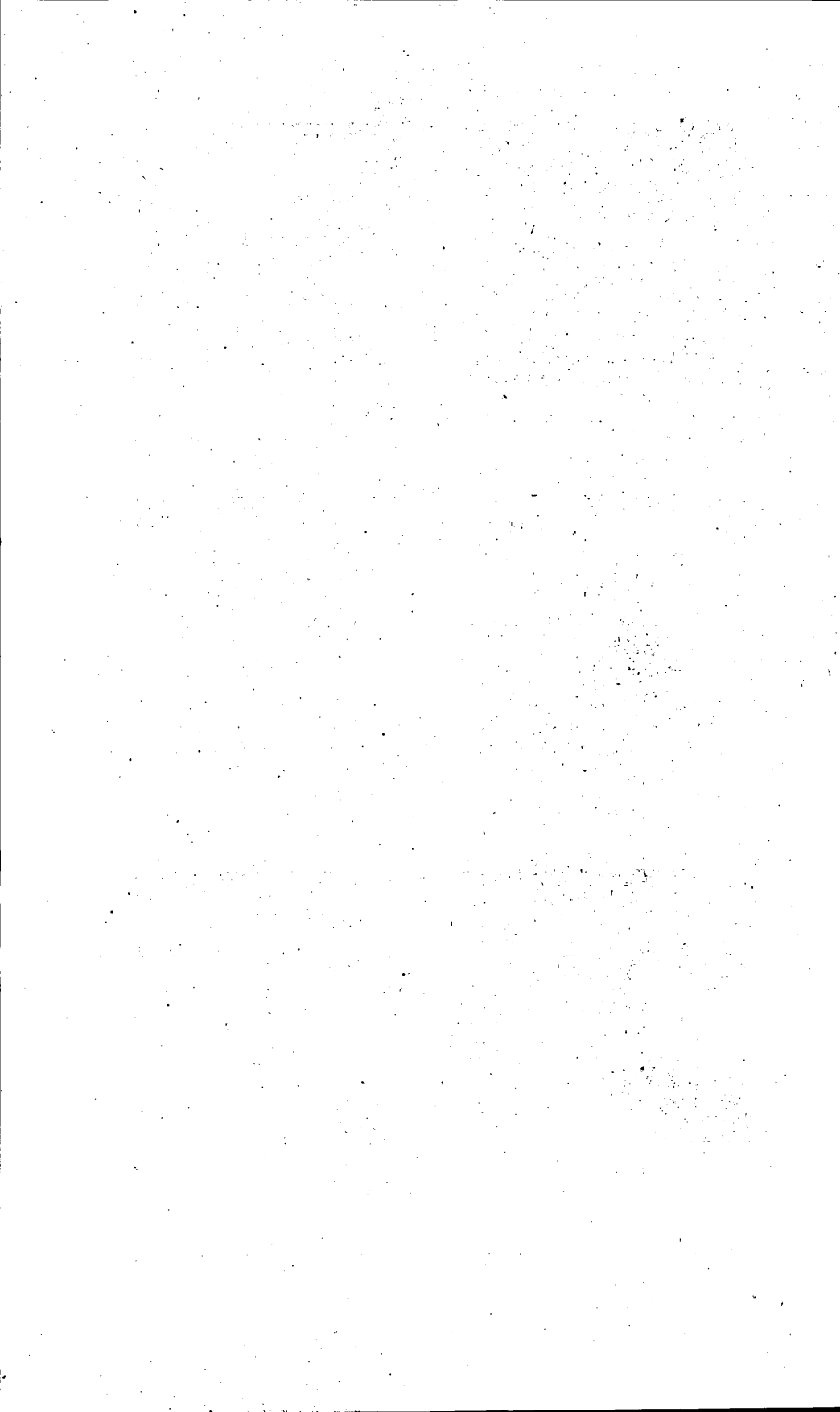
29. $\bar{\epsilon}$.

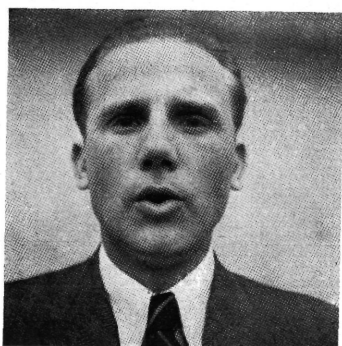

30. $\bar{\epsilon}$.

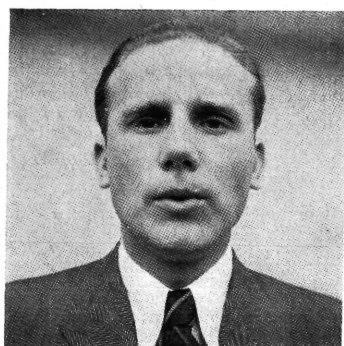

31. ö.

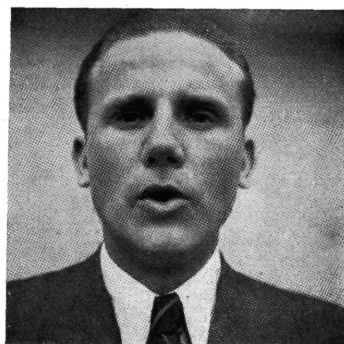
32. \bar{o} .

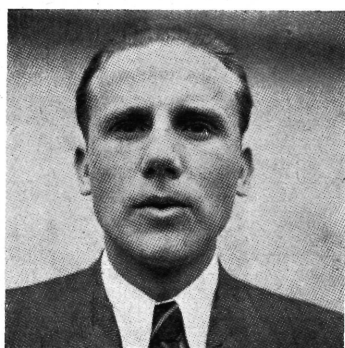
33. \bar{q} .

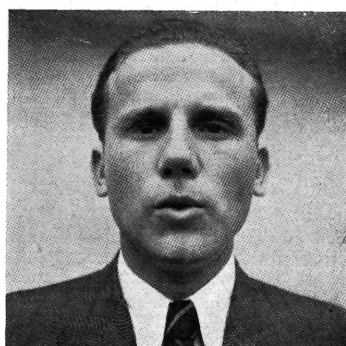
34. \bar{q} .

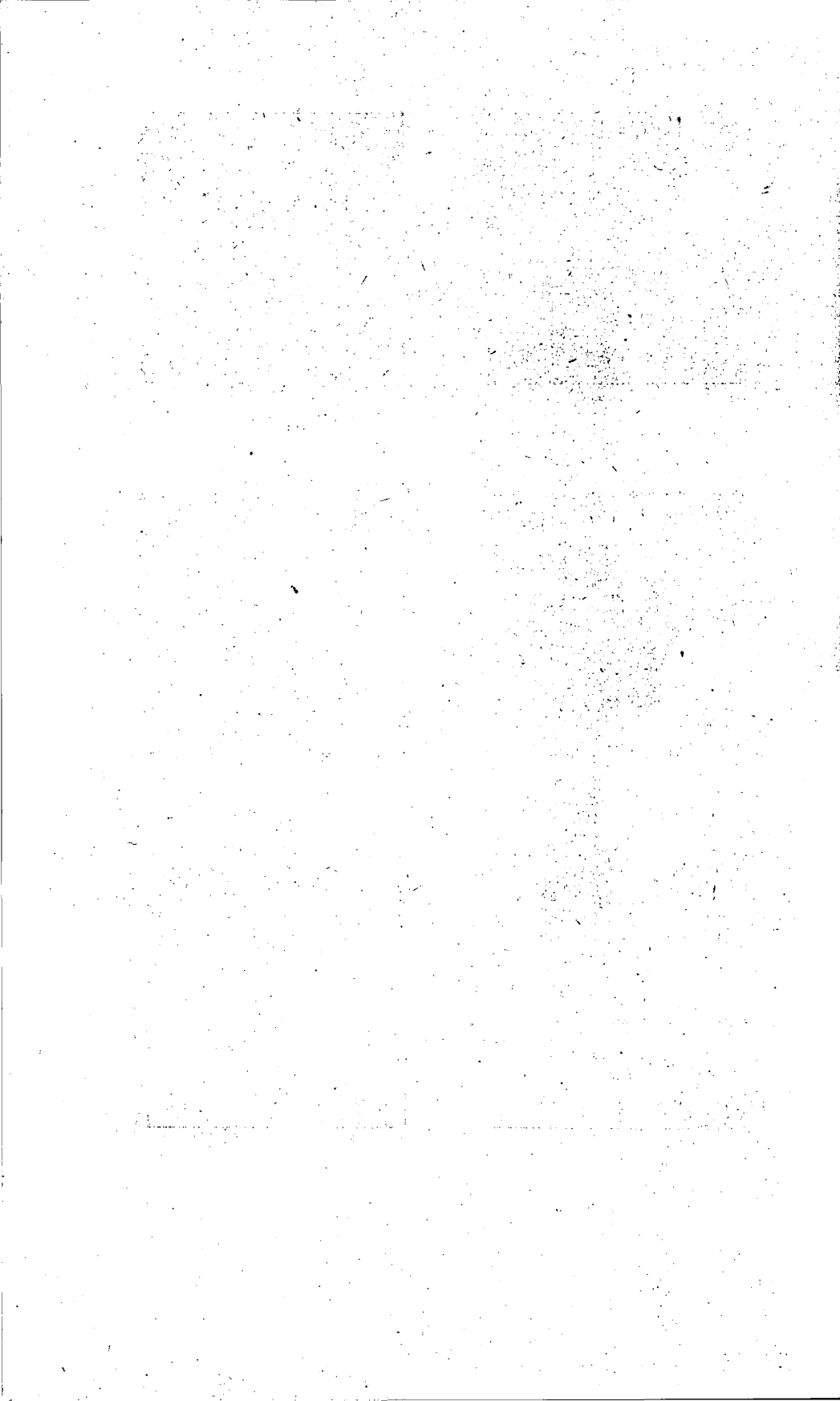
35. \bar{q} .

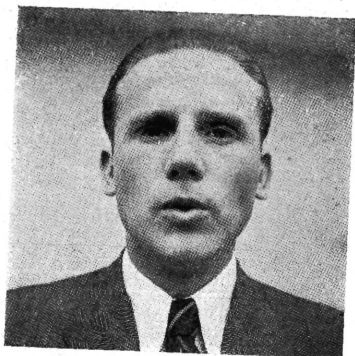

36. o .

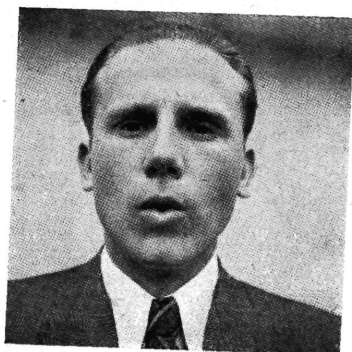

37. \bar{o} .

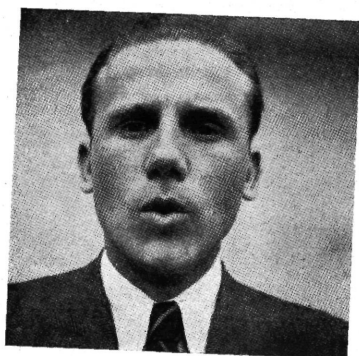

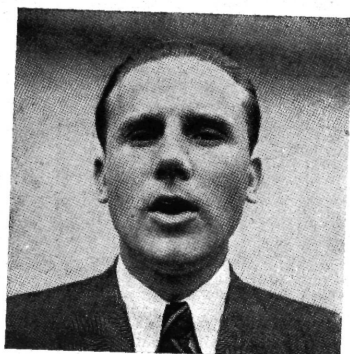
38. \bar{q} .

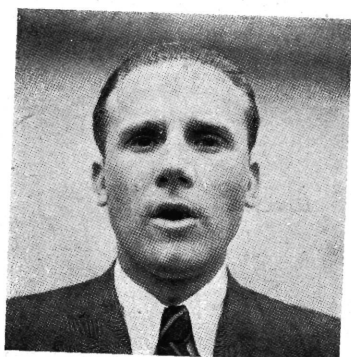
39. \bar{q} .

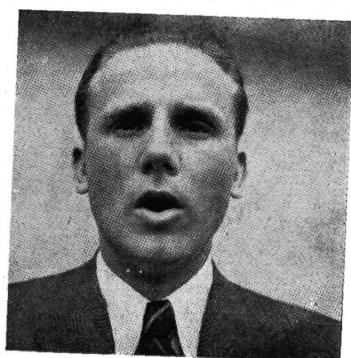
40. \bar{q} .

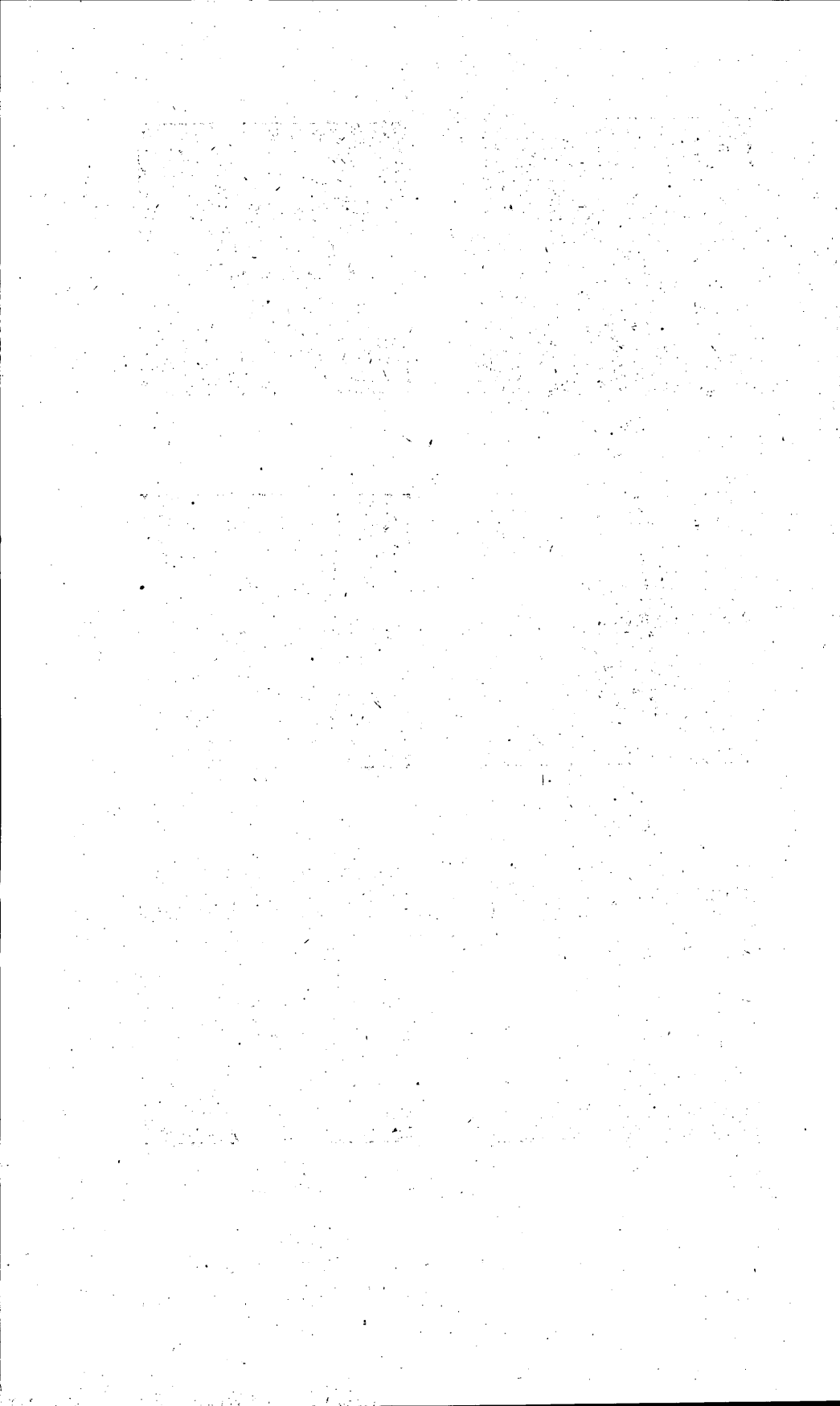
41. \bar{a} .

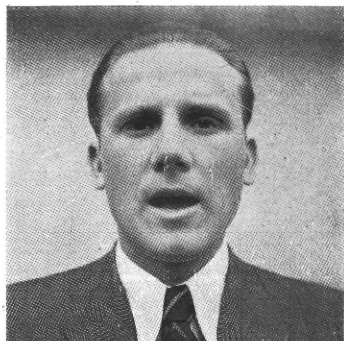

42. \bar{a} .

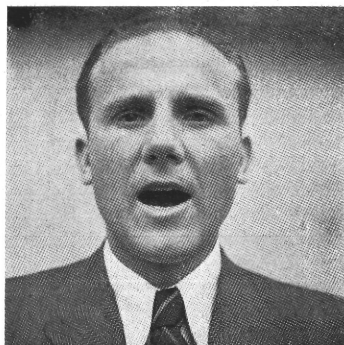

43. \bar{q} .

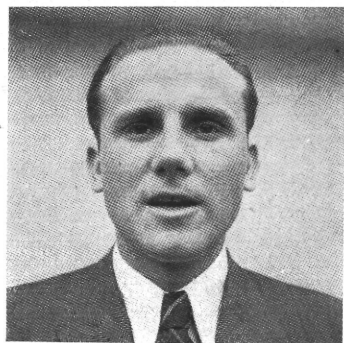

44. ā.

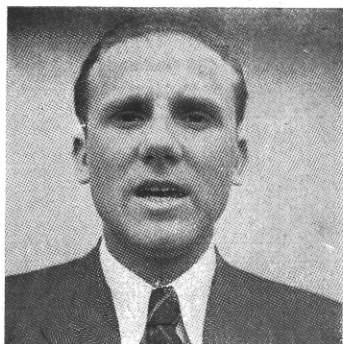
45. ȁ.

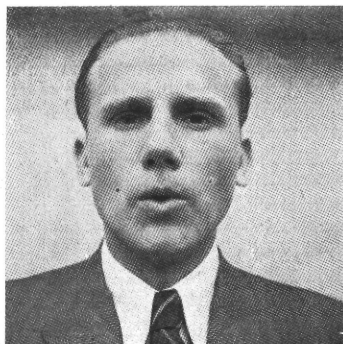
46. ĩ.

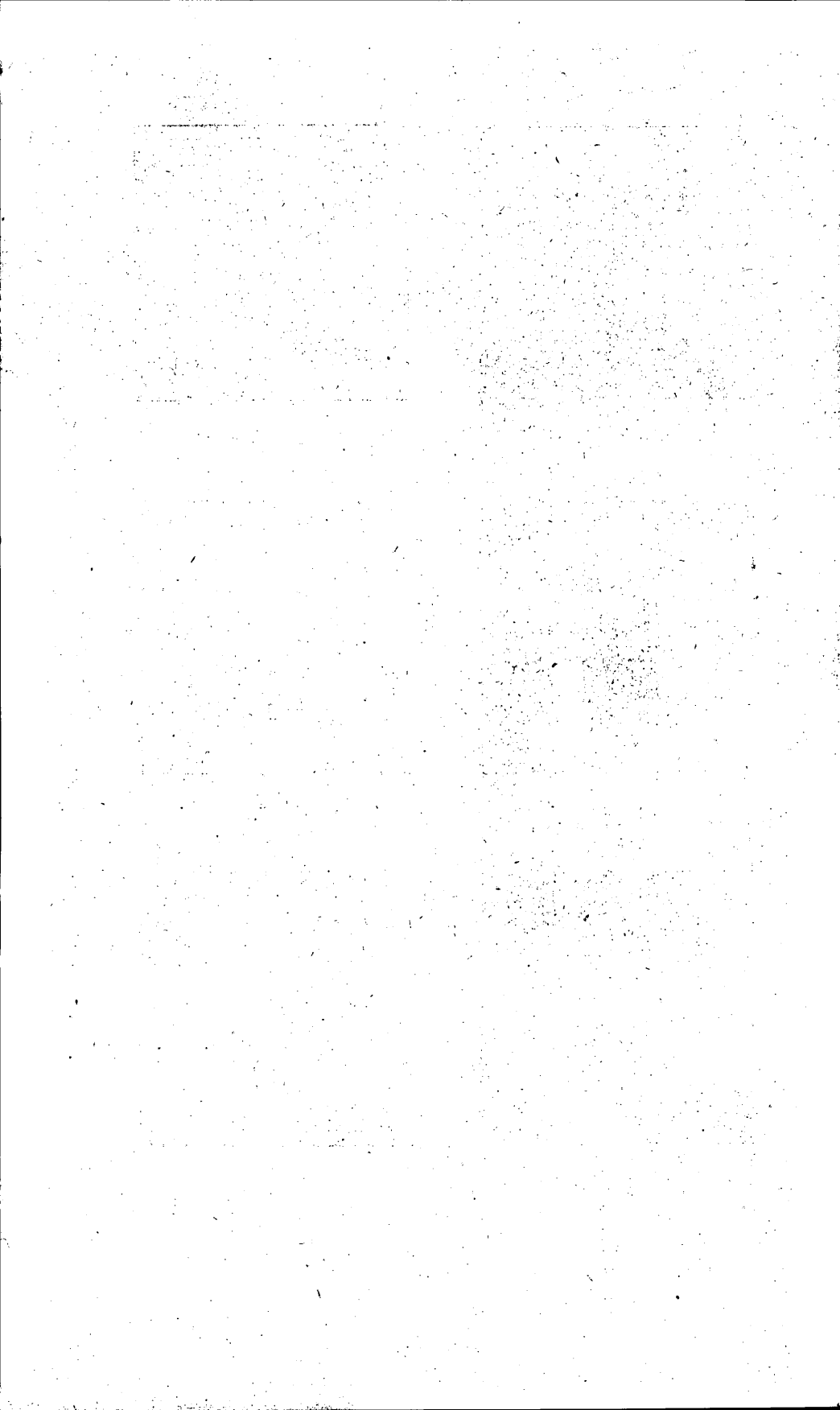
47. ȡ.

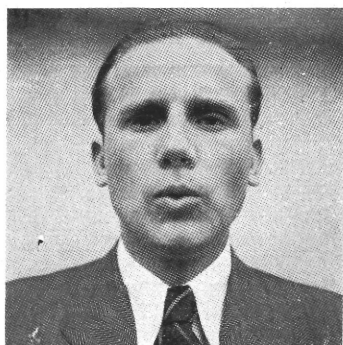

48. ȣ.

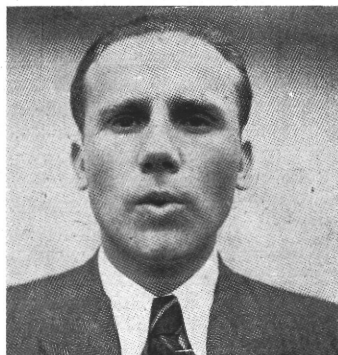

49. ũ.

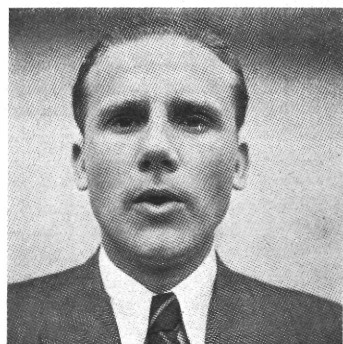

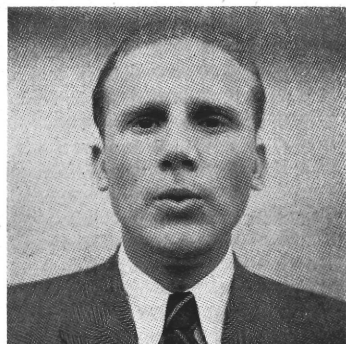
50. \bar{u} .

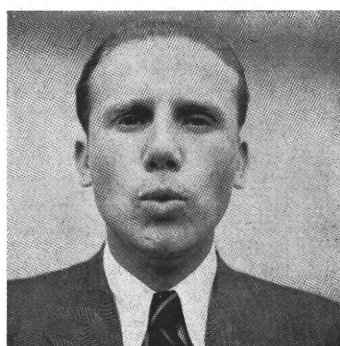
51. \bar{u}_z .

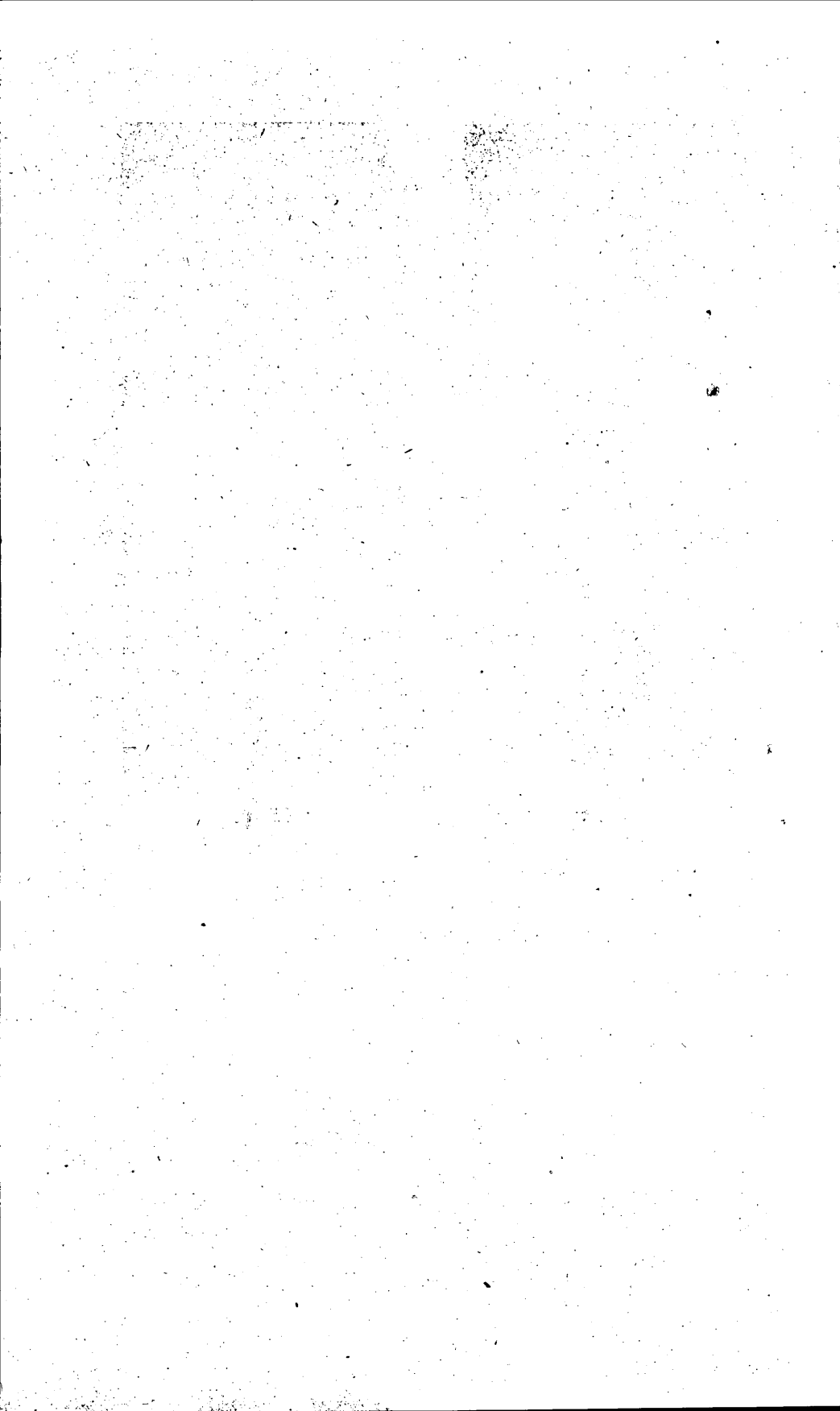
52. u .

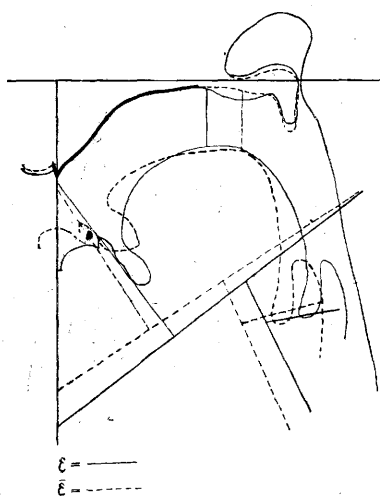

53. \bar{u} .

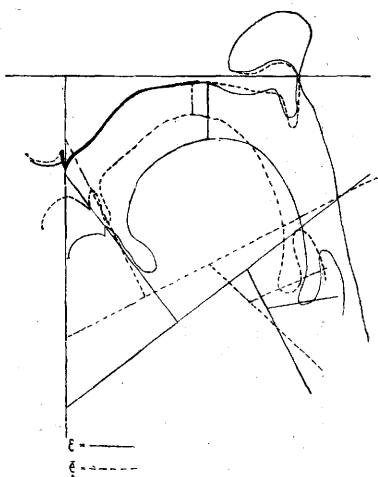

54. \bar{u}_z .

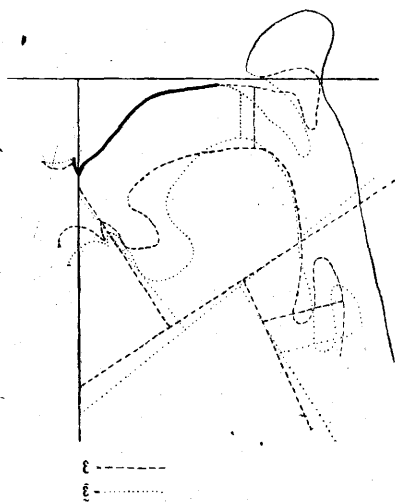

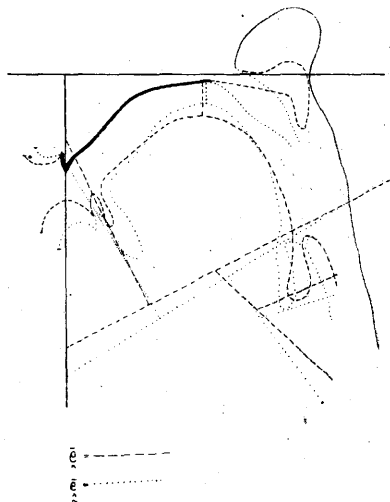
7.

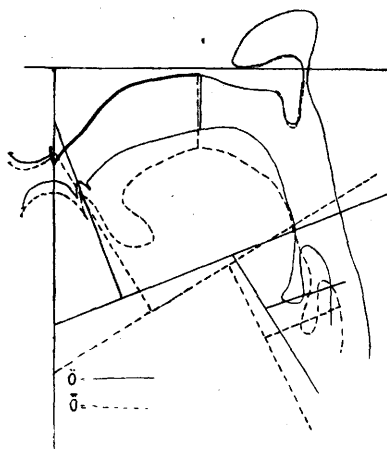
8.

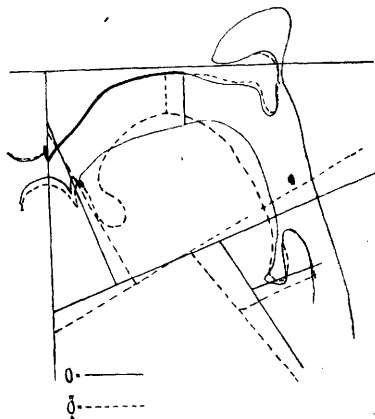
9.

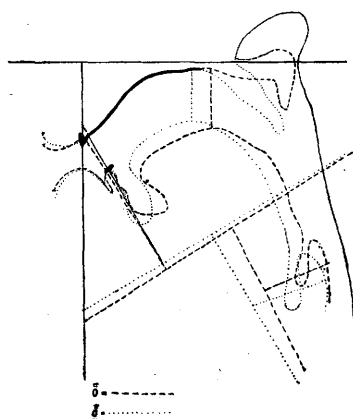
10.

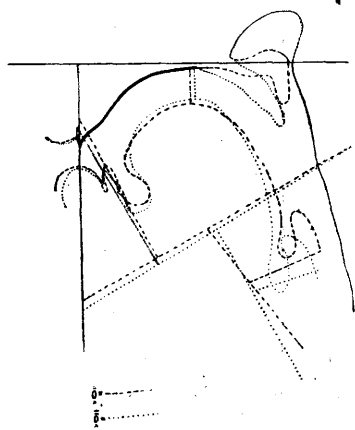
11.

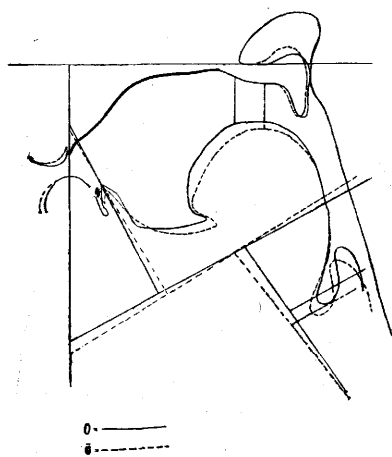
12.

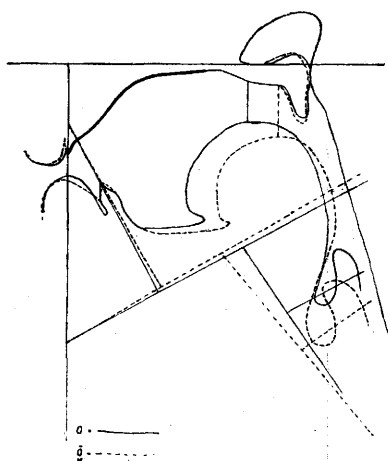
13.

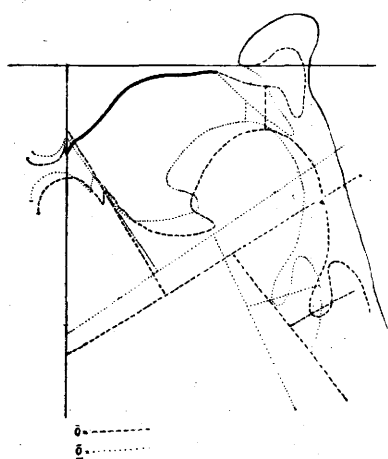
14.

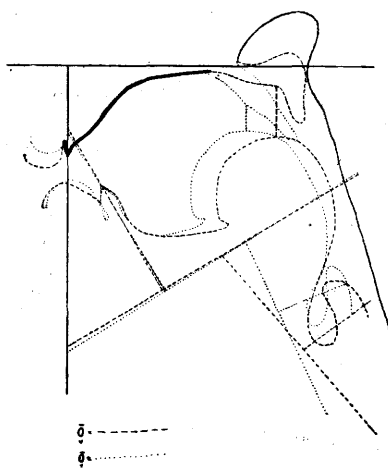
15.

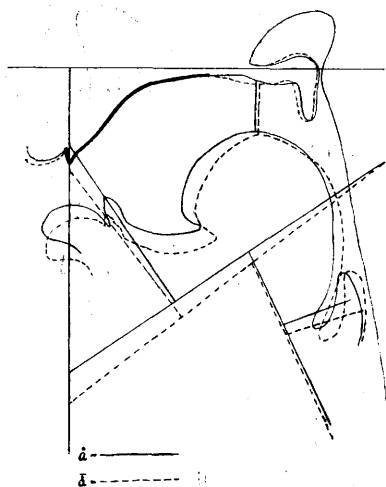
16.

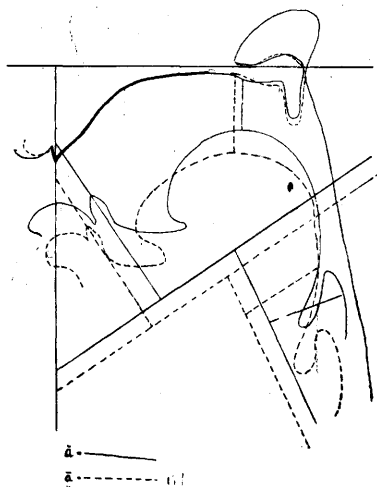
17.

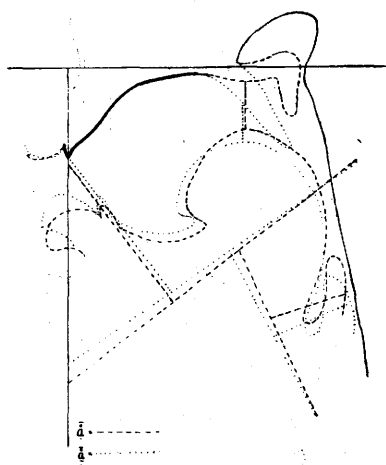
18.

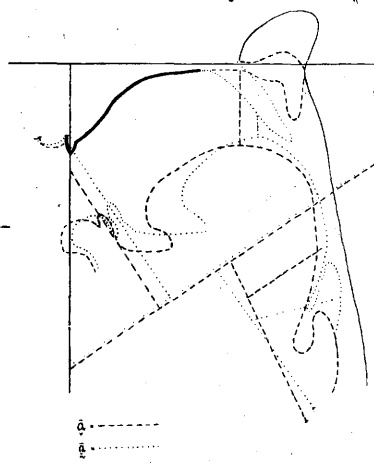
19.

20.

21.

22.

akusztikai viszonyok szempontjából nincs semmi lényeges különbség.

8. $\varepsilon - \bar{\varepsilon}$. Összehasonlítva az ε és $\bar{\varepsilon}$ magánhangzók röntgenrajzait, azt tapasztaljuk, hogy az ε 23·5 mm-es nyelvháttávolságával szemben az $\bar{\varepsilon}$ 13·5 mm-es távolságot mutat. A nyelv általános elhelyezkedése nagyjából mindkét magánhangzó képzésekor azonos. Az ajkak állásában is lényeges különbség nyilvánul meg, ugyanis az $\bar{\varepsilon}$ képzésekor az ajaktávolság kb. felényi, mint az ε képzésekor. A szájpaddlásrajzok a nyelvállás tekintetében ugyanolyan adatokat tartalmaznak, mint a röntgenrajzok. (Vö. 1. és 2. ábra.) Az ajakfényképek bizonyos tekintetben ellentmondanak a röntgenrajzoknak az ajkakállás viszonyait illetőleg, mert az $\bar{\varepsilon}$ ajkakállása kb. közbülső helyzetet mutat az ε és $\bar{\varepsilon}$ ajkakállása közt. (L. a 29. ábrát.) Ez azonban annak tulajdonítható, hogy a rövid ε képzési ideje alatt az ajkak valószínűleg nem érték el a teljes nyíltsági fokot, amire a hosszan ejtett $\bar{\varepsilon}$ és $\bar{\varepsilon}$ képzésekor módjuk volt.

9. $\varepsilon - \bar{\varepsilon}$. A hosszan ejtett $\bar{\varepsilon}$ és orrhangú változata a röntgenrajzok szerint a nyelvállás tekintetében határozott eltérést mutat. Az orrhangú változat lényegesen magasabb nyelvállással képződik, mint a tiszta szájhangzó, s a nyelv általános elhelyezkedése tekintetében sem hasonlít a lapos, elnyúlt nyelv helyzettel képződő $\bar{\varepsilon}$ -hez. A nyelvállásbeli különbséget fokozza az a körülmény is, hogy a fogsorok és ajkak közti távolság az orrhangú változatban nagyobb, mint a tiszta szájhangzóban. Hasonlóképpen lényegesen lejjebb húzódik a nyelvcsont is az orrhangú változatban. Így a nyelv izmainak működésében és az állkapocs, illetőleg az ajkak és a nyelvcsont működésében fordított tendencia érvényesül.

Ez a röntgenrajzok tanúsága szerint is erősebb illabializáció az $\bar{\varepsilon}$ mellékelt ajakfényképén is kifejeződik (28. ábra).

10. $\bar{\varepsilon} - \bar{\varepsilon}$. Az összehasonlító röntgenrajzon az $\bar{\varepsilon}$ nyelvháttávolsága 13·5 mm, az orrhangú változaté pedig 9 mm. Az előzően tárgyalt változatpárhoz hasonlóan tehát az orrhangú változat itt is jelentősen magasabb nyelvállással képződik, mint a tiszta szájhangzó. A hasonlóság a többi körülmények tekintetében is megvan. A nyelv magasabb állásával szemben az ajkak és a fogsor távolsága nagyobb az orrhangú változatban, mint a tiszta szájhangzóban, hasonlóképpen a nyelvcsont is lejjebb húzó-

dott, mint a tiszta szájhangzó ejtésekor. A nyelv általános elhelyezkedése azonban az orrhangú változatban is ugyanolyan képet ad, mint az \bar{e} -ben.

Az \bar{e} -ről készült ajakfénykép kissé szélesebb ajakállást mutat, mint az \bar{e} —é, tehát a röntgenrajz adatait ez is megerősíti (29. és 30. ábra).

11. \bar{o} — \bar{o} . A rövid és a hosszan ejtett változat közt, amint az összehasonlító röntgenrajzra vetett első pillantás is meggyőzhet bennünket, a nyelvállás tekintetében igen lényeges a különbség. A rövid változat nyelvháttávolsága 21·5 mm, a hosszan ejtett változaté pedig 29 mm. A hosszan ejtett változat ebben a párban jóval alacsonyabb nyelvállással képződött, mint a rövid. Ez a különbség — ellentétben az ϵ — \bar{e} változatpár arányaival — jelentős. A nyelv általános elhelyezkedése is eltérő a két változat képén. A hosszan ejtett változatban az állkapocs is alacsonyabban helyezkedik el, hasonlóképpen a nyelvcsont is, amelyek a nyelv mozgásával párhuzamos tendenciát mutatnak.

A röntgenrajzokon tapasztalható jelentős eltérés a mellékelt szájpaddásrajzokon teljesen kiegyenlítődött, úgyhogy a szájrezonancia tekintetében a szájpaddásrajzok figyelemreméltó eltérésre nem tartalmaznak adatot. (V. ö. 3. és 4. ábra.) Viszont a röntgenrajzok alapján a hosszan ejtett változatban a szájrezonancia mélyülésére kell következtetnünk.

Az ajkak állása tekintetében azt tapasztaljuk, hogy a hosszan ejtett változat kissé nagyobb ajaknyílással képződött, mint a rövid, azonban az alsó ajak előbbretolulása az izomműködés tekintetében erősebb labializációra utal. A mellékelt fényképeken viszont az erősebb labializáció az \bar{o} szűkebb ajakrészében nyilvánult meg (31. és 32. ábra.)

12. \bar{o} — \bar{o} . Az \bar{o} nyelvháttávolsága 21·5 mm, az \bar{o} hasonló adata pedig 16 mm. Az \bar{o} tehát magasabb nyelvállással képződött, mint az \bar{o} . Ezzel együttjár az is, hogy — közbülső nyelvállású magánhangzópárról lévén szó — a hosszú magánhangzó magasabb nyelvállásakor a nyelv egész teste előbbre nyomul s a garatüreg térfogata megnő. A magasabb nyelvállással ellentétben az alsó állkapocs kissé alacsonyabban van az \bar{o} -ben. Ezt a magasabb nyelvállást, valamint a nyelvnek a hosszú változat képzésekor elfoglalt viszonylagos elülső nyelvállását is szemléltetően bemutatja a mellékelt szájpaddásrajz (vö. 3. ábra), amely

az \bar{o} és $\bar{\bar{o}}$ nyelvállásáról készült. Ezen a szájpadiásrajzon a két magánhangzó közt lévő nyelvállásbeli különbség valamivel nagyobb, mint a röntgenfelvételeken volt.

Az ajakállás az $\bar{\bar{o}}$ -ben szemmel láthatóan nyíltabb volt, mint a rövid \bar{o} -ben. Ugyanilyen bizonyítékot tartalmaznak az e magánhangzópárról felvett ajakfényképek is (31. és 34. ábra).

13. \bar{o} — $\bar{\bar{o}}$. A hosszan ejtett \bar{o} és ennek orrhangú változata, az $\bar{\bar{o}}$ nyelvállás tekintetében ugyanolyan tanulságokat tartogat, mint az előző orrhangú változatok. Az \bar{o} nyelvháttávolsága 29 mm, az orrhangú változaté pedig 24 mm. A nyelvállás magasságában mutatkozó eltérés mellett azt is látjuk, hogy az orrhangú változat a tiszta szájhangzóhoz viszonyítva elülső nyelvállásban van, s az utóbbi laposabb, elnyúltabb alakjához képest a nyelv összébb húzódott. A magasabb nyelvállással párhuzamosan az orrhangú változat képzésekor az állkapocs is magasabban volt, a nyelvcsont azonban mélyebben. A rövidebb állkapocs- és fogsortávolsággal ellentétben az ajkak nyílása az orrhangú változatban kissé — bár nem lényegesen — nagyobb. Ez a különbség azonban az ajakfényképeken nem tapasztalható (32. és 33. ábra).

14. $\bar{\bar{o}}$ — $\bar{\bar{\bar{o}}}$. Az $\bar{\bar{o}}$ -nek és orrhangú változatának összehasonlítása nyelvállás tekintetében a fentiekhez hasonló tapasztalatokkal jár. A tiszta szájhangzó nyelvháttávolsága 16 mm, az orrhangú változaté pedig 14·5 mm. A — különben csekély — emelkedés ellenére a nyelvhez kapcsolódó s vele többnyire párhuzamos mozgású szervek (alsó állkapocs, nyelvcsont, gégefedő stb.) éppen úgy, mint az \bar{e} — $\bar{\bar{e}}$ és $\bar{\bar{e}}$ — $\bar{\bar{\bar{e}}}$ viszonylatában, e változatpár esetében is mind alacsonyabban vannak az orrhangú változat képzésekor, mint a tiszta szájhangzó ejtésekör. Tehát a nyelv hát, illetőleg a nyelv alsó része és az ehhez kapcsolódó szervek mozgásában az orrhangú változat képzésekor ugyanolyan fordított tendencia érvényesül, mint a fentebb említett változatpárok esetében. Az ajkak állása mindkét változat képzésekor egyenlő volt. E tapasztalatunk az ajakfényképek vizsgálatakor is meg erősödik (34. és 35. ábra).

15. o — \bar{o} . A hátsó nyelvállású o és hosszan ejtett változata közt az összehasonlító röntgenrajz tanúsága szerint némi különbség van a nyelvállás tekintetében, bár a rövid változat nyelvháttávolsága 18·5 mm, a hosszan ejtett változaté pedig csak 19 mm.

Ez a látszólagos ellentmondás azonban onnan ered, hogy a lágyszájpadlás éppen az *o* legmagasabb nyelvhátpontja fölért lefelé domborul. Azonban a hosszan ejtett változat képzésekor a nyelv háta az elülső és középső részen általában 4—5 mm-rel volt alacsonyabban, tehát — amint szemmel látható — a hosszan ejtett változat ebben az esetben is alacsonyabb nyelvállással képződik. Az *ō* ejtésekor a nyelv csúcsa is hátrább húzódott, s így az *ō* az *o*-hoz viszonyítva kissé hátsó nyelvállásban van. Az alacsonyabb nyelvállással párhuzamosan néhány mm-rel alacsonyabban van az alsó állkapocs és a nyelvcsont is. Az ajkak a két változatban nagyjából azonos távolságra vannak, azonban a rövid változat képzése alkalmával egy kissé erősebb, szűkebb az ajkak nyílása, mint az *ō* képzése alatt.

Az ugyane változatokról készült ajakfényképek szerint a hosszan ejtett változat képzésekor erősebb a labializáció és szűkebb az ajaknyílás, mint a rövid változat képzése alatt. Valószínűleg nincs lényeges különbség e tekintetben sem a két változat közt, legalább is erre mutat a röntgenrajzok és az ajakfényképek látszólag egymásnak ellentmondó, de tulajdonképpen jelentősebb eltérést nem tartalmazó ajakképe (36. és 37. ábra).

16. *o*—*ō*. Annál érdekesebb azonban az *o* és *ō* összehasonlításából eredő tanulság. Amint a már használt lefelé mutató nyílhegy is jelzi, itt fordított a helyzet a rövid és hosszú magánhangzó között. Az *o* 18·5 mm-nyi nyelvháttávolsága mellett az *ō* nyelvháttávolsága ugyan csak 21·5 mm, azonban jelen esetben éppúgy a lágyszájpadlás lefelé domborodó profilképének köszönhetjük ezt az erősen zavaró számadatot, mint az előző változatpár esetében. Az a körülmény, hogy a nyelv elülső és középső része 6—10 mm-nyire van egymástól a két változat profilképén, hátsó része pedig 6 mm-nyire is eltávolodik, jelentős különbséget tartalmaz. A hosszú magánhangzó a rövidhez képest kissé hátsó nyelvállásban van; a helyzet tehát éppen fordított, mint az elülső nyelvállású magánhangzópárok közt. Az alsó állkapocs érdekes helyzetét foglalt el: hátsó része magasabban volt a hosszú magánhangzó ejtésekor, mint a rövidékor, így meghosszabbított tengelyeik metszik egymást, viszont a nyelvcsont és így a nyelv töve is sokkal alacsonyabban volt a hosszú, mint a rövid magánhangzó képzésekor. A nyelv tehát egész testével erősen lefelé húzódott.

A fogsor és az ajkak távolsága nagyjából azonos, azonban a rövid magánhangzó ejtésekor lazább, az \bar{o} ejtésekor pedig erőteljesebb, előbbre nyúló izomműködést tapasztalunk. Még erősebben hangsúlyozza ezt az erősebb labiális képzési módot az \bar{o} -ról készített ajakfénykép (39. ábra).

17. \bar{o} — \bar{e} . A két változat nyelvháttávolsága közt a lágyszájpadlás erős orrhangúsító működése következtében igen nagy különbség van (19 mm és 9 mm). Ez a különbség azonban jórészt a nyelvhat tényleges magassági különbségéből is ered, amely a két változatban a nyelvhaton 4 mm, de a nyelv csúcsán a 10 mm-t is eléri. Az orrhangú változat képzésekor a nyelv a tiszta szájhangzóhoz viszonyítva kissé elülső nyelvállásban volt. A két nyelvállás közti magassági különbség hasonló arányban mutatkozik az alsó állkapocs és a nyelvcsont elhelyezkedésében is. E téren tehát párhuzamosságot tapasztalunk a nyelv és a hozzá kapcsolódó többi szerv közt. Az ajkak állásában azonban ez a különbség egyáltalában nem látszik. A két változat képzésekor keletkező nagyobb állkapocstávolságot és így az elülső szájüregtér megváltozott rezonanciáját a beszélő úgy igyekezett visszamódosítani, hogy erőteljes ajakműködéssel összeszűkítette az \bar{e} képzésében éppen az \bar{o} jelleget veszélyeztető széles nyílást a két fogsor közt. Az ajaktávolság a két változatban kb. ugyanaz. Ezt megerősíti az ajakfényképek vizsgálata is (37. és 38. ábra).

18. \bar{o} — \bar{e} . Ez a változatpár is támogatja azt a már eddig kialakult tapasztalatunkat, hogy az orrhangú változatok magasabb nyelvállással képződnek, mint a nekik megfelelő tiszta szájhangzók. Az \bar{o} nyelvháttávolsága (még a lágyszájpadlás erős lefelé domborodása ellenére is) 21.5 mm, az orrhangú változaté azonban csak 11 mm. Bár a két változat képzése közben a nyelv csúcsának és a nyelvhat középső részének helyzetei közti különbség csak 2 mm (mindkét helyen az orrhangú változat nyelvállása magasabb), a nyelv csúcsának és hátsó részeinek távolsága (a tiszta szájhangzó képződik hátrább) 10 mm-re, ill. 6 mm-re is nő. Ez jelentős különbség a két változat közt. A tiszta szájhangzó hátsóbb nyelvállásának megfelelően a nyelvcsont is jóval alacsonyabb helyzetben volt az \bar{e} , mint az \bar{o} képzésekor. Az állkapocs vonala nagyjából azonos. Az ajkak működése a tiszta szájhangzó képzésekor jóval erőteljesebb volt; az ajkak

fényképek tanúsága szerint azonban ilyen különbség egyáltalán nem volt a két változat ejtésekor (30. és 40. ábra).

19. \hat{a} — \bar{a} . Az összehasonlító röntgenrajz tanúsága szerint az ú. n. alsó nyelvállású labialis magyar \hat{a} hangunk röviden és hosszan ejtett változatának képzésekor 20 és 20·5 mm volt a nyelv hát távolsága. Hogy a valóságban alacsonyabb \bar{a} -nyelvállás majdnem ugyanolyan távolságra volt a szápadlástól, mint az \hat{a} ejtésekor, onnan ered, hogy a hosszan ejtett változat képzésekor a légyszápadlás majdnem ugyanannyival lejjebb ereszkedett, mint a nyelv. Ez alkalommal tanulságos összehasonlításul szolgál az \hat{a} — \bar{a} és az o — \bar{o} változatpárok röntgenrajzainak vizsgálata. A nyelvállás, az állkapocs és a nyelvcsont helyzetei még méreteik tekintetében is szinte teljesen azonos képet adnak az összes változatokról. Egyedül csak az ajkak nyílása nagyobb (o — \bar{o} : 6—8 mm, \hat{a} — \bar{a} : 19—24 mm), s a röntgenrajzok szerint csupán ez a körülmény alakítja ki a két változatpár közti rezonanciabeli különbséget.

Az \hat{a} -hoz viszonyítva az \bar{a} képzésekor a nyelv kissé hátrább is húzódott. Ez a nyelv csúcsánál 5 mm, hátsó részén pedig 5·5 mm. Az \bar{a} képzésekor az alsó állkapocs s vele párhuzamosan a nyelvcsont is lejjebb húzódott. Az ajakállás is kissé nyíltabb, mint az \hat{a} -ban.

Az e változatpárról készült ajakfényképek viszont éppen a rövid változat ajakállását mutatják kissé nyíltabbnak a hosszú változaténál. Tehát e tekintetben sincs lényeges különbség a két változat közt. Összevetve az e változatpárról készült ajakfényképeket az o — \bar{o} pár hasonló képeivel, rögtön szembetűnik a nagy különbség a két ajakállás közt. A két változatpár nyíltsági fokának aránya itt is kb. 1 : 3.

20. \hat{a} — \bar{a} . Ezen a röntgenrajzon oly nagy a különbség a két hang képzésmódja közt, mintha két egyáltalán nem azonos csoportba tartozó magánhangzót hasonlítanánk össze. A magyar hangtörténet tanulságai alapján kialakult felfogás a magyar nyelv kétféle a -hangjaira vonatkozólag a mai magyar nyelv tekintetében is fennáll, sőt e röntgenrajzok fényében új adalékkal is bővül. Az \hat{a} 20 mm-es nyelvháttávolsága mellett az \bar{a} képzésében 31·5 mm-es nyelvháttávolságot találunk. Ez a különbség azt jelenti, hogy az \bar{a} alsó nyelvállású magánhangzó. Ezt bizonyítják a nyelvcsont kivételével az összes többi szervek hely-

zetei is. Ezek az \bar{a} képzésekor lényegesen alacsonyabban vannak, mint az \bar{a} képzésekor. Az ajkak állása tekintetében azt tapasztaljuk, hogy az \bar{a} képzésekor jóval nagyobb az ajaknyílás (\bar{a} : 19 mm, \bar{a} : 33 mm). Az ajkak alakja még ezen a profilképen is mutatja, hogy az \bar{a} erősen előreduzzadó, összevont ajakállással, az \bar{a} pedig széthúzott, lazább ajakállással képződött. Erre vonatkozólag hasonló bizonyítékokat tartalmaznak az \bar{a} és \bar{a} mellékelt ajakfényképei is (41. és 44. ábra).

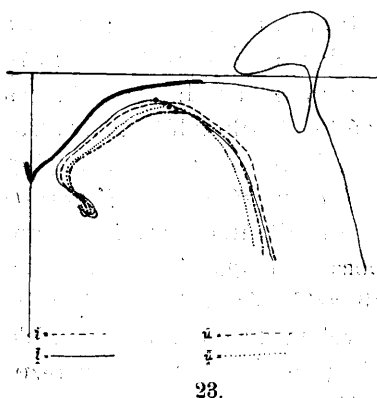
21. $\bar{a} - \bar{a}$. Az egyetlen kép, amelyen az orrhangú változat alacsonyabb nyelvállást tartalmaz a tiszta szájhangzónál, bár az \bar{a} 20 mm-es nyelvháttávolságával szemben az \bar{a} csak 16.5 mm-re van a szájpadlás illető pontjától. Azonban azt hiszem, helyes nyomon járok, ha az orrhangú változat abszolút nyelvállás-magasságának a csökkenését (mert ebben a nyelv viszonylag közelebb van a szájpadláshoz, mint az \bar{a} képzésekor) a lágyszájpadlás és a nyelvcsap erős lefelé húzódásának tulajdonítom. Az orrhangú változatban az állkapocs is magasabban van egy kissé, sőt az ajkak is jóval erősebb szűkülési fokot mutatnak. A nyelvcsont — a nyelv többi részével párhuzamosan — lefelé húzódott. Az egész kép azt mutatja, hogy az \bar{a} hangszíne (a rezonáló terek alakváltozásainak mérlegelése alapján) az \bar{a} felé tolódott el.

A mellékelt ajakfényképek szintén valamivel erősebb ajakműködésről tanúskodnak ugyan az orrhangú változat képzésekor, de ez nem annyira az ajkak összeszűkülésében, mint inkább erősebb előreduzzadásában nyilvánul. Az ajkak nyílása azonban az \bar{a} ejtésekor valamivel nagyobb volt, mint az \bar{a} ejtésekor. Így a fenti eltérés valószínűleg csak az ejtismód pillanatnyi változásának tulajdonítható (42. és 43. ábra).

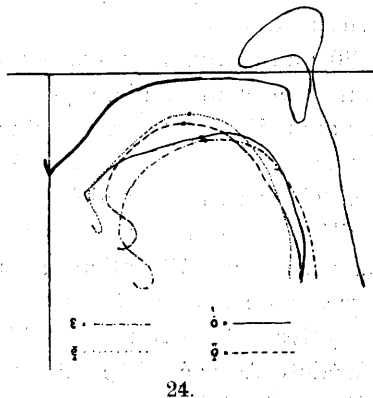
22. $\bar{a} - \bar{a}$. Ezen a röntgenrajzon az orrhangú változat a korábbi tapasztalatoknak megfelelően magasabb nyelvállással képződik. Ehhez hasonlóan egy kissé magasabb az állkapocs és az alsó ajak elhelyezkedése is. Ez utóbbi körülményt azonban — legalább is az ajakrezonanciát illetőleg — megszünteti az, hogy viszont az orrhangú változatban a felső ajak is feljebb húzódott, mint a tiszta szájhangzó ejtésekor. Érdekes a nyelvcsont helyzete közt levő tekintélyes különbség a két változat ejtésekor.

Az ajakfényképek szintén azt mutatják, hogy a két változatban az ajkak távolsági és feszültségi viszonyai azonosak. Talán az \bar{a} képzésekor valamivel nagyobb az ajkak távolsága. Erre mutat a szájkörnyéki izmok valamivel nagyobb feszültsége az orrhangú változatról készült képen. Ez azonban egyáltalán nem jelent számbavehető különbséget (44. és 45. ábra).

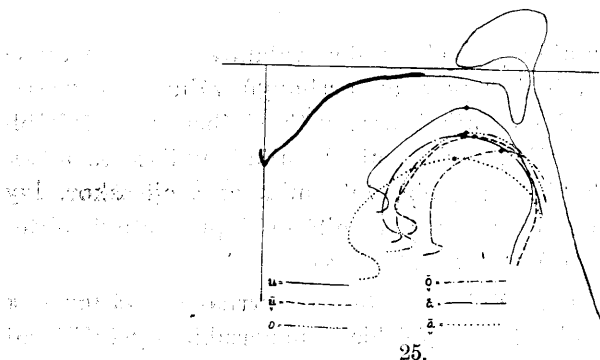
A 23, 24, 25. ábrán az elülső, közbülső és hátsó nyelvállású magánhangzócsoportok összehasonlító nyelvállásrajzait mutatom be.

23.

24.

25.

Hogy a kiejtésemben előforduló magánhangzókról felvett ajakfényképek sora teljes legyen, a fenti felvételekhez függelékül közlöm a felső nyelvállású magánhangzó párokról ($i-\bar{i}$, $ü-\bar{ü}$, $u-\bar{u}$) és hosszú orrhangú változataikról készült ajakfelvételeket. E felvételeket ugyanis annakidején nem közöltük Sovijárvivel kiadott dolgozatunkban. (E dolgozat adatait a továbbiakban

B.-S. megjelöléssel idézem.) Az ajakfényképek tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze, összevetve őket a B.-S. adataival:

46—48. $i - \bar{i} - \bar{i}_2$. Az i és \bar{i} közt jól látható nyelvállásbeli különbség van: az \bar{i} nyíltabb ajakkal képződött, mint rövid párja. Ezt igazolja a B.-S. II. táblájának 1. ábrája is. Az orrhangú változat alig észrevehetően nyíltabb ajakállással képződött, mint a megfelelő tiszta szájhangzó.

49—51. $\bar{u} - \bar{u} - \bar{u}_2$. A rövid \bar{u} jóval lazább szájizomműködéssel s nagyobb ajaknyílással képződött, mint hosszú változata. A B.-S. szerint az ajkak közti távolság kb. ugyanaz volt a két változat ejtésekor, de az izomfeszültség nagyobb a hosszú változat képzésében. Erre mutat az, hogy a hosszú változatban az ajkak lejjebb húzódtak, mint a rövidben (1. uo. a 2. ábrán). Az orrhangú hosszú \bar{u} még a tiszta szájhangzó hosszú \bar{u} -nél is szűkebb ajaknyílással és erősebb izomfeszültséggel képződött.

52—54. $u - \bar{u} - \bar{u}_2$. A rövid u és a hosszú \bar{u} közt szintén lehet különbséget találni az ajakartikuláció tekintetében. Itt is a hosszú magánhangzó a szűkebb ejtésű. A B.-S. szerint a hosszú magánhangzó nem képződött szűkebb nyílással, mint a rövid, hanem az ajaknyílást sokkal lejjebb képezte. Ez párhuzamos volt a nyelv és az alsó állkapocs hasonló lefelé húzódásával, egyúttal pedig erősebb szájizomműködést kívánt. Az orrhangú változat ajakfényképe semmi eltérést sem tartalmaz a megfelelő tiszta szájhangzóétól.

Mindezeket összegezve, az egyes felvételek részletes vizsgálata után a következő általános szabályosságokat állapíthatjuk meg:

I. A kísérleti személy magánhangzóállományában, amelyre — a zárt \bar{e} ($\bar{o} : e$) kivételével — általában a tisztántúli i -zö nyelvjárások sajátosságai jellemzők, a rövid és hosszú magánhangzók mellett megtalálhatók (a felső nyelvállású magánhangzók kivételével) a rövid magánhangzók hosszan ejtett változatai is (\bar{e} , \bar{o} , \bar{o} , \bar{a}). Ezeknek képzési módja a rövid magánhangzókétól csak mennyiségi szempontból tér el, minőségi szempontból azonban nem, legalább is nem olyan mértékben, hogy az fonetikai tekintetben jelentős lenne. A jelentéktelen mérvű eltérés tekintetében a hosszan ejtett rövid magánhangzók közös vonása az, hogy mindegyik kissé alacsonyabb nyelvállással és némelyik a nyelv

laposabb elhelyezkedésével képződik ($\bar{\varepsilon}$, \bar{o}), mint a megfelelő röviden ejtett változat ($\varepsilon = 23.5$, $\bar{\varepsilon} = 24$, $o = 18.5$, $\bar{o} = 19$, $\ddot{o} = 21.5$, $\bar{\ddot{o}} = 29$, $\ddot{a} = 20$, $\bar{\ddot{a}} = 20.5$).

Összehasonlítva e hosszan ejtett rövid magánhangzókat a megfelelő hosszú magánhangzókkal ($\bar{\varepsilon}$, $\bar{\ddot{\varepsilon}}$, \bar{o} , $\bar{\ddot{o}}$), azt tapasztaljuk, hogy a két csoport egymástól minden tekintetben eltérő módon képződik.

II. A nyelv függőleges mozgása szerint a felvett anyag 3 csoportra tagolódik: a) *felső*, b) *középső* és c) *alsó nyelvállású magánhangzók* csoportjára. Ezek megoszlása a következő (az ezirányú vizsgálat során a hosszan ejtett rövid magánhangzók s az összes orrhangú változatok adatait mellőzöm, hogy a kérdésről világosabb képet kaphassunk):

\bar{i}	i	\bar{u}	u	u	$\bar{\varepsilon}$	$\bar{\ddot{\varepsilon}}$	o	\ddot{a}	\bar{u}	\ddot{o}	ε	\bar{o}	$\bar{\ddot{o}}$
4	5.5	6.5	9	9.5	13.5	16	18.5	20	20.3	21.5	23.5	21.5	31.5
												(24)	
felső				középső								alsó	
nyelvállású magánhangzók													
4—9.5 mm				13.5—24 mm								31.5 mm.	

E felosztás a röntgenrajzok fenti adatainak alapján, de bizonyos fokig a hagyományok szellemében történt, mert éles határvonalat tulajdonképpen csak a felső és középső nyelvállású magánhangzócsoporthoz lehet vonni. (L. erre vonatkozólag a 25. ábra adatait.) E tagozódás szerint azonban egy magánhangzó pár két tagja ($u—\bar{u}$) nem esik azonos csoportba.

A magánhangzó sor vizsgálata folyamán a legfeltűnőbb az, hogy a labiális magyar \ddot{a} nyelvállása kb. az o nyelvállásával egyezik, s a két hang közt szinte csak az o erősebb labiális képzése alkot különbséget.

Ez a magánhangzó sor arról is meggyőző, hogy kiejtésében a nyílt magyar ε hangnak nem az $\bar{\varepsilon}$, s a labiális magyar \ddot{a} hangnak nem az $\bar{\ddot{a}}$ a hosszú párja.

Ugyane tagozódás során kiviláglik, hogy egyes magánhangzók hosszú változatai a rövid változaténál magasabb nyelvállással ($i—\bar{i}$, $u—\bar{u}$, $\ddot{o}—\bar{\ddot{o}}$), másoké pedig alacsonyabb nyelvállással ($u—\bar{u}$, $o—\bar{o}$) képződnek. E magánhangzók megoszlására vonatkozólag azonban a magánhangzók a nyelv vízszintes irányú mozgása szerint történő tagozódása vet élesebb fényt.

III. A nyelv vízszintes irányú mozgása szerint szintén 3 magánhangzócsoporthat különböztetünk meg: a) *elülső*, b) *közbülső* és c) *hátsó nyelvállású magánhangzókat*. (A felosztás alapjául a nyelv hegyének és a felső fogsoron keresztül húzott y'-tengelynek legrövidebb távolsági adatai szolgálnak.) Ezek a következőképpen oszlanak meg:

\bar{i}	i	\bar{u}	u	\bar{o}	\bar{e}	\bar{q}	ε	\bar{a}	u	\bar{a}	\bar{u}	o	\bar{q}
8.5	10.5	11.5	12.5	13	16	21	26	32.5	34	45.5	47	50.5	64
elülső				közbülső				hátsó					
				nyelvállású magánhangzók									
8.5–12.5 mm				13–26 mm				32.5–64 mm.					

E felosztás alapján megállapíthatjuk, hogy az elülső és közbülső nyelvállású magánhangzók hosszú párjai magasabb nyelvállással ($i-\bar{i}$, $u-\bar{u}$, $o-\bar{o}$), a hátsó nyelvállású magánhangzókéi pedig alacsonyabb nyelvállással ($u-\bar{u}$, $o-\bar{o}$) képződnek, mint rövid párjaik. Az \bar{e} , ε , \bar{a} , \bar{a} hangokról — párjuk a kísérleti személy kiejtésében nem lévén — e tekintetben nem lehet véleményt mondani.

Azt is megállapíthatjuk, hogy a nyelv a 3 magánhangzócsoporthat képzésekor 3 különböző, egymással nagyjából párhuzamos tengely mentén mozog, s e mozgás szintén párhuzamosnak mondható az alsó metszfogon keresztül az alsó állkapocsra derékszögben húzott y-tengellyel.

IV. A megvizsgált anyag alapján is kétségtelen, hogy a tiszta szájhangzók mellett a megfelelő orrhangú változatok is megvannak. Ezek általában abban különböznek a tiszta szájhangzóktól, hogy képzésükkor a nyelv háta jelentősen magasabban van, ugyanakkor azonban a nyelv töve az alsó állkapoccsal és a nyelvcsonttal együtt lefelé húzódik. Ez a kettősirányú nyelv-működés jellegzetes az orrhangú magánhangzók képzésére. (Az orrhangú magánhangzók nyelvháttávolságai a tiszta szájhangzókhoz viszonyítva:

$$\begin{aligned} \bar{e} &= 13.5, \bar{q} = 16, \bar{o} = 29, \varepsilon = 24, o = 19, \bar{q} = 21.5, \bar{a} = 20, \\ \bar{e} &= 9, \bar{q} = 14.5, \bar{o} = 24, \varepsilon = 18.5, \bar{q} = 9, \bar{q} = 11, \bar{a} = 16.5, \\ \bar{a} &= 31.5, \bar{a} = 9.5. \end{aligned}$$

V. Az ajakműködés tekintetében 2 nagy csoportot különböztethetünk meg: a *labialisok* (előrecsucsorodott, szűk ajaknyílással) és az *illabialisok* (a fogsorok fölött széthúzott, széle-

sebb ajaknyílással) csoportját. A labialis ajakműködés tekintetében 4 fokot különböztetünk meg: 1. fok: \underline{u} , \bar{u} , u ; $\underline{\bar{u}}$, $\bar{\bar{u}}$, \bar{u} . 2. fok: \underline{o} , \bar{o} , \bar{o} , \bar{o} , \bar{o} . 3. fok: $\underline{\bar{o}}$, $\bar{\bar{o}}$, $\bar{\bar{o}}$, $\bar{\bar{o}}$, \bar{o} . 4. fok: $\underline{\bar{\bar{o}}}$, $\bar{\bar{\bar{o}}}$, $\bar{\bar{\bar{o}}}$. Az illabialis ajakműködés tekintetében a felvett anyagon 3 fokot különböztetünk meg: 1. fok: $\underline{\bar{i}}$, $\bar{\bar{i}}$, \bar{i} . 2. fok: $\underline{\bar{\bar{i}}}$, $\bar{\bar{\bar{i}}}$, $\bar{\bar{i}}$. 3. fok: $\underline{\bar{\bar{\bar{i}}}}$, $\bar{\bar{\bar{\bar{i}}}}$, $\bar{\bar{\bar{i}}}$.

Ez a sorrend az ajakfényképeken tapasztalható ajaktávolságok s az ajkak körüli izmok különböző feszültségi fokai szerint alakult ki. Próbaképpen vizsgáljuk meg a röntgenrajzokon tapasztalható ajaktávolságokat is. (A felső nyelvállású magánhangzókra vonatkozó adatokat a B.-S. röntgenrajzai alapján kapjuk meg.) A fenti magánhangzósorokhoz kapcsolódó ajaktávolságok a röntgenrajzokon a következők:

Labialisok:

1. \underline{u} , \bar{u} , u , $\underline{\bar{u}}$, $\bar{\bar{u}}$, \bar{u} .	3. $\underline{\bar{o}}$, $\bar{\bar{o}}$, $\bar{\bar{o}}$, $\bar{\bar{o}}$, \bar{o} .
3·6 1·8 1·8 1·8	12·5 12 12 11·5 8·5
2. \underline{o} , \bar{o} , \bar{o} , \bar{o} , \bar{o} .	4. $\underline{\bar{\bar{o}}}$, $\bar{\bar{\bar{o}}}$, $\bar{\bar{\bar{o}}}$.
13 7·5 7 8 6	16 24 19

Illabialisok:

1. $\underline{\bar{i}}$, $\bar{\bar{i}}$, \bar{i} .	2. $\underline{\bar{\bar{i}}}$, $\bar{\bar{\bar{i}}}$, $\bar{\bar{\bar{i}}}$, $\bar{\bar{\bar{i}}}$, $\bar{\bar{i}}$.	3. $\underline{\bar{\bar{\bar{i}}}}$, $\bar{\bar{\bar{\bar{i}}}}$.
8·4 2·7	34 23·5 32 28·5 17	34·5 33

E kétféle felvételsor egybevetéséből azt a tapasztalatot szűrhetjük le, hogy:

1. a labialisoknál leggyengébb a labializáció a rövid magánhangzók ejtésekor (u , \bar{u} , o , \bar{o}) s fokozatosan nő a hosszan ejtett rövid és a hosszú magánhangzók, ill. ezek orrhangú változatai ejtésekor. A rövid magánhangzóknek ez a gyöngébb labializációja kettős módon nyilvánul meg: a) vagy nagyobb az ajkak távolsága, mint a többi változatokban s ekkor az ajkak fokozott előbbresucsorodásával fejeződik ki a labialis jelleg (pl. az \bar{o} , $\bar{\bar{o}}$ képein), vagy pedig b) kisebb az ajkak távolsága, mint a hosszan ejtett rövid és hosszú változatokban, de ekkor az ajakizmok lazábbak, s az egész ajaknyílás *alakja* van közelebb az illabialis ajakhelyzethez a rövid változatokban, mint a többiekben (pl. u , \bar{u} , o). Ebből következik, hogy a labialis csoportban a hosszan ejtett rövid magánhangzók és a hosszú magánhangzók erősebb labialis képzésűek, mint a megfelelő rövid változatok. Bár az ajkak távolsága bennük fokozatosan nő a rövidkekhez képest, ez

jórészt éppen az ajkak erősebb előrevonásának, a fokozott labializációnak az eredménye.

2. Az illabialisok képzésében is azt tapasztaljuk, hogy a hosszan ejtett rövid és a hosszú változatok erősebb illabialis jelleggel képződnek, mint a megfelelő rövid magánhangzók.

3. Az orrhangú változatok általában (kivéve az \bar{a} — \bar{a} és \bar{o} — \bar{o} párt), bár jelentéktelen mértékben, kissé erősebb labialis, illetőleg illabialis képzésűek, mint a megfelelő tiszta szájhangzók.

Végezetül fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy az ajkak távolsága tekintetében a röntgenrajzokon tapasztalható ingadozás miatt a fentebb közölt számadatoknak nem tulajdoníthatunk teljes, csak viszonylagos értéket.

VI. A garatüreg méretei (a nyelvhat hátsó része s a garattal legközelebbi távolsági adatai alapján) a következők:

\bar{o}	\bar{a}	\bar{a}	\bar{u}	o	u	ϵ	\bar{o}	\bar{o}	\bar{e}	i	\bar{i}	\bar{u}	\bar{u}
6.5	7.5	9	9.5	11	11	16	20	23.5	24.5	30	32	34	37
hátsó						közbülső				elülső			
nyelvállású magánhangzók													
6.5—11 mm						16—24.5 mm				30—37 mm.			

Amint e magánhangzósor csoportbeosztásából látszik, legnagyobb garatüreggel az elülső, közepessel a közbülső s legkisebbel a hátsó nyelvállású magánhangzók képződnek. A hátsó nyelvállású csoportban a hosszú változatok (\bar{o} , \bar{u}) szűkebb, a közbülső és elülső nyelvállású csoportban pedig tágabb garatüreggel képződtek (\bar{o} , \bar{i} , \bar{u}). Ez azzal függ össze, hogy a hátsó nyelvállásúak hosszú párjai lejjebb és hátrább, az elülső és közbülső nyelvállásúak hosszú párjai pedig feljebb és előrébb képződnek, mint a rövid magánhangzók.

BAKÓ ELEMÉR.

Adalékok a votják nyelv alaktanához.

WICHMANN GYÖRGY a FUF. XI. kötetének 198. lapján a magyar *csuk* 'einsperren, zumachen, schliessen' igét egyebek közt a votják (WICHM.) S., M., J. *tšoktànĭ*, U. *tšoktànĭ*, MU. *tšoksànĭ* 'bedecken, zudecken, zustopfen, verstopfen (z. B. eine Öffnung), hineinstecken', (MUNK.) Sar. *čoksal-*, K. *čoksal-* id. igékkel egyeztette, s egyeztetését elfogadta SETÄLÄ (FUF. XII, Anz. 52) és PAASONEN (Beitr. 60, 110 = KSz. XIV, 26, 250) is. A MEtSz. *csuk* szavunk eredetét ismeretlennek mondja s WICHMANN egyeztetését csak mint megfigyelt kísérletet említi meg, nyilvánvalóan azért így, mert a szerkesztők szerint a *csuk* „még a XIX. sz. elején is ... kis területen élő tájszó lehetett s aligha tartozik nyelvünk ősi szókészletéhez“. Bármelyik álláspont bizonyulna is helyesnek a kettő közül, az a nézetem, hogy legalább is a votják szavak nem tartoznak össze azokkal a rokonnyelvi szavakkal, amelyekkel őket WICHMANN a jelzett helyen összekapcsolta.

A szóban forgó votják szavak származékok, melyek két különféle képzővel alakultak; alapszavukról WICHMANN nem tesz említést. Az egyik ige: (WICHM.) *tšoktànĭ* stb., (MUNK.) Sar. *čoktal-*, Glaz. *čoktal-*: *-tal-* képzővel, a másik: (WICHM.) *tšoksànĭ*, (MUNK.) Sar. *čoksal-*, Kaz. *čoksal-*: *-sal* képzővel.¹⁾ Aligha kétséges, hogy amikor WICHMANN ezeket a képzős szavakat a magyar *csuk* igével és társaival egyeztette, a votják igéket *deverbális* képzéseknek fogta fel. Szerintem a fenti votják igék megfigyeltetők magából a votják nyelvből s valószínűbben *denominális* származékoknak magyarázhatók. Ismeretes a votjából a (WICHM.) B., G., U., MU., J., M., S. *tšog* 'Pflock', (MUNK.) Sar. *čog*, Kaz. *čog* 'cövek, szeg (különösen fából)'-szó; az a nézetem, hogy a fenti votják igék ennek a származékai. Eredetileg *čoktal-* és

¹⁾ A WIEDEMANN zürjén szótárához csatlakozó votják szójegyzékben *tšoksànĭ* alak látható ugyan, MUNKÁCSI és WICHMANN egybevágó feljegyzése alapján azonban bizonyos, hogy a WIEDEMANN-féle alak helytelen s e helyett áll: *tšoksànĭ* (s-szell).

.oksal- ezt jelenthette: 'becövekelni, beszögezni', jelentésük tovább így fejlődhetett: 'beszögez, becövekel' > '(cövekkel) bedug' > 'elföd, betakar (valamely nyílást)' > 'elföd, betakar (általában)'. E származtatás és jelentésfejlődés valószínűvé tételére hivatkozhatunk a vogul (MUNK.) *teñktäsi* igére, amely ezt jelenti: 'bedugni; zustopfen, verstopfen (ein Loch mit einem Keil, einem Holzstück)', pl. „*ti as lap-teñktäsañkwé eri!*“ „Be kell dugni azt a lyukat!“ (MUNKÁCSI, Vog.NGy. I, 163, 285). Ez a vogul ige a (MUNK.) *teñk* 'ék; Holznagel, Pflock' szó származéka (vö. még LIIMOLA: FUF. XXVI, 83).

A hangalakra nézve megjegyzendő, hogy a *čoktal-* stb. és a *čoksal-* stb. *k*-ja a *čog* stb. *g*-jéből hasonulással keletkezett a rákövetkező zöngétlen *t*, ill. *s* hatására (a hasonuláshoz vö. UOTILA: SUS.Toim. LXV, 402—6). A *čoktal-* végződése képzőbokor, mely denominális *-t* + gyakorító *-al* képzőből áll. Hasonló képzésűek: 1) votják (WIED.) *puryštany* 'schimmeln', (MUNK.) *purıştal-* 'schimmeln, verschimmeln; grau werden, ergrauen [~ (MUNK.) *purış* (Sar.), Kaz. *purış* 'grau, aschgrau'], 2) (MUNK.) *alaktal-* (= **alaktal-*) (Kaz.), *aläktal-* (= **aläktal-*) 'rágalmazni, pletykálni' [~ (MUNK.) *alak* 'rágalom, pletyka']¹⁾ 3) (WIED.) *ajiptal-* (inf. *ajiptany*) 'beschuldigen, anklagen', alapszava: (MUNK.) Kaz. *ajép*, Glaz. *ajip* 'Sünde, Schuld, Fehler'²⁾ (vö. WIEDEMANN, Grammatik der syrjänischen Sprache, 100; BUDENZ, UA. 127; MEDVECZKY: NyK. XLI, 337). Ha a *čoktal-* igét úgy értelmezzük, hogy jelentése ékkel, cövekkel tenni valamit, akkor vele a jelentés szempontjából csak a 2. és a 3. ige tartozik össze, amelyek értelme ugyancsak valamivel való tevékenység. Hogy az 1. ige azonos képzőelemei ellenére is valamivé válást fejez ki, az összefügghet azzal, hogy már a tiszta *-al-* képzős igék is majd az egyik, majd a másik jelentéskategóriába tartoznak (vö. UOTILA: SUS.Toim. LXV, 205—6). A zürjénben valószínűleg *-tal-* képzős denominális ige: *vištalni* S., *vištavni* V., *vištal-* Ly.,

¹⁾ Az alapszó tatár jövevényszó (MUNKÁCSI, VNYT. 99), de igei származékának végződését már votják képzőbokornak tartom, ahol *-t-* < **-t-* a megelőző *t* hatására.

²⁾ A votják *śuš* 'viasz' szó *śuštal-* (Sar.) 'beviaszozni, bevonni viasszal' származékának idetartozása kétséges, mert *-t-*-je — amint a *śušto* 'viaszos' melléknév, továbbá a cseremisz *šiste*, mordvin *kšta*, *šta* mutatja — aligha képző, hanem az eredetileg teljesebb szótestnek bizonyos esetekben megőrzött szerves eleme (vö. UOTILA: SUS.Toim. LXV, 312, 412).

višta vnj P. 'sagen, erzählen' [~ zürj. Steph. *viš* 'Opfer', votj. *veš* 'Opfer; Gebet', *vešànj* 'opfern; beten', l. UOTILA, Syrj. Chr. 179, WICHMANN, Wotj. Chr. 1198. sz.]. WIEDEMANN példái közül (l. Syrj. Gramm. 99) ide tartozik még: *joštalny* 'zuspitzen' [~ *još* 'spitziges Stöckchen; scharf'], *jörtalny* 'einschliessen' [~ *jër* 'Zaun'].

A *čoksal-* stb. végződése ugyancsak képző, de tudtommal a leíró nyelvtanok s a votják vonatkozású alaktani tanulmányok nem tartják nyilván.¹⁾ Hogy az alapszó és a képző viszonyát kielégítően tisztázni tudjuk, szükségesnek látom a *-sal-* végződésű votják igék alaposabb vizsgálatát. Szerintem ezek képzőjük minősége szerint két csoportra oszlanak, melyeket az alábbi példák jellemeznek.

A) 1. Sar. *kutsal-* 'csépelni'; vö. *kutäs* 'csép', alapszava: *kut-* 'fogni, megfogni, kézbevenni, megragadni';

2. Sar. *mažsal-*, Jel. *maččal-* 'gereblyélni'; vö. Sar. *mažäs*, Mal., Kaz., Jel. *mažäs* 'gereblye', Sar. *mažtal-*, *mažtal-* 'gereblyélni';

3. Sar. *pižsal-*, Kaz. *pidšal-*, *pitsal-* 'térdre esni, térdelni, letérdelni'; (WICHM.) U. *piksànĭ*, MU. *pitsànĭ*, M. *pitsànĭ*, (WIED.) *pydsany* 'niederfallen'; vö. Sar. *pižäs*, Kaz. *pidäs*, Uf. *piğäs* 'térd' ~ vog. (AHLQV.) *päs* 'Ellenbogen, Elle?', (M.-Sz.) T. *pisi*, K. *päs* 'Ellenbogen' (TOIVONEN: FUF. XIX, 151 és 230: a szó belsejében eredetileg finnugor *č (*ć) volt);

4. *pitsal-*, *pidšal-*, *pitsal-*: (WICHM.) U. *pitsànĭ*, *pidšani*, M. *pitsànĭ* 'einen Boden einsetzen'; vö. (WICHM.) *pidšes* M., J., MU., *pidšes* G. 'Boden, Grund', (MUNK.) Sar. *pidäs*, Kaz. *pědäs* (iness. *pidšin*, elat. *pidšis*, illat. *pidši*) 'fenék, alja, alsó része vminek'; az alapszó csak a zürjénből ismeretes: (WIED.) PW. *pyd* 'Tiefe' stb. (AMINOFF: SUS. Aik. XIV₂, 19; WICHMANN: Wotj. Chr. 711. sz.; UOTILA: SUS. Toim. LXV, 319, 385, 404 és Syrj. Chr. 136²⁾);

¹⁾ BUDENZ Ugor Alaktana és MEDVEČZKY „A votják nyelv szóképzése“ c. tanulmánya nem foglalkozik vele; WIEDEMANN tárgyalja ugyan (Syrjänische Grammatik 98), megállapításai azonban tévesek, mivel a helytelen *tšoksany* alakra épít, meg egyébként is a jelzett helyen több különféle képzőt összekever egymással.

²⁾ Ide tartozónak vélem a votj. (MUNK.) *pidšal-* 'bezárni, lezárni', (WICHM.) *pitsànĭ* G. (*pitsal*) 'zumachen' (Wotj. Chr. 719. sz.) igét is. A jelentés fejlődését így képzelem: 'fenékkal ellátni' > 'tetővel ellátni' > 'lezárni, bezárni'. A 'fenék' és 'tető' párhuzamosításához vö. *pidäs* 'fenék' ~ *jir-pidäs* 'fejtető'. A mai 'bezárni, lezárni' jelentés mellett 'a *pidšal-* igéhez kapcsolódó *pidšüt* 'ajtóféle' szó jelentése nem szorul magyarázatra.

5. Sar. *pulsal-*, Glaz. *polsal* 'evezni'; vö. Kaz. *pul's*, Glaz. *pol's* 'evezőlapát' és Sar. *pulal-* 'evezni';

6. Sar. *utsal-* (< **urtsal-*) 'ruhát bélelni, béléssel ellátni'; (WICHM.) U. *urtsànî* (tő: *urtsal-*), G. *utsànî* (tő: *utsal-* < **urtsal-*) 'füttern (ein Kleid)'; vö. (MUNK.) *urdäs* 'bélés, ruhabélés; Futter, Unterfutter', alapszava: *urd* 'oldalborda; Rippe' (LYTKIN, Az -s névszóképzők a permi nyelvekben 6; UOTILA: SUS. Toim. LXV, 358, 404);

7. Sar. *votsal-* 'hálót szőni, fonni; hálóba keríteni'; vö. Sar., Uf. *votäs* 'vadászhaló', esetleges alapszavához l. MUNKÁCSI, ÁKE. 641, WICHMANN: FUF. XIV, 115 és LYTKIN, id. m. 6.

B) 1. Sar. *jılsal-*, Kaz. *đělsal-* 'kihegyezni, meghegyezni'; alapszava: (Sar.) *jıl*, Kaz. *đěl* 'hegye, csúcsa, kidomborodó része (valamely tárgynak)'. Vö. még (Sar.) *jılos* 'hegyes';

2. (Sar.) *kužsal-* 'megsavanyodni, összemenni (különösen tejről mondva)'. — Vö. (Sar.) *kužıt*, (Kaz.) *kužět*, (Glaz.) *kužit* 'sós; savanyú', ahol a -t végződés ismert melléknévképző, az alapszó pedig ismeretlen;

3. (Sar.) *nırsal-*, Kaz. *něrsal-* 1. (Sar.) 'orral túrni (pl. földet)'; 2. (Kaz.) 'csírázni'. — Alapszava: (Sar.) *nır*, Kaz. *něr* 'orr; valamely tárgynak csúcsos előrésze';

4. (Sar.) *pul'sal-* 'hólyagot v. pörsenést kapni a bőrön'. — Alapszava: (Sar.) *pul'i*, Kaz. *pul'ě* 'buborék; hólyag, pörsenés, kiütés (a bőrön)';

5. *vačsal-* 'egyesíteni, társítani, hozzá adni, mellékelni'. Vö. *vačä* 'szemtől-szembe, egymásnak átellenében', ahol az -ä az illatívus ragja.

Az A) csoportban csupa oly -sal- végű igét látunk, amelyek mellett ismeretes -s képzős főnévi származék. Mivel az idetartozó igék kivétel nélkül azt fejezik ki, hogy az alany az -s főnévképzős szóval megjelölt tárggyal foglalkozik, vele valamilyen cselekvést végez, nyilvánvaló, hogy a kérdéses -sal- végű igék nem közvetlenül alakultak abból a szótöből, amelynek az -s végű főnevek maguk is származékai, hanem továbbképzések az -s képzős főnevekből, amelyek részben deverbális származékok (*kutäs, mažäs, pul's*), részben pedig denominális alakulatok (*pıžäs, pıdes*).¹⁾

¹⁾ Az s képzők szerepéhez és jelentéséhez vö. LYTKIN VASZILJ, „Az -s névszóképzők a permi nyelvekben“, Budapest, 1927.

Ennek alapján tehát az e csoportba tartozó *-sal-* végű igék *s* eleme azonos a jól ismert *s* permi főnévképzővel, a végződés *-al-* része pedig az a denominális igeképző, mellyel egyébként is sok „valamivel való foglalkozást jelentő” votják ige alakult, pl. *podmal-* 'méhkast csinálni a faüregből' (~ *podām* 'faüregből alakított méhkast'), *vuzal-* 'eladni' (~ *vuz* 'árú, portéka, kereskedelmi cikk'), *puzal-* 'tojni' (~ *puz* 'tojás'), *vital-* 'beszedni v. egybegyűjteni az adót' (~ *vīt* 'adó, vám'), *altēnal-* 'aranyozni' (~ *altēn* 'arany') stb., vö. még MEDVECZKY: NyK. XLI, 333—4; UOTILA: SUS. Toim. LXV, 205.

Lényegesen más képet mutat a *B*) csoport. Ismerünk ugyan *s* képzős főnévi származékokat az ide sorolt igék némelyikének a szócsaládjában is (pl. *jīlās*: *tāl-j.* 'az erdőség legkiemelkedőbb része'; *nīros* 'szájkosár',¹⁾ de nagyobb részük ily származék nélkül áll, s a kivételek, (*jīlsal-*, *nīrsal-*) sem oly cselekvést fejeznek ki, mely az *s* képzős főnév jelölte fogalommal közvetlen kapcsolatban állna. Feltűnik azonban a *jīlsal-* ige családjában a *jīlos* *s* képzős melléknévi származék! Nézetem szerint a *jīlsal-* (= **jīlosal-*) ennek a származéka, s amíg *jīlos* jelentése 'hegyes', addig *jīlsal-* eredetileg azt jelentette: 'hegyesít, hegyessé tesz'. A *jīlsal* ige végződésének *s* eleme azonos tehát a jól ismert *s* permi melléknévképzővel,²⁾ s az *-s* végű melléknévből *-al* igeképző hozzájárulásával alakult a *jīlsal-*alak, amely a „valamivé, ill. valamilyenné tevést” kifejező igék osztályába tartozik. Az *-al* képző — bár ritkán — más esetekben is alkotott rokon jelentésű igéket, pl. *tugal-* 'összekusználni, összebonyolítani' (~ *tug* 'bojt, rojt'), vö. MEDVECZKY: NyK. XLI, 334 és UOTILA: SUS. Toim. LXV, 205. Mint BUDENZ idevágó példáiból látjuk (UA. 160), gyakoribb az *-al* képző hasonló szerepben a zürjénben, pl. *lokal-* 'böcs machen, ärgern' (~ *lok* 'böcs; Zorn'), *römal-* 'bunt machen, färben' (~ *röm* 'schöne Farbe'). BUDENZ (id. h.) a votjából csak oly példákat említ, amelyekben az *-al* igeképző a denominális *j* elemmel³⁾ egyesülve jelenik meg, pl. *voztjal-* 'beschämen' (~ *vozt* 'schimpflich; Scham, Schande'), *sökittjal-* 'beschweren' (~ *sökīt* 'schwer; Last').⁴⁾

¹⁾ KRYLOV adata LYTKINNél, I. „Az *-s* névszóképzők a permi nyelvekben”, 5.

²⁾ Vö. ehhez LYTKIN idézett értekezését.

³⁾ A permi denominális *j* képzőhöz vö. UOTILA: FUF. XXI, 89.

⁴⁾ Az a két példa, amelyet BUDENZ a NyK. X. kötetének 36. lapján említ, alighanem helytelen, mert MUNKÁCSI szótára szerint a kérdéses votják szavaknak más a jelentése.

A *jľsal-* igével egvezően magyarázhatjuk a többi B) csoportba sorolt ige keletkezését is, ha ezek mellett nincs is feljegyezve *s* képzős melléknév. A *kuľsal-*, *nľrsal-*, *puľsal-* és *vaľsal-* keletkezésekor még használatosak lehettek ezeknek az igéknek a tövéből 'savanyú', 'csírá', 'hólyagos és 'szembenlévő(?)' jelentésű *s* képzős melléknévek, s az előbbieket az utóbbiakból való továbbképzések lehetnek. Igaz, hogy jelentés tekintetében ezek közül csak a *vaľsal-* fogható a *jľsal-* igével egy kalap alá, mert a többi ige valamilyen névelővel fejez ki, ez azonban nem mond ellent magyarázatomnak, mert az *-al* képző más esetekben is alkotott valamivé, ill. valamiyenné névelő jelentő igéket is, pl. *gľbdal-* 'tőzeggé válni' (~ *gľbäd* 'tőzegréteg'), *ľual-* 'égni, lángolni' (= 'izzó parázssá válni' ~ *ľu* 'izzó parázs'), *ľobal-*: *kwaľ* *ľobaloz* 'csunya idő lesz' (~ *ľob* 'piszkos, csunya stb.'), vö. BUDENZ: NyK. X, 36; MEDVEČZKY: NyK. XLI, 334; UOTILA: SUS. Toim. LXV, 206.

Miután végigtekintettünk a *-sal*-végű igék fajtáin, el kellene most döntenünk: melyik csoportba tartozhatik a *ľoksal-* ige? Mérlegelve az A) csoportba tartozás lehetőségét, fel kellene tennünk, hogy a *ľog* szónak volt valaha *s* képzős főnévi származéka, amely valami hasonlót jelentett, mint az alapszó (például dugót). Mivel az *s* képző valóban képez ilyen jelentésű származékokat (l. LYTGIN VASZILIJ, id. m. 8), e feltevés nem elfogadhatatlan, de veszít valószínűségéből a miatt, hogy a *ľog* főnévnek tudtommal nincs feljegyezve *s* képzős főnévi származéka. A másik lehetőség az lenne, hogy a *ľoksal-* a B) csoportba tartozik. Az utóbbi esetben alapja egy 'cövekes, dugós' jelentésű *s* képzős melléknév volt, s a *oksal-* eredetileg olyasmit jelentett, mint 'cövekesít, dugóssá tesz' = 'dugóval ellát vagy felszerel'. E magyarázatnak ugyancsak megvan az a nehézsége, hogy a *ľog* főnévnek *s* képzős származéka nincs feljegyezve, tehát hogy az alapul veendő **ľog.s* melléknév ismeretlen. Nézetem szerint van azonban harmadik magyarázati lehetőség is, és — kiindulva abból a tényből, hogy a *ľog*-nak nincs *s* képzős alakja — éppen ez a legvalószínűbb. Kétségtelen ugyanis, hogy miután a votjában a második nyílt szótag kiesésével lejátszódott a *jľosal-* > *jľsal-* féle változás (vö. ehhez AMINOFF: SUS. AiK. XIV₂, 15), a nyelvtudatban *jľl*: *jľsal-* arány keletkezett, azaz: a *jľsal-* kapcsolata meglazult a *jľlos* melléknévvel, s maga az ige a *jľl* főnév közvetlen származékának érződhetett. Szerintem a *jľl*: *jľsal-* s ehhez hasonló arányok keletkezése után a *-sal-* végző-

dés leválhatott a szóvégről, s megelevenülve már oly névszókából is alakulhattak vele igei származékok, amelyekből s névszóképzős származék sohasem volt használatban. Hasonló jelenségre utalhatunk a magyar nyelvből is, ahol a *-zat*, *-zet* végű főnevek nagyobb része voltaképp *z* igeképzős szavak *-at*, *-et* képzős származéka, de a nyelvújítás korában több olyan *-zat*, *-zet* végű szó is keletkezett, ahol az alapszónak *z* képzős igei származéka nem volt; ilyenek: *bohózat*, *hajzat*, *növényzet*, *személyzet* (vö. Gombocz, Magyar történelmi nyelvtan, III. Alaktan, 209—10). Ha a votják *-sal-* képzőre nézve magyarázatom helyt áll, akkor természetesen a *kušsal-*, *nīrsal-*, *pūlsal-* és *vačsal-* igékre is alkalmazhatjuk ezt a magyarázatot is, tekintettel arra, hogy alapszavukból nem ismerünk sem *s* képzős főnevet, sem pedig ilyen melléknevet.

A *-sal-* képző keletkezéséhez hasonlóan képzelem el a votják *-sašk-* denominális igeképző fejlődését is, amelynek utótagja az ismert *-šk* gyakorító képző¹⁾ (vö. az utóbbihoz SZINNYEI, NyH.⁷ 65 és Fgr. Sprw.² 106). MEDVECZKY e képzőre csak egy adatot említ (NyK. XLI, 337), csatolhatjuk hozzá még a következőket: 1. (Sar.) *nodsasšk-* 'észhez jutni, öntudatra ébredni, megérni (ifjú emberről mondva)'. — Alapszava: *nod* (Jel.) 'gondolat'; vö. még *nodäs* (Sar., Glaz.) 'megállapodott eszű, érett, öntudatra ébredt', *nodos*, *nodso* ua.;

2. (Sar., Glaz.) *vačsasšk-* 'egyesülni, társulni, csatlakozni, egymáshoz állani'. — Vö. *vačä* 'szemtől-szembe' stb., I. fent.

A *-sašk-* végződés *s* eleme ezekben is az *s* permii melléknév-képzővel azonos; a melléknévi származék a *nodsasšk-* mellett szereplő *nodäs*, *nodos* alakokban ma is él. A *vacsasšk-* és a MEDVECZKY-nél említett *pūlsasšk-* 'buborékot vet' mellett már nincs feljegyezve *s* képzős melléknév; lehet, hogy itt már az önállósult *-sašk-* igeképzővel állunk szemben. A *nodsasšk-* a fentiek alapján éppúgy melléknévből való igei származék, aminők a magyarban *élesít*, *fényesít*, *eszesedik*, *hólyagosodik* stb.

Szerepel a votjákban egy *s* elem magában is igeképzőként bizonyos hangutánzó szavakban, mint pl. (Sar.) *burs-* 'bőgni

¹⁾ Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy ez esetben tehát a nagyobbara deverbális képzőként ismeretes *šk* elem valójában nominális tőhöz járult. Hasonló esetekre nézve vö. pl. MEDVECZKY: NyK. XLI, 312, SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 116, UOTILA, SUS.Toim. LXV, 203, 287, ZSIRAJ, Finnugor Rokonságunk 84.

(*ökör*ről mondva)', (Kaz.) *bërs-* 'morogni, mormolni, bögni (medvéről mondva)' (más példákat l. WIEDEMANN, Syrj.Gr. 88; AMINOFF: SUS. Aik. XIV₂, 40; UOTILA: SUS. Toim. LXV, 293). Nem tartom lehetetlennek, hogy ez az *s* elem is — éppúgy, mint a hasonló zürjén igékben — eredetileg azonos az *s* melléknévképzővel. A fejlődést úgy képzelem, hogy a hangutánzó szavakból valaha képezhettek olyszerű melléknveket mint pl. **buros* '[az ökor] *bur* hangot adó', azaz: „bur-os“, s ezeket később igei végződésekkkel látták el. Hogy e feltevésem szerint egy névszó i jellegű fő került igei szerepbe, abban nem találhatunk a votják nyelv szempontjából semmi különöset, mert hiszen ismeretes, hogy e nyelvben — mint más finnugor nyelvekben is — névszóul használt fővek nem egyszer igei végzódéseket vesznek fel, azaz igeképző hozzájárulása nélkül is igei jelleget öltenek, pl. *zor* 'eső': *zor-* 'esőzni', *töl* 'szél': *töl-* 'fúni (a szélről mondva)', *tür* 'völl': *tür-ini* 'füllen' stb. (vö MEDVECKY: NyK. XLI, 311; SZINNYEI, Fgr. Sprw. 89—90 és NyH. 102; ZSIRAI, Fgr. Rok. 83—4). Ha ez a magyarázat nem bizonyulna is kielégítőnek, minden esetre összefügg a fenti igék *s* elemével az az *s* képző, mely egynéhány hangfestő zürjén igében *t* mozzanatos képzővel együtt jelentkezik; ilyenek: 1. (WICHM.) *S. murestini* (m o m.) 'brummen, murren' [~ *muralni* 'brummen, murren'],

2 (WICHM.) *S. tsilestini* (m o m.) 'aufschreien (v. Mädchen)', *V. tsilestni* 'пискнуть, pfeifen (v. Vögeln)' [~ *tsil-z-ini* 'schreien, kreischen' usw.],

3. (WICHM.) *I. tsipesni*, *tsipestni*, *U. tsipestinis*, *V. tsipestni* 'anfangen zu piepen', *S. tsipesni*, *tsipestini* 'auf der Rohrpfeife blasen' [~ *tsipsini* 'piepen'; l. UOTILA: SUS.Toim. LXV, 311].

Végül megjegyzem, hogy — ha MUNKÁCSI feljegyzése helyes — van a votjában egy deverbális *s* képző is, mely a tárgyal *s* elemmel kapcsolatban figyelmet érdemel, eddig azonban mindössze egy példát találtam rá: (MUNK.) *leks-* 'megdöfni, átdöfni, megöklelni; megcsípni, megszúrni (fulánkkal)' [~ *votj. lekal-* 'döfni, öklelni; szúrni', *lekan* 'fulánk; zürj. (WICHMANN) *luka-sni* 'mit den Hörnen einander stossen, stössig sein' (UOTILA, Syrj. Chr. 114)]. Az itt szereplő mozzanatos *s* képző további kapcsolatait nem ismerem. *s* képző van a zürjén (WICHMANN) *V. ledsavni* *S.*, *L. ledsalni*, *U. ledsa-vni*, *P. vetsa-vni* 'mehr Holz in den Ofen werfen', (UOT.) *I. lëtsöni*, (GEN.) *KP. lýtsal-* [~ *ledni* 'auf-

stellen, aufladen, auflegen. bepacken etc.']. igében is, lehetséges azonban, hogy ez is valamely kihalt *s* képzős deverbális főnévnek a továbbképzése (*-al-* igeképzővel), s ezért deverbális *s* képzőre bizonyossággal nem következtethetünk belőle (a szó etimológiájához vö. UOTILA: SUS: Toim. LXV, 399 és FUF. XXVI, 160).

Azt hiszem, a fenti fejtegetések nyilvánvalóvá teszik, hogy a *ťšoktànij* és a *ťšoksànij* igék a *ťšog* főnév származékai. Utólag észrevettem, hogy a (WIED.) *ťšoktany* igét már ANDERSON összekapcsolta a votják (WIED.) *ťšog* főnévvel „Wandlungen der anlautenden dentalen spirans im ostjakischen“ c. műve 96. lapján, a nélkül azonban, hogy a jelentések összefüggését megvilágítaná s hogy a *-tal-* végződéssel foglalkoznék. WICHMANN és a METSZ. ANDERSON-nak a votják szóval kapcsolatos állásfoglalását nem vették figyelembe. Ha a *ťšog* szóból való származtatást elfogadjuk, akkor természetesen — WICHMANN-tól eltérően — a *ťšoktànij* szókezdő más-salhangzóját kell eredetibbnek tartanunk. A *ťšoksànij* igében *ťš-* *ťš-* változás történt valószínűleg a szóbelseji *s* hasonító hatására (vö. UOTILA: SUS: Toim. LXV, 423).

A *čoktal-* ige szócsaládjába tartozik a *čoktät* 'dugó; fedő' szó. Mivel ebben az *-ät* főnévképző a pusztai *t* igeképzővel alkotott tőhöz járult, valószínűnek kell tartanunk, hogy a *čog* szónak élt valaha *čokt-* alakú, azaz pusztán *t*-vel képzett igei származéka is, s a *čoktal-* későbbi képzőhalmozás eredménye.¹⁾ *-t* denominális képzővel alakult igeiből több *-ät* képzős főnévi származék ismeretes, pl. *šobirtät*, *šobértät* 'takaró, lepedő, lepel, boríték' (~ *šobirt-*, Kaz. *šobért-* 'befődni, betakarni, beborítani', alapszava: *šobir* 'takaró, lepedő, lepel, boríték'), *vamištät* (Sar.) 'lépés' (~ *vamišt-* 'egyget lépni', alapszava: *vamiš* 'lépés') stb.

A (Sar.) *čoksal-*, (Kaz.) *čoksal-* ige mellett is szerepel *-ät* főnévképzős származék: (Sar.) *čoksät*, (Kaz.) *čoksät* = *čoktät*. Ha ennék az elemzésénél is úgy járnánk el, mint a *čoktät* főnévnél, azaz ha a *čoksät* alakot is oly igei jellegű töből származtatnánk, amely az *-ät* főnévképző különválasztása után visszamarad, akkor tényként kellene elfogadnunk azt a főntebb tár-

¹⁾ Vannak példáink arra is, hogy *-t* és *-tal-* képzős igék egymás mellett élnek, pl. (MUNK.) *ajipt-* 'hibáztatni stb.' és (WIED.) *ajiptal-* ua., (WIED.) *al'äkt-* 'rágalmazni stb.' és (MUNK.) *aläktal-* (= **aläktal-*) ua.

gyalt, bizonyos hangfestő igékkel kapcsolatos feltevésemet, hogy a permi nyelvekben az *s* névszóképzős származékok valamikor használatosak voltak *i* gei szerepben is minden igeképző nélkül. Erre a feltevésre azonban itt nincs szükségünk; sokkal valószínűbbnek tartom, hogy a *čoksüt* főnév *čoksal-* + *čoktūt* kontaminációjának az eredménye. Hasonló analógiás alakulások lehetnek *pidsüt* 'ajtóféle' (~ *pidsal-* 'bezárni, lezárni', 1. 404. l., 2. jegyzet) és *utsüt* 'ruhabélés' (~ *utsal-* 'ruhát bélelni, béléssel ellátni', 1. 405. l.) is.

Denominális származékoknak semmi esetre sem tarthatjuk e szavakat: a *pidsüt* jelentésénél fogva csakis a *pidsal-* igéből vezethető le, nem pedig az *s* képzős főnévi alapszóból (*pids* 'fenék'), az *utsüt* pedig ugyancsak határozottan a megfelelő igére utal, mert hangalakjánál fogva csakis ezzel hozható közelebbi kapcsolatba (az idetartozó *s* képzős főnév, *urdäs*, még ma is őrzi az eredetileg a szóhoz tartozó *r* mássalhangzót *s* különben is 'bélés' jelentésben tudtommal csak a kazáni nyelvjárásból van feljegyezve).

Budapesten, 1941. június 11-én.

LAKÓ GYÖRGY.

Lóg. A NyK. LI. kötetének 166—8. lapján a *lóg* etimológiájával kapcsolatban ez igénk jelentésével foglalkoztam, s a NySz.-ra hivatkozva utaltam arra, hogy e szavunknak nemcsak 'pendeo; hangen', hanem 'agitor; hin und wieder getrieben werden' jelentése is van. Az utóbbi jelentést azonban a NySz. csupán két helyről (MA. és PPB.) idézi, ezért szükségesnek tartom, hogy erre a jelentésre utólag még más forrásokból is említsek példákat. Ilyenek:

1. MÁRTON, *Lexicon Trilingve* (1818) II, 291—2. l.: a) *nütäbundes* 'ingó, inogó, ingadozó, izgó, *lógó*; wankend, wackelnd', b) *nütämen* 'ingás, inogás, izgás, ingadozás, *lógás*; das Wanken', c) *nüto* 'ingani, izgani, izogni, mozogni, *lógni*; wanken, wackeln', 2. CzF.: *lóg* 'általán mondják oly testről, mely bizonyos tartalékpontnál aláfelé nehezkedve folytonos *ing* *a* *t* *a* *g* állapotban létezik. A *lógás* tehát rendszerént két dolgot föltételez, t. i. lefelé nehezkedést és ingékonyságot... Alapfogalom benne az *ingatagság*, *mozgékonyosság*...', 3. MTSz.: *lóg* 'lógva ing, himbálódzik; lazán áll, inog', 4. CSÜRY, Szamosháti Szótár: *lóg* 'ing, fityeg, lazán áll', 5. WICHMANN, *Wörterbuch des ungarischen Csángó-dialektes*: *lög* 'lóg; sich bewegen, quabbeln (baumeln, wackeln, schlottern), H. *lög* 'herunterhängen und baumeln, baumelnd herunterhängen'. Újabb magyar-német szótáraink közül KELEMEN Nagy Kézi Szótára a *lóg* igének már csak a köznyelvi 'herabhängen; hängen' jelentését közli.

LAKÓ GYÖRGY.

Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben.

SETÄLÄ EMILNEK az a megállapítása, hogy az uráli és a finnugor ősnép erdős vidéken lakott (Suomen Suku I, 129, 144, JSFOu. XXX⁵, 100), teljesen átment a tudományos köztudatba. Önként felvetődik a kérdés, vajjon milyen mértékben maradtak meg az egyes uráli nyelvekben a fák és a fás helyek régi elnevezései és mi az, amit mi magyarok megtartottunk az ősi nevekből. Erre a kérdésre szeretne feleletet adni dolgozatom. A nehéz viszonyok miatt anyaggyűjtésemben csak az elérhető nyomtatott forrásokra támaszkodhattam s nem használhattam azt a gazdag és rendkívül becses kéziratos anyagot, amely békés időkben Finnországban rendelkezésemre állt volna. Munkám talán mégsem volt hiábavaló, s bízom abban, hogy a hiányokat pótolni fogják mások, elsősorban a finn nyelvészek.

A Nyelvtudományi Közleményekben szokásos rövidítéseken kívül még a következő rövidítéseket használom:

FEKETE—BLATTNY = FEKETE LAJOS és BLATTNY TIBOR, Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területén I, 1913.

FEKETE—MÁGÓCSY-DIETZ = FEKETE LAJOS és MÁGÓCSY-DIETZ SÁNDOR, Erdészeti növénytan II, 1896.

SUHONEN = PENTTI SUHONEN, Suomalaiset kasvinnimet (Finnische Pflanzennamen), 1936.

KÖPPEN = FR. TH. KÖPPEN, Geographische Verbreitung der Holzgewächse des europäischen Russlands und des Kaukasus. I—II. 1888.

1. m. *fenyő*.

Ezt a nagyon fontos 'pinus, abies; tanne, fichte' jelentésű magyar fanevet, amelynek a régi nyelvben 'pinetum' jelentése is volt (1478: Silua magna Pini wlgo *fenyew* OklSz.) s amelyre az első adat 1075/1217-ből való (Caput est riuii nomine *feniosaunicza* OklSz.), finnugor eredetű szónak ismerjük. Alakváltozatai (az EtSz. szerint): *fenyëü* (írva *feneu*); *fenyé* (írva *fene*) vő. *Fenyéd* hn., ? *fenyê*; *fenyü*, *fenyü*; *fönyüfa*; ? *fönye*; *fennifa*, *fennyifa*. A *fenyőfa*

összetételre az első adat 1250/1392-ből való (OkI Sz.), a *fenyves* 'pinetum' származékra pedig 1211-ből (I. Et Sz.). Figyelmet érdemel a *fenyő-bokor* 'wachholderstrauch' (OkI Sz.) összetétel, amelyben a *fenyő* szónak 'Juniperus; wachholder' jelentése van (1338: *fenyeubukur*, 1459: *fenyewbokor*).

A magyar *fenyő* az Et Sz. megállapítása szerint demin. származék. Az alakváltozatokban megjelenő szóvégi -ű, -ü, -é, -i elemek szintén demin. képzők.

A **feny-* alapszónak eddig csak egy finnugor megfelelőjét ismertük: cser. SZILASI *piñ* 'magnak hagyott fenyő; zum pflanzen gelassene fichte, сосна-сѣмянникъ' Tr. (vö. NyH.⁷ 145).

A zürjénben is van azonban egy fanév, amelyet úgy tekinthetünk, mint a magyar *fenyő*, cser. *piñ* megfelelőjét: zürj. WIED. *pomel*: *tuša-pomel* 'Wachholder; Juniperus' (*tuša* 'körnig, kernig, Korn-, Kern-'), P. *ponul* id., KÖPPEN (II, 411) *Katsch-pomol* 'Juniperus nana', WICHM. (vö. TOIVONEN, Affr. 134, 202. sz.) I. *kaš-pomol*, Ud. *kaš-pomel* 'wachholder' (*kaš* = f. *kata-ja*, *kata-va* 'Juniperus'). A zürjén adatokban a szóvégi -l ugyanaz a képző, amely megvan a *juol*, *lol* lazacnévben és néhány más szóban (vö. NyK. XLIX, 47, 43. sz.).

A magyar szóközépi -ny-, cser. -ń fgr. szóközépi -*ń- folytatója. A zürj. -n-, -m- szóközépi hang fgr. *-ɣ- hangra utal. A szóközépi nasalisok ingadozása jól ismert jelenség a finnugor nyelvterületen.

Ami a magyar és a zürjén szó vokalizmusát illeti, magyar palatalis hangnak az első szótagban gyakran felel meg zürjén velaris hang: *víz* ~ zürj. *va*; *lélek* ~ zürj. *lol*; *négy* ~ zürj. *núl*, *ńol* stb.

Az 'abies, pinus' ~ 'juniperus' jelentésmegfelelésre vö. pl. vog. *uns-jiw* 'wacholder' ~ osztj. *ùn(ɣ)zə*, *õn(tšə)χ* stb. 'kiefer' (vö. TOIVONEN, Affr. 104, 123. sz.).

2. m. mór ágy.

Az OkI Sz.-ban két adatot találunk a régi magyar *mór ágy* erdőnévre: 1267/1380: In vicinitate silue *Moraag*; Inter siluam *Moraag*. Vö. még BUDENZ (MUSz. 630) 1267: silva regalis *Mooragy* nuncupata.

BUDENZ i. h. kifejtett véleménye szerint a *mór ágy* erdőnév egy bizonyos fajta fa nevéből való „olyan képzés, mint *Füzegy*, *Szilágy*, *Szilvánagy*, *Egereg* stb.” (vö. MUNKÁCSI, ÁKE. 473, 264. sz.). A *mór ágy* erdőnévből kikövetkeztetett elavult **mór* (v. *móra*) fanevet BUDENZ

többek között a lp. *muor*, *muora* 'arbor, lignum', lpN. *muorra* id. szóval egyezteteti, MUNKÁCSI pedig (i. h.) kaukázusi jövevényszónak magyarázza.

Ami a dolog lényegét illeti, BUDENZnek teljesen igaza van: a *mórágy* erdőnév valóban egy elfelejtett **mór* fanév származékának tekinthető, a **mór* fanév pedig azonosítható a szóban forgó lapp szóval, amelyre a következő adatokat idézhetem:

lp. FRIIS *muorra* 'arbor, lignum, silva'; Træ, Ved, Stok, Skov', NIELSEN *muorrá* P., Kr. *muó'rrá*, Kt. *müorra* '1. tree (growing or felled); as the first part of compounds also: with some trees; 2. wood, fuel supply of fuel; wood, woodwork, wooden material for carpentry etc., wooden; 3. stake, pole; as last part of compounds: -pole, -bar, thing (especially implement) made of wood', PLANTINUS (vö. SETÄLÄ: JSFOu. VIII, 91) *arbor. moor*; WIKLUND *müärrä*- 'baum, holz', LAGERKR. Tänd. *müörē* 'Baum, Holz; Feuerung', Snå. *müörä* 'Holz, Baum, Baumstummel; als Pluraletantum: Feuerung, Brennstoff'; Wfs. *müörē*, Sors. *mu'orra*, Arj. *mu'orra*, Tys. *mu'orra*, Suj. *mu'óra*, Könk. *mu'orra*, Lyng. *mu'orra*, Kvän. *müörä*, Rep. *mu'orra*, Nes. *mu'orra*, Neid. *mu'orra* id., lpK. GEN. *mürr*, K. *mürr*, N. *muorr*, A. *mur* 'Holz, Baum.'

Az 'arbor, lignum; silva' általános fogalmak jelölésére szolgáló lapp szó eredeti speciális jelentése megőrződött LAGERKRANTZ várdalilapp adataiban: *müörä* 'Tannenwald, Gehölz'. A -*ä* végzet demin.-kollektív képző. Feltehető tehát, hogy a lp. FRIIS *muorra*, PLANTINUS *moor* stb., stb. szó eredeti jelentése 'fenyő' volt; a lapp szóval azonos magyar **mór* fanév tehát a fenyő egyik elfelejtett magyar neve. A régi magyar *mórágy* erdőnév e szerint bátran azonosítható a lp. Várd. *müörä* 'Tannenwald, Gehölz' szóval, amelyben a -*ä* végzet éppenúgy a fgr. *-*ńś* v. *-*ńś* képző nasalis nélküli folytatója, mint a magy. -gy képző a *mórágy* erdőnévben és a *tölgy* fanévben (vö. lejjebb a 28. sz. egyeztetést).

A 'fenyő' ~ 'fa' jelentésmegfelelésre vö. pl. szamJur. *jie* 'Kiefer, Fichte'; szamO. N. *čwe*, NP. *tüe*, B., Jel., Taz. *tō*, Kar. *tü*, — KO., FO. *küe* 'Föhre, Fichte'; Kam. *tō* 'Föhre', (Atl.) *džu* 'Fichte' || Koib. *džu* id.; Motor. *tčia*, Taigi *džu* id. ~ osztj. *jux* stb. 'Baum; Holz'; vog. *jüw*, *jü* 'Baum' (PAASONEN, Beitr. 268, 337. sz.).

3. m. *ugufa*.

Az ismeretlen jelentésű ómagyar *ugufa* fanévre két adatunk van az OklSz.-ból: 1193: In bokon prima meta incipit de *vgufa*. Redit ad predictam *ugufa*. Ha ezt a fanevet nem úgy olvassuk, ahogy általában eddig magyarálták, vagyis nem *ügyüfa*-nak, azaz szent-fá-nak,¹⁾ hanem ZOLNÁI követve egyszerűen *ugufá*-nak, akkor ennek az elavult fanévnek a finnugor nyelvekben a következő pontos hangtani megfelelőit mutathatjuk ki:

f. *honka* RENV. 'pinus silvestris matura, durioris indolis, sapinus; Tanne', LÖNNR. 'furu, fullvaxen och mogen tall; (dial.) förtorkad furu l. annat stort träd', SUHONEN (267) 'täysikasvuinen oksatoin puu, kuiva ja kova että kalisee' N.: 'pystyyn kuivunut mänty'; 'iso, pitkä ja suora puu'; 'vain latvaosassa oksia, joista „väkioksa“ on alimpana ja runko melkein tasapaksu'. Alakváltozatai: *hanga* (KÖPPEN 1889), *honga* (R. és N. vö. SUHONEN i. m. 265). Demin. alakok: RENV. *honkainen*, LÖNNR. *honkanen* 'liten furu'. Összetételekben: *honkakuusi* RENV. 'abies pino similis, durior', LÖNNR. 'stor furulik tall', LÖNNR.: *honkametsä*, *honkimetsä* 'furuskog', *honkamänty* 'stor, qvistlös, torr furu', *honkapuu* 'furuträd'; — RENV. *jouhi-honka*, *rämäkä-honka* 'pini species', LÖNNR. *jouhi-honka* 'qvistlös utom i toppen', *rämäkkä-honka* 'med tjocka täta qvistar', *suohonka* 'kärrfuru', SUHONEN (i. m. 265—267) *honkamänty*, *jouhi-honka*, *kokko-honka*, *räpa-honka*, *räkä-honka* 'Pinus silvestris', *kelo-honka* 'kuivettunut, mutta silti tervepuinen honka'. Helynévképzős alakja: RENV. *honkisto* 'pinetum; Tannenwald', vö. még LÖNNR. *Honkala* hn.

A f. *honka* szó átment a finnországi lappba: *hange* 'Pinus silvestris' L. (KÖPPEN, II, 469. J. FELLMAN feljegyzése alapján).²⁾ —

A szó megvan az észten is: WIED. *hoinna-pū*, *hōnnā-pū*, *hōnnas-pū* 'alte Kiefer mit herabhängenden Aesten und hartem, zähem Holze'.

lp. NIELSEN *saggem* ~ *saggen*, P. *sāggi* m, Kr. *sāggi* n 'young, slender pine tree; chiefly in the compound *s.-bæcce*, used in the same sense; ungt, slankvokset furutre; oftest i forbindelsen *s.-bæcce*, d. s.'

cser. SZILASI *šerge* stb.: *pu-šerge* élő fa; baum Gen., *pu-šergo* P., Uf., Car., Bk., *pu-sergo* Ist., *pu-šārgä* Bud., *pu-šarğa* (m.) Bud.,

¹⁾ Vö. a Magyar Etymologiai Szótárban az *egy* 'sacer, heilig' címszót, továbbá MELICH: MNy. VI, 151, MIKOS: MNy. XXXI, 298.

²⁾ A *honka* fanév átment az oroszba is, ahol gyantában gazdag, vöröses, keményfájú, hajóépítésre alkalmas, száraz köves vagy homokos talajon növő *Pinus silvestris* jelent, vö. KÖPPEN II, 450. Vö. még KALIMA: MSFOu. XLIV, 238.

pu-šāyge M., RAMST. KH. *šāyge*: *pu-š.* 'Baum', *šāyge* 'Stamm', *ku-kḡšašāyga* 'Reis, trockene Haselbüsche', WICHM. (Chresth.) KH. *šāyge* 'dürre ast eines strauches od. eines kleinen baumes', M. *pu-šūyge*, *pu-še'yge*, *pu-še'yge* 'wachsender baum' (*pu* = *fa*).

A szókezdő hangok — magy. Ø, f. *h-*, cser. *š-* — szabályos folytatói a fgr. szókezdő **š-* hangnak. Szintén fgr. **š-* szókezdő hangra mehet vissza a lapp adatok szókezdő *s-* hangja (vö. PAAS.: JSFOu. XXVI₄, 15, Beitr. 200; WICHM.: FUF. XIV₃, 104; TOIVONEN: FUF. XV, 67–70. 76, Vir. XXIV, 88; ITKONEN: JSFOu. XXXII₃, 105). A szóközépi hangok — magy. *-g-*, f. *-nk-*, *-ng-*, észt *-ññ*, lpN. *-gg-*, *-gg-*, cser. *-yg-* — eredeti **-yk-* mássalhangzókapsolatra utalnak.

A lapp *saggem*, *sāggēm* alakokban megjelenő szóvégi *-m* ugyanaz a demin. képző, amely megvan pl. a következő szavakban is: lpN. *vuoskom* 'perca' ~ *vuosko* id.; *vāžam* 'rhenofemina' ~ *vāža* 'vitulus rangiferinus 2 annos natus, qui matrem sequitur'; *liddam* 'tabanus' ~ *lidda* id., *gierkam* 'cunabula' ~ *giedka* id.; S. *jobberm* 'lacus minusculus stagnum' ~ *jobber* id. stb. (vö. NyK. XLIX, 64). Hasonlóképpen elhomályosult demin. képző a *saggen*, *sāggēn* alakváltozatokban levő *-n*, vö. lpS. *vuoskon* 'perca', K. *viožvan*, *vjožvan* id. ~ lpN. *vuosko*, K. *vuask*, *vuask* stb., lpN. *gāpan* 'ichthyocolla' ~ *gappa* id.; *liddan* 'tabanus' ~ *lidda* id.; *suoivan* 'umbra' ~ *suoiva* id. stb. (vö. NyK. XLIX, 14, 64).

A speciális jelentésű 'fenyő' és az általános jelentésű 'fa' jelentésmegfelelésre vö. szamJur. *jie* 'Kiefer; Fichte', szamO. *čwe*, *tūc* stb., stb. id. ~ osztj. *juχ* 'Baum, Holz', vog *jiw*, *jū* 'Baum' (PAAS., Beitr. 268, 337. sz.). Vö. továbbá magyar **mór* 'fenyő' ~ lpN. *muorra* 'arbor, lignum; silva' stb. (2. sz.)

Ha a fenti egyeztetést elfogadjuk, egyúttal azt is feltehetjük, hogy az ómagyar *ugufa* fanévben, amelynek jelentése valószínűleg *Pinus silvestris* volt, éppen úgy a fenyőfa egyik elfelejtett ősi magyar neve őrződött meg, mint a réginyelvi *mórágy* erdő-, ill. helynév alapszavában, a **mór* fanévben.

Nem hagyhatom említés nélkül, hogy van egy érdekes szamojéd szócsoporthoz, amelyet — bár a szókezdő hangok megfelelése nem szabályos — nehéz volna elválasztani az imént tárgyalt finnugor szócsaládtól. KLAPROTH jegyezte fel a kihalt koibal-szamojéd nyelvből a következő fanevet: *ssi* 'Tanne'. Vö. még. Atl.O.Tur. *sié* 'Fichte'. Ez a két fenyőnév minden bizonnyal azonos a következő osztják-

szamojéd szóval: CASTR. Č. *sāya* 'Föhrenwald, schwarzer Wald', FO. *seanka*, NP. *siaya* 'Föhrenwald', KLAPR. Atl.Ket *sjānga* 'Wald'. A szóközépi hangok — O. -*yk*-, -*ng*-, -*y*-, Ø, Koib. Ø — őszam. *-*yk*-mássalhangzó-kapcsolat erős, illetőleg gyenge fokára mennek vissza (vö. PAAS., Beitr. 32—35). Az O.Tur. 'Fichte', Koib. 'Tanne' ~ O. 'Föhrenwald, Wald' jelentésmegfelelés egyáltalán nem szokatlan az uráli nyelvekben, vö. szamMot. *nar-ge* 'Tanne' ~ szam. Schrenk *naro* 'ein hochstämmiger Nadelwald' stb. (10. sz.). A magyar *fenyő* szónak a régi nyelvben nemcsak 'Pinus', hanem 'pinetum' jelentése is volt. Vö. még cser. WICHM. M. *pün₁džž*, M. *pün₁džž* 'Kiefer, Föhre' ~ RAMST. KH. *pan^{džž}* 'der Horst, der Hain, ein dichter Hügel mit jungen Fichten'; votj. MUNK. *pužim*, *pužim*, Kaz. *pužem* 'fenyő; fichte, tanne, kiefer' ~ M. *pužmo*, *pužimo* 'fenyves, fenyőerdő; fichtenwald, tannenwald'. A szamJur. CASTR. *hō*, *ho* szónak szintén kettős jelentése van: 'Birke' és 'Birkenwaldung'. A régi magyar nyelvben is számos fanévnek volt ilyen kettős jelentése, vö. az OklSz.-ban pl. a *bükk*, *cser*, *eper*, *köris*, *nyár*, *nyír*, *száldob*, *szil* címszavakat, vö. továbbá lejjebb a *tölgy* szó magyarázatát (28. sz.), valamint a 8, 13, 15, 17. sz. egyeztetéseket.

Míg azonban a finnugor adatok szókezdő hangjai (m. Ø, f. *h*-, lp. *s*-, cser. *š*-) fgr. **š*- szókezdő hangra vezethetők vissza, a szamO. *s*- (Ket *sj*-), Koib. *ss*- szókezdő hang semmiesetre sem magyarázható ősuráli **š*- hangból, mert a szamojéd nyelvekben az ősuráli **š*- szókezdő hangnak (éppenúgy, mint a nem jésített *s*-nek) *t*-hang a folytatója. Kétségtelen, hogy a szamojédban egy jésített sibilans szókezdő hangból kell kiindulnunk, de ez a jésített sibilans nem lehet jésített **š*- (bár szam. *s*- ~ *h*- szabályos folytatója az ősuráli **š*- szókezdő hangnak), hanem — tekintettel a finnugor adatokra — csak jésített **š*- lehetett. A vogulban mutatkozó kettős megfelelés alapján TOIVONEN mutatta ki kétségtelen bizonyossággal (MSFOu. LXVII, 377—384), hogy a fgr. alapnyelvben a jésített **š*- mellett jésített *š*- szókezdő hang is volt. A kétféle jésített szókezdő sibilans folytatói a vogult kivéve az összes fgr. nyelvekben összeestek. Éppen így összeestek az ősuráli **š*- és **š*- folytatói a szamojéd nyelvekben is. Van két biztos etimológiánk, amelyben fgr. **š*- (vog. *s*- ~ *š*-) szókezdő hangnak szam. *s*- ~ *h*-, azaz ősuráli **š*- felel meg:

osztj. KARJAL. ÉD. *soyām*, Trj. *sūvām*, Ni. *sūvām*, Kaz. *soyām* 'Schritt, Sprung', O. *soyām* 'Schritt' PAAS. K. *soxāmtām*, J. *sūmāytām* 'springen; hüpfen', AHLQV. É. *sūyomlem* 'im Galopp rennen' | vog.

SZILASI É. *sūmi* 'szökik, ugrik; springen; K. *sūmi* 'fut; laufen', *sūmili* 'ugrik', KL. Trócs. *šumi* 'ugrik, AHLQV. *šūmam*, *sūmam* 'stürzen, galoppieren' ~ szamK. *sū'mū-lām* 'hüpfen' | Jen. B. *simi* 'er lief davon' | Jur. Knd. (mscr.) *samjeu* 'скочилъ', *ham'ngam* id., *samnajeu* 'скочу'; Jur. *samarabiādm* 'sich werfen; springen' (PAAS., Beitr. 287. sz.).

vogÉ. *sas-xi*: *tārū sasxäslēm* 'ich nagte durch', P. (*šup*-) *šošši* 'nagt (durch)', AHLQV. *šäšimēm* 'anbeissen' ~ szamO. N. *hāzap*, *hačejap*, *hačezap*, B. Taz. *sāzam*, Kar. *sātam* 'beissen'. B., Taz. *sačernam*, Kar. *satternam* 'nagen, beissen' stb. (PAAS., Beitr. 290. sz.).

Visszatérve most már az *ugufára* és finnugor-, illetőleg feltehető szamojéd megfelelőire, láttuk, hogy a finnugor adatok szókezdő hangjai fgr. *š*- szókezdő hang folytatói, a szamojéd adatok szókezdő hangjai pedig *ős*-szam. **š*- szókezdő hangra vezethetők vissza. A fgr. **š*- ~ *ős*-szam. **š*- megfelelést a következőképpen magyarázhatjuk: amint ingadozás lehet a finnugor nyelvekben a szókezdő *š*- és *š*- között (vö. TOIVONEN: MSFOu. LXVII, 384), éppen ilyen ingadozás lehet ebben az esetben a finnugor nyelvek és a szamojéd nyelvek között, vagyis egy fgr. *š*- szókezdő hangnak egyes esetekben *ős*-szam. *š*- megfeleldje is lehet.

4. vog. *jiv*, osztj. *jux*.

A 'baum, holz' fogalom jelölésére szolgáló uráli szó, a magyar *fa* megfelelője, az osztjából — mint tudjuk — teljesen hiányzik, a vogulban pedig csak összetételekben fordul elő.

A 'baum, holz' fogalom kifejezésére a vogulban a *jiv*, az osztjákban pedig a *jux*, *jūw* szó szolgál, amelyekre az említett nyelvekből a következő adataink vannak:

Vog. AHLQV. *jiv* 'Baum, Holz; Sarg', SZILASI *jiv* 'fa; baum, — koporsó; sarg' | osztj. AHLQV. *jux* 'Baum, Holz', BEKE *jux* 'fa; Holz, Baum; — ladik; Kahn', PÁP.-MUNK. *jux* 'fa; koporsó', PATK. *jux* 'fa, erdő; baum, holz, wald', PAAS. K. *jūx* 'baum; brennholz', J. *jūw* 'baum; brennholz; sarg.'

A vogul-osztják szónak a cseremiszen és a szamojéd nyelvekben 'fenyő', jelentésű megfelelői vannak:

cser. SZILASI *jakte* 'mindennemű szálfá (fenyő, nyír stb.); hochstämmiger baum (kiefer, fichte, birke u. s. w.)' (GEN.), 'erdei fenyő; fichte' (BUD.). *jäktö* id., *jäkte* id., vö. *jakter* 'szálfaerdő; hochstämmiger wald', *jakterla* 'fenyveserdő; fichtenwald', RAMST. *jäktö* 'Fichte',

jä'kter 'Fichtenwald'. A *-te-*, *-ta-*, *-tö* végzetet képzőnek foghatjuk fel (vö. WICHMANN: JSFOu. XXX₆, 24 és N. SEBESTYÉN I.: NyK. XLIX, 62, 67. sz.) és pedig az ősuráli **tt.* ~ **t.* képző folytatójának (vö. Melich-émlékkönyv 356—358).

A vogul-osztják-cseremiszi szónak a szamojéd nyelvekből a következő megfelelőit ismerjük:

szamJur. CASTR. *jië* 'Kiefer, Fichte', REG. *jiä* 'cocha', SCHRENK *jë* 'Kiefer', O. CASTR. N. *čwe*, NP. *tüe*, B., Jel., Taz. *tö*, *töl-pu*, Kar. *tü*, *tül-pu*, KO., FO. *küe* 'Föhre, Fichte', K. *tö* 'Föhre'; KLAPR. Atl. Obd. *je*, Jur. *je*, Tomsz *köe*, Ket *küe*, Narym *čür*, Tym *čüe*, Kar. *če*; — Kam. *džu*, Koib. *džü*, Taigi *džü*, Mot. *tčia* 'Fichte'. A bizonyos alakváltozatokban fellépő szóvégi *-l* (*töl-pu*, *tül-pu*) és *-r* (*čür*) ősi képző (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 148, 182—184).

A 'fenyő' > 'fa' jelentésfejlődésre vö. a 2, 3, 4. sz. egyeztetéseket. (Vö. PAASONEN, Beitr. 268, 337. sz.: vog.-osztj.-szam., TOIVONEN: FUF. XV, 66: cser.-vog.-osztj.).

5. mdE. *tšuvto*, *tšufto*, M. *šuftä*.

A 'baum; holz' uráli neve, a magyar *fa*, finn *puu* megfelelője nemcsak az osztjából és a lappból hiányzik, hanem a mordvinból is. Utóbbiban a 'baum; holz' fogalom jelölésére (PAAS.) mdE. *tšuvto*, *tšufto*, mdM. *šuftä* szó szolgál.

A mordvin szó nézetem szerint összetartozik a következő lapp szóval: FRIIS *šosta* 'pinus vertice arida; Furutræ, hvis Top er for-tørret', *suosto* S. 'pinus artim arida; et halvt forterret Furutræ', NIELSEN *suosto*, P. *süös'tu*, Kr. *s*ös'tö* 'rotten part of the inside of a tree-trunk; morknet del av det indre av en trestamme', *suos'to-muorrä* 'tre som delvis er morknet i stammen'. Demin.: *süstuš*, LAGERKR. Tys. *syöšnie* 'trockener, umgefallener Baumstamm, bes. Föhre', Tán. *so, st^Hke* 'Pinus silvestris L. (aridus); halbtrockene Föhre'.

A mordvin-lapp szónak pontos hangtani megfelelője van a finnben: f. RENV. *hukta* 'ager silvestris l. silva cæsa et usta, in qua secale disseminari solet; Schwendenland', LÖNNR. *hukta*, *huukta* 'sved, svedjemark l. land; sved af grof barrskog', *huktamaa* 'svedje-land, -mark', vö. RENV. *huhdin* 'silvam cædendo et urendo sementi præparo; Schwendenland anbauen, inde forte *hukti-kuu* aprilis mensis'. Vö. továbbá észt P. *uht*, gen. *uha* 'Haufe, aufgetürmter Haufe (von Heu, Reisig u. dgl.)', *uhta pöletama* 'Röschung machen, Land brennen'.

A szókezdő hangok — lp. *š-*, *s-*, *f. h-*, md. *š-*, *tš-* (← **š-*) — tgr. **š-* szókezdő hangra mennek vissza. A lp. *-st-*, *f. -ht-* szóközépi hangokat úgy tekinthetjük, mint egy tgr. **-tšt-* mássalhangzókapcsolat folytatóit. A mordvin szóközépi *-vt-*, *-ft-* ebben az esetben valószínűleg jésített affrikáta + *t* kapcsolatára (**-tšt-* v. **-tšt-*) megy vissza éppen úgy, mint a mdE. *tšuftomoms* 'steif werden, erstarren' igében. Az eredetileg magashangú *tšuftomoms* ige, amely elválasztandó a 'baum; holz' jelentésű mdE. *tšuvtò*, *tšufio*, mdM. *šuftä* szótól,¹⁾ a következő zürjén, illetőleg osztják igékkel tartozik össze: zürj. *po, džöni*, *po, džavniš*, *po, žalni* 'steif, gefühllos werden, krank werden' ~ osztj. ÉD. *pəstā*, Kr. *pəstā*, V. Vj. *pəstā*, Trj. *p'əst'āvə*, Ni. *pəstā*, Kaz. *pəstl*, O. *pəstā* 'steif werden, erstarren, gefühllos werden (fuss, hand), gelähmt werden (V., Trj.)' (vö. TOIVONEN, Affr. 249).

A lp. *šosta*, *suosto* stb. és a f. *hukta*, *huukta* jelentésének viszonyát úgy érthetjük meg, ha feltesszük, hogy a f. *hukta*, *huukta* szónak — éppen úgy, mint a magyar *fenyő* szónak és több más uráli fenyőnévnek — eredetileg kettős jelentése volt: 1. 'Pinus' (valószínűleg *Pinus silvestris*), 2. 'pinetum'. Utóbbiból fejlődött ki aztán a mai 'silva caesa et usta; Schwendenland' jelentés. A mordvinban végbement 'fenyő' > 'fa' jelentésfejlődésre több példát is idézhetünk az uráli nyelvekből: osztj. *jux* stb. 'baum; holz', vog. *jiw*, *jū* 'baum' ~ szamJur. *jie* 'kiefer, fichte', O. *čwe*, *tüe*, *tō* stb. id. (4. sz.) | csér. *šärgä*: *pu-š*. 'élőfa' stb. ~ f. *honka* 'föhre' (3. sz.) | lp. *muorra* stb. 'arbor; lignum; silva' ~ magy. **mór* 'fenyő' (2. sz.).

6. f. *petäjä*.

A *Pinus silvestris* finn *petäjä* nevének SUHONEN (266—268) a következő alakváltozatait említi: *petaja*, *petejä*, *pettäjäinen*, *petäjäs*, *petää* (N. *pjetsch* jövevényeszó a lappból). Észt és liv alakváltozatai: észt WIED. *pädajas*, *pädakas*, *pedajas*, *pedakas*, *petäj* 'Kiefer, sehr harzige, nicht hochgewachsene Kieter; Pinus sylvestris L.', liv KETT. *piedäg*, Sal. *pädag* 'Kiefer; pinus sylvestris'.

A fontos finn fenyőnév ismert etimológiáját legújabban TOIVONEN (Affr. 111—112, 141. sz.) állította össze:

lp. *FRUS bæcce* 'Pinus sylvestris L.; Fure', *bæcce-muorra* 'Furetræ', NIELSEN *bæcce*, P. *beehttsi*, Kr. *beehttsi*, Kt. *bēhtsi* 'Pinus sylvestris; furu', WIKL. *pēce-* 'föhre', LAGERKR. Tys. *pēhecie*, Arj. *pēhejē*,

¹⁾ PAASONEN (Mordw. Chresth.) a két szót összetartozónak véli.

Könc. *pēhēiē*, Enon. *pe'āhei*, Polm. *pe'eh'ci*, Nes. *pe'ēh'cc^E*, Neid. *pee'h'cc^E*, Mer. *pì'ēc'ie*, Wfs. *pì'ēc'ie* 'Pinus silvestris L.', GEN. T. *piecce*, Kld. *pie,cc*, Nrt. *piehc* 'kiefer; fichtenrinde (zur speise)', ITKONEN Ko. *piest's^E*, Kld. *piēts^E*, T. *piēts^E* id. | mld. PAAS. (Chresth.) E. *pitše*, *pitse*. M. *pitšē* 'kiefer; Pinus silvestris'. | cser. RAMST. *pan^džō* 'Horst, Hain, ein dichter Hügel mit jungen Fichten', WICHM. J. *pn'nzn*, *pn'n^dzn*, JU. *pündzō*, U. *pü'ndžō*, T. *pü'ndžō*, M. *pündžy*, B. *pündžō* 'kiefer' | zürj. WIED. *požōm*, *požum*, *požym* 'Kiefer; Pinus sylvestris', WICHM. I. *požem*, Ud., V., S., L. *požem*, P. *požu'm*, *požim* 'kiefer' | votj. WIED. *pužim* 'Kiefer; Pinus sylvestris', *lystem p.* 'Lärche; Larix'; MUNK. *pužim*, *pužim*, Kaz. *pužēm* 'fenyő; pinus sylvestris; fichte, tanne, kiefer', *pužmo*, *pužimo* 'fenyves, fenyőerdő; fichtenwald, tannenwald', WICHM. U., G. *pužim*, MU., J., M. *pužim* 'kiefer'.

7. f. *mänty*.

Erre a finn fenyőnévre a következő adataim vannak:

menty, *mänty* RENV. 'pinus silvestris, max. junior; Tanne', LÖNNR. 'tall', vö. SUHONEN (266) *mendy*, *mändy* id. Összetételekben: LÖNNR. *aikkimänty* 'tall som växer till största höjd, mastträd', *hyötymänty* 'som växer frodigt', *jouhimänty* 'qvistfri ända till toppen och fin i voden', *lylymänty* 'hård tall'. *raitā*- l. *kangasmänty* 'som växer på mo och har längre barr', *rapa*- l. *räkämänty* 'gartall, martall'. Vö. még SUHONEN (265—267) *aikkimänty*, *lenkomänty*, *rähkämänty*, *-mänty*, *räkämänty*, *verimänty*, továbbá SUHONEN (267—268) következő népnyelvi adatait: *mänty* '1—3 metria korkea, oksia alas saakka'. *hyötymänty* 'pieni puu', *jouhimänty* 'nuori, silovartinen puu, oksia vain latvassa, usein tukkipuu': 'kovempaa, suurempaa ja oksatompaa puuta kun muu mänty' stb.¹⁾

A *mänty* szó 'pinetum; Tannenwald' jelentésű helynévképzős alakjai: *männnykkö*, *männnikkö*, *männystö*, *männistö*.

A szóban levő fenyőnév megvan az észtkben és a livben is: WIED. *mänd*, gen. *männa*, *männu*; *mañd*, gen. *mañni* 'Kiefer'. Pinus silvestris L. Összetételekben: *törva-m.* id., *rawa-m.* 'Kiefer, sehr harzige, harte, nicht hochgewachsene Kiefer; Lärche, Weymouthskiefer', *veri-m.* 'niedrige Kiefer'. Helynévképzős alakok: *männnik*, *männnistik* 'Kieferwald' | liv KETT. *mänd* 'junge Kiefer'.

¹⁾ A f. *mänty* szó átment az oroszba is, ahol a *mjanda* szó mocsaras, agyagos talajon növő Pinus silvestrist jelent (vö. KÖPPEN II, 451).

Ennek a fontos keleti-tengeri finn fenyőnévnek a szamojédban találtam meg a megfelelőjét: KLAPR. Atl. *mia* 'Tanne', T. *möä* 'Lärichen-baum'. A szamojédban a szóközépi nasalis (-*n-, v. -*y-) elveszett. A szóközépi nasalisok ingadozása ismert jelenség az uráli nyelvekben.

8. cser. *törke*.

A GENETZ keleti-cseremisiz szövegeiben (JSFOu. VII, 37, 48) előforduló *törke* 'fichte' szó pontos vogul és osztják megfelelőit TOIVONEN mutatta ki (FUF. XV, 67): vog. AHLQV. *täri*, *tariġ* 'Kiefer, Föhre', SZILASI *tari* 'fenyő; fichte', KL. *täri*, T. *täru* 'fenyőcsemete', Trócs. *tari* 'fenyő' | osztj. PATK. *tęger-jux* 'fiatal tűlevelű fa; törpe fenyő; ilyen fából való erdő; junger nadelbaum, hauptsächlich kiefer; kleine krüppelige kiefern auf dem moorgrunde; wald aus dergleichen bäumen', PAAS. K. *tęyer* 'pienikasvuinen petäjä; kurz-wüchsige kiefer', J. *tęwrġs* id. KARJAL. (mscr.) K. *tęyer* 'kleine, junge kiefer'. Az osztjákban hangátvetést kell föltételeznünk: *-rk- > *-kr-.

9. f. *kuusi*.

A 'Pinus abies; Fichte' jelentésű finn *kuusi* szónak SUHONEN (262—263) következő alakváltozatait ismeri: *kusi*, *kuus*, *kuuzi*. A *kuusi* fanév számos összetételben is szerepel, ezekre vö. RENVALL és LÖNNROT adatait, valamint SUHONEN, i. m. 18, 261—263. Helynévképzős alakjai *kuusikko*, *kuusisto*. A *kuusi* fenyőnév az észiben és a livben is megvan: észit WIED. *kűsk* (gen. *kűze*), *kűz* 'Fichte; Abies excelsa D. C.' vö. *kűzik*, demin. *kűzikukene* 'Fichtenwald, Fichtengehege', *kűzist*, *kűzistu*, *kűzistik* 'Fichtenwald, Fichtengehege' | liv KETT. *kűzöz* 'tanne; picea excelsa'.

A f. *kuusi* fenyőnévnek a finnugor és a szamojéd nyelvekben a következő ismert megfelelői vannak: lp. FRIS *guossa* 'Abies excelsa, D. C.; Gran', NIELSEN *guossá*, P., Kr. *guō'ssá*, Kt. *guossá* 'Picea abies', LAGERKR. Tan. *kü'ðsē* 'Pinus abies L.; Picea excelsa; Tanne', Wfs. *gü'ð'sē* 'Fichte' | mdE. WIED. *kuz* 'Fichte, Gräne, Rot-tanne; Abies excelsa D. C.', BUD. *kuz* 'jegenye-fenyő', *kuznal* 'fenyves erdő'. | cser. SZILASI *kož* 'jegenye fenyő; fichte; pinus abies' Bud., Tr., vö. BUD. *kožla* 'fenyves (erdő); pinetum', SZILASI 'erdő, wald' (Ocs.), RAMST. *kož* 'Tanne', *kožër* Tannenwald, *kožlā* 'Tannen-; die andere Seite der Wolga'. WICHM. (Chresth.) KH., U. *kož*, KH. *kožër*, U. *kože'r* 'fichtenwald' KH. *kožla*, U. *kožla* 'die waldreiche wiesen-

seite“ der Wolga’ (KH.), ‘nadelwald, wald’ (U.), BEKE (FUF. XXII, 102) M. MM. *koz*, P., B., MK., U., C., Č., J., K. *kož* ‘tanne’; — M., MM., MK., *kozla*, B., MK. (auch) U., C., JVK. *kožla* ‘tannenwald’ (C. J.), ‘Wald’ (B., MU.); ‘gebiet jenseits der Wolga’ (K.), M., MM., MK. *kozer*, UP., UJ., B. Č. K. *kožer* ‘tannenwald’ | zürj. WIED. *koz* ‘Fichte; Abies excelsa’, P. *köz* ‘Fichte; Rottanne; Abies excelsa’, WICHM. (Wotj. Chresth.) I. *kōz* ‘Fichte; Abies excelsa’, UOTILA (Syrj.: Chresth.) *koz*, V., Č., Leb. ‘Fichte’. | votj. MUNK. *kiz*, Kaz. *kēz* ‘vörösfenyő; pinus picea; rottanne’, *kiz-pu* id., WICHM. (Chresth.) G. *kiz* ‘fichte; abies excelsa’ | vog. AHLQV. *qout*, *χout*, *qait* ‘Tanne’, *quotel ma* ‘Tannenwald’, SZILASI *χgut* ‘jegenyefenyő; rottanne’, KL. *khgut* ‘lúcfenyő; weisstanne’, TRÓCS. KL. *khait-pü* ‘vörösfenyő’, | osztj. AHLQV. *χōl*, *χut* ‘Fichte’, BEKE *χōl* ‘lúcfenyő; Weisstanne’, J. ‘jegenyefenyő; Rottanne; pinus abies’, PÁP.-MUNK. S. *kol* ‘ель; szurokfenyő’, PATK. *χūt* ‘fenyő; fichte’ C.; ‘tanne; pinus abies’, PAAS. K. *χut* ‘kuusi; fichte’, J. *χōl* id. || szamCASTR. Jur. *hādy* ‘Tanne’, T. *ku’a* id. Jen. Ch. *kari*, *kadi* id., O. *kāde*, K., NP., B., Taz., Kar. *kūt*, FO, Č. *kutō*, B., Taz., Kar. *kūtil-pu* id., Kam. *ko’d*, *ko’n* ‘Tanne’. Vö. még Jur. (Knd. mscr.) *kādý*, *kāt* (*ka’a*) ‘ель’; Reg. *hadi* ‘елька’, SCHRENK *hady* ‘Tanne’, továbbá KLAPR. Atl. ‘Tanne’: Pust. *gi*, Obd. *chady*, Jur. *cha*, Mang. *ka*, Tur. *chāri*, Tawgi *kúo*, Narym *chāde*, Ket. *kūt*, Tym. *chāde*. Kar. *kut*, Kam. *kotu*; Taigi *kat*. (SETÄLÄ: FUF. XII. Anz. 53, PAASONEN, FUF. XII, 304, Beitr. 228. 293. sz.).

10. f. *näre*.

RENVALL szótárában a szó *näret* alakban van feljegyezve; jelentése: ‘pinus junior l. minor; kleine Fichte’. A többesszámi *näreet* jelentése ugyanott ‘fruticetum abiegnum’. LÖNNROT szerint *näre* ‘ung gran, ung tall’, plur. *näreet* ‘ung granskog, gransnär’. SUHONEN (262—263) a szóban levő fanév következő alakváltozatait, illetőleg jelentéseit sorolja fel; 1. ‘Picea excelsa’: R. és N.: *näre*, *nāreh*, *nārähäinen*, vö. továbbá a következő népnyelvi adatokat: *näre* ‘noin miehen korkuinen’; „*näre*“ nuori puu, „kuusi“ vanhempi, „hyötykuusi“ tuuhea, „korpikuusi“ harva, lyhytoksainen, kovapuinen; *nāreh* ‘nuori oksainen kuusi’. Összetételekben (SUHONEN 263): *jouh’näre* ‘pehmytluontoinen, oksikas, „lihavat“ oksat, harvasyinen“, *karankonäre* ‘kovasyinen, harvaoksainen ja nämä tavallisesti ylempänä’, *mantilo-näre* ‘hienokuorinen sileä, pehmeäpuinen ja kaikkein oksikkain’, 2. ‘Pinus silvestris’ (i. mű 266): *näre*, *nāreh* (pieni mänty). A *näre*

szónak a következő helynévképzős alakjait ismerem: *nārehikkō*, *nāreikkō*, *nārikkō*. RENV. 'fruticetum, silva pinorum minorum; junger Fichtenwald', LÖNNR. 'gran-l. tallsuår, ung gran-l. tallskog; gran-park', LÖNNR. *nārehistō*, *nāreistō* id.

A f. *nāre*, *nāret* szót a következő kóla-lapp fanévvel egyeztetem: Gen. *nāorhta* 'wachholder'. A *-hta* végzet képző, mégpedig az ősuráli **tt.* ~ **t.* névszóképző folytatója (vö. Melich- emlékkönyv 356—358). A 'fenyő' ~ 'borókafenyő' jelentésmegfelelésre v. pl. vog. SZILASI *ūns-jiw* 'wachholder' ~ osztj. KARJAL. *ūn(p)ze*, *ōn(t)šx* stb. 'kiefer' (vö TOIVONEN, Affr. 104, 123. sz.)

A finn-lapp szóval minden valószínűség szerint összetartozik a következő cseremisiz fenyőnév: BUD. *lörpö* 'jegenyefenyő; pinus abies', (vö. *lörperla* 'jegenyefenyves erdő; pinetum'), SZILASI *nörpo* 'ismeretlen fa; ein unbekannter baum bei P. 48' (*pö*, *po* = fa). A cseremisizben eredeti szókezdő **n-* hangból bizonyos esetekben *l-* fejlődött, vö. cser. WICHM. (Chrest.) KH. *lēm*, U. *lüm* 'name' ~ f. *nimi*, magy. *név* id.

A szamojéd nyelvekben is van egy fenyőnév, illetőleg erdőnév, amely nézetem szerint összetartozik a szóban levő finnugor fanévvél: szamMot. KLAPR. *narge* 'Tanne' (a *-ge* végzet ismert demin. képző), vö. szam. SCHRENK *náro* 'ein hochstämmiger Nadelwald', BUD.-REG. Jur. *norru* 'wald', szamK. CASTR. *nuro* 'Tannenwald'. A 'Pinus' ~ 'pinetum' jelentésmegfelelésre, illetőleg kettős jelentésre vö. pl. a magy. *fenyő* szót, amelynek a régi nyelvben nemcsak 'abies, pinus', hanem 'pinetum' jelentése is volt. Fenyő és egyéb faneveknek ilyen kettős jelentésére számos példát idézhetünk a magyarból és általában az uráli nyelvekből (vö. pl. 1, 3, 8, 13, 14, 17, 28. sz.)

A lapp és a szamojéd adatok vokalizmusa alapján feltehető, hogy a f. *nāre* szónak mélyhangú alakpárja is volt.

11. f. *mantila*.

Jelentése RENVALL szerint 'abietas varietas', LÖNNROT szerint 'ett slags mjuk, qvistig gran; honträdet med mera qvistar och kottar'. Alakváltozatai: LÖNNR. *mantilo*, *mantilas* = *mantila*; *mannikas* 'ett slags gran (qvistig och rik på kottar)'. Összetételekben: RENV. *mantila-kuusi* 'Fichtenart', LÖNNR. *mannel-kuusi* = *mannikas* (*kuusi* 'Fichte'). SUHONEN (262) megállapítása szerint a *mantila* (*mantilo*) a *Picea excelsa* neve. A finn fanévvél talán összetartozik a következő észti fanév: WIED. *manner-pū* 'ein unbekannter baum' (*pū* = fa).

A finn fenyőnévnek pontos hangtani megfelelője van a jurák-szamojédiban: *CASTR. man* 'Busch', *SCHRECK mándal* 'Strauch'.

A szó eredeti jelentése 'bokros, tövig ágas *Picea excelsa*' lehetett. A *szam.* és a finn alakokban megjelenő *-l*, illetőleg *-la*, *-lo* végzet ősuráli eredetű névszóképző (vö. *LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 145—152*). A f. *mantilas*, *mannikas* alakváltozatokban levő *-las*, *-kas* végzetek összetett képzők.

12. vog. *qāp-jiv*.

A vog. *AHLQV. qāp-jiv* 'Tanne' (*jiv* 'fa') összetétel első tagjával minden bizonnyal azonos a SZILASI szójegyzékében található *xāpxā*, *xāpyā*, *khāpkhā* 'nyárfa; pappel' fanév, amelyben a *-xā*, *-yā*, *-khā* végzet ismert demin. képző. A szó az osztjákban és a lappban is megvan: osztj. *AHLQV. xōp-jux* '(boot-baum) Espe', *PATK. xōp-jux* '(ladik-fa; kahnbaum) starker zum bootzimmern tauglicher baumstamm, espe'; lp. *LAGERKE. Wfs. gāipie* 'Kiefer'. Ezekkel a fanevekkel minden valószínűség szerint összetartozik még vog. *AHLQV. qāp*, *qēp* 'Boot', SZILASI *xāp* 'hajó; schiff' *khāp* 'ladik; boot', osztj. *AHLQV. xōp*, *xāp* 'Kahn, Boot'.

A fanév eredeti jelentése 'fenyőfa' lehetett. A 'fenyő' ~ 'csónak' jelentésmegfelelésre érdekes analógiát szolgáltat az északi-osztják, amelyben a 'baum, holz' jelentésű *jux* szónak 'Kahn' jelentése is van. Az osztják *jux* szó eredeti jelentése, mint láttuk (4. sz.), 'fenyő' volt. A finnben is van ilyen jelentésmegfelelés (vö. *TOIVONEN: FUF. XV, 71*): aun. *hoygu* 'grosse fichte, föhre' ~ *hoygoi* 'kahn, kähnen'. Vö. még f. *haapa* 'espe' ~ *haapio* 'espener kahn'. A jelentésmegfelelés megértéséhez tudnunk kell, hogy az obi-ugor népek a csónakot részben még ma is egyetlen fatörzs kimélyítésével állítják elő.

TOIVONEN i. h. a vog. *qāp-jiv* 'Tanne' és a *xāpxā* stb. 'pappel' jelentésű fanevet, meg a vog.-osztj. 'kahn, boot' jelentésű szokat a votj. *kīpi*, *kēpi* stb. 'klotz, baumstamm' szóval egyeztette.

13. vog. *vār*, *vār*.

SZILASI szójegyzéke szerint a tadvai-vogul *vār* szó jelentése 'lúcfenyő; pechtanne'. A pelimi-nyelvjárásban *vār* annyit jelent, mint 'erdő; wald' s ugyanezt jelenti az északi-vogul *vor* és a kondai, meg a középzozvai *vuor* alakváltozat. Vö. még TRÓCS. *vār* 'erdő', SZILASI *vōreji* 'im wald auf wild jagen', KANNISTO (*FUF. XIV₃, 47*) TJ. *βārñā*, TC. *βārñā* 'in den tannenwald'. Az *AHLQVIST* szótárában

feljegyzett 'Wald' jelentésű *or*, *ur* szó bizonyára jövevényt szor az északi-osztyákból.

A szó megvan az osztyákban is: AHLQV. *or*, *ur* 'kieferwald', *vor* id., БЕКЕ *ur* 'erdő; wald', ПАР.-МУНК. *vor*, *uor* 'материкъ; őserdő, бору; homokos fenyves v. nyires' ПААС. *ūrē* 'an den versumpften ufern des flusses wachsender, niedriger, „schöner“ wald', *ūr* 'грива; kiefernwald'.

Az obi-ugor szónak eredetileg kettős jelentése volt: 'fenyő' és 'fenyves'. Fenyőneveknek és egyéb faneveknek ilyen kettős jelentésére vö. pl. 1, 3, 8, 10, 14, 17, 28. sz.). A 'fenyő, fenyőerdő' > 'erdő' jelentésfejlődésre szintén számos példát idézhetünk az uráli nyelvekből.

A szóban levő obi-ugor szónak a zürjénben és a mordvinban van megfelelője: zürj. WIED. *vör* 'Wald, Busch', vö. még *vör-pi*, P. *vör-pa* 'wildes Tier, Wild', *ponöl-vör* 'junger Wald, Anwuchs', UOTILA (Chresth.) V., S., Č., K., Leb., P. *ver*, KP. *vir* 'Wald'. | mdE. WIED. *vir* 'Wald, Gehölz', mdM. AHLQV. *vir* 'Wald', ПААС. (Chresth.) *vir*, demin. E. *virñe*, M. *virñe* 'wald', vö. E. *vir-ava*, M. *vir-ava* 'mutterwald, waldmutter, göttin des waldes', M. *vir-avav* 'gott wald, waldgott'.

14. md. *nal*.

A mokša-mordvinban REGULY és AHLQVIST feljegyzései szerint egy sajátos 'erdő' jelentésű szó van: *nal*, amely önállóan nem használatos, hanem fanevekkel társulva valóságos helynévképző szerepet tölt be: REG.-BUD. *kal-nal* 'füzes; salicetum': *kal* 'fűzfa'; *kel-nal* 'nyirfaerdő': *kelu* 'nyirfa'; *päšks-nal* 'mogyorós(erdő)': *päštä* 'mogyoró', *päšks* 'mogyoró-bokor', AHLQV. *akšiks-nal* 'weidenwald': *akšiks* 'Weide'; *kelu-nal* 'Birkenwald': *kelu* 'Birke'; *kuz-nal* 'Fichtenwald': *kuz* 'Fichte', *maras-nal* 'Ulmenwald': *maras* 'Ulme', *päšä-nal* 'Lindenwald': *päšä* 'Linde'; *poyu-nal* 'Eспенwald': *poyu* 'Espe', *säli-nal* 'Ulmenwald': *säli* 'Ulme', *tuma-nal*, *tumi-nal* 'Eichwald': *tuma* 'Eiche'.

Ez a mordvin erdőnév kétségtől kívül összetartozik a votják *nules* szóval, amely a votjában egyetlen kifejezője a 'wald (im allgemeinen)' fogalomnak (vö. WICHM.: FUF. XVI, 201—202). A votják szó alakváltozatai: WIED. *nules*, *nulesk* 'dichter, finsterer Wald; Einöde', МУНК. *nuläs* (tő: *nuläsk-*) 'erdő; wald', WICHM. (Chresth.) G., J., U. *nules*, J. *nunesk*, MU. *nunos* (tő: *nulesk-*, *nunesk-*, *nunosk-*). A vogulban is van egy erdőnév, amely biztos megfelelője a votj. *nules*

szónak és alakváltozatainak: SZILASI *nuläs* 'lúcfenyves; weisstannenwald'. WICHMANN i. h. kimutatta, hogy mind a votják, mind pedig a vogul erdőnév származékszó, a képzők azonban etimológiailag nem tartoznak össze: votj. -s < *-sk, vog. -s < *-tš, *-tši. WICHMANN kimutatta i. h. azt is, hogy a két erdőnév alapszava azonos azzal a fenyőnévvel, amely az *Abies pichta* uráli neveként a következő ismert nagy uráli szócsaládba tartozik bele: vog. ABLQV. *nol-jiv*, *nél*, *nuli*, *njl* 'Weisstanne; Pichta', SZILASI *nuli* 'jegenyefenyő, szurokfenyő; silbertanne, pechtanne', P. *nul* 'lúcfenyő', T. *nöls* id., K. *nöl* 'vörösfenyő; rottanne', KANN. (FUF. XIV₃. 49) TJ. *nōlē*, TC. *nōlē* 'weisstanne, pichta', (JSFOu. XXX₈. 20) AL. *nuu*, KL. *nuli* 'weisstanne' | osztj. ABLQV. *nolga*, *nolgi*, *nolga-jux* 'Silbertanne; pinus picea', PÁP.-MUNK. *nelki* 'ПИХТА; lúcfenyő', PAAS. K. *natxš* 'ПИХТА, weisstanne', J. *ñallērkī* id., KARJAL. (OL. 49) ÉD. *ñatxe*, Trj. *ñā-l'ērkī*, V., Vj. *ñolk'ēi* 'silbertanne', Ni. *ñetxš*, Kaz. *ñōlyt*, O. *ñolya* id. | votj. WIED. *nīl-pu* 'sibirische Tanne; Abies Pichta', MUNK. *nīl-pu*. Kaz. *nēl-pē* 'pichtafenyő, lúc- vagy szurokfenyő; weisstanne, silbertanne, pechtanne', WICHM. (Vok. Wotj. 21) U., G. *nīl-pu*, MU. *nīu-pi*, IslJ., M. *nīl-pu* id. | zürj. WIED. *nyl*, *nyv*, *nīl*, *niv* 'sibirische Tanne; Abies Pichta', GEN. KP. *nol* id., WICHM. (FUF. XV, 10) I. *nī*, VP. *niv*, SL. *nīl*, Ud. *niv-pu* 'Abies pichta' | cserK. *nulyo* 'Weisstanne, Abies picea; ПИХТА', N. *nolugaž* id., H. *nolgo kož* Tr. id. (vö. PAAS., Beitr. 64, 110. sz.), WICHM. (Chresth.) U. *nulyš* 'edeltanne, weisstanne', BEKE (FUF. XXIII, 78) *nolyo*, *nulyo* stb., stb. 'edel, weisstanne; ПИХТА'. || szamJur. REG.-BUD. *ñalk* 'edeltanne; ПИХТА', CASTR. O., N., B., Taz. *ñula* 'Weisstanne; Pinus abies', KO. *nolga*, K., NP. *ñulge*, Č. FO. *ñulgó* id., Kam. *nelga* 'Weisstanne; Pinus abies'. Vö. még KLAPR. Atl. Tomsk *ñjúlcha* 'Tanne'.

Ennek a nagy és fontos uráli szócsaládnak tagja tehát a moksza-mordvin *nal* szó is, amelynek eredeti jelentése 1. 'Abies alba vagy pichta', 2. 'ilyen fenyőből való erdő' volt. Az eredeti szóközépi *-lk- ~ *-ly- mássalhangzó-kapcsolatból a mordvinban a *-y- elveszett.

15. szamJur. *hāru*, *haru*.

A 'Lärchenbaum' jelentésű szamojéd fanévre a következő adataim vannak: CASTR. Jur. *hāru*. *haru* 'Lärchenbaum', T. *karu* 'Lärchenbaum (trockner)', Jen. Ch. *kami*, B. *kammu* 'Lärchenbaum'. Vö. még SCHRENK *hāru* 'Lärche', KLAPR. Atl. Obd. *chāru*, Jur. *chāru*,

Mang. *kámu*, Tur. *chámmi* 'Lärchenbaum', KÖPPEN (II. 509) Pecs., Ob *charu*, Jen. *kamu*, *chamme* 'Larix sibirica'.

A szamojéd fanévnek pontosan megfelel a kondai-vogulból feljegyzett (SZILASI) *khōrēp* szó, amelynek jelentése 'vörösfenyves; lörchenbaumwald'. A szónak *khworēp* változata is van 'cirbolyaerdő; zirbelwald' jelentéssel. A vogul adatokban levő szóvégi *-p* elemet ősi demin.-kollektív képzőnek fogom fel (vö. Melich-emlékkönyv 358—360). A vogul szó eredeti jelentése 1. 'Lärchenbaum', 2. 'Lärchenbaumwald' lehetett. A szamojéd adatok egy részében és a vogulban az eredeti **-rm-* mássalhangzó-kapcsolatból az *-m-* elvesztett. A jeniszeiben (*kami*, *kammu*) a szóközépi *-m-*, *-mm-* < **-rm-* (vö. PAAS., Beitr. 11.)

Valószínűnek tartom, hogy a Lärchenbaum szamojéd-vogul nevével összetartozik a Picea excelsa KÖPPENNÉL (II, 541) található finn neve: *karahka*. Ez a finn fenyőnév RENVALL és LÖNNROT szótárában is előfordul: RENV. *karas*, *karahka* 'arbor minor ægre crescens, ramus pini fere aridus; halbvertrockneter junger Baum'. LÖNNR. *kara*, *karahka*, *karakka*, *karas* 'ung gran; nödväxt l. half-torkadt barrträd'. Egyéb alakváltozatai: (vö. SUHONEN, 262) *kara-kuusi*, *karanko-kuusi*, *karhakka*. A *-hka*, *-kka*, *-nko*, *-s* végzetek ismert képzők. A finn fenyőnév eredeti jelentése 'Larix' lehetett. Mivel a Larix csak nyáron zöldel, télen pedig kopaszon állnak az ágai, nevét könnyen átvihették a 'száraz fenyő' jelölésére. Külön figyelmet érdemel, hogy — mint láttuk — a tavgi-szamojédban a *karu* fanév jelentése 'trockner Lärchenbaum'. Ha az egyeztetés helyes, akkor feltehető, hogy az eredeti **-rm-* kapcsolatból ebben az esetben a finnben is elveszett az *-m-* és hogy a Picea excelsa *kara*, *karahka* stb. nevében a Larix egyik uráli neve őrződött meg.

16. vog *nix*, *ninq*, *nañk*.

Ez a három szó AHLQVIST vogul szótárában fordul elő 'Lärchenbaum' jelentésben. A fanév SZILASI szójegyzékében is megvan: T., KL. *nix* 'vörösfenyő; rottanne', KL. *nixläs* 'vörös fenyő', P. *nixpē jū* 'fenyőág; tannenzweig'. Vö. még É.vog. *nañk* 'vörösfenyő; rottanne', *nañkläsi* 'vörösfenyő-erdő; rottannen-wald'. Az északi-vogul *nañk*, *nañk* alak talán jövevényszó az északi osztyákból (vö. PAAS.: FUF. III, 112—113).

A vogul fanév osztyák és zürjén megfelelőit i. h. PAASONEN mutatta ki: osztj. AHLQV. *nañk*, *nañk-jux* 'Pinus larix', BEKE *nañk*

'vörösfenyő; Lärchenbaum', PÁP. — MANK. *nerk* (S.) 'pinus larix; vörösfenyő', — *nāyk* 'lärchenbaum' C., PATK. *nānk*, *nāy* 'vörösfenyő; lärchenbaum; larix sibirica', PAAS. K. *nāyk* 'lärchenbaum', J. *nāyk*, (*nēykəm*) id. Vö. még KARJAL. (JSFOU. XXX., 27) Kaz. *nāy'k'*, Vj. *ṇā'k'*, Trj. *nāy'k'*, ÉD. *nāyk*, Ni. *nāy'k'*, O. *nāy'k'* 'Lärchenbaum'. | ZÜRJ. WIED. *nija*, *nia*, *n-pu* 'Lärche; Larix sibirica' (*pu* = *fa*), UOTILA (Kons.P. 429) I., U., IU. *nia*, V. *nia-pu*, L. *neja-pu*, S. *nia-pu* 'Larix sibirica'.

17. vog. *ul-pa*.

AZ AHLQVIST szótárában található északi vogulból feljegyzett *ul-pa* fanév jelentése 'Ceder; Pinus cembra'. MUNKÁCSI közép-lozvai szövegeiben is előfordul a szó, vö. SZILASI *ul-pä* 'cirbolyafenyő; zirbeltanne'. (*-pa*, *-pä* összetételekben = *fa*). Az említett szótárakban ennek a fontos Pinus-névnek *ur* 'erdő' szóval összetett, illetőleg *-s*, *-si*, *-ši* képzővel ellátott alakjait is megtaláljuk: AHLQV. *ulp-ur*, *ulpasi* 'Cederwald', SZILASI *ulpäs* 'cirbolya-fenyves; zirbelwald', *uläpši* 'cédrus erdő; zedern-wald'. Az utóbbi adatokban megjelenő *-s*, *-si*, *-ši* helynévképző minden bizonnyal azonos azzal az ősuráli *-*ts* v. *-*tš* képzőre visszamenő demin.-kollektív jelentésű *-s* képzővel, amely megvan a következő erdőnevekben is: *nuläs* 'weissentannenwald', vö. *nul*, *nuli* 'weisstanne'; *χäläši* 'birkenwald', vö. *χäl* 'birke'; *nāykläši* 'rottannenwald', vö. *nāyk* 'rottanne' (vö. LEHTISALO: MSFOU, LXXII, 211).

A vog. *ul-pa* összetétel első tagjának, az *ul* szónak pontosan megfelel a WIRDEMANN szótárában található zürjén *ojim* szó, amelynek jelentése 'dichtes Gebüsch auf Morästen'. A zürjén adatban a szóvégi *-m* elhomályosult képző (vö. SZINNYEI, NYH. 97, ZSIRAI: MNy. XXIII, 310, stb.) A szóközépi hangok — vog. *-l*, zürj. *-j* — szabályos folytatói a fgr. *-l* szóközépi hangnak (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 82). A zürjénben végbement jelentésváltozás megértéséhez tudnunk kell, hogy a cirbolyafenyő zord vidékeken, ahol csak a minimális melegmennyiséget kapja meg, eltörpül, elcserjésedik és hogy a cirbolyafenyő azok közé a fenyőfajták közé tartozik, amelyek nagyon kedvelik a nedves, lápos talajt (vö. FEKETE—MÁGÓCSI-DIETZ 253). A 'fenyő' ~ 'bokor' jelentésmegfelelése vö. f. *mantila* 'abietas varietas' ~ szamJur. *man* 'Busch', *mandal* 'Strauch'.

Az északi-osztják (BEKE) *ojim* 'fenyőfajta; eine Art Fichte' fanév minden valószínűség szerint jövevényszó a zürjénből. A szó az

osztjából vogul nyelvterületre is behatolt, vö. vog. Trócs. *ūjim* 'fenyves'. A vogul szó azt bizonyítja, hogy az *ojim* szónak az osztjában és bizonyára már a zürjénben is kettős jelentése volt: 'fenyőfajta' és 'fenyves'. Fenyő és más faneveknek ilyen kettős jelentésre számos példánk van az uráli nyelvekből (vö. pl. 1, 3, 8, 10, 13, 28. sz.).

18. votj. *susu-pu*, *susi-pu*.

WIEDEMANN votják szótárában *susu-pu* 'Wachholder; Juniperus' jelentésben fordul elő, MUNKÁCSINÁL *susi-pu* 'borókafenyő, gyalogfenyő; juniperus communis; wachholderstrauch'. Vö. még WICHMANN (Vok. Wotj. 14, 77) adatait is: U. *sîsî-pu* 'Wachholder; heidekraut', MU. *susî-pu*, M. *susî-pu*, G. *susî-pu* id.

A Juniperusnak ez a votják neve a következő ismert nagy uráli szócsaládba tartozik bele: zürj. WIED. *sus*, *suš*, *suz*, *suž-pu* 'sibirische Ceder; Pinus Cembra', KP. *sus* id., NyP. *sus*, *suž* id., UOTILA (Chresth.) Leb., KP. *sus-pu* 'sibirische zeder; Pinus cembra' vog. AHLQV. *tēt*, *tīt* 'sibirische Ceder; pinus cembra' | osztj. PATK. *teagat*, *tegat* 'cirbolyafenyő; sibirische ceder; pinus cembra', PAAB. K. *tēxōt*, *tēxōt-jiv* 'кедръ'; 'pinus cembra', J. *Ləyəl* (*Ləyləm*) id., KARJAL. (OL. 177) ED. *tēyāt*, Trj. *лѣял*, V. *lējəl*, Vj. *jējəl* 'ceder', PÁP.-MUNK. *jūxel*, *ūghel* 'sibirische ceder; кедръ' || szam. CASTR. Jur. *tydy*, *tede* 'Ceder, Zirbelkiefer' | O. *tedek*, *tädäk*, KO. *tädik*, K., FO. *tetey*, Čl. *täčey*, B., Taz. Kar. *tytey*, Taz. *tytel-pu*, Kar. *tytel pu* id. | K. *thēder* id. Vö. SCHRENK *tydä* 'Zirbelkiefer', KLAPR. Atl. Obd. *tiddi*, Jur. *tiddi*, Mang. *tiddi*, Tur. *tyri*, Tomsk *tüdžing*, Narym, Ket, Tym *tiddek*, Kar. *töttek*, Kam. *tjadyn* || Taigi *tidey* (vö. PAAB., s-laute 76, 93. sz., Beitr. 240, 330. sz.).

A 'Juniperus' ~ 'Pinus cembra' jelentésmegfelelésre vö. 19. sz.

19. osztj. *mušas-jux*.

Az osztják AHLQV. *mušas-jux* 'Wachholder' fanévnek pontos megfelelője van a vogulban és az osztják-szamojédban: vog. AHLQV. *masis-jiv* id. (osztj. *jux*, vog. *jiv* 'fa'); szamO. Castr. NP. *massu* 'Ceder'. Az obi-ugor adatokban a szóvégi -s ismert képző. A 'Juniperus' ~ 'Pinus cembra' jelentésmegfelelésre vö. a 18. sz. egyeztetést.

20. vog. *uns-jiv*.

Az északi-vogul *uns-jiv* fanév SZILASI szójegyzékében fordul elő 'borókafenyő; wachholder' jelentésben. A fanév az osztjákban

is megvan: AHLQV. *un̄ži* 'Kiefer', BEKE *ūns-jux* 'borokafenyő; wacholder', PÁP.—MUNK. *'ancēx* 'fenyő', *ončēx*, S. *'ancex*, 'cocha; fenyő', S. *onžex* 'fichte' C., PATK. *unža* 'fenyő; főhre, kiefer', PAAS. K. *untšə* 'kiefer', J. *ontšəy* id., vö. *üntšəy-pä.i* 'fichtenhügel', KARJAL. ÉD. *un(pžə*, Trj. *on(tšəx*, V., Vj. *on(tšəx*, Kaz. *uon̄zi*, O. *on̄zi* 'kiefer' (vö. TOIVONEN, Affr. 104, 123. sz.)

21. f. *kataja*, *katava*.

A *Juniperus communis* f. *kataja*, *katava* nevének SUHONEN (188—189) következő alakváltozatait sorolja fel: *cattaja*, *kadaja*, *kataa*, *kataas*, *katka*, *kattaa*, *kattaen*, *kattai* (A népnyelvi *kaskes*, *koskos* alak jövevényszó a lappból,) Az észttben a fanév *kadakas*, *kadak*, *kadajas*, *kadajane*, a livben *kadà'g*, *gadà'g*, *gada'g-əz* alakban fordul elő (vö. TOIVONEN, Affr. 134, 202. sz.) A keleti-tongeri finn szó lapp, zürjén és vogul megfelelőit i. h. TOIVONEN mutatta ki:

lp. FRIIS, *gāskas*. NIELSEN *gāskās*, Kr. *gā'skā's*, Kt. *gāskās*, WIKI. *kaskase-*, LAGERKR. Arj. *kāška's*, Tys. *kāskas*, KÖNK. *kāška's*, *kāška's*, Lyng. *kāška's*, *kāška's*, ENON. *kāška's*, NEID. *kāžkuz*, Wfs. *kāšyasg*, VÄRD. *kāšyāsä*, ÄIMÄ S. *kōskas*, *kōskas*, GEN. Kld., Nrt. *koskas* 'Juniperus communis; Wacholder' (a többi lapp adatot l. i. h.) | zürj. WICHM. J. *kašš-pomol*, Ud. *kašš-pomel* 'wacholder' | vog. KANN. P. *kašep̄p̄ß*, AL. *kēšep̄p̄ß*, K. *kōšp̄p̄ß* 'wacholder'.

22. lp. *ruotko*.

A lapp FRIIS Sv. *ruotko* 'abies arida; Tøgran', NIELSEN *ruoð'ko*, Kr. *r'öð'kó* 'tree or bush which is half or wholly uprooted; tre el. busk som er halvt el. helt rykket op av jorden' (demin. *rūðkuš*, *ruoðkoš*) szóval valószínűleg összetartozik finn LÖNNR. *ryde*, gen. *ryteen* 'bråte af fällda träd, vindfälle', *rytö*, gen. *rydön* id., *rötö*, gen. *rödön* l. *rötön* 'windfälle', *rötökkö* 'skog med vindfällan', *rötehiikko* 'skogs-mark med kärraktiga, vattensjuka ställen'.

23. f. *karsti*, *karsti-kuusi*.

A finn *karsti* fenyőnévre és a *karsti-kuusi* összetételre (*kuusi* 'Fichte') a következő adataim vannak: RENV. *karsti*, *karsti-kuusi* 'pini species durior', *kartti* id., LÖNNR. *karsti* 'hårdare barrträd, hårdaktig gran l. tall; — hård, njugg', *kartti* id., *karsti-kuusi*, *kartti-kuusi* 'furugran, gårgran', *karstikko* 'skog af hårda barrträd', SUHONEN (262) *karts* 'Picea excelsa'.

A *karsti* szónak és alakváltozatainak a zürjénben van pontos hangtani megfelelője: WIED. *kyrs* 'Rinde, Borke', UOTILA (Chresih.) Č. *kýrs* id.

A f. *karsti-kuusi* összetétel eredeti jelentése 'keménykérő, keményfájú fenyő' volt. A *karsti* fenyőnév ebből az összetételből önállósult.

24a) vog. *xoš*, *xoš-jiw*.

A SZILAI vogul szójegyzékében meglevő kondai *xoš*, *xoš-jiw* (*jiw* 'fa') jelentése 'kemény fenyő; harte fichte'.

A vog. *xoš jiw* összetétellel kétségtelenül azonos PATKANOV következő irtysi-osztják adata: *xuš-jux* 'vén fa, régi fákból álló erdő; alter baum, wald aus alten geraden bäumen'.

Mivel a keménykérő és -fájú vén fenyők gyantában nagyon gazdagok, a vog. *xoš*, osztj. *xuš* szót a következő ismert 'gyanta, szurok' jelentésű finnugor szócsaládba sorozhatjuk be: lp. NIELSEN *gač'če* ~ *gacce*. P. *gähttsi*. Kr. *gäht'tsi* Kt. *gäht'tsi* 'resin; kvade (harpix)', FRIIS *gačče* ~ *gacce*, 'resina. gummi; Kvade, Harpix', *gasse*, *gässe* 'lac rubens et quasi sanguine mixtum, quod partum subsequitur, resina'. WIKL. *kāse* 'harz', LAGERKR. *kāhēci* stb. 'Harz der Nadelbäume', *kaššie* 'Harz, Ohrwachs', *kaššie* 'Harz der Taune und Kiefer' stb., stb. | md. PAAS. E. *k'ekše* 'harz', M. *k'ēše* 'harz; teer' | cser. RAMST. *kiš* 'Fichtenharz, Harz', GEN. *kiš* 'harz' (vö. TOIVONEN Affr. 61, 15. sz.). A fgr. 'gyanta stb.' jelentésű szókkal minden bizonnyal összetartozik szam. Schrenk *hadā*, Castr. Jur. *hade*, *hāde* 'teer', Jen. *kāde* 'Harz' adata.¹⁾ A szóközépi hangok eredeti kakuminális affrikáta folytatói. A vogul -š- MUNKÁCSI-SZILASI adatában jésített affrikátára utal.

A vog. *xoš*, *xoš-jiw* és az osztj. *xuš-jux* eredeti jelentése 'gyantás, szurkos fenyő, gyantás, szurkos fa' lehetett.

24b) lp. *sar^aka* -

WIKLUND lulei-lapp szótárában a jokkmokki nyelvjárásból van feljegyezve a *sar^aka*- szó, amelynek jelentése 'dichtästige, sehr harzichte kiefer'. Ha ebben a szóban a -ka- végzetet képzőnek fogjuk fel, akkor a *sar^a*- alapszónak a permi nyelvekben a követ-

¹⁾ PAASONEN (Beitr. 260, 331. sz.) a szamojéd szokat kétkedve egyeztette a md. *k'ekše*, *k'ēše* szókkal és *-kš- v. -šk- szóközépi hangból indult ki.

kezdő megfelelőit mutathatjuk ki: zürj. WIED. *sir* 'Harz, Teer', GEN. KP. *šer* 'Harz', UOTILA (Chresth.) V. *sir* 'Baumharz, Teer', *šira* 'teerig', *šired* 'Kien, harziges Holz' | votj. WIED. *sir* 'Harz, Schwefel', MUNK. *šir*, Kaz. *šer* 'fái gyanta, famézga; harz, gummiharz', *širal* 'bekenni gyantával; mit harz bestrichen', *širo* 'gyantás, mézgás; harzig', WICHM. (Chresth.) G., MM. *šir* 'harz'.

A lapp-permi szóval bizonyára összetartozik a magyar *szurok* szó, amelynek jelentése 'resina, pix, gummi juniperi; pech' (vö. NySz.). A magyar szó a **szuro*- alapszóból elhomályosult -*k* képzővel képzett olyan származékszó, mint a *torok*, *fészek*, *lélek* stb. (vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 92). Képzett szónak fogja fel a *szurok* szót Magyar Szófejtő Szótárában BÁRCZI GÉZA is a votj. *šir* id. szóra való hivatkozással.

A magyar és a permi adatok szókezdő hangja eredeti jésített **š*- szabályos folytatója. A lapp adat szókezdő *s*- hangja viszont nem jésített **s*-hangra utal. A szókezdő *s*- és *š*- ingadozása ismert jelenség a finnugor nyelvterületen (vö. PAASONEN, *s*- laute 123—129).

A lpL. *sar^aka*- fenyőnév e szerint beletartozik ebbe a 'harz, teer' jelentésű finnugor szócsaládba és jelzős szerkezetből (gyantában gazdag, gyantás [fenyő]) önállósult fenyőnévvé.

25. m. *ivafa*.

Az elavult magyar 'taxus; eibe, eibenbaum' jelentésű *ivafa* fanévnek — mint a Melich-émlékkönyv 353—354 lapjain részletebben kifejtettem — az észten és a finnben van pontos megfelelője: észt WIED. *juga-pū*, *juha-pū* 'Taxusbaum; Taxus baccata L.', f. R. *jucopuu* 'Cornus' N. **jukapuu* 'Taxus'. A magyar alakban levő szóvégi -*a* ősi képző. A magyar, az észt és a finn szókból a *Taxus baccata* egyik finnugor neve maradt meg. MELICH JÁNOS véleménye szerint a magyar *ivafa* szláv jövevényszó abban az esetben, ha a fanév eredeti jelentése a magyarban nem 'Taxus', hanem 'Salix' volt (vö. LUMTZER—MELICH, Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes 142. Vö. még BERNEKER, Slav. Etym. Wörterbuch 438). Alighanem érdemes volna pontos vizsgálat tárgyává tenni a szóban levő fgr. szócsaládnak az *Eibenbaum* indogermán szócsaládjához való viszonyát.

26. m. *ternyő*.

A ma is élő *ternyő*, *ternyőfa* jelentése 'taxus; eibenbaum, taxbaum' (NySz.). A szóvégi -ő demin. képző. A magyar fanévnek, mint a Melich-émlékkönyv 354. lapján kimutattam, megfelel észt WIED. *tüörn*, gen. *tüörni* 'Zwergbirke; Betula nana L.; — krüppelig gewachsene Kiefer; Pinus silvestris L.', KÖPPEN (II, 243) *tarna puu* 'Betula nana L.' A magyar-észt szóval valószínűleg összetartozik f. (SUHONEN, 202) *tüörnä: tüörnä-pensas* 'Ligustrum vulgare'. Az észt és a finn fanév eredeti jelentése 'Taxus baccata' lehetett.

N. SEBESTYÉN IRÉN.

A magyar *bërke*.

Az EtSz. szerint erre a szóra az első adat 1559-ből való: *Berket* (olv.: *bërkét*). Alakváltozatai: *berge, birke, бүрке, börke* (l. EtSz.). Jelentése az EtSz. meghatározása szerint: 1. 'julus, nucamentum, panicula; kätzlein an den bäumen, palmzweig'; 2. 'nux pinea; die strobél'; 3. 'kukorica virága, kalásza'; 4. 'virgultum; gebüsch, gesträuch'; 5. 'vimen; binderute'.

A szó eredetére vonatkozó eddigi magyarázatokat az EtSz. nem tartja elfogadhatóknak.

Nézetem szerint a *bërke* — ha nem a hasonló jelentésű *barka* szó alakváltozata — finnugor eredetű szó, amelynek pontos megfelelői vannak a vogulban és a cseremiszenben: vog. SZILASI T. *për* 'rügy; knospe'; cser. SZILASI *pärdä* 'bimbó a fán; baumknospe' (Tr.), *pärtä* 'bimbó; knospe' (M.), *pärtüi* (m.) id. (Tr.), RAMST. *par'ä* 'das Kätzchen (an den Birken)'.

A magyar szókezdő *b-* ebben a szóban is **p-*-ből fejlődött és fgr. **p-* szókezdő hangra megy vissza. Az eredeti szóközépi **-rt-* hangkapcsolatból a magyarban és a vogulban a *-t-* elveszett. A magyar *-ke* végzet épügy kicsinyítő képző, mint a cser. *ña-, nü-, -ni* végzet. A cser. *-ña, -nü, -ni* képző bizonyára azonos azzal a cser. *-ña* demin. képzővel, amely megvan a következő szókban: *lepëña* 'lepke': *lepä* id. (NyH. 7, 95), *reyëña* 'moos', *šaryëña* 'lausei' (vö. WICHM. JSFOU. XXX6, 26).

N. SEBESTYÉN IRÉN.

A magyar szókészlet etimológiai statisztikája.

Mivel még sokáig kell várnunk a GOMBOSZ-MELICH-féle Etymologiai Szótár elkészültére, ideiglenes tájékoztatóul feldolgoztam BÁRCZI GÉZÁ-nak 1941-ben kiadott rendkívül hasznos Magyar Szófejtő Szótárát.

Az alább közölt statisztikai adatok maguktól beszélnek ugyan, mégis célirányos lesz az összeállításnál követett eljárásomról és az eredmény egyes meglepő tételeiről némi tájékoztatást adnom.

A hagyományos gyakorlatnak megfelelően „finnugor“ gyűjtőnév alá foglaltam a magyar szókészletnek uráli, finnugor és ugor korból örökölt elemeit.

Az „önálló“ nyelvi alakulatok csoportjába soroltam a dajka- és gyermeknyelvi képződményeket, az állathivogató, hangfestő, hangutánzó és nyelvújítási szavakat, továbbá azokat a származékokat, amelyek a SzSz.-ban az alapszóra való utalással külön címszóként szerepelnek.

A jövevényszavak csoportjában azért használom az óvatos összefoglaló természetű „törökség“, „szlávság“ stb. elnevezéseket, mert a SzSz. szerint is igen sok esetben nem tudjuk megállapítani a közvetlen átadó török, illetőleg szláv nyelvet.

Kimutatásom több pontban eltér TOLNAI VILMOS közkeletű statisztikájától (vö. MNy. XX.). Az eltérések főként azzal magyarázhatók, hogy egyrészt a „bizonytalan és ismeretlen“ eredetűek közé iktattam azokat a szavakat is, amelyeknek finnugor etimológiája egyelőre vitatott, másrészt elvszerűen a szláv-sági jövevényekhez soroltam a szláv közvetítéssel nyelvünkbe került latin-görög, ill. oszmán-török eredetű szavakat is, pl. *apáca*, *kereszt*, *csizmadia*.

Szavak származása		Szavak száma	%	Összesen	
Eredeti	Finnugor	1172	24	2259 = 46·3%	}
	Önálló	1087	22·3		
Jövevény	Törökségi	320	6·5	1741 = 35·6%	} 4880
	Szláv-sági	606	12·4		
	Német	355	7·3		
	Latin-görög	282	5·8		
	Neolatin	104	2·1		
	Egyéb	74	1·5		
Bizonytalan és ismeretlen		880	18·1	880 = 18·1%)

VERMES STEFÁNIA.

ISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK.

I.

Észt nagyszótárak.

1. **TUKSAM—MUUK, Saksa-eesti sõnaraamat.** Koostanud G. Tuskam. Käsikirja läbi töötanud ja redigeerinud E. Muuk. Tartu, 1939, Kirjastus „Kool“. 8°, 1173 l. — 2. **SILVET J., Inglise-eesti sõnaraamat.** Tartu, 1939, Eesti Kirjanduse Selts 8° 1205 l. — 3. **P. WIESELGREN, P. ARISTE, G. SUITS, Rootsi-eesti sõnaraamat.** Tartu, 1939, Eesti Kirjanduse Selts. 8° 1014 l. [Akadeemilise Rootsi—Eesti Seltsi Toimetised.] — 4. **P. ARUMAA, Vene-eesti sõnaraamat.** Tartu, 1940. Eesti Kirjanduse Selts (később: Rk. „Teaduslik Kirjandus“). 8° 560 l.

Az észt önállóság szellemisége és tudományos életének célszerű szervezettsége a negyvenes évek elejére egész sor észt nyelvre szerkesztett idegen nyelvű nagyszótárral lepte meg a tudományos világot. Mint tudjuk, az észt nyelv első tudományos nagyszótára, a WIEDEMANN-féle észt-német szótár a múlt század közepén (1869) jelent meg, s mint ilyen STAHL (1637), GUTSLEFF (1648), GÖSEKEN (1660), THOR HELLE (1732) és HUPEL (1780, 1818) észt szógyűjtői munkásságának a betetőzése volt. A WIEDEMANN-féle szótár mind első, mind későbbi kiadásában (HURT 1893 — SAARESTE 1923) máig is egyetlen, bár nem teljes és nem végleges tudományos forrásműve az észt szókincsnek, nem számítva az azóta megjelent, közhasználatra szánt kisebb észt szótárakat (KETTUNEN, Helsinki, 1917, M. WRANGELL—AAVIK, Tallinn, 1932, GRAF, Tallinn, 1937, SELL—ARISTE—NURM, Tartu 1937, 31.940). WIEDEMANN alapján és ennek kiegészítésére folynak az újabb észt szótári munkálatok, mégpedig a készülöben levő népnyelvi nagyszótár és az irodalmi nyelv szótárának anyaggyűjtő munkálatai (Akad. Emakeele Selts, Eesti Keele Arhiiv).

Az idegen nyelveket tárgyaló szótárak irodalma egészen a legújabb időkig szegényes volt az észt irodalomban, nem számítva itt is az iskolai és mindennapi használatra készült kisebb kiadványokat. Az első komolyabb kísérlet L. VILLECOURT francia-észt szótára volt (Tartu, 1930), a Tartui Francia Intézet gondozásában. Teljesen tudományos értékű J. MÄGISTE nagy finn-észt szótára (Tartu, 1931, VII, 687. l.), amely önálló kutatások alapján elsőnek mutat be és dolgoz fel teljesebb idegen nyelvi szókincset észt használatra, s ebből a szempontból alapvető munkának tekinthető. A gyorsan fejlődő észt tudományos és irodalmi élet azonban nem elégedett meg MÄGISTE nagy finn szótárával, hanem a többi európai kultúrák iránt való érdeklődésének természetes eredményeképpen ez után az alapvetés után rövid idő múlva teljesen tudományos gondo-

zásban és szerkesztésben alig két év (1939—1940) leforgása alatt kiadta a német, angol, svéd és orosz nagyszótárakat is. Ugyanebbe a tervbe illesztve egyidejűleg párhuzamosan folytak az olasz, francia és magyar szótárak előkészítő és szerkesztő munkálatai is, ez utóbbi a Tartui Magyar Intézet gondozásában F.Oinas volt budapesti észt lektornak és e sorok írójának szerkesztésében. Ezeket a munkálatokat azonban a háború és az ismert körülmények egyelőre félbeszakították.

Az eddig megjelent nagyszótárak közül a TUKSAM—MUUK-féle német szótárt magánvállalat adta ki, a többit pedig az Eesti Kirjanduse Selts hivatalos külföldi, illetőleg észt állami támogatással. A szótárak szerkesztői és munkatársai nagyrészt a tartui egyetem illetékes szakköreiből kerültek ki. Ez a tény azt mutatja, hogy a szótáriródalom gondozását az észt tudományos felfogás nemzeti szempontból közérdekűnek és tudományos fontosságúnak tartja. A szótárirók közül P. WIESELGREN a svéd nyelv, P. ARUMAA a szláv nyelvek, G. SUITS az észt irodalom professzora, P. ARISTE az általános és észt fonetika egyet. magántanára, E. MUUK az észt nyelvszabályozási mozgalom ismert művelője, TUKSAM és SILVET pedig középiskolai tanár.

Az észt tudományos irodalomban az európai nagy szótáraknak ezt a gazdag természetét a természetes szükségleten és az irodalmi nyelv meg irodalmi élet gyors fejlődésén kívül főleg abból a nagyszabású nyelv-művelő és nyelvrendező tevékenységből kell magyaráznunk, amelyet az észt nyelvtudomány az önállóság kezdete óta az észt irodalmi szókincs területén végzett. A nyelvrendező szótárakon (MUUK, Tartu, 1933, 1940 Eesti Õigekeelsuse Sõnaraamat I—III. Tartu, 1925—1937) kívül egymás után jelentek meg hosszú sorban a nyelvgyarapítást célzó legkülönbözőbb szakszótárak és szójegyzékek majdnem minden tudomány és művelődési kör területéről, amelyek a földrajz (1910), orvostudományok (1914), matematika (1922), állattan (1923, 1927, 1930), növénytan (1928, 1929), ásványtan (1929), művészettörténet (1927), történelem (1928), jogtudományok (1934), gazdasági élet (1935), hajózás (1936) és más tudományok (nyelvészet, néprajz, könyvtáran, hadászat stb.) műszavait, szakkifejezéseit, egyszóval egész műnyelvét alkották meg mesterségesen egyes önálló szerzők vagy választott bizottságok közös munkája által. Ezek nélkül az előmunkálatok és segédeszközök nélkül alig vállalkozhatott volna ilyen sikerrel az észt tudomány idegen szótárak szerkesztésére és kiadására.

Bár az észt irodalmi nyelv ma már egyenértelmű kifejezője tud lenni a régi műveltségű európai nyelveknek, amint azt a nagyszámú irodalmi fordítások is mutatják, ezidőszert azonban azokkal alig lehet még egyenértékűnek tartani, mivel hiányoznak a régi irodalmi nyelvekre annyira jellemző tömeges rokonértelmű szók és képes szóhaszná-

latok. Innen van az, hogy a fenti szótárakban olyan sok a magyarázó körülírás még egyszerű fogalmak esetében is. Bemutatok néhány talá-
lomra kiragadott példát: angol *cad* = észt *lurjus*, *ebaaumehelik' ning alatu isik* (SILVET 177), a. *invert* = é. *järjekorda vastupidiseks muutma* (uo. 537), a. *seam* = é. *õhuke maapõuevarade kiht (kahe paksema kihi vahel)* (uo. 912) — n. *eingeschneit sein* = é. *lume tõttu takistatud olema edasi pääsemast* (TUKSAM 241), n. *lumpen* = é. *põlastavalt (kedagi) kohtlema* (uo. 648), n. *stinken* = é. *(halvasti v. väljakannatamatult) haisema* (uo. 937), — sv. *drumla* = é. *tolvakalt millegi vastu tõukama* (WIESELGREN 200), sv. *suspendera* = é. *ajutiselt ametist vabastama v. tagandama* (uo. 721), stb. stb. Bár az ilyen körülírások előnyére szolgálnak a szómagyarázásoknak, mégis elkerülhetők a tolmácsoló nyelvek természete szerint, illetőleg többé-kevésbbé kevesbíthetők és rövidíthetők. Bizonyos, hogy elég sok holt és mesterséges kifejezés is került be az észt nyelvű értelmezésekbe éppen a fentebb tárgyalt körülmények miatt, amelyek sohasem lesznek élő elemei az észt nyelvnek, másrészt azonban az is vitán felül áll, hogy e négy hatalmas szógyűjtemény észt nyelvű értelmezésében lexikális és stilisztikai szempontból óriási gazdagodást jelent az észt irodalmi nyelv számára.

A szótárak lexikális részét a német-észt kötet kivételével terjedelmes nyelvtani vázlatok és egyéb hasznos függelékek egészítik ki. Az angol-észt rész felveszi az amerikanizmusokat is. ARUMAA orosz szótára a megreformált orosz helyesírással készült és az újabb orosz szókincset veszi alapul, különösen a szovjet uralom alatt megjelent részében. Egyébként a vezérszavak forrásanyaga mind a négy munkánál a legilletékesebb kiadványokon nyugszik.

Mindent egybefoglalva, a fenti szótárkiadványok nagy büszkeségére lehetnek az észt tudományos életnek, sőt azon túl is igen nagy nyereségei az európai szótáriróadalomnak. Anyagelrendezésük és külső kiállításuk pedig az észt tudományos rendezés és könyvnyomtatás magas fokát dicséri.

FAZEKAS JENŐ.

II.

CASTRÉN, M. A., *Samojedische Volksdichtung*. Herausgegeben von T. LEHTISALO. Helsinki, 1940, XXV (1), 350 (2) l. 8°. (Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXIII.)

Tavaly, 1942-ben múlt 100 éve annak, hogy CASTRÉN elindult első szamojéd útjára. Több mint hat esztendő telt el a szamojédok között s ez alatt az idő alatt hatalmas szótári-, nyelvtani- s szöveganyagot gyűjtött. Szótári és nyelvtani anyagának nagy részét már 1854—55-ben SCHIEFNER A. közzétette (vö. Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen; Grammatik der samojedischen Sprachen). Szövegéből azon-

ban, mely pedig saját véleménye szerint is gyűjteményének leglényegesebb részét alkotja, mindaddig csupán az a kis töredék került közkézre, melyet az imént említett „Wörterverzeichnis...“ tartalmaz. Ezen a hiányon akart most segíteni a Finnugor Társaság, amikor a CASTRÉN-családdal karöltve elhatározta, hogy a helsinki egyetem 300 éves jubileuma alkalmából sajtó alá rendeztetni CASTRÉN szamojéd szöveggyűjteményét.

Ez a hősiénekekből, elbeszélő költeményekből stb. álló hatalmas jurák- és osztják-szamojéd nyelvi gyűjtemény ma már valóságos nyelvemlék, mert hiszen nem a mai, hanem a 100 év előtti szamojéd nyelv-állapotot tükrözi. Más, egykorú szöveggyűjtemény hiányában pontos értékelésére nem is vállalkozunk. Mi ezzel kapcsolatban csak a „ma“ munkáját nézhetjük és értékelhetjük.

Az eredeti kéziratot, mint a bevezetésből értesülünk, mag. JOKI, A. másolta le. Kár, hogy az eredeti hangjelölést, csak azért, mert egyes jelölési formák azóta „elavultak“, LEHTISALO több esetben is megváltoztatta. A mai modern szöveg-kiadás követelményei szerint helyesebb lett volna, ha a szövegen végzett átírás helyett inkább a régi jeleknek mai értékét közölte volna bevezetésében. A régi, többé-kevésbé folytatólagos fordítást ugyancsak LEHTISALO dolgozta át általában szép sikerrel. Fordítási félreértései inkább csak az átképzeléses szövegrészek tolmácsolásakor estek. Azt hiszem, helyén való lesz, ha mindjárt be is mutatunk egy ilyen esetet: (186—7. l.) *side siuddubeäh tubkan mi_evaedi, tubkasawaein tongaha, hartti niseendo ürkkaja tubkahana matoryädi, amzi beasetidi, tiitim bönd juhosetih, äni nienetsengae häesetih* „Die zwei Riesen nahmen die Axt, mit der Axt kamen sie, ihren eigenen Vater mit der grossen Axt hackten sie in Stücke, begannen zu essen, zwischen ihren Zähnen verschwanden sie, wieder ein Mensch wurden sie.“ Ezzel szemben a pontos fordítás a következő: „A két óriás vette a fejszét, jöttek (ketten) a fejszével (innét átképzeléssel a mult felé), saját apjukat a nagy fejszével darabokra vágják, enni kezdenek, fogaik között eltűnnek (t. i. a húsdarabok), ismét emberré válnak.“ Abban természetesen igaza van a fordítónak, hogy a mult felé átképzelt praesens alak a tényleges helyzethez viszonyítva mult értékű, azonban éppen a fordítótól hangsúlyozott „félreértések“ elkerülése végett megengedhetetlen a szamojédban az átképzeléses alakok elnagyolt fordítása, mert az avatatlan olvasó könnyen ott is „jeltelen-mult“ alakra gondolhat, ahol a valóságban ilyesmiről szó sincs.

Néhány egykori CASTRÉN-levél, többnyire azonban csak maguknak a nyelvi tényeknek vallomása alapján megpróbálta LEHTISALO még pótolni azt is, amit CASTRÉN, sajnos, elmulasztott: az egyes darabok hely és nyelvjárás szerinti osztályozását. Ezt a vállalkozását is, mint általában az egész kiadási munkásságát őszintén köszöntjük. GYÖRKE JÓZSEF.

III.

Lapp lépések az európaiasodás felé. Amíg keleti nyelvrokainak művelődésének fejlődéséről többször esett szó folyóiratainkban az utóbbi két évtized folyamán, addig a lappok iránt jóval kevesebb érdeklődés nyilvánult meg. Pedig kétségtelen jelei vannak, hogy a lappok között is akadnak olyanok, akik többre képesek, mint a tőlük eredetileg idegen északi műveltség egyszerű elsajátítására. Fel-feltűnnek közöttük is egvesek, akik művészi hajlammal, fejlett szépérzéssel rendelkeznek, s akiknek megvan a tehetségük arra, hogy sajátos szellemi és érzelmi világuknak, képzeletük szárnyalásának s természet-szemléletüknek művészi formák között kifejezést adjanak. Úgyszintén vannak újabb bizonyítékaink arról is, hogy az északi művelt népek nem minden érdeklődés nélkül nézik a lappok sorsának alakulását, sőt szívesen hoznak áldozatokat is annak érdekében, hogy a lappok ősi nyelvüket a környező népek erős hasonító hatása ellenére is minél tovább megőrizhessék s érdekes szemléletüket az őket körülvevő világról eredeti alkotásokban kifejezésre juttathassák. Nincs módomban, hogy a lappok szellemi életének alakulásáról összefüggő képet rajzoljak, illetőleg hogy az északi népeknek a lappok helyzetét és jövőjét érintő nézeteiről és törekvéseiről hosszasan szóljak, csupán néhány olyan szórványos jelenségről szereztem tudomást, amelyek a fentebbiek értelmében figyelmet érdemelhetnek.

I. Amikor a következőkben a lappok irodalmi szárnypróbálgatásairól kívánok megemlékezni, szükségesnek érzem, hogy bevezetésül megemlítsék egy lapp nevet, amelyet már számon tart az irodalomtörténet. E név THURI JÁNOSÉ, a nemrég elhunyt lapp íróé, akinek a híre már több évtizeddel ezelőtt eljutott hazánkba is. A norvégiai születésű THURI „Muittalus samid birra“ („Elbeszélés a lappokról“) címen a svédországi Torneo kerületében tanyázó lappok életviszonyainak a leírását nyújtotta, második könyve pedig, amely svéd fordításban „Från Fjället“ címet nyert, útleírás. E művek rendkívüli feltűnést keltettek, aminek egyebek közt ékesen szóló bizonyossága az, hogy a Muittalust négy nyelvre: svédre, dánra, németre és angolra is lefordították. Nagy elismerésben részesítette THURIT hazája is, amennyiben a svéd országgyűlés írói életjáradékot szavazott meg neki, a svéd király 80. születésnapja alkalmából aranyéremmel tüntette ki. THURI barátait örömmel töltötte el, hogy a Muittalusról egyebek közt egy magyar író, KOSZTOLÁNYI DEZSŐ is dicsérő szavakkal emlékezett meg.

Napjainkban úgy látszik, hogy az az elbeszélő kedv és tehetség, mely THURIBAN az említett műveken kívül még kéziratban maradt karcolatokat is értelt, a lapp nép több fiában ébredszik, úgyhogy azt mondhatjuk: lappnyelvű irodalom van kialakulóban. COLLINDER BJÖRN „Lap-

parna“ című füzetében s egyebüktől több lapp elbeszélőről és lírikusról tesz említést, műveik közül azonban csak néhány jutott el hozzám, egyebek közt PIRAK ANTA „Jähttee Saamee Viessoom“ (= A vándorló lapp élete) című kötete.¹⁾

PIRAK nomád lapp, aki a svédországi jokkmokki kerület Tuorpon nevű lapp telepéről származik. Fiatal korában két évig tanulmányokat folytatott egy szemináriumban s azután fölcsapott vándortanítónak néptársai körében Tuorponban. De lapp vére s gyermekkorából származó ragaszkodása a rénszarvasok iránt nem sokáig engedte nyugodni: búcsút mondott az iskolának, s ügyes gazdálkodással jelentékeny számú rénszarvasnyájra téven szert, visszatért a nomád élet örömeihez. Azóta földjei közt előjárói szerepet tölt be, s oly tekintélyre tett szert, hogy a rénszarvastenyésztés problémáiról a svéd—norvég nemzetközi bizottság is ki szokta kérni véleményét. Említett könyve saját élete történetét tartalmazza gyermekkorától napjainkig s hű képet ad amellett a jokkmokki nomád lappok életéről meg a rénszarvastenyésztés módjáról és nehézségeiről. Külön fejezetben foglalkozik például a rénszarvasnyájak létszámának csökkenésével. Az adóteherben, a rénszarvasárak esésében, a rénszarvasok okozta károk miatt sokszor igazságtalanul kivetett kártérítés nagyságában jelöli meg azokat az okokat, amelyek miatt a lappok kénytelenek egyre több és fiatalabb rénszarvast leölni, illetőleg eladni. Mivel pedig a nyájakat a farkasok s az állatbetegségek is gyakran megzavarják, maga a szerző is arról panaszkodik, hogy rénszarvasai száma a korábbi létszám egyharmadára csökkent, s ennél fogva már nem tartozik a tehető lappok sorába. — PIRAK az első Svédországban született lapp, aki tollforgatásra adta a fejét. A jokkmokki nyelvjárás, amelyen ír, a lulei-lapp nyelvjáráshoz tartozik, nyelve lényegesen különbözik tehát THURIÉTÓL, aki a norvég-lapp nyelvet beszélte. Könyve helyesírása nagyjában megegyezik WIKLUND lulei-lapp nyelvkönyvének hangjelölésével. A lapp szöveg egy fejezete COLLINDER BJÖRN pontos fonetikus átírásában is megvan PIRAK könyvében, így alkalmunk van arra is, hogy a szerző nyelvjárását behatóbb hangtani vizsgálat tárgyává tegyük. Az egész könyv megértését külön lapp-svéd-német szótár segíti elő, mely a lapp szöveg feljegyzőjének, GRUNDSTRÖM H.-nak a műve.²⁾ Ez a 172 lapos szótár nyel-

¹⁾ Megjelent 1937-ben Uppsalában a Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala nevű sorozat 31 : 2. számaként. Feljegyezte és bevezetéssel ellátta GRUNDSTRÖM H. Az elbeszélés először svédül jelent meg „En nomad och hans liv“ címen 1933-ban; lapp eredetije nyelvi érdeklődései miatt került kiadásra.

²⁾ Lapsk-svensk-tysk ordbok till ANTA PIRAK Jähttee saamee viessoom. Utarbetad av H. GRUNDSTRÖM, översatt till tyska av W. SCHLACHTER. Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. 31 : 3. Uppsala, 1939.

vészeti szempontból is esemény számba megy, tekintettel arra, hogy a svéd-lapp nyelv köréből még nem rendelkezünk olyan teljességre törekvő szótárral, amilyennel például a norvég-lapphoz NIELSEN már megajándékozott bennünket. Abból a nyelvjárásból, amelyen GRUNDSTRÖM szótára alapszik, gazdag anyagot szolgáltatott ugyan WIKLUND Lule-lappisches Wörterbuchjában (= SUS. Toim. I.), valamint „Lärobok i lapska språket“ című tankönyvében, a „teljes szótár“ névre azonban e művek még a szó tágabb értelmében sem tartanak számot. Ily körülmények között magától értetődik tehát, hogy GRUNDSTRÖM szótára figyelemreméltó adalékokkal járul hozzá a lulei-lapp nyelvjárás szókincsének ismeretéhez. Kísérletképpen csak az *a*-kezdetű szavakat vizsgáltam, s futólagos szemlélődés alapján 8 olyan szót találtam, amely WIKLUND említett műveiben nincsen meg (nem számítva természetesen a közönséges származékokat és az új svéd jövevényszavakat). Ennél jóval nagyobb számban tartalmaz azonban GRUNDSTRÖM műve oly származékokat, összetételeket és kifejezéseket, amelyeket WIKLUND nem jegyzett fel. Célja természetesen elsősorban nem tudományos, hanem gyakorlati, s ezért helyesírása megegyezik a szöveg helyesírásával. A fonetikai hűség e foka mellett anyaga hangtani szempontból kevésbé értékesíthető, alaktani kutatásoknál azonban bizvást felhasználható.

PIRAKON kívül még egy svédországi lappról emlékezhetem meg, aki népe életkörülményeit a művészet eszközeivel mutatja be. Neve SKUM NILS NILSSON, aki THURI születési helyének vidékéről, a norvégiai Kautokeino kerületéből származik, de a svédországi Gällivare környékén honosodott meg.¹⁾ SKUM 100 (részben színes) rajzban a rénszarvastenyésztés jellemző mozzanatait szemlélteti évi körfolyamatukban. Műve „Same sita — Lappbyn“ (= Lapp Falu) címen jelent meg Stockholmban 1938-ban. Minden rajzhoz magyarázó szöveg is tartozik, mely a szerző norvég-lapp anyanyelvén kívül svéd fordításban is olvasható.

A lapp dalművészet fejlődéséről ugyan nem beszélhetünk, de a fentiekkel kapcsolatban mégis érdeklődésre tarthat számot, hogy Svédországban a lapp zene is beható tanulmányok tárgya. Kutatása körül a legtöbb érdemet TIRÉN KÁROLY svéd zenefolklorista szerezte, aki mintegy 1000 lapp dallamot gyűjtött össze szöveggel együtt. TIRÉN gyűjteménye Karesuandótól Härjedalenig a svédországi lappok egész lakterületéről tartalmaz szemelvényeket. A dalok lapp szövegéhez német fordítás is csatlakozik. E gyűjtemény megismerése bizonyára sok tanulsággal járna a finnugor népek zenéjének kutatóira.

II. A művelődés terén skandináviai honfitársaik nyomába szegődtek a finnországi lappok is. Finnországban főleg a lappnyelvű oktatás útjai-

¹⁾ Azonos azzal a lappal, akinek a sátrában tett sikertelen látogatásomról a Magyar Nyelv XXXII. évfolyamának 300. lapján teszek említést.

nak egyengetését tűzték ki feladatukul a lapp nép barátai, akik 1932-ben közös törekvéseik képviselőjére társaságot alapítottak Lapin Sivistysseura (Lapp Művelődési Társaság) néven. E társaság legsürgősebb teendőjének tartotta egy lappnyelvű ábécé megszerkesztését és kiadását. A buzgólkodást siker koronázta: 1934-ben megjelent Helsinkiben a Werner—Söderström kiadóvállalat gondozásában az első, kis- híján 200 oldalra terjedő lapp ábécé Samikiel Abis — Lapinkielinen Aapinen címen. Szerzője ITKONEN TUOMO, aki — könyve előszavából következtetve — inari tanító lehet. ITKONEN könyvének szerény címe mögül nagyobb vállalkozásnak, valójában egy lapp elemi iskolai olvasókönyvnek a körvonalai bontakoznak ki, mert igazi ábécének csak a kötet első negyede mondható, nagyobb része pedig oly olvasmányokat tartalmaz, amelyek már fejlettebb tanulóknak valók. Az olvasmányok javarészt a lapp gyerek közvetlen környezetét s a lapp föld természetvilágát mutatják be. Böven szerepelnek a könyvben lapp szerzők alkotásai; közülük THURI, JALVI PEDAR, SABA ISAK és GUTTORM ASLAK neve volt ismerős előttem már korábbról is. ITKONEN ábécéjét annál nagyobb elismerés illeti meg, mert az inari-lapp nyelvnek számbavehető irodalmi hagyományai nem voltak, s így az írásmód problémáinak a megoldása rendkívüli nehézségekbe ütközött. Ezek leküzdése főleg RAVILA PÁL egyetemi tanár, ITKONEN ERKKI lappológus és az Inari-lapp NUORGAM JÁNOS érdeme, akik a finnországi hegyi-lapp nyelv irodalma számára új helyesírást dolgoztak ki s ITKONEN könyvét is e szerint írták át. — Megemlíthetem még, hogy a Sami Cuvgitussearvi (= Lapp Művelődési Társaság) megkezdett munkásságát az első siker után is tevékenyen folytatja. Míután a nélkülözhetetlen tankönyv már rendelkezésükre áll, úgy látom, a lappnyelvű iskolai oktatás megvalósítása, valamint lapptárgyú kiadványok közzététele tartozik legközelebbi terveik közé. Az utóbbiak a társaság külön kiadványsorozatában jelennek meg, melynek ez ideig tudomásom szerint 6 száma jelent meg. A 6. számú kiadvány, mely 1940-ben látott napvilágot, az ábécé körül is érdemeket szerzett lapp néptanítónak, GUTTORM ASLAKnak a verseit és elbeszéléseit foglalja magában.¹⁾ A 7. számú kiadvány lapp zsoltárkönyv (megjelent 1941-ben), a 8. számú pedig, amely MIKKOLA J. egyetemi tanár műve, 1601 és 1775 között kibocsátott lapp vonatkozású cári oklevelek finn fordítását és magyarázatát tartalmazza. A Lapp Művelődési Társaság e sikeres kezdet után még sokat tehet az inari lapp nyelv megőrzése és a lapp művelődés megismertetése érdekében.

LAKÓ GYÖRGY.

¹⁾ Bizonyára azonos azzal a lappal, akiről MARK GYULA tartui egyetemi tanár is megemlékezett lappföldi útjáról írt beszámolójában, I. FUF. XVIII, Anz. 123. MARK már ekkor, 1926-ban, kiváló elbeszélőnek mondja GUTTORMOT s szövegei nagyobb részét az ő ajkáról jegyezte le.

IV.

BEKE ÖDÖN, Tschheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen. — SUS. Toimituksia LXXVI. — Helsinki, 1938. — VIII + 649 l.

Az 1914—18. évi világháború forrataga ezrével sodorta hozzánk a cári hadsereg különféle nemzetiségű katonáit, köztük finnugor rokonokat is. Kutatóink siettek fölhasználni a páratlanul kedvező alkalmat s a M. Tud. Akadémia közbenjárására kapott engedély alapján sikerült is beható nyelvészeti meg néptudományi tanulmányokat folytatniuk. A zsákmány bősége tekintetében nyilván BEKE ÖDÖNT illeti meg az elsőség. Tanulmányi beszámolóiból láthatólag hatalmas méretű cseremisztótári anyagot és ugyancsak meglepően gazdag népköltési szöveget jegyzett le cseremiszt hadifoglyaiknak ajkáról.

E hadifogoly-tanulmányok anyagából került ki BEKE cseremiszt szövegkiadványainak negyedik¹⁾ köteteként a jelen gyűjtemény is, amely teljes egészében egyetlen közlőtől, az Ursum-kerületi Petrusin (csere-misztül: *petšan po.štšyrga*) faluból hozzánk vetődött LEBEDJEV DÁNIELTől származik. A termékenységnak ez a ritkaságszámba menő esete magában is érdekessé, különlegesen tanulságossá teszi a vaskos kötetet. Nyelv-tudományi szempontból az jelzi igazi jelentőségét, hogy egy eddigelé ismeretlen — az ursumi és a malmyzsi közt átmenetet alkotó — cseremiszt nyelvjárást tár elénk.

A helsinki Finnugor Társaság nagy szolgálatot tett a becses tartalmú, megbízható lejegyzésű és jó német fordítással ellátott szöveggyűjtemény közzétételével. Örömröket csak az homályosíthatja el, hogy egy magyar kutatónak magyar támogatással alkotott szerzeménye ismét idegen zászló alatt futott ki a nemzetközi nyilvánosság tengerére.

Zs. M.

V.

DONNER, KAI, Verzeichnis der etymologisch behandelten finnischen Wörter. — Annales Academiae Scientiarum Fennicae B XXXVI. — Helsinki, 1937. — VI + 468 l.

Finnugor szövejtő munkánkban régóta éreztük a címbeli műhöz hasonló kalauzt hiányát: emlékezetünkre vagy éppen a véletlen szerencsére voltunk utalva, ha a szakirodalomnak egy-egy finn, illetőleg finnségi szóra vonatkozó megállapításait, föltevéseit kerestük. Tagadhatat-

¹⁾ 1. ROBERT LACH, Gesänge russischer Kriegsgefangener. I. Band 3. Abteilung: Tschheremissische Gesänge. — Wien und Leipzig, 1929. — 186 l.; 2. Tschheremissische Texte zur Religion und Volkskunde. — Oslo Etnografiske Museum Bulletin 4. — Oslo, 1931. — 4° 100 l.; 3. Texte zur Religion der Osttscheremissen. — Anthropos XXIX, 39—69, 371—398, 703—737. l.

lan ugyan, hogy kisebb-nagyobb mértékben másutt is — szinte mindenütt — jogosak az efféle panaszok, de finn vonatkozásban különösen kírívó a hiány: akinek nem káptalan a feje, képtelen volt nyilvántartani a finn folyóiratok, gyűjteményes munkák, monografiák rengetegébe temetett adatokat.

A hiány pótlására szolgáló munka létrejöttét a fiatalon elhunyt sokérdemű DONNER KAI üdvös kezdeményezésének köszönhetjük. Az előszóból kitetszőleg 1932-ben kezdte az anyag gyűjtését, egyéb teendői miatt azonban hamarosan segéderőkre kellett a cédulázást bíznia. Amikor mély fájdalmunkra 1935-ben kidőlt az élők sorából, többek közt ezt a művét is féligkész állapotban hagyta hátra. A gyűjtés kiegészítését, a gazdag anyag elrendezését és a nyomdai munkálatok ellenőrzését MIKKOLA irányítása alatt KAUKORANTA végezte.

Minden szókönyvészeti mutató hasznos, tökéletesnek azonban egy sem tökéletes. DONNERék munkája szinte szemléltető példa erre a régi tapasztalati tényre. Legnagyobb érdeme persze az, hogy a maga területén úttörő és hízagpótló segédkönyv, amely a várva-várt finn etimológiai szótár megjelenéséig tetemesen megkönnyíti a finn szófejtő irodalomban való eligazodást. Becsületére válik a gazdagság is: huszonkét sűrűn nyomtatott lapra terjed a földolgozott művek jegyzéke. Sajnos, ennek ellenére is megokolt az az aggodalom, hogy egyik-másik forrás-munka földolgozása hiányos. MIKKOLA előszava is figyelmeztet bennünket, hogy „Einige Serienwerke sind aus diesem oder jenem Grunde nur oberflächlich exzerpiert“. Pl. az AkÉrt.-ről megmondja, hogy „nur zum Teil aufgenommen“, az Ethn.-hoz pedig megjegyzi: „Nicht vollständig durchgesehen“.

A munka másik szervi gyengéje a könyvészeti adatok válogatás, mérlegelés nélküli fölhasználása, az itt-ott tagadhatatlanul a komoly szakszerűség rovására menő gépiesség. Nem csoda, hogy az efféle kényes munkára bizonyára teljesen készületlen gyűjtőmunkások éppúgy bántak a történeti becsű új megállapításokkal, mint a minden eredetiség nélkül szűkölködő merő ismétlésekkel. Ennek az lett azután az eredménye, hogy számos finn szó könyvészete fölöslegesen földuzzadt, úgyhogy időbe telik, míg az ember a polyva közül kirostálja a szemet. A gépies eljárás kellemetlen következményei legszembeszökőbben tán az azonosalakú szavaknak, a homonymáknak rendezetlen összevisszaságban egy kalap alá gyömöszölésében jelentkeznek. Ha pl. arra vagyok kíváncsi, mit is mondtak eddig a 'veszély' jelentésű skandináv eredetű *vaara* szóról, kénytelen vagyok átnézni a 'hegy' jelentésű ősi *vaara* gazdag irodalmát is, s ha a 'Schwefel' jelentésű *rikki* sorsa érdekel, át kell vergődnöm az 'entzwei' jelentésű *rikki* magyarázatain is. Szerencse, hogy a finnbén aránylag csekély a homonym szók száma.

A könyv kezelhetőségének éppenséggel nem válik előnyére a forrásmunkák címeinek szertelenül túlzó alkalmi rövidítése. Sok helyet takarít ugyan meg, de sok időt rabol el pl. a *Do*, *Do*¹, *Do*², *Do*³, *Do*⁴, *Do*⁵, *Do*⁶, *Do*⁷ vagy az *Oj*, *Oj*¹, *Oj*², *Oj*³, *Oj*⁴, *Oj*⁵, *Oj*⁶, *Oj*⁷, *Oj*⁸ stb. forrásutalás, mert minden alkalommal utána kell az embernek néznie, hogy DONNER OTTÓ, ill. OJANSUU melyik munkájának vagy cikkének a jelzete a *Do*³, ill. az *Oj*⁷.

Köszönettel fogadjuk az igen hasznos kezdeményezést, de sajnáljuk, hogy az anyaggyűjtés félbemaradtsága és a rendezés gépiessége miatt csak részben elégíti ki reményeinket, igényeinket.

Zs. M.

VI.

KIPARSKY, V., *Die Kurenfrage*. — Annales Academiae Scientiarum Fennicae, B XLII. — Helsinki, 1939. — 474 l.

A középkori történeti és földrajzi forrásokban gyakran emlegetett kúrok népi hovatarozásáról régóta folyik a vita: a szerteágazó vélemények egyik csoportja szerint a finnséghez tartoztak, valószínűleg lívek voltak (WIEDEMANN, YRJÖ KOSKINEN, JAAKKOLA stb.), mások balti voltukat vitatták (KARAMZIN, GERULLIS, POGODIN, ENDZELIN, BUGA stb.). A hajdani lakosság nevét máiglan őrző Kurland multjának feszegetése kapcsán az utóbbi időben politikai szempontból is kiéleződött a kérdés.

Évekig tartó kutatások után KIPARSKY vállalkozott a kényes kérdés monografikus földolgozására és a vita eldöntésére. Gondosan összegyűjtötte és a szükséges finnségtudományi meg baltológiai ismeretek birtokában lelkiismeretesen sorra vallatóra fogta a kihalt kúr nyelvnek főleg hely- és személynevekben fönmaradt emlékeit, valamint a kúrok népi műveltségéről, sőt embertani jellegzetességeiről szóló régi följegyzéseket is.

A megállapítások közül a következő fontosakat kell kiemelnünk:

1. a *kúr* (ó-orosz *Курь*, lat. *Cori*, *Curones*, ófn. *Kûren*, ó-francia *Corres* stb.) népnév nyilvánvalóan balti eredetű, vö. litv. *kuřšiai*, *kuřšai*, lett *kursi*. Ezt az eredeti balti hangállapotot tükrözteti vissza a név orosz alakja; a finnségi nyelvekben a balti szó **kurh*-on keresztül hangszabályszerűen *kur*-rá változott s ez a finnesített alak lett minden nyugat-európai változat forrása.

2. A kúrok hovatarozásáról fönmaradt egykorú néprajzi följegyzések zavarosak, ellentmondók, megbízhatatlanok; kétségtelennek csak annyi látszik, hogy az ú. n. kúr valamilyen balti nyelv volt.

3. A Curoia területéről a XVII. századig följegyzett elég nagyszámú földrajzi és személyi tulajdonnevek zöme a lettből magyarázható meg, másik része nem lett ugyan, de valamilyen balti jellegű, harmadik része finnségi, rendesen lív eredetű, a negyedik rész forrása pedig nem

állapítható meg; a személynevek közt akadnak német és bibliai eredetűek is. — Mindebből azt a végső következtetést lehet levonni, hogy az eredetileg balti, közelebbről lett törzset jelölő *kúr* név hova-tova földrajzi elnevezéssé táult, amelyet nemzeti különbségre való tekintet nélkül Kúrföld minden lakójára, így a lívekre is alkalmaztak.

A történeti följegyzések, forrásadatok és a névanyag tanúsága szerint a terület balti őslakossága közé úgy a IX. századtól kezdve — valószínűleg a tenger felől — lívek szivárogtak be. Számuk a XIV—XV. században lehetett a legnagyobb, amikor nemcsak a porosz határig terjedő partvidéken szóródtak szét, hanem a szárazföld belső részeibe is tömegesen betelepültek. E lív jövevények többsége azonban a XVI. században ellettesedett, a források pedig ez után szabatos különbséget kezdtek tenni a megerősödő lettek és az egyre szűkebb területre szoruló lív kisebbség között.

Megítélésünk szerint KIPARSKY nagy gonddal készült szép munkája végleg eldöntötte a kúr kérdést s ezzel számottevően közelebb juttatott bennünket a Baltikum multjának, valamint a finnnségi népek déli irányú települése történetének megismeréséhez.

ZSIRAI MIKLÓS.

VII.

HAKULINEN, LAURI, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Ensimmäinen osa: Äänne- ja muoto-oppia (Helsinki, 1941. — 282 l.)

Ismeretes, hogy a kitűnően megszervezett finn nyelvészgárda évtizedek óta lankadatlan szorgalommal, igazi finn szívóssággal dolgozik anyanyelve kincseinek föltárásán, összegyűjtésén, értelmezésén, rendezésén. Mindig örömmel üdvözöltük a munka előrehaladásáról beszámoló jelentéseket, elismeréssel tanulmányoztuk a kisebb-nagyobb részletkérdések tüzetes földolgozásából származó szebbnél-szebb monografiákat, ám a finn szaktársaknak célszerűen túlzó óvatosságára és hosszú távlatokra berendezkedett munkamenetére gondolva vajmi csekély reményt táplálhattunk arra, hogy a teljes gyűjtés és a legaprólékosabb földolgozás befejezte előtt hozzájuthatunk a nekünk nagyon hiányzó összefoglaláshoz. Már csak azért is rendkívül hálásak lehetünk HAKULINEN-nak, a nálunk is jól ismert és nagyrabecsült jeles tudósnek, hogy gyűjtő meg kutató munkája kellős közepén időt szakított az eddig elért legfontosabb eredmények összefoglaló ismertetésére. Eleve is sejtettük, a munka átolvasása után pedig jogos meggyőződésként valljuk, hogy összefoglalása a művelt finn avatatlanok és a távolabbi területeken dolgozó szakemberek igényeinek kielégítésén fölül a részletekbe mélyedő finn szaktársak további munkájára is üdvös hatással lehet.

HAKULINEN kézikönyvének 1941-ben megjelent első kötete a finn nyelv hang- és alaktanát ismerteti, a készülő második kötet pedig —

az előszó közlése szerint — a mondattant és a finn szókészletet mutatja majd be. Az anyagnak illetően fölosztásából is kitetszik, hogy a szerző nyelvszemlélete a régi iskola hagyományaiban gyökerezik. *Sine ira et studio* tudomásul vesszük ezt a tényt, mert egy rövidke ismertetés kerekei amúgy sem engednék meg sarkalatos elvi kérdések érdemleges meg tárgyalását.

A bevezetés sietős röviden a finn nyelv történeti előzményeire, a rokonsági környezetre, a finnségi, a finn-volgai, a finn-permi, a finn-ugor és az uráli közösségre utal. Szerény nézetünk szerint igen elkelt volna itt némi tájékoztatást nyújtani a finn nyelv történeti megismerésének másik két forrásáról, t. i. a nyelvjárásokról és a nyelvemlékekről is.

A könyv első tüzetesebb része (13—28. l.) a finn nyelv főbb hangszerkezeti sajátosságait vázolja. Ismerteti a hangok használati statisztikáját, szól a palato-veláris hangrendről, illeszkedésről, a szóeleji mássalhangzótorlódások kerüléséről, a szótagzáró mássalhangzócsoportokról, a szóvégekről, a fonémák korrelációiról, az egytagú szavak hangalkatáról és a finn nyelv általános fonétikai-esztétikai jellegéről. Ez a fejezetke széleskörű szakirodalmi olvasottságon alapszik és sok olyan finom megfigyelés, ösztönző ötlet található benne, amely megérdemelne a további vizsgálatot, illetőleg a tüzetesebb kifejtést.

A második rész finn hangtörténeti áttekintés (29—60. l.). Fontosabb fejezetei: a véghangzó lekopásának ritkasága, hosszú magánhangzók az első szótagon túl, veláris hangrendű szavak *e* és *i* hangja, az első szótag magánhangzóinak történeti változásai, a második és következő szótagok magánhangzóinak története, a szókezdő, szóbelseji és szóvégi mássalhangzók változásai, mássalhangzó-fokváltakozás. — Rendkívül tömör, rendszeres összefoglalás ez a rész, de világosan mutatja a népszerűsítő célzatú kézikönyvek íróinak régóta ismert kényes helyzetét: ha csak az avatatlanok szerényebb igényeit óhajtják kielégíteni, a följajzott várakozásukban csalódott szakemberek tesznek nekik szemrehányást, ha meg a szakemberek komolyabb szükségleteihez próbálnak alkalmazkodni, a részletekre és a módszeres bizonyításra különösebben nem kíváncsi laikusok fordítanak a könyvnek hátat. HAKULINEN az arany középuton iparkodott járni, bár inkább a szakszerűség komoly szempontjait, mint az élvezetes előadás, a könnyed olvashatóság csábításait részesítette előnyben. A saját önző szempontunkból örömmel látjuk ezt a választást, sőt gyakran sajnáljuk is, hogy nem mert még mélyebbre nyúlni, a nehéz kérdések taglalásába még jobban belemelegedni.

A világért sem akarnék kákán csomót keresni, egy megjegyzés azonban papírra kívánczik. A finn nyelvtörténeti kutatás nehézségeiről szólóban azt írja a szerző, hogy a magyarnak a XIII., a finnek pedig

a XIV. századból valók a legrégibb írott emlékei (29. l.). Hogy értsük ezt? Mit tekint a szerző írott nyelvemléknek, *kirjallinen muistomerkki*-nek? A szórványt is vajjon, vagy csak a szöveget? Tudvalevőleg a magyar szórványemlékek a IX—X. századra nyúlnak vissza, s legrégibb szövegemléküink, a Halotti Beszéd 1200 körülről, pontosabban az 1192—1203 közti időből való, a finnek első gyér szórványai pedig eddigi tudomásom szerint 1172-vel, illetőleg 1229-cel, 1232-vel kezdődnek, s első finn szövegemlékül AGRICOLA 1537—42 közt megjelent *Abckiria*-jának fennmaradt töredékét — egyesek az 1537—44 közt írt uppsalai evangélium-töredékét, illetőleg a *Missale Aboense* helsinki egyetemi könyvtári példányában található s állítólag az 1530-as évekből származó finn nyelvű miserészletet — szokták emlegetni. Vagy hiba van tehát a kréta körül, vagy olyan XIV. századi finn szövegemlékre gondol a szerző, amelyről nekünk eddig nem volt tudomásunk.

A következő rész a szófaj-kategóriák kialakulásával és egymáshoz való viszonyával foglalkozik (61—72). Igen elmemozdító, de könyörtelenül rövidke fejezet, amely sajnálatunkra éppen csak futtában érinti a finn nomen-verbumoknak, a főnév- és melléknév-kategória közti határ ingadozásának, a névmások korának és a partikulák viszontagságainak rendkívül érdekes kérdéseit.

A könyv hátralévő 200 lapnyi zöme a szóragozásnak és a szóképzésnek van szentelve. Kétségtelenül ez a rész a legrendszeresebb, a leggazdagabb és szakirodalmi szempontból is a legbecesebb. Fontosabb fejezetei: a formánsok keletkezése (agglutináció, adaptáció), többesjelek, névszóragozás, névszóképzés (birtokos személyragozás, fokozás, denominális és deverbális képzők), partikula-formánsok, igeragozás (passzivum, igemódok, igeidők, személyragok, a lét-ige, a tagadó igeragozás, igeelvek), igeképzés, általános megjegyzések a szóképzésről.

Egyesek tán fönnakadnak az anyag csoportosításán, a synkronia és a diakronia szempontjainak összekeverését is helyteleníthetik, de minden nyelvbölcseleti állásfoglalástól függetlenül bízást megállapíthatjuk, hogy HAKULINEN munkája hézagpótló. Meg vagyok győződve, hogy a művelt finn nagyközönség, amely számtalanszor bizonyosságot tett anyanyelvéhez való tudatos ragaszkodásról s a nyelvészet eredményei iránti komoly érdeklődésről, a tárgyat megillető szeretettel fogadja és hatékony haszonnal tanulmányozza. — De igen nagy hálára kötelezett le minket távolabb álló szakembereket is. Az utóbbi időben rendkívül nehéz, szinte lehetetlen volt megnyugtatóan eligazodnunk az egyre gazdagabban kibontakozó finn nyelvészeti irodalom szétszórta heverő, számunkra többször hozzáférhetetlen helyen megjelent eredményei közt, ezentúl pedig avatottan fölvilágosít, gondosan megválogatott könyvészeti utalásaival útbaigazít majd bennünket HAKULINEN. — Nyomatékosan rá

kell végül mutatnunk arra is, hogy a szerző nem elégedett meg mások eddigi eredményeinek összegyűjtésével, kritikai fölülvizsgálatával és rendszerbe foglalásával, hanem lépten-nyomon önálló kutatásokat végezve új szempontokkal és friss eredményekkel is gazdagította ismereteinket. Azaz a hő óhajjal fejezzük be nem bíráltnak, hanem egyszerű ismertetésnek, örvendő hírmondásnak szánt sorainkat, bárcsak mielőbb kézhez kaphatnók a becses munka várva-várt folytatását

ZSIRAI MIKLÓS.

VIII.

PAASONEN–RAVILA, Mordwinische Volksdichtung. Gesammelt von **H. PAASONEN**, herausgegeben und übersetzt von **PAAVO RAVILA** (I. Band: SUS. Toim. LXXVII. — Helsinki, 1938. — XXVI + 509 l. — II. Band: SUS. Toim. LXXXI. — Helsinki, 1939. — VI + 574 l. — III. Band: SUS. Toim. LXXXIV. — Helsinki, 1941. — IX + 343 l.).

A finnek páratlan áldozatkészségéből Kannisto kezdeményezésére megindult nagyszabású anyagkiadvány-sorozatban megkezdődött PAASONEN HENRIK elárvult gyűjteményének várva-várt közzététele is. SIRO gondozásában 1939-ben napvilágot látott a becses cseremiszt szöveghagyaték, (SUS. Toim. LXXVIII.), értesülésünk szerint megjelenőben van a csuvas gyűjtemény s készül a miser-tatár szövegeket tartalmazó kötet is. Egytől-egyig hézagpótló jelentőségűek ezek a művek is, bár afféle tanulmányúti kitérők eredményei csupán. Ismeretes, hogy PAASONEN gyűjtő meg kutató munkásságának a mordvin volt a központi tárgya, állandóan belterjesen művelt igazi színtere: a mordvinok között töltötte 1888–90, 1898–99. és 1901. évi tanulmányútjai legnagyobb részét, olyan alapos tájékozottságot szerezve az óriási területen szétszórtnak élő rokonnép nyelvi, művelődési és történeti viszonyaiban, aminőt sem előtte, sem utána nem szerzett senki. Az ő munkái szolgáltatták az újabbkori összehasonlító nyelv- és néptudomány mordvin anyagát, az ő szava döntött minden mordvin kérdésben, pedig hatalmas méretű mordvin gyűjteményének jóformán csak egy kis töredékét volt érkezése közzétenni (Proben der mordwinischen volksliteratur. I. heft: SUS. Aik. IX; II. heft: uo. XII/1; Mordwinische chrestomathie mit glossar und grammatikalischen abriß: Hilfsmittel IV.).

A Finnugor Társaság RAVILÁT bízta meg az idő előtt kidőlt nagy tudós mordvin hagyatékának földolgozásával. A választás a legalkalmasabb szakemberre esett: RAVILA 1929-ben maga is járt a mordvinok között, kiváló ismerője a mordvin nyelvnek és életnek, kitűnő képzettségű, vérbeli filológus, tehát eleve megvolt minden biztosítékunk arra, hogy önfeláldozó fáradozásai eredményeképpen PAASONEN kéziratosa anyaga méltó formában kerül a szakirodalom munkasztalára.

A sorozat I. kötetének előszavában PAASONEN mordvinföldi gyűjtő útjainak ismertetése után RAVILA lelkiismeretes aprólékosssággal beszámol a gondjaira bízott kéziratok állapotáról, a földolgozásban követett elvekről és a szövegek németre fordításának nehézségeiről (SUS. Toim. LXXVII, VII—XXIV. 1.). Igazában csak e beszámoló elolvasása után tudjuk helyesen megítélni és kellőleg méltányolni azt a körülbelül immár tizedik éve tartó óriási munkát, amelyre tudományunk érdekében RAVILA és derék munkatársai, AIKIO, HEIKKILÄ, valamint KUNZE, a turkui egyetem német lektora vállalkoztak. Mivel PAASONEN szövegei eredeti nyers helyszíni följegyzésükben, fordítás nélkül, mindössze gyér jegyzetkékkel ellátva maradtak hátra, Raviláéknak nyilván a számtalan, egymástól jelentékenyen különböző területről való, jobbára régies alakban hagyományozott népköltési szöveg teljes megértése és németre fordítása okozott legtöbb gondot. Bátran elmondhatjuk, mindent megtettek, ami mordvin nyelv-mester segítsége nélküli mai nehéz helyzetükben megtehető volt.

RAVILA tervrajza szerint a kiadványsorozat első három kötete PAASONEN erzä, 4. kötete PAASONEN moksa szövegeit foglalja magába, az 5. és a 6. kötet PAASONEN bennszülött mordvin gyűjtőinek sokszor igen becses gyűjtését tartalmazza s a sorozatot PAASONEN mordvin-német szótára zárja majd be. A tervezet és az eddig kiadott kötetek ismeretében teljesen jogosnak tartjuk RAVILA kijelentését: „Die Sammelarbeit, die wir mit unserem Bande beginnen der Öffentlichkeit vorzulegen, gehört zu den grössten, die je ein finnischer Forscher geleistet, hat, und die dennoch nicht durch den Forscher selbst zur Drucklegung gebracht werden konnte“ (SUS. Toim. LXXVII, VIII. 1.).

A mordvin gyűjteménynek eddig kiadott I. kötete 132 balladaszerű erzä éneket, II. kötete 79 vegyes tartalmú erzä verset, más és más vidékről való nagyszámú lakodalmi rigmust, lánykérő és menyasszonybúcsúztató verset, halálesettel kapcsolatos mondókákat, énekeket, végül 28 darab GENETZ gyűjtötte, de PAASONEN hagyatékához csatolt dalt tartalmaz, III. kötete pedig az ugyancsak erzä nyelvjárásterületről való áldozati imádságokat, varázsigéket és meséket adja közzé.

Nyelvészet és néptudomány egyaránt hálával gondol a nagy gyűjtőre és a kincses hagyaték önfeláldozó sáfárára. Ki tudja, mit is hagyott meg az orosz földön újabban végbemenő átalakulás a nekünk oly tanulságos ősi mordvin világból, amelynek emlékét mindennél hűségesebben őrzí majd PAASONEN—RAVILA monumentális gyűjteménye.

ZSIRAI MIKLÓS.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

I.

A Festetics-kódex og zatlan szaváról.

A Festetics-kódex 365—405. lapjain levő „Penyteneya tharthafrol walo pfalmofok“ egyikében, az Ewtewd pfalmof-ban olvassuk: „Ees een aalommal nehezewlt, ees og zatlan, eeynek feteethfeegey kevwewtt megh nyommattam Semmy remenfeegem neekem ydweffeegemben...“ (FestK. 392). Az említett zsoItárok Petrarca „Septem Psalmi Poenitentiales“-ének fordításai (vö. KATONA L.: IK. XV, 150). Ebben a kérdéses szövegrész latin eredetije így hangzik: „Et ego somno gravis atque incautus, inter tenebras noctis oppressus sum. Nulla mihi spes salutis...“ (i. h. 156). A latin eredetivel való összevetésből nyilvánvaló: og zatlan szavunk a latin *incautus* fordítása.

Az og zatlan szót szótározva sehol sem találtam. Egyetlen valószínű lelőhelyén, a NySz.-ban sincs meg, ennek adatai a FestK.-re különben is igen hézagosak. Az irodalomban sem akadtam nyomára. Tudtommal egyetlen egy alkalommal esik szó róla: SZILY említi egy KATONÁHOZ írott levelében, érdeklődve tőle a „rejtélyes“ (ő nevezi így!) szó kiléte felől (IK. XV, 150). Több hírünk azóta sincs róla. Pedig éppen a KATONA említett forrásközlése óta kezünk ügyében van megfejtése.

Minden valószínűség szerint ok 'ratio, causa' szavunk valamiféle származéka rejtőzik benne. De éppen ez a rejtélyes származék okozza a legtöbb fejtörést. Köztudomású ugyanis, hogy említett ok szavunk -s nomen possessoris képzős, okos származékának XV. századi kódexeinkben 'cautus' jelentése van: „meg oda azt agyermeknek ewuetewl oly okofon hogy az gyermek sem egy keppen nem erze: exolvit illam a chorda pueri ita caute, ut puer nullo modo senserit“ (JókK. 144); „mert az arolo adotuala ielt nekie monduan Valakit megapolandoc ő az fogiatoc es vigétec okofon: Dederat autem traditor eius signum eis, dicens: Quemcumque osculatus fuero, ipse est, tenete eum, et ducite caute“ (MünchK. 102.) stb. Az okos származéknak ez a jelentése egyébként később is közönséges (vö. CAL., MA., PP., WAGNER, Phras. 180 stb. I. NySz.), ugyanígy fosztóképzős, oktalan származékának incautus jelentése (vö. MA., PPB., NySz.). Arra gondolhatnánk, hogy az egyformán 'incautus' jelentésű oktalan meg og zatlan alakulatok valamiképen egymás változatai. Ennek a föltevése azonban alaktani szempontból merő képtelenség. A

két szónak, alapszavuk közös voltán kívül, aligha van egymáshoz valami köze!

Másfelé kell tehát keresnünk a megoldást. — PAIS tanár úr egy megjegyzése igazított a helyes nyomra. Ő ugyanis, egy vele való beszélgetésünk alkalmával, a latin *incausatus* alak fordítását gyanította kérdéses *ogzatlan* szavunkban. Utánajártam: sejtése jórészt és végelemzésben helyesnek bizonyult!

Eleve gyanúsak kellett találnunk már magában azt a körülményt is, hogy '*incautus*' jelentésű *ogzatlan* szónak sehol, semmiféle forrásban, szótárban nyomát sem találni. Önkéntelenül vetődött fel a kérdés: hátha a Petrarca bűnbánati zsoltárainak „szó szerinti hűségű, bár helyenkint eléggé esetlen és nehézkes, sőt nem is minden botlástól ment“ (vö. IK. XV, 150)¹⁾ fordítása a ludas mindebben? A csetlő-botló, kissé felületes fordító kezenyoma bizony lépten-nyomon megtetszik munkáján. Esetünkben is! Az történhetett ugyanis, hogy felületes fordítónk, az előtte fekvő latin szöveg eredeti '*incautus*' szavát *incattus*-nak olvasta. Ismerve az egykorú írásnak az *u* száraival csaknem egyenlő magasságú, rövidszárú, alig áthúzott *-t*-it ennek minden valószínűsége bizonnyal meg is volt: a két *u* s a közöttük megbúvó *-t* öt szára helyett fordítónk a munka hevében csak négyet olvasott, valamelyik *u*-nak egyik szárát elsikkasztotta, másikat, a vele csaknem egyenlő magasságú *-t* mellett levőt meg ugyancsak *t*-nek olvasta. Így lett a szöveg eredeti *incautus*-ából a fordító kezén *incattus*. Ezen fordulhatott meg az egész dolog, egyetlen betű elnézése okozhatta az egész zavart. Ezt az *incautus* helyett *incattus*-nak olvasott alakot fordította azután le a mi pálosunk jó „diákos“ latinsággal, „szó szerint“, de végre is alig kifogásolható módon.

Mi köze van azonban ennek a sokat emlegetett *incattus* szónak a kiindulásunkban jelzett *incausatus* szóhoz? Egyik a másikának változata. Bár DU CANGENÁL *incattus* szónak nyomát sem találom, a szó a magyarországi latinságban, úgy látszik, közönségesebb volt. BARTALBAN ugyanis így találom: „*incattus, in causam attractus, ... Incattus seu Incausatus (a voce caussor, quae etiam accusare significat) ...*“ Mind a '*causor*', mind az '*accusare*' jelentés ott szerepel *okoz* igénk jelentései közt (l. NySz.), semmi kétségünk nem lehet tehát a felől, hogy a FestK. kérdéses *ogzatlan* szavában ez a '*causor*' vagy '*accusare*' jelentésű *okoz* igénk, mégpedig annak fosztóképzős alakja rejtőzik.

Ma az *ogzatlan* — ma így mondanók: *okozatlan* — alakulat pedig alkalmasint nyelvjárási változat. A FestK. a XV. században, legkésőbb 1494-ben íródott, s ha igaz, írója dunántúli: nagyvázsonyi pálos szerzetes volt (vö. Nyelvmélektár XIII, VI. l. és VARGHA D.: MNy. XI, 119).

¹⁾ Én ritkítottam!

A dunántúli, de meg csaknem mindegyik nyelvjárásunkban közönséges jelenség, hogy a zöngétlen mássalhangzó + *z*, esetünkben *-kz-*, kapcsolatból, hátraható hasonítás következtében *-gz-* keletkezett. A mi korai, XV. századi *ogzatlan* szavunk azonban e mellett még más egyebet is bizonyít. Újabban ugyanis — éppen a dunántúli nyelvjárásban — az ilyen mássalhangzó-kapcsolatokból, most már előreható hasonítás következtében *-ksz-* keletkezik (vö. *csodákszott, tanákszik, ölékszett* stb.). HORGER föltevése szerint tehát ennek a *-kz- > -gz-* változásnak igen korán, szerinte már a XVI. század előtt le kellett zajlania (vö. HORGER: MNy. XVII, 155 és MNy. 100). A FestK. *ogzatlan* szava — ha magyarázatunk helyes — nemcsak hogy támogatja HORGER föltevését, hanem arra — tudtommal — éppen a legkorábbi történeti adatot is szolgáltatja! Az említett *kz > gz* nyelvj. változásra egyébként több kései adatunk van: *lakoz-ik* : > *lagzi* (NySz.), *bakoz-ik* > *bagzik* stb.¹⁾ Magashangú példákban is: *lélek* : > *lélegzet*-, *menyekező* > *menyegző* stb. (vö. a NySz. megfelelő címszavai a.).

BABOSS R. ERNŐ.

II.

Kedv szavunkról hosszú idő óta nem esett szó a magyar nyelvészeti irodalomban. Etimológiájával tudtommal BUDENZ foglalkozott utoljára (MUSz. 9), akinek az egyeztetéséhez MUNKÁCSI a vogulból új adatokat közölt (NyK. XXV, 259). WICHMANN a votj.-zürj. *kíd*, *kíd* szóval kapcsolatban, amelyeket BUDENZ *kedv* szavunkkal egyeztetett, a fi. *kunto* szóra utalt (Wotj. Chr. 372. sz.), de TOIVONEN kimutatta, hogy ez nem tartozik ide (FUF. XIX, 105, 218). UOTILA Syrjänische Chrestomathie c. kézikönyve tehát az eddigi kutatások végeredményét tükrözi akkor, amikor a zürj. *kíd* szóval kapcsolatban a magyar *kedv* szót lényegében ugyanabban az egyeztetésben szerepelteti, amelyet a MUSz.-ból ismerünk: *kedv* ~ zürj. *kíd*: *míl-k*. 'Verstand, Vernunft' ~ votj. *kíd* id., *míl-k*. 'Sinn, Gemütsart usw.' ~ ostj. *känt* 'Zorn' ~ vog. *kant*, *känt* id.

De mi a magyarázata annak, hogy SZINNYEI viszont nem veszi fel szavunkat Nyelvhasonlításába a biztos finnugor szóegyezések közé? — E kételkedést kifejező negatívumtól indítva alaposabban utánanéztem a fenti etimológiának, s arra a meggyőződésre jutottam, hogy SZINNYEI-nek a maga szempontjából szintén igaza van: BUDENZ egyeztetése valószínű, ezért UOTILA könyvében említést érdemelt, *kedv* szavunk több problémája azonban tisztázatlan, ezért etimológiája nem tartozik a biztos szóegyezések közé. A következőkben BUDENZ egyeztetésének e tisztázatlan pontjait kívánom megvilágítani.

¹⁾ A *bagzik* igére az EtSz. Kassából idézi legkorábbi adatát. Megvan azonban már korábban is: „B...om Stupro... *Bagzom, bakozom* a' nöstényt meghágom“ SÁNDOR, Sokféle XI, 100.

Ami az egyeztetés jelentéstani felét illeti, az 'ész, értelem' ~ 'kedv' ~ 'harag' jelentések nem állnak egymástól annyira távol, hogy az egyeztetés akadályai lennének. Hogy hasonló jelentései egyazon szónak lehetnek, ill. kifejlődhetnek, annak igazolására a fi. *mieli* szóra utalhatunk, melynek jelentése SZINNYEI szótárában egyebek közt 'ész, elme, értelem' és 'kedv, hangulat'. Hogy az általános 'kedv' jelentésből kifejlődhetett a 'rossz kedv' fokozaton keresztül a szűkebb 'harag' jelentés, annak a bizonyítására már BUDENZ is több példát említ. A jelentésváltozás hasonló fajtája ez, aminővel *végzet* és *szerencse* szavaink történetében találkozunk: a *végzet* eredetileg jó vagy rossz lehetett, mai jelentése azonban csak 'balvégzet'; a *szerencse* régebben 'sors', ma pedig csak 'jó szerencse' jelentésű (I. GOMBÓCZ, Jelentéstan 107).

A BUDENZ-féle egyeztetés hangalaki oldalát illetőleg a nehézségek a magyar *kedv* *v*-jére korlátozódnak. Mi ez a *v*, melynek a rokonnyelvi alakok hangtestében nincs nyoma? Hogyan viszonylanak a régi nyelv *v*-nélküli alakjai (vö. *yo keddel* JordK., ÉrdyK., *kedbwl* Komj.: SzPál. 58; I. NySz.) a mai *kedv* alakhoz? Az első kérdés megoldására tartalmaz a régi irodalom halvány útmutatást, részletesebben azonban a *v* eredetéről senki sem nyilatkozott, s válasz nélkül maradt eddig a második kérdés is.

Az a nézetem, hogy a *kedv* *v*-je ugyanannak a denominális névszóképzőnek a folytatása, amely a *hamu* : *hamvas*, *odu* : *odvas*, *keserű* : *keserves*, továbbá az *elő*, *hosszú*, *fiú*, *könnyű* stb. szavakban rejlik (vö. SZINNYEI: NyK. XLIV, 114 és MNy. XXII, 245, 316; MELLICH: MNy. X, 154—5), s úgy képzelem, szavunk ó-magyar alakja **kedüŷ* : **kedüŷe*- lehetett. Ennek várható fejleménye **kedő* (~ **kedű*, **kedü*) lenne, de ilyen alakot nem találunk nyelvemlékeinkben. A helyettük használatos *kedv* alak oly származékokból vonódott el, mint pl. *kedve*, *kedvük*, *kedves*, amelyek a feltett **kedüŷ* megfelelő alakjaiból szabályos fejleményeknek tekinthetők (pl. *kedve* < **kedüŷe*; *kedves* < **kedüŷes*, ahol a 2. nyílt szótag magánhangzója hangtörvényszerűen kiesett, vö. HORGER: MNy. XXXVI, 321. l. jegyz.). Tudjuk, az *őv*, *hév*, *rév*, *év*, *enyv*, *könyv*, *nedv*, *nyelv*, *ölyv*, *örv*, *sáv*, *sűv* szavak e *v*-végű nominatívusai éppily elvonás útján álltak elő, aminőt én *kedv* szavunkban is felteszek (vö. GOMBÓCZ, Magyar történeti nyelvtan, III, Alaktan 88). Elvonásból magyarázza a *kedv* alakot már SZILASI is (Nyr. XI, 113), s mind ő, mind SIMONYI (TMNy. 337) a *v*-tővű névszók közé iktatja szavunkat.

A *v*-nélküli alakokat többféleképp magyarázhatjuk. SIMONYI a régi nyelv *magu* alakja mellett a szintén régi *mag* változatot képzőtlen alapszónak tartja; ezen az alapon a **ked* változatot is a *v*-vel bővült alakok képzőtlen alapszavának tekinthetjük. A másik lehetőség az, hogy a csak ragos alakokból ismeretes *ked* változat a *kedbwl* (< **kedvbül*)-féle esetek-

ben mássalhangzótorlódás miatt, hangkivetés által keletkezett. Miután az ilyenekből a nyelvérzék elvonás útján *ked* alanyesetet következtetihett ki, így érthető a *keddel* alak keletkezése is.¹⁾ Végeredményül azt foglalhatom tehát össze, hogy a *kedv* problémái a magyar hangtörténeten belül megoldhatók, ennél fogva a BUDENZ-féle egyeztetést a jövőben biztos tinnugor szóegyezéseink közé könyvelhetjük el.

LAKÓ GYÖRGY.

III.

Magyar csap.

A Székelyföldről és Brassó megyéből feljegyzett népnyelvi *csap* szó jelentése a MTsz. szerint: 1. 'fenyű-gally, fenyűfa ág'; 2. 'termésre hagyott (egy arasznyira lemetezett) szőlővessző'. Vö. még *csap-karó* 'nagyobb fenyűágból csinált szőlőkaró' (Székelyföld), *csapzik* 'kihajt (a fa)' (Somogy-m.), *csapzás* 'fattyúhajtás' (Somogy-m.).

Ez a tájszó ősi örökség nyelvünkben, mert pontos megfelelője van a finn nyelvben: *säippy* RENV. 'ramus aridus arboris max. pini; dürrer Baumast', LÖNNR. 'torr trädgren l. quist', vö. *hongan säippyjä*.

Magyar elsőszótagbeli velaris hangnak egyes esetekben finn palatalis hang felel meg: m. *far* ~ f. *perü*; m. *fogoly* 'perdix' ~ f. *pyy*.

Magyar rügy.

A magyar *rügy* szó jelentése: 1. 'gemma, oculus; knospe' (NySz.); 2. 'apró galyak tavaszkor a gyümölcsfákon' (Tájszótár); 3. 'fűz, dió és mogyoró berkéje' (MNy. XXIX, 320). Alakváltozatai: *rigy* 'fákról levágott galy, ágacska' (CzF.), *rigya* 1. 'levagdalt faág'; 2. 'hosszúkas virágforma növény, hajtás tavaszkor némely fákon, pl. a dió, mogyoró, fűz, egerfa rigyája, azaz barkája'; 3. 'általán bimbó, midőn a növény fakadni kezd; másképp *rügy*' (CzF.). A MTsz. szerint a *rigya*, *rinya* (Balaton mell.) és *rogya* (Vas m.) alakváltozatok jelentése 'barka (dió-, mogyoró-, éger-, gyertyán-, rekettye-, fűzfa barkája)'. MUNKÁCSI (NyK. XXV, 282) a *rigya* szónak 'bimbó helye, ha elvirágzott' jelentését is feljegyezte Zala megyéből. A *rigya*, *rinya* alakváltozatokban megjelenő szóvégi -a azonos azzal a régi demin. -a képzővel, amely megvan pl. az *apa*, *anya* stb. rokonságnevekben, R. *Szépa*, *Fehéra*, valamint a *Zsiga*, *Tera* stb. személynevekben és az elavult *ivafa* fanévben (vö. Melichemlékkönyv 353—354).

A rügy szót és alakváltozatait MUNKÁCSI i. h. a vogÉ. *rünt* 'rügy', KL. *rünt*, P. *ronté*, *ront* id. szóval egyeztetette. Ezt az egyeztetést SZINNYEI (NyHas. 7 145) és Magyar Szófejtő Szótárában BÁCZI is elfogadta. A jelentés szempontjából nem lehet az egyeztetés ellen kifogásunk, nehézséget okoz azonban a szóvégi m. -gy hangnak a vog. -nt, -nté végzethez

¹⁾ Természetesen a *mag* változatot is magyarázhatjuk ily módon.

való viszonya még akkor is, ha feltesszük, hogy a vogul adatokban a *-t*, *-tē* elem elhomályosult képző.

Hangtanilag kifogástalan BUDENZ egyeztetése (NyK. VII, 9), amely szerint a *rügy* szó a következő finn szóval tartozik össze: *rönsy* Renv. 'surculus ex radice alterius progerminans; Schössling', Lönnr. 'skott, telning, rotskott, grenskott; refva, ullöpare'.

Magyar *-gy*, f. *-ns*- szabályos folytatói a fgr. **-ñtš-* v. *-ñtš-* hangkapcsolatnak (vö. TOIVONEN, Affr. 236–240).

N. SEBESTYÉN IREN.

IV.

A h á m szó eredetéhez.

A *hámoz*, *hámlik*, *hánt* (< *hánt*) és *háncs* (< *hámcs*) származékokból kikövetkeztethető s a nyelvújítás korában 'epidermis' jelentésben el is vont *hám* szavunkat BUDENZ óta finnugor örökségnek szoktuk tartani. Nyilvánvalóan azonos vele a votj. MUNK. *kēm*, *kūm* 'rinde, kruste, schale (v. fruchten, ei, brot)', WICHM. G. *kēm*, MU. *kēm* 'schale, rinde' és a cser. SZIL. *kom* 'kenyérhéj, héj', VASZ. *ком* 'копра', *кунд-ком* 'хлебная копра'. A BUDENZ (NyK. VI, 396, MUSz. 85), SZINNYEI (NyK. XXX, 171), SIMONYI (Nyr. XXXIX, 436) és BÁRCZI (SzSz. 111) idézte lp. *kvolmes* 'cortex (imprimis abietis)' hangtani nehézségek miatt bízvást kizárható; a finn *julmus* 'membrana corticis betulinae exterior' (BUDENZ i. h.), valamint a *kalvo*, *kelmu* 'hártya' (SIMONYI i. h., BÁRCZI i. h.) más tőről sarjadt.

Megítélésem szerint a finnségből a következő szavakat vonhatjuk ide: fS. *kamara* 'mollioris rei durior superficies' (GAN.), 'cutis' (RENV.), 'svål, öfversta hårda ytan af ngt, valk (på huden): *sianlihan k.* fläsksvål, *maan k.* jordsvål, *raudan karstainen k.* yta, *pääkamara* hufvudsvål, *ruohokamara* gräsval' (LÖNNR.); fÉ. (WIED.) *kamar* 'Schwarte, Kopfhaut, Grasnarbe, Grasseite des Rasens'; fL. (KETT.) *kamär* 'eine feste schicht, kruste', *mō-k.* 'erdboden', *sigävözü k.* 'die haut am schweinefleisch'. A finnségi alakok ugyanolyan *-ra*, *-r* képzős származékok, mint pl. a *hankura*, *jakkara*, *kukkura*, *makkara*, *pakkura*, *pisara*, *sapara* stb. (vö. HAKULINEN, SRH. I, 117).

Azt gondolom, hogy a *hám*-család tagja ez az osztják szó is: PÁP.—BEKE *χām* 'burok | Hülle'; PATK. *χom* 'kivájt fatörzs, koporsó'; PAAS.—DONN. K. *χōm*: *sapraχ-χōm* 'näकिनका, schnecke'; J. *kām* (*kūmam*): *sappärki-kām* id.; *χōm-juχ* 'ruumisarkku, sarg'; STEIN. (OVD. II, 103) *χōm* 'künstliche Aushöhlung', *χōm juχ* 'Sarg'.

Az azonosításban nem mernék tovább menni: egyelőre SIMONYI és BÁRCZI ellenében is jócskán kétesnek látom a magyar *héj*, a vog. *χalp* 'a nyirfa külső hártyája', a zürj. *kil-* 'hámoz' szavakkal való kapcsolatot, nem győz meg MÄGISTE egyeztetése a md. *kuv-* és a fÉ. *kōm* szóval sem (MNY. XXXVII, 90), s tüzetesebb vizsgálatra szorulna MUNKÁCSINAK kaukázusi eredetet vitató tanítása is (KSz. I, 121, ÁKE. 322).

Zs. M.

ÉRTESÍTŐ.

† Kannisto Artúr.

1883-ban új korszak kezdődött a finnugor tudományok történetében: megalakult Helsinkiben a Finnugor Társaság, s ezzel megkezdődött a rendszeres, szervezett kutató munka a finnugor népek körében. A társaság legfontosabb és legsürgősebb teendőjének vallotta új tanulmányutak rendezését a rokonnépekhez, fiatal kutatók kiküldését kellő mennyiségű és megfelelő minőségű anyag gyűjtése végett. Rendkívül nehéz feladat volt ez azok számára, akik a kitűzött cél végrehajtására vállalkoztak, bármely finnugor nép körében is, de kétszeresen az volt a vogulok lakóhelyén. Erre a munkára KANNISTO ARTÚR fiatal magisztert szemelte ki a Finnugor Társaság. KANNISTO ARTÚR rendkívül eredményesen felelt meg a belé helyezett bizalomnak: a helyszíni kutatásokat és gyűjtő munkát elvégezte, gazdag anyaggal tért haza s kitartóan dolgozott anyaga közkinccsétételén. Mielőtt azonban munkáját befejezhette volna, ez év március 10-én a halál váratlanul kivette kezéből a tollat, s a Mindenható az örök pihenést rendelte el az életében fáradhatatlan munkás számára. Az elhunyt tudományos munkássága a magyar tudományossággal is szoros kapcsolatban állott, kutatásai magyar nyelvünk multjára is fényt vetnek, a magyar nyelvtudomány munkásai ezért különösen mélyen fájlalják KANNISTO ARTÚR távozását. — Búcsúzásul: emlékezzünk róla.

KANNISTO ARTÚR 1874-ben született jómódú földbirtokos családból. Középiskolai tanulmányait Hämeenlinnában végezte, ahol tanárai közé tartozott GENETZ ARVID, a jeles finnugor nyelvész is. Amikor a helsinki egyetemre került, GENETZ-et is már ott találta, mint a finnugor nyelvészet tanárát. KANNISTO mindjárt az első félévben beállt volt tanára tanítványai közé s hallgatta ennek osztják előadásait. Nem kétséges, hogy GENETZ, aki maga is több tanulmányutat tett a távoli rokonnépekhez, jelentős hatást gyakorolhatott tanítványára.

Miután e tanulmányok határozott irányt vettek, rövidesen meg is jelentek KANNISTO nyelvészeti munkásságának első termékei, két gondos tanulmány a finn nyelvjárások köréből: Äänneopillinen tutkimus Urjalan, Kylmäkosken ja Akaan murteesta (Väh. Kirj. XXVII). és Lauseopillisia havaintoja läntisen Etelä-Hämeen kielimurteesta (Suomi III/20 és külön: 1901.).

Égész pályájára és tudományos munkásságának irányára nézve döntő fordulat 1901-ben következett be KANNISTO életében. Már néhány évvel előbb elérvén az egyetemen a magiszteri fokozatot, 1901. szeptember elsején elindult vogulföldi tanulmányújtjára mint a helsinki egyetem és a Finnugor Társaság ösztöndíjasa. Mielőtt gyűjtő munkáját megkezdte, a tobolszki múzeumban és könyvtárban előtanulmányokat végzett, hogy megismerkedjék annak a népnek a történetével és életmódjával, amelynek a körében hosszú időt szándékozott eltölteni.

Helyszíni kutatásait a Pelymka-melléki voguloknál kezdte el, akiknél több mint egy félévet töltött. Utánuk a Vagilszk-, majd az Alsó-Lozva vidéki vogulok következtek, az ő nyelvjárásaik vizsgálatára ment rá az 1902. év második fele. 1903-ban előbb a Közép- és a Felső-Lozva vidékére kerül a sor, szeptembertől kezdve pedig már a déli-voguloknál a Tavda mellékén folytatódik KANNISTO munkája. A tavdai nyelvjárások a többi nyelvjárástól lényegesen elütő saját-ságaikkal ismét egy félévig lekötötték KANNISTOT, aki csak 1904 márciusában indult innen tovább a legnépesebb nyelvjárásterületre, a Konda vidékére. 1905-ben, a Konda-vidéki gyűjtés befejezése után azt írja úti jelentésében, hogy a megszakítás nélküli erős munka és a gyakran hiányos táplálkozás egészségét erősen megviselte. Csak nem négyévi távollét után visszatér ezért hazájába s 4 hónapi pihe-nőt enged magának. De ekkor a berezovi kerületben lakó, legészakibb vogulok még hátra voltak! KANNISTO lelkesedése nem lohadt le; 1905 júliusában ismét útra kelt, s szeptemberben már a szoszvai vogulok lakóhelyéről írja a Finnugor Társaságnak negyedik vogulföldi beszámolóját. Második útjáról 1906 decemberében tért haza, immár véglegesen lezárva helyszíni kutatásait.

KANNISTO rendkívül gazdag anyagot hozott magával tanulmány-útjáról. Végigjárván valamennyi vogul nyelvjárásterületet, tizenkét, egymástól többé-kevésbbé eltérő nyelvjárásból készített szójegyzéket. Az egyes szavakat tartalmazó cédulákra nemcsak a legfontosabb ragozási alakokat jegyezte fel, hanem azokat a példamondatokat is, amelyek a szó jelentésének szabatos meghatározására és mondatbeli használatának megállapítására alkalmasak. Ilyenformán a gyűjtemény gazdag mondattani anyagot is tartalmaz. Mindehhez részletes feljegyzések csatlakoznak a vogul nép külső életkörülményeiről, valamint szellemi életéről, egyebek közt például táplálkozási viszonyairól, lakásáról, ruházatáról, gazdasági és szociális helyzetéről, szokásairól, erkölceiről és vallási fogalmairól. A feljegyzett népköltészet és a nyelvi szövegmutatványok terjedelme hozzávetőleg 60 nyomtatott ívre tehető. A fonográflemezekre vett népdallamok száma körülbelül 150, a fényképfelvételeké 100. A beszerzett néprajzi tárgyak száma

is eléri a hatszázötvenet. Ezenkívül pontos adatokat gyűjtött KANNISTO a vogulok lélekszámáról, tekintettel nyelvjárásuk különbözőségére.¹⁾ Figyelembe vette a vogul nyelvet beszélő más nemzetiségűeket és azokat a vogulokat is, akik már teljesen eloroszosodtak. Megemlíthetjük még, hogy a levéltárakban összegyűjtötte, illetőleg összegyűjtette azokat a feljegyzéseket is, amelyek az utóbbi másfél évszázad folyamán a vogulok és az osztjákok népesedési viszonyait tüntetik fel. Helynévjegyzéket is állított össze, amely körülbelül 2000 helynevet tartalmaz.

Amikor KANNISTO ezzel a hatalmas anyaggal hazatért, előre felni lehetett attól, hogy gyűjtője nem tudja majd mind kiadni és feldolgozni. KANNISTO maga is nagyon jól látta ezt a veszélyt, ezért egész életén át nem anyagának tudományos értékesítését, hanem sajtó alá rendezését tartotta legsürgősebb feladatának. Mindamellett a vogul nyelv ismerete, a vogul néprajz és folklór szempontjából rendkívüli értéket képvisel már csupán az is, amit KANNISTO eddig nyújtott tanulmányok és kisebb-nagyobb értekezések alakjában. Szembeötlő az a céltudatosság és tervszerűség, amellyel KANNISTO munkássága kezdetétől fogva eljár. Hogy megfelelő megvilágításba helyezhesse például a vogul hangtan egyes alapvető problémáit, mindenek előtt azt tisztázta, hogy a már közzétett vogul anyaggyűjtemények az ő saját és kétségtől legmegbízhatóbb gyűjtései tükrében mennyiben használhatók, illetőleg hogy az ezeken felépült tanulmányok milyen mértékben tartalmaznak elfogadható megállapításokat. „Zur wogulischen Lautgeschichte“ címen (FUF. VII. Anz. 7—22) először HAZAY OLIVÉRNak a vogul nyelvjárások első szótagbeli magánhangzóiról írt tanulmányát veszi boncoló kése alá. Bár elismeri, hogy HAZAY nagyjában kihozta azt, amit a rendelkezésére álló anyagból ki lehetett hozni, helytálló kifogásainak és helyreigazításainak hosszú sorával kétségtelenné teszi, hogy a HAZAY tárgyalta kérdés megbízhatóbb anyag alapján alaposabb kidolgozást kíván. Tele van sokszor alapvető fontosságú megállapításokkal az a bírálata is, amelyet MUNKÁCSI Vogul Népköltési Gyűjteményéről, a vogulok és az osztjákok pogány hitvilágát, továbbá a vogul nyelvjárások szórágózását tárgyaló tanulmányairól írt (Beiträge zur wogulischen Folklore und Dialektenkunde: FUF. VIII. Anz. 162—205). E bírálatnak az a jelentősége, hogy beható vizsgálat alapján megvilágítja számunkra MUNKÁCSI szintén igen tekintélyes terjedelmű gyűjtésének az értékét. Az általános elismerés mellett rámutat e gyűjtés bizonyos nem jelentéktelen hiányosságaira, s ezáltal felvilágosít bennünket arról, hogy a további kutatásokban MUNKÁCSI anyagára milyen mértékben bízhat-

¹⁾ L. „Angaben über die Zahl der Wogulen“: FUF. VI. Anz. 54—5.

jük rá magunkat. — A korábban kiadott vogul nyelvanvag és a vogul tárgyú tanulmányok használhatóságának tisztázása után hozzáfog KANNISTO ahhoz, hogy saját anyaga alapján oldja meg a vogul nyelvészet vizsgálatra váró kérdéseit. Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt (= SUS.Toim. XLVI.) c. tanulmányában, amellyel a doktori címet szerezte meg, HAZAY OLIVÉR dolgozatának a tárgyát dolgozta ki újból, csupán saját gyűjtésére támaszkodva. Tanulmánya első részében a szabályos interdialektikus magánhangzómegfeleléseket, majd azokat az ősvogul hangokat állapítja meg, amelyekre a különféle nyelvjárások mai képviselőite visszavezethető. Tíz veláris és kilenc palatális magánhangzót tesz fel a vogul ősnyelvre, tehát igen színes ősvogul vokalizmust következtet ki. Részletesen tárgyalja az egyazon nyelvjárásban fellépő paradigmatis, továbbá az interdialektikus magánhangzó-váltakozásokat is. Ezek szerint sok esetben csak úgy magyarázhatók meg, ha feltesszük, hogy már az ősvogul nyelv magánhangzói is váltakozásnak voltak alávetve. Első sorban az ősvogul magánhangzók paradigmatis váltakozására kell gondolnunk, amelynél azonban mondatfonétikai tényezők is közreműködhettek. Bár KANNISTO e tanulmánya helyenként kelleténél szűkszavúbb, igen nagy szolgálatot tett vele a tudománynak, mert a finnugor hangtan legkevésbé vizsgált területének, a magánhangzó-rendszernek a megismeréséhez szolgáltatott benne megbízható anyagot óvatos következtetések formájában. — A vogul vokalizmus kérdéseit még két értekezésében fejtegette KANNISTO. Az egyik: Über einige wogulisch-ostjakische Vokalentsprechungsverhältnisse (FUF. XIV. 30—41), a másik: Die Vokalharmonie im Wogulischen (FUF. XIV. 41—81). Az előbbiben arra az eredményre jut, hogy bizonyos magánhangzók már abban az ősnyelvben váltakoztak egymással, amelyre az ősosztják és az ősvogul nyelv visszavezetendő. Később az egymástól eltérő magánhangzót feltüntető váltakozási formák között kiegyenlítődések történtek, mégpedig az egyes szavakban nyelvjárásonként, illetőleg nyelvenként más-más irányban. Az obi-ugor nyelvekben megállapítható mai szerfölött tarka magánhangzómegfelelések az ősrégi váltakozásokban, illetőleg a később beállt kiegyenlítődésekben lelik magyarázatukat. Mellékesen a magyar nyelvre is utalva azt a végső következtetést vonja le a szerző, hogy bizonyos magánhangzók már az ugor ősnyelvben váltakoztak egymással. — KANNISTO e dolgozatában csak három ősosztják és öt ősvogul magánhangzó megfelelési viszonyának vizsgálatára terjeszkedett ki. Kíváncsinos volna, hogy kezdeményezése folytatásra találjon. — Másik említett dolgozatában azt állapítja meg, hogy a magánhangzóharmonia a mai vogul nyelvjárásokban sokkal általánosabb jelenség,

mint addig tudták. Az egyes nyelvjárásokban mutatkozó magánhang-zóharmonia kétségtelenül ősvogul eredetű, s ez KANNISTO szerint megerősíti BUDENZ, DONNER és SETÄLÄ azt a nézetét, hogy a magánhangzóharmonia már a finnugor alapnyelvben megvolt.

Legterjedelmesebb nyelvészeti munkája KANNISTONAK „Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen“ (FUF. XVII.). Ennek a tatár nyelv szempontjából is fontos munkának a szójegyzéke 554 vogul-tatár összeállítást tartalmaz, amelyek közül ötszáznyolcat biztosnak minősít a szerző. Ez a szám már magában is elárulja, hogy a tatárok igen erős nyelvi hatást gyakoroltak a vogulokra. E hatás sokoldalúságát mutatja az, hogy a vogul nyelv tatár jövevényszavai a legkülönbözőbb fogalmi körökbe tartoznak. Alapos részletvizsgálatok alapján kifejti még KANNISTO, hogy e tatár jövevényszavak valószínűleg mind a tobolszki kormányzóságban lakó tatárok, közelebbről az eskalbini, tavidai és a turinszk-tabaryi tatárok nyelvéből valók. Az utóbbiak ugyan már rég nem állnak közvetlen kapcsolatban a vogulokkal, annál tartósabb és erősebb volt azonban a tavidai meg az eskalbini tatárok hatása. Amíg az előbbieket főleg csak a déli vogulok nyelvét gazdagították, az utóbbiak hatása mind a déli, mind pedig a keleti vogulokra kiterjedt. Miután a tavidai tatárok eloroszosodtak, természetesen a tatárnyelvi hatás ez a forrása kiapadt, az eskalbini tatárok azonban a legutóbbi időkig összeköttetésben álltak a vogulokkal. A tatár—vogul kapcsolatok már a XIV. században elkezdődhettek. Annyit mindenesetre elárulnak a vogulnyelvi tatár jövevényszavak, hogy a vogul nyelv a kapcsolatok tartama alatt sokat változott. Sok tatár jövevényszó hangalaki sajátágaival arra mutat, hogy kölcsönzésük még az ősvogulhoz hasonló hangállapot fennállása idején történt meg.

KANNISTO kisebb terjedelmű nyelvészeti dolgozatait, illetőleg nyelvi vonatkozású közleményeit csak cím szerint említem meg: Ein Wörterverzeichnis eines ausgestorbenen wogulischen Dialektes in den Papieren M. A. Castréns (SUS. Aik. XXX₈, 1—33), Über den Verfasser des wogulischen Wörterverzeichnisses M. A. Castréns (SUS. Aik. XXX₃₁, 1—3), Über zwei ostjakische Benennungen des Bären im Wogulischen (FUF. VII, 185—7), Zur Etymologie des Völkernamens Ostjake (SUS. Toim. LVIII, 417—40), Adalékok a finn *kontti* szó etimológiájához (Nyr. LIX, 63—6) és Ein sprachlicher Beitrag zu den wirtschaftlichen Verhältnissen der obugrischen Völker (Ann. Acad. Scient. Fenn. B. XXVII, 79—).

Külön csoportot alkotnak KANNISTO tudományos munkásságában történelmi vonatkozású tanulmányai. „Der Wogulenfürst Asyka in Chroniken und Volkstradition“ címen (FUF. XIV, 18—30) kimutatja, hogy az orosz krónikákból ismeretes és vogul fejedelemként emlegetett

Asyka vagy *Asyk* valóban vogul főember volt, nem pedig osztják, amint KARJALAINEN gondolta. A név is sokkal valószínűbben magyarázható a vogulból, mint az osztjából. Az *Asyka* név azonosítható a kondai-voguloknál följegyzett *Os'k-in* személynév első részével. A kondai-vogul hősmondák őrzik egy *᠋ᠣᠰᠤᠬᠤ* nevű hős emlékét is. Mivel a hangalak szempontjából ennek a hősnek a neve is egynek vehető az *Asyka* névvel, nem lehetetlen, hogy a vogulok XV. századi harcaiban nagy szerepet játszó *Asyka* azonos a hősmondák alakjával.

Még fontosabbak KANNISTONAK azok a kutatásai, amelyek az obi-ugor népek, elsősorban a vogulok korábbi lakóhelyével foglalkoznak (Vogulien aikaisemmista asuma-aloista paikannimitutkimuksen valossa: Suomi V₂, 441—74, németül Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung: FUF. XVIII, 57—89; Zur Frage nach den älteren Wohnsitzen der obugrischen Völker: FUF. XVIII, Anz. 5—84). E kérdésben 262 vogulokra vonatkozó, illetőleg a vogul nyelvből megfejtendő helynév alapján arra az eredményre jut KANNISTO, hogy a vogulok lakóhelye régebben sokkal nagyobb területű volt, mint most, s mind délen, mind pedig különösen nyugaton olyan vidékekre is kiterjedt, amelyek később más népek, tatárok, baskírok, zürjének és oroszok kezébe kerültek. Dél felé a vogulok területe lenyúlt egészen a mai Tyumen, Irbit és Jekaterinburg városok közélébe. Az Urál nyugati felén vogulok laktak valamikor az Ufa folyó felsőfolyásánál, a Káma folyó vízrendszere mentén egészen Szarapul tájáig, a Vjatka forrásvidéke körül, a Vycsegda alsó-folyásánál, továbbá a Szyszola és a Vym folyók területén. A Pecsora felsőfolyásának a környéke még 70 évvel ezelőtt is részben vogulok lakóhelye volt. De még a Mezeny és a Pinega forrásvidékén, sőt a Pecsora alsófolyása mentén is találhatók olyan helynevek, amelyek nagyon jól megfejtethők a vogul nyelvből s így arra a lehetőségre utalnak, hogy valaha ezek a félreeső tájak is a vogulok mozgási körzetébe tartoztak. Ez az óriási terület bizonyára sohasem volt egyidejűleg vogul föld a maga egészében: ahogyan egyre kétebbre tolódtak el a vogul települési terület nyugati határai, hasonló mértékben nőtt e terület kelet felé. A lakosság kicserélődése részben úgy történt, hogy a vogulok lassan elköltöztek az új jövevények útjából, részben pedig beolvadtak a hódítókba. Az a tény, hogy a vogul eredetű nevek a népesség kicserélődése ellenére is megmaradtak, azt bizonyítja, hogy a vogul lakosság és az új telepesek sokáig egymás mellett éltek. — A helynévkutatás eredményeinek ezt a részletes kifejezését a Suomen Suku című gyűjteményes műben találjuk meg, amelyben a vogulokról szóló részt KANNISTO írta (2. kötet, 371—93. l.).

Több értékes dolgozattal gazdagította KANNISTO a vogul népköltészetre, népművészetre, vallásos szertartásokra és népszokásokra vonat-

kozó ismereteinket is. Idevágó értekezései a következők: Über die wogulische Schauspielkunst (FUF. VI. 213—37), Voguulien kohtalo-lauluista (Suomi V, 10 és Väh. Kirj. LXVI.), Über die Tatuierung bei den Ob-ugrischen Völkern (SUS. Toim. LXVII, 159—85), Über den Eidschwur bei den ob-ugrischen Völkern (NyK. L. 139—50) és Über die Bärenzeremonien der Wogulen (ÖES. Toim. XXX. 216—36; finnül Voguulien karhumenoista: SUS. Aik. L₂, 1—20; magyarul „A vogul medveünnepek“: MNy. XXXIV, 193—206). — A vogulok lélekszámáról, embertani és jellembeli tulajdonságairól, művelődési viszonyairól, foglalkozásáról, táplálkozásáról, ruházatáról, közlekedési eszközöiről, települési és lakásvizonyairól, valamint történetéről összefoglalóan az említett Suomen Suku című gyűjteményes mű második kötetében írt KANNISTO. Az ő tollából származnak a finn Tietosanakirja megfelelő fejezetei is. Vogul dallamairól VÄISÄNEN A. O. írt összehasonlító zenetudományi tanulmányt (Untersuchungen über die ob-ugrischen Melodien, SUS. Toim. LXXX.). Ugyanő gondoskodott már előbb KANNISTO vogul dallamainak a kiadásáról is („Wogulische und ostjakische Melodien, phonographisch aufgenommen von ARTTURI KANNISTO und K. F. KARJALAINEN, hearusgegeben von A. O. VÄISÄNEN“ = SUS. Toim. LXXIII).

Külön említést kíván KANNISTONAK az a munkássága is, amely tudományos ismereteinek szóbeli közlésére és új kutató nemzedék nevelésére irányult. Ilyen tevékenységet 1920-tól mint a helsinki egyetem magántanára, majd 1927-től mint ugyanennek rendkívüli tanára fejtett ki. A Finnugor Társaságnak előbb titkára, majd SETÄLÄ halála után, 1935-től, elnöke volt, s sürgető teendői ellenére sem mulasztotta el, hogy ebben a minőségében kegyelettel emlékezzék meg a finnugor tudományok úttörőiről, hogy méltassa az életük valamely mérföldkövéhez eljutott vagy örökre távozó kutatótársai munkásságát s buzdítsa, tudásával és tanácsaival támogassa a most útra induló kezdőket. Ezt bizonyítják SZINNYEI JÓZSEFRŐL és PAASONEN HEIKKIRŐL írt megemlékezései (Jooseppi Szinnyei 80-vuotias: Vir. 1937. 133—8. 1., Henkilökohtainen muistelma Jooseppi Szennyeistä: Vir. 1937. 236—7. 1., megjelent magyarul is az Északi Rokonaink 1942. évfolyamában, 76—8. 1.; Heikki Paasosen tutkimusmatkat: SUS. Toim. LI₃, 1—49, magyarul I. M. Népnyelv III, 130—47), MUNKÁCSI BERNÁTRÓL és CSÜRY BALINTRÓL írt nekrológjai (Vir. 1937 : 332—5, ill. FUF. XXVII, Anz. 68—72; az utóbbi megjelent magyarul is az Északi Rokonaink 1942. évfolyamában). DONNER OTTÓRÓL írt méltatása (SUS. Aik. XLIX, 3—9), WICHMANN GYÖRGY és SETÄLÄ EMIL síremlékének leleplezésekor tartott emlékbeszédei (SUS. Aik. XLIX₂, 1—12 és L₁, 1—14), ÁIMÄ FERENC ravatalánál mondott gyászbeszéde (Vir. 1936 : 359—61) és a Finnugor Társaság 1940. évi közgyűlésén tartott elnöki megnyitója az „emlékek

évéről" (SUS. Aik. LI., 1—26). A Finnugor Társaság anyagközlési munkálatainak állását 1936-ban részletes előadásban ismertette (Suomalais-ugrilaisen Seuran ainestenjulkaisutyö tällä hetkällä: SUS. Aik. XLIX., 1—14).

Végül meg kell még emlékeznünk arról, hogy KANNISTO ARTÚRT tudományszakának tárgyán kívül is sok szál fűzte hozzánk magyarokhoz. Rendkívüli ragaszkodás jellemzi a magyar nyelvtudomány nagy mesteréhez, SZINNYEI JÓZSEFHEZ való viszonyát, akivel csaknem egy időben távozott az életből. SZINNYEI 80. születésnapja alkalmából írt visszaemlékezésében így nyilatkozik KANNISTO: „Kun ajattelen Unkaria, tulee aina mieleeni JOOSEPPI SZINNYEI; Kun ajattelen SZINNYEITÄ, ajattelen samalla Unkaria ja suomalais-unkarilaista sukulaisuutta. Niin on ollut jo lähes 50 vuotta. SZINNYEI on nim. minun ensimmäinen suomalais-ugrilaisen kielitieteen opettajani“ (= Ha Magyarországra gondolok, mindig SZINNYEI JÓZSEF jut eszembe; ha SZINNYEIRE gondolok, egyben Magyarországra és a finn-magyar rokonságra is gondolok. Így van ez már 50 éve. SZINNYEI ugyanis első finnugor nyelvésztanárom). Elmondja, hogy SZINNYEI Finnországban megjelent írásai, köztük „Suomen kielen heimolaiset“ című könyvecskéje, ébresztettek benne érdeklődést a finnugor nyelvek s a nyelvrokonság kérdései iránt — úgyanyyira, hogy még gimnazista korában megvette SZINNYEINEK JALAVA ANTTI-val együtt írt magyar nyelvkönyvét s hozzáfogott a magyar nyelv tanulásához. Mikor a helsinki egyetemen a finnugor nyelvészet rendkívüli tanára lett, öszülő fejjel is kötelességének érezte KANNISTO, hogy magyarnyelvi ismereteit elmélyítse, ezért többször ellátogatott Magyarországra nyelvünk tanulása végett. De állandóan foglalkozott a magyar nyelvvel odahaza is, s nekem, akit az 1930/31. tanév első felében a magyar nyelvű társalgás gyakorlása céljából hetenként kétszer vendégül látott otthonában, sokszor volt alkalmam megcsodálni nagy kitarását. Többször érdeklődtem nála vogulföldi útjának részletei iránt, de erről nem beszélt. Mikor egyszer azt a kérdést vettem fel, hogy talán az átélt sok szenvedés miatt hallgat erről a tárgyról, egy rövid mondattal sejtette velem, hogy megérzésem helyes volt. Bár mások útleírásai alapján el tudjuk képzelni, mit kellett elviselnie ötévi szibériai tartózkodása alatt, úti jelentései nem tartalmaznak egy sornyi panaszt sem. Némán viselt el minden nehézséget és nem egy súlyos veszteséget életében. Kitartott az élet csapásai közt és teljesítette kötelességét. Igazi fia volt népének.

A magyar nyelv és nyelvtudomány iránti érdeklődéséből marandó értékű alkotásokat eredményező kezdeményezések és vállalkozások is származtak. CSÜRY BALINTtal együtt kiadta WICHMANN GYÖRGY hagyatékából ennek csángó szótárát (Lexica Societatis Fenno-Ugricae IV.

Helsinki, 1936) s ezzel nagy szolgálatot tett a magyar népryelvkutatásnak. Közzétette AHLQVIST ÁGOST és BUDENZ JÓZSEF levélváltását (SUS. Aik. L₃, 1—104. l., finnül és németül; magyarul l. a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem 1940—41. évi Évkönyvében). A helsinki egyetemen WICHMANN GYÖRGY halála óta, 1932 után, ő tartott előadásokat a magyar nyelvről. Sok szolgálatot tett minden magyar ügynek a helsinki Finn-magyar Társaság elnökeként is.

A magyar tudományos világ a tőle telhető legnagyobb kitüntetésekkel méltányolta KANNISTO ARTÚR tudományos érdemeit és magyar vonatkozású áldozatos munkásságát. A Magyar Tudományos Akadémia 1931-ben külső tagjává, a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1934-ben, majd a Körösi Csoma-Társaság tiszteletbeli tagjává választotta. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem, majd a debreceni Tisza István Tudományegyetem 1935-ben díszdoktorává avatta. Tulajdonosa volt KANNISTO a Corvin-díszjelvénynek is. Munkássága iránti elismerésünknek és hálánknak nincs immár módunkban több kifejezést adni, tanulni azonban még nem szüntünk meg KANNISTOTÓL: kiadásra váró műveiből megjelenésük után még legalább ugyanannyit fogunk meríteni, mint amennyit eddig kaptunk nagy tudásának gazdag tárházából.

LAKÓ GYÖRGY.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

	Lap		Lap
<i>a</i> hangjaink	248	<i>bú</i>	104
<i>a</i> <i>á</i> jövevénytiszavainkban	253	Budenz az <i>aluszik</i> típusról	128
' az Árpád-korban	245	<i>bűsz</i>	104
} helyettesítése	272, 274	<i>bűnh-</i>	143
<i>á</i> > <i>á</i>	251	<i>bűrök</i>	105
<i>á</i> > <i>o</i> > <i>á</i>	263	<i>bűtürmesz</i>	107
adverbium → attrib. melléknév	341	<i>bűzh-</i>	143
állítmány ált. alanyú mondatban	3, 8	 <i>csákány</i>	108
<i>alszik</i> { paradigmája	117	<i>csalit</i>	108
{ felszólító módja	141	<i>Csalló</i>	112
általános alany	3, 8	<i>csap</i> 'fenyőgally'	456
analógia az igeragozásban	141	<i>csat</i>	114
-and, -end képzős jövő	96	<i>csatak</i>	114
átmeneti szókatégoriák	14, 279	cselekvő—szenvető ige	1
attrib. melléknév szövégi re- dukciója (lp.)	310, 334, 341	{ -ya igeképző	146
 <i>b-</i> < * <i>p-</i>	434	{ -na névszóképző	434
<i>bagzik</i>	454	{ <i>pārdā</i>	434
<i>balkán</i>	98	{ <i>torke</i>	422
barbár glosszák kínai átír.	174	<i>csobolyó</i>	114
BARBARO JOSAFÁ a md. lóáldo- zatról	151	<i>csokor</i>	115
<i>barka</i>	434	<i>csomó</i>	280
BÉL MÁTYÁS nyelvhasználása	162	Csűry Bálint emlékezete	232
<i>Belényes</i>	99	 - <i>d-</i> az <i>aludtam</i> típusban	133
belső helyhatározó esetek	339	<i>d</i> -vel bővülő <i>v</i> -tővű igéink	116
<i>bennünk, bennetek</i>	4	Debr. Gram. az <i>aluszik</i> típusról	127
<i>Bereg</i>	101	determinációs jelek az uráli nyelvekben	337, 352
<i>berek</i>	100	<i>dikics</i>	280
<i>bérke</i>	434	 <i>édes: iz</i>	15
<i>bíró</i>	20	egyszerű szó: összetétel	20
birtokos névmások	74, 82	elhomályosult összetétel	20
<i>bocs</i>	102	<i>enyém</i>	74, 76
<i>bokor</i>	103	<i>eskűszik</i> paradigmája	124
<i>bosszú</i>	103	etimológiai statisztika	435
<i>bozlán</i>	103		
<i>bozót</i>	103		

	Lap		Lap
<i>faramuci</i>	25	<i>fő</i>	169
<i>farkas</i>	19	Földi János az <i>aluszik</i> típus- ról	126
<i>fekszik</i>	121	grönlandi-magyar nyelvhason- lítás	152
feltételes mód	56	<i>-gz- < -kz-</i>	454
<i>fenyő</i>	412	<i>-h</i> igeképző	143
<i>-a, -ä > -i</i>	48	<i>hadlana</i> (HB.)	57
<i>[-eä/i]</i> alakpár	332, 353	<i>hám</i>	457
<i>honka</i>	415	hanghelyettesítés	272
<i>-i</i> ragozhatatlan mellék- nevek	331	hangrendi illeszkedés	6
<i>jää</i>	46	<i>héj</i>	457
<i>järvi</i>	34	<i>hirh-</i>	144
<i>kaksi</i>	37	hiung-nu nyelvi glosszák	200
<i>kamara</i>	457	<i>hó(-nap)</i>	169
<i>kansi</i>	37	<i>húsvét</i>	20
<i>karsti</i>	431	χ helyettesítése a magyarban	273
<i>kataja</i>	431	<i>-i ~ -é</i> nom. poss. képző	74
<i>käämi</i>	41	igeidőjelölés 2, 54, 58, 61, 88, 92, 94	
<i>kuusi</i>	422	igenévképzők	1
<i>kylmä</i>	44	<i>-ik</i> rag	1, 10
<i>finn</i> { <i>lumi</i>	41	ikes igeragozás	1
<i>mantila</i>	424	illeszkedés { a magyarban	6
<i>mänty</i>	421	{ az osztjákban	87
<i>näre</i>	423	<i>ing</i>	281
<i>neljä</i>	45	<i>ivafa</i>	433
<i>petäjä</i>	420	<i>íz: édes</i>	15
<i>pieli</i>	38	<i>-ják ~ -ik</i> igerag	9
ragozhatatlan mellék- nevek	334	Jalava A.	VI
<i>rönsy</i>	457	jeltelén igeidők	58
<i>sappi</i>	38	jelző	355
<i>säippy</i>	456	jövő idő	96
<i>särki</i>	41	<i>-k</i> névszóképző	433
<i>talvi</i>	39	<i>-k > -g</i>	101
<i>tähti</i>	40	<i>-k > -t</i>	104, 109
<i>vaski</i>	40	<i>kancsal</i>	286
<i>*-n</i> lativusrag	339	Kannisto A. emlékezete	458
<i>finnugor</i> { <i>*-rt- > -r-</i>	434		
<i>*š- ~ ősszam. *š-</i>	418		
véghangzók	26		
FgrSprw.	VIII		
fiziológiai vizsgálat	374		

	Lap
<i>karám</i>	288
<i>kedv</i>	454
képző	18, 21
Kertész M. a nő: -né-ről	23
Kettunen a véghangzókról	26
kiegészülés	95
{ átírással barbár glosszák	174
{ nyelvtörténet korszakai	175
{ <i>li-zi</i>	183
{ <i>lung</i> 'sárkány'	184
{ <i>pi</i> 'ecset'	183
{ <i>r</i> története	180
{ zárhangok története	179
{ <i>ho-szu</i> 'vas'	204
{ nyelv	199
kitaj { <i>-kod</i> , <i>-kőd</i> képző	148
{ <i>kódorog</i>	289
Komáromi Csipkés Gy. az <i>aluszik</i> típusról	126
<i>komondor</i>	289
<i>konok</i>	290
<i>kor</i>	291
<i>kóró</i>	291
<i>kökény</i>	292
<i>kököröcsin</i>	292
<i>kölyü</i>	292
középkori emlékeink olvasása	241
Kräuter az <i>aluszik</i> típusról	129
<i>-kz</i> > <i>-gz</i>	454
lapp { <i>-äd</i> melléknévképző	326, 346
{ <i>-äg</i> melléknévképző	330, 338
{ <i>-äh</i> attributív képző	320
{ [än/aH] ~ [ün/üH] alakpártípus	320, 342
{ <i>-äs</i> : fS. <i>*-eh</i>	332
{ [<i>-äs/ē</i>] deszkriptív tövek-nél	320
{ attrib.-predikat. mn. alakpártípusok	308, 325
{ attributív <i>-s</i>	340
{ <i>bâč/čäg</i>	312

	Lap
belső helyhatározó esetek	339, 349
č- ~ (š-) ~ j-	315
čállā- ~ šállā-	315
<i>güssäg</i>	319
<i>gukkē</i> jelzői kongr.	339
<i>-kis</i> attrib. képző	323
kongruencia	338, 349
redukció az attrib. melléknéven	310, 334, 341
<i>ruotko</i>	431
<i>saraka-</i>	432
<i>stuörēs</i>	318
<i>-tis</i> fosztóképző	323, 347
tövek differenciáló-dása	337, 345
túlnyúlás	318
[<i>üt/ü</i>] mn. alakpártípus	320, 342
<i>-vuottä</i> nom. abstr. képző	347
lóáldozat a mordvinoknál	151
<i>lóbál</i>	165
<i>lódít</i>	165
<i>lódul</i>	165
<i>lóg</i>	166, 411
<i>lön</i>	57
magánhangzóink fiziol. vizsg.	374
magánhangzováltakozás a törökben	356
magyar-grönlandi nyelvhasonlítás	152
mandzsu nyelvtörténet korszakai	192
Mészöly G. az <i>aluszik</i> típusról	130
<i>miénk</i>	77
Molnár A. az <i>aluszik</i> típusról	126
mongol nyelvtörténet korszakai	191
{ <i>-kadoms</i> képző	147
{ lóáldozat	151
{ <i>nal</i>	426
{ <i>ši, či</i> 'nap' → képző	22
{ <i>šuftä, tšuvto</i>	419

	Lap		Lap
<i>mórágy</i>	413	* <i>p</i> - > <i>b</i> -	434
műveltető igealak	2	palatalizáció	72
- <i>n</i> - > - <i>ny</i> - változás	78	palatogramm-mérés	64
- <i>né</i> : <i>nő</i>	23	-méreték	69
népnevek	173	Pereszlényi P. az <i>aluszik</i> típus- ról	126
Nielsen K. a lapp attrib. alakokról	309, 340	planiméter	68
- <i>nők</i> , - <i>nők</i>	55	<i>pogány</i>	271
<i>nő</i>	169	praesens-képzés	94
nyelvemlékeink olvasása	241	az osztj.-ban	59
NyH	VII	a szám.-ban	61
- <i>γ</i> története a kinaiban	181	praeteritum-képzés	54
*- <i>γ</i> - ~ *- <i>γ</i> - a finnugorságban	169	az osztj.-ban	58
		a szám.-ban	59
<i>o</i> > <i>á</i>	270	<i>r</i> története a kinaiban	180
<i>ó</i> (avas)	169	Ravila a véghangzókrol	30
- <i>ó</i> , - <i>ő</i> igenévképző	1	redukció a lp. attrib. mellék- néven	310, 334, 341
- <i>ó</i> , - <i>ő</i> névszóképző	434	reflexív igék	7
<i>ocsu</i>	292	<i>repül</i>	63
- <i>ödik</i> , - <i>ödik</i>	3	Révai az <i>aluszik</i> típusról	128
<i>odut</i> (HB.)	1	- <i>rl</i> - > - <i>ll</i> -	114
<i>ogzatlan</i>	452	<i>ró</i>	306
- <i>ók</i> , - <i>ök</i> igerag	54	röntgenrajzok	377
<i>okos</i>	452	mérése	382
<i>oktalan</i>	452	<i>rügy</i>	456
<i>olló</i>	294	- <i>ság</i> , - <i>ség</i>	22
- <i>ónk</i> , - <i>önk</i> személyrag	54	<i>saját</i>	83
{ <i>χām</i>	457	<i>sarló</i>	296
{ <i>jux</i>	418	<i>sebes</i>	298
{ <i>kənt</i>	454	<i>sebh</i> -	144
osztják { magánhangzóillesz- kedés	87	Simonyi nyelvemlékeink olva- sásáról	241
{ <i>mušas-jux</i>	430	<i>sűrű</i>	298
{ <i>ńal, ńot, nyil</i> → 'golyó'	373	- <i>sz</i> igeképzőnk	130, 137
<i>öböl</i>	295	<i>sz-szel</i> bővülő <i>v</i> -tővű igéink	116
<i>örök</i>	296	szájpádlás (mesterséges)	65
összetétel: egyszerű szó	20	szájpádláslemez	376
<i>öv</i>	169		
<i>övé</i>	74, 80		
<i>övék</i>	81		

	Lap		Lap
<i>võ</i>	169	zárhangok története a kínaiban	179
<i>võn</i>	57	zürjén { <i>-ky-</i> igeképző	146
		{ <i>kid</i>	454
Wöldike nyelvhasonlítása . . .	152	{ <i>sir</i> 'gyanta'	433